

**METODOLOŠKI OSNOVI
ISTRAŽIVANJA
BEZBEDNOSTI
ODBRANE I
TERORIZMA**

Dr Miodrag Gordić

Dr Dževad Termiz

Dr Dragan Tančić

METODOLOŠKI OSNOVI ISTRAŽIVANJA BEZBEDNOSTI ODBRANE I TERORIZMA

UREDNIK:

Dr Nedeljko Stanković

RECENZENTI:

Dr Ivan Radosavljević

Dr Aleksandar Halmi

Dr Neđo Danilović

IZDAVAČ:

EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKTA

Tel. 049 590-605

<http://www.evropskiuniverzitet-brcko.com/>

Odlukom Senata Evropskog univerziteta u Brčkom, broj: 100-6/2015, od 7.05.2015. godine, knjiga «METODOLOŠKI OSNOVI ISTRAŽIVANJA BEZBEDNOSTI ODBRANE I TERORIZMA» autora Dr Miodrag Gordić, Dr Dževad Termiz, Dr Dragan Tančić, prihvaćena ja kao udžbenička literatura.

ŠTAMPA:

Markos, Banja Luka

TIRAŽ:

200.

ISBN 978-99955-99-02-7

**Dr Miodrag Gordić, Dr Dževad Termiz,
Dr Dragan Tančić**

**METODOLOŠKI OSNOVI
ISTRAŽIVANJA
BEZBEDNOSTI ODBRANE I
TERORIZMA**

**EVROPSKI UNIVERZITET
BRČKO, 2015.**

Ovu monografiju posvećujemo pokojnom Prof. Dr Slavomiru Milosavljeviću – osnivaču naučne discipline Metodologija političkih nauka – Katedre za političku teoriju i metodologiju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Dela pokojnog profesora iz oblasti političkih nauka, a posebno metodologije političkih nauka se primenjuju u svim državama bivše SFRJ na fakultetima političkih nauka kao i na drugim fakultetima u Evropi i šire.

Koautori ove monografije, njegovi naučni sledbenici, ovom posvetom se zahvaljuju svom dragom pokojnom profesoru Slavku, sa željom da nastave putem kojim ih je vodio pokojni profesor Dr Slavomir Milosavljević.

Dr Dragan Tančić, naučni saradnik
Dr Dževad Termiz, redovan profesor
Dr Miodrag Gordić, vanredan profesor

I. UVOD U METODOLOGIJU DRUŠTVENIH NAUKA.....	14
1. OPŠTI POJAM NAUKE, NJENA STRUKTURA I KLASIFIKACIJA	14
1.1. Opšti pojam nauke	14
1.2. Struktura i strukturiranost nauke	14
1.3. Klasifikacija nauka.....	18
2. SPECIFIČNOSTI DRUŠTVENIH NAUKA	19
3. METOD I METODOLOGIJA NAUKE. METODOLOGIJA I METODIKA.....	22
3.1. Metod nauke	22
3.2. Metodi istraživanja	23
3.3. Pojam metodologije	33
3.4. Struktura metodologije.....	34
3.5. Klasifikacija i izvori metodologije	36
3.6. Metodologija i metodika.....	36
 II. NAUČNO ISTRAŽIVANJE - OSNOVNI NAČIN NAUČNOG SAZNANJA	37
1. OPŠTI POJAM ISTRAŽIVANJA I NAUČNIH ISTRAŽIVANJA	38
1.1. Opšti pojam istraživanja.....	38
1.2. Naučna istraživanja.....	39
1.2.1. Struktura naučnog istraživanja	40
1.2.2. Vrste naučnih istraživanja.....	41
1.2.2.1. Klasifikacija istraživanja po predmetu.....	41
1.2.2.2. Klasifikacija istraživanja po vremenu trajanja.....	43
1.2.2.3. Klasifikacija istraživanja po kriterijumu primenjenih metoda.....	43
1.2.2.4. Klasifikacija istraživanja po ulozi i funkcijama u naučnom saznavanju	43
2. BITNI ČINIOCI PROCEDURE NAUČNOG ISTRAŽIVANJA.....	45
 III. LOGIČKE OSNOVE NAUČNOG ISTRAŽIVANJA.....	47
1. OPAŽANJE I MIŠLJENJE.....	47
2. IMENOVANJE I OZNAČAVANJE	48
2.1. Znak i značenje	49
2.2. Imenovanje predmeta	50
3. POJAM I TERMIN.....	50
3.1. Definicija pojma.....	51
3.2. Vrste pojmova	52
3.3. Definisane pojmove	56
4. JEZIK, INFORMACIJA I KOMUNIKACIJA	57
4.1. Jezik.....	57
4.2. Informacija i komunikacija	60

IV. OSNOVNI OBLICI I POSTUPCI NAUČNOG SAZNANJA..... 62

1. OSNOVNE METODE LOGIČKOG I NAUČNOG SAZNANJA	62
1.1. Analiza	63
1.2. Apstrakcija (apstrahovanje)	64
1.3. Specijalizacija	64
1.4. Dedukcija	66
1.5. Sinteza	67
1.6. Konkretizacija	68
1.7. Generalizacija	68
1.8. Indukcija	69
2. STAV, SUD I ZAKLJUČAK	71
2.1. Stav	72
2.2. Sud	72
2.3. Zaključak	75
3. MESTO I ULOGA OSTALIH OSNOVNIH OBLIKA I PROCESA NAUČNOG SAZNANJA	79
3.1. Dokazivanje i opovrgavanje	79
3.2. Aksiomi i postulati	81
3.2.1. Aksiomi	81
3.2.2. Postulati	82
3.3. Naučni zakoni kao postulati naučnog istraživanja	83
3.4. Naučna teorija kao postulat i pristup naučnom saznanju i naučnom istraživanju	84
3.5. Opštenaučne metode	85
3.5.1. Hipotetičko-deduktivna opštenaučna metoda	85
3.5.2. Statistička metoda	87
3.5.3. Opštenaučna metoda modelovanja	93
3.5.4. Aksiomska metoda	94
3.5.5. Analitičko-deduktivna metoda	96
3.5.6. Komparativna metoda	96
3.5.7. Istorijski metod	97
3.5.8. Specifičnosti odnosa komparativne i istorijske metode	114

V. OSNOVNI TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRAVCI U SHVATANJU NAUČNOG SAZNANJA DRUŠTVA..... 120

1. POZITIVISTIČKI TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRAVAC	120
1.1. Neke bitne razlike u shvatanjima najvažnijih autora pozitivizma	122
2. STRUKTURALIZAM KAO TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRAVAC	127
2.1. Fenomenološki strukturalizam	129
2.2. Genetski strukturalizam	129
2.3. Strukturalizam modela	130
2.4. Strukturalistički metod	131
3. FUNKCIONALIZAM	132

3.2. Razvijeni funkcionalizam.....	133
3.3. Postfunkcionalizam.....	143
3.4. Kritika funkcionalizma.....	144
4. BIHEVIORIZAM.....	144
4.1. Rani bihevizizam	144
4.2. Neobihevizizam	145
4.3. Osnovna naučnoistraživačka pravila bihevizizma	147
4.4. Važniji nedostaci bihevizizma.....	148
5. HISTORIZAM ILI AKSILOŠKI TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRAVAC	150
5.1. Uvod.....	150
5.2. Nastanak i osnovni stavovi historijskog teorijsko-metodološkog pravca.....	151
5.3. Razvijeni aksiološki metod Maksa Vebera	152
5.4. Kritika aksiološkog teorijsko-metodološkog pravca.....	158
6. DIJALEKTIČKI TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRAVAC.....	159
6.1. Hegelovski idealistički dijalektički pravac	160
6.2. Konkretna materijalistička dijalektika.....	163
6.3. Dalji razvoj dijalektičkog pravca	167
7. FENOMENOLOŠKI TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRAVAC	167
 VI. TEORIJSKA I EMPIRIJSKA NAUČNA ISTRAŽIVANJA.....	169
1. OSNOVNE ODREDBE TEORIJSKIH ISTRAŽIVANJA.....	169
2. OSNOVNE ODREDBE EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA.....	172
3. MEĐUZAVISNOST TEORIJSKIH I EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA.....	174
 VII. ETAPE I FAZE PROCESA PROJEKTOVANJA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA	176
1. KONCEPTUALIZACIJA I REKONCEPTUALIZACIJA ISTRAŽIVANJA	176
1.1. Konceptualizacija.....	176
1.2. Rekonceptualizacija	183
2. IZRADA PROJEKTA ISTRAŽIVANJA	184
2.1. Utvrđivanje naslova-teme istraživanja	186
2.2. Formulisanje problema istraživanja	188
2.3. Određivanje predmeta istraživanja	190
2.4. Ciljevi istraživanja	195
2.5. Hipoteze i indikatori	200
2.6. Način istraživanja u projektu naučnog istraživanja	208
2.7. Naučna i društvena opravdanost istraživanja.....	209
2.8. Planovi istraživanja	210
3. MODELI PROJEKATA ISTRAŽIVANJA.....	212
3.1. Model složenog projekta sa potprojektima.....	212
3.2. Model složenog projekta istraživanja sa posebnim projektima u sastavu	214
3.3. Opšti modeli predmeta istraživanja u društvenim naukama	215

3.4. Osnove modela kvalitativnih istraživanja	217
3.5. Osnove modela kvantitativnih istraživanja	220
3.6. Problem izgradnje osnova modela kvalitativno-kvantitativnog pristupa istraživanju u društvenim naukama	222

VIII. PRIKUPLJANJE PODATAKA U NAUČNOM ISTRAŽIVANJU

224

1. POJAM PODATAKA, ČINJENICA, INDIKATORA I VARIJABLI.....	224
2. VRSTE PODATAKA I OSNOVNI KRITERIJUMI KLASIFIKACIJE	225
3. METODE I TEHNIKE PRIKUPLJANJA PODATAKA	228
4. NAJČEŠĆE PRIMENJIVANE METODE PRIKUPLJANJA PODATAKA.....	231
4.1. Posmatranje	231
4.2. Ispitivanje	234
4.3. Eksperiment	244
4.4. Metod analize (sadržaja) dokumenata	247
4.5. Biografska metoda.....	253
4.6. Metoda studije slučaja.....	256
5. MEĐUSOBNI ODNOSI PRIMENJENIH METODA PRIKUPLJANJA PODATAKA U ISTRAŽIVANJU	261

IX NEKI SPECIFIČNI PROBLEMI PRIKUPLJANJA ČINJENIČNIH, VREDNOSNIH I DRUGIH PODATAKA RAZNIM METODAMA

264

1. SPECIFIČNOSTI PRIKUPLJANJA KVALITATIVNIH PODATAKA.....	267
2. SPECIFIČNOSTI PRIKUPLJANJA KVANTITATIVNIH PODATAKA.....	268
3. PROBLEM POVEZIVANJA KVANTITATIVNIH I KVALITATIVNIH PODATAKA.....	269

X. PROBLEMI MERENJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA

270

1. MERENJE TOKOM REALIZACIJE ISTRAŽIVANJA.....	273
2. IZRADA SKALA	274
2.1. Bogardusova skala socijalne distance.....	277
2.2. Sociometrijska merenja	277
2.3. Skale procene (Rejting - skale)	278
2.4. Skale rangovanja.....	278
2.5. Skale unutrašnje konzistencije	279
2.6. Skalogramska analiza	280
3. SKALE U SAVREMENIM ISTRAŽIVANJIMA	281

XI. OBRADA PODATAKA.....	283
1. RUČNA, MEHANOGRAFSKA I RAČUNARSKA OBRADA PODATAKA.....	283
2. KONTROLA PODATAKA.....	285
3. SREĐIVANJE, GRUPISANJE I KLASIFIKOVANJE PODATAKA.....	287
3.1. Sređivanje podataka.....	287
3.2. Klasifikacija podataka.....	287
4. ISKAZIVANJE PODATAKA	289
5. OCENA PODATAKA.....	292
XII PROVERA HIPOTEZA I ZAKLJUČIVANJE NA OSNOVU PODATAKA.....	294
1. STATISTIČKA OBRADA I ANALIZA PODATAKA.....	294
2. PROVERA HIPOTEZA.....	298
XIII ZAKLJUČIVANJE O ISTRAŽIVANJU I REZULTATIMA ISTRAŽIVANJA	302
1. ZAKLJUČIVANJE O ISTRAŽIVANJU	302
2. ZAKLJUČIVANJE O PREDMETU ISTRAŽIVANJA.....	302
3. ZAKLJUČIVANJE O POJAVI	304
XIV IZVEŠTAJ O ISTRAŽIVANJU.....	305
1. POJAM I STRUKTURA IZVEŠTAJA O ISTRAŽIVANJU.....	305
2. POJAM, STRUKTURA I KLASIFIKACIJA IZVEŠTAJA O REZULTATIMA ISTRAŽIVANJA.....	305
2.1. Uobičajeni kriterijumi klasifikacije izveštaja o rezultatima istraživanja	306
2.1.1. Preliminarni izveštaj	306
2.1.2. Fazni ili etapni - parcijalni izveštaji	306
2.2. Osnovni sadržaji parcijalnih izveštaja	307
2.2.1 Fazni ili etapni izveštaji	307
2.2.2. Prostorno definisani izveštaji.....	307
2.2.3. Problemski - tematski definisani izveštaji	307
2.2.4. Metodološko-metodski definisan izveštaj	307
2.2.5. Izveštaji definisani vrstom predmeta istraživanja	308
2.2.6. Parcijalni izveštaji po svojstvima podataka	308
2.3. Završni - konačni izveštaj	309
2.3.1. Struktura i sistematika završnog - konačnog izveštaja o rezultatima istraživanja	309
2.3.2. Osnovni sadržaji završnog - konačnog izveštaja	311
3. NAČIN IZLAGANJA IZVEŠTAJA	311

XV KORIŠĆENJE REZULTATA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA..... 314

1. NAUKA I NAUČNO SAZNAJE KAO OSNOV UNAPREĐENJA DRUŠTVENE PRAKSE. REZULTATI ISTRAŽIVANJA U PRAKTIČNOJ PRIMENI	314
1.1. Korišćenje rezultata istraživanja u izradi diplomskih radova	314
1.2. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu postdiplomskih radova	315
1.3. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu specijalističkih radova	315
1.4. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu master radova	315
1.5. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu doktorskih disertacija	316
2. PROCES IZRADE ZAVRŠNIH RADOVA U INSTITUCIJAMA VISOKOG OBRAZOVANJA.....	316
2.1. Izbor teme za obradu.....	316
2.2. Izbor mentora.....	317
2.3. Podnošenje zahteva za obradu određene teme	318
2.4. Izrada prve verzije rada	320
2.5. Predaja završne verzije rada	322
2.6. Odbrana rada	323

XVI TEORIJSKE I METODOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA SISTEMA BEZBEDNOSTI DRŽAVE... 325

1. SHVATANJE BEZBEDNOSTI U DRUŠTVENOJ I POLITIČKOJ TEORIJI	325
1.1. Opšte odredbe pojma bezbednost.....	325
1.2. Klasifikacija bezbednosti	329
1.3. Opšte odredbe pojma sigurnost	330
1.4. Bitne razlike između shvatanja pojmova bezbednost i sigurnost.....	331
2. SISTEM BEZBEDNOSTI KAO ZNAČAJAN INSTRUMENT POLITIKE I DRŽAVNE VLASTI	332
2.1. Opšte odredbe pojma sistem.....	332
2.2. Određivanje sistema bezbednosti u političkoj teoriji.....	334
2.3. Sistem bezbednosti kao činilac političke i društvene moći	336
2.4. Odnos sistema bezbednosti i ostalih društvenih sistema	337
2.5. Klasifikacija sistema bezbednosti	339
2.6. Uloga, funkcije i delatnosti sistema bezbednosti.....	340
2.6.1. Uloga sistema bezbednosti.....	340
2.6.2. Funkcije sistema bezbednosti	340
2.6.3. Delatnosti sistema bezbednosti	341
2.7. Činioci sistema bezbednosti.....	347
3. PROBLEMI NAUČNOG DEFINISANJA TERORIZMA	347
3.1. Bitni činioci pri definisanja terorizma	347
3.2. Primeri definisanja terorizma u naučnom fondu	359
3.3. Državni terorizam i druge specifične definicije terorizma.....	366
4. SPECIFIČNOSTI PRIMENE METODE MODELOVANJA U ISTRAŽIVANJU SISTEMA BEZBEDNOSTI	372
4.1. Opšte odredbe metode modelovanja	372
4.1.1. Pojam i struktura modelovanja	373

4.1.2. Pojam i vrste modela	374
4.2. Pojam i vrste eksperimenata.....	378
4.2.1. Pojam eksperimenta	378
4.2.2. Vrste eksperimenata	379
4.3. Osnovni model u modalnom eksperimentu	380
4.4. Simulacija kao tehnika izvođenja modalnog eksperimenta	382
4.4.1. Pojam, cilj i značaj simulacije.....	382
4.4.2. Osnovne karakteristike simulacionih modela	383
4.4.3. Vrste simulacionih modela	383
4.4.4. Računarska simulacija	384
4.4.5. Faze simulacionog procesa	385
4.4.6. Simulacija društvenih pojava	385
4.5. Primena metode modelovanja u istraživanju sistema bezbednosti	386

XVII SISTEM BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE 388

1. SISTEM ODBRANE	388
1.1. Pojam sistema odbrane	388
1.2. Ciljevi i zadaci sistema odbrane	389
1.3. Načela funkcionisanja sistema odbrane	390
1.4. Činioci sistema odbrane.....	392
1.4.1. Akcioni aspekt	392
1.4.2. Organizacioni aspekt	393
1.5. Vojska Srbije	396
1.5.1. Organizacija Vojske Srbije	396
1.5.2. Reforma Vojske Srbije	398
2. POLICIJA.....	400
2.1. Pojmovo određanje policije	400
2.2. Funkcije policije u demokratskom društvu	402
2.3. Osnovni principi na kojima se zasniva savremena policija	402
2.4. Misije i zadaci policije	403
2.5. Organizacija i nadležnosti policije Republike Srbije	404
2.6. Rukovođenje policijom	405
3. SLUŽBE BEZBEDNOSTI.....	406
3.1. Pojam i karakteristike službi bezbednosti Republike Srbije.....	406
3.2. Načela delovanja službi bezbednosti.....	407
3.3. Nadležnosti službi bezbednosti.....	407
3.3.1. Nadležnosti Vojnobezbednosne agencije	407
3.3.2. Nadležnost Vojnoobaveštajne agencije	408
3.3.3. Nadležnost Bezbednosno-informativne agencije.....	409
3.4. Rukovođenje službama bezbednosti i kontrola	410
4. CIVILNA ZAŠTITA	410
4.1. Pojam zaštitne funkcije države.....	410
4.2. Pojam, mesto i uloga civilne zaštite u sistemu zaštite države	411
4.3. Misije i zadaci civilne zaštite	412

4.4. Osnovna načela, organizacija i funkcionisanje civilne zaštite	413
5. PRIVATNA BEZBEDNOST	414
5.1. Pojam obezbeđenja lica, imovine i poslovanja	415
5.2. Izvori i oblasti ugrožavanja lica, imovine i poslovanja	416
5.3. Struktura sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja	416
5.4. Sadržaj sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja	417
5.5. Efekti sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja	418
6. OSTALE DRŽAVNE ORUŽANE ORGANIZACIJE	418
7. SLUŽBE CIVILNE SIGURNOSTI	419
7.1. Carinska služba	419
7.1.1. Mesto i uloga carinske službe u sistemu bezbednosti	421
7.1.2. Organizacija i rukovođenje carinskom službom	422
7.2. Sistem socijalne sigurnosti	424
7.2.1. Sistem socijalnog osiguranja	425
7.2.2. Programi zaštite porodice i dece	429
7.2.3. Programi socijalne zaštite siromašnih	430
7.3. Uloga sistema obrazovanja i vaspitanja u oblasti bezbednosti	430
7.4. Uloga nevladinih organizacija u oblasti bezbednosti	431
7.5. Uloga medija u oblasti bezbednosti	431
7.5.1. Informisanje o sistemu bezbednosti	431
8. OSTVARIVANJE FUNKCIJA SISTEMA BEZBEDNOSTI	432
8.1. Preventivno delovanje sistema bezbednosti	432
8.2. Kurativno delovanje sistema bezbednosti	433
8.3. Postkurativno delovanje sistema bezbednosti	433
9. KOORDINACIJA FUNKCIJA SISTEMA BEZBEDNOSTI	433
10. BUDŽETSKO FINANSIRANJE SISTEMA BEZBEDNOSTI	435

XVIII SAVREMENI PROBLEMI U OSTVARIVANJU FUNKCIJA PODSISTEMA SISTEMA BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE 440

1. NORMATIVNO-PРАВNA REGULATIVA U OBLASTI BEZBEDNOSTI	440
2. MEHANIZMI CIVILNE I DEMOKRATSKE KONTROLE SISTEMA BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE	442
2.1. Načela civilne kontrole sistema bezbednosti	445
2.2. Normativna polazišta civilne kontrole sistema bezbednosti	446
2.3. Nadležnosti državnih organa i institucija u civilnoj kontroli sistema bezbednosti Republike Srbije	447
2.3.1. Predsednik Republike Srbije	447
2.3.2. Narodna skupština Republike Srbije	447
2.3.3. Skupštinski odbori i komisije	449
2.3.4. Zaštitnik građana	452
2.3.5. Državni revizor	453
2.4. Nевladin sektor, mediji i građani u civilnoj kontroli sistema bezbednosti	454
2.4.1. Nевladine organizacije	454
2.4.2. Uloga medija	455

2.4.3. Uloga građana	457
2.5. Instrumenti civilne kontrole sistema bezbednosti Srbije	458
3. NEDOVOLJNO DEFINISANE NADLEŽNOSTI PODSISTEMA SISTEMA BEZBEDNOSTI	463
3.1. Nedovoljno definisane nadležnosti u vezi sa regulisanjem vojne obaveze.....	464
3.2. Nedovoljno definisane nadležnosti u oblasti zaštite i spasavanja	465
4. KOORDINACIJA FUNKCIJA SISTEMA BEZBEDNOSTI	468
4.1. Koordinacija u upravljanju vazдушnim prostorom	469
4.2. Koordinacija ministarstava i agencija u Vladi Republike Srbije.....	470
4.3. Koordinacija u određivanju tajne u Republici Srbiji i međunarodnim bezbednosnim sistemima...	472
5. INFORMATIČKO-TEHNOLOŠKA POVEZANOST PODSISTEMA SISTEMA BEZBEDNOSTI	473
5.1. Komandno-informacioni i informacioni sistemi u Vojski Srbije	475
5.2. Informacioni sistemi u Ministarstvu unutrašnjih poslova	476
5.3. Sistem specijalnih veza	480

XIX PRIMENA MODALNOG EKSPERIMENTA U KONCIPIRANJU POTENCIJALNOG SISTEMA BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

482

1. STRUKTURNI ČINIOCI MODALNOG EKSPERIMENTA	482
2. EKSPERIMENTALNE VARIJABLE MODALNOG EKSPERIMENTA.....	486
2.1. Osnovi logike	488
2.2. Fazi logika	491
2.3. Pojam i osobine fazi logike.....	492
2.4. Oblasti primene fazi logike.....	493
2.5. Teorija fazi skupova	494
2.6. Osnovne operacije fazi skupova.....	496
2.7. Fazi pravila, fazi ekspertni sistem i mehanizmi zaključivanja	497
3. PLAN IZRADE MIKROMODELA	502
4. PRIMER MOGUĆEG ODGOVORA SISTEMA BEZBEDNOSTI NA OBLIK UGROŽAVANJA BEZBEDNOSTI PRIMENOM MODALNOG EKSPERIMENTA	503
5. SIMULACIJA U IZVOĐENJU MODALNOG EKSPERIMENTA	522
5.1. Opis razvojnog okruženja.....	523
6. KRITIČKO IZVOĐENJE OSNOVNOG MODELA.....	524

LITERATURA.....	541

I. Uvod u metodologiju društvenih nauka

1. Opšti pojam nauke, njena struktura i klasifikacija

Razmatranje nauke kao društvene pojave i pojma na samom početku ove knjige neophodno je zato što se izučava naučna metodologija, odnosno metodologija nauke, što je i sama metodologija deo nauke uopšte, društvenih nauka i posebnih i specijalnih nauka. Nauka je istovremeno determinisana ovim svojim delom tako što je naučno saznanje samo ono koje je nastalo primenom naučnih metoda, a naučne metode su istovremeno proizvod nauke.

1.1. Opšti pojam nauke

Pre svega, nauka je specifična društvena delatnost. Ona je društvena po više svojstava. Prvo, ovu delatnost, ciljno i svrshodno, obavlja društvo, tj. posebni delovi društva. Ona je društvena i po tome što rezultate nauke društvo koristi u raznim oblastima ljudskog i društvenog života. I, na kraju, nauka svojim rezultatima na razne načine i raznim putevima izaziva, stimulira ili na druge načine deluje na društvene promene ali i na promene u prirodi.

Nauka je dinamična i strukturirana, veoma složena društvena pojava - proces.¹ Ona je društvena pojava zato što se može identifikovati kao društveni realitet - činilac društvene stvarnosti. Ona je dinamična zato što se: a) ona i sama menja; b) zato što deluje - učestvuje u promenama društva i okruženja društva. Složenost nauke proizlazi iz složene društvene stvarnosti, iz mnoštva njenih činilaca. Osim toga, ona je i strukturirana, jer je sačinjavaju osnovni bitni relativno stabilni činioci, što ne isključuje njenu razvojnost. Njenu strukturiranost, takođe, čini i relativno stabilan skup svojstava, bez kojih ona ne bi bila celovita društvena pojava koja se može identifikovati kao specifičan društveni realitet.

1.2. Struktura i strukturiranost nauke

Struktura je, po definiciji, pretežno funkcionalan sistem (celina) bitnih činilaca raznih oblika i funkcija u sistemu kao i raznih neophodnih svojstava. Bitni su činioci nauke: 1) predmet i metod nauke; 2) naučno saznanje o predmetu i metodi² nauke koje se može posmatrati

¹ (1) Pejčić, Bogoljub: Metodologija empirijskog naučnog istraživanja, Defektološki fakultet, Beograd, 1995, str. 13.

(2) Mihailović, Dobrivoje: Metodologija naučnih istraživanja, FON, Beograd, str. 15.

(3) Kont, Ogist: Kurs pozitivne filozofije, Kultura, Beograd, 1962 (dva uvodna predavanja).

(4) Milić, Vojin: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1978, str. 256.

(5) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd, 1971.

(6) Jack Fitzgerald - Steven M Fox: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2001, str. 22-27.

(7) Marković, Mihailo: Filozofski osnovi nauke, SANU, Beograd, 1981, str. 13.

(8) Supek, Ivan: Istraživanje javnog mnjenja, Napred, Zagreb, 1968, str. 13.

(9) Termiz Dževad, Milosavljević Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, DAX-trade, Sarajevo, 1999, str. 15.

² (1) Nejgel Ernest: Struktura nauke, Nolit, Beograd, 1974, str. 3-12.

(2) Šešić, Bogdan: Osnovi logike, Naučna knjiga, Beograd, 1973, str. 303-353; 357, 399, 402.

(3) Marković, Mihailo: Dijalektička teorija značenja, BIGZ-Geneks štampa, Prosveta, SKZ, Beograd, 1994, str. 420-422, 432, 438.

kao: a) važeće aktuelno saznanje; b) moguće i verovatno saznanje; c) prošlo prevaziđeno saznanje; 3) zablude i pogreške nauke.

Aktuelno važeće saznanje čine saznanja koja se u datom momentu (periodu) smatraju istinitim, prihvatljivim i upotrebljivim. Ova znanja sastoje se iz znanja koja su nastala u prethodnom vremenu i čija se istinitost i dalje prihvata, kao i od saznanja koja su potvrđena (čija je istinitost dokazana ili potvrđena) u datom periodu. Može se reći, polazeći od drukčijeg pristupa, da se tu radi o saznanju koje nije opovrgnuto.

Moguće i verovatno saznanje je ono koje je osnovano pretpostavljeno. Međutim, neophodno je razlikovati ono saznanje koje je samo pretpostavljeno na osnovu indicija ili promišljanja od onog za koje postoji određen stepen verovatnoće viši od najnižeg. Naime, na devetovalentnoj skali moguć je bilo koji stepen pozitivno određene verovatnoće. Treba imati u vidu da saznanja sa visokim stepenom verovatnoće u društvenim naukama prelaze u kategoriju aktuelno važećih naučnih saznanja.

Prevaziđena naučna saznanja mogu se shvatiti na dva različita načina. Prvo, to su saznanja koja su bila u osnovi valjana, ali nisu dovoljna, pa je njihov dotadašnji obim odnosno stepen prevaziđen. Kada se ostvari ta prevaziđenost, takva naučna saznanja prelaze u jednu od prethodnih grupa.

Drugo, tačnije shvatanje o prevaziđenom saznanju jeste ono koje je bilo valjano u određenom prethodnom periodu. Razvojem nauke ono je zamenjeno novim, produktivnijim saznanjem.

Prevaziđeno saznanje nauke može se shvatiti i na treći način. Naime, samo saznanje o pojavi ostaje istinito, ali je pojava iščezla, pa je to znanje postalo društveno nepotrebno u obavljanju društvenih funkcija. Takvi predmeti naučnog saznanja se prvenstveno javljaju u oblasti tehnike, mada se ona zasnivaju na fundamentalnim naukama kao što su fizika i hemija.

Osim prevaziđenih, neophodno je pomenuti i novonastajuće nauke. One nastaju na dva osnovna načina. Prvi je promena i razvoj u društvu a koje rezultiraju nastankom novih pojava koje do tada nisu mogle biti proučavane. U mnogim slučajevima ove pojave su predviđane i, čak, osnove njihovog nastanka sama nauka je konstituisala.

Drugi način nastajanja je razvoj nauka i naučnih disciplina i njihovo umnožavanje cepanjem.

Relativno stabilnu strukturu nauke posebno čine: 1) postulati i pristupi; 2) aksiomi; 3) teoreme (koje se nalaze u osnovi aksioma); 4) teorije (u čijem sastavu nailazimo na verifikovana, ali i na hipotetička saznanja); 5) naučne hipoteze; 6) naučni zakoni; 7) naučni argumenti; 8) naučna verovanja i uverenja; 9) naučna ideologija, odnosno sistem vrednosti nauke. Sve ove odredbe odnose se na predmet i metod nauke.

Opravdano je postaviti pitanje šta je predmet nauke uopšte i šta je predmet društvenih nauka? Da li se predmet nauke može odrediti s obzirom na njegovu opštost i da li se može odrediti predmet društvenih nauka?

Činjenica je da nauku uopšte čine sve posebne nauke i naučne discipline koje imaju svoje predmete i metode.³ Da li se, zato, predmet nauke može smatrati prostim zbirom predmeta

(4) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 1

³ (1) Koen, Moris i Nejgel Ernest: Uvod u logiku i naučni metod, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1979, str. 213. O istom vidi i:

posebnih i specifičnih nauka? Takvo stanovište ne bismo mogli smatrati prihvatljivim zato što nauka uopšte, kao posebna celina za svoj predmet ima ne samo posebne predmete posebnih i specijalizovanih nauka i naučnih disciplina već i odnose među njima, kao i osnovne pristupe, aksiome, principe, pravila, osnovne i opštenaučne metode. Dakle, predmet nauke uopšte je ukupnost društva i njegovog okruženja shvaćenog u procesu i u međusobnim odnosima internog i eksternog karaktera. Nauka uopšte ne razmatra nijedan aspekt društva posebno, već samo u celini. Najkraće rečeno, predmet nauke je opštost, zakonitost i pravilnost, a cilj naučno objašnjenje i naučna prognoza.

Slično je i sa predmetom i metodom društvenih nauka.

Sastavni neophodan deo nauke su i određena svojstva koja čine njenu naučnost. Tih svojstava je mnogo, pa ćemo ovde navesti samo ona najvažnija. To su: 1) Predmetnost. Ovo prvo svojstvo je nužno iz jednostavnog razloga da nije moguće istraživati i saznavati ništa. Međutim, predmetnost nije data. Ona nije prosto data čak ni kada je u pitanju prirodni realitet zato što svaki realitet ima više dimenzija, svoju strukturu i svojstva, određene odnose i što se, promenom okolnosti i uslova, i sam menja. Predmetnost podrazumeva otkrivanje i stalnu artikulaciju predmeta.

2) Proverljivost saznanja o predmetu i mestu nauke. Prvi preduslov proverljivosti je njegova saznatljivost. Da bi se naučno (i svako drugo) saznanje moglo proveravati, potrebna je stvarna mogućnost da se do njega dođe i da se ono do određene mere oformi. Da bi se nešto proverilo, mora se znati šta i kako se proverava, a tu nema mesta proizvoljnosti.

Svojstvo proverljivosti naučnog saznanja podrazumeva mogućnost interpersonalnog proveravanja u određenim uslovima, postojanje valjanih argumenata i procedure.

Proverljivost je u funkciji istinitosti.

3) Relativna istinitost naučnog saznanja. Nauka, u celini posmatrano, ne sadrži isključivo apsolutne istine, već pretežno istine ograničene vremenom, prostorom i svojstvima predmeta nauke. Što je predmet nauke konkretniji to su apsolutne i univerzalne istine manje moguće. Dva su bitna razloga za to. Prvi je u promenljivosti svojstava i strukture predmeta istraživanja. Drugi je u svojstvu razvojnosti same nauke.

4) Samorodnost nauke. Navedeno svojstvo nauke znači da nauka proizvodi samu sebe i da samu sebe razvija. To se ne može tumačiti kao izolovanost nauke od svega ostalog, već je to samo jedna njena osobenost koja koordinira sa samorodnošću ljudskog društva. Samo strogo religijski, fundamentalistički, dogmatski pristupi mogu dovoditi ovu postavku u pitanje.

5) Sistematičnost nauke. Ovo svojstvo podrazumeva da se naučna saznanja stiču sistematski, da se stečena naučna saznanja sistematizuju po određenim kriterijumima i da se sistematično izlažu.

6) Racionalnost podrazumeva da je naučno saznanje prvenstveno rezultat intelektualnog rada, stvaralačko angažovanje uma (iako ne samo intelektualna već, u istraživanjima, i drugih vrsta rada), odnosno naučne prakse.

(2) Gud i Skat: Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji, Otokar Keršovani, Rijeka, 1967, str. 24, 149, 188.

(3) Đurić, Mihailo: Problem sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962, str. 16-31.

7) Društvena svrsishodnost, što podrazumeva korisnost po društveni progresivni razvoj i primenljivost njenih procesa i rezultata u društvu.

8) Razvojnost je bitno svojstvo nauke koje u sebi uključuje i postepenost. Ono podrazumeva kretanje naučnog saznanja od površnijeg ka dubljem i suštinskim, od jednostavnijeg ka složenijem, od manje tačnog ka tačnijem, od deskriptivnog do objašnjenja i predviđanja.

9) Istinska nauka je, bar po težnjama, prognostička. Ona nastoji da predvide opštosti, pravilnosti i zakonitosti kretanja i da otkrije uzročno - posljedične i uslove događaja i procesualnosti.

Pominju se i druga svojstva nauke. U savremenoj nauci neutralnost nauke je u jednom periodu tretirana kao bitno svojstvo nauke. U drugoj polovini dvadesetog veka osporena je vrednost neutralnosti, koja je shvatana kao bitan uslov naučne objektivnosti i istinitosti. Sa pojavom i razvojem koncepcije akcionalizma i akcionih istraživanja negirane su neutralnosti i objektivnost kao bitna pozitivna svojstva nauke, a nauka je shvaćena kao instrumentalna i pristrasna. Ne ulazeći u polemiku ovom prilikom, samo ćemo napomenuti da istinitost naučnog saznanja zahteva određeni stepen neutralnosti, odnosno objektivnosti, mada se ne može govoriti o njenoj apsolutnoj nepristrasnosti i neinstrumentalnosti. Ona je po usmerenju prema dobrobiti društva i pristrasna i instrumentalna, ali je u naučnom saznavanju istine o predmetu i metodu nauke nepristrasna, neutralna i objektivna, usmerena na saznavanje naučne istine.

Nauka koju karakterišu izložena struktura i svojstva vrši više naučnih i društvenih funkcija među kojima su najvažnije: 1) inspirativna; 2) dijagnostička; 3) prognostička; 4) orijentaciona (usmeriteljska); 5) kritička.⁴

Zablude i pogreške naučnog saznanja takođe su uvrštene u naučno saznanje. Međutim, ovo naučno saznanje ima određenu specifičnost. Ona se sastoji u tome što je njen predmet neistinitost, pogrešnost, nemogućnost određenog, ranije prihvaćenog saznanja. Tipičan primer toga su u izvesnom periodu važeća naučna saznanja o postojanju flogistona, o isključivo pravolinijskom kretanju svetlosti, itd. Ovakva saznanja su relativno česta i u metodsko-metodološkom smislu. Naučno saznanje o tome šta je pogrešno - dakle, opovrgnuto saznanje veoma je značajno za razvoj nauke i društva. Naime, opovrgnuto saznanje u jednom razvojnem periodu može da egzistira kao naučna ideja koja se može razviti drugim načinom i putem i tako inovirana može se potvrditi.

Saglasno izloženom, možemo utvrditi da u strukturi naučnog saznanja postoji naučno verifikovano naučno saznanje (saznanje čija je istinitost potvrđena), evidentirano, ali još neverifikovano naučno saznanje i hipotetičko naučno saznanje koje može biti potpuno, celovito i delimično parcijalno.

Strukturu naučnog saznanja čine i potpuno istinita, delimično - pretežno istinita i minimalno istinita saznanja, kao i ona čija je istinitost neutvrđena.

⁴ (1) Blagojević, Slobodan: Metodologija prava, H.I.U "Studentski list SRJ", 1997, str. 28-36.

(2) Zaječaranović, Gligorije: Osnovi metodologije nauka, Naučna knjiga, Beograd, str. 39.

(3) Marković, Mihailo: Filozofski osnovi nauke, str. 13.

(4) Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995, str. 17-33.

(5) Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, Informator, Zagreb, 1988, str. 17-19.

1.3. Klasifikacija nauka

U izlaganju o strukturalnosti nauke ukazali smo na činjenicu da struktura nauke uopšte obuhvata naučne oblasti koje čine srodne nauke i naučne oblasti u čiji sastav ulaze posebne i specijalne nauke i naučne discipline. Naučne oblasti se, u okviru opštih postulata i principa nauke, razlikuju po određenim specifičnostima predmeta i metoda.

Najstarija podela nauka, a i sve kasnije podjele nauka zasnivaju se na kriterijumima predmeta i metoda. Novije klasifikacije uključuju još i svojstva naučnog saznanja nauke(a).

Najstarija klasifikacija nauka razlikuje:

- 1) Nauku uopšte - kao delatnost;
- 2) Prirodne nauke;
- 3) Društvene nauke.

Marksisti, na osnovu Engelsove podjele predmeta nauke, ovoj klasifikaciji još dodaju psihološke nauke - psihologiju izdvajajući je kao prelaznu između prirodnih i društvenih nauka.⁵

Ova klasifikacija, mada empirijski i teorijski valjano zasnovana, ima određene nedostatke. To su:

U okviru predmeta prirodnih nauka nalaze se dva veoma različita sadržaja: a) mrtva priroda i b) živa priroda. Živa priroda takođe obuhvata dva veoma različita sadržaja: a) floru i b) faunu. Očigledno su veoma velike razlike između delova predmeta u okviru predmeta prirodnih nauka, te je veoma teško govoriti o njihovoj srodnosti. Ipak, moguće je naći dve neosporive odrednice zajedništva. U načelu, prirodne nauke se bave izvornim tvorevinama prirode - s izuzetkom tehničko-tehnoloških nauka.

Drugo, izvesni predmeti (fizika, hemija) prožimaju sve ostale predmete svih prirodnih i većine, ako ne i sve predmete društvenih nauka. To je i osnov o shvatanju da se nauke mogu deliti na fundamentalne i druge, na teorijske, empirijske, normative itd. Ove klasifikacije zaista postoje, ali se mi ovom prilikom ne moramo upuštati u raspravu o njima.

U istraživanjima koristimo pojam "intradisciplinarno" - više disciplina jedne nauke; "multidisciplinarne" za raznorodne discipline.

Ovde možemo da izvršimo: a) definisanje i b) novu klasifikaciju.

U vezi s navedenom klasifikacijom moramo konstatovati da ova klasifikacija ne poznaje pojam "multidisciplinarnih" i "transdisciplinarnih" nauka. Da li je to nedostatak klasifikacije? Ako dosljedno izvedemo i koristimo pojmove "nauka" i "naučna disciplina" (koji u metodologiji nisu detaljno obrađeni), moramo zaključiti da je "nauka" pojam šire određene celine, a da je "naučna disciplina" uža određena celina nauke. U tom smislu pojam "multidisciplinarna nauka" može se shvatiti samo kao nauka koja se sastoji iz više svojih disciplina, ali ne i kao nauka koju čine discipline raznih drugih nauka. To nije moguće zato što svaka nauka ima svoj predmet, ali to su delovi, aspekti, itd. predmeta određene nauke. Ni pojam "transdisciplinarne nauke" nije prihvatljiv zbog nepreciznosti. Da li "transdisciplinarna nauka" znači da su discipline dotične nauke prelazne ka drugim naukama?⁶ Može li se posebnom naukom smatrati ona čija većina disciplina koje je čine nisu primarno njene? Očigledno je da ne. Moramo se upitati da li se tim pojmom označavaju nauke koje su, po karakteru svog predmeta, skup odredaba predmeta drugih nauka? Ali ni to nije održivo zbog već navedenih razloga.

⁵ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 28-38.

⁶ Halmi, Aleksandar: Metodologija istraživanja u socijalnom radu, Zagreb, 1995, str. 35-43.

Međutim, tačno je da su neke novonastale nauke stvarane izdvajanjem iz već postojećih nauka ili izdvajanjem i sintezom činilaca drugih nauka koji posebno povezani u predmet nove nauke čine potpuniju, prirodniju i funkcionalniju celinu. Njihova karakteristika je prelaznost i posredovanost.

Korišćenje termina transdisciplinarne nauke (npr. kibernetika - računarstvo) opravdano je u nedostatku boljeg termina.

U do sada poznatim klasifikacijama nauka nismo nailazili na primenu kriterijuma metoda. Ovaj kriterijum je inače veoma jasan i pominje se kao posebnost nauka i naučnih disciplina. Prema našim dosadašnjim saznanjima među metodološke posebnosti koje opravdano koristimo kao kriterijume spadaju:

1) Mogućnosti korišćenja izvesnih istraživačkih metoda kao što su ispitivanje i analiza dokumenata prilikom prikupljanja izvornih podataka. Očigledno je da ove metode prevashodno služe društvenim naukama koje se bave populacijama koje imaju govor i druge oblike simboličkog opštenja.

2) Vrste i način naučnog objašnjenja. Tako u društvenim naukama pravo uzročno-posledično objašnjenje je teško moguće, a dominantno je statističko i teleološko naučno objašnjenje.

3) Prirodne nauke više inkliniraju kvantitativnim metodama, egzaktnim merenjima i u većoj mogućnosti su da utvrđuju univerzalne nomotetičke zakone i donose takve zaključke.

4) Prirodne nauke i njihova istraživanja su znatno više oslobođeni pristrasnosti, te su u mogućnosti da budu znatno neutralniji i objektivniji.

Izgleda da je opravdano, na osnovu izloženog, razlikovati: nauke koje mogu da koriste sve metode prikupljanja podataka u izvornim, neposrednim kontaktima sa predmetom nauke (istraživanja) i nauke koje to ne mogu. Takođe, izgleda da je opravdano razlikovati nauke koje mogu oformiti univerzalne nomotetičke zakone i doći do istinskog uzročno-posledičnog objašnjenja i onih koje se pretežno orijentišu na statističko i teološko objašnjenje.

2. Specifičnosti društvenih nauka

Specifičnosti društvenih nauka proizlaze iz svojstava predmeta tih nauka i metoda sticanja naučnog saznanja.⁷ Dosta je jednostavno konstatovati da je opšti predmet društvenih nauka čovek i ljudsko društvo. Međutim, u daljem i dubljem shvatanju ovog predmeta ističemo:

1. Populacija koja čini bitan deo predmeta nauke odlikuje se sposobnostima mišljenja i suđenja, voljnog ponašanja, planiranja i vrednovanja. S obzirom na različitost između jedinki populacije, njihovih parova, grupa, zajednica, organizacija, pouzdana uopštavanja veoma su otežana.

2. Čovek, ljudi su istovremeno i prirodna i društvena bića izložena uticajima i prirodnih i društvenih činilaca. Pritom, u nekim oblastima prirodni činioci su determinatni a društveni samo prateći i korektivni, dok je u drugim oblastima to obrnuto, ali je povezanost prirodnog i društvenog uvek u neodvojivoj vezi. U toj vezi prirodno je u osnovama egzistencije determinantno. Nastanak čoveka, bitni uslovi njegovog življenja (mora da jede, pije, diše

⁷ Pejčić, Bogdan: Metodologija empirijskog istraživanja, str. 86 (citiran Rajz Mils: O ekstremnom empirizmu) i str. 132 (citiran Nortop: Logika prirodnih i društvenih nauka).

itd.) i njegove smrti i rađanja određeni su, u osnovi, prirodom. Mogućnosti korekcije su u tim sferama minimalne.

3. Aspekti i komponente ljudskog života su neprebrojivi prvo, zbog mnogostrukosti ljudskog društvenog života i drugo, zbog njegove promenljivosti i razvojnosti. A to znači i da su svojstva i činioci opšteg predmeta istraživanja promenljivi.

4. Izložena svojstva predmeta društvenih nauka postavljaju pitanja da li se psihologija može ubrajati u nauke koje spadaju u predmet društvenih nauka. Neosporno je da se ljudsko i društveno ponašanje odigrava pod uticajem svesti i podsvesti, pod uticajima duha, uma i osećanja. To je razlog da se psihologija ubroji u društvene nauke. Međutim, postoje i razlozi da se ona tretira kao poseban skup nauka. Naime, povezanost psihičkih procesa sa društvenim procesima slična je povezanosti prirodnih procesa sa društvom i društvenim ponašanjima, te ta povezanost nije sama za sebe dovoljan razlog za uvrščivanje psihologije u društvene nauke.

5. U sastav predmeta društvenih nauka spada mnoštvo nauka i naučnih disciplina raznih nivoa opštosti predmeta - sa jasno izraženom tendencijom za formiranjem novih nauka, prvenstveno izdvajanjem određenih naučnih disciplina. Dve su situacije karaktera slične: prva je konstituisanje jedne discipline u nauku i oformljavanje posebnih disciplina unutar nje; druga je da se iz dve ili više nauka izdvajaju po jedna, dve ili više disciplina ili samo neki njihovi aspekti pa se povezuju u novu celinu - novu nauku. Ima slučajeva da se neke discipline nekih nauka ugrađuju u predmete mnogih društvenih nauka. Tipičan primer je ugrađivanje disciplina pedagogije u većinu priznatih društvenih nauka (sociologiju, pravo, ekonomiju, politikologiju, socijalni rad, itd.) u raznom obimu i statusu.

6. U tački četiri pokrenuli smo pitanje pripadnosti nauka i naučnih disciplina društvenim naukama. U sklopu ovog pitanja u suštini egzistiraju tri pitanja: 1) da li se svako celovito, sistematično, argumentovano saznanje koje ima bitne činioce strukture nauke i njena bitna svojstva mora i smije smatrati naukom? Uzmimo za primer filozofiju, koju marksisti nisu ubrajali u nauku. U vezi s tim javljaju se tri problema. Prvi je stanovište da je praksa predmet i verifikator nauke i naučnih rezultata. Praksa je empirijska, ali u njen sastav ulaze i društvene tvorevine, kao što su ideje, verovanja, uverenja, znanja, teorije, itd. Da li to znači da svaka nauka mora da ima empirijska istraživanja i empirijsku verifikaciju? U metodologiji postoji saglasnost o tome da je neophodna verifikacija prakse, ali stava decidirano izrečenog da su i empirijska istraživanja u okviru dotične nauke neophodna, nema.

Iako nema decidirano iskazanog stava da su empirijska istraživanja nužna kao instrument verifikacije prakse, neosporna je činjenica da je praksa empirijska. Ona se sastoji iz stvarnih činjenja i događaja, stvarnih veza, odnosa i uticaja na osnovu kojih nastaju i opstaju određena stanja i procesi. Saznanja o njima posredstvom opažanja, zapažanja, mišljenja i predstavljanja, kao i zamišljanja prognostičkog tipa takođe su ljudska društvena praksa.

Bilo kako da definišemo filozofiju, moramo konstatovati da je ona: a) sama po sebi oblik ljudske prakse jer je ljudsko promišljanje i iskazivanje misli i zamisli; b) predmet promišljanja je ljudska stvarnost, opšta, prošla, sadašnja i buduća; c) filozofija je namenjena ljudskom društvu i u njegovoj je funkciji i d) može naučnim metodama i empirijski i teorijski istraživati. Sve nabrojane činjenice su pokazatelji nauke i naučnosti. Međutim, postoji stav o vrednosti sekundarne analize. S obzirom da postoji naučna filozofija, da su u sastavu filozofije epistemologija i logika, može se smatrati da je filozofija jedna od društvenih nauka, mada se ona bavi i predmetom prirodnih nauka. Dakle, na postavljeno pitanje odgovor je: opravdano je saznanje celine navedenih karakteristika smatrati naukama, naučnim disciplinama, pogotovu

ako se može identifikovati i njihov metod.

U mnogim slučajevima nepreciznost upotrebljenih imena - termina unosi u značenje pojmova dosta zabune. Termin društvene nauke je upravo primer za prethodne tvrdnje. Dva su bitna argumenta u prilog ovakvom shvatanju. Prvo, nesporno je da je nauka veoma složena i značajna društvena delatnost i da je naučno saznanje proizvod te delatnosti. Drugo, osnovni pristup nauci i pristup nauke predmetu i metodu nauke su društveni. Oni su društveni po tome što u konačnom svi pristupi nauci i pristupi nauke su zasnovani na polazištima interesa i interesovanja društva i po upotrebi rezultata nauke koje društvo koristi u svoje svrhe. Ponavljamo, po osnovnim bitnim obeležjima sve nauke su društvene delatnosti i njihovi rezultati koji se vrednuju u skladu i na osnovu principa i kriterijuma koje je utvrdilo društvo, odnosno odgovarajući deo njegove strukture.

Naziv "društvene nauke" proistekao je iz predmeta kojim se određen korpus srodnih nauka faktički bavi - proučava i istražuje. Za razliku od ostalih nauka, "društvene nauke" izučavaju i istražuju ljudsko društvo. Dakle, one proučavaju i istražuju jednu veoma složenu, samorodnu i multinaučnu pojavu koja, zadržavajući svojstva prirodne pojave, ostvaruje i sasvim specifična svojstva i činioce društvene pojave. Uđe li se dublje u analizu problema definisanja društvenih nauka, opet se vraćamo na pitanja o predmetu nauke i nauka. Vratimo li se na to, konstatovaćemo da je opšti predmet nauke društvena stvarnost. Ovaj stav se može osporavati jednostavnim ukazivanjem na faktičko angažovanje nauke na ukupnu stvarnost, uključujući i prirodnu i shvatajući je kao celinu prošle, sadašnje (aktuelne) i buduće stvarnosti.

Zašto se onda tvrdi da je predmet nauka društvena stvarnost? Za to treba uvažiti bar nekoliko već pomenutih argumenata:

1. Nauka je delatnost društva i njegov rezultat, kao i njegov instrument.
2. Predmet nauke mogu biti samo oni činioci stvarnosti o kojima je saznanje u nauci moguće.
3. Stvarnost s kojom društvo opšti je samim nastankom, postojanjem društva i njegovim delovanjem društvena, a prirodne tvorevine su, u osnovi, uslov i predmet delovanja društva (svesnog i nesvesnog). Priroda može biti i uzrok, podsticaj i ograničenje ljudima i ljudskom društvu.
4. Aktuelna društvena stvarnost, a još više buduća karakteristična je po veoma snažnim i efektnim intervencijama društva u prirodu.
5. Istraživanja stvarnosti determinisana su saznanjima nauke i interesima i interesovanjima ljudskog društva.

Navedenih pet argumenata su dovoljan osnov da se predmet nauke može shvatiti kao društvena stvarnost, a predmet društvenih nauka kao posebna, veoma obimna i disperzivna, veoma složena i dinamična pojava - kao bitan segment društvene stvarnosti. Na taj način oformili smo i osnov za jasnije i meritornije određivanje predmeta i društvenih nauka i metodologije društvenih nauka. Na taj način formiran je i osnov za formulisanje odgovora na bitno pitanje: može li se definisati predmet nauke koju čine raznorodni korpusi, odnosno mnogobrojne nauke i naučne discipline. Izgleda da se može prihvatiti stanovište da je moguće utvrditi predmet nauke u najvišim nivoima apstrakcije koji dozvoljavaju (pa čak i zahtevaju) dalju konkretizaciju i specijalizaciju. To omogućava da se formira logičan i smislen niz koji čine:

1. Nauka kao ukupnost - čiji je naučni predmet opšta društvena stvarnost.
2. Korpus srodnih nauka - prirodnih nauka:

2.1. Prirodne nauke u čijem su sastavu posebne nauke, čiji je predmet mrtva priroda i

2.2. Prirodne nauke, čiji je predmet živa priroda, itd.

3. Korpus psiholoških nauka, koji obuhvata ukupnu psihologiju ljudi i posebne (specijalne) pojedinačne nauke i naučne discipline psihologije.

4. Korpus društvenih nauka, čiji predmet čine društvo, društvene strukture, organizacije, zajednice, društveni procesi, ponašanja, svest i društvene tvorevine u raznim oblastima ljudskog i društvenog života - pojedinačnog, grupnog i zajednice, u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Korpusi društvenih i psiholoških nauka su neodvojivi i veoma međusobno prožeti. Oni su i u bliskim odnosima sa prirodnim naukama, naročito sa korpusom koji se bavi živom prirodom.

3. Metod i metodologija nauke. Metodologija i metodika

Svekolike aktivnosti ljudi odigravaju se delom stihijno, delom spontano, a delom organizovano po predviđenim procedurama. Ova tvrdnja važi i za procese sticanja ljudskog znanja i saznanja. Zato se u definicijama nekih naučnika metod određuje kao način, put, itd. saznanja. Zaista, znanje se stiče na razne načine, ali se naučno saznanje i znanje od svih drugih znanja razlikuje po metodu njegovog sticanja. Ono se stiče, u konačnom, isključivo primenom naučnih metoda. Reč "način" izgleda nam pojmovno preširoka za naučni metod, jer može podrazumevati znanje stečeno i čistom praksom, slučajno, nesistematično, ono može biti intuitivno i neproverljivo, dakle nenaučno. Međutim, naučno saznanje stiče se primenom određenih naučnih procedura čija je struktura naučno utvrđena i čiji su upotrebljivost, domet, primerenost, prodornost, itd. višestruko i mnogo puta provereni i potvrđeni. Dakle, reč - odredba način može se samo krajnje uslovno prihvatiti.⁸

U naučnoj praksi razlikujemo:

1. metod nauke,
2. metode istraživanja i
3. osnovne metode sticanja saznanja, kako nenaučnog tako naučnog (analitičkosintetičke metode).

3.1. Metod nauke

Metod nauke je konstitutivni deo nauke kojim se obezbeđuje relativno istinito saznanje o predmetu nauke. Ovaj deo nauke determinisan je (uslovljen je) predmetom nauke, njegovim svojstvima, strukturom i odnosima, odnosima i razvijenošću nauke i njenog metoda u određenom vremenskom periodu. Osim toga, predmet nauke i metod nauke su u svom razvoju u odnosu međuzavisnosti. Što je istinitije, obimnije i preciznije saznanje o predmetu to su uslovi razvoja metoda povoljniji; što je metod nauke razvijeniji to je razvoj saznanja o predmetu dinamičniji. Bitno svojstvo odnosa između predmeta i metoda nauke je dinamika. Ubrzaniji i potpuniji razvoj predmeta postavlja sve veće zahteve metodu otkrivanjem novih problema. Metod otklanja methodske prepreke i nedostatke u naučnom razrešavanju problema

⁸ Nortrop, F.C.: Logika prirodnih i društvenih nauka, Obod, Cetinje, 1968.

i istovremeno ukazuje na nove probleme i predmeta i metoda.⁹

Metod nauke sastoji se iz koncepcija, postavki i principa, konceptualizacije istraživanja, izrade projekta istraživanja i njegove provere, metoda svih vrsta, a naročito tehnika, instrumenata i postupaka u prikupljanju, obradi i interpretaciji podataka, adaptiranih, pripodobljenih zahtevima svojstava i strukture predmeta. U naučnoistraživačkoj praksi potvrđeno je da: a) metod - metodi istraživanja moraju odgovarati karakteristikama predmeta; b) metod istraživanja nauke mora obuhvatiti metode svih naučnih disciplina; c) se isti metod adaptira svakom pojedinačnom istraživanju specifikacijom i konkretizacijom principa i pravila metoda.

Dakle, isti opštenaučni metodi, osnovni metodi, metodi prikupljanja podataka, itd. ulaze u sastav metoda nauka, adaptirani svojstvima predmeta nauke. Najjasniji su primeri primene metoda eksperimenta i metoda merenja, metoda modelovanja i statističkog metoda u prirodnim i društvenim naukama.

3.2. Metodi istraživanja

Pojam metoda istraživanja može se definisati na razne načine uz isticanje raznih njegovih odredaba i karakteristika. Mi ćemo se zadržati samo na najvažnijim po istinito naučno saznanje.

Metod (metodi istraživanja) bitan je instrument istinskog naučnog saznanja.¹⁰ Ovaj stav ne isključuje mogućnost vannaučne primene naučnog metoda u cilju saznanja, ali tada nema garancija da će isto dovesti do naučnog saznanja.

Metod je u suštini procedura koju čine dva bitna dela: a) principi i pravila metoda; b) faktička primena metode. Nema sumnje da su moguće razne situacije u primeni metode, počev od pogrešnog izbora metode i tehnike, preko površnog poznavanja metode kao saznajnog sistema, neiskustva i kritičnosti u primeni, do mehaničkog i nekreativnog ponašanja u primeni. Upravo zato postavljaju se dva bitna zahteva: a) dovoljno znanja o metodi i predmetu istraživanja; b) savesna i kreativna primena metoda kao naučne procedure istinitog naučnog saznanja koja omogućava potpune, tačnije, istinitije naučno saznanje o predmetu i obezbeđuje usavršavanje metoda istraživanja i metoda nauke.

Iz prikazane definicije metoda istraživanja logično proizlazi i struktura metode čiju osnovu čine tri njena dela.

1. Logički deo. Osnovna i bitna odlika svake nauke je njena logičnost. Normalno je da i metod bude strogo logičan i smislen. Stoga je prirodno da se u ovom delu metoda usklade zahtevi metoda i logička pravila, što znači: a) da se prvo izvrši izbor logike čija će se pravila

⁹ (1) Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 24, 28.

(2) Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 7, 8.

(3) Milosavljević, Slavomir, Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni glasnik SRS, Beograd, 2000, str. 5.

(4) Nejgel Ernest: Struktura nauke, Nolit, Beograd, 1974, str. 1, 421.

¹⁰ (1) Pejić, Bogdan: Metodologija empirijskog istraživanja, str. 86 (citiran Rajz Mils: O ekstremnom empirizmu)

(2) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 12, 101-116, 128.

(3) Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, str. 19.

(4) Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 16-17.

(5) Mihailović, Dobriboje: Metodologija naučnih istraživanja, str. 41-42.

poštovati. Podsetimo da postoji više vrsta logika (dvovalentna, trovalenta, polivalentna) i da logika na kojoj je zasnovan projekt istraživanja (nacrt naučne zamisli) definiše i logiku metoda. Međutim, logika Metodologije ne determiniše nužno logiku metoda, mada je sugerira; b) da se utvrdi koja se pravila nužno moraju primeniti u istraživanju, a koja se mogu primeniti uz određenu adaptaciju (npr., pravila definisanja, pravila - zakoni istinitog mišljenja i zamišljanja, itd.)

2. Epistemološki deo. Pravila metoda zasnivaju se na saznanjima o predmetu nauke, na saznanjima verifikovane naučne teorije i na saznanjima metodologije, kao i na saznanjima naučnoistraživačkog iskustva. Bez korišćenja naučnoistraživačkog iskustva ne bi bila moguća metodološka istraživanja.

3. Metodsko-tehnički deo. Ovaj deo je u stvari operativni deo metoda. On sadrži strogo utvrđene norme procedure u primeni i faktički operativno povezuje sadržaje logičkog, epistemološkog i tehničkog dela. Treći, metodsko-tehnički deo, sastoji se iz: operacionalizovanih postavki metoda i tehnika metoda. Naime, poznato je da se jedna metoda - npr. ispitivanje - zasniva na nekoliko principa i određaba koje važe u svim situacijama primene i proučavanja metoda ispitivanja, ali je, takođe, poznato da ona ima više vrsta, više tehnika, instrumenata i postupaka, kao i razne vrednosti doprinosa naučnom saznanju.¹¹

Tehnika istraživanja, kao sastavni deo metoda istraživanja, sastoji se iz: A) postupaka u: a) izradi, b) primeni instrumenata za prikupljanje podataka, c) oceni, obradi i interpretaciji podataka; B) instrumenata koji se primenjuju u istraživanju. Svi nedostaci instrumenata i postupaka neposredno se odražavaju na naučna saznanja.

Metoda ima raznih vrsta, a i kriterijumi njihovih klasifikovanja su raznovrsni. Najčešći i najvažniji kriterijumi su: predmet, opštost i struktura - funkcija, odnosno osnovanost - opštost, primenljivost i pripadnost teorijsko-metodološkim pravcima. No najvažnija su prva dva. Njihov značaj proizlazi iz činjenice da su oni u osnovi svakog daljeg proučavanja metoda.

Pre nego što izložimo klasifikaciju po navedenim kriterijumima, moramo napomenuti da se svi realiteti društva mogu naučno istraživati, ali da postoje i predmeti koji se u datom momentu ne mogu istraživati priznatim naučnim metodama.

Po predmetu razlikujemo metode:

1. metode svih nauka;
2. metode prirodnih nauka, a u okviru njih:
 - A) Metode nauka o mrtvoj prirodi (fizika, hemija...),
 - B) Metode nauka o živoj prirodi (flori i fauni),
 - C) Metode nauka o čoveku kao prirodnom živom biću (npr. medicina).

U okviru svake od njih postoje raznovrsne pojedinačne, posebne i specijalne nauke i naučne discipline.

3. Metodi društvenih nauka, u okviru kojih se takođe nalaze mnoge posebne i specijalne nauke, kao što su sociologija, ekonomika - ekonomija, pravo, pedagogija, politikologija, ekologija, nauka socijalnog rada, itd.

Pri ovoj klasifikaciji javlja se problem kako tretirati tzv. "multidisciplinarne" i "transdisciplinarne" nauke kao što su kibernetika, vojne nauke - pa i ekologija i možda i nauka socijalnog

¹¹ Termiz, Dž. - Milosavljević, S., Uvod u metodologiju politikologije, str. 23-24.

rada.

4. Metodi psihologije. I nadalje ostaje pitanje da li psihologiju treba svrstati u društvene nauke i zašto, kao i pitanje filozofije.

Po opštosti nešto je jednostavnije primeniti kriterijume klasifikacije.¹² Po tom kriterijumu, tačnije po kriterijumu osnovnosti i opštosti, imamo:

1. Najopštije metode, kakve su: metoda pokušaja i grešaka koja je ugrađena u osnove svih metoda, metode dokazivanja i opovrgavanja i naučno istraživanje, kao najopštija i naj-složenija metoda naučnog saznanja.

2. Osnovne metode istinitog mišljenja (koje neki autori nazivaju i filozofskim metodama) u koje spadaju analiza i sinteza, apstrakcija i konkretizacija, specifikacija i generalizacija, indukcija i dedukcija. Njima je opravdano dodati i analogiju, jer su sve pomenute metode osnova izgrađivanja svih drugih metoda, uključujući i najopštije. Osnovne metode, koje Šešić, B. naziva i posebnim, bile su izložene pokušaju sintetizovanja i podvođenja pod zajednički naslov analitičko-sintetičke metode u okviru koje su formirane dve grupe: a) analitičke i b) sintetičke metode. Ovo nisu samo metode naučnog saznanja, već ljudskog saznanja uopšte. Po svojoj primeni spadaju u najopštije, jer prožimaju sve ostale metode.

3. Opštenaučne metode u koje se svrstavaju metode koje se mogu primenjivati i koje se, manje ili više, češće ili ređe primenjuju posredno ili neposredno u svim do sada poznatim naukama i naučnim disciplinama. U te metode se ubrajaju: a) hipotetičko-deduktivna metoda; b) statistička; c) metoda modelovanja; d) analitičko-deduktivna metoda i e) aksiomska metoda.

4. Metode prikupljanja podataka i njihove obrade. Može se prigovoriti, s pravom, da ovaj naziv više pripada kriterijumu uloge i funkcija, pa bi istinitiji naziv, po kriterijumima ove klasifikacije, bio pojedinačne metode. Ovde spadaju metode koje imaju svoje strogo definisane tehnike - instrumente i postupke i pojedinačno utvrđene uloge i funkcije u naučnom saznanju. U te metode se ubrajaju: posmatranje, ispitivanje, eksperimenti, analiza (sadržaja) dokumenata i studija slučaja, pa i biografska metoda.

Kriterijum strukture omogućava nam dihotomiju i razlikovanje: 1) metode koje imaju izgrađene sisteme instrumenata i postupaka i 2) metode koje nemaju izgrađene sisteme instrumenata i rukovanja instrumentima. Moglo bi se reći da se ova dihotomija podudara sa uslovnom dihotomijom koja razlikuje: 1. metode empirijskog i 2. metode teorijskog istraživanja.

Po ulozi i funkciji možemo razlikovati:

1. metode konceptualizacije,
2. metode prikupljanja podataka,
3. metode obrade podataka.

Navedena klasifikacija još nije široko prihvaćena, kao što nije ni podela na induktivne i deduktivne metode - metode zasnovane na indukciji i dedukciji. Međutim, ostaje pitanje da

¹² Izložena klasifikacija izložena je u delima Šešića (Opšta metodologija, Osnovi metodologije društvenih nauka), koriste je i Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir (Uvod u metodologiju politikologije) i Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan (Osnovi metodologije političkih nauka). Ima i drugih klasifikacija Milića, Pečujlića, Turudije, itd. Sa delom ove klasifikacije saglasan je i Vujević, M.

li se osnovni metodi, koji prožimaju sve metode, mogu podvesti pod metode konceptualizacije.

Kriterijum pripadnosti određenim metodološkim pravcima obavezuje nas da prvo navedemo najvažnije teorijsko-metodološke pravce. To su:

1. Pozitivistički, u koji spadaju i: a) strukturalistički, b) funkcionalistički, c) bihevioristički.

Sam pozitivistički način najviše je doprineo formiranjem određenih pravila istraživanja, razvoj empirijskih istraživanja i tzv. metode istraživanja uzroka.

Strukturalizam je razvio tzv. strukturalnu analizu, a funkcionalizam tzv. strukturalno funkcionalnu odnosno funkcionalnu analizu. Biheviorizam je doprineo nastanku i razvoju tzv. "survey" istraživanja i modele odnosa S-R i S-R-S.

2. Aksiološki metodološki pravac (nazivan još i kao istorijski, istoričan) doneo je shvatanja specifičnosti istraživanja čoveka i društva i metod razumevanja, ideografsku analizu i metod - model idealnog tipa.

3. Dijalektički (materijalistički) pravac doneo je analitičko deduktivni metod, dijalektičko-analitičko-sintetički metod i metod dijalektičkih istraživačkih modela.

Uz ove osnovne i najjasnije ispoljene pravce treba možda spomenuti i fenomenološki pravac, a svakako novonastale i novonastajuće pravce koje ćemo nazvati: postpozitivistički, postfunkcionalistički, postaksiološki i postdijalektički.

Pomenućemo još i sljedeće metodološke pristupe: kvantitativni i kvalitativni.¹³ Ovu dihotomiju možemo smatrati zastarelom zbog toga što: (1) svaka pojava, svaki predmet nauke ima svoju suštinu, sadržaj, svoju bit, dakle nužno ima svoje određujuće kvalitete; (2) svaka pojava - predmet nauke ima svoju formu, samim tim oblike koji izražavaju i njegove dimenzije, rasprostiranje u vremenu i prostoru, trajanje, odnose, itd. Ova dva neosporiva saznanja ukazuju da se jedna pojava - predmet nauke - predmet istraživanja može dovoljno saznati samo ako se naučno saznaju i kvalitativne komponente i njihova kvantitativna određenja. Stoga, kao kritiku pomenutim pristupima, treba dodati i treći - integralan pristup. Nismo u zabludi da ćemo moći sve precizno i tačno da izmerimo na sadašnjem stepenu razvoja sociometrije, ali je sasvim sigurno da će se znatan broj komponenata i svojstava manifestovanih pojava i samih pojava moći meriti. Sadašnja praksa istraživanja, a naročito izrada instrumenta i obrade podataka, jeste integralna, kvalitativno-kvantitativna. U istraživačke instrumente se ugrađuju mere i merila, a u toku obrade gotovo uvek su primenjeni postupci kvantifikacije i statističke metode.

Pomenimo još da u istraživačkoj praksi susrećemo naučnoistraživačke i metode ostvarivanja određenih društvenih akcija, metode ostvarivanja uticaja, vršenja struke i metoda ostvarivanja raznih uloga i funkcija u praksi izvan procesa naučnog saznanja. Ne može se smatrati da naučnoistraživačke metode nemaju nikakve veze sa metodama praktikovanja i uticanja u praksi. Međutim, i kada su ti metodi veoma slični, neophodno je razlikovati ih.

Jednom rečju, naučnoistraživačke metode su najvažniji instrumenti naučnog saznanja i osnovna supstanca naučnog istraživanja.

U nauci i metodologiji veoma često se upotrebljavaju termini i pojmovi metod, naučni

¹³ O kvantitativnom i kvalitativnom pristupu vidi više u Halmi Aleksandar: Metodologija istraživanja u socijalnom radu, str. 100-120.

metod, metod nauke, metod istraživanja, metode naučnog saznanja, metode političkog delovanja, metode političkog ponašanja i slično. Upotreba navedenih termina i pojmova u raznim naučnim radovima, raznih nauka i naučnih disciplina nam ukazuje i na postojanje različitih shvatanja njihovog sadržaja i značenja. Bez obzira na različita shvatanja sadržaja, strukture i značenja pojma, smatramo da su svi oni u osnovi bitno određeni shvatanjem pojma nauke, te iz tih razloga nužno ćemo prvo odrediti pojam nauke.

Termin nauka ima takođe više značenja. Grčki termin za nauku „logos“ ima značenje: „reč, govor, istina, red, razum, učenje, dokaz, aksiom“. Latinski termin „science“ znači: znanje, poznavanje, veština, a najviše se koristi u smislu nauka i bliže se odnosi na prirodne nauke. U političkoj enciklopediji pod naukom se smatra „jedan od osnovnih oblika društvene svesti. U najširem smislu nauka je sinonim za znanje. U užem smislu, nauka je posebna vrsta svesne društvene delatnosti, čiji je glavni cilj utvrđivanje objektivne istine, tj. utvrđivanje, opisivanje i objašnjavanje prirodnih i društvenih pojava otkrivanje zakona koji u njima vladaju ili na osnovu bitnih činilaca, izazivaju i uslovljavaju njihovo postojanje. U ovom smislu nauka predstavlja korpus saglasnih zaključaka koji se ne zasnivaju na arbitražno postignutoj konvenciji, ukusu ili interesu, nego na saglasnosti tih zaključaka i objektivne stvarnosti koja se u praksi može potvrditi određenom metodom verifikacije i u čovekovoj praktičnoj delatnosti.

Osnovni smisao nauke je upoznavanje sveta radi njegovog savlađivanja od strane čoveka. Ona je izraz čovekovog aktivnog odnosa prema svetu i sebi samom.“ Radomir Lukić nauku definiše kao „najistinitiju duhovnu tvorevinu, kojom se otkriva stvarnost onakva kakva je“ odnosno kao „uopštavanje iskustva, bilo svakodnevnog, običnog iskustva masa ljudi, bilo posebnog specifičnog iskustva naučnih radnika.“ Kasnije on to ističe „što se tiče izraza nauka, on se manje- više saglasno upotrebljava radi označavanja sistematskog, objektivnog (intersubjektivno proverljivog) znanja o određenom predmetu.“ Đuro Šušnjić pod naukom smatra „objektivan, logičan, sistematičan, proverljiv, merljiv, skladan itd. metod (put, način) racionalnog i iskustvenog prikupljanja, opisivanja, klasifikovanja, definisanja, uopštavanja, objašnjavanja, razumevanja, predviđanja, kontrole i vrednovanja činjenica.“ Koen i Nejgel pod naukom smatraju „znanje koje je opšte i sistematično, tj. ono u čijim se okvirima svi specifični stavovi dedukuju iz malog broja opštih principa.“ Slavomir Milosavljević i Ivan Radosavljević pod naukom smatraju „složen proces sticanja naučnog saznanja, razvojna struktura već stečenih, konstituisanih, proverenih i projiciranih i osnovano pretpostavljenih naučnih saznanja o predmetu nauke i metodu sticanja naučnog saznanja o predmetu i metodu nauke.“

Pored navedenih shvatanja nauke, u postojećem naučnom fondu postoje i shvatanje nauke kao sistema znanja o svetu koji nas okružuje, shvatanje nauke kao naročite forme čovekove delatnosti, shvatanje nauke kao opšteg metoda i dr. Prema prvom shvatanju, nauka predstavlja sistem znanja o stvarnosti - materijalnom svetu, društvenim odnosima, psihičkom životu ljudi i dr. Pod sistemom naučnog znanja se obično podrazumeva uređen, povezan, obuhvatan, promenljiv skup naučnih činjenica, iskustvenih generalizacija, naučnih zakona i naučnih teorija, zasnovan na određenim principima. U okviru takvog skupa, svaka činjenica, svako tvrđenje, naučni zakon imaju objašnjenje. Prema drugom shvatanju, nauka nije sistem znanja nego delatnost, traganje za znanjima, nastojanje da se približimo istini o svetu koji nas okružuje Postoji i shvatanje prema kom se nauka shvata kao opšti metod sastavljen od mnogo značajnijih, ali manje opštih postupaka. To mišljenje zastupaju neki autori koji ističu, da kada

se analiziraju situacije koje se smatraju naučnim, ono što je svim tim situacijama uvek zajedničko jeste— metod. Stoga nauka može da bude shvaćena kao metod. Primer shvatanja nauke kao metoda nalazimo u definiciji nauke koju je dao F. Š. Tejlor u delu- Kratka istorija nauke i naučne misli: „Ako bismo zahtevali definiciju nauke koja bi bila primenljiva od najranijeg perioda civilizacije do sadašnjeg vremena, mogli bismo reći da je nauka, u najširem smislu, sistematski metod opisivanja i kontrolisanja materijalnog sveta.“

O predmetu nauke takođe postoje određene razlike u shvatanjima. Mi ćemo, imajući u vidu potrebe ovog rada, navesti jedno često korišćeno shvatanje predmeta nauka Mihaila Markovića, koji smatra da „predmet nauke nisu stvari i procesi kao takvi, već problemi koji se u vezi s ovim stvarima i procesima postavljaju pred čoveka u svetlosti njegovih praktičnih potreba, prethodnih znanja i metodskih instrumenata kojima raspolaže“..., „predmet ma koje nauke je kompleks novih, aktuelnih, međusobno srodnih problema koji nastaju u procesu praktične interakcije čoveka i objektivnog sveta. U svakoj pojedinoj nauci, odredba njenog predmeta je u funkciji praktičnog iskustva o jednom određenom području stvarnosti, jezika, metodoloških i filozofskih pretpostavki, normi za praktičnu delatnost i specifičnih načina organizacije podataka.“

Pitanje na koje se nužno mora dati valjan odgovor u vezi predmeta nauke, jeste i pitanje konstituisanja nauke, nauka, naučnih disciplina odnosno da li se mogu naznačiti neki opšti kriterijumi na osnovu kojih se može na nesumnjiv način utvrditi kada, i u kom obimu je konstituisana određena nauka, nauke, naučne discipline. Smatramo da je odgovor na ovo pitanje potvrđan. Naime, imajući u vidu potrebe i predmet ove monografije, može se istaći da postoji nekoliko osnovnih, opštih kriterijuma. Prvi kriterijum možemo iskazati kao kriterijum predmetne određenosti pod kojim shvatamo određen predmet njenog istraživanja. Drugi kriterijum možemo formulisati kao kriterijum metodološke određenosti, pod kojim podrazumevamo da konstituisana nauka mora raspolagati razvijenim metodama i tehnikom istraživanja, kao i odgovarajućom metodologijom. Sledeće kriterijume možemo odrediti kao kriterijum naučno- teorijske izgrađenosti nauke, nauka, naučnih disciplina i kriterijum naučno- jezičke izgrađenosti određene nauke, nauka, naučnih disciplina.

Zaključak koji nam se nužno nameće, jeste da određenje termina i pojma nauke, predmeta nauke ni malo nije jednostavan. Postavlja se i pitanje šta se nalazi u osnovi nauke, nauka. Odgovor na to pitanje, smatram da su dali međunarodno priznati profesori i osnivači katedere Metodologije političkih nauka u Beogradu, dr Slavomir Milosavljević i dr Ivan Radosavljević, koji ističu „u osnovi nauke nalazi se proces sticanja, demonstracije i primene naučnog saznanja.“ Za naučno saznanje (isti autori ističu bitne razlike između ljudskog saznanja uopšte i naučnog saznanja) „bitne odredbe su: određenost predmeta saznanja koja je dovoljna da se ono razlikuje od svih drugih predmeta saznanja; naučno saznanje je saznanje koje se stiče verifikovanim procedurama; ono je sistematsko i sistematizovano; ono je pretežno usmereno i plansko; naučno saznanje je provereno i podložno stalnoj proveri; te je istovremeno pouzdanije od drugih, kritičko je i razvojno. Posebno je važna odlika naučnog saznanja da se ono, u savremenim uslovima, prvenstveno stiče naučnim istraživanjima.“ To znači da se naučna istraživanja odnose na predmet nauke, nauka ili naučnih disciplina.

Pitanje na koje se mora dati precizan odgovor, u ovom delu rada, jeste i problem određenja pojma naučnog istraživanja, kao i veze i odnosi naučnog istraživanja i naučnog saznanja i naučnih metoda. U postojećem naučnom fondu postoji mnoštvo definicija istraživanja, naučnog istraživanja, koje se međusobno razlikuju po osnovu pripadnosti određenim

teorijsko- metodološkim pravcima, paradigmama, istraživačkoj praksi, shvatanju procesa i procedure istraživanja i projekta istraživanja, odnosu istraživanja i projektovanja istraživanja, klasifikaciji istraživanja po osnovu raznih kriterijuma, odnosu istraživanja prema teoriji i praksi, metodama nauka i naučnih disciplina.

U društvenim, istorijskim i političkim naukama, naučnim disciplinama i poddisciplinama, raznim naučnim paradigmama i teorijsko- metodološkim orijentacijama, postoji mnoštvo definicija istraživanja, naučnog istraživanja. Jedno od pitanja koje se nužno nameće glasi: Od koje definicije istraživanja poći? Da li od definicija naučnih istraživanja autora sa naših prostora, ili od definicija stranih autora, da li od definicija koje precenjuju ulogu teorije ili činjenica, ili od autora koji smatraju da je istraživanje u stvari ispitivanje ili od autora koji smatraju da prefiks „naučno“ je suvišan. Ako se opredelimo za definicije jednih ili drugih autora, postavlja se i pitanje, po kojim kriterijumima smo se opredelili za jedne ili druge odnosno po čemu su te i te definicije karakteristične, da se bitno razlikuju od drugih? Mnoštvo pitanja, koja nameću kao osnovno, sledeće ``pitanje. Da li se pri definisanju naučnog istraživanja, može poći od opšteprihvaćenih odredbi, univerzalnog značenja, bez obzira na pripadnost određenim naučnim paradigmama i teorijsko- metodološkim orijentacijama, pravcima. Smatramo da je odgovor potvrđan, i to iz sledećih razloga.

Naime, pre svega, nesporno je naglasiti da se prilikom definisanja naučnog istraživanja, ista ostvaruju po važećim i proverenim pravilima logike i metodologije. Svako istraživanje, naučno istraživanje se mora odvijati po principu daljih i dubljih saznanja. Naučno istraživanje je složen i svrsishodan proces u kom su objedinjene umne, psihičke i fizičke delatnosti. Bitna komponenta naučnog istraživanja jeste mišljenje, koje ima strogo određena svojstva, kao što su logičnost, kritičnost, postepenost, naučnu osnovanost, predmetnost. Pored misaonih delatnosti u svakom istraživanju su zastupljene i intelektualne, manuelne, kombinovane, stvaralačke, rutinske, tehničke i organizacione delatnosti.

Bitni činioci naučnog istraživanja su uslovi, i to s jedne strane, nužni i dovoljni uslovi, a sa druge ostali uslovi, čije postojanje predstavlja osnov ostvarivanja pojava i manifestacija karakteristika određene pojave, pojava. Akteri istraživanja su razni subjekti raznovrsnih uloga, koji svoju aktivnost ostvaruju u određenim uslovima radi ostvarivanja određenih potreba, motiva, interesa i ciljeva praktikovanjem određenih metoda i sredstava a radi postizanja određenih efekata, rezultata i posledica.

Naučno istraživanje kao pojava i proces se odvija u određenom društvu, u određenom vremenu, na određenom prostoru, na koje bitno utiču i određene naučne paradigme i teorijsko-metodološke orijentacije. Bitne odredbe svakog istraživanja su, da je to svesna i svrsishodna, namerna i ciljna aktivnost saznavanja novog određenim metodama.

Naučno istraživanje je misao, kompleks realnih datosti, društveni odnos koji utiče i trpi određene društvene, političke, ideološke i druge uticaje. Međutim, bez obzira na iskazanu međuzavisnost mnoštva uticaja, istraživanje kao naučno istraživanje mora imati objektivan stav o istraživanoj pojavi, procesu, kako bi zadržalo bitna svojstva naučnog istraživanja. Prilikom definisanja i klasifikacija istraživanja mnogi autori po osnovu raznih kriterijuma definišu i klasifikuju istraživanje, koje možemo konstatovati uvidom u metodološku literaturu, tako i na osnovu uvida u istraživačku praksu.

Ne retko se, u postojećem naučnom fondu, naučno istraživanje, terminološki ali i pojmovno poistovećivalo sa ispitivanjem, a neki autori su izostavljali naziv „naučno“ iz razloga jer je „naučno“ teško određivo. Ovakvi pristupi u metodologiju nauka uvodili su, a

uvode i sada, zabune i zablude, jer je nesporno da je ispitivanje samo jedan od načina prikupljanja podataka a odredba „naučno“ se mora istaći u definisanju iz više razloga, a pre svega iz činjenice da se u nauci i metodologiji nijednom istraživanju ne pristupa proizvoljno već planski, sistemski, organizovano, ciljno, uvažavajući opšte i osnovne kriterijume pri pristupanju naučnom istraživanju određene pojave, procesa

S druge strane, u postojećoj praksi i naučnom fondu, imamo sličnu pojavu odn. veoma često se poistovećuju termini naučni metod i način naučnog istraživanja, a što takođe izaziva određene zabune i zablude. Naime, neki autori često metod smatraju kao sinonim za termin «način» što smatramo pogrešnim, obzirom da je termin «način» širi od termina «metod». te iz tih razloga, u ovom delu disertacije nužno je odrediti i pojmove način naučnog istraživanja, tehnike istraživanja, instrumenti i postupci.

Način naučnog istraživanja kao pojam bitno je širi od pojma metoda, naučnog metoda. U naučnom projektu odnosno u nacrtu naučne zamisli postoji poseban deo «način istraživanja» u kom se, saglasno predmetu istraživanja, ciljeva, hipoteza i indikatora iskazuju i određene metode i tehnike naučnog istraživanja, metode obrade podataka i dr. To nam ukazuje na činjenicu da način istraživanja obuhvata paradigmatiska opredeljenja, osnovna teorijsko-metodološka shvatanja i polazišta o mogućnostima upotrebe određenih metoda i tehnika istraživanja predmetne pojave i usmerava nas na određeni kategorijalno- pojmovni i terminološki aparat.

Pod tehnikom istraživanja shvatamo „jedinstvenu, svrsishodnu, funkcionalnu celinu instrumenata (naučnih i tehničkih) i postupaka koji se koriste u prikupljanju podataka. Tako se na primer, u okviru ispitivanja kao načina sakupljanja podataka, koriste tehnike intervju, anketa i test.“

Pod instrumentima se shvataju „sredstva koja neposredno koristimo u prikupljanju podataka. Neka od njih su naučna, druga tehnička. Tako na primer, u korišćenju ankete instrument je anketni upitnik, koji nam služi za postavljanje pitanja i kao obrazac za evidentiranje odgovora. Paralelno sa njim može se koristiti i tehnički instrument za evidentiranje odgovora- na primer- skala za merenje intenziteta- moguće je istovremeno koristiti i tehničku napravu koja će se javiti bilo kao pomoćna, bilo kao dopunska, bilo kao korektivna.

Postupci su ponašanje istraživača u rukovanju i korišćenju instrumenata“.

Jedan broj autora ističe da postoji i bitna razlika između metoda i tehnike ispitivanja, ali kad se postavi pitanje u čemu se ta razlika manifestuje, često dolazi do nedovoljno jasnih ili različitih objašnjenja. Neki pisci, kao Kac, Festinger, Grinvud, Kenig, i dr., smatraju da je naučna metoda jedinstvena i ista u svim naukama i da razlike postoje samo u tehničkim postupcima koje treba prilagoditi različitim predmetima proučavanja. Drugi autori, Dirkem, Gurvič, Kivilije, Grane i drugi, insistiraju na specifičnosti (sociološke) metode, koja bi se sa svojim pravilima razlikovala ne samo od tehnike sociološkog ispitivanja nego i od metoda drugih nauka. U praksi, međutim, ova razlikovanja se često ne prave. Često se govori o metodi posmatranja, metodi intervjuja, metodi merenja stavova, a čas o tehnici posmatranja, tehnici intervjuja, tehnici merenja stavova, itd. Suština ovakvih shvatanja je nerazlikovanje i metoda i tehnika odnosno odsustvo osnovnih znanja iz sfere metodologije društvenih i političkih nauka.

Naučni metod je segment načina naučnog istraživanja koji se primenjuje u nekoj nauci. On je nerazdvojni, sastavni deo njene naučnoistraživačke delatnosti, on je srastao sa

teorijskim shvatanjima nauke i razvija se u najtešnjem dodiru sa onim zadacima koje nauka treba da reši u jednom periodu. Termin metod vodi poreklo od grčke reči „methodos“ čije je značenje put i način istraživanja; lat: methodus- smišljeno i plansko postupanje pri radu radi postignuća nekog uspeha, istine, saznanja. Shvatanja o metodi su su jedan od bitnih elemenata osnovnog pojma neke nauke i imaju, usled toga, pored istraživačko- operativnog i konstitutivni značaj za nauku. Iz tih razloga nije retka pojava da u nekoj nauci postoji više metoda i različita shvatanja o najpodesnijem načinu organizovanja naučne delatnosti, koja proizilaze iz različitih opštih teorijskih stanovišta, različite prirode problema. Naučni metod isključuje sve načine koji nemaju karakteristike naučnosti i naučne osnovanosti.

Prema shvatanju Karl Popera, metod nauke je metod smelih i domišljatih pretpostavki i oštih njihovog opovrgavanja. Smela pretpostavka je teorija sa velikim sadržajem- većim od sadašnjih teorija, koje će, prema našim nadanjima, biti njome prevaziđene. Poper ističe da naučni metod nije put koji vodi uspehu u nauci i da on nije način opravdanja naučnih rezultata nauke, već da naučni rezultati mogu da budu samo kritikovani i proveravani.

Nejgel smatra da „primena naučnog metoda je stalna kritika argumenata u svetlosti oprobanih kriterijuma za procenjivanje pouzdanosti metoda kojima se dobijaju podaci, i u svetlosti kriterijuma za vrednovanje dokazne snage svedočanstva na kome su zaključci zasnovani.“

Mirjana Gross pod metodom, u širem smislu shvata „skup intelektualnih postupaka kojima određena znanost nastoji spoznati istinu o predmetu svog istraživanja“, a u užem smislu „metoda određuje konkretne mogućnosti u pristupu predmetu i organizaciji njegova istraživanja., ona je obrazac objašnjenja, skup usklađenih postupaka i normi, koji omogućava rešavanje zadataka svojstvenih određenoj znanosti“.

Prema Dr Bogdanu Šešiću metoda je „ukupnost planskih postupaka koji čine put, način istraživanja, proveravanja i dokazivanja naučne istine“.

Prema Dr Ivanu Radosavljeviću metod je celina, kompleks sistematizovanih, koherentnih, međusobno povezanih i uslovljenih, konzistentnih, naučno verifikovanih saznanja i teorijski i iskustveno proverenih pravila i normi, kriterijuma i merila misaonih i čulno-praktičnih delatnosti i instrumenata, čijom se primenom proverava i (ili) razvija postojeće, odnosno stiče naučno saznanje.

Dr Bogdan Šešić klasifikuje naučne metode i methodske postupke na : 1) Posebne naučne metode i naučni postupci; 2) Opšte naučne metode i 3) Osnovne opšte metode društvenih nauka. Prema toj klasifikaciji, posebne naučne metode i naučni postupci su:

- (1) Analitičko-sintetička metoda;
- (2) Metode apstrakcije i konkretizacije;
- (3) Metode generalizacije i specijalizacije;
- (4) Metode klasifikacije;
- (5) Metode indukcije;
- (6) Dedukcija kao metod saznanja

Glavne opšte naučne metode su:

- (1) Statistička metoda;
- (2) Metoda modelovanja;
- (3) Analitičko-deduktivna metoda.

Kao osnovne opšte metode društvenih nauka, Bogdan Šešić smatra:

- (1) Pozitivističke metode;

- (2) Metode razumevanja;
- (3) Komparativni metod;
- (4) Metod idealnih tipova;
- (5) Metodološki strukturalizam i funkcionalizam;
- (6) Dijalektičke metode

Dr Slavomir Milosavljević i Dr Ivan Radosavljević naučne metode klasifikuju na :

- 1) Osnovne metode naučnog mišljenja i istraživanja u političkoj nauci,
- 2) Opštenaučne metode u politikološkim istraživanjima ,
- 3) Osnovne metode ,
- 4) Opštenaučne metode ,
- 5) Posebne metode pojedinih grupa nauka ,
- 6) Metode prikupljanja podataka ,
- 7) Metode obrade podataka .

Opštenaučne metode se primenjuju u istraživanju svih vrsta pojava, nejednako su upotrebljive za različite predmete istraživanja. Osnovne metode (analiza-sinteza, indukcija – dedukcija, specijalizacija – generalizacija, apstrakcija – konkretizacija) se na svojevrsan način različito primenjuju u istraživanju pojava svih vrsta.

Osnovni načini sakupljanja podataka su za istraživanje svih vrsta pojava – i u skladu sa tim i sve tehnike, u načelu isti. Ispitivanje, posmatranje, eksperiment – nesumnjivo se mogu koristiti u istraživanjima svih vrsta pojava – ali su rezultati različite validnosti i pouzdanosti. Zato u nekim, prvenstveno, u prirodnim naukama, eksperiment i posmatranja imaju prednost nad ispitivanjem. U drugim, u društvenim naukama, ispitivanje se ne može zanemariti, dok pravi laboratorijski eksperiment nije moguć itd.

Razlike se javljaju i u postupcima i instrumentima istraživanja. U nekim prirodnim naukama primena specijalnih tehničkih aparata ili upotreba određenih preparata nužan je uslov za istraživanje, a u društvenim naukama neposredno opštenje, komuniciranje između ljudi i nezamenljivo je sredstvo sticanje naučnog saznanja.

Možemo reći da priroda i karakteristike pojedinih pojava, prilikom istraživanja uslovljavaju primenu nekih zajedničkih metoda, ali i nekih specifičnih posebnih i specijalnih, kao i da specifičnosti, posebnosti i specijalnosti naročito se manifestuju u epistemološkom i metodsko-tehničkom (organizaciono tehničkom) delu naučnog metoda. Jedna metoda naučnog istraživanja može imati više tehnika istraživanja, a što je izraženo kod metoda prikupljanja podataka. Primer je ispitivanje, koja ima više tipova i tehnika. To nam, imajući potrebe ovog rada, ukazuje da metodi istraživanja mogu da imaju više modaliteta, a što u načelu, zavisi i od vrste naučnih istraživanja.

Sve naučne metode možemo klasifikovati po osnovu raznih kriterijuma . U metodologiji društvenih i političkih nauka najčešće su prisutni kriterijumi klasifikacije po osnovu opštosti i osnovanosti metoda, upotrebljivosti, pripadnosti predmeta istraživanja i metoda određenim naukama, naučnim disciplinama, po kriterijumu prikupljanja, sređivanja i obrade podataka, po kriterijumu zaključivanja o prikupljenim podacima, po kriterijumima nastanka- izvođenja teorija, i po drugim kriterijumima.

3.3. Pojam metodologije

O tome šta je metodologija postoje u nauci tri razna, međusobno¹⁴ suprotstavljena stava.

Prvi stav tvrdi da metodologija kao posebna naučna celina ne postoji. To je prosto samo segment epistemologije kao filozofske discipline. Ovo je najređe zastupan stav i sa najslabijim argumentima, odnosno sa najjačim kontraargumentima. Prvi, kontraargument glasi: nema prepreka da se jedna materija koja pripada određenoj disciplini filozofije konstituiše u predmet naučne discipline ili posebne nauke. Logika je posebna nauka, a pripada i epistemologiji. Matematika je posebna nauka, iako postoji filozofija matematike. Drugi argument je stanje u naučnoj praksi. Činjenica je da je već konstituisana opšta metodologija, da je konstituisana metodologija društvenih nauka i da su konstituisane mnoge specijalne metodologije: sociologije, politikologije, prava i kriminologije, pedagogije, nauke socijalnog rada, fizičke kulture, itd. Praksu ne može menjati ni demantovati filozofski stav.

Drugi stav tvrdi da je metodologija naučna disciplina logike. Argumenti ovog stava su bliska povezanost metodologije i logike, učešća logičkih pravila u predmetu metodologije i neophodnost da metodologija mora da bude visoko logična i smislena.

Svi pobrojani argumenti su istiniti, ali su nedovoljni i stoga je zaključak pogrešan. Kontraargumenti su u osnovi sljedeći:

- prvo, status nauke uspostavlja se artikulacijom i konstituisanjem dovoljno opšteg predmeta i odgovarajućeg metoda nauke. U konkretnom slučaju predmet metodologije se može identifikovati kao procesi i metodi naučnog saznanja, metodi nauka i istraživački procesi i metodi. Logika i njena pravila jesu deo predmeta Metodologije, ali su ostali delovi predmeta metodologije obimniji i raznorodniji;

- drugo, logika se definiše kao normativna nauka koja ne zahteva empirijska istraživanja. Metodologija takođe sadrži činioce normativnog, ali ona ne samo da istražuje empirijska istraživanja već neizbežno i sama vrši empirijska istraživanja - indirektno, preko tekućih istraživanja predmeta nauka i neposredno metodološkim istraživanjima; i treće, u predmet metodologije spadaju i činioci predmeta nauke i njihovi metodi.

Dakle, ne može metodologija čiji je predmet širi da bude disciplina nauke čiji je predmet užu.

Na osnovu do sada izloženog možemo konstatovati da je verovatno istinit treći stav - da je metodologija posebna - specijalna nauka.

Razmotrimo argumente u prilog tog stava.

Prvi uslov, dovoljno opšti određen predmet metodologije postoji. Iako se metodologija najčešće definiše kao nauka (naučna disciplina) čiji su predmet metode naučnog saznanja, ovo određenje predmeta je preusko. Predmet metodologije su naučnoistraživačke koncepcije, odnos aksioma, teorija, teorema, odnos predmeta, varijabli i indikatora; instrumenata, indikatora i procedura, mogućnosti i načini merenja, vrednovanje podataka i zaključivanja na osnovu njih, saopštavanje i primena rezultata istraživanja. Osim toga, metodologija kao samorodna nauka istražuje i sama sebe i konstituiše meta-metodologiju.

Dakle, prvi uslov za tretman metodologije kao posebne nauke je zadovoljen.

¹⁴ (1) Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 15-38. Sa njim se slažu mnogi savremeni autori.

(2) O metodologiji vidi i stavove Marković, M.: Filozofski osnovi nauke, str. 512.

Problem nastaje kada se postavi pitanje metoda metodologije. Međutim, to je lažan problem. Metod metodologije čini prvo korpus metoda, koncepata, itd. koji se koristi u metodološkim istraživanjima; drugo, meta metodologija i treće korpus metoda nauka koji se može adaptirati na predmete metodologije. Time je udovoljeno i drugom zahtevu.

U vezi s metodologijom kao naukom postavlja se i treće pitanje. U svakoj nauci koristi se određeni književni predmet jezik, dopunjen specifičnim jezičkim izrazima te nauke, ali se ne pominje pitanje da li je filologija kao nauka moguća. Ono se formira kao pitanje da li je metodologija kao samostalna nauka uopšte moguća jer se ona javlja kao segment nauke uopšte, korpusa srodnih nauka i svake nauke i naučne discipline. I ovo je relativno veštačko pitanje. Predmet nauke takođe se konstituiše kao predmet nauke uopšte, predmet korpusa nauka, pojedinačnih nauka i naučnih disciplina. Po istim principima konstituiše se metodologija kao nauka saglasno svom naučnom predmetu. Ona ipak ima jednu specifičnost. Njene discipline, odnosno posebne i specijalne metodologije, javljaju se istovremeno kao discipline metodologije i drugih predmetnih nauka.

3.4. Struktura metodologije

Struktura metodologije kao nauke veoma je složena zbog mnoštva nauka i naučnih disciplina, mnoštva raznorodnih istraživanja i metoda istraživanja i njenih odnosa sa drugim naukama.

Osnovnu strukturu metodologije i njenog predmeta čine tri dela: (1) logički; (2) epistemološki i (3) naučno strategijski. Uloga prvog dela je da logička pravila adaptira svojstvima predmeta nauke, odnosno predmeta istraživanja; drugog da poveže neophodna naučna saznanja o predmetu nauke, odnosno predmetu istraživanja sa metodološko-metodskim saznanjima u funkcionalnu celinu; trećeg, da otkriva praznine i teškoće naučnog saznanja i metoda istraživanja.

Saglasno ulogama, svaki strukturni deo metodologije ima svoje sadržaje i činioce preko kojih ispunjava svoje funkcije.

Sadržinu logičkog dela uglavnom čine:

1. pojmovna određenja, poreci, značenja i odnosi;
2. opažanja, predstavljanja i mišljenje - identifikovanje pojava i procesa;
3. procesi i pravila istinitog mišljenja i zamišljanja;
4. logičke valencije, njihov izbor i primena;
5. logičke funkcije;
6. logičke varijable;
7. formiranje stavova, sudova i zaključaka.

Sadržaj epistemološkog dela znatno je složeniji jer obuhvata segment koji se odnosi na predmet nauke i na predmet metodologije.

A. Sadržaji koji se tiču predmeta društvenih nauka:

(1) aksiomi i postulati nauke - u ovom slučaju društvenih nauka. Mada nemamo nameru da ovde nudimo listu aksioma i postulata društvenih nauka, mogli bismo razmotriti uloge i funkcije sljedećih postavki:

- a) postavka realiteta (čovjek i društvo - društva) kao društveni realiteti koji se mogu empirijski i teorijski istraživati i o kojima se mogu formirati kategorijalna saznanja i oformiti aksiomi;
- b) društvene moći i sile;

- c) raslojavanja i hijerarhije;
 - d) društvene produktivnosti;
 - e) odnosa, organizacije i sistema;
 - f) istoričnosti, promenljivosti i relativne statičnosti;
 - g) aktivnosti - akcije i funkcije;
 - h) ciljnosti i svrishodnosti;
 - i) kolektiviteta, zajedništva i međuzavisnosti, itd.
- (2) predmet - struktura i svojstva;
 - (3) teorije nauke i teorijski pravci;
 - (4) paradigme nauke;
 - (5) kategorijalno-pojmovni aparat i jezik nauke.

Ovo je minimum sadržaja koje epistemološki deo metodologije obuhvata o predmetu nauke.

B. Sadržaj metodoloških saznanja u okviru epistemološkog dela:

- (1) Aksiomi metodologije kao nauke. Do sada metodologija nije sistematski iskazala sopstvene aksiome. Korisno je razmotriti da li sljedeće postavke mogu, uz eventualnu kritičku obradu, da preuzmu ulogu aksioma i kategorijalnih pojmova:
 - a) opazivost i evidentnost;
 - b) proverljivost;
 - c) istinitost, tačnost i preciznost;
 - d) prognostičnost;
 - e) korelativnost i komunikativnost;
 - f) iskazivost i objašnjivost;
 - g) primenljivost;
 - h) uslovljenost predmetom.
- (2) Metodologija i metodološki pravci;
- (3) Odnos normi, procedura i zahtevi metoda prema zahtevima predmeta;
 - a) izvori podataka i njihove karakteristike;
 - b) vrste podataka i njihova svojstva;
 - c) načini prikupljanja podataka, njihove obrade i korišćenja.
- (4) Problemi konceptualizacije;
- (5) Odnosi: teorija, istraživanje; teorija projektovanja istraživanja - izrade nacrtu naučne zamisli i njihova primena; teorija - rezultati istraživanja;
- (6) Odnos i karakteristike empirijskih i teorijskih istraživanja;
- (7) Međusobni odnosi metoda i tehnika i instrumenata i postupaka;
- (8) Problemi naučnog iskustva;
- (9) Metodološka istraživanja;
- (10) Osnovni pojmovi i kategorije i termini metodologije.

Sadržaj naučno strategijskog dela:

- 1) Teorijsko-metodološke praznine;
- 2) Uspešnost i slabosti primenjivanih metoda;
- 3) Valjanost i funkcionalnost postavki paradigmi, teorija i metoda;
- 4) Mogućnost usavršavanja, inovacija i konstruisanje novih metoda;
- 5) Provere i korekcije istraživačkih tehnika, postupaka i instrumenata;
- 6) Problemi operacionalizacija i odnosa realiteta, pojmova i termina;

7) Uvođenje novih metoda i/ili novih varijacija proverenih metoda prilikom novih društvenih pojava, uključujući i nastanak novih nauka i naučnih disciplina.

Ova osnovna struktura sadržaja predmeta metodologije omogućuje znatnu razradu i produbljivanja i ostvarivanja njenih bitnih funkcija.

Sintetički iskazana bitna, osnovna funkcija metodologije je svestrani, uspešan i dinamičan razvoj nauke, povećanje pouzdanosti i olakšavanje sticanja naučnog saznanja o predmetu i metodu nauke. Ona je stoga i teorijska i empirijska, i normativna, i primenjena, i kritička i instruktivno praktična nauka.

3.5. Klasifikacija i izvori metodologije

Metodologija se klasifikuje prvenstveno po kriterijumima opštosti i predmeta, dakle na istim osnovnim kriterijumima po kojima se klasifikuju i metode.

Po opštosti razlikujemo: (1) Opštu metodologiju koja se bavi opštim metodološkim principima i postavkama naučnog saznanja i osnovnim i opštenaučnim metodama. (2) Posebne metodologije koje se bave metodama posebnih korpusa nauka, opštim metodama pojedinih korpusa nauka, primenom osnovnih i opštenaučnih metoda u istraživanju predmeta korpusa nauka i zajedničkim metodološko-metodskim postavkama koje se odnose na metode i istraživanja posebnih i specijalnih nauka i naučnih disciplina. (3) Metodologije pojedinačnih nauka i naučnih disciplina (specijalne metodologije) koje se odnose i na meta metodologiju ("metodologiju metodologije") i teoriju metodologije, tako da iskaz glasi ("teoriju i metodologiju metodologije").

Klasifikacija po opštosti korelira sa klasifikacijom po predmetu:

- 1) Metodologija nauke uopšte;
- 2) Metodologija prirodnih nauka;
- 3) Metodologija društvenih nauka;
- 4) Metodologija psiholoških nauka;
- 5) Metodologija konkretnih pojedinačnih nauka i naučnih disciplina.

S obzirom na svojstva, strukturalnost, disperzivnost i raznovrsnost metodologija i metoda, mora biti više raznih izvora metodoloških saznanja. Prvi i najopštiji izvor je filozofija, a posebno epistemologija.

Drugi izvor su razne naučne teorije, njihovi postulati i aksiomi i teorijski stavovi, sudovi i zaključci, pa i njihove hipoteze.

Treći izvor su istraživanja predmeta nauka i odnosa između nauka i njihovih predmeta.

Četvrti izvor su specijalna metodološka istraživanja. Na kraju, kao peti izvor, pomenimo i istraživanja koja se vrše u okviru metodike kao sredstvo uticanja ili praktikovanja.

3.6. Metodologija i metodika

Pojam metodike odavno je definisan i često korišćen, ali se, nažalost, i sada događa da se metodologija i metodika ne razlikuju uopšte ili se nedovoljno razlikuju.¹⁵ Razmotrimo stoga bitne odredbe metodologije i bitne odredbe metodike, i uporedimo ih.

Zajedničko je svim zbivanjima u društvu i u prirodi da nastaju, odigravaju se i izazivaju efekte na neki način. Neki se odigravaju stihijski, drugi spontano, treći korišćenjem nekih

¹⁵ Termiz, Dževad: Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, Lukavac-Grafit, 2001, str. 12-15.

racionalnih metoda delovanja. Naučna metodologija bavi se metodama strogo definisanog procesa - metodama naučnog saznanja. Prema tome, naučna metodologija se bavi svim aspektima naučnog istraživanja kao opšteg i osnovnog metoda sticanja naučnog saznanja.

Za razliku od metodologije, metodika se bavi proučavanjem metoda uticaja i delovanja u praktikovanju pojave, promene ili stvaranja određene pojave. Istraživanja u okviru metodike su samo jedan od praktičnih instrumenata delovanja na pojavu.

Dok naučna metodologija istražuje kako doći do istinitog saznanja o pojavi, procesu, metodika istražuje i instruiira kako uticati na pojavu ili proces, odnosno kako stvoriti novu pojavu-proces. Pritom ona koristi naučna i metodološka saznanja i transformiše ih u metode uticanja i praktikovanja. Tako se metodika javlja kao korisnik nauke odnosno metodologije. Istovremeno, metodika se javlja i kao predmet nauke - metodologije i kao izvor saznanja nauke - metodologije.

Bitna veza između metodologije i metodike ostvaruje se stimulirana bitnim svojstvom primenljivosti nauke - metodologije. Metodika omogućuje da se naučna saznanja praktikuju. Veoma jasan primer povezanosti i razlika metodologije i metodike je u korišćenju opštenaučne statističke metode i dnevne evidencije, kao i primeni metode prikupljanja podataka, koja se primenjuje u raznim oblicima i tokovima društvene prakse.

II. Naučno istraživanje - osnovni način naučnog saznanja

U prethodnom izlaganju ukazali smo na moguću i opravdanu razliku između metoda naučnog saznanja i načina sticanja raznih vrsta saznanja: stihijnog i spontanog sticanja saznanja, prosto iskustvenog načina, sticanje saznanja ugledanjem i prenošenjem - primanjem, kritičkim promišljanjem, itd. Mnogo je načina sticanja raznovrsnih saznanja, ali su sva ta saznanja, čak i kada su potvrđena i proverena, nenaučna. Ona se od naučnih saznanja razlikuju po bar četiri bitne odredbe: 1. nemaju sve odlike naučnih saznanja odjednom - istovremeno; 2. nisu stečena primenom adekvatnih naučnih metoda; 3. nemaju dovoljnu opštost i pouzdanost; 4. nemaju dovoljnu sistematičnost i sistematizovanost.

Najbliža naučnim saznanjima su stručna saznanja. Ona su mnogo puta proveravana i potvrđena, oslanjaju se na naučna saznanja i najčešće su oblik njihove konkretizacije u praksi. Ona se i sama javljaju kao predmet istraživanja, služe se istraživanjima i aktivnostima veoma sličnim naučnim istraživanjima, a javljaju se i kao izvori obaveštenja u naučnim istraživanjima. Najočigledniji primer za to su raznovrsne uređene evidencije i statistički podaci. Štaviše, više puta, na raznim mestima i u raznim vremenima, potvrđena iskustvima raznih subjekata, stečena iskustvom, određena saznanja aksiomatizovana su i poslužila su konstituisanju opštenaučnih metoda. Primer za to je Hipotetičko-deduktivna metoda.

Upravo nijansirane mnogovrsne razlike u saznanjima i procesima saznanja - od prostog usvojenog verovanja da je nešto istinito, preko koncentracije u određenoj meri proverenog i potvrđenog saznanja u praksi određene društvene zajednice pa do proverenog, potvrđenog i dokazanog naučnog saznanja, zahtevaju da posebno razmotrimo istraživanje kao osnovni opšti i sintetički metod naučnog saznanja, te da naglasimo da je to istovremeno metod nauke i naučni metod po tome što je rezultat nauke, njen proizvod. Po svom suštinskom značenju, užu je od opšteg pojma "način".

1. Opšti pojam istraživanja i naučnih istraživanja

Opšti pojam istraživanja označava proces - procese raznovrsnih aktivnosti i delatnosti - akcija u raznim sferama ljudskog života koji su usmereni na sticanje i potvrđivanje saznanja o bilo kom predmetu prakse.

Ovako formulisana definicija veoma je široka i dozvoljava da se pod pojam istraživanja podvede skoro svaka aktivnost čoveka koja vodi prevazilaženju potpune početne neizvesnosti ili vodi potvrdi - opovrgavanju očekivanja, koja u sebi sadrži pojam traganja. Kada uzmemo olovku da bismo nešto napisali, očekujemo da će olovka za sobom ostavljati odgovarajući trag. Međutim, to nije izvesno, već je to veoma verovatno u određenim uslovima. Dakle, mi smo nenamerno tragali, istraživali, da li ćemo konkretnom olovkom u konkretnom slučaju moći da pišemo.

Nezavisno od činjenica da se ova postavka i definicija mogu argumentovano braniti, smatramo da je korisno znatno suziti značenje pojma istraživanja kako bi se ono moglo razlikovati od širih pojmova kao što su delanje, rad, itd.

1.1. Opšti pojam istraživanja

Istraživanje je složena, namerna, organizovana ciljna i svrishodna delatnost usmerena na sticanje istinitog saznanja o bilo kom predmetu - o situaciji, stanju, ponašanju, radnji i činu, o realnosti: prošloj, sadašnjoj i budućoj.

Prema ovoj opštoj definiciji istraživanje je specificirana delatnost različita od drugih po svom cilju i predmetu. Ona je usmerena prvenstveno na sticanje saznanja o istinitosti predmeta od interesa; ona je u tom cilju namerna, organizovana i svrishodna; ona se u tom cilju obavlja raznim metodama primerenim zadatku.

Istraživanja ima raznih, ali za nauku i naučnu metodologiju bitno je razlikovati:

1. diletantska istraživanja (amaterska);
2. stručna istraživanja (profesionalna);
3. naučna istraživanja;
4. kvazi istraživanja.

Po pravilima klasifikacije bilo bi opravdano da smo prvo napravili razliku između istraživanja i kvazi istraživanja. Međutim, to zahteva preopširna objašnjenja koja nisu potrebna u knjizi čiji je predmet metodologija društvenih nauka. Zato ćemo samo kratko naznačiti bitne razlike između članova navedene klasifikacije.

Diletantska istraživanja su ona koja izvode ljudi bez dovoljnog metodološkog i istraživačkog obrazovanja, pa ta istraživanja ne udovoljavaju odgovarajućim normama metodologije i metoda u koncipiranju, projektovanju, prikupljanju podataka, obradi i korišćenju podataka do kojih se došlo istraživanjem. Uprkos mnogim teorijskim i metodološkim manjkavostima, ova istraživanja, pored eventualne štetnosti, mogu da budu i korisna - bar kao podsticaj.

Za specijalna metodološka istraživanja diletantska istraživanja nepresušan su izvor naučnog saznanja o metodološkim i metodskim, a možda još češće o metodičkim greškama i njihovim posledicama.

Stručna istraživanja po pravilu izvode stručnjaci u okviru i za potrebe svoje struke. Oni su, najčešće, izvrsni poznavaoци metodike, raspolažu valjanim znanjima iz oblasti metodike i pravila metodičkih istraživanja i određen stepen znanja iz metodologije. Sva ova istraživanja, ako su korektno izvedena, mogu biti veoma korisna za struku i nauku.

Naučna istraživanja su predmet detaljne obrade u daljem tekstu. Ovde ćemo tek napomenuti da ta istraživanja realizuju profesionalni istraživači-naučnici u vezi s predmetom i u skladu s metodom nauke kojim se trajno i sistematski bave.

Posebna oblast naučnih istraživanja su metodološka istraživanja - opšta i specijalizovana.

1.2. Naučna istraživanja

Naučna istraživanja su veoma složeni procesi intelektualnih i drugih delanja, strogo predmetno i ciljno definisanih, koji se ostvaruju primenom bitnih normi nauke (aksioma, pristupa, definicija, teorija, teorema, itd.) o predmetu nauke i predmetu istraživanja, te strogom primenom normi metoda i metodologije nauke i istraživačkih metoda.¹⁶

Naučna istraživanja imaju utvrđenu strukturu i proceduru, definisane kriterijume izbora i vrednovanja i norme postupanja. Ona su uvek manje ili više u funkciji razvoja nauke i naučnog saznanja, čak i kada su po tipu akciona istraživanja.

Naučna istraživanja najčešće se odigravaju u okviru jedne nauke - naučne discipline, mada im predmet može biti i intradisciplinarni, odnosno multidisciplinarni. Međutim, do sada nije poznato istraživanje koje bi obuhvatilo ceo predmet korpusa nauka. Za prirodne nauke to bi bilo neizbežno - ako ne i nemoguće zbog unutrašnje raznorodnosti. Isto je i sa društvenim naukama. Ako psihologija dosadašnja saznanja o praksi naučnog istraživanja i tretira kao poseban korpus izvan korpusa društvenih nauka, možda bi se u okviru nje mogao postaviti takav opšti projekt, ali je i to, s obzirom na tendencije, malo verovatno.

Naučna istraživanja su, zbog svojstava koja treba da obezbede naučnost saznanja:

1. proces sticanja novog naučnog saznanja; provera (verifikacija) aktualnog naučnog saznanja; povezivanje starog, postojećeg i novonastajućeg naučnog saznanja;

2. intelektualna i psihofizička delatnost, stvaralačka ljudska društvena aktivnosti akcija na sticanju, kritici i primeni naučnog saznanja. Mada je zaista istraživanje prevashodno intelektualna delatnost, u njenom ostvarivanju veoma je velika uloga i psihofizičke komponente i pri primeni metoda eksperimenta i posmatranja sa učestvovanjem. Može se reći da je učešće fizičkog angažovanja uslovljeno svojstvima predmeta i vrstom istraživanja;

3. istraživanje je racionalna, ciljna i svrshodna, ali i intuitivna delatnost. Što je predmet istraživanja manje poznat i manje neposredno opaziv, to su intuicija i nadahnuće potrebni;

4. naučna istraživanja su složeno prožimanje teorije, provere u praksi i zaključivanja na osnovu podataka. Naučno saznanje stečeno naučnim istraživanjem je argumentovano, uporedivo i intersubjektivno proverljivo, čak i kada sama konkretna istraživana pojava nije apsolutno ponovljiva;

5. naučno istraživanje je kontinuiran, odnosno permanentan proces i funkcionalan, veoma složen logičan, produktivan sistem usklađenih delova i činilaca kojim se ostvaruje

¹⁶ O istraživanju (definiciji, klasifikaciji, itd.) vidi:

(1) Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 257.

(2) Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, Institut za političke studije, Beograd, 1980, str. 9-21.

(3) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 59-76.

(4) Mihailović, Dobrovoje: Metodologija naučnih istraživanja, str. 65.

(5) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, str. 28-36.

(6) Termiz, Dževad: Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, str. 23-31.

naučno saznanje. Svako istraživanje nekog predmeta istraživanja, istog ili srodnog, kritički proučava rezultate prethodnog istraživanja i, poslije odgovarajućeg vrednovanja i selekcije, oslanja se na već ostvarena naučnoistraživačka saznanja;

6. bitna odredba naučnog istraživanja je njegova kreativnost i naučna i praktična upotrebljivost.

Prikazana deskriptivna definicija čini jasnijom prethodno datu karakterističnu definiciju i olakšava shvatanje istraživanja kao opšteg sintetičkog metoda nauke koji međusobno povezuje prametodu pokušaja i grešaka, metodu dokazivanja i opovrgavanja (koja prožima sve metode), osnovne, opštenaučne metode i metode prikupljanja i obrade podataka.

1.2.1. Struktura naučnog istraživanja

Struktura jedne pojave, procesa, itd. je celina međusobno funkcionalno povezanih bitnih činilaca. Za razliku od strukture, sastav jednog procesa, pojave, itd. čine svi njeni činioči.

Strukturi istraživanja može se pristupiti na više načina.

Prvi pristup shvata istraživanje kao proces koji se sastoji od stalnih neophodnih etapa. Prva etapa sadrži tri faze:

- prva je postojanje problema koji bi trebalo istražiti. Taj problem je dovoljno značajan za društvo odnosno nauku. Dakle, on mora biti opažen, identifikovan i vrednovan da bi se prihvatio kao problem koji vredi istraživati. Ova faza može se odnositi i na predviđeni verovatan problem, odnosno na problem u nastajanju. Za nauku i naučno istraživanje i takvi su postojeći naučni problemi ako ih je nauka evidentirala;

- druga faza sadrži otkrivanje izvora saznanja o problemu i identifikaciju naučnog i drugog, manje-više pouzdanog i inspirativnog saznanja o problemu;

- treća faza je preliminarno određenje mogućeg predmeta istraživanja i njegova artikulacija u formi istraživačke teme.

Druga etapa je konceptualizacija istraživanja, takođe sadrži tri faze:

- prva, izbor odnosno formiranje paradigmatiskih postavki;

- druga,

- definisanje projektnog zadatka;

- treća, izrada idejne skice - idejnog projekta.

Treća etapa obuhvata izradu projekta istraživanja kao naučnog i operativnog dokumenta, odnosno nacрта naučne zamisli, instrumenata i planova istraživanja i njihovu proveru te realizaciju istraživanja.

Posljednju etapu istraživanja čine izrada izveštaja o rezultatima istraživanja i toku istraživanja i izrada priloga izveštaja.

Posljednja faza u istraživanju je primena saznanja stečenih istraživanjem u nauci i društvenoj praksi.¹⁷

¹⁷ (1) Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 8.

(2) Nejgel Ernest: Struktura nauke, str. 487.

(3) Gud i Skat: Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji, s. 36, 46, 89, 439, 639

(4) Lukić, Radomir: Metodologija prava, str. 32, 52, 142.

(5) Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 321-324, 380.

(6) Gilli Gian Antonio: Kako se istražuje, Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 12.

Drugi pristup strukturi istraživanja dat je u tzv. "Acoffovoj šemi"¹⁸ koja operiše sa: akterima istraživanja, radnjama aktera i odnosima u istraživanju. Kao aktore istraživanja navodi: naručioca, naučnike, terenske radnike i ispitanike (objekte istraživanja).

Ovi akteri ostvaruju sljedeće aktivnosti: naručuju istraživanje, artikulišu i organizuju istraživanje, prikupljaju i prenose sakupljene podatke od izvora podataka, obrađuju podatke i zaključuju na osnovu njih i upoznaju naručioce sa rezultatima do kojih su došli, a koje na kraju naručilac koristi. Predmetnu šemu dajemo u prilogu.

Iako je prikazana šema veoma korisna, ona ne daje sve etape i faze istraživanja, a previđa i mogućnosti sinteze uloga aktera u istraživanjima. Neprimenjiva je na samoistraživanje, samoposmatranje, pa i na analizu (sadržaja) dokumenata.

U strukturi istraživanja važnu ulogu imaju ciljevi i svrhe istraživanja. Kako su sastavni delovi projekta istraživanja, o njima ćemo govoriti u delu u kome ćemo obrađivati projektovanje i projekt istraživanja.

1.2.2. Vrste naučnih istraživanja

Istraživanja su sastavni deo svakodnevne životne prakse čije je neizbežno obeležje javljanje raznovrsnih problema. Za neke od njih već postoje tradicionalna rešenja koja se svakodnevno primenjuju, ali neki problemi su novi i za njihovim rešenjima se traga. To tražanje za rešenjima problema naziva se "istraživanje". Nisu svi problemi naučni, naročito ne pojedinačni. To je dovoljan razlog da razlikujemo naučna istraživanja od ostalih (nenaučnih: stručnih, amaterskih, diletantskih, itd.). Mnoštvenost naučnih istraživanja, prouzokovana mnoštvom naučnih problema i njihovom raznovrsnošću, razvojem društva i nauke, postojanjem više raznih posebnih skupova nauka i naučnih disciplina, zahteva njihovu sistematizaciju i klasifikaciju. Klasifikacija naučnih istraživanja i sama mora da bude naučna - na osnovu pravila osnovne naučne metode koja se naziva specifikacija. To znači da klasifikacija mora da se vrši na osnovu valjano definisanih kriterijuma koji omogućavaju kako klasifikacije podelom tako i klasifikacije spajanjem, sintetizovanjem.¹⁹

Uobičajene su četiri grupe kriterijuma klasifikacije: 1. predmet istraživanja; 2. trajanje istraživanja; 3. metod istraživanja i 4. uloga i funkcija istraživanja, prvenstveno u nauci.

1.2.2.1. Klasifikacija istraživanja po predmetu

(1) Najčešće susrećemo se sa dihotomijom (1) teorijska istraživanja - (2) empirijska istraživanja. Predmet teorijskih istraživanja je naučna teorija ili teorija uopšte. Predmet empirijskih istraživanja je društvena stvarnost. Ako se i teorija shvati kao oblik i deo društvene prakse, empirijska istraživanja su po predmetu šira, pa je i ova podela samo uslovna. U naučnoistraživačkoj praksi sva istraživanja su nužno teorijsko-empirijska, zbog uloge teorije u istraživanju (početna faza teorijska, druga faza istraživačko empirijska, treća faza teorijska) po šemi naučnog saznanja.

¹⁸ Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Repetitorijum iz metodologije društvenih nauka, str. 2-10.

¹⁹ Klasifikacija istraživanja izvedena je iz prakse. O tome vidi:

(1) Mihailović, Dobrivoje: Metodologija naučnih istraživanja, str. 68-71.

(2) Jack D Fitzgerald - Steven M Fox: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, str. 5-8.

(3) Termiz, Dževad: Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, str. 27-31.

(4) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, str. 28-33.

Predmetnoj dihotomiji se može pridodati i drugo značenje. Teorijsko istraživanje se može shvatiti i kao metodski određeno - ono je teorijsko zato što se služi samo teorijskim metodama, a empirijsko sakuplja i obrađuje empirijske podatke i na osnovu njih zaključuje.

Pri promišljanju ove dihotomije treba imati u vidu da se teorijsko istraživanje ne sastoji samo iz naučnog mišljenja o stavovima, sudovima i zaključcima, već i predmetima na koje se oni odnose, a ti predmeti su najčešće empirijski. Stavovi, sudovi i zaključci su na određeni način iskazani, a ti iskazi su takođe deo društvene stvarnosti - deo empirije.

(2) Druga dihotomija takođe zahteva kritički odnos jer u sebi sadrži i jedan pomoćni kriterijum. Obično se razlikuju (1) masovna istraživanja - istraživanja masovnih pojava od (2) individualnih istraživanja. Međutim, između masovnih i individualnih pojava postoje u društvu i pojave koje se nalaze, po obimu - broju jedinica, između masovnih i individualnih. Osim toga, određenje jedinice istraživanja stvar je istraživačke konvencije. Ipak, ova dihotomija funkcioniše. Npr. stanovništvo, građani, žene, stari, naselje, itd. su masovne pojave i ako njih istražujemo, predmet istraživanja je masovan. Ali ako istražujemo samo jedan događaj - određene konkretne izbore održane dana x u mestu y, istraživanje je individualno. Individualnom istraživanju se može pridati još jedno značenje. Moguće je istraživanje samo jednog subjekta, jedne ličnosti i samo jednom. Ipak, pravo značenje u našem slučaju je ono prvo izloženo.

(3) Razlikuju se istraživanja (1) predmeta nauke (naučno-predmetna) od (2) istraživanja metoda nauke (metodološka istraživanja). I ova dihotomija je samo uslovna zato što svako istraživanje predmeta nauke faktički testira i metode primenjene u tom istraživanju.

(4) U istraživačkoj naučnoj praksi javljaju se i istraživanja: (1) kvantitativna čiji je predmet prvenstveno kvantitet - količina, obim, udaljenost, trajanje, učestalost; (2) kvalitativna - čiji predmet čine prvenstveno svojstva, odnosi, delanja itd. Međutim, savremena istraživanja su najčešće kvalitativno-kvantitativna. Uostalom, svaki kvantitet je kvantitet nekog kvaliteta. U društvenim naukama (a zbog zahteva predmetnosti u nauci) ne može se kvantifikovati ili meriti "ništa" već samo "nešto". Insistiranje na iskazu "nešto" je insistiranje na neophodnom stepenu određenosti. U većini istraživanja u okvirima već konstituisanih nauka i naučnih disciplina okvir te određenosti već je određen, pa se radi prvenstveno o preciziranju. Međutim, u nastajućim naukama ili naučnim disciplinama ni njihov okvir nije uspostavljen, te se istraživanja mogu javiti kao traganja te nauke, naučne discipline za sopstvenim okvirima i određenjima. Ali i tada je to istraživanje naučno traganje za odgovorom na pitanje šta je to što je nešto. Čak ni rezultat istraživanja ne može da bude "ništa" već da pretpostavljamo to nije to ili da toga tu nema.

(5) Uobičajena je klasifikacija po kriterijumu pripadanja istraživanja određenoj naučnoj oblasti na : (1) istraživanja u prirodnim, (2) psihološkim, (3) društvenim naukama i dalje po predmetu posebnih nauka i naučnih disciplina (istraživanja u: a) pravnim, b) političkim, c) ekonomskim, d) lingvističkim itd. naukama).

Na osnovu ove klasifikacije susrećemo se sa razlikovanjem: (1) intradisciplinarnih istraživanja čiji predmet pripada jednoj određenoj disciplini; (2) intradisciplinarnih istraživanja čiji predmet (predmeti) pripada raznim disciplinama jedne ili više nauka i (3) multidisciplinarnih istraživanja čiji predmet (predmeti) spada u mnoge discipline više nauka.

1.2.2.2. Klasifikacija istraživanja po vremenu trajanja

Vreme trajanja istraživanja kao kriterijum zahteva definisanje i kvantifikovanje. Uobičajeno je razlikovanje:

1. (1) dugoročnih, (2) srednjoročnih, (3) kratkoročnih i (4) "blic" istraživanja. Međutim, koja su istraživanja dugoročna, odnosno srednjoročna itd. stvar je istraživačke konvencije. Kriterijumi trajanja zavise kako od opremljenosti istraživača, raspoloživih sredstava, broja i kvalifikovanosti istraživača tako i od tipa istraživanja i situacije na terenu i predmeta istraživanja.

Šta više, ne postoji neposredna uslovljenost između obima i trajanja istraživanja u vreme veoma razvijenih tehničkih sredstava.

Opravdano je stoga u ovu grupu kriterijuma uvrstiti i određene tipove istraživanja:

2. (1) Longitudinalna - koja kroz određeni vremenski period prate odigravanje određenog procesa, te su nužno dugoročna; (2) panel, gde se na istom (približno i konceptualno istom) uzorku istražuje sukcesivno jedan predmet istraživanja. Npr., svaka tri meseca se istraživanje ponavlja, pa objedinjeno istraživanje može trajati i više godina; (3) ponovljena zavisna i ponovljena nezavisna istraživanja. Ponovljena zavisna su ona koja u prvom pokušaju nisu uspele, pa se stoga ponavljaju. Ponovljena nezavisna slična su panelu, ali im je uzorak nezavisan i predmet im može biti proširen; (4) transversalna, kojima se snima stanje i koja, po prirodi stvari, moraju biti relativno kratkotrajna; (5) mozaik istraživanja, koja mogu biti i veoma dugotrajna i veoma kratka (npr. pri primeni metoda "studija slučaja"). Istraživanja u nizu i mozaik istraživanja su, po pravilu, unutar sebe kao posebna, povezana koncepcijom, predmetom i generalnim projektom istraživanja.

1.2.2.3. Klasifikacija istraživanja po kriterijumu primenjenih metoda

Kriterijum primenjenih metoda je višestepen i višeslojan, dakle veoma složen. Otuda se njegova primena u praksi ostvaruje kroz više posebnih klasifikacija. Najčešće se javljaju razlikovanja:

1. (1) eksperimentalna, u kojima je isključiv ili dominantan metod eksperimenta. U društvenim naukama u eksperimentalna se ubrajaju i strogo uređena i kontrolisana istraživanja; (2) anketna, u kojima je dominantna metoda ispitivanja na osnovama uzoraka ispitanika; (3) opservaciona, u kojima je dominantan metod posmatranja; (4) multimetodska u kojima su primenjeni razni metodi u relativno ravnopravnom statusu.

2. Drugu klasifikacijsku grupu istraživanja čine ona koja pripadaju raznim teorijsko-metodološkim pravcima i pristupima, te razlikujemo: (1) pozitivistička; (2) strukturalistička; (3) funkcionalistička; (4) biheavioristički; (5) dijalektička, itd. Oštih razlikovanja po kriterijumima teorijsko-metodoloških pravaca više nema. Može se reći da preovlađuje sintetički koncept i svojstva istraživanja pretežno određuju odabrane paradigme, pristupni postulati i premise u istraživačkom projektu.

1.2.2.4. Klasifikacija istraživanja po ulozi i funkcijama u naučnom saznavanju

Ovaj kriterijum klasifikacije izuzetno je važan, ali je ipak takav da zahteva stalno kritičko preispitivanje i preciziranje. Razlog tome je postojanje brojnih potkriterijuma koji se mogu javiti istovremeno, koji se prožimaju, itd. Može se reći da unutar klasifikacijske grupe nisu dovoljno diskriminatorna.

Najčešće se nailazi na sljedeće klasifikacije.

1) po ulozi: (1) fundamentalna, (2) primenjena, (3) razvojna. Ova klasifikacija preduzeta je iz prirodnih, odnosno tehničkih nauka i njena logika je sljedeća: fundamentalna istraživanja otkrivaju osnovne, bitne odredbe pojave i formiraju neophodna saznanja koja se mogu nadograđivati i razrađivati. Primenjenim istraživanjima se stiču naučna saznanja o mogućnostima, načinima i sferama primene saznanja. Razvojnim istraživanjima otkrivaju se mogućnosti, oblasti i načini konkretno primenjenih saznanja radi njihovih usavršavanja.

Prikazana klasifikacija nije najpodesnija za društvene nauke. Naime, gotovo svako istraživanje može biti orijentisano na sva tri nivoa i rezultati istraživanja mogu se koristiti u naučne i praktične svrhe. Zbog toga se u društvenim naukama i ne govori o fundamentalnim naukama (u prirodnim su to fizika i hemija), već se koristi kriterijum opštosti. Najopštija je sociologija ili filozofija ili istorija.

2) Drugi, mnogo podobniji i primenljiviji kriterijum su ciljevi istraživanja, prvenstveno naučni. Već formulisanjem ciljeva istraživanju se opredeljuje uloga. Po tom kriterijumu razlikujemo: (1) deskriptivna; (2) klasifikatorsko-tipološka kojima se omogućuje izgrađivanje klasifikacija i tipologija predmeta; (3) heuristička, kojima se ostvaruje otkriće bitnih činilaca i odredaba; (4) kauzalna (eksplikacijska), kojima se utvrđuju naučni zakoni i naučna objašnjenja; (5) prognostička, kojima se omogućuje naučna prognoza. S obzirom na mogućnost sažimanja više ciljeva, za kriterijum klasifikacije uzima se najviše zadati, odnosno ostvaren istraživački cilj.

3) Po kriterijumu zadatka istraživanja moramo razlikovati: (1) dijagnostička istraživanja, čiji je zadatak da naučno - istinito konstatuju stanje - situaciju; (2) verifikatorna istraživanja, čiji je zadatak da provere valjanost postojećeg naučnog saznanja, potvrde ga, izmene, dopune ili odbace; (3) prognostička, čiji je zadatak da naučno predvide događanja u budućnosti.

4) U ranijem tekstu već smo pravili razliku između naučnih, stručnih, amaterskih i diletantskih istraživanja, te se ne treba time ponovo baviti. Međutim, treba razlikovati (1) istraživanja čija je jedina ili dominantna svrha sticanje naučnog saznanja od (2) istraživanja čija je svrha ostvarivanje izvesnog interesa (3) instrumentalnih (akcionih) i (4) manipulativnih (terapijskih) istraživanja. Instrumentalna - akciona istraživanja su ona kojima se otkrivaju načini kojima bi se mogla ostvariti određena društvena svrha. Na primer, to su istraživanja o načinima uspešnog postavljanja i realizacije jednog TV programa ili o mogućim metodama socijalnog rada. Manipulativno (ili terapijsko) istraživanje je ono čiji je tok istovremeno i tok realnog ostvarivanja svrhe. Na primer, istraživanje je sastavni deo TV programa i njegove realizacije ili u socijalnom radu intervjuom se utiče na ponašanje klijenta.

Akciono istraživanje je prelaznog karaktera od naučnog ka praktično-stručnom, ka metodici rada, dok manipulativno (terapijsko) spada u metodiku.

5) Pomenućemo samo još dihotomiju istraživanja po kriterijumu kompetentnosti i kriterijumu uspešnosti. Po kompetentnosti razlikujemo: (1) naučno kompetentna, pri čemu su to ona koja su pozitivna po primeni pravila metodologije i metoda, i po ostvarivanju naučnih ciljeva, svrha i zadataka i (2) nekompetentna su ona koja te zahteve ne ispunjavaju. Kriterijum uspešnosti je jasan, te razlikovanje (1) uspešnih onih koji su ispunili očekivanja od (2) onih koji to nisu, nije teško napraviti.

Ovde smo prikazali samo neke moguće i najčešće klasifikacije istraživanja, što ne isključuje i eventualne druge valjane i primenljive klasifikacije. Sve klasifikacije i inače treba

shvatiti samo uslovno.

2. Bitni činioci procedure naučnog istraživanja

Sva naučna istraživanja se sprovode po istim osnovnim pravilima metoda nauke u okviru koje se izvode paradigme i metodološko teorijskog pravca i metoda primenjenih u tom istraživanju. Ona imaju i istu osnovnu strukturu.²⁰

Osnovna struktura svakog istraživanja je:

1. konstatovanje problema, odnosno njegovo otkrivanje, artikulisanje i određivanje mesta u sistemu nauke na osnovu njegovih odredaba;
2. ocena podobnosti problema za istraživanje i za vrstu i tip istraživanja;
3. izrada naučne - saznanje osnove za pristupanje konceptualizaciji;
4. predistraživanje, ako je neophodno. Predistraživanje može da bude teorijsko, empirijsko i kombinovano;
5. izrada konceptualizacije i njeno razmatranje, što obuhvata i izradu projektnog zadatka i idejnog projekta;
6. određivanje teme istraživanja - preliminarno određivanje predmeta istraživanja, što spada u red najvažnijih i najsloženijih momenata;
7. izrada (izvedenog) projekta istraživanja, koga čine: nacrt naučne zamisli, planovi istraživanja, metode, tehnike i instrumenti istraživanja;
8. postupanje po projektu istraživanja, počev od formiranja i obuke istraživačke ekipe do njene provere;
9. testiranje projekta istraživanja i ekipe, te intervencije na osnovu rezultata testa (predistraživanja);
10. raspored zadatka i saradnika na određene poslove;
11. terenski (ili samo kabinetski) rad, zavisno od toga da li je to teorijsko ili empirijsko istraživanje;
12. kontrola rada na terenu;
13. organizovanje rada i rad sa prikupljenim podacima;
14. zaključivanje na osnovu podataka o svakoj hipotezi (svakoj varijabli, indikatoru i odnosima među njima);
15. konstatovanje rezultata istraživanja kao naučnog saznanja stečenog istraživanjem i kao ispunjenja ciljeva i zadataka istraživanja;
16. izrada izveštaja i prezentacija rezultata istraživanja;
17. konstatovanje i preporuka za primenu rezultata istraživanja.

Bitni činioci istraživanja su: problem, predmet, ciljevi i zadaci, aktivnosti i sredstva za rešavanje problema, rezultati i njihova primena.

Rezultati istraživanja moraju imati određena svojstva:

- (1) istraživanje mora biti funkcionalno i produktivan spoj prošlog, aktuelnog, novog i potencijalnog saznanja, čime se obezbeđuje njegova razvijenost i progresivnost;
- (2) ono mora biti prožimanje intuitivnog i racionalnog, znanja i imaginacije, čime se obezbeđuje njegova prodornost i prognostičnost;

²⁰ Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 260.

(3) procedura i rezultati istraživanja moraju da budu naučno - teorijski zasnovani; intersubjektivno proverljivi, naučno argumentovani i uporedivi, te zaista korespondentni sa pojavom;

(4) istraživanje mora da bude visoko funkcionalan sistem u kome su sve komponente međusobno povezane u usaglašenu produktivnu celinu i smisleno sinhronizovane;

(5) ono mora biti saznavno i praktično proverljivo i primenljivo, stimulativno i pozitivno usmeravajuće.

Bez ovih svojstava istraživanje ne može ostvariti svoje naučne i društvene funkcije.

III. Logičke osnove naučnog istraživanja

Naučno istraživanje je proces naučnog saznanja naučnim metodama, logičan, smislen, sistematski i podoban da njime stečeno saznanje bude relativno istinito. Da bi saznanje bilo istinito i proces njegovog sticanja bio valjan, moraju biti uvažavana do sada stečena saznanja i na njima oformljena pravila o načinima sticanja istinitog saznanja. Osnovna i opšta pravila o sticanju saznanja sistematizovana su u nauci koja se naziva logika. Pravila logike tiču se svih procesa naučnog saznanja, a ne samo naučnog. Međutim, pravila logike su osnovna i obavezujuća, ali nisu jedina pravila kojih se moramo pridržavati u procesu sticanja naučnog saznanja.

Postoji jedna krupna teškoća pri primeni logičkih pravila koju svaki istraživač na svoj način otklanja. U naučnoj praksi javlja se više raznih logika od dvovalentnih do polivalentnih, od elementarno formalnih do složenih i dijalektičkih.²¹

U našim daljim razmatranjima uvažićemo činjenicu da je u osnovi svih logika elementarna, formalna logika i da naš zadatak nije da istražujemo logiku, već da konstatujemo osnovne bitne odredbe logičkog mišljenja neophodne svakom istraživaču, naučniku i svakoj svesnoj ličnosti koja teži valjanom mišljenju kojim se dospeva do istine.

1. Opažanje i mišljenje

Društvena stvarnost, složena i dinamična, u kojoj su raznovrsni ljudi u raznim periodima bitan činilac, bogata je raznovrsnim stvarima, procesima, događanjima, odnosima, delanjima, delovanjima, uticajima, itd. prirodnih, psihičkih i društvenih odredaba i porijekla. Čovek, ljudi se sa nekima od njih, u razna vremena i na raznim mestima, u raznim okolnostima, nezavisno od svoje volje i po svojoj volji, susreću i uspostavljaju sa njima raznovrsne trenutne ili trajne odnose.

Prvi čin susretanja i uspostavljanja odnosa (svesnog) društvenog bića je opažanje određenog predmeta. Taj predmet može da bude materijalan i nematerijalan, može da bude stvar ili simbol, dakle bilo koji činilac stvarnosti.

Opažanje se ne može svesti na čulno - iskustveno, već se, u našem slučaju, pod tim podrazumeva i osećaj i svaki drugi oblik i način uspostavljanja nekog odnosa sa nekim realitetom društvene stvarnosti. I to ne samo prošle ili aktuelne i moguće buduće društvene stvarnosti. Stoga smo, kao mehanizam opažanja uz čula vida, sluha, mirisa, ukusa i dodira, uvrstili i emocije, intuiciju, nadahnuće i sl. Može nam se prigovoriti prihvatanje ovog stanovišta iskazanog u delu "Istraživanje političkih pojava" još 1980. god, ali argument da ljudi ne mogu saznati o nečemu o čemu nemaju nikakva opažanja ili zapažanja, i dalje važi.

Opažanje se odigrava sljedećim tokom u dve moguće situacije: prvo, subjekt koji opaža nema nikakva prethodna saznanja o objektu koji opaža - dakle opaža, za njega, sasvim novu pojavu, odnosno neku njenu neposrednu ili posrednu manifestaciju; drugo, opaža objekt sa kojim je imao već neka iskustva ili obaveštenja. Izložena razlika je vrlo značajna zbog daljeg toka.

U prvom slučaju subjekt opaža NEŠTO - što u prvi mah ne može da odredi. Zbog toga on

²¹ Šešić, Bogdan: Osnovi logike, Naučna knjiga, Beograd, 1983.

formira PREDSTAVU o tome i na osnovu već poznatog, MISLI o opaženom. Mišljenjem ga identifikuje relativno istinito, tačno - ali još uvek samo na osnovu neposredno pojavnog. Tako i nastaju početne definicije, odnosno začetak procesa definisanja na osnovu analogije sa poznatim. Otuda šema:

OPAŽANJE → PREDSTAVLJANJE → MIŠLJENJE²²

I u drugom slučaju tok je sličan. U prvom momentu opažanja takođe imamo NEŠTO, da bi već u drugom imali TO JE TO, o čemu formiramo predstavu na osnovu iskustva i prethodnog saznanja. Tek mišljenjem vršimo identifikaciju i razvijamo definisanje.

Navedena šema OPAŽANJE PREDSTAVLJANJE MIŠLJENJE važi u ovom slučaju.

I predstavljanje i mišljenje shvatamo kao procese. Proces predstavljanja je u suštini povezivanje opažaja u celinu mentalnog karaktera koje je predmet mišljenja. Mišljenje je svestan, racionalan proces, psihički, logički i smislen, kojim se dolazi do saznanja.

Mišljenje je kreativna funkcija i srž saznanja. Njegova specifičnost je u shvatanju predmeta mišljenja, a u najvišem stepenu razvitka i shvatanju odnosa između pojmova i stvaranje pojmova "ne samo o opaženom i predstavljenom nego i o zamišljenim predmetima, kakvi su, na primer, matematički objekti 'tačka', geometrijska 'linija'... Ljudsko mišljenje je specifično misaono stvaralaštvo, a ne samo 'održavanje stvarnosti i svesti'." Naprotiv, savremeno mišljenje i duh se "povratno" odražavaju u stvarnosti, što se naročito jasno ispoljava u konstrukciji kibernetičkih mašina kao tehničkih modela određenih logičkih i matematičkih operacija.

Odnos između opažanja i predstavljanja, s jedne, i mišljenja s druge strane ne može se raskinuti, ali u njemu oni imaju posebne kvalitete, poretke i funkcije. To se može izraziti na sljedeći način:

- (1) U opažanju učestvuje mišljenje;
- (2) Mišljenje polazi od neposrednog opažanja, odigrava se relativno nezavisno i vraća se opažanju;
- (3) Opažanje zavisi direktno od čula (ali ne samo od njih), dok mišljenje od njih ne zavisi. Ali i mišljenje i opažanje zavise od mozga;
- (4) Opažanje i mišljenje su biološki uslovljeni - opažanje više i neposrednije;
- (5) Opažanje i mišljenje su u odnosu međuzavisnosti i oni predstavljaju jednu složenu celinu u kojoj opažanje izgrađuje predmetnu osnovu mišljenja koje je viši kvalitet saznanja.

Mišljenjem se shvata suština, ono je aktivno, njime se zamišlja i ono se modelima i opredmećeno vraća ("odražava") u društvenoj stvarnosti.

2. Imenovanje i označavanje

U stvarnom praktičnom životu subjekti su na razne načine u dodiru - u procesima opštenja - sa raznim stvarima. Međutim, u međusobnom ljudskom opštenju povodom odnosa sa stvarima i subjektima koriste se razni oblici simboličkog opštenja.

Bitan uslov simboličkog opštenja su imenovanja i označavanje. O procesima imenovanja

²² (1) Ibid., str. 24-26, 16.

(2) Petronijević, Branislav: Osnovi logike, Štamparija Davidović, Beograd, 1932, str. 9-10.

i označavanja u logici i metodologiji postoji visok stepen saglasnosti.²³

2.1. Znak i značenje

Znak i njegovo značenje su bitni činioци procesa označavanja.

Najjednostavnije rečeno, znak je neki određeni predmet koji se upotrebljava umesto nekog drugog predmeta u opštenju između: A) subjekta i realnog predmeta; B) između dva ili više subjekata.

Bitne odredbe znaka su: (A) znak je uvek znak nečega - nekog drugog predmeta, B) znak je uvek znak za nekoga, dakle uvek mora da ima određeno značenje i uvek mora da postoji svestan subjekt za koga postoji značenje - za koga znak znači. Postoje dve osnovne vrste znakova: prirodni i veštački.

Prirodni znaci se nazivaju SIGNALI.²⁴ Oni imaju neposrednu vezu sa predmetom i izvorno značenje koje im se može pridati je manje izvorno nego kod veštačkih znakova. Izvorno, ono je, po pravilu, veoma asocijativno. Na primer, dim asocira na vatru; oblaci na kišu, grmljavina s vetrom na oluju itd. Ipak i prirodni znaci se mogu u određenim okolnostima upotrebiti u funkciji veštačkih. Na primer, dim se može koristiti za odašiljanje poruka, upaljena vatra za označavanje mesta okupljanja ili sletanja aviona. Osim toga, termin "signal" se koristi i za označavanje izvesnih ljudskih radnji usmerenih na međusobno opštenje. Na primer, sporazumevanje zastavicama, upozorenja zvukom, itd.

Veštački znaci se nazivaju SIMBOLI.²⁵ Njih proizvode ljudi s namerom da drugim ljudima ukažu na nešto ili da im upute neku poruku ili da sami sebi nešto označe. Među takve znake najčešći su u savremenom svetu saobraćajni znaci, slova, reči, amblemi, oznake činova, zastave, grbovi, cifre, matematički znaci, itd. Oni nemaju izvornu, prirodnu vezu sa predmetom, već im se mogu pridavati razna značenja. Isti veštački znaci mogu imati razna značenja zavisno od konteksta u kome su upotrebljeni. Tako cifra 1 može označiti količinu, redosled, pravac, pol, itd.

Veštački znaci - simboli su osnov za izgradnju jezika (prirodnih i veštačkih). Simboli su konvencionalni znaci, stoje umesto drugoga, ne proizvode uzročno ono što simbolizuju. Svaki simbol sadrži po jedan momenat pojma i značenje bez neposredne veze i adekvatnog odnosa sa predmetom; oni su znaci konvencionalne zamene objektivne realnosti.

Uobičajena je njihova podela prema: a) predmetnoj oblasti; b) saznoj ulozi.

Prema predmetnoj oblasti razlikujemo:

- (1) specifične van jezične simbole (boje, izvesne slike itd.);
- (2) umetničke simbole;
- (3) simbole običnih ("prirodnih") jezika;
- (4) simbole naučnih jezika.

Prema gnoseološkoj funkciji imamo tri glavne vrste simbola:

- (1) opisni - deskriptivni kojima se označavaju predmeti saznanja i njihove osobine; to su prvenstveno imenice (denotacije) i pridevi (konotacije);
- (2) eksplikativni - objašnjavajući simboli ("veza", "uzrok", itd.);

²³ Marković, Mihailo: Dijalektička teorija značenja, str. 243-247.

²⁴ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 17.

²⁵ Šešić, Bogdan: Osnovi logike, str. 30.

(3) instrumentalni simboli - znaci misaonih operacija (matematičkih ili logičkih operacija +, -, V, &).

Za postojanje simbola i njihovu ulogu bitan uslov je postojanje pojmova, koji su njihov misaoni sadržaj.²⁶

Ustvrdili smo da svaki znak mora da ima značenje bar za jednog, a najčešće za više subjekata. Značenje izražava složenu psihičku, logičku i društvenu povezanost između predmeta, pojma, subjekta i predmeta umesto koga stoji. B. Šešić u "Osnovama logike" značenje definiše: "Značenje je takav složeni psihički proces u kome određeni predmet (Z), preko određenog pojma (P) ukazuje subjektu (S) na određeni predmet (O). Ova definicija se može jasno ilustrovati jednim saobraćajnim znakom u sljedećem obliku (saobraćajni znak za višestruko oštru krivinu). Ovim znakom jedan subjekt poručuje svim subjektima koji umiju da čitaju saobraćajne znake da je na putu višestruka i oštra krivina.

Značenje se može shvatiti i kao kompleks relacija jednog znaka prema: mentalnom stanju koje izražava (M); objektu (O) koji označava; drugim znacima datog sistema (S) i prema relativnim praktičnim operacijama (P)."²⁷ Prethodni primer odgovara i ovom shvatanju značenja, jer podrazumeva svest subjekta kao mentalno stanje, odnosno prema objektu (krivina na putu) odnos prema drugim (putnim) znacima u sistemu kojih se nalazi i prema relativnim praktičnim operacijama - ponašanjem na putu u skladu sa upozorenjem sadržanim u znaku.

Označavanje je proces pripisivanja znaka i značenja koji ćemo koristiti u odnosu na neki predmet.

Za mišljenje o predmetima mišljenja nije dovoljno samo označavanje, niti je moguće utvrđivanje njihovog značenja. Za to je neophodno imenovanje.

2.2. Imenovanje predmeta

Mnoštvo materijalnih, društvenih i duhovnih činilaca društvene stvarnosti sa kojima je čovek na razne načine bio u svakodnevnom odnosu nije bilo dovoljno samo faktički razlikovati. Život u ljudskoj zajednici nametnuo je međusobnu saradnju i međusobno opštenje. Iz te i drugih ličnih i društvenih potreba proizašla je praksa davanja imena - nazivima raznih ljudi, stvari, prirodnih tvorevina, itd. Ime - naziv predmeta sadrži nužno složen pojam i izražava određena svojstva predmeta, položaja, radnje itd.

Imena su osnovni pojmovi koji imaju određena osnovna značenja. Za imena najprostijih oruđa, biljaka, životinja, radnji može se pretpostaviti da su nastala asocijacijom i da su se razvojem jezika (prvobitno onomatopelijom) i sama transformisala.

Ime je formalno izraz pojma i nužan osnov označavanja.

3. Pojam i termin²⁸

U ranijem tekstu, a posebno u izlaganju o imenu i imenovanju, pominjali smo više puta reč pojam, ističući njegov značaj kako u označavanju i imenovanju tako i u mišljenju.

²⁶ Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 43-44.

²⁷ (1) Ibid., str. 28, 29.

(2) Marković, Mihailo: Dijalektička teorija značenja, str. 502-510.

²⁸ Šešić, Bogdan: Osnovi logike, str. 132.

U logici postoji više međusobno suprotstavljenih teorija. Neke odriču postojanje pojma kao posebnog oblika mišljenja, druge ističu ulogu pojma i čak ističu da je pojam osnov za negiranje postojanja i uloge suda kao posebnog oblika.

U istraživačkoj i ukupnoj društvenoj praksi ne možemo izbeći pojam kojim, posredstvom termina, odnosno reči i drugih simbola, označavamo predmete i međusobno smisleno opštimo. U tome su pojam, termin i značenje neodvojivi.

3.1. Definicija pojma

Pojam ćemo shvatiti i definisati kao:²⁹

(1) zamisao nekog predmeta bilo koje vrste - počev od očiglednih prirodnih i društvenih predmeta do iluzija i fantazija - koje samom svojom pojavom postaju specifični društveni i psihički realiteti;

(2) oblik shvatanja odnosa stvari samo zamišljenih - za šta čulno i predstavno nije nužno;

(3) misaoni sadržaj termina, odnosno sadržaja upotrebljenog simbola u označavanju.

Potpunija definicija pojma mogla bi da glasi: pojam je celovita zamisao predmeta nastala zamišljanjem njegovih bitnih odredaba, naročito aktivnim shvatanjem, namernom pažnjom i voljnim naporom.

Svaki pojam je nužno predmetan - odnosi se na neki predmet.

Prema izloženom, pojam je suštinski sadržaj i osnov značenja i smisla, a termin je njegov spoljašnji izraz, govorni simbol i predstava.

U osnovi pojma su relativno trajne stvari, prevashodno opšteg karaktera, i one su trajnije i jednostavnije od predmeta koje označavaju. Za to su eklatantni primeri pojmova klase, porodice, demokratije, blagostanja, itd.

Svaki pojam je istovremeno u određenom stepenu konkretan i apstraktan. Njegova apstraktnost posledica je odstupanja od predmeta koji se njime označava, što se manifestuje kroz uprošćenost i opštost pojma.

Konkretnost pojma je približnost, bliskost pojma sa predmetom. Što je predmet potpunije, tačnije i preciznije izražen pojmom to je pojam konkretniji. Ne zahteva se da se pojmom iskažu svi detalji predmeta na koji se odnosi, već samo osnovne i bitne odredbe.

Svaki pojam ima svoj obim i svoj sadržaj.³⁰ Sadržaj pojma čine misaoni izrazi odredaba predmeta koji je deo ili posebna pojava objektivne stvarnosti (prirodne, psihičke, društvene). To je zamisao odredaba - svojstava predmeta. U slučaju složenog predmeta može biti čitav sistem misaonih odredaba predmeta.

Odredbe pojma mogu biti:

(1) osnovne (originalne, prvobitne) i izvedene (derivirane);

(2) bitne (suštinske) i nebitne (slučajne). Bitnim odredbama smatramo one koje se tiču suštine predmeta bez kojih on ne može postojati odnosno bez kojih se pojam ne može zamisliti;

(3) konstantne i promenljive.

(4) sopstvene i zajedničke.

²⁹ Petronijević, Branislav: Osnovi logike, str. 36, 38, 42.

³⁰ Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 53.

(5) opšte, posebne i pojedinačne.

Obim pojma je obuhvat svih pojmova predmeta na koji se dotični pojam odnosi.

Opšti pojmovi, po obimu najobuhvatniji, su kategorijalni pojmovi, koji su istovremeno i suštinski. U takve pojmove spadaju ROD, KLASA, VRSTA, itd.

Sadržaj i obim pojmova nalaze se u sljedećim odnosima:

(1) Sadržaj pojma je u njegovoj osnovi, a njegov obim se zasniva na sadržaju pojma;

(2) Opšti pojam je širi po obimu i obuhvata više sadržaja;

(3) Viši pojam nastaje generalizacijom odredaba, a niži njegovom specifikacijom;

(4) Opšti i poseban pojam sadrže se jedan u drugom već po svom nastanku generalizacijom i specifikacijom;

(5) Opšti pojam je svojom celokupnošću sadržajno bogatiji i obimom širi od posebnog pojma - koji je samo njegov specifikovan slučaj ili vid;

(6) Obim pojma povećava se povećanjem razlika vrsta i odredaba sadržaja, a njihovim smanjivanjem smanjuje se i obim pojma;

(7) Kod istovrsnih i individualnih pojmova povećavanje ili smanjivanje sadržaja obim pojma se ne menja.

Ovi pojmovi ljudima su istovremeno subjektivni i objektivni. Njihova subjektivnost proizlazi iz nedovoljne tačnosti i nepotpunosti pojma, što je posljedica nemogućnosti da se postigne potpuno valjan izraz predmeta pojmom. Istovremeno, objektivnost pojma je stepen istinitosti i adekvatnosti pojma prema predmetu koji izražava. Naučni pojmovi smatraju se najistinitijim.

Pojam je istovremeno statičan i dinamičan - promenljiv i razvojan. Statičan je po momentu jedinstva i utvrđivanju određenog sadržaja. Promenljiv je i razvojan kroz promene i razvoj predmeta i njihovo shvatanje.

Na osnovu pomenutih i drugih svojstava pojma, možemo konstatovati raznovrsnost pojmova. Oni mogu biti: opšti i posebni, konstantni i razvojni, konkretni i apstraktni, sadržajni i formalni.

Odnos između pojma i suda veoma su složeni i do sada u logici još nedovoljno razjašnjeni. Tome doprinosi i uprošćeno shvatanje da je pojam zamisao nekog predmeta označen jednom rečju. To može pretežno da važi za osnovne pojmove, ali ne i sve. Dobar čovek, verna supruga, srećno dijete, itd. su takođe reči koje iskazuju određene pojmove, ali sa dve a ne sa jednom rečju. Problem je u sljedećem: (1) svaki pojam se sastoji iz više sudova; (2) svaki sud obuhvata i zasniva se na više pojmova. Tako ispada da je pojam sinteza sudova, a sud sinteza pojmova. Problem i njegovo razrešavanje nalaze se u njihovoj procesualnosti i raznovrsnosti. Sudovi kojima se nastavlja pojam njemu prethode i nisu gotovi, već nastajuć - kao i pojam. U suđenju koje se ne tiče isključivo ili prvenstveno na građenje pojmova, u sud ulaze već gotovi pojmovi. Čak i prilikom formiranja naučne definicije prvenstveno se koriste gotovi pojmovi već poznatog značenja. U tom smislu može se reći da je sud misao o vezi - odnosu predmeta ili pojava, te je pojam osnova i rezultat suđenja.

3.2. Vrste pojmova

Društvenu stvarnost čini mnoštvo raznovrsnih predmeta sa kojima i o kojima društvo i subjekti neizbežno opšte. To zahteva da svi predmeti budu označeni i imenovani, da o svakom od njih mora da bude formiran adekvatan pojam i termin. To je bitan razlog postojanja mnogih vrsta pojmova.

Najčešće korišćeni kriterijum za klasifikaciju pojmova su:

- 1) predmet pojma;
- 2) logički sadržaj pojma;
- 3) gnoseološka funkcija pojmova.³¹

Po predmetu razlikuju se:

1) Pojmovi STVARI - PROCESA. To su pojmovi izdvojenih, konstantnih, posebnih delova stvarnosti, realnih i zamišljenih. Na primer, to su pojmovi: sto, stolica, čovek, mleko, automobil, računar, itd.

Među pojmovima stvari razlikujemo sljedeće pojmove stvari - procesa:

(1) individualni; (2) kolektivni; (3) klasni i (4) kompleksni. Pod kompleksnim pojmovima zamišljamo pojmove složenih stvari koje sačinjava više činilaca i više stvari i procesa. Na primer - Federacija Bosna i Hercegovina, OUN, automehaničarska radionica, avio transport, itd.

Konstantnost pojmova stvari i procesa je veoma relativna. Najveći stepen konstantnosti imaju termini, koji su po pravilu imenice i imena te za procese glagolske imenice.

Niži je stepen konstantnosti pojmova, a najniži je kod realnih predmeta koje termini i pojmovi označavaju.

2) Kvalitativni pojmovi iskazuju kvalitete predmeta, po pravilu pridevima (zelen, beo, dobar, hrabar, mlad, itd.). To su nužni pojmovi za saznanje svih stvari, ali se oni ne smatraju najdubljim. Kao razlog ovakvog stava navodi se da njih objašnjavaju drugi pojmovi - kao što su kvantitativni, relacioni, procesualni, itd. Međutim, izgleda da stav o objašnjavanju kvalitativnih pojmova drugim pojmovima teško je prihvatljiv. Na primer, kvantitativni pojmovi samo dimenzioniraju, ali ne objašnjavaju. Osim toga, ima pojmova, koji sadrže i kvalitativne i kvantitativne odredbe. Upotrebili smo pojam mlad. Taj pojam je i kvalitativan i kvantitativan - on govori i o posebnom kvalitetu mladosti, ali i o tome da mlad ima relativno malo godina starosti. Ne opredeljujući se prema odredbi najdublji, mi kvalitativne pojmove smatramo osnovnim jer se svi drugi pomenuti pojmovi povezuju sa njima i oslanjaju na njih. Kvantitet je uvek relacija između nečega; procesi su uvek nekakvi i procesi nečega.

3) Kvantitativni pojmovi su zamisli kvantitativnih odredaba nekog predmeta, kao što su jedno, par, nekoliko, često, retko, malo, mnogo, itd. U njih spadaju i svi pojmovi posebnih i opštih brojeva i mera koje su izražene pomoću njih.

4) Relacioni pojmovi su zamisli odnosa bilo kojih predmeta (realnih ili imaginarnih) kojima se izražavaju razlike, sličnosti, jednakosti, suprotnosti i protivrečnosti, kao i prostornog, vremenskog uzročnog i funkcionalnog odnosa. To znači da ovi pojmovi izražavaju kvalitativne i kvantitativne razlike, npr.: isto, veće, suprotno, pre, poslije, gore, dolje, starije, itd. Neki logički relacioni pojmovi, kao što su i, ili, ako - onda itd. javljaju se kao logičke funkcije i kao funkcionalni pojmovi ("indukcija", "dedukcija", "sud", "zaključak", itd.) i oni izražavaju odnose zavisnosti između pojmova.

Osnovne vrste pojmova po logičkom sadržaju:

- 1) Opšti, posebni i pojedinačni pojmovi
- Kriterijum ove klasifikacije je obim pojma.

³¹ Šešić, Bogdan: Osnovi logike, str. 159-175.

Opšti pojam se odnosi na jedan jedini predmet. U okviru ove klasifikacije spadaju i pojmovne varijable. Njihovi termini su promenljivih značenja. Svaki opšti ili klasni pojam čije se značenje može menjati spada u pojmovne varijable koje se obeležavaju slovima x, y, z. Tako je varijabla pojam čovek koji može značiti muškarac, žena, belac, crnac... Varijable mogu biti veće i manje opštosti, a u konkretnom mišljenju svaka varijabla ima svoju vrednost. U navedenom primeru sadržano je i jedno nedovoljno razjašnjeno pitanje: da li se zaista radi o varijabilnosti pojma čovek ili se radi o unutrašnjoj klasifikaciji (podjeli) varijeteta koji čine sadržinu pojma čovek. Osnova ovog pitanja je u tome što se osnovno značenje pojma i samog predmeta koji označava ne menja - uvek se radi o čoveku koji ima bitne ljudske osobine. Uopšte, pitanja varijabiliteta pojmova je posebno logičko pitanje, iako se ne može razumevati na isti način kao što se razumu varijable u hipotezama. Pitanje: Da li su kategorijalni pojmovi vrste, ili su to rodovi, klase pojmova?

2) Apstraktni i konkretni pojmovi

Apstraktan pojam je relativno jednostran i neobjektivan i ukoliko je jednostraniji i neobjektivniji pojam je apstraktniji.

Konkretni pojam je svestran i objektivan i ukoliko je pojam svestraniji i objektivniji, on je i konkretniji.

3) Kolektivni i individualni pojmovi

Kolektivni pojam je zamisao kolektivnog predmeta (narod, nacija, porodica, jato, šuma) koji čini jednu celinu.

Individualni pojmovi su zamisli individualnih predmeta. Svi individualni predmeti su međusobno povezani na razne načine u razne celine, te i individualni pojmovi pripadaju raznim opštim pojmovima.

4) Korelativni i posebni pojmovi

Korelativni pojmovi su zamisli pojmova koji su u određenom odnosu zavisni od drugog pojma, odnosno u odnosu uzajamne zavisnosti jer je uslov postojanja jednog drugog pojma. Ne može postojati pojam "gore" bez pojma "dolje"; pojam "iznad" zahteva pojam "ispod" itd. Korelativni pojmovi se po svom sadržaju vode kao tip relacionih pojmova, što je sadržano i u njihovom nazivu ("korelacija").

Posebni pojmovi su zamisli predmeta koji postoje kao relativno izdvojeni, posebni. Međutim, posebnost ovih pojmova samo je relativna zato što je svaki pojam sinteza mnogobrojnih predmetnih odredaba, što omogućava da se, u izvesnom smislu, za svaki pojam može naći korelativni pojam.

Polarizovani pojmovi su zamisli predmeta koji se nalaze na krajnjim suprotnim stranama odnosa. Oni čine određene kategorijalne pojmove, kao što su, Na primer: identitet - razlika; uzrok - posledica; jedno - mnogo; sadržaj - forma, itd.

Nepolarizovani pojmovi su svi ostali pojmovi.

5) Kategorijalni i izvedeni pojmovi

Kategorijalni pojmovi su zamisli osnovnih vrsta predmeta. To su opšti pojmovi kao što su: materija, kretanje, vreme, prostor, stvar, kvalitet, itd. Pojmovi koje nazivamo kategorije, ukoliko su istiniti, moraju da imaju neku objektivnu osnovu, te oni izražavaju misaoni izraz posebnih, osnovnih i bitnih strana objektivne stvarnosti.

Značaj kategorijalnih pojmova tj. kategorija u procesima mišljenja navodila je mnoge filozofe i logičare (Platona, Aristotela, Kanta, Hegela, Šešića i druge) da formiraju svoje "table" - "sisteme" kategorija.

U nauci i dnevnom govoru u opticaju su mnogi pojmovi od bitnog značaja kao što su: suština, pojava, opažaj, sadržaj, forma, stvar, proces, stanje, kvalitet, kvantitet, odnos itd.

Osnovne vrste pojmova po gnoseološkoj funkciji

1) Klasifikatorski pojmovi su zamisli kojima se otkrivaju veze klasa i njenih elemenata i prosto klasifikuju na rodove, vrste i podvrste.

2) Komparativni pojmovi su zamisli i shvatanje odnosa sličnosti, suprotnosti, reda i stepena predmeta odnosno njihovih odredaba kao što su: sličan, isti, različit, suprotan, više, manje, itd.

3) Tipološki pojmovi su zamisli shvatanja tipičnih osobina skupa ili klase predmeta. Za formiranje i shvatanje ovih pojmova neophodno je razlikovati pojmove tipično, tip, klasa i model.

Funkcijsko zakonski pojmovi su zamisli koje izražavaju suštinu predmeta time što se zamišljaju suštinske veze i odnose predmeta ili njihovih odredaba. Saznajna uloga ovih pojmova je najznačajnija, a posebno su značajni funkcionalno-genetički i kauzalni pojmovi. U funkcijsko-zakonske pojmove spadaju pojmovi kao što su: nastajanje, nestajanje, razvoj, uzrok, posljedica, razlog itd.

Odnosi pojmova

Osnovni odnosi pojmova mogu biti: (1) odnosi istovremenih i (2) odnosi pojmova raznih vrsta (kategorija). Odnosi pojmova iste kategorije mogu biti: a) odnosi jednakosti; b) odnosi nadređenosti i podređenosti; c) odnosi priređenosti.

Odnosi priređenosti ili koordinacija tiču se odnosa obima i sadržaja pojma iste kategorije. To je situacija kada su dva ili više pojmova priređeni jednom višem pojmu. Npr. "čovjek" – "životinja" su koordinirani pojmom živo biće.

U logici postoji pet slučajeva koordiniranosti:

(1) odnos disjunktivne koordinacije - dva pojma se vrsno razlikuju sadržana su u istom pojmu. Npr. glasač i apstinent su nosioci biračkog prava.

(2) odnos korelativne koordinacije - uzajamna uslovljenost pojmova. Npr. stranka - član stranke - funkcioner stranke.

(3) odnos kontingentne koordinacije - članovi istog roda se međusobno dodiruju. Npr. osnovna partijska organizacija - mesna - opštinska - gradska - državna.

(4) odnos kontrarne koordinacije - maksimalno krajnja razlika članova jednog istog višeg pojma. Npr. zaposlenici u medijima:

(a) promenio (bio zaposlen) više medija;

(b) nije sada zaposlen ni u jednom mediju;

(5) odnos interferentne koordinacije - dva pojma se međusobno delimično poklapaju obimom i sadržajem. Npr. direktor RTV-radnik RTV-aktivan radnik RTV-a; ili predsednik političke partije - član političke partije - politički aktivan.

Odnosi pojmova raznih kategorija mogu biti: a) odnosi uzajamne zavisnosti i b) odnosi disparatnosti.

U mišljenju i istraživanju pojmovi imaju bitnu ulogu jer oni:

(1) služe sticanju saznanja o pojedinačnim grupama, klasama i suštinskim svojstvima predmeta;

(2) oni su polazni i završni činioci formiranja naučnih principa, aksioma i svih naučnih stavova, kao i sredstvo naučnih objašnjenja.

Proces naučnog saznanja je u osnovi stalno definisanje i redefinisane pojmova.

3.3. Definisanje pojmova

Definisanje i redefinisanje pojmova spada u ključne i stalno aktivne procese i procedure naučnog shvatanja i naučnog stvaralaštva.

Postoje mnoga određenja pojma "definicija". Izgleda da je najprihvatljivija odredba definisanja i definicije koju zastupaju S. Milosavljević i I. Radosavljević kao i Dž. Termiz, a koja glasi: "Definisanje je proces tačnog misaonog shvatanja predmeta pomoću pojmova - sudova kojima se shvata određeni predmet, njegov pojam i termin kojima se taj pojam označava." To znači da definicija sadrži sljedeće odredbe:

- (A) značenje pojma i termina;
- (B) predmetna je i govori o pojmu i terminu;
- (C) ona je stav ili sud, odnosno sistem stavova - sudova;
- (D) po formi je nominalan iskaz;
- (E) strukturu definicije čini ono što se definiše (definiendum) i ono čime se definiše (definiens);
- (F) bitnu saznavnu vrednost.

Procedura definisanja zahteva donošenje osnovnih i na razlozima i argumentima zasnovanih, međusobno uslovljenih, tačnih sudova o predmetu definisanja.

Valjana definicija je samo ona koja ispunjava sljedeće uslove:

- (1) ona je pozitivan iskaz u obliku tvrdnje;
- (2) ona je predmetna i sadržajna;
- (3) obuhvata celinu predmeta, svestrana je i nepristrasna;
- (4) mora biti suštinska tako da se preko bitnih odredaba i svojstava predmet definisanja može identifikovati;
- (5) predmeti definisanja su složeni i razvojni, te i definicija mora da bude složena i razvojna, što ona treba i da izrazi;
- (6) ona mora da bude ekvivalentna i akuratna, dakle srazmerna, da sadrži bitne i nužne činioce - odredbe koji odgovaraju odredbama stvarnog realiteta.

Pri definisanju nastaju mnoge greške. Najkraće rečeno, greške su odstupanja od bilo kog od navedenih svojstava.

U istraživačkoj praksi najčešće su sljedeće vrste definicija:

- (1) nominalne - koje se bave odredbama reči, (2) realne, koje se bave odredbama stvari i njihovih svojstava; zatim: (1) deskriptivne - kojima se predmet opisuje i (2) eksplikativne - suštinske.

Među eksplikativnim definicijama najvažnije su: (1) karakteristične koje nastaju izvođenjem iz odredaba najbližeg roda i specifičnom razlikom; (2) genetičke definicije koje iskazuju genezu i razvoj.

Za naučnoistraživački rad od posebne su važnosti operacionalne definicije koje su u funkciji postupaka istraživanja.

Osim spomenutih postoje i druge vrste definicija, ali one nemaju isti značaj kao ovde spomenute.

4. Jezik, informacija i komunikacija

Bitno svojstvo i strukturna komponenta ljudskog društva je simboličko opštenje posredstvom jezika. Jezik je u osnovi informacija i komunikacija. On je i sredstvo mišljenja i sredstvo izražavanja misli, odnosno misaonih tvorevina, a istovremeno je i proizvod ljudskog društva.

4.1. Jezik

Najkraća definicija jezika je da je to sistem simbola, reči i jezičkog izraza. Taj sistem je ljudska tvorevina, pa je, na tom osnovu, izraz i faktor ljudskog razvoja, saznanja i razvijenosti prakse društva.

Osnova nastanka i razvoja jezika je u potrebama zajedničkog delanja i odnosa u društvu, jednostavnije rečeno njegova osnova je u razvoju društvenosti i društva. To je izvor neophodnosti da jezik bude razvojan i da svako društvo, na određenom nivou dostignutog razvoja, izgrađuje svoj jezik.

Razvoj društva, promene u njegovoj strukturi, funkcijama, odnosima, materijalnim i duhovnim tvorevinama deluju na kontinuirani razvoj jezika i to deluju u četiri pravca.³²

U prvom, neke reči i jezički izrazi se gube jer iščezavaju predmeti (stvari i sl.) na koje su se odnosili. Opstanak reči i jezičkih izraza ne mora se podudarati sa trajanjem predmeta koje izražavaju i, po pravilu, oni traju duže od predmeta, pogotovu u nauci.

U drugom, neke reči i jezički izrazi se transformišu, menjaju formu i značenje kako bi se prilagodili novoj društvenoj situaciji.

U trećem, nastajanjem novih društvenih tvorevina nastaju i nove reči i jezički izrazi kojima se označavaju nove tvorevine.³³

U četvrtom javljaju se prilagođavanja upotrebe reči novonastaloj društvenoj situaciji i novim kontekstima.

Ipak, neke fundamentalne - bazične reči i jezički izrazi dugoročno ili trajno opstaju.

1) Osnovna struktura jezika³⁴

Elementarni činilac jezika su reči. One čine (koriste se) smislene spojeve koji imaju određena značenja i nazivaju se: jezički izrazi. Samo u izuzetnim slučajevima jezički izrazi mogu biti mehaničke tvorevine.

Proučavanju strukture jezika može se pristupiti sa više raznih stanovišta (npr. gramatičkog, pravopisnog, semantičkog, itd.), ali je za metodologiju važno izučiti i shvatiti u prvom redu logičku strukturu reči. Nju čine pojam i termin. Pojam je sadržaj i značenje reči, a termin je njihov spoljni izraz. Pojam i termin nalaze se u odnosima međuzavisnosti. U načelu, određeni termin izražava određeno značenje - pojam. U tom pogledu nema problema sve dok jedan termin iskazuje jedna reč kojom se izražava jedan pojam i jedno značenje. Teškoće

³² (1) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 166-169.

(2) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, str. 112-115.

³³ (1) Šešić, Bogdan: Osnovi logike, str. 31.

(2) Marković, Mihailo: Dijalektička teorija značenja, str. 141, 146, 419-443, 493-501.

(3) Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 44-45.

³⁴ Šešić, Bogdan: Osnovi logike, str. 22-23.

nastaju tek kada se jave složenice (povezane dve ili više reči koje su imale samostalno značenje u jednu reč koja dobija novo značenje), više reči od kojih se sastoji jedan termin koji iskazuje jedan određen pojam, ili kada se jave tzv. "varvarizmi".

Veber upotrebljava termin ciljno - racionalno ponašanje da bi iskazao ponašanje koje je usmereno ka postizanju cilja, razumno je određen cilj i ponašanje je (bar po nameri) saglasno procesu ostvarenja cilja. On tom prilikom povezuje dve reči i dva pojma, te formira nov složen pojam i termin.

Način na koji je to Veber učinio postavlja pitanje granice između termina koje čine spojevi reči i jezičkih izraza.

U drugom slučaju postavlja se pitanje odnosa reči koje grade termin, jer je u svim takvim slučajevima jedna od reči dominirajuća. Pogledajmo sljedeća dva termina: "političko ponašanje" i "dobro ponašanje". U oba slučaja osnovni pojam je ponašanje, ali to ne znači i da je reč ponašanje određujuća. U prvom primeru reč "političko" je određujuća, jer govori o posebnoj društvenoj pojavi čiji je činilac upravo političko ponašanje. U drugom primeru ponašanje, bilo koje, vrednuje se kao dobro - sa određenog stanovišta.

Treći slučaj podrazumeva unošenje reči iz stranih jezika u jedan već oformljen jezik. Po pravilu, strana uvedena reč se ne zadržava u potpuno izvornom obliku, već se "pripodobljava" jeziku u koji se uvodi ili se zadržava u izvornom obliku (npr. šrafceiger). Ozbiljno je pitanje da li je u svim slučajevima moguće valjano izraziti izvorni pojam i izvorno značenje. Dovoljno je razmotriti termine "scientizam" pa uvideti teškoće.

Strukturu jezika čine i razne vrste jezika: prirodni, naučni, veštački, objekt i meta jezik. Oni su sastavni delovi opšte strukture jezika, pa se može smatrati i da se jezik podelom može klasifikovati na prirodni i druge navedene jezike.

Prirodni jezik je drugi naziv za običan, svakodnevni jezik kojim ljudi pripadnici jednog društva međusobno saobraćaju. On je nastao tokom razvoja društva, njegovih svakodневnih potreba, delom stihijno, delom spontano. To je jezik čiji početak možemo tražiti u gestikulaciji i onomatopejskom jeziku, a osnov razvoja u rastu i umnožavanju znanja u razvoju potreba za novim saznanjima i njihovom praktikovanju.

Bitno svojstvo prirodnog jezika je intersubjektivna razumljivost. Razni članovi društva pridaju ista značenja određenim terminima i preko njih pojmovima. To dalje zahteva i određeni stepen preciznosti jezika, kako bi se značenje termina i jezika mogli razumovati i shvatati.

Dva su bitna momenta koja onemogućavaju poželjnu preciznost jezika: prvi, nejednaki procesi razvoja raznih društava u istim i raznim vremenskim periodima; drugi, postojanje više predmeta mišljenja u jednom i u raznim društvima.

Razna društva, tokom vremena svog postojanja i razvoja, pod uticajem raznih faktora, formirala su svoje jezike kojima se taj razvoj izražava. To praktično znači da u svim jezicima ne nastaju istovremeno, dok svaki od jezika ima sopstvene reči - termine kojima se ti pojmovi izražavaju. Tokom vremena neka društva se transformišu, a neka i nestaju, a nastaju nova društva. Tako nestankom nekih društava nestaju i njihovi jezici, dok kod drugih nestalih društava ili fundamentalno transformisanih društava njihovi jezici nestaju kao živi jezici, ali i nadalje opstaju kao jezici određenih slojeva, profesija, kao stručni i naučni jezici, itd. Latinski jezik je za to dobar primer. Sve to utiče na preciznost jezika.

Što je razvoj društva dinamičniji i raznovrsniji to se javlja i više predmeta, te je neophodno sve više pojmova i termina, sve više imena. Po pravilu broj predmeta u društvu je veći od

broja posebnih reči kojima se oni označavaju. Tako je došlo do podvođenja više naziva jednom istom predmetu. Javili su se homonimi (jedno ime više predmeta) i sinonimi (jedan predmet više imena).

Sve to znatno umanjuje razumljivost i preciznost jezika. Posljedica toga su četiri osnovne situacije u korišćenju jezika. Prva, najpoželjnija je da se isto misli u istim terminima i pojmovima. Druga, da se isto misli uz upotrebu raznih termina. Treća, da se različito misli uz upotrebu istih termina, i četvrta, da se različito misli uz upotrebu raznih termina i pojmova.

Nepreciznosti jezika može doprineti i njegova metaforičnost, mada, u izvesnim situacijama, metafore se koriste i za olakšavanje shvatanja suštine.

Prirodni jezik je u osnovi svih drugih jezika. On je uređen određenim pravilima, uputstvima za njegovu upotrebu i odredbama značenja. To mu omogućuje visoku sposobnost konkretnog izražavanja, opisivanja i definisanja.

Naučni jezik se razlikuje od prirodnog jezika po znatno višem stepenu preciznosti, jasnosti i specijalizovanosti za određenu naučnu oblast, nauku i naučnu disciplinu. Ne postoji neki opšti naučni jezik upotrebljiv u svim naukama. Naprotiv, svaka nauka i naučna disciplina ima svoj poseban jezik. U raznim naukama mogu se koristiti isti termini, ali oni iskazuju razne pojmove i u raznom značenju. Najveće jezičke razlike su između prirodnih i društvenih nauka. U društvenim naukama izvesni pojmovi i termini se koriste u istom značenju u svim društvenim naukama i naučnim disciplinama, npr. termin i pojam društvo, čovek, rad, razum, volja, cilj, potreba, itd. Međutim, postoje i isti termin sa potpuno suprotnim značenjem - kao što je npr. "racionalizacija" koja u ekonomskim i političkim naukama znači unošenje više razuma i znanja u organizaciju i ponašanje, a u psihologiji upravo suprotno - samoobmanjivanje.

Jezik nauke čine: (1) fraze - osnovni gramatički izrazi određenih značenja. Osnovne fraze su: a) imena - čija su značenja određeni predmeti; b) pridevi - čija su značenja svojstva predmeta; c) funktori - otvorene fraze; d) veznici - koji se javljaju i kao konstante; (2) osnovni jezički izrazi (osnovni u užem smislu); (3) rečenice - jezički iskazi logičkih stavova (uključujući sudove i zaključke).³⁵

Veštački jezici su prvenstveno i pretežno oblik naučnih jezika, mada oni to nisu isključivo. Veštački jezici su građeni sa definisanom namerom, u određene svrhe, upotrebljavanjem značenja i simbola, odnosno termina i oznaka kojima će koristiti.

U nauci su poznate dve osnovne vrste naučnih veštačkih jezika: prvu je nauka razvila za sopstvene svrhe u težnji za što većom preciznošću. Reči su zamenjene veštačkim simbolima koji mogu da znače bilo šta, te koji se mogu razumeti samo u okviru konteksta koji se dobro poznaje. Npr. latinično slovo "a" može značiti opšti broj, mesto u redosledu, određeni unapred utvrđeni izraz, itd. Druga vrsta jezika su jezici mašina (računari).

Naučnici pridaju razne naglašene pozitivne osobine veštačkim jezicima kao što su ekonomičnost, tačnost, preciznost. Savremeni računari pojačavaju prednost veštačkih jezika. Međutim, veštački jezici nisu podjednako pogodni i efikasni u svim naukama. Tako, matematika, fizika, i sl. su nauke u kojima su veštački jezici gotovo neizbežni. Međutim, u društvenim naukama njihove su mogućnosti ograničene te je njihova uloga pomoćna. Međutim, oni i tu doprinose preciznosti i produbljivanju saznanja naročito prilikom kvantitativnih

³⁵ Ibid., str. 31, 46-47.

i statističkih istraživanja.

Ipak, u osnovi naučnih veštačkih jezika je prirodni jezik zato što se pojmovi i značenja moraju odrediti i identifikovati.

Veštački jezici mogu da budu i stručni jezici. Npr., Morzeova azbuka nije naučni, ali jeste stručni jezik po sistemu specijalnih znakova. Slično je i sa raznim šifrovanim sistemima, itd.

Jedan od kriterijuma za klasifikaciju jezika jeste i predmet jezika. Tako se razlikuju običan - objekt-jezik i metajezik. Predmet objekt-jezika su razni predmeti društvenih realnosti (razni objekti i subjekti) koje subjekti društva imenuju, definišu i povodom kojih međusobno saobraćaju. Predmet metajezika je sam jezik - reči i jezički izrazi, pa i oznake reči (npr. slova i njihova upotreba). Tako iskaz: "Društvo je složeno" pripada objekt jeziku; predmet iskaza je društvo sa svojim svojstvima kao predmet društvene realnosti. Iskaz: "Društvo je reč sastavljena od sedam slova" spada u metajezik jer je predmet sastav reči. Međutim, i jezik je jedan od realiteta društvene stvarnosti, pa se pri istraživanju jezika ne može smatrati isključivo metajezikom. Uopšte uzev, prefiks "meta" ne isključuje potpuno mogućnost da određeni predmet mišljenja i proučavanja ima svojstva i "predmet – jezika".

4.2. Informacija i komunikacija

Informacija i komunikacija su u osnovi mehanizma ostvarivanja društvenosti i zajedništva društva.³⁶

Jezik je bitan osnov informacije i komunikacije u društvu bar po dve osnove. Prvo, što je jezik jedan od bitnih instrumenata mišljenja, dakle i formiranja podataka i obaveštenja. Drugo, on je bitan instrument odašiljanja i Prema informacija, kao i reagovanja na njih.

Informacija i informisanje se razno definišu. Najveće razlike su u shvatanju informacije i informisanja kao jednosmernog procesa između izvora informacije (bilo kog zbivanja, mašine, živog bića ili ljudskog subjekta) shvaćenog kao odašiljača (emitenta) i primaoca informacije. Naime, po tom shvatanju primalac informacije ne treba da reaguje svojim odgovorom na informaciju. Šta više, u procesu informisanja dovoljan je samo jedan svestan subjekt koji se sam samoinformiše iz izvora i na način koji odabere i na dobijenu informaciju reaguje po sopstvenom izboru. U suštini, ovo je shvatanje ispravno uprkos postojanju raznovrsnih informacionih sistema. Postojanje računara, informativnih medija, funkcionalnih sistema oznaka ne menja suštinu.

Drugo stanovište izjednačava informaciju i informisanje sa komunikacijom i komuniciranjem.

Opravdano je oformiti stav da je informisanje proces emitovanja i Prema obaveštenja u kome ne mora da usledi povratni odgovor. Dakle, struktura procesa se može šematski prikazati na sledeći način: A) izvor informacije B) emitovano obaveštenje na bilo koji način □ C) primalac obaveštenja (svesno biće) □ D) odnos prema informaciji (selektivan).

Komunikacija i komuniciranje, za razliku od prethodnog imaju drukčiju strukturu, a u njoj nužno učestvuju bar dva svesna subjekta. Šematski struktura komuniciranja i komunikacije može se (pojednostavljeno) ovako prikazati:

³⁶ (1) Šešić, Bogdan: Osnovi logike, str. 42-46.

(2) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 25-27.

(3) Marković, Mihailo: Dijalektička teorija značenja, str. 88, 511-535.

- A) elementi poruke (svesno biće koje odašilje poruku)
- B) oformljena poruka koja se emituje
- C) način i sredstvo emitovanja poruke (neposredno usmeno ili pismeno obraćanje subjektu, određenom subjektu ili subjektima - posredstvom tehničkih sredstava i medija, itd.)
- D) primalac poruke (svestan subjekt čiji se odgovor očekuje)
- E) odgovor primaoca poruke na poruku emitenta

Autori koji izjednačavaju informisanje i komuniciranje kao svoj argument ukazuju na dva momenta: a) u svim slučajevima postoji obaveštenje; b) odgovor na poruku ne mora da bude isključivo iskaz (jezik), već može da bude i ponašanje. Obje opaske su relativno tačne, ali one pobijaju stav o različitosti između informisanja i komuniciranja. U tim opaskama se previđa da svaki signal (npr. dim) nije istovremeno sadržajna i artikulisana poruka, kao i da nije unapred određen primalac poruke, kao i da nije artikulisano očekivanje odgovora. Ogromna je razlika između prostog "primanja k znanju" i generalnog očekivanja da će se obaveštenje uvažiti u daljem ponašanju i shvatanja suštine i sadržine poruke kao zahteva da se na nju artikulisano odgovori.

U svakodnevnom ljudskom saobraćanju ljudi intuitivno jasno prave razlike između informisanja i komuniciranja.³⁷ Na jedan način primaju obaveštenja i na njih reaguju kada su ona opšta i neutralna, upućena neidentifikovanim primaocima. Npr. u državi X u mestu Y izmerna je temperatura od - 45 Celz. stepeni, a na drugi način na poruku : "Građani Sarajeva treba da smanje potrošnju električne energije za 10% da ne bi došlo do prinudnih redukcija" ili "Svi zdravi građani, sposobni da budu davaoci krvi, mogu da se jave dana __, na mesto __ od __ do __ sati, da bi dali krv koja nedostaje za hitne operacije."

Bitno obeležje komunikacije ostaje učešće najmanje dva subjekta u procesu razmjene poruka.

³⁷ Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 85-103.

IV. Osnovni oblici i postupci naučnog saznanja

U prethodnoj glavi izložili smo početne i osnovne postupke saznanja uopšte i pomenuli bitne odredbe naučnog saznanja. Pritom smo naglasili da se naučno saznanje stiče prvenstveno naučnim istraživanjem primenom odgovarajućih naučnih metoda. Međutim, neke metode su osnovne metode svakog logičnog i smislenog mišljenja i saznanja, pa i naučnog. Kao naučne metode naučnog saznanja one su strogo određene i uređene pravilima njihovog definisanja i procedura u primeni.

1. Osnovne metode logičkog i naučnog saznanja

Pod osnovnim metodama logičkog i naučnog mišljenja i saznanja podrazumevamo one koje su primarne i koje su ugrađene, kao neizbežna osnova, u sve druge metode. One se ne moraju sve u istoj meri i na isti način primeniti u svakom procesu naučnog saznanja, ali se, po pravilu, ni jedna od njih u naučnim istraživanjima ne može zaobići. U osnovne naučne metode ubrajamo: analizu, sintezu, apstrakciju (apstrahovanje), konkretizaciju, specijalizaciju (specifikaciju), generalizaciju, indukciju i dedukciju.

O shvatanju osnovnih metoda naučnog saznanja ne postoji saglasnost metodologa. Prvo, jedan širok krug autora dela iz oblasti metodologije ne definiše i ne razmatra problematiku osnovnih metoda. Čak ni autori koji decidirano obrađuju ove metode ne koriste iste nazive za njih niti ih na isti način opisuju i strukturiraju. Tako, Na primer, B. Šešić upotrebljava dva naziva za ove metode: prvi je "osnovne" drugi "posebne", pa iz njih izvodi treći "osnovne posebne metode". Osim toga, u svom izlaganju koristi i odredbe "metod" i "metodološki postupak". Osim toga, te metode se čas tretiraju kao jedna "analitičko-sintetička metoda", čas kao metode i metodski postupci, čas samo kao metodski postupci. U tom pogledu date su najodređenije definicije i najdosljednija obrada u dve knjige izašle 1999. i 2000. Jedna je "Uvod u metodologiju politikologije" - Termiz, Dž. - Milosavljević, S. (Sarajevo, 1999) i druga "Osnovi metodologije političkih nauka" - Milosavljević, S. - Radosavljević, I. (Beograd, 2000). U njima se ove metode definišu kao osnovne - ugrađene u osnove svih drugih metoda naučnog saznanja; kao metode po koncepciji i proceduri, ali bez sopstvenih tehnika za prikupljanje empirijskih podataka. Pritom svaka od pomenutih metoda posmatra se i argumentovano predstavlja kao metod.

U ovom radu mi takođe svaku od pomenutih metoda posmatramo i obrađujemo kao posebnu osnovnu metodu. Međutim, te metode posmatramo u određenom poretku i određenom sistemu odnosa.³⁸

³⁸ Razmatranja o osnovnim metodama prvenstveno su bazirana na knjigama:

- (1) Šešić, Bogdan: Osnovi logike
- (2) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija
- (3) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka
- (4) Petronijević, Branislav: Osnovi logike
- (5) Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju i na napred navedenim knjigama:
- (6) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije
- (7) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka

Kako se u ovom tekstu daju samo osnovne odredbe i upute, nismo smatrali neophodnim da svaku odredbu posebno povezujemo sa tekstom na koji se pozivamo. Razlog tome je što osim mestimičnog, postoji pretežna saglasnost u

1.1. Analiza

Po tradiciji, o osnovnim metodama govori se u parovima: analiza - sinteza; apstrakcija - konkretizacija, itd. To nije svrsishodno jer se taj pristup oslanja na isti (složeni) predmet i na polarne pozicije tih metoda. Međutim, svako udublјivanje u predmetnu problematiku otkriće da postoje produktivniji uvidi. Tako je očigledno da po srodnosti unutrašnjih procedura i postupaka moramo razlikovati analitičke metode (koje su srodne i u biti se oslanjaju na analizu) od sintetičkih (koji su srodni i oslanjaju se na sintezu).

U analitičke metode ubrajamo: (1) analizu - kao primarnu i osnovnu za ostale analitičke metode - i koje se realizuju misaonim i fizičkim rastavlјanjem; (2) apstrakciju (apstrahovanje) - koja se realizuje izdvajanjem; (3) specijalizaciju (specifikacija) - koja se realizuje razdvajanjem (podelom) i (4) dedukciju-koja se realizuje izvođenjem.

Sintetičke metode imaju suprotan smer kretanja procedura od analitičkih. Sintetičke metode su: (1) sinteza - koja se realizuje spajanjem, sastavlјanjem; (2) konkretizacija - koja se realizuje pridavanjem; (3) generalizacija - koja se realizuje uopštavanjem i (4) indukcija-koja se realizuje povezivanjem pojedinačnog (generalizacijom i poimanjem).

Analiza je u procesu naučnog saznanja prva i osnovna. Po položaju i poretku naučnog saznanja njoj je ravna samo analogija. Analiza i analogija se u naučnoistraživačkoj praksi i u procesima mišljenja primenjuju istovremeno zato što rastavlјanje bilo koje celine na delove podrazumeva i konstatovanje razlika i sličnosti.

Predmet analize je neka stvarna ili misaona složena celina čiji se delovi, činioci, momenti, odredbe, itd. mogu konstatovati i otkriti, odnosno identifikovati. Analizom se otkrivaju sastav i struktura celine (sistema), odnosi, veze, razna svojstva, uloge i funkcije činilaca u egzistenciji celine, mesta raznih činilaca i njihov značaj u celini.

Analiza se može sprovoditi misaonim i fizičkim rastavlјanjem. U društvenim naukama uobičajeno je misaono rastavlјanje (postupcima zamišljanja delova kao posebnih i (ili) odvojenih). U nekim prirodnim naukama nužna su i bitna fizička rastavlјanja. Dva su suprotstavljena pristupa shvatanja analize. Jedan shvata analizu kao raskid odnosa između celine i delova; drugi zabranjuje raskidanje odnosa između delova i rastavljene celine. Sukob ova dva pristupa (formalno-logičkog i dijalektičkog) ima smisla u teoriji logike, ali je manje-više irelevantan u istraživačkoj praksi. Nijedan naučni istraživač koji istražuje strukturu i sastav društva, ponašanje ljudi, funkcioniranje zajednice itd. ne može u analizi da izoluje bilo koju klasu, sloj, zajednicu, instituciju, itd. od društva u kojoj je postojala odnosno sada postoji, već je može shvatiti samo u društvenom kontekstu. Tzv. "kidanje odnosa sa celinom", a to znači i sa svim drugim delovima, samo je uslovno i relativno.

Uobičajena klasifikacija analiza vrši se po tri osnovna kriterijuma: (1) proceduri; (2) po pripadnosti logičkom pravcu i (3) po predmetu.

Prvi kriterijum smo primenili razlikujući misaonu i fizičku analizu. Drugi kriterijum omogućava razlikovanje formalno-logičke i dijalektičke analize. Treći kriterijum takođe smo delimično podrazumevali jer smo, razlikujući misaonu i fizičku analizu, izvršili podelu na: a) predmete koji pripadaju prirodnim i one koji pripadaju društvenim naukama, kao i na b) predmete koji se mogu podvrgnuti samo misaonoj i one koje se mogu podvrgnuti fizičkoj analizi.

Međutim, misaona analiza se vrši i kada je bitna fizička analiza. Misaona analiza faktički prethodi, ostvaruje se istovremeno i prati fizičku analizu.

Tokom prethodnog izlaganja ustvrdili smo da osnovne metode naučnog saznanja nemaju svoje tehnike sakupljanja podataka. Međutim, kao jedna od najraširenijih metoda prikupljanja podataka - ANALIZA (sadržaja) DOKUMENATA - unosi izvesne rezerve prema prvom iskazu. Naime, dokumenti i stavovi u njemu, javljaju se kao predmeti misaone analize. Ova metoda ima dve svoje tehnike (kvalitativnu i kvantitativnu analizu) i svoj instrumentarij (obrazac, kodeks, tabele, itd.), te se otvara pitanje nije li moguće shvatiti metodu analize (sadržaja) dokumenata kao metodu prikupljanja podataka analize.³⁹

1.2. Apstrakcija (apstrahovanje)

Apstrahovanje je proces izdvajanja opšteg i bitno zajedničkog iz više posebnog i mnogo pojedinačnog ili izdvajanje posebnog koje sadrži bitno zajedničko iz pojedinačnog i koje se, oformljeno kao posebnost, razlikuje po nekim odredbama od opšteg. U opštem posebno mora biti prepoznatljivo da bi moglo da bude izdvojeno, ali pojedinačno je osnov za izvođenje posebnog i opšteg.

Dakle, može se govoriti o dva toka apstrahovanja: a) prvi tok je formiranje pojma opšteg (npr. čovek) apstrahovanjem odredaba posebnog a zadržavanjem samo zajedničkih odredaba (npr. izdvajanjem opštih, zajedničkih odredaba čoveka uz zanemarivanje njegovih posebnih i konkretnih odredaba spola, starosti, visine, težine, zdravstvenog stanja itd.). Međutim, posebno se može izdvojiti iz opšteg zadržavanjem bitnih odredaba opšteg - ali u okviru njega uvažavanjem razlika u opštem. Tako je iz opšteg pojma ljudi moguće apstrahovati poseban pojam muškarci (ili žene), stari, zdravi, itd. upravo uvažavanjem odredaba spola, starosti, zdravlja.

O apstrahovanju posebnog iz opšteg ne slažu se formalni logičari i dijalektičari. U formalnoj logici apstrahovanje je izdvajanje opšteg iz posebnog. Tačno je da je bitna odredba apstraktnog određeni stepen opštosti. I postupak procedure apstrahovanja opšteg iz posebnog je jasan i određen. Nasuprot tome, pri apstrahovanju posebnog iz opšteg nalazimo i elemente procedure klasifikacije i konkretizacije (podelu opšteg, odnosno pridodavanje odredaba).

Polazište da je opšte sadržano u posebnom i pojedinačnom, kao i što je pojedinačno i posebno, u načelu je tačno. Samo opšte je najviši stepen apstrakcije koja je nastala izdvajanjem i zanemarivanjem odredaba koje su bitne za posebnost i to opšte ne sadrži sve odredbe posebnog i konkretnog-pojedinačnog.

Apstrahovanje je metoda po koncepciji i misaonoj proceduri. U nauci i naučnom saznanju od velikog je značaja upravo zato što se nauka i naučna istraživanja bave opštim a ne pojedinačno-konkretnim.

1.3. Specijalizacija

Proces specijalizacije odigrava se podelom (razdeobom) jednog na njegove činioce, svojstva, itd. po određenom kriterijumu, tj. definisanoj odredbi razlike unutar jedne celine (jednog pojma). Što je pojam opštiji to su mogućnosti za razlike veće i time su veće mogućnosti i

³⁹ Gotov podatak ne postoji, postoji manifestacija, direktna ili indirektna. Misaona obrada manifestacije (konstatovanje, otkrivanje i artikulisanje značenja i selekcija) pretvara je u podatak - parcijalno saznanje o pojavi.

potrebe za specijalizacijom (specifikacijom).

Dve su standardne procedure specijalizacije: (1) dihotomija i (2) klasifikacija.

Dihotomija je procedura podjele jednog pojma na dva dela: jedan pozitivan i drugi negativan, npr.: uspešan - neuspešan; vozač - nevozač; spretan - nespretni; angažovan - neangažovan; pošten - nepošten ili radnik - neradnik, itd. Navedeni primeri pokazuju: a) dihotomija u društvenom saobraćanju veoma je raširena i može se primenjivati na sve vrste reči (pojmove); b) negativan pojam (član dihotomije) zasnovan je na logičkoj funkciji negacija; c) pozitivan član je određen (saopštava šta je to nešto), dok je negativan član neodređen (saopštava šta nije, ali ne i šta jeste); d) negativan član može da ima razna neposredna i prenetna - figurativna značenja (npr. pojam nečovjek može značiti da se ne radi o ljudskom biću, ali može da znači i negativnu kvalifikaciju ponašanja nekog čoveka).

Dijalektičari su oštro kritikovali nedostatak formalno logičke dihotomije, naročito postojanje negativnog člana, na šta smo već ukazali. Oni su insistirali na dihotomiji sastavljenoj od isključivo pozitivnih članova (npr. dobar - rđav, vredan - lenj itd.). Međutim, njihov insistiranje nije urodilo plodom jer i u svakodnevnom opštenju ljudi i u nauci neophodno je razlikovanje onih koji poseduju neki činilac ili osobinu, imaju ili nemaju nek i odnos što se mora izraziti na neki način. Na primer, oženjen neoženjen ne može se izraziti bez upotrebe logičke funkcije negacije - koje se nijedna, pa ni dijalektička logika nije odrekla.

Klasifikacija je procedura razdeljivanja jedne celine (pojma) na više članova po unapred definisanom kriterijumu koji istovremeno izražava pripadnost svih članova određenoj celini, ali i specifičnosti njihovih odredaba. Klasifikacija se obavlja po strogim pravilima logike i metodologije, odnosno naučnoistraživačkog rada. U tom smislu, svaka klasifikacija mora da udovoljava određenim zahtevima. Među njima bitni su:

1. Isti kriterijum podjele mora da bude primenjen na sve članove klasifikacije;
2. Svi članovi klasifikacije moraju da izražavaju svoju pripadnost određenoj celini koja se klasifikacijom deli;
3. Svaki član klasifikacije mora jasno da izrazi svoju specifičnost i različitost od drugih članova;
4. Klasifikacija treba da bude potpuna, tj. da obuhvata sve relevantne članove;
5. Klasifikacija treba da bude smisljena i produktivna što znači da je deo i instrument šireg i dubljeg saznanja. Dakle, klasifikovanju se ne pristupa proizvoljno, već funkcionalno. U tom je ona veoma povezana sa analizom;
6. Bitno svojstvo klasifikacije je njena ekonomičnost. To je zahtev da ne bude ni preuska, ni preširoka, tj. da ne vodi nemogućnosti obuhvatanja i formiranja svih relevantnih članova, odnosno da vodi formiranju suvišnih članova, do tzv. "drobljenja" saznanja materije.

Klasifikacija se posmatra i kao oblik početnog merenja (kao prelaz od nominalnog ka ordinalnom). To zahteva da se u klasifikaciji njeni članovi postave na istu pojmovno-logičku udaljenost. Ovo je, osim u klasifikacijama čiji su poreci zasnovani na kvantitativnom kriterijumu, u istraživačkoj praksi relativno teško ostvariti.

Postoje i druga, po našem shvatanju manje važna, iako korisna pravila, koja ovde ne navodimo.

U naučnoistraživačkoj praksi klasifikacije nastaju na dva načina. Prvi je podela, o kojoj smo do sada govorili. Drugi način je sažimanje. Specifičnost stvaranja klasifikacije sažimanjem je u tome što ne mora da postoji unapred utvrđen pojam koji se deli, mada njegovo postojanje ne smeta, štaviše, može da koristi.

Kada je naučni cilj naučno otkriće, moguće je da osnovni pojam nije formiran. Tada proces teče ovako: istraživanjem se otkrivaju određeni činioci, svojstva, odnosi, itd. identifikuju se i definišu. Zatim se između njih utvrđuju srodnosti, sličnosti i razlike, njihova mesta, uloge i funkcija u otkrivenom sistemu. Na osnovu toga se određuje njihova pripadnost rodovima, klasama itd. i formiraju se određeni opštiji i opšti pojmovi do kategorijalnih. Otkriveni realiteti, dobivši svoja pojmovna određenja, razvrstavaju se u srodne i u funkcionalne skupine - pa tako nastaju klasifikacije. U stvari, te klasifikacije predstavljaju uspostavljanje smislenih poređaka.

Procedura je nešto jednostavnija u situacijama u kojima već postoji osnovni pojam i utvrđen kriterijum klasifikacije. Tada se otkriveni realiteti po određenom kriterijumu uvode u određenu klasifikaciju.

Po sastavu klasifikacije razlikujemo takođe dva tipa klasifikacije: 1. "divizija" i 2. "participacija".

"Divizija" zahteva da svi članovi klasifikacije imaju jednu zajedničku - istu odredbu. Na primer: svi koji se obuhvataju klasifikacijom po kriterijumu pripadnosti određenoj društvenoj grupi moraju da imaju dva bitna svojstva: prvo, da se na sve njih može primeniti na isti način kriterijum klasifikacije. Uzmimo za primer pojam radnici čije činioce treba klasifikovati. Za kriterijum koji će se primeniti u klasifikaciji uzimamo školsku spremu. Na taj način u klasifikaciju mogu da se uključe samo radnici koji imaju određenu priznatu formalnu školsku spremu, a ostali ostaju izvan nje.

Sa "participacijom" stoji nešto drugačije. Ona ne zabranjuje, ali i ne zahteva posedovanje identičnog svojstva kao uslova uključivanja u klasifikaciju. Po njoj, klasifikacijom bi mogli da obuhvatimo sve radnike, i one bez školske spreme i nepismene.

Participacija je češće primenjivan tip klasifikacije zbog toga što je često veoma teško predvideti sve relevantne članove, kao i zbog ekonomičnosti klasifikacije. U istraživanjima, kako u instrumentima tako i prilikom obrade podataka i njihovog korišćenja, često nailazimo na stavku "razno".

Neophodno je još odgovoriti i na pitanje može li se klasifikacija obavljati samo misaono ili i fizički. U praksi, susrećemo se sa fizičkim razvrstavanjima po određenim svojstvima (npr. u vojsci po visini, po redosledu u vrsti, itd.), ali i njih prati ili im prethodi misaono klasifikovanje. Stoga smatramo da je procedura klasifikovanja prvenstveno misaona.

1.4. Dedukcija

Dedukcija je prvenstveno metoda zaključivanja. U suštini to je metoda izvođenja zaključaka iz jedne ili više premisa, odnosno izvođenje stavova iz jednog (opštijeg) ili dva i više stavova.

Uobičajeno je da se razlikuju direktna (neposredna) i posredna (indirektna) dedukcija. Neposredna dedukcija podrazumeva izvođenje novog stava iz jedne premise, a posredna izvođenje novog stava iz dva ili više stavova.

U vezi s dedukcijom postavljaju se tri bitna pitanja: prvo, da li je novo izvedeni stav nužno ispitati jer se do njega došlo analitičkom procedurom; drugo, kakav je odnos i kakva su svojstva premisa i novog stava: treće, kakav je odnos dedukcije i indukcije?

Na prvo pitanje ponudili bismo odgovor: "Ako je premisa, odnosno ako su premise istinite i ako je postupak dedukovanja valjano primenjen NA ODGOVARUJUĆI STAV O ODGOVARUJÉĆEM PREDMETU, novo izvedeni stav (zaključak) je nužno istinit - jer je

izveden analitički. Tačnije, on nužno proizlazi - sledi iz premisa". Ovako formulisan odgovor postavlja zahtev za ispunjavanjem bar još dva preduslova: 1. da premise zaista budu istinite - dokazane; 2. da predmet stava bude takav da se o njemu može formirati zaista istinit stav a ne samo verovatan! To jako sužava mogućnosti dedukcije i opovrgava stav da iz premisa novi stav - zaključak nužno sledi. U vezi s tim, napominjemo da važi stanovište da su saznanja u društvenim naukama samo verovatna (u raznim stepenima), kao i da se njihovi stavovi, naročito ako su prognostički, ne mogu dokazati, već samo konfirmirati. Dodajmo tome da se u računu istinitosti, po važećoj formuli za implikaciju, može doći do istinitog stava i ako je jedna od premisa pogrešna. Dodajmo i to B. Šešić, prilikom obrade devetovalentne logike, kaže da je nužno najviši stepen istinitosti, ali i da se ni najviši stepen verovatnoće ne može poistovetiti sa istinitošću. Dakle, u društvenim naukama dedukcija je produktivna ako premise imaju aksiomatsko i kauzalno važenje, ako su zasnovane na naučnom objašnjenju, ona obezbeđuje stavove najvišeg stepena verovatnoće. Po tome se i primena dedukcije razlikuje u društvenim naukama od primene u prirodnim naukama.

Na drugo pitanje smo većim delom odgovorili u okviru prethodnog pitanja. Međutim, pitanje svojstava premisa - njihova istinitost a ne verovatnoća - i način izvođenja novog stava iz - (na osnovu) premisa i njegova svojstva i međusobni odnosi trajno su otvorena pitanja.

I treće pitanje: odnos dedukcije i indukcije, samo je delimično jasan. Otkud su nastale premise za dedukciju? Da li je njihovo porijeklo induktivno? Ako jeste, kako one mogu prevazići svojstvo verovatnosti i postati potpuno istinite? Da li je dedukcija još uvek dedukcija kada se izvođenju novog stava pristupa sa više od dve premise? Naime, indukcija po definiciji podrazumeva izvođenje novog (opštijeg) stava iz više (mnogo) pojedinačnih premisa, te se postavlja pitanje razgraničenja indukcije i dedukcije.

O deduktivnom zaključivanju biće reči u delu o zaključivanju.

1.5. Sinteza

Sinteza je najtipičnija metoda tzv. sintetičkih metoda. Manje ili više neposredno sve one (konkretizacija, generalizacija i indukcija) oslanjaju se na proceduru spajanja sastavljanja činilaca manjeg ili većeg stepena konkretnosti u složenu celinu. Prema tome, sinteza i analiza imaju zajednički predmet istraživanja, ali su im pristup i procedura suprotnih smerova. Analiza saznaje celinu rastavljajući je - posredstvom njenih delova i činilaca, svojstava, itd. Nasuprot tome, sinteza saznaje celinu spajajući činioce i delove u celinu, preko toga saznaje i njih, njihova svojstva i odnose među njima i sa celinom, odnosno unutar nje.

Poznate su dve vrste sinteza: a) reproduktivna i b) produktivna. Reprodutivna sinteza je prosto spajanje činilaca - delova u celinu koja je, prethodno, smatra se, podvrgnuta analizi. Produktivna analiza je stvaralačka: ona otkriva ne samo već poznate veze i odnose već otkriva i potencijalne mogućnosti celine, njenih činilaca i delova.

I sinteza je moguća kao misaona i kao fizička. Za društvene nauke, kao metoda naučnog saznanja, prioritet pripada misaonoj sintezi. Međutim, u društvenoj praksi veoma su česte specifične fizičke sinteze - tačnije integracije u određene društvene grupe ili institucije (npr.: brak, škola, grupa vršnjaka, crkva, itd.). Slično je i sa sintezom. Ovde je bitno ukazati na to da sinteza ne poništava elementarna svojstva ni kada je "sintetizovana" u neku celinu (npr. u instituciju u kojoj je zaposlen), što je umnogome različito od sinteze u prirodnim naukama - u hemiji.

Sinteza nije proizvoljan proces. Ne može se bilo šta spajati i povezivati sa bilo čim, već

se mogu spajati samo činioци i delovi koji formiraju smislenu celinu. Povezano s tim, postavlja se pitanje protivrečnih činilaca. Kada se analizom došlo i do protivrečnih činilaca, sinteza će ih tretirati zavisno od ciljeva sinteze. Ako je sinteza prosto reproduktivna, onda nema odstupanja od sastava i svojstava analizirane celine. Međutim, ako je cilj sinteze formiranje eksperimentalnih modela, onda će sinteza postupati sa protivrečnim činiocem prema potrebama tog modela.

U tom smislu, sinteza je produktivnija od analize, ali je umnogome povezana i uslovljena analizom. U društvenoj praksi češće su produktivne od reproduktivne sinteze, jednostavno zato što su ljudi društvena bića i što je ljudsko društvo, otkako se zna za njega, na neki način organizovano!

1.6. Konkretizacija

Ova sintetička metoda zasnovana je na proceduri suprotnoj apstrahovanju. Ona podrazumeva kretanje mišljenja i saznanja od opšteg ka posebnom i pojedinačnom, od apstraktnog ka konkretnom. To kretanje podrazumeva pridavanje odredaba opštem apstraktnom i posebnom apstraktnom koje vode približavanju pojma konkretnom. Uzima se za primer apstraktni opšti pojam RADNIK. Ovom pojmu dodajemo odredbu manualni, zatim pojmu manualni radnik dodajemo odredbu građevinski, pa nadalje nekvalifikovan, muškog spola itd. dok ne dospemo do nivoa u kome dodajemo mesto življenja, firmu u kojoj radi i do drugih ličnih odredaba kojima čak možemo identifikovati konkretnog radnika. Dijalektičari su konkretizaciju shvatili na sličan način, ali su se zaustavljali na nivou posebnog. Međutim, sam naziv "konkretizacija" pokazuje da je to proces misaonog kretanja od apstraktnog ka konkretnom pridavanjem - dodavanjem određenih odredaba.

Dodavanje - pridavanje odredaba metodski razlikuje konkretizaciju od njoj prividno sličnih analitičkih metoda analize i specifikacije.

Bitan problem primene konkretizacije u istraživanjima je dvojak i sastoji se:

a) iz teškoća identifikacije odredaba koje treba pridavati opštem ili posebnom, ako te odredbe nisu od ranije (iz vremena apstrahovanja) već poznate; b) iz utvrđivanja redosleda pridavanja tih odredaba. Kao pravilo može se prihvatiti redosled koji počinje opštijim odredbama, da bi se završilo najkonkretnijim skupom odredaba.

1.7. Generalizacija

Mada generalizacija spada među izuzetno značajne metode zbog svoje uloge u konstituisanju statističke opštenaučne metode, izvesna pitanja i sada su prećutno ili deklarativno otvorena. Tako je nedovoljno obrazložena njena procedura uopštavanja stavova i formiranja opštih stavova na osnovu pojedinačnih. U literaturi nailazimo na objašnjenje da se to ostvaruje preko poimanja i indukcije. Ali šta je poimanje, kako se ono odigrava? Izgleda da se to odigrava shvatanjem opštih, zajedničkih odredaba u pojedinačnom i konkretnom, u pojedinačnim stavovima. Ali to pretpostavlja i sposobnost izdvajanja opšteg o tim stavovima - dakle sposobnost APSTRAHOVANJA STAVOVA.

Nije sasvim jasno ni kako je indukcija, koja se odigrava povezivanjem zajedničkog i istog u celinu a koje se nalazi u pojedinačnom - posebnom procedurom. O tome ćemo više u narednom razmatranju o indukciji.

Najkraće rečeno, generalizacija je metoda formiranja opštih stavova (tačnije uopštavanje

stavova) preko pojedinačnih stavova ili neposrednije poimanjem, shvatanjem opšteg.

Naučna istraživanja razlikuju dva tipa generalizacije. Prvo, to je generalizacija uopšte. Drugo je tzv. statistička generalizacija kojom se saznaje i izražava prosečna (statistička) opštost. Statistička generalizacija oslonjena je na indukciju, te bi se, uslovno, mogla nazvati induktivnom generalizacijom. Rezultati empirijskih i drugih pojedinačnih istraživanja ne bi bili mogući bez generalizacije, koja se u istraživačkoj praksi odigrava u više etapa i više nivoa. Prva etapa generalizacije odvija se već pri formulisanju teme i projektovanju istraživanja. Druga, prilikom uređivanja podataka, kao osnove za zaključivanje i u procesu zaključivanja na osnovu podataka. Treća etapa odigrava se prilikom formiranja teorija srednjeg obima, odnosno formiranja teorijskih stavova uopštavanjem - generalizacijom stavova pojedinačnih istraživanja.

Napominjemo da se procedurom generalizacije može doći do univerzalnih stavova, ali da uopšteni generalni stavovi, posebno stavovi statističke generalizacije, nemaju vrednosti apsolutne univerzalne istine, već su to stavovi određenog stepena verovatnoće.

1.8. Indukcija

Jedna od metoda koja je bila predmet veoma živih rasprava i osporavana je upravo indukcija. Stavovi o njoj su toliko suprotstavljeni da joj neki autori odriču svaku kognitivnu vrednost, dok su joj drugi pridavali vrednost osnove svakog saznanja čak i nužnom metodom istraživanja uzroka.

Indukcija je metoda saznanja opšteg (izvođenja novih opštih stavova) na osnovu i povezivanjem pojedinačnog (pojedinačnih stavova). Ona je neizbežna osnovna metoda istraživanja masovnih pojava i svih istraživanja u kojima se prikupljaju pojedinačni podaci o pojedinačnom. S obzirom da je u osnovi svakog opšteg u društvu pojedinačno - konkretno, možemo indukciju smatrati osnovnom i nužnom metodom naučnog saznanja. Ona je, pored ostalog, osnov generalizacije i, posredno i neposredno, osnov postulata i premisa (uključujući i aksiome) od kojih se pristupa deduktivnom zaključivanju. Indukcija je, pored ostalog, i osnova prametode pokušaja i grešaka i dokazivanja i opovrgavanja.

Bitna zamerka indukciji je da ona nije analitička, te da zaključci iz njenih premisa ne slede nužno. Stoga su ti zaključci samo verovatni. Dovoljno je da se javlja samo jedan primer suprotan induktivnom zaključku, pa da njegova istinitost bude osporena.

Ma koliko ova zamerka bila zasnovana na tačnim postavkama, ona pati od velikih nedostataka. Dva su bitna u istraživanju društvenih pojava. Prvi je previđanje da je svaki zaključak o aktuelnom samo privremeno istinit, vremenski ograničen na osnovu zakona promenljivosti, razvojnosti i istoričnosti. Zvuči paradoksalno kada kažemo da je jedino stalno samo promena (menjanje).

Ovo određenje važi i za prirodne pojave, inače se razvoj i promene prirodnih pojava ne bi mogli objasniti, kao što se ne bi mogla objasniti ni razvojnost nauke.

Drugi previd tiče se postojanja dve vrste indukcije: a) potpuna i b) nepotpuna, među kojima postoje znatne razlike.

Potpuna indukcija zahteva saznanje o svim članovima skupa (dakle, odnosi se samo na konačan skup) i izvođenje opšteg stava na osnovu svih stavova o svakom pojedinačnom članu. Popisom - obuhvatom svih članova skupa-dolazi se do pouzdanog saznanja - ali uz podsećanje na vremensku ograničenost važenja svakog saznanja zbog promenljivosti i društvenih pojava i saznanja o njima. To, naravno, ne osporava važenje nekih "večitih" istina kao

što je: "svi ljudi su smrtni", "svaka društvena zajednica se sastoji od pojedinačnih ljudi", itd. mada nova naučna saznanja (npr. kloniranje) postavljaju zahteve za ponovnim istraživanjima s izmenjenim pristupom.

Znatno broj autora - logičara osporava da je potpuna indukcija uopšte indukcija. Način izvođenja novih stavova ne daje nam za pravo da potpunu indukciju svrstamo u nešto drugo - npr. u dedukciju. Naime, nije određen bitan kriterijum za razlikovanje indukcije i dedukcije koji se može shvatiti kao granični broj premisa indukcije (najmanji broj premisa - članova skupa za indukciju i najveći broj premisa koje može imati dedukcija).

Bitna zamerka o neanalitičnosti i nepouzdanosti, odnosno verovatnosti induktivnog zaključka odnosi se na nepotpunu indukciju.

Nepotpuna indukcija zaključuje na osnovu jednog ili izvesnog broja primeraka o svim primercima klase koja može biti konačna (imati konačan broj primeraka) ili beskonačna.

Istraživanja u društvenim naukama, pogotovu empirijska, omeđena su prostorom i vremenom, te se faktički odnose na skupove sa ograničenim brojem članova. Po svojim pretenzijama izdvajaju se filozofija, sociologija i psihologija (ako je svrstamo u društvene nauke) koje su usmerene na saznanje o opštevažećim društvenim pravilnostima i zakonitostima, dakle na skupove sa neograničenim brojem primeraka.

Poznato je više vrsta nepotpune indukcije. Tako se navode:

1. Direktna, neposredna, nepotpuna indukcija. Njome se zaključuje polazeći od izvesnog broja poznatih pojedinačnih slučajeva - primeraka na cijelu klasu, odnosno populaciju. Taj zaključak je relativno opšti relevantan zaključak.

2. Predikativna ili tipična nepotpuna indukcija. Zaključak se donosi na osnovu jednog poznatog dela klase, o drugom nepoznatom delu predmeta ili pojave neke klase ili populacije.

3. Induktivno zaključivanje po analogiji. Ovde se zaključuje na osnovu sličnosti između članova jedne klase pojava ili delova klase o predmetu donošenjem opštijeg ili opšteg zaključka.

4. Univerzalna nepotpuna indukcija. Ovom se indukcijom formira univerzalni hipotetički zaključak o svim članovima klase, cijele klase i populacije izvođenjem iz izvesnog nepotpunog broja pojedinačnih slučajeva, odnosno nepotpunog broja premisa.

Zaključci nepotpune indukcije su nedovoljno sigurni i nedovoljno pouzdani jer otkrivanje jednog jedinog slučaja, nezavisno od broja pozitivnih slučajeva, obara istinitost zaključka. Indukcija, naročito indukcija prostog nabiranja, ne omogućava univerzalan pouzdan zaključak, ali se, naročito statističkom indukcijom, može ostvariti relativno pouzdan zaključak pod određenim uslovima. Statistička indukcija je varijanta direktne nepotpune indukcije.

Posebni zahtevi koje indukcija treba da ispuni da bi se ostvarila relativna pouzdanost zaključaka su:

1. Treba ostvariti saznanje o izvesnoj opštoj osobini konačnog i potpuno poznatog broja predmeta ili njegovih odredaba.

2. Saznanje neograničenog opšteg moguće je ako se činioци koji ga čine relativno malo razlikuju ili ako se mogu obuhvatiti jednim principom.

3. Može se izvesti valjan induktivan zaključak i kada su odredbe na kojima se zasniva induktivni zaključak suštinske.

Statistička indukcija znatno širi mogućnosti i indukcije i pouzdanost induktivnih zaključaka. Njome se stiču saznanja o kvantitativnim odredbama određenih kvaliteta posredstvom numeričkih data. Time se dolazi do određenih poredaka izvornih induktivnih stavova koji

izražavaju verovatnu učestalost i rasprostranjenost nekog svojstva, odredbe ili odnosa. To je osnova otkrivanja verovatnoće prosečne opštosti. Prosečna opštost iskazuje izvesne statističke pravilnosti i statističke zakone dešavanja, kao i stepen verovatnoće odstupanja od pravila i zakona. Principi relativne uniformnosti i jednoobraznosti u društvu osnova je prognostičko moći ove indukcije.

Na valjanost induktivnih zaključaka znatno utiču: broj i raznovrsnost primeraka (premissa) na osnovu kojih se izvodi induktivni zaključak, zatim svojstva primeraka (podataka - premissa) i njihov valjan tretman. U tom pogledu može se reći da je induktivan zaključak utoliko pouzdaniji ukoliko je broj egzemplara na osnovu kojih se zaključuje veći, ukoliko su što srazmernije prostorno i vremenski raspoređeni, ukoliko iskazuju suštinske i važne odredbe i ukoliko se što sistematskije i objektivnije posmatraju i utvrđuju odnosi i veze među njima. To omogućava formiranje statističkih zakona. Iako se o indukciji mnogo raspravljalo, te rasprave su vođene prvenstveno sa stanovišta filozofije, gnoseologije epistemologije i logike. Proučavanja indukcije sa stanovišta potreba društvenih nauka nisu posebno vršena. Zbog toga u društvenim naukama i nema dovoljnih primerenih saznanja. Pođimo od značenja samog naziva metode "indukcija". Indukcija bi se mogla shvatiti kao proces i efekt indukovanja. A šta je to indukovanje? U osnovnom značenju to je izazivanje nečega uticajem na nešto. U ovom slučaju, mnoštvo pojedinačnih stavova, opažaja, zapažanja o određenim manifestacijama stvarnosti izaziva (dakle deluje, utiče) kao uzrok novoj pojavi novom stavu. Ljudi i njihove zajednice, ljudsko društvo je relativno stabilna, istorijska, empirijska veoma složena pojava koja nužno zahteva: a) izvesne zajedničke ljudske osobine; b) mnoštvo razlika između jedinki koje čine zajednice i mnoštvo razlika između pojedinih, raznorodnih zajednica. S osloncem na istraživačko iskustvo i shvatanja stavova Mertona o generalizaciji, slobodni smo da postavimo hipotetičku tvrdnju da na svojstva indukcije kao metode veoma jako utiče, pored ostalog, deluje i predmet istraživanja. Na pitanja o pretežnosti, retkosti, uobičajenosti, itd. indukcija daje istinito, vremenski i prostorno određene odgovore u društvenim naukama. Izuzeci, odstupanja, u iskazima, "po pravilu", ne obezvređuju indukciju, jer posebnosti podrazumeva sama priroda predmeta istraživanja.

Dodajmo da nepotpuna indukcija čini osnov zaključivanja na osnovu uzoraka.

2. Stav, sud i zaključak⁴⁰

Autori udžbenika i priručnika iz logike, uz manja odstupanja, pojam, stav i sud navode kao osnovne oblike mišljenja i naučnog mišljenja. Mi smo, ne negirajući navedene stavove logike, posmatrajući njihovu ulogu u naučnom istraživanju, dodali da su oni i osnovni oblici naučnog saznanja. Osnovanost toga postupka nalazimo u činjenici da se poimanje i definisanje pojma, donošenje suda i (ili) zaključka mora shvatiti kao proces, misaona (a neretko i čulna) stvaralačka angažovanost, dok su pojam, stav, sud i zaključak proizvodi tih procesa. Po tome su oni ne samo oblici mišljenja već i oblici saznanja.

Kao oblici saznanja oni se nalaze na početku svakog istraživanja i imaju ulogu osnove i proizvoda, tvorevina u procesu istraživanja koji je i sam složen sistematski proces definisanja,

⁴⁰ Razmatranja o stavu, sudu i zaključku zasnovana su na istoj, napred navedenoj literaturi, a stavovi o njima su u osnovi pretežno usaglašeni, te postupamo na isti način na koji smo postupili sa prethodnim poglavljem.

formiranja pojmova i stavova, suđenja i zaključivanja i njihovog iskazivanja.

Problematiku pojma i definisanja pojmova obradili smo u prethodnoj glavi, te razmatranje započinjemo prikazivanjem problematike stava.

2.1. Stav

Najkraća i najšira definicija stava glasi: stav je smisleni iskaz određene postulirane vrednosti; to je svaki iskaz kojim se nešto tvrdi, odriče, dopušta, pretpostavlja kao istinito ili lažno.

Proučavanjem ove definicije konstatujemo da je stav iskaz. Međutim, specifičnost stava nije u tome što je to iskaz, jer su i sud i zaključak iskazi. Njegova specifičnost nije ni u tome što je to smislen, dakle i predmetan iskaz, prosto zato što je svaki smislen iskaz neizbežno predmetan.

Iskaz je neophodan univerzalan oblik i sredstvo izražavanja misli (jezički i simbolički) i saobraćanja ljudi u okvirima postojećih jezičkih sistema. Četiri su bitne odredbe iskaza: a) to je smisleni skup reči ili simbola ili njihova kombinacija; b) iskaz može biti istinit, lažan ili u nekom stepenu verovatan; c) njegova kognitivnost, uloga i vrednost izražava se kao stav, sud ili zaključak; d) iskaz nužno ima svoju (jezičku) formu, najčešće oblik rečenice.

Svaki iskaz, kao kombinacija reči, simbola ili reči i simbola, mora se odnositi na neki realni ili idealni predmet i mora da bude komunikabilan. Njegovu strukturu čine termini i pojmovi i veze između njih, značenje i oblik iskaza, smislenost i istinitost iskaza.

Iskazi se javljaju u raznovrsnim oblicima, te se mogu razlikovati usmeni, pismeni, likovni i drugi iskazi; mogu biti raznog stepena istinitosti, razne predmetnosti i sadržaja; pripadnosti raznim jezičkim sistemima; razne gnoseološke uloge (naučni i nenaučni), itd.

Specifičnost stava u odnosu na sud je u njegovoj postuliranoj (pretpostavljenoj), a ne u određenoj saznoj vrednosti.

U definisanju pojma "stav" javlja se više teškoća. Prva je njegova sličnost sa sudom, na osnovu čega dolazi do pogrešnog izjednačavanja stavova i sudova. Druga, veoma velika teškoća je uobičajena upotreba termina "stav" i "naučni stav". Terminom stav se često označava pojam "stanovište", a terminom "naučni stav" se označava bilo koji naučni sud ili zaključak, dakle bilo koji iskaz kojim se izražava određena logička istinita vrednost. Iskaz "naučni stav", ako se njime ne označava "stanovište nauke", u stvari nije smislen. Stav ima postuliranu sazajnu vrednost, a "naučni stavovi" imaju naučnu osnovu i argumentaciju, te nesporno određenu sazajnu vrednost.

Stavovi se mogu klasifikovati po mnogim osnovama i kriterijumima koji su već korišćeni ili se koriste u klasifikovanju sudova. Najčešće se susrećemo sa dijagnostičkim stavovima u obliku tvrdnje o aktuelnim i prognostičkim stavovima kojima je sadržaj predviđanje, kao i sa upitnim stavovima kojima se iskazuju nedoumice i pitanja.

2.2. Sud

U izlaganju o pojmu izložili smo suprotstavljena stanovišta o pojmu kao osnovnom obliku mišljenja i sistemu sudova, pri čemu jedni tvrde da pojam ne postoji kao samostalan oblik, dok drugi negiraju postojanje stavova i sudova kao posebnih oblika. Nasuprot negacijama ističe se postojanje i gnoseološka uloga pojma odnosno suda. Metodologija ove sporove prepušta logici. Naučno istraživanje operiše pojmovima, stvara ih i definiše, prosuđuje o

pojmovima i odnosima, o stanjima i procesima i zaključuje o predmetima i činionicima predmeta istraživanja. Dakle, metodologija prihvata postojanje pojmova, sudova i zaključaka kao posebnih oblika naučnog saznanja, instrumenata, polazišta i rezultata naučnog i istraživačkog saznanja.

Postoji mnoštvo definicija sudova, a svaka od njih jače naglašava po neku odredbu ili svojstvo suda. Na osnovu svih poznatih važnijih definicija suda, mogu se izvesti sljedeće njegove bitne odredbe:

1. sud je, kao i stav, iskaz;
2. on je specijalan stav;
3. sud je predmetan i smislen;
4. on je spoj pojmova predikata i subjekta;
5. sud je kategorički afirmativan i kategorički negativan;
6. sud jasno izražava valenciju, tj. stepen saznanjne vrednosti.

Između iskaza numerisanih 5. i 6. postoji izvesna suprotnost. Tačka 5. poznaje samo istinito i pogrešno, a sistemi trovalentne, devetovalentne i polivalentne logike poznaju i određenje verovatno. Stoga je istraživačima u društvenim naukama važno da sud može sadržati i odredbu "verovatno" i kada je kategoričan, tj. da kategoričan afirmativan sud može glasiti: "to je verovatno" uz određeno stepenovanje. Značaj stepena određenosti i saznanjne vrednosti proizilazi iz činjenice da se po tome sud kao specijalan stav razlikuje od stava.

Sudova ima mnogo vrsta i mogu se klasifikovati po raznim kriterijumima, ali su najvažniji: predmet, logički sadržaj i složenost.

1) Sudovi po predmetu

U društvenim naukama predmeti svih sudova su društvene pojave, procesi, odnosi i veze, strukture i odnosi, delanja, itd. Međutim, problem je u tome što se svi ti predmeti javljaju kao posebni predmeti nauka i naučnih disciplina. Međutim, u ovom slučaju predmet suda se ne posmatra kao konkretan predmet na koji se sud odnosi, već na opšti, principski predmet. U tom smislu po predmetu razlikujemo:

(1) Atributivne sudove. Njihov predmet su bilo koji atributi (svojstva, osobine) bilo kojeg stvarnog ili idealnog predmeta.

Ti sudovi mogu biti:

- (a) atributivni kvalitativni, dakle sudovi koji se odnose na odredbe svojstava;
- (b) atributivni kvantitativni, čiji je predmet količina, veličina, učestalost i sličnost kao svojstvo predmeta;
- (c) atributivni o stanju, koji se odnose na svojstva stanja.

(2) Relacioni sudovi. Ovim sudovima predmet su raznovrsni odnosi, pa tako imamo:

- (a) kvalitativne relacione sudove. Predmet su im odnosi raznih svojstava predmeta;
- (b) kvantitativni relacioni sudovi, čija je pažnja usmerena na odnose između kvantiteta (veličina, rasprostranjenosti, učestalosti, itd.);
- (c) vremenski relacioni sudovi koji se bave redosledima, vremenskim rasporedima, itd.
- (d) uzročni relacioni sudovi koji govore o uzrocima i posljedicama. Moramo konstatovati da nema relacionih sudova o uslovima, pa treba smatrati da ovi relacioni sudovi obuhvataju i predmet "uslovi";

(e) funkcijski sudovi, kojima se shvata funkcionalna zavisnost predikata i

subjekta suda;

(f) procesni sudovi koji se odnose na događanja, procese, itd.;

(g) sudovi imenovanja koji konstatuju "to je to", odnosno davanje imena, nazivali pridavanje znakova ili simbola;

(h) činjenični sudovi čiji su predmeti stvarne, faktičke činjenice, praktična ili teorijska istina;

(i) vrednosni sudovi i sudovi procene zasnivaju se na određenim sistemima vrednosti i u tome je dominantan subjekt koji donosi sud. U naučnoistraživačkoj praksi vrednosni sudovi se bitno razlikuju od sudova procene. Procena je oblik intuitivnog merenja koje je uređeno i ostvaruje se po određenim pravilima i upotrebom određenih skala, što nije slučaj sa vrednosnim sudovima.

Kada već postoje sudovi procene, kako je moguće izostaviti sudove ocene koji su: a) "stariji" i b) koji su osnovi sudova procene.

2) Sudovi po logičkom sadržaju

Po logičkom sadržaju poznati su: a) sudovi po kvalitetu; b) sudovi po kvantitetu i

c) sudovi po modalitetu.

(1) Sudovi po kvalitetu iskazuju ono što se zamišlja, tj. kvalitet logičkog sadržaja suda. Oni se javljaju kao:

(a) afirmativni ili potvrdni sudovi;

(b) negativni;

(c) upitni sudovi.

Već iz samih naziva vidi se da prvi sudovi tvrde nešto, drugi nešto poriču, a treći postavljaju pitanje.

Opravdano je postaviti pitanje da li prema definiciji suda mogu postojati upitni sudovi. Podsećamo da je jedna od odredaba sudova da se oni iskazuju kao kategorički afirmativni ili kategorički negativni.

(2) Sudovi po kvantitetu iskazuju obim pojma u sudu. To su:

(a) generalni sudovi, u kojima je pojam subjekta opšti pojam, što znači da je kvantitativno neodređen;

(b) individualni sudovi, u kojima je pojam subjekta individualni pojam;

(c) univerzalni sudovi, u kojima je pojam subjekta pojam roda, klase, skupa pojava i članova množine;

(d) partikularni sudovi, čija se zamisao odnosi na deo skupa, klase ili deo pojave ili posebna svojstva nekih članova skupa.

(3) Sudovi po modalitetu u koje ubrajamo sudove: problematične, verovatne, asertorične, apodiktične i normative.

(a) Problematični sudovi su svi sudovi koji izražavaju neizvesnost odnosa između predikata i subjekta pojma. Po pravilu, takvi sudovi sadrže reč "možda";

(b) Verovatni sudovi izražavaju verovatnoću postojanja nekog suda, njegovog važenja ili subjektivnu verovatnoću donošenja suda;

(c) Asertoričan sud odnosi se na pojedinačnu činjenicu koja ne mora nužno da postoji, pa ne mora ni da se nužno zamišlja. Tako nije određeno da tabla može da bude crna - ona može da bude zelena ili plava - te nju nije nužno zamišljati kao crnu.

U istraživačkom radu u društvenim naukama susrećemo se sa mnoštvom predmeta i situacija čije zamišljanje i postojanje nije nužno. Zavisno od toga kako definišemo "nužno",

postavlja se i pitanje o odnosu postojećeg - postojanja i nužnosti, o razvojnosti i nužnosti, itd. Asertoričnost sudova i uloga i funkcije asertoričnih sudova više su problem logike nego naučnoistraživačkog rada čiji je predmet ljudsko društvo i društvene pojave.

(d) Apodiktičan sud je zamišljanje nužnog postojanja stvari, kvaliteta, kvantiteta i odnosa. U stvari, sve definicije predmeta koji čine društvenu stvarnost su apodiktični sudovi. Na primer "društvo čine pojedinci", dvostruko iskazuje nužnost. Prvo, zaista nije moguće postojanje stvarnog ljudskog društva bez pojedinaca, njihovih grupa, zajednica, itd.; drugo, nije moguća zamisao društva bez zamisli pojedinaca, grupa, itd. Veza između postojanja pojave i postojanja pojave kao nužne ovde je neposredna i neposredno iskazana. Imajući u vidu značaj i učestalost definicija u naučnoistraživačkom radu, možemo tvrditi da su apodiktični sudovi od naglašene važnosti u tom radu.

(e) Normativni sud propisuje određena ponašanja i zahteve i pravila za njega. Na primer: "Ljudi žive u društvenim zajednicama."; "Ljudi moraju međusobno da sarađuju."

Prikazani pregled sudova po modalitetu može se dopuniti po kriterijumu njihove uloge u naučnoistraživačkom radu. Evidentno je da se javljaju analitički i sintetički sudovi, deskriptivni, eksplikativni, dijagnostički, prognostički, rekonstruktivni, itd. Očuvanje logične sistematičnosti prikazane klasifikacije ne inicira njeno proširivanje.

Važne su još dve konstatacije: prva je da isti sudovi, po raznim kriterijumima klasifikacije imaju razna mesta i razna svojstva, pa i razna značenja. Eklatantan primer za to su kvalitativni i kvantitativni sudovi. Druga je da se prilikom donošenja suda susrećemo sa određenim teškoćama, među kojima su najznačajnije: a) opažanja i mišljenja o predmetu suda. Ove teškoće proističu kako iz prirode predmeta suda tako i iz ličnih osobina subjekta suda; b) druga teškoća proizlazi iz strukture suda koji se donosi, njegove složenosti, itd.; c) treći izvor teškoća su tzv. "impersonalije" u kojima subjekt i predikat pojma nisu neposredno izraženi. Na primer jasno je da kada se kaže: "kiši", "sneži" itd., da sud u celini glasi: "pada kiša", "pada sneg", ali da se gubi određenost značenja kada se kaže "živi" - jer se samo iz konteksta može otkriti pravi sadržaj takvog suda.

Navedene teškoće otklanjaju se proučavanjem procesa donošenja sudova i karakteristika sudova i kritičkim odnosom prema naučnoistraživačkoj praksi.

2.3. Zaključak

O jednom složenom predmetu, a svi predmeti društvenih nauka veoma su složeni, naučno saznanje moguće je steći neizbežnim obrazovanjem valjanih zaključaka adekvatnom procedurom zaključivanja. Procedura zaključivanja neminovno je povezana sa procedurama definisanja i suđenja.

Zaključivanje razni autori razno definišu, ali među njima postoji minimum saglasnosti oko šest bitnih odredaba na osnovu kojih možemo da prihvatimo sledeću definiciju: "zaključivanje je složen proces izvođenja novog valjanog suda iz jednog ili više postojećih sudova (premissa) njihovim dovođenjem u odgovarajući odnos i posrednim shvatanjem predmetnih odnosa dva ili više predmeta."

Novo proizvedeni sud (ili novo proizvedeni stav) naziva se "conclusio".

Sudovi ili stavovi iz kojih se zaključak (novi stav - sud) izvodi nazivaju se premise.

Dve su osnovne vrste zaključivanja: (1) direktno (neposredno), kada se zaključuje samo na osnovu jedne premise. Po pravilu tako se dobije deduktivni zaključak; (2) indirektno (posredno) zaključivanje kada se zaključuje na osnovu dve ili više premisa.

Za obje vrste zaključivanja važe sljedeće odredbe: a) zaključivanje je složen oblik mišljenja; b) zaključak je njegov složen misaoni proizvod; c) zaključivanje je procedura shvatanja složenih odnosa više predmeta ili više odredaba tih predmeta ili jedne zajedničke odredbe više predmeta, a zaključak je stepen saznatosti odnosa tih predmeta, odnosno njihovih odredaba; d) zaključivanje je procedura izvođenja jednih sudova iz drugih, a zaključak je sud izveden određenom procedurom iz drugih sudova; e) zaključivanje je logično sljedovanje jednog novog suda iz drugih sudova, a zaključak je logično izveden sud valjanom procedurom iz drugih (istinitih) sudova.

Neposredno (direktno) izveden sud se može javiti, po kriterijumu procedure i po shvatanjima formalne logike, kao:

a) zaključak po subalternaciji, što znači da se partikularni sud izvodi iz univerzalnog, kao i da se na osnovu partikularnog izvodi univerzalni sud;

b) zaključak po opoziciji, pri čemu se istinitost, odnosno pogrešnost suda izvodi iz suda koji je njemu suprotan;

c) zaključak po konverziji, u kome se pojam subjekta pretvara u pojam predikata;

d) zaključak po ekvipolenciji u kome se predikat datog suda zamenjuje kontrarno suprotnim predikatom;

e) zaključak po kontrapoziciji, što zahteva da se sud izvede ekvipolencijom, pa da se taj sud potom obrne.

Osim deduktivnog zaključivanja na osnovu samo jedne premise, može se doneti zaključak i na osnovu nepotpune indukcije. Na primer, na osnovu jedne čašice pića uzetog iz bačve zaključuje se o celokupnom piću u bačvi.

Direktni zaključci u društvenim naučnim istraživanjima najčešći su u fazama projektovanja istraživanja i u fazi obrade podataka kada im podatak služi kao premisa.

Indirektno (posredno) zaključivanje je u društvenim naukama češće i zbog svojstava društvenih pojava (raznovrsnost, masovnost, razvojnost, promenljivost, itd.) produktivnije. Osim mogućnosti da na osnovu samo jedne premise direktno zaključuju, sva tri oblika zaključivanja (tradukcija, dedukcija i indukcija) omogućuju i indirektno zaključivanje korišćenjem dve ili više premisa. U zaključivanju na osnovu više premise očevidna je razlika u karakteristikama zaključivanja kada su premise već postojeći zaključci i onih kada su to zaključivanja na osnovu izvornih podataka o demonstraciji pojava. Zaključivanje na osnovu podataka u raznim vrstama zaključivanja nije dovoljno izučeno.

Za sve tri vrste zaključivanja karakteristično je da njihov zaključak obuhvata najmanje tri predmeta ili tri odredbe, da u proceduri imamo najmanje tri člana u različitim ulogama i da se redovno javlja jedan član u ulozi posredujućeg pod nazivom "terminus medius", tj. "srednji član".

1) Traduktivno zaključivanje je procedura zaključivanja o odnosima, prvenstveno o odnosima sličnosti, identičnosti, jednakosti, itd. Tok zaključivanja teče tako što se u prvoj premisi iskazuje određeni odnos između predmeta A i predmeta B ili između njihovih odredaba. U drugoj premisi uspostavlja se isti odnos između predmeta B i predmeta C ili njihovih atributa. Na taj način prenet je odnos između:

$A \rightarrow B$ na $B \rightarrow C$. U trećem članu dolazi se do zaključka na osnovu odnosa $A \rightarrow B$ i odnosa $B \rightarrow C$ da je isti odnos i između $A \rightarrow C$. Već je standardan primer:

$A \rightarrow B$ = Milan je sličan Pavlu;

$B \rightarrow C$ = Pavle je sličan Petru;

$A \rightarrow C$ = Milan je sličan Petru.

Vrednost ovog zaključka u društvenim naukama uslovljena je mnogim činiocima, a u prvom redu predmetom konkretnog zaključivanja. Naime, pouzdanost zaključka je velika kada se odnosi na kvantitativne odredbe, koje se mogu i neposredno opaziti, saznati merenjem i poređenjem. Međutim, zaključci o kvalitetu i o perspektivi ne moraju da budu valjani, pogotovu ako se zasnivaju i tiču se spoljašnje sličnosti - formalne sličnosti.

2) Induktivno zaključivanje otkriva veze i odnose posebnih predmeta ili odredaba - posebnih stavova sa opštom odredbom - predmetom - stavom. To je procedura izvođenja opšteg stava iz više pojedinačnih stavova. Induktivno zaključivanje je u ljudskoj i istraživačkoj praksi početno, polazno i primarno, jer se zasniva na konkretnim pojedinačnim stavovima koji su osnov izvođenja novog stava kao novog saznanja iskustveno i misaono osnovanog.

Mada je zbog svojstva društvenih pojava od posebnog značaja nepotpuna neposredna indukcija, na prvom mestu tzv. statističko i statističko induktivno zaključivanje, ne smije se prevideti ni zaključivanje od jednog primerka (egzemplara) preneti na cijelu klasu, populaciju ili količinu. Na primer, zaključak:

A) ova čaša piva iz bačve x je dobra;

B) pivo iz bačve x je dobro - jeste valjan i pouzdan zaključak, mnogo pouzdaniji nego:

A) Alija je prekjuče došao na vreme;

B) Alija je jučer došao na vreme;

C) Alija je danas došao na vreme;

Alija će i sutra doći na vreme ili (što je još nepouzdanije) Alija će uvek dolaziti na vreme.

Induktivno zaključivanje na osnovu nepotpune indukcije u zavisnosti je od predmeta zaključivanja. Ako je predmet zaključivanja stanje (dijagnostički zaključak) zaključak je pouzdaniji; ako je zaključak prognostički, on je manje pouzdan. Ako je predmet zaključivanja proces koji se sporo odvija, koji je veoma rasprostranjen i složen, induktivan zaključak je pouzdaniji. Ako je zaključak prognostičan, ali obuhvata kraći period vremena, biće pouzdaniji. Na primer:

A) preduzeće x poslovalo je uspešno u prvom kvartalu;

B) preduzeće x poslovalo je u trećem kvartalu još uspešnije nego u drugom kvartalu.

Poslovanje preduzeća x u ovoj godini biće uspešno.

Prikazujući ove najjednostavnije primere moramo da napomenemo da su moguća i induktivna zaključivanja u okvirima povezanih komparacija.

Demografska istraživanja (ali i ekonomska, politikološka, kriminološka, migraciona, itd.) razvijaju i koriste sisteme komparativnog istovremenog zaključivanja statističkom indukcijom. Dovoljan je primer tablica nataliteta i smrtnosti, tablica prihoda i rashoda, tablica potreba minimalnog i srednjeg društvenog nivoa i stvarne potrošnje dobara, pa shvatiti da su prosta razmišljanja o iskazu "svi labudovi su bijeli", ali samo se jedan nađe koji nije beo, zaključak je pogrešan. Moramo shvatiti da se može zaključiti sasvim pouzdano da su neki labudovi bijeli ili da ima labudova raznih boja.

Na indukciji smo se ovoliko zadržali zbog svojstava masovnosti i promenljivosti društvenih pojava, zbog svojstava društvenih nauka čija su neizbežna komponenta empirijska istraživanja u kojima je nužna primena opštenaučne statističke metode u čijoj osnovi je indukcija, prvenstveno statistička.

3) Deduktivno zaključivanje se smatra procedurom koja obezbeđuje analitičan što znači najpouzdaniji, najistinitiji zaključak koji nužno sledi iz premisa. Ovoj vrsti zaključivanja u logici je pridavan najveći značaj i ona je najviše obrađivana.

Predmet deduktivnog zaključivanja su veze i odnosi opšte odredbe sa posebnim, pa po principu da se opšte sadrži u posebnom i pojedinačnom i obrnuto, i sa pojedinačnim. Sljedeći standardni primeri svedoče o tome:

A) Sve planete u sunčevom sistemu kruže oko sunca;

B) Mars je planeta u sunčevom sistemu:

C) Mars kruži oko Sunca.

Izloženi primer je iz oblasti koju karakteriše uniformnost i univerzalne pravilnosti, dok su društvene pojave samo relativno uniformne i sa malo univerzalnih, veoma apstraktnih zakona. To je razlog što su mogućnosti deduktivnog zaključivanja veoma ograničene.

Silogizam je najreprezentativniji oblik deduktivnog zaključivanja, a sastoji se iz tri člana: a) premise "terminus major", premise "terminus medius" i zaključka "terminus minor". Prvi "terminus major" je "viši pojam" iz kojeg izvođenje zaključka počinje; b) drugi, "terminus medius" je srednji, povezujući i smatra se u proceduri najvažniji; c) na kraju je izvedeni zaključak "terminus minor".

Zavisno od premisa susrećemo se sa tri vrste silogizama: kategoričkim, disjunktivnim i hipotetičkim. Tri su osnovna modusa hipotetičkog silogizma: deduktivni "modus ponendo ponens"; "modus tollendo tollens" i "redukcioni modus tollendo tollens". Prvi na osnovu razloga izvodi posledicu; drugi, na osnovu nepostojanja posledice zaključuje o nepostojanju razloga, treći, iz postojanja posledice zaključuje o postojanju razloga. Na primer:

(1) Kroz "modus ponendo ponens" tvrde se posledice na osnovu razloga. Npr.:

"Ako je student XY učio, on je savladao gradivo."

"Student XY je sistematski učio."

"Student XY je u potpunosti savladao gradivo."

(2) Kroz "modus tollendo tollens" da ne postoji razlog ako ne postoje posledice. Npr.:

"Ako je student XY sistematski učio, on je u potpunosti savladao gradivo."

"Student XY nije u potpunosti savladao gradivo."

"Student nije sistematski učio. "

(3) Kroz redukcioni "modus ponendo ponens" na osnovu postojanja posledica zaključuje se o postojanju razloga. Npr.:

"Ako je student XY sistematski učio, on je u potpunosti savladao gradivo."

"Student XY je u potpunosti savladao gradivo."

"Student XY je sistematski učio."

Za naučnoistraživačku praksu najvažnije su, po kriterijumu predmeta, tri vrste zaključaka:

(1) Kvalitativni, koji sadrži kvalitativne sudove. Npr.:

(A) "Svi ljudi uključeni su u određene društvene zajednice".

(B) "XY je (savremen) čovek."

"XY je uključen u određene društvene zajednice".

(2) Procesualni, čiji su predmeti međusobno povezani procesi. Npr.:

(A) "Siromaštvo izaziva nezadovoljstvo ljudi."

(B) "Smanjivanje siromaštva smanjuje nezadovoljstvo."

"Nestanak siromaštva otklanja nezadovoljstvo."

(3) Relacioni zaključci izražavaju posredne odnose predmeta ili njihovih odredaba. Za razliku od prethodnih, ovi zaključci nisu silogistički zato što oni iskazuju pripadanje jednih klasa drugim klasama. Uobičajen ilustrativan primer za relacioni zaključak je:

A → B Emina je majka Jasmina.

B → Jasna je sestra Dijanina.

Dijana je kćerka Eminina.

Bitna svojstva saznanja ostvarenog zaključivanjem su:

(1) prelazi i veze od poznatog, sadržanog u premisama ka saznanju o nepoznatom;

(2) misaoni skok od poznatog ka nepoznatom, misaona rekonstrukcija i manje-više tačno shvatanje predmeta.

3. Mesto i uloga ostalih osnovnih oblika i procesa naučnog saznanja

Naučno saznanje započinje proverom, sistematizacijom već postojećeg ljudskog saznanja, njegovim uopštavanjem i selekcijom. U tom procesu, koji označavamo kao konstituisanje nauka, bitnu ulogu imaju aksiomi i teoreme, naučni pristupi i postulati, naučne teorije i naučni zakoni. Istovremeno teče i proces izgrađivanja metoda (tehnika i postupaka) naučnog saznanja.

U osnovi konstituisanja i razvoja nauke - naučnog saznanja nailaze pokušaji sa različitim efektima i dokazivanje i opovrgavanje.

3.1. Dokazivanje i opovrgavanje

Procedura dokazivanja i opovrgavanja, koja je u suštini svake provere istinitosti saznanja, sastoji se iz dva osnovna dela suprotne usmerenosti. Prvi je dokazivanje, čija je usmerenost pozitivna; druga je opovrgavanje, čija je usmerenost negativna. Iako se pomenuta dva dela mogu jasno razlikovati, oni se ne mogu razdvojiti i izolovano posmatrati. U savremenoj teoriji još je popularan Popperov stav da je dokazano samo ono što se ne može, odnosno što se nije moglo opovrgnuti. Šta više osnovna struktura procesa je istovetna: (A) postavlja se teza (hipoteza) koju treba dokazati, odnosno opovrgnuti; (B) odabiraju se argumenti koji potvrđuju, dokazuju, odnosno opovrgavaju tezu. Ti argumenti (dokazi) mogu biti teorijski ili empirijski ili i teorijski i empirijski, zavisno od predmeta teze i načina postavljenja teza; (C) argumenti se demonstriraju - izlažu pri čemu se jasno iskazuje odnos prema postavci (postavkama) teze; (D) na osnovu argumenata se zaključuje - konstatuje da li je teza dokazana (potvrđena) ili je opovrgnuta.

Dokazivanje i opovrgavanje u nauci strožije je i složenije nego u svakodnevnoj praksi.

Osnov tome je pravilo da teza (naučna, radna ili druga hipoteza) mora da bude naučno osnovana, što znači da ima izvor i oslonac u naučnom pristupu, u postulatima i premisama nauke ili bar u naučnom metodu. U naučnom dokazivanju i opovrgavanju traga se istovremeno za argumentima kojima se dokazuje i kojima se opovrgava i njihova saznajna i istinska vrednost se otkriva i usvaja, u principu, na isti način. Praktično, dokazivanje i opovrgavanje se odigravaju istovremeno. Da bi se to moglo ostvariti, moraju se ispuniti bar tri bitna uslova: (1) teza mora biti proverljiva i jasno formulisana; (2) argumenti se moraju odnositi na bitne odredbe teze, uključujući i njenu osnovanost; (3) argumenti se moraju metodski valjano koristiti i valjano vrednovati. Nužno je utvrditi sadržaj, usmerenost i snagu argumenata kako pojedinačno tako i sistema koji nastaje njihovim povezivanjem.

Jasni zahtevi i pravila dokazivanja i opovrgavanja nisu onemogućila greške u dokazivanju i opovrgavanju. Može se tvrditi da je greška svako odstupanje od zahteva i pravila u vezi s postavljanjem i iskazivanjem teze odnosno antiteze, kao i odstupanja od zahteva prema argumentima i njihovoj demonstraciji.

Najčešće greške u dokazivanju su: (A) greške razloga i (B) greške demonstracije razloga.

Pogreške razloga su: a) neodređenost i konfuznost razloga u vidu neodređenosti i nepreciznosti iskaza, njegove višesmislenosti i gramatičke nekorektnosti; nedovoljna definisanost i mesta upotrebljenih pojmova, pojava sinonima i homonima, te sama konstrukcija iskaza; b) jednostranost razloga; c) pogrešnost razloga; d) nedovoljnost - slabost razloga;

Pogreške demonstracije razloga, slučajne ili namerne, najčešće su:

- a) "pars pro toto" - pogreške uopštavanja - deo se tretira kao celina;
- b) "non sequitur" - nema odgovarajuće veze između stavova razloga i stavova teze, pa zaključak "ne sledi";
- c) "petitio principii" - pogreška zahteva razloga ili "circulus vitiosus" - odsustvo razloga, tj. pogrešan krug razloga i teze;
- d) izmena ili zamena teze ("paralelogizam" i "sofizam");
- e) dokazivanje odstupanja od pravog predmeta dokazivanja.

Opovrgavanje je takođe proces dokazivanja, ali ne više istinitosti, nego lažnosti teze, odnosno istinitosti antiteze - ako je ona zaista formulisana. Osnovni problem opovrgavanja je u tome što mu je stvarna saznajna vrednost manja, jer saznanje da "nešto nije", ne daje i saznanje šta je to što jeste. Ovom stavu se može prigovoriti u pravu i kriminologiji u kojima se javlja i dokazivanje da jedna strana nije kriva (opovrgavanje optužbe), ali tu moramo da podsetimo i na formulaciju o oslobađanju "zbog nedostatka dokaza."

Osnovna pravila dokazivanja i opovrgavanja su u suštini ista. Ipak, postoji i jedna posebna podvrsta dokazivanja lažnosti teze koja se naziva "reductio ab absurdum" u kome se teza proglašava apsurdnom.

Procedure dokazivanja i opovrgavanja koje smo izložili u prvom redu odnose se na činjenične stavove i zaključke. Na vrednosne sudove odnose se samo kao na postojeće društvene činjenice koje deluju pa se to može istraživati. Međutim, vrednost, ispravnost itd. vrednosti koje čine sadržaj vrednosnih sudova ne podleže ovim procedurama, mada se u praksi one koriste.

3.2. Aksiomi i postulati

3.2.1. Aksiomi

Aksiomi se mogu javiti i faktički se javljaju u tri značajne uloge u naučnom saznanju i naučnoistraživačkoj praksi. Prvo, oni se javljaju kao osnova i polazišta pristupa naučnoistraživačkom radu. Drugo, javljaju se kao bitni, naročito teorijski, argumenti u procesu (proceduri) dokazivanja i opovrgavanja i treće, javljaju se kao vrhunski proizvod naučnoistraživačkog rada. Zavisno od shvatanja i definisanja pojma aksiom, može se pridati i njegova četvrta uloga - uloga predmeta istraživanja i provere, ili se može osporiti uloga aksioma kao rezultata istraživanja, ali se ne može osporiti da su aksiomi i u ulozi osnove naučne metode (opštenaučna aksiomatska metoda) niti da su aksiomi sastavni deo svake teorije.

O aksiomima postoje dva suprotna shvatanja. Jedno, starije, shvata aksiome kao osnovne istine naučnih sistema koje su istovremeno i osnovne logičke istine odavno postojećeg ljudskog saznanja. Kao takve, one se ne proveravaju već se prihvataju i služe kao osnovi procesa nauke. U okviru toga, postavka kojoj se može priznati status aksioma mora da ispuni zahteve tri pravila:

(1) Pravilo konzistentnosti što znači da svi aksiomi unutar jednog aksiomatskog sistema moraju da imaju svojstva na osnovu kojeg čine jedinstven, logički koherentan sistem. Dakle, oni moraju pripadati određenoj vrsti logike, i moraju međusobno da budu komunikabilni. Ovo pravilo ima izuzetnu važnost jer implicira zahtev da se naučno istraživanje koje polazi od jednog aksioma, mora odvijati u okvirima logike kojoj i taj aksiom pripada, ali se

(2) Pravilo kompletnosti, koje zahteva da jedan aksiomski sistem bude dovoljno celovit da se iz njega mogu izvoditi i proveravati sve teoreme tog sistema. Ovaj stav pravila u suštini tvrdi da aksiomski sistem sadrži sve teoreme tog sistema, ali ne razjašnjava odnos aksioma i teorema;

(3) Pravilo nezavisnosti aksioma, što znači da nijedan aksiom datog sistema ne može da bude izvodljiv iz drugog aksioma tog sistema. Da li su, po tom pravilu, svi aksiomi jednog sistema istog nivoa i značaja?

Aksiomi su, po svojoj formi, opšti stavovi kojima se izražavaju principi i naučni zakoni i koji su u osnovi polazišta teorija i drugih procesa naučnog saznanja, kao i definisanja osnovnih ("primitivnih") pojmova.

Drugo shvatanje aksioma, savremenije i suprotno prvom "racionalističkom", čine "empiristički" i "empirističko-racionalistički" pristup.

"Empiristički pristup" aksiome smatra stavovima stečenim na osnovu empirijskog iskustva indukcijom i apstrahovanjem.

"Empirističko-racionalističko" shvatanje smatra aksiome proizvedenim stavovima na osnovu empirijskog iskustva ili na osnovu razuma.

Dva poslednja shvatanja dozvoljavaju nam da aksiome odredimo kao:

a) osnovne principalske stavove o objektivnoj određenosti izvesnih predmeta saznanja i kao princip saznanja određene oblasti predmeta, jer se on ne može izvesti dedukcijom, ali se iz njega mogu dedukovati svi stavovi određenog aksiomskog sistema;

b) princip saznanja, jer se njime shvata suštinska odredba predmeta i izražava suština i opšte svojstvo predmeta;

c) osnovni opšti stav koji izvodimo neposrednom generalizacijom, a čija je suština saznanja u neposrednoj indukciji opšteg iz posebnog;

d) shvatanja suštinskog opšteg u posebnom preko stvaralačkog misaonog izražavanja opšteg u posebnom i suštinskog u pojavnom.

U tom smislu, aksiomi su i rezultati naučnoistraživačke delatnosti i njen predmet. Oni su, takođe, promenljivi i nemaju svi potpuno isto porijeklo. Naime, neki aksiomi su izvedeni iz teorema koje su ljudskom praksom proverene opšte istine; drugi su tvorevine sistematičnog naučnoteorijskog rada i naučnih empirijskih istraživanja. Njihovo trajanje, važenje, može da bude, prema sadašnjem saznanju večito (npr. "Ljudi su smrtni"), drugi dugoročni, važnost im se može protezati kroz epohe (npr. monogamni brak je dominantan oblik zajednice ljudi suprotnih spolova) ili samo kroz nekoliko decenija.

Aksiomi se kao postulati najčešće javljaju u deduktivnom zaključivanju i osnovama naučnih (deduktivnih) teorija. Međutim, aksiomi se mogu javiti kao postulati u formi opštih stavova ili u formi naučnih zakona.

3.2.2. Postulati

Pojmom postulati označavamo osnovne stavove, postavke na kojima zasnivamo polazišta - pristupe procesima sticanja naučnog saznanja, a naročito procesima naučnog istraživanja. Oni su u principu istiniti ili bar verovatni, ali kada je reč o potpuno novim pojavama, oni mogu da budu i samo mogući, pa i pogrešni. Postulati ma koliki stepen istinitosti imali, u ulozi postulata prema predmetu (promišljanju, istraživanju ili praktikovanju), uvek sadrže komponentu hipotetičnosti. Bizaran je primer da žene rađaju decu. Hipotetičnost se javlja u ovom slučaju zato što tačan postulat, opšti princip koji ne tvrdi da svaka žena pojedinačno u datim okolnostima može i hoće da rodi i da će roditi dijete. Otuda i stav da je postulat prema predmetu hipotetičan i verovatan. U naučnoistraživačkom radu nastoji se da postulati budu aksiomi ili naučni zakoni ili naučna objašnjenja. No, to nije moguće u svim slučajevima - bar ne u slučajevima istraživanja i saznavanja novog i nepoznatog. U protivnom, ne bi se mogle dešavati naučne revolucije i promene paradigmi.

Polazište ili pristup istraživanju, koje u ovom slučaju posmatramo kao sinonime, znatno je složeniji pojam. Pristup ili polazište jednog naučnog istraživanja sadrži:

a) osnovne, početne zamisli o problemu; b) zamisli o mogućnostima da se problem istražuje i istraži; c) postulat - češće sistem postulata koji mu služe kao osnov za zasnivanje stavova o problemu i njegovom istraživanju; d) očekivanja od istraživanja i rezultata istraživanja. Bitna razlika između postulata i pristupa naučnom istraživanju je u tome što je, u načelu, postulat već konstituisano naučno saznanje - dakle, postulat je dat kao relativno statičan. Pristup, polazište, nije dato. Ono je stvaralačka tvorevina nastala na postulatu (sistemu postulata) misaonim naporima i složen proizvod naučnoistraživačke prakse. Polazišta - pristupi su uvek teorijske sinteze, teorijski stavovi, hipoteze neke teorije - naučne teorije ili teorije uopšte. U naučnoistraživačkoj praksi veoma je teško naći čist naučnoteorijski pristup. Najčešće, uz naučnoteorijske osnove polazišta nailazimo i na iskustvena intuitivna saznanja i nadahnuća kao bitne činioce polazišta.

Polazišta ili pristupi naučnom saznanju, u svom generalnom obliku i stanovištu, sadržani su i relativno sistematski iskazani u tzv. teorijsko-metodološkim pravcima, o kojima će biti reči u narednoj glavi knjige.

3.3. Naučni zakoni kao postulati naučnog istraživanja

Najkraća prihvatljiva definicija naučnog zakona mogla bi da glasi: "Naučni zakon je naučno iskazano naučno saznanje o nekom prirodnom, psihičkom ili društvenom zakonu". Ova definicija tvrdi: (1) u prirodi i društvu (uključujući i psihičku sferu) postoje određene pravilnosti odigravanja pojava; (2) te pravilnosti se manifestuju ponavljanjem pojava (prirodnih, psihičkih, društvenih) u određenim, odnosno istim uslovima; (3) te pravilnosti nazivamo zakonima; (4) pouzdano naučno saznanje o tim pravilnostima, iskazano naučnim jezikom, nazivamo naučnim zakonima.

Na osnovu izloženog može se konstatovati:

(1) postoje objektivni zakoni raznog stepena stabilnosti: na jedne se ne može uticati jer se oni odigravaju kao neminovnosti; drugi su nižeg stepena stabilnosti, a treći su još nižeg stepena stabilnosti;

(2) na osnovu sfera u kojima se odigravaju možemo razlikovati prirodne, psihičke i društvene zakone. Shodno tome razlikujemo naučne zakone po predmetu: a) naučne prirodne zakone; b) naučne psihološke i c) naučne društvene zakone;

(3) najstabilniji i najneminovniji, najmanje podložni uticajima u određenim uslovima su prirodni zakoni, slede psihički i na kraju su društveni zakoni. Može se smatrati u tom smislu, nezavisno od pouzdanosti naučnog saznanja, da su kao postulati i premise najpouzdaniji (a) naučni prirodni zakoni, slede (b) naučni psihološki zakoni, i, na kraju, (c) naučni društveni zakoni. Struktura naučnih zakona sastoji se iz:

a) predmetnog procesa (pravilnosti, zakona) o kojem se stiče i konstituiše naučno saznanje;

b) formalizovanog, verifikovanog, naučnim jezikom iskazanog naučnog saznanja.

Procedura otkrivanja naučnih zakona sastoji se iz: (1) otkrivanja više sličnih, odnosno istovrsnih pojava; (2) otkrivaju se i proučavaju njihova zajednička svojstva i odnosi; (3) na osnovu rezultata proučavanja postavlja se osnovana hipoteza o bitnim, opštim vezama i odnosima; (4) postavljena hipoteza (hipoteze) teorijski se i empirijski proverava; (5) valjan im naučnim metodama dobijeni rezultati omogućavaju sistematski pouzdan zaključak (sistem zaključaka); (6) na osnovu toga se formira opšti zakonski stav, koji se naučnim jezikom odgovarajuće nauke iskazuje kao formalizovan stav.

Naučni zakoni se mogu klasifikovati po više kriterijuma. Za naučne društvene zakone, bitne za društvene nauke, važno je razlikovati.

A) po predmetu: (a) zakone veze; (b) strukturne zakone; (c) zakone skupa i (d) mešovite zakone. U stvari, veoma je teško razdvajati strukturne i zakone odnosa i veza, jer odnosi i veze postoje samo unutar i između činilaca i struktura;

B) po gnoseološkoj funkciji: (a) deskriptivne i (b) eksplikativne zakone, pri čemu se nameće pitanje da li su mogući čisto deskriptivni zakoni; C) po važenju: (a) stroge i (b) verovatne zakone.

Od posebnog su interesa društveno-istorijski zakoni koji, izgleda, tek treba da se dublje istraže. Njihovo shvatanje kao zakona koji važe za ili u određenim društvenoistorijskim epohama ne izgleda dovoljno.

Prikazanu klasifikaciju svakako treba dopuniti i razlikovanjem opštih, generalnih zakona određenih nauka od zakona srednjeg dometa u značenju koje im pridaje R. K. Merton.

Bitna odlika svih naučnih zakona je da oni čine neophodne strukturne delove naučne teorije, te se tako mogu javiti u ulozi postulata i pristupa samostalno i u okviru teorije.

3.4. Naučna teorija kao postulat i pristup naučnom saznanju i naučnom istraživanju

U najširem značenju, teorijom se smatra svako naučno ili drugo apstraktno mišljenje. Naučna teorija razlikuje se od teorije u širem značenju po određenosti predmeta mišljenja u okvirima nauke ili naučne discipline, po sastavu - strukturi, proceduri i sistematičnosti. Ona teži naučnom objašnjenju i/ili ga sadrži.

Postoje mnoge definicije teorije, a najviše njih zasnovano je na filozofskologičkim postavkama i na iskustvima i odredbama prirodnih nauka. Specifičnost društvenih nauka je da ne mogu zasnivati teoriju i definiciju teorije na "apstraktnom računu".

Da bismo olakšali prevazilaženje teškoća u shvatanju naučne teorije u društvenim naukama, izložićemo niz bitnih, naučno osnovanih konstatacija o naučnoj teoriji.

Naučna teorija je veoma složena intelektualna (misaona) tvorevina nastala apstrahovanjem.

Teoriju čine aktuelna, prošla i moguća, pretpostavljena saznanja, evidentirana, verifikovana i neverifikovana, konstituisana u određene naučne sisteme.

Strukturu naučne teorije čine: (a) naučni principi - aksiomi; (b) naučni pojmovi - definicije; (c) naučni zakoni; (d) naučna objašnjenja; (e) naučne i naučno zasnovane hipoteze; (f) naučno upotrebljive teoreme; (g) naučni argumenti - razlozi; (h) naučnoteorijski jezik.

Naučna teorija obavezno ima određena svojstva: (a) predmetnost, (b) logičnost, (c) smislenost, (d) određenost, sistematičnost i koherentnost, (e) jasnost, (f) proverljivost, (g) razvojnost i (h) naučnu i društvenu funkcionalnost; (i) stepen istinitosti. Po pravilu naučne teorije oslanjaju se na razne logičke sisteme i pripadaju raznim teorijskim metodološkim pravcima.

Osnovne klasifikacije naučnih teorija su:

A) Po kriterijumu predmeta, po kome razlikujemo: (1) metateorije; (2) teorije o predmetima nauke; (3) teorije o metodima i metodologiji (metodološko-metodskometodičke teorije).

B) Po kriterijumu nastanka (porijekla): (a) analitičko-deduktivne; (b) empirijskogeneralizatorske; (c) empirijsko-induktivne; (d) hipotetičko-deduktivne i (e) kombinovane.

C) Po kriterijumu obima: (a) opšte, univerzalne teorije; (b) generalne; (c) posebne parcijalne i (d) teorije srednjeg obima. Ova klasifikacija važi u okvirima srodnih grupa nauka, pojedinih nauka i naučnih disciplina.

Nju je takođe moguće shvatiti kao teorije o: (a) nauci uopšte; (b) grupa srodnih nauka; (c) određene nauke; (d) određenog dela ili jedne discipline; (e) dela naučne discipline.

Po stepenu strogosti i proverljivosti teorija: (a) teorije koje se mogu potvrditi (verovatne, empirijsko-induktivne) i (b) teorije koje se mogu dokazati (analitičko-deduktivne).

Teorije se razlikuju i po saznajnoj moći koja se manifestuje brojem hipoteza koje se teorijom mogu potvrditi, odnosno brojem odredaba koje se njome mogu objasniti.

Teorije imaju višestruku ulogu u naučnoj i društvenoj praksi. U naučnoistraživačkoj oblasti one su podsticaji, postulati, pristupi istraživanju, njegov predmet i predmet provere, kao i rezultat. I u društvenoj praksi one su podsticaji i uputstva za praktično delanje.

3.5. Opštenaučne metode

Već sam naziv “opštenaučne metode” ukazuje na njihova bitna svojstva: (1) na opštost i relativnu apstraktnost tih metoda; (2) na njihovu veoma naglašenu povezanost sa logikom i epistemologijom, te, preko njih, sa filozofijom; (3) na njihovu intenzivnu povezanost sa ljudskim iskustvom i iskustvenim saznanjem, te generalizacijom tog saznanja i njegovu sistematizaciju u pravilnosti, zakonitosti, zakona i verovatnoće; (4) na njihovu primenljivost u svim vrstama naučnog istraživanja u okvirima bilo koje nauke i (ili) naučne discipline.⁴¹

Opštenaučne metode možemo shvatiti kao specifičnu sintezu svih bitnih oblika i postupaka naučnog i ljudskog saznanja i kao sistematizovanu demonstraciju međuzavisnosti i prožetosti raznovrsnih oblika i procedura saznanja. One su, takođe, manifestovana sinteza idealnog i stvarnog, teorijskog i empirijskog, opšteg i pojedinačnog.

U naučnoistraživačkoj praksi društvenih nauka sve opštenaučne metode nemaju isti rang, niti se podjednako često koriste. Najčešće se u društvenim naukama primenjuju hipotetičko-deduktivna, statistička i metoda modelovanja, nešto ređe analitičkodeuktivna i najređe aksiomska. Pritom treba imati u vidu da sve opšte naučne metode imaju uporište u određenim aksiomima i teoremama, zakonima i potvrđenim pravilnostima, te da su, makar i slabo vidljive, ugrađene u osnove društvenih teorija.

Izložena svojstva opštenaučnih metoda razlog su da se o njima, uglavnom informativno, govori na kraju ove glave. Njihovo postojanje u suštini je procedura stvaranja sistematskog fonda ljudskog proverenog saznanja koji omogućava da se od njega polazi u istraživanje novog i kritičku proveru postojećeg.

3.5.1. Hipotetičko-deduktivna opštenaučna metoda

Hipotetičko-deduktivna metoda je suštinski saznavno postulirana na selektivnom i proveranom, potvrđenom društvenom iskustvu u razna vremena, na raznim mestima i od mnoštva subjekata. Dakle, to je dinamičko, promišljeno, generalizovano iskustvo konstituisano u relativno istinito saznanje. Sastavni deo tog metodološkog saznanja nužno čine i saznanja o promenljivosti i razvojnosti, identičnosti i različitosti, suprotnosti i protivrečnosti, te taj fond saznanja nije dat jednom zauvek, već je i on razvojan. Izgleda da je jedan od bitnih pojmova ove metode “situacija” kao dinamička kategorija ukupnosti uslova događanja i stvarnih događaja.

Ova metoda ne prihvata stanovište da su aksiomi prosto “dati”, već da se aksiomi izgrađuju kao esencijalno, nepobitno istinito saznanje, da je njihovo važenje opšte i da se može verifikovati.

Procedura izgradnje i primene hipotetičko-deduktivne metode može se, pojednostavljeno, izraziti u pet tačaka:

⁴¹ (1) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd, 1979; Osnovi metodologije društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1974: str. 101-129; Osnovi logike, Naučna knjiga, 1983. str. 315-320;

(2) Zaječaranović, Gligorije: Osnovi metodologije i nauka, Naučna knjiga, 1987;

(3) Termiz, Dževad i Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, DAX Trade, Sarajevo, 1999, str. 173-275;

(4) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni glasnik, Beograd 2000, str. 255-309;

(5) Termiz, Dževad: Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, Grafit, Lukavac, 2001.

1. Formiranje postulacione osnove evidentiranjem raznovrsnih iskustava stečenih komuniciranjem prema (sa) istim predmetima društvene realnosti. Mnogo puta ponavljana u istim i raznim situacijama upoređuje se i konstatuje istovetnost suštine predmeta;

2. Shvatanjem te suštine i eventualnom teorijskom definicijom (o sledećem u nizu, tipskog, modelnog, procesnog - najrasprostranjenijeg...) formira se status kriterijuma, norme, merila, orijentacije u postupanju;

3. Sledi komparacija sa raznim paradigmama i saznanjima o tom predmetu;

4. Stečena saznanja se ugrađuju u saznavni (naučni) sistem, što znači i formiranje uverenja i stereotipa ponašanja;

5. Na osnovu svega izloženog pridaje se aksiomatizovano važenje ("uvek - ako"), što je oformljeno aksiomatski stav.⁴²

U osnovi hipotetičko-deduktivne metode je opažanje - čulno i zapažanje nečulno. U navedenom delu Radosavljević, I., na strani 259/260. daje ontološku klasifikaciju opažanja, pa razlikuje:

a) čisto čulno opažanje ('izvorno čulna, bez prethodnog imena, oznake i značenja i izvan' paradigmatškog sistema);

b) čulna opažanja u 'paradigmatškom sistemu', sa formiranim imenima i značenjima predmeta;

c) čulna opažanja u sistemu nauke i 'paradigmi' nauke;

d) psihička opažanja;

e) racionalno duhovna opažanja (opažanja ideja, uverenja, verovanja) itd.

Mi bismo listu navedenog opažanja dopunili i emotivnim opažanjima (doživljavanja i osećanja) jer su to specifična složena i po mnogo čemu različita od drugih opažanja psihičke prirode. Takođe, svako opažanje, u kojem čula nemaju dominantnu ulogu (kao što su ona sa oznakama c, d i e), nazvali bismo zapažanjem.

Po svojim karakteristikama hipotetičko-deduktivna metoda ima viši stepen primenljivosti od ostalih opštenaučnih metoda, u osnovi je svih njih i sa njima je u odnosima kooperacije i prožimanja. Ona nema svoje posebne tehnike i instrumente već se oslanja na već postojeće standardne istraživačko-operativne metode, ali spada u red najsloženijih metoda jer neprekidno ostvaruje cirkulaciju na relacijama konkretno-posebno-opšte i empirijsko-teorijsko, kao i opažanje - mišljenje - razumevanje i shvatanje.

Svojom povezanošću sa drugim metodama i odnosima sa njima spada u najproduktivnije opštenaučne metode.

Uspešnost primene hipotetičko-deduktivne metode zavisi: (a) od shvatanja projekta istraživanja i uspešnog projektovanja istraživanja; (b) ona zahteva valjano zasnovane polazne - početne hipoteze i hipotetičke stavove, za šta ona obezbeđuje potreban osnov, a ne računa sa tzv. "iluzornim hipotezama"; (c) stroge i dosledne primene naučnoistraživačke procedure - od koncipiranja naučnoistraživačkog zadatka do konačnog izveštaja. To zahteva i rigorozan

⁴² (1) Radosavljević, Ivan: Hipotetičko deduktivna metoda u istraživanju politike, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1996;

(2) Šešić, Bogdan: Logika, str. 14-18, 61.

(3) Termiz, Dž. - Milosavljević, S.: Uvod u metodologiju politikologije, str. 244-265;

(4) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 256-264.

kritički odnos i stvaralaštvo prema teoriji; (d) ona se ne smije jednostrano shvatiti kao dijagnostička ili prognostička, već kao integralna koja zahteva shvatanje da je “danas izraslo iz juče” i “sutra izrasta iz danas”; (e) definisan odnos prema paradigmama nauka je bitan uslov uspešne primene ove metode; (f) hipotetičko-deduktivna metoda zahteva valjano razumevanje raznih teorijsko-metodoloških pravaca i samostalan odnos prema njima - kao odnos “baze i nadgradnje”.

3.5.2. Statistička metoda

Statistička, kao određena i oformljena, relativno je nova metoda, ali i danas u vezi s njom ima neshvatanja, sporova, pogrešnih pristupa itd. Ostavljajući pogrešne pristupe, zablude, sporove i neshvatanja po strani, mi ćemo konstatovati da se ova metoda u društvenim naukama zasniva na nekoliko nedvojbenih postulata: (1) sve se odigrava u prostoru i vremenu; (2) svaka pojava ima svoj sadržaj i formu, svaka ima svoj kvalitet i svoje dimenzije; (3) svaki izraženi kvantitet nužno sadrži određeni kvalitet - nema “praznog” društvenog kvantiteta; (4) opšte i generalno u suštini je “mnogo jednoga”, odnosno “jedno mnogoga”, to je apstrakcija u čijoj su osnovi generalizacija i rezultanta.⁴³

Ako se izuzmu pojedinačni pokušaji i greške, što je inače u osnovi prametode ljudskog empirijskog saznanja i metode eksperimenata, te ako se ima u vidu iskaz o hipotetičko-deduktivnoj metodi, statistička metoda je jedina kojom se mogu istraživati masovne pojave - a društvo i društvene pojave jesu masovne.

U osnovi statističke metode su osnovne metode indukcija i generalizacija kao metode povezivanja konkretno saznatog (pojmljenog) u posebno i opšte. U vezi s tim su i zakoni velikih brojeva, te princip relativne uniformnosti istih i istovrsnih pojava, kao i prosečnost, pravilnost i statistička opštost i statistički zakon.

Bitna odredba statističke metode je merenje. Ona podrazumeva u svim slučajevima njene primene utvrđivanje broja jedinica određene pojave, dakle količine i odnose određenih kvantiteta koji se tiču određenih kvaliteta. U društvenim naukama, s obzirom da predmeti istraživanja nisu samo egzaktno pojave već i psihičke i duhovne ljudske tvorevine, primena statističke metode zahteva strogo definisanje predmeta istraživanja i njegovih činilaca, stoga i definisanje pokazatelja - indikatora i odnosa između njih.

Početni pojam statističke metode je “statistička masa”. Nju čine sve jedinice jedne pojave. Na primer, svi stanovnici jedne određene teritorije, nezavisno od drugih obeležja, čine statističku masu stanovništva na dotičnoj teritoriji. Pa ipak, mada je pojam jasan, neophodno je definisati koga smatramo stanovnikom teritorije: onoga ko tu stalno obitava ili svakog ko se na toj teritoriji zatekao u momentu istraživanja.

Statistička masa može da bude potpuno nepoznata, pa je zadatak da se utvrdi njen obim i druge odlike. Ona takođe može biti poznata iz nekog prethodnog perioda, pa je zadatak da se

⁴³ (1) Miljanović, dr Mihajlo i Stojak dr Rudi: Statističke metode primenjene u antropologiji i fizičkoj kulturi, Narodna knjiga, Beograd, 1989, str. 11;

(2) Obradović, S. i Sentić, M.: Osnovi statističke analize, 1959, str. 5

(3) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, str. 31-35, Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 101-110;

(4) Termiz, Dževad: Primena opštenaučne statističke metode u istraživanju socijalne zaštite, FPN, Sarajevo, 1992;

(5) Termiz, Dž. - Milosavljević, S.: Uvod u metodologiju politikologije, str. 177-230;

(6) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 265-279.

utvrde promene nastale u posmatranom periodu. Moguće je i da statistička masa bude poznata, ali da se to saznanje proverava ili da se, polazeći od najopštijih saznanja o statističkoj masi istražuju njena struktura, odnosi u njoj, izvesna kretanja, tendencije itd.

Primena statističke metode zahteva prikupljanje četiri osnovne vrste podataka: kvalitativnih, kvantitativnih, hronoloških i geografskih. U vezi s tim moramo upozoriti da u društvenim naukama postoje nužne sprege ovih podataka. Ne mogu se prikupljati samo kvantitativni podaci, već u sprezi sa kvalitativnim. Kada konstatujemo da ima (5) pet, istovremeno moramo konstatovati i šta je to pet što smo konstatovali: ljudi, stvari, životinja, itd. Takođe, u društvenim naukama uobičajena je sprema hronoloških podataka koji pokazuju vremensko određenje sa geografskim podacima koji pokazuju Mesto pojave.

Izgleda značajno napomenuti da su osnovni predmeti istraživanja u društvenim naukama svojstva, osobine i karakteristike ljudi, njihova ponašanja uključujući i odnose i njihove stavove.

Istraživanja statističke mase, odnosno statističko istraživanje može se realizovati preko popisa i preko uzorka.⁴⁴ Popis podrazumeva evidentiranje svih jedinica pojave i zaključivanja o pojavi korišćenjem saznanja o svakoj jedinici pojave. To je najpouzdanije i najpotpunije saznanje, ali i najčešće neostvarljivo. Njegovu osnovu čini potpuna indukcija. Uzorak podrazumeva izbor određenog broja reprezentativnih jedinica pojave i zaključivanje o pojavi na osnovu njih. Osnovu ovog načina zaključivanja čine postavke o relativnoj uniformnosti i zakonu velikih brojeva, te mogućnosti procena na osnovu njih. Ipak, problemi uzrokovanja i reprezentativnosti jedinica uzorka i uzorka kao celine ostaju trajni.

Poslije prve faze (identifikovanje statističke mase prema zahtevima istraživanja) i druge (opredeljenja za istraživanje popisom ili uzorkom) nastupa treća faza - prikupljanje podataka. Ono se obavlja nekom od metoda sakupljanja podataka, odnosno operativnih metoda ili sa više njih istovremeno. Priroda podataka i istraživanja zahteva određene metode, no primenjene metode u sakupljanju podataka ne determiniraju primenu statističkih procedura i postupaka. Četvrta faza primene statističke metode je formiranje serija podataka. Uobičajene su: a) statičke i b) dinamičke serije. Statičkim serijama numerički se iskazuje stanje na jednom ili više mesta u određenom trenutku ili odsečku vremena. Na primer: "Na dan _____ u mestu X, stalno naseljenih stanovnika bilo je y". Ili: "u periodu od _____ do _____ sa teritorije X, na rad u inostranstvo otišlo je y radnika". Ili: "u 2002. godini upisalo se studenata: u Sarajevu X, u Mostaru Y, u Tuzli Z", itd. Zajedničko svim ovim iskazima je to da se serijama konstatuje dato stanje.

Dinamičke serije, nasuprot tome, konstatuju kretanje, promene, u određenim vremenskim periodima. Dok statičke serije dozvoljavaju komparacije između stanja na (u) raznim mestima (po pravilu u istom momentu ili periodu), dinamičke serije saopštavaju razna stanja u raznim momentima (vremenskim periodima) na (u) istim ili raznim mestima. Na primer: Bosna i

⁴⁴ (1) Mužić, Vladimir: Metodologija pedagoškog istraživanja, Svjetlost i Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1977;

(2) Škara, Vidojević, Ljubica: Statistički metod u društvenim naukama, Stručna knjiga, 1976;

(3) Krneta, Miodrag: Statistika za sociologe, IPO; Ekonomika i Ekonomski institut, Beograd, 1987;

(4) Balaban, Vojislav: Metod uzorka, (u zborniku: 'Metodologija istraživanja društvenih pojava') - Institut za kriminološka istraživanja, Beograd, 1963, str. 407-447;

(5) Petc, Boris: Osnovne statističke metode za nematematičare, Sveučilišna naklada, Liber, Zagreb, 1985.

Hercegovima imala je 1940. godine X stanovnika, 1950. godine Y stanovnika, 1960. godine Z stanovnika, itd. Ovde su vremenski periodi u kojima se pojava posmatra isti (po deset godina). To je preporučljivo jer omogućava valjanu komparaciju i konstatovanje promena u vremenski stabilnom nizu. Međutim, osim hronološkog, astronomskog, kalendarskog vremena, postoji, za društvene nauke veoma značajno, društveno vreme koje označava značajne društvene događaje. Na primer: Sarajevo je imalo do 1991. godine (do rata u bivšoj SFRJ) X stanovnika; odmah poslije Dejtonskog sporazuma 1995. godine Sarajevo je imalo Y stanovnika; 2001. godine Sarajevo ima Z stanovnika. Ovde je reč o društvenom vremenu: do rata, tokom i odmah poslije rata i od uspostavljanja mira pet godina tranzicije.

I statičke i dinamičke serije mogu se iskazivati i verbalno i numerički i grafički. Bitna komponenta, odnosno komponente serije i kada je ona grafički iskazana, jesu verbalni i numerički iskaz. Bez njih samo grafičke komponente (linije, stubići, krugovi, itd.) sami po sebi nisu razumljivi. Osnovu značenja određuju verbalni i numerički iskaz.

Formiranje serije shvatamo samo kao statistički opis.

Sljedeća, peta faza primene statističke metode je statistička analiza.⁴⁵

Tri su osnovne vrste analize: statička, koja na osnovu podataka konstatuje stanje, oslanjajući se na statičke serije; dinamička, koja otkriva kretanja i promene i oslanja se na dinamičke serije ili na kompariranje više statičkih serija nastalih u raznim vremenima (npr. kompariranje popisa stanovništva iz raznih vremena); korelativna analiza, kojom se utvrđuju kvantitativni odnosi između pojava. Uz korelativnu koristi se i regresivna (regresivna) analiza koja, smatra se, konstatuje i izražava uzročno-posljedične odnose. S obzirom da se u društvenim naukama može postići samo konfirmacija hipoteza, da se one mogu samo potvrditi - ali ne i dokazati, to je korelaciona analiza češća, uobičajenija. Iako ona pokazuje samo postojanje veza i njihovu učestalost, korelaciona analiza zajedno sa regresivnom spada u najsloženije sinteze statičke i dinamičke analize. Pitanje mogućnosti i stvarne vrednosti regresivne analize otvara se već tvrdnjom da se stavovi u društvenim naukama ne mogu dokazati, već samo konformirati - utvrditi stepen njihove verovatnoće. Ne znači da se ne može utvrditi stabilan, dokazan, osnov za regresivnu analizu!

Prvenstvena nastojanja statičke analize je otkrivanje "distribucije frekvencije", tj. učestalosti određenih svojstava iskazanih numerički. Dinamička analiza je usmerena na otkrivanje varijacija svojstava (ili pojava) u vremenu, a jedan od najčešćih oblika koji se i grafički atraktivno iskazuje naziva se "trend". Na taj način manifestuje se i mogućnost povezivanja teorije verovatnoće i opštenaučne statističke metode.

Najčešći postupci statističke metode su prebrojavanje, izračunavanje procenata, izračunavanje srednjih vrednosti (mere centralne tendencije). Aritmetička sredina, medijana, mod (modus) uglavnom se izračunavaju iz "sirovih" nesređenih podataka, podataka grupisanih po frekvenciji, grupisanih u razrede ili pomoću proizvoljne tačke. Moguće je i izražavanje varijabilnosti, zatim standardnih skorova ("Z" i "T" skorovi).

Male korelacije su osnov suštinskog saznanja o statističkim pravilnostima i zakonitostima. Vrednost korelacije utvrđuje se merenjem koeficijenata korelacije koji iskazuje stepen povezanosti dve promenljive pojave a kreće se od +1 do -1.

⁴⁵ Fitzgerald, D, Jack - Fox M, Stevan: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2001 (priredili prof. dr Ibrahim Bakić i Elmeden Muratbegović), str. 59-72, i 99-199.

Najčešći model izračunavanja korelacije je “Pirsonov koeficijent” odnosno “ETA koeficijent”, zatim “Spirmanov koeficijent korelacije”. Slede “biserijski koeficijent”, “pointserijski koeficijent” i “C-koeficijent” i koeficijenti “parcijalne korelacije” i “multiple korelacije”. Takozvanim “Hi” kvadratom dokazuje se verovatnost povezanosti kvalitativnih podataka sa statističkom merom.

Statistička generalizacija bitna je odredba statističke metode. Poznate su potpuna, nepotpuna i verovatna generalizacija. Za utvrđivanje značajnosti razlika između statističkih vrednosti najčešći su postupci: a) Konfrontiranje parova, kojim se utvrđuje značaj razlika između aritmetičkih sredina i između proporcija; b) analiza varijanse - za razlike između više aritmetičkih sredina, kao i za interni i eksterni varijabilitet.

Izračunavanjem standardne devijacije sredine uzorka (ako se istraživanje obavlja na osnovu uzorka) jest obavezan postupak bez koga se ne mogu rezultati po uzorku amplificirati na ukupnu statističku masu. Standardna devijacija sredine uzorka izračunava se iz frekvencija obeležja, iz odstupanja od prave sredine uzorka i na osnovu broja jedinica uzorka po obrascu: $n = (f d^2)/n$. Obrazac za standardnu devijaciju mase glasi: $n = (f d^2)/(n-1)$.

Iskazivanje i predstavljanje podataka šesta je faza primene statističke metode. Opšte poznato je (a time se bavimo i u glavi o obradi podataka) da se podaci mogu predstaviti: verbalno, numerički, grafički i kombinovano, odnosno sistemom iskaza, numeričkim nizovima, tabelama, grafikonima (pravougaonih slika, krugova), histogramima frekvencija (dijagrami stubaca), poligonima frekvencija, Ogiva frekvencijama, Gausovom (normalnom) krivom i koordinatnim sistemom.

Sedma faza je tumačenje rezultata i izvođenje zaključaka na osnovu podataka dobijenih statističkom analizom. Ova, sedma faza podrazumeva postupke sređivanja i obrade podataka, njihovo povezivanje, kompariranje i izvođenje logičkih i verovatnih istinitih zaključaka po pravilima dokazivanja i opovrgavanja.

I poslednja, osma faza primene statističke metode je izvođenje pravilnosti i zakonitosti odgovarajućom procedurom.

Tipovi uzoraka

Istraživanja uz oslonac na statistički reprezentativan uzorak zahtevaju odgovore bar na sljedeća pitanja:

- (1) šta je uzorak, pogotovu reprezentativan;
- (2) kakvih sve uzoraka ima i kako se dolazi do njih;
- (3) kakva je stvarna, pogotovu prognostička vrednost rezultata dobijenih istraživanjem na uzorku.

Statistički uzorak - uzorak na kome se vrši istraživanje je skup određenog broja pojedinaca koji svojim svojstvima, osobinama i karakteristikama reprezentuju bitna svojstva, osobine i karakteristike statističke mase (definisane društvene celine). Ova relativno jednostavna odredba uzorka, zasnovana na odredbama i koncepcijama nepotpune indukcije, na prvi pogled izgleda jasna i prihvatljiva. Nažalost, čak i kada je prihvatimo u načelu, ona nam ostavlja otvorena pitanja:

(1) koliki mora - može da bude uzorak (koliko “jedinica” mora da obuhvati da bi bio zaista “reprezentativan?”);

(2) šta je to “reprezentativan” uzorak: koja svojstva, osobine, karakteristike, taj uzorak treba da izrazi da bi bio reprezentativan?

(3) kakav je odnos predmeta istraživanja i “reprezentativnog” uzorka?

(4) kakav je odnos “reprezentativnosti” izvora podataka i “reprezentativnosti” saznanja o istraživanoj pojavi?⁴⁶

Ovo su samo osnovna pitanja na koja ćemo potražiti uopšten, verovatan odgovor. Međutim, svi odgovori do kojih možemo doći prevashodno su iskustveno zasnovani i bez dovoljnog naučnog objašnjenja. Osnovna teškoća je u nespornoj činjenici da, bar do ovog vremena, ljudi i kada su najbliži nisu replikanti, a isti čovek veoma se razlikuje od situacije do situacije.

Uzorak zavisi od broja i svojstava jedinica koje čine predmet istraživanja. Naime, uzorak je sasvim nepodoban ako predmet istraživanja sadrži do 100 (sto) jedinica, jer je moguće da svih sto jedinica budu međusobno različite. Ako predmet istraživanja obuhvata milijardu i tri stotine miliona jedinica (stanovništvo u Kini), nijedan od poznatih uzoraka nije dovoljan. Zbog toga se i vrše redovni, periodični popisi stanovništva. Osim toga, ma koliko se insistiralo na multidisciplinarnim istraživanjima, moramo reći da se ona teško mogu izvesti na jednom istom uzorku. Uzorak koji odgovara jednoj nauci - naučnoj disciplini-ne mora da odgovara i svakoj drugoj.

Već smo naveli da u društvenim naukama možemo statističkom metodom da istražujemo svojstva subjekata društva (kvantitativna i kvalitativna), ponašanja (uključujući i delanje) i stavove. Naša istraživanja nikada ne obuhvataju sva svojstva, osobine i karakteristike, sva ponašanja i sve stavove. Naprotiv, svaka nauka, svaka disciplina određuje kao važne, bitne, determinantne itd. samo neke od njih, te, takođe, smatra samo neke subjekte, njihova svojstva, ponašanja, stavove tipičnim, prosečnim, reprezentativnim. Uz to treba imati u vidu i sistem vrednosti i vrednovanje dobra i zla, pozitivnog i negativnog. A naša istraživanja ne moraju (i ne smiju) da budu usmerena samo na uobičajeno, prosečno, već i na nad-van prosečno, neuobičajeno, retko itd. Zbog toga se ni reprezentativnost uzorka ne može svesti na prostu statističku reprezentativnost, već se mora računati sa društvenom reprezentativnošću, a ona se može odrediti samo prema odredbama predmeta. Vernost supruzi i vernost političkoj partiji (mada su obje vrednosti po strukturnim činiocima približno iste) ne mogu se istraživati na istovetnom uzorku. U prvom, neoženjeni - neudate nemaju mesta; u drugom nema mesta za one koji nisu ni članovi ni simpatizeri određene (određenih) partije.

Zbog izloženih činjenica naš uopšteni odgovor glasi:

(1) ne mogu se sve, naročito ne veoma masovne pojave koje čine mnogi i veoma raznovrsni činioci, uspešno istraživati preko istog uzorka jer je naglašena opasnost od pojednostavljivanja i netačnog dimenzioniranja;

(2) istraživanje uzorkom najviše odgovara masovnim pojavama, čije su dimenzije (vremensko-prostorne) i obuhvat jedinica poznati i za čija svojstva, ponašanja i stavove već postoje određene tipizacije i prosečnosti koje služe kao polazne za definisanje reprezentativnosti;

(3) dovoljno obuhvatnim uzorkom možemo smatrati onaj uzorak koji sadrži dovoljan broj jedinica pojave koje manifestuju dovoljan broj bitnih svojstava, osobina, ponašanja i

⁴⁶ (1) Bogdanović, Marija: Metodološke studije, Institut za političke studije, Beograd, 1993, deo o Biografskoj metodi i Markovljevim lancima, str. 121-178;

(2) Blagoev, Borislav: Statistika za studente pravnog fakulteta, Naučna knjiga, Beograd, str. 178-183.

stavova tako da se na osnovu njih može saznati o cijeloj statističkoj masi. Dakle, “reprezentativan” uzorak je dovoljan uzorak po broju jedinica i njihovih manifestacija prema zahtevima predmeta istraživanja, hipotezama i indikatorima i prema već artikulisanim teorijskim postavkama.

Uzorak je način ekonomisanja vremenom, sredstvima i ljudskim potencijalima. Rezultati postignuti primenom uzorka opravdavaju njegovo korišćenje u istraživanjima uprkos brojnim teškoćama.

Generalno uzev, postoje dve grupe uzorka: (1) uzorci koji se formiraju radi otkrivanja veličine i svojstava nepoznate statističke mase; (2) uzorci koji se formiraju (izvode) iz poznate statističke mase. Za savremena društvena istraživanja karakteristični su uzorci koji se oslanjaju na poznatu statističku masu - bar u nekoj meri.

Postoje i dva osnovna tipa uzoraka: uzorci koji se formiraju metodom slučajnog izbora i namerni uzorci, sa mnogim prelaznim varijantama i modifikacijama, među kojima je najpopularniji stratifikovani uzorak.

Najcenjeniji je, ali ne i najčešće korišćen, deseto procentni uzorak, formiran tzv. “slučajnim izborom”, u kome svaka jedinica statističke mase ima, u principu, jednaku šansu da bude obuhvaćena uzorkom. Ovaj uzorak je veoma strog i formira se sljedećim postupkom:

(A) utvrdi se statistička masa i odabere evidencioni dokument u njoj, koji će se koristiti (birački spiskovi, evidencija o boravku - prebivalištu stanovnika, evidencija službenog karaktera neke institucije, itd.);

(B) utvrdi se “korak” po kome će izdvajati subjekte koji će ući u uzorak - u našem slučaju to je svaki deseti;

(C) slučajno - nasumice se odabere broj od koga će se započeti sa prebrojavanjem;

(D) pristupa se prebrojavanju i evidentiranju subjekata uključenih u uzorak i bar još 10% više (onih koji čine rezervu).

Desetpostotni uzorak smatra se preobimnim kada prelazi tri hiljade jedinica. Međutim, to nije u skladu sa bitnim stavom statističke metode da su njena saznanja o pravilnostima i zakonitostima utoliko istinitija ukoliko je obuhvaćen veći broj raznovrsnih, raznomesnih i raznovremenskih jedinica.

Namerni uzorak podrazumeva namerni izbor svake jedinice koja se uvršćuje u uzorak - po unapred određenim kriterijumima. Na primer, svi učenici srednjih škola koji su sve razrede završili sa prosečnom ocenom (5); svi takmičari u određenom sportu koji su više puta bili reprezentativci; svi načelnici opština u sedištim kantona, itd.

Stratifikovani uzorak može se formirati na više načina, a predstavlja prelaz od uzorka koji se formiraju metodom slučajnog izbora ka namernom uzorku. Najčešće se prvo utvrdi obim uzorka (broj jedinica), pa se onda unutar njega utvrde proporcionalne kvote određenih obeležja (žitelji određenih kantona, domicilno i drugo stanovništvo, visokoobrazovani i oni bez škole), a unutar svake “kvote” izbor jedinica se vrši po metodu slučajnog izbora.

Ovo su najčešći i najproduktivniji slučajevi uzoraka, ali postoje i njihove mnogobrojne varijacije.

Uzorci izvora informacija koji nisu subjekti; Na primer, dokumenti kojima ćemo se služiti u analizi sadržaja biraju se po svojstvima sadržaja, dostupnosti i drugim kriterijumima.

Statističku metodu čini veoma ekonomičnom mogućnost istraživanja preko uzoraka. Njena produktivnost i značaj, naročito njene prognostičke mogućnosti zasnivaju se na “statističkoj opštosti”, na utvrđivanju “prosečnog”, “najčešćeg” i na tzv. statističkim pravilnostima

i zakonima. Tome treba dodati da se statističkom metodom mogu obrađivati i tzv. “kvalitativni” podaci.

Bez preterivanja može se reći da nijedno savremeno istraživanje u društvenim naukama nije moguće bez primene statističke opštenaučne metode koja je veoma kooperativna sa drugim, a naročito sa metodom modelovanja. Korisno je ukazati i na činjenicu da istraživanje na osnovu uzoraka podstiče i opravdava formiranje posebnih i specijalnih metodologija pojedinih nauka i naučnih disciplina.

3.5.3. Opštenaučna metoda modelovanja

Opštenaučna metoda modelovanja svoju osnovu ima u praksi ljudskog mišljenja i zamišljanja i u svakodnevnoj praksi proizvodnje dobara. Naziv ove metode je povezan sa njenim operacijama sa modelima: a) bilo da imitira postojeće modele; b) bilo zamišlja i konstruiše nepostojeće, nove modele novih pojava; c) bilo da varira postojeće modele i njihova još nepoznata stanja i kretanja. Stoga ćemo sve modele koji se formiraju metodom odrediti kao: (1) modele imitacije; (2) modele prototipove i (3) modele projekcije. Modeli mogu biti idealni i stvarni, odnosno, mogu se odnositi na stvarne pojave (realitete) i zamisli nekog stepena određenosti, te možemo konstatovati postojanje praktičnih realnih modela; idealnih i idealizovanih modela. Preširoko bi bilo opisivanje mogućih sadržaja i oblika modela. Dovoljno je reći da je svaka mapa, šema, maketa, prototip model i da je svaka stvar, organizacija, institucija, itd. jedan stvarni realizovan model.⁴⁷

Činioci procesa modeliranja (kao skupa postupaka kojima se ova metoda realizuje) su: (1) subjekat koji modelira; (2) predmet modelovanja; (3) sredstva i postupci modelovanja i, kao prvo, uslovi modelovanja.

Procedura modelovanja odigrava se ovako:

- (1) konstatovanje potreba za izradom određene vrste modela neke pojave ili procesa ili samo nekog događaja;
 - (2) izbor i bliža određenja predmeta modela;
 - (3) izbor sredstava modelovanja i načina iskazivanja modela (koji su faktički međusobno uslovljeni) u skladu sa funkcionalnom namenom modela;
 - (4) izbor i priprema saradnika - učesnika u izradi i demonstraciji modela;
 - (5) izrada projekta modela (od početne zamisli do završnog plana) i realizacija projekta - izrada modela;
 - (6) provera valjanosti modela i intervencija u cilju njegovog poboljšanja;
 - (7) predstavljanje i primena modela.
- Projekt istraživanja (kako izvedeni tako i idejni, pa i njemu prethodeći projektni zadatak)

⁴⁷ (1) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, str. 18-27, Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 111, 123, 183-190;

(2) Zaječaranović, Gligorije: Osnovi metodologije nauke, str. 65-66;

(3) Milosavljević, S.: Konceptualni model permanentnog obrazovanja RTV novinara, RTV Beograda, 1982;

(4) Filipović, Dragomir: Permanentno obrazovanje - Globalna strategija i modeli, Privredna štampa, Beograd, 1980.

(5) Termiz, Dž. - Milosavljević, S.: Uvod u metodologiju politikologije, str. 231-236;

(6) Termiz, Dž. - Milosavljević, S.: Praktikum iz metodologije politikologije, Sarajevo, 2000, str. 113-160;

(7) Milosavljević, S. - Radosavljević, I.: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 279-286.

svojevrnsni je model, te se izložena procedura izrade modela može prepoznati i pri projektovanju istraživanja. Sama procedura izrade zatvorenih i otvorenih, krutih i elastičnih modela suštinski je ista. Smatra se da u društvenim naukama zatvoreni, kruti modeli nisu prihvatljivi. Ipak, treba imati na umu da je svaki (i društveni) sistem prema okruženju u izvesnoj meri zatvoren, te je i njegov model u tom stepenu nužno zatvoren i krut. U protivnom izostala bi i minimalna stabilnost sistema odnosno modela.

Za društvene nauke i istraživanja društvenih procesa i pojava najvažniji je modalni (ili modelni) eksperiment. Značaj modalnog eksperimenta je u tome što se kroz njega izražava eksperimentalni karakter metode modelovanja. Svaki model je već sam po sebi oblik eksperimenta (npr. svaki prototip, pravilo, itd.). Stoga modalni eksperiment možemo shvatiti kao praktični, stvarni eksperiment (npr. uspostavljanje određenog društvenog sistema, pod sistema, institucije, organizacije, reorganizacije itd.) i kao misaoni eksperiment koji je od izuzetnog značaja za prognostička istraživanja.

Misaoni (možemo ga nazvati i teorijski) modalni eksperiment ostvaruje se sljedećom procedurom:

(1) Na osnovu pouzdanog naučnog ili, u nedostatku naučnog, drugog saznanja (a ono može biti sasvim hipotetičko) konstruiše se zamisao celine jedne pojave ili procesa. Ona obuhvata sve bitne odredbe predmeta: strukturne činioce, svojstva, odnose i veze, funkcije i uloge u pojavi i procesu, pravce, smerove i efekte delovanja i odgovora na njih, itd. Na taj način smo formirali model uzročno-posljedičnih odnosa, model uzajamne zavisnosti, itd.

(2) Zavisno od predmeta istraživanja, odnosno od funkcije modela i njegovih činilaca, variramo delujuće faktore (uzročne činioce) i pratimo posledice koje iz toga slede. Ako je teorija razvijena ili ako imamo dovoljno valjanih empirijskih generalizacija o ljudskom ponašanju, na osnovu teorijskih standarda možemo zaključivati o dešavanju. Ako toga nema dovoljno, što je za svaku novu društvenu situaciju pravilo, onda se primenjuju osnovne metode, dokazivanje i opovrgavanje i, naročito, logička funkcija implikacije ("ako - onda").

(3) Variranjem (pojačavanjem - slabljenjem; uključivanjem - isključivanjem, itd.) više faktora i posledica i njihovim poređenjima možemo doći do zaključka o optimalnoj strukturi, svojstvima, odnosima, itd.

Prognostička valjanost i prodornost misaonog eksperimenta u vreme razvijene elektronike prvenstveno zavise:

(a) od obima i svojstava polaznog znanja o modelu;

(b) razvijenost naučne teorije, naročito njenih aksioma i teorema; (c) sposobnosti istraživača za kritičnost i objektivnost.

Metoda modelovanja i modelni eksperiment teže se primenjuju na globalne i univerzalne društvene pojave zbog preterane složenosti. Međutim, u određenim disciplinarnim oblastima, u kojima su već postignute naučne, informativne i praktične standardizacije visokog nivoa (na pr. pravo) i kod veoma čestih pojava (npr. brak, porodica, škola, vojska, itd.), potencijali metode modelovanja i modelnog eksperimenta veoma su velike.

Tehnike simulacije su najefikasniji oblik primene misaonog (modelnog) eksperimenta.

3.5.4. Aksiomska metoda

U savremenoj metodologiji se i dalje postavlja pitanje da li je aksiomska metoda samostalna opštenaučna metoda i da li je primenljiva u društvenim naukama koje se stvarno

zasnivaju na empirijskim saznanjima, generalizacijama i teoriji. Ne ulazeći u moguću raspravu, mi ćemo aksiomatsku metodu shvatati kao samostalnu opštenaučnu metodu. Samim tim što je prihvatamo kao opštenaučnu, smatramo je primenljivom i u društvenim naukama.

Aksiomska metoda se razlikuje od opštenaučnih metoda o kojima⁴⁸ smo do sada govorili po tome što se ona ne zasniva na empirijskom saznanju niti je prvenstveno usmerena prema njemu. Nju ćemo odrediti kao opštenaučnu, misaonu, neposredno neempirijsku u funkciji svih ostalih saznanja.

Bitne odredbe aksiomske metode su:

a) predmet joj je karakterističan po nadiskustvenosti;

b) ona se sastoji u postavljanju i primeni aksioma u derivacijama računa stavova i računa predikata (u postavljanju odnosno izboru aksioma određenog sistema; u postavljanju definicija koje u sistemu imaju mesto apsolutnih istina; u izvođenju svih drugih stavova tog sistema iz aksioma i definicija osnovnih logičkih stavova. Prema ovoj odredbi imamo dve situacije.

Prvi deo odredbe koji govori o postavljanju aksioma upućuje nas na indukciju, generalizaciju, apstrahovanje. Jednom rečju, u postavljanju aksioma (kao apsolutnih istina koje ne podležu proveravanju) aksiomska metoda upućena je na hipotetičko deduktivnu.

Drugi deo odredbe situira je kao strogo deduktivnu i analitičku.

Aksiomska metoda podrazumeva postojanje (izgrađivanje) aksiomatskih sistema, koji imaju svoje strukture. Prema jednostavnijem shvatanju njih čine aksiomi, teoreme i drugi stavovi izvedeni iz aksioma - saglasni sa aksiomima (hipoteze, teorije...). Složenije shvatanje govori o: a) formiranju pravila formacije osnovnih istina sistema; b) aksiome tog aksiomatskog sistema; c) pravila transformisanja stavova i d) pravila aksiomatizacije i formalizacije.

Svaki korektan aksiomatski sistem mora da zadovolji tri norme: a) pravilo kompletnosti - na osnovu tog sistema moraju da budu izvodljive i proverljive sve njegove teoreme; b) pravilo nezavisnosti aksioma; c) pravilo konzistentnosti - svi aksiomi sistema čine logičan i koherentan sistem.

Aksiomska metoda je razvijena prvenstveno na saznanjima u oblasti matematike, logike i fizike. Njenu ulogu u društvenim naukama tačnije u oblasti pravnih nauka, afirmisao je prof. dr. Radomir Lukić u svojoj knjizi "Metodologija prava". Međutim, ova opštenaučna metoda malo je neposredno primenjivana u društvenim naukama. Njena neposrednija i šira primena u društvenim naukama zavisi od naučnog saznanja o determinizmima i standardizaciji naučnog saznanja o uzročno-posljedičnim odnosima, te otkrivanja valjanih naučnih zakona i naučnih objašnjenja.

Društvenim naukama i njenoj metodologiji ostaje zadatak da istraže mogućnosti primene u sopstvenim naučnim istraživanjima.

⁴⁸ (1) Lukić, Radomir: Metodologija prava, Naučna knjiga, Beograd, 1983.

(2) Zaječaranović, Gligorije: Osnovi metodologije nauke, str. 49, 56.

(3) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, str. 37-45, Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 101-125, Osnova logike, str. 315-320;

(4) Radosavljević, Ivan: Hipotetičko deduktivni metod u istraživanju politike, g. 98;

(5) Marković, Mihailo: Filozofski osnovi nauke, SANU, Beograd, 1981, str. 516-520.

(6) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, str. 237-244

(7) Milosavljević, S. - Radosavljević, I.: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 287-290.

3.5.5. Analitičko-deduktivna metoda

Ovu metodu kao samostalnu opštenaučnu metodu prvi je odredio prof. dr. Bogdan Šešić u knjizi “Osnovi metodologije društvenih nauka”, a to su docnije prihvatili Milosavljević, S., Radosavljević, I., Termiz, Dž., i drugi. To je metoda koju je primenio Karl Marks u istraživanju (teorijskom) robe u knjizi “Kapital”.⁴⁹

Bitna odredba ove metode je “domišljanje” odnosno apstraktno (“visoko apstraktno” “višeslojna apstrakcija”) mišljenje na osnovu empirijskih podataka. Njome se otkrivaju “idealizovani” zakoni i “unutrašnji uzrok”, ali se oni mogu i moraju proveriti u praksi.

Procedura analitičko-deduktivne metode teče ovako:

- (1) utvrde se prvo “paradigmatski principi”, odnosno “teorijsko-metodološki postulat”;
- (2) otkriju se i shvate empirijske činjenice;
- (3) obavi se višestruko (višestepeno) apstrahovanje saznanja empirijskih generalizacija i izvrši se njihovo povezivanje;
- (4) na osnovu toga otkrivaju se apstraktni (naučni i drugi) zakoni i naučna objašnjenja;
- (5) stečeno saznanje se konkretizuje i aplicira na praksu.

Visoki stepen povezanosti ove metode sa hipotetičko-deduktivnom metodom i sličnost postupaka su očigledni.

Bitan kvalitet ove metode je njena prodornost pod uslovom da je valjano određeno paradigmatско odnosno teorijsko-metodološko polazište.

3.5.6. Komparativna metoda

Po važećim klasifikacijama u metodologiji, komparativna metoda ne spada u opštenaučne metode već u opšte metode društvenih nauka. Ovo stanovište eksplicitno osporavaju Termiz, Dž. i Milosavljević, S. u knjizi “Uvod u metodologiju politikologije” i Milosavljević, S. - Radosavljević, I.: “Osnovi metodologije političkih nauka”,⁵⁰ a posebno Dragan Tančić u knjizi „Osnove istorijskog metoda“,⁵¹

⁴⁹ (1) Marks, Karl: Kapital;

(2) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, str. 123-126, Osnovi metodologije društvenih nauka, 122, 124;

(3) Termiz, Dž. - Milosavljević, S.: Uvod u metodologiju politikologije, str. 265-266;

(4) Milosavljević, S. - Radosavljević, I.: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 291.

⁵⁰ (1) Milić, Vojin: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1978, str. 757, 761;

(2) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 122-127, 146, 191;

(3) Koen Moris - Ernest Nejgel: Uvod u logiku i naučni metod, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1979, str. 352-354;

(4) Von Baume, Klaus: Suvremene političke teorije, Stvarnost, Zagreb, 1974, str. 122-129;

(5) Stanojčić, Ilija: Komparativno-istorijski metod, u Zborniku Metodologija istraživanja društvenih pojava, Beograd, 1962, str. 105-123;

(6) Gros, Marija: Historijska znanost, Zagreb, Cx1, 1980, str. 241-253, 353-367;

(7) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, str. 267-274; (8) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 292-300.

Napomena: Većina autora metodoloških naučnih dela ne nastoji da klasifikuje metode po osnovnosti i opštosti, a neki ih uopće ne klasifikuju.

⁵¹ Dr Dragan Tančić, Osnove istorijskog metoda, Institut za srpsku kulturu Priština- Leposavić, Beograd, 2012.

Argumenti za svrstavanje komparativne metode u red opštenaučnih metoda su, u najkraćim, sljedeći:

(1) komparacija (poređenje) zasnovano je na analogiji, a analogija je isto toliko osnovna kao i analiza;

(2) u svim procesima opažanja, mišljenja, istraživanja, formiranja, iskazivanja i praktikovanja saznanja neizbežno se vrše upoređivanja kojima se konstatuju identičnosti (istosti), sličnosti i razlika forme, sadržaja, suštine, itd.;

(3) u praksi saznanja uopšte i u naučnoistraživačkoj praksi već su se konstituisala pravila: a) šta se međusobno može porediti; b) šta se prilikom poređenja može utvrđivati; c) kako se to može utvrđivati; d) eksperimentalnost poređenja; e) naučni efekti poređenja.

Za društvene nauke bitno je da su suštinski opšti predmeti komparacije sve društvene pojave, ali i ne sve međusobno, već samo one kod kojih se mogu utvrditi određeni kvalitet između kojih postoji određeni stepen mogućnosti konstatovanja istosti, sličnosti ili različitosti. Rod, klasa itd. i njihova određenja, njihova svojstva, daju nam mogućnosti upoređivanja ne samo radi utvrđivanja sličnosti već i radi utvrđivanja razlika. U okviru društvenih pojava mogu se upoređivati i potpuno raznovrsne, raznorodne, raznoklasne pojave radi utvrđivanja razlika. Naravno, više smisla ima kompariranje istih, istovrsnih, itd. pojava po poznatom Dirkegovom principu (isto i istovremeno u okviru jedne zajednice; isto u okviru jedne zajednice u razna vremena; isto u raznim zajednicama - istovremeno ili raznovremeno).

Međutim, do toga šta je slično a šta nije takođe se dolazi komparacijom. Ključno pitanje komparativne metode je u sljedećem:

a) dovoljno precizno i tačno definisanje bar jednog člana procesa poređenja, odnosno svojstava i činilaca koji se kompariraju;

b) utvrđivanje komparabila - konkretizovanje onog što će se stvarno konkretno porediti (npr. poređenje porodica je predmet, ali odabrana obeležja porodica su komparabile);

c) utvrđivanje pokazatelja - parametara sličnosti i razlike.

Kada su ovi prethodni uslovi utvrđeni, sledi prikupljanje istinitih, upotrebljivih podataka i njihovo savesno korišćenje i zaključivanje na osnovu njih.

Ovu opštenaučnu metodu koju su faktički afirmisali i razvili Aristotel i Darwin u dve različite naučne oblasti, na osnovu njenih odlika i naučnoistraživačkih iskustava moramo tretirati: a) vanredno široko primenljivom i primenjenom; b) veoma prodornom, čak kao zamena eksperimenta u određenim situacijama i oblastima; c) činiocem koji prožima sve ostale, ne samo opštenaučne metode.

3.5.7. Istorijski metod

U postojećem naučno-teorijskom fondu, postoje shvatanja kojima se negira prisustvo metoda, i to, istorijskog metoda, npr. u helenskoj i rimskoj historiografiji, iz razloga jer je helensko- rimska historiografija imala samo obeležja deskripcije i pretežno se odnosila na „događaje“. Ukoliko bi prihvatili takva shvatanja, to bi značilo da su ista dela nastala, spontano ili slučajno, a što je neprihvatljivo iz više razloga. Pre svega, nesporno je da su se i u tom periodu morale neke pojave, procesi, događaji, opaziti, identifikovati, sistematizovati, a što nužno podrazumeva i upotrebu određenih metoda. Sam pristup nekim pojavama i događajima znači da se imaju u vidu i određeni pogledi na svet, ontološka, gnoseološka i druga stanovišta, saglasno određenom vremenu i prostoru, a što znači i početak nekog metoda. Ukoliko se prilazi istorijskim faktima, istorijskim izvorima, onda je to nesumnjivo

začetak istorijskog metoda, a što ne može biti sporno. Ograničavati istorijske analize na istoričare, apstrahovati dela književnika i filozofa istorijske sadržine znači upasti u grešku da, npr. Homer i Heziod nisu ostavili za sobom ni traga o istorijskim zbivanjima u Heladi u periodu praistorije Helade; niti Platon u „Republici“ ili Aristotel u „Politici“ ili Lukrecije u „Prirodi stvari“ i slično. Čak i površnom analizom sadržaja dela iz tog perioda, književnika, istoričara i filozofa sa pogledom na istoriju, vidi se da su oni raspolagali elementarnim instrumentima istorijskog metoda odnosno da se određenom primenom istorijskog i drugih metoda došlo do značajnih i kompleksnih otkrića u istoriji iz tog perioda.

Analizom sadržaja Homerove „Ilijade“ i „Odiseje“ može se utvrditi da oni nisu samo predstavnici teološkog sistema starogrčkih religijskih shvatanja, već da oni predstavljaju i antropomorfički sistem, a što se argumentuje podelom ljudskih osobina između bogova na ovozemaljski način. Iz Homerovih dela se vidi da je Homer istražio ekonomsku strukturu Helade svoga doba, a što zasigurno ne bi mogao bez primene određenih metoda, kao i bez primene istorijskog metoda. Nesporno je da u njegovim delima postoji analiza ekonomske strukture, naturalna privreda, da se društveno uređenje bazira na rodovskoj aristokratiji, što pokazuje činjenica izrazitog postojanja bogatih i siromašnih, o poreklu bogatstva iz ratova, u plenu podjarmljenih tribusa i u trgovini. Homerovi epovi nisu samo naracija, niti mitološka deskripcija. Iz tih razloga, smatramo da su Homerovi stavovi preteča izgradnje istorijskog metoda.

Na sličan način se može pristupiti i analizi Heziodovih dela koja pokazuju antagonističke suprotnosti između radnih slojeva i aristokratije u njegovom dobu. Svojim „pogledom na svet“ Heziod je prikazao i istorijsku nemoć seljaka da sruše aristokratsku vladavinu. Heziod je svojom radom utvrdio i suprotnosti između aristokratije i seljaštva, nemilosrdnu potčinjenost seljaka vlasnicima i aristokratiji (jer su faktički oba vrha helenskog društva bili eksploatatori seljaka), što, u krajnjoj analizi, znači početak robovlasničkog uređenja. Ovakva analiza klasne borbe unutar helenskog društva govori o Heziodovim metodama i istorijskom metodu, da u antagonističkim suprotnostima vidi i evoluciju helenskog društva. Poznavao ci Hezioda smatraju njegove teze kao izgrađene metodološke karike sa dijalektičkim filozofsko-istorijskim akcentom.

Herodot je u istraživanju događaja koji su doveli do grčko- persijskog rata, i sam rat, primenio određene metode, i to pre svega, istorijski metod i komparativni metod. Njegov opis savremenih događaja od strane samih učesnika ili neposrednih posmatrača ostavio je veliki uticaj na historiografiju sve do 17 veka. Njegova istorija je suštinski istorija grčko- persijskih ratova. Njegovo shvatanje istorije polazi od stanovišta da je sva istorija rezultat božanskog poretka, čije se ograde ne mogu nekažnjeno prekoračivati. Herodot je glorifikovao ujedinjenu Grčku u borbi protiv Persijanaca. Pobedu Grčke nad Persijancima nije objašnjavao mitski, već sa uočenim uzrocima: boljom opremom, oružjem taktikom i vođstvom. Herodot je bio jedan od prvih Helena koji su nasuprot religijsko-mističkom pogledu na svet, istakli ideju uzročnosti razvoja čovečanstva od geografskih uslova, njihov direktan uticaj na običaje, moral, nivo kulture, itd. Nasuprot religijsko mističkim zabludama Herodot je pristupio „deskripciji“ sa određenim materijalističkim principom uslovljenosti, uzročnosti klime na život ljudi i time dao među prvima jedno materijalističko shvatanje istorije.

Osim toga, od Herodota, preko Strabona i Plinija do Tacita gradilo se stanovište, doktrina materijarhata kao stadijuma praistorije čovečanstva (srodstvo po ženi ili izbor muževa od strane devojak). A to znači, nijedno stanovište, doktrin,a ne može se oformiti niti sistematski

izložiti bez metoda. Polazne tačke njegovih objašnjenja bile su uvek realne, faktičke i zato se i na osnovu takvog prilaza može zaključiti o začetku prvog naučnog istorijskog saznanja – iz realnog i konkretnog.

Prema Tukididu „otisak istine“... to je osnovni zadatak istorije. Ova misao nam potvrđuje da je Tukidid u svojoj istoriji koristio osnovne i druge metode, i istorijski metod, kako bi došao da saznanja određenih pojava. Tukidid je zastupao i stav, koji je često bio predmet kritike, da se istorijske pojave ponavljaju, jer je to urođeno u čoveku. Od velikog značaja je i njegova misao o negiranju učešća bogova u istorijskim zbivanjima. Tukididov spis o borbi Atine i Sparte nije deskripcija. On se upustio i u studiju evolucije vladavine. Tukidid je prvi istoričar, koji je analizirao istorijskim metodom, i drugim metodama, političku evoluciju helenskog društva. On je istraživao etiologiju političkog života Atine. U tom pogledu poznat je njegov produbljen sud o istorijskom značaju Tezeja, koji je, postavši bazilej, usredsredio svu političku organizaciju Atine u Atini, srušivši zgrade saveta i magistrata ostalih gradova.

Platonova dela „Država, Politika, Zakoni“ su od suštinskog istorijskog značaja u političkoj, i drugim naučnim oblastima. Ova dela su sigurno rezultat primene osnovnih i drugih metoda, logičko- dijalektičke i istorijske koncepcije i metoda u istraživanju istorijskog razvoja niza političkih i drugih pojava.

Primer su Platonove ideje o državi, koje se objašnjavaju istorijskim prilikama u kojima je živeo. „Njegova država odrekla se svakog rata osim onoga za odbranu. Ona je daleko od imperijalističke politike, i sva se posvetila pitanjima unutrašnjeg uređenja. U Platonovoj državi, vojna služba nije dužnost celoga naroda, nego samo jedne klase, - i to aristokratije. Posle peloponeskog rata, stranka oligarha u Atini dokazivala je da, posle sloma imperijalističke politike, nema više razloga za razvijanje mornarice. Puk je bio potreban za mornaricu; suvozemna vojska mogla se i bez njega imati; pre razvitka mornarice, atinska vojska sastojala se iz konjice, u kojoj je prvenstveno služila aristokratija, i teško naoružane pešadije, u kojoj je prvenstveno služila plutokratija. Posle peloponeskog rata oligarhijska stranka pomišljala je na obnavljanje ovakve jedne vojske viših klasa. Ostavljajući na stranu detaljne razlike, ni Platon nije za pučku već za gospodsku vojsku.“

Primer je i Platonovo uverenje u „Timeju“ na postojanje pet prvobitnih stepena srodničkih odnosa. U idealnoj državi on je zamišljao da svi krvni srodnici treba da se rasporede u pet kategorija u kojima bi žene bile zajedničke a deca zajednička u odnosu na roditelje. A. Morgan smatra da je Platon poznavao predanja Helena i Pelazga, prvenstveno predanja ranog razvoja starogrčkih plemena. Zato Morgan pretpostavlja da je Platonova „idealna porodica“ nastala na osnovu „ovakve sličnosti stanja“, što izgleda daleko verovatnije od pretpostavke da se radi o filozofskoj dedukciji. Ova se ističe kako bi se uočio Platonov metod u istraživanjima dinamike helenske strukture društva, koji je u osnovi istorijski.

Platon je svojom dijalektičkom i istorijskom koncepcijom i metodom, tipove država kritikovao i u svakom društvenom organizmu video plus i minus, pozitivnu sadržinu koja evoluirala u negativnu. To je nesumnjivo prodor istorijskog metoda u društvene nauke ili još tačnije u delove društvenih nauka – u političke oblasti istraživanja Učenja Platona o klasama, o idealnoj državi, o kritičkim analizama tipova društvenih oblika, o društvenoj podeli rada nam ukazuju na primenu istorijskog metoda u njegovim radovima.

Analizom Aristotelovih dela „Politika“ i „Atinski ustav“. može se doći saznanja da je on koristio istorijski metod kao razvojni metod, ali i kao komparativno- evolutivni i deduktivno- induktivni metod; da je navedenim metodama prodirao u složene analize i najkonkretnijih

političkih i drugih društvenih nauka. Na osnovu istraživanja „etiologije“ njegove teorije u „Atinskom ustavu“ ustanovljava se da je on došao do teorijskih uopštavanja na bazi materijala o 158 helenskih država – polisa. To potvrđuje naš pristup da se Aristotel u svojim istorijskim istraživanjima služio istorijskom i komparativnom metodom, da je njegovo uopštavanje u osnovi dovelo do kvalitativnog suda o državi i u centralnom aktu države – u ustavu na osnovu zaista ogromnog kvantiteta proučenih država – gradova (polisa) Helade. Njegovo izlaganje nam pokazuje povezanost njegovog istorijskog metoda sa zakonom prelaza kvantiteta u kvalitet. A to znači povezanost dijalektičkog i istorijskog i komparativnog metoda, a na šta nas upućuju i analize klasa i države, političkih nemira, porekla bogatstva, njegove tvrdnje da je čovek politička životinja. Ovakvi prilazi istorijskim problemima ne mogu se definisati kao „deskripcija.“ Aristotelova analitička razmišljanja plod su primene njegovog istorijskog metoda, tadašnjih istorijsko-metodoloških dostignuća.

Istorijski metod, kao i u prethodnom periodu, bio je zastupljen i u delima rimskih pravnika i političkih pisaca i nije se svodio na deskripciju, „događajnu istoriju“, kao što su neki smatrali. Dokaz za naš stav su i dela rimske naučne i kulturne misli, kao i bogata politička praksa. Rimljani su dugo vladali, poznavali evoluciju državnih organa, političke odnose, izgrađivali imperije, pokoravali i rukovodili mnogim narodima i nije nimalo slučajna njihov pristup odn. primena raznih metoda, pa i istorijskog metoda u politici, pravu, i drugim naukama. Rimske pravne institucije su jedan od argumenata navedenog stava. Uzmimo samo za primer rimsko pravo, ne samo kao izvor pravnih disciplina i pravnih institucija sve do danas, već i kao slika odnosa u rimskoj političkoj i ekonomskoj strukturi, organizaciji, ili odnos prema privatnoj svojini. Naime, nije li odnos prema privatnoj svojini indikator i određenog istorijsko- metodološkog pristupa raznih autora iz tog perioda. Rimljani su svoj klasno- istorijski i metodološki pristup svojini oformili na bazi jednog od postulata, da je privatna svojina opravdana, jer je „prirodna“, što je princip dogmatskog, svesnog ovekovećenja, okamenjavanja robovlasničkog političko-ekonomskog uređenja. Za politikološka i istorijska istraživanja, takav pristup svojini nama ukazuje i na bitna obeležja i teorijsko- metodološke koncepcije pri istraživanju političkih, pravnih i drugih pojava iz tog perioda.

To nije samo deskripcija, opis stanja. Analiza klasne svesti i uticaji politike pri istraživanjima rimskog društva vide se i u delu Katona „De agrikultura“ o latifundijama, niz uputstava o upravljanju robovima; hraniti robove samo u srazmeri s proizvedenim proizvodima, ukoliko dođe do viškova; zatim „preporuke“, da se davanje hleba zimi krajnje ograniči; da se robovi zaposle prema kvalifikacijama i da ih treba planski rasporediti; da se najsurovije postupa protiv lenjosti, nezainteresovanosti. Iz navedenog dela se uočava, indirektno, upotreba istorijske analize i istorijske sinteze, istorijskog i komparativnog metoda odnosno primenom tih metoda se dolazi do saznanja da je to bio izgrađen sistem eksploatacije i ugnjetavanja sa određenog klasno- političkog stanovišta.

Nesumnjivo i u najsavremenijim analizama o političkim i pravnim problemima Rima najviše mesto zauzima Ciceron, poznati politički pisac, govornik i državnik. Svoju doktrinu izložio je u nizu radova veoma konsekventno, od kojih su najpoznatiji- „O republici“, „O zakonima“, „O prirodi bogova“. Prvenstveno se ističe njegov stav o analizi države. Država je po njemu instrument klasne ravnoteže, što praktično znači da je njen cilj da održava harmoniju klasa, a faktički da održava robovlasničko društveno- političko i ekonomsko uređenje kao večno, da se manifestuje u svim aktivnostima kao država terora i represije protiv

robova a takođe i protiv svih reformatora. Ciceron je time istakao indirektno da država u dejstvu, preko svojih pravnih i političkih organizama, je u stalnoj akciji da onemogući nemire, revolucije robova, pa i reforme od strane samih robovlasnika. Ciceron je pripadao vrhu robovlasničke plutokratske aristokratske oligarhije. Za robovlasničku oligarhiju ravnoteža je bila i surovi obračun sa Grasima koji su pripadali visokom sloju robovlasničke klase. Ono što je bitno u ovom radu jeste istorijsko-analitički metod Cicerona. To se ne vidi samo u odnosu na državu, već i u otvorenoj odbrani monarhije u delu „O republici.“ Znači, u prilazima evoluciji rimskog društva Ciceron direktno svojim isticanjem kralja vodi ka imperatorima i svim njihovim nedelima. Njegova je izreka da je Kajus Grahus „vođa besnoće“ u redovima Tiberija Grahha. Na bazi istorijskog razvoja Ciceron nagoveštava u svom spisu „Lelije ili razgovor o prijateljstvu“, „teške dane“ Rima, kada bude „narod odvojen od senata i kada se po odluci svetine budu radili najglavniji poslovi“.

U svojim delima Ciceron je bio svestan propasti Rima na osnovu zapažanja konkretnih zbivanja a što znači realan i konkretan istorijski prilaz društvenim i političkim pojavama. U odnosu na samu državu u pogledu organizacije političkog sistema Ciceron je branio senatski sistem vladavine prevaziđen događajima. Može se reći da je Ciceron bio jedan od najvećih poznavalaca države i opštih problema Rima, političkog sistema, da je imao i izgrađen teorijsko- metodološki pogled na istoriju. Pregledom analiziranih činjenica izloženih u delima rimskih političkih i pravnih pisaca, dolazi se do saznanja da su oni primenjivali istorijski metod i svoje analize zasnivali, kao i helenski mislioci o istoriji evolutivno, komparativno i dokumentovano.

U srednjem veku, država je stajala u zavisnosti od crkve, a politička nauka u zavisnosti od bogoslovije. Politička nauka raspravljala je o tome, kako se državni poslovi dovode u sklad s voljom božijom, i umesto da proučava državni život, proučavala je bibliju, gde je volja božija bila izražena. Za historiografiji tog perioda nastupaju vekovi tame sa okrutnim društveno-političkim sistemima religijsko-mističkih ideja, a na drugoj strani najsurovija eksploatacija masa. Predmet ovog rada nije pregled svih definicija istorijskog metoda, niti svih teza metodološko-teorijskog karaktera o izgradnji istorije u vidu principa ovog ili onog velikog misloca. Nemoguće je, s jedne strane, negirati prohujale vekove od bolonjsko-rimskog perioda pa preko renesanse i sve nadalje do pojave savremenih istorijskih metoda i savremenih istorijskih definicija. A takođe, s druge strane, ne bi se moglo pravdati naučno prenebregavanje nekih doprinosa i u tom sumraku evropske civilizacije i kulture.

U takozvanom ranom srednjem veku dovoljno je baciti pogled na religijsko-mističke spise Avgustina i zaključiti da je sve prepušteno fatalizmu i time je izvršen pokušaj negiranja primene nauke, istorijskog metoda, istraživanje uzročnosti istorijskih pojava. Prema Avgustinu postoji nesmiriva borba između dva suprotna carstva „zemaljske države ili «države đavola» i „božanske države“. Tako se može izvesti zaključak da se Avgustinov religijsko-mistički pristup nalazi u delima gotovo svih sholastičara, i da tu nema naučnosti, niti primene istorijskog metoda. Proći će dosta vremena, od Avgustina do pojave značajnih istraživača istorije i političkih kretanja kao što su Nikolo Makijaveli, Žan Bodin i drugi.

Makijaveli je jedan od prvih autora, koji je u periodu od šesnaestog do osamnaestog veka, raskinuo vezu između politike i bogoslovije, i načinio politiku svetovnom naukom. Njegova politika ne samo da nema veze sa religijom, nego nema veze ni s moralom. Ona postoji kao samostalna nauka, sa svojim specijalnim istinama. Zasebnom naukom ona nije mogla postati, dok se prethodno nije odvojila od drugih naučnih disciplina, naročito od onih koje su joj bile

najbliže i najrodnije. Tek tada moglo se uočiti ono što je specijalno njeno, što pripada samo njoj, a ne i njoj i srodnim naukama zajedno. Svoje teorijske stavove Makijaveli je zasnivao na proučavanju fakata. Njegovi spisi obiluju primerima iz stare rimske i grčke istorije; iz savremene istorije- italijanske, španske, francuske. On nikada nije postavio nijedno načelo, a da odmah nije dao čitav niz istorijskih fakata koji ga dokazuju ili bar ilustruju. Jedan je od retkih autora iz oblasti političkih nauka, tog perioda, koji se služio primerima a manje apstrakcijama. Makijaveli je smatrao da se istraživanjem istorije mogu postaviti opšti zaključci koje važe za sva vremena i za sve narode, na šta je ukazao i Slobodan Jovanović. Primer je i njegovo razmatranje problema ujedinjenja Italije. U to njegovo vreme, Italija se nalazila pred problemom oslobođenja i ujedinjenja. Taj problem Makijaveli je shvatao pretežno sa njegove vojne strane. Vojna nemoć italijanskih država privukla je gotovo svu njegovu pažnju. On od naroda nije očekivao mnogo, već je svu nadu polagao u jednog genijalnog vladara. Taj bi vladar u Italiji, osnovao jednu državu vojnog tipa. Takva država, brutalna i ratoborna, postala bi za italijanske države ono što je bila Aleksandrova Makedonija za druge države. Makijaveli je smatrao da vladar ne može ništa učiniti za Italiju, dok prethodno ne reformiše svoju posebnu državu i od nje stvori jaku vojnu silu, jer po njemu, oslobođenje i ujedinjenje može biti izvršeno samo inicijativom jedne militarne države. U tome je ležala jedna velika politička realnost, istina. Njegovi saveti bili su doslovno primenjeni u istoriji nemačkog ujedinjenja. Pruski kraljevi bili su vladari po njegovom ukusu. Pruska je bila onakva militarizovana država kakvu je njegov vladar trebao da stvori, po načinu kako je shvatio proceduru narodnog ujedinjenja, knez Bismarck bio je bez sumnje najveći "makijavelist" u istoriji. S druge strane, i savremena politička dešavanja u svetu, Evropskoj uniji i oko Kosova i Metohije nam ukazuju na prisustvo i primenu njegovog istorijskog metoda.

Karakteristično je i njegovo uverenje o političkoj nepogrešivosti rimskog naroda. On ističe, da su tajnu političkog uspeha Rimljani pronašli jednom za svagda, i da se uloga istraživača, političkih pisaca svodi na to da je otkriju, proučavanjem njihove istorije, političke istorije. U Razmatranjima, Makijaveli pokušava da iz njihove istorije izvede čitav kurs praktične politike za sva buduća pokolenja. Na taj način, primenom istorijske i realističke metode, Makijaveli spada u predstavnike političkog klasicizma koji je tako dugo vladao duhovima na zapadu, i koji je svoj najveći trijumf imao u francuskoj revoluciji.

U vreme jačanja buržoazije kao vodeće eksploatorske klase javlja se francuski teoretičar šesnaestog veka Žan Bodin. Žan Bodin smatra se prvenstveno francuskim političkim piscem, mada je analizirao u svojim delima ekonomske pojave, pretežno monetarne probleme. U pogledu istorijskih istraživanja poznato je njegovo delo „Metode lakog saznanja izučavanja istorije.“ Njegove ideje o progresu čovečanstva nisu samo zamisao o višim stupnjevima, o sve boljoj perspektivi čovečanstva već istovremeno i razbijanje iluzije o nekim prošlim vremenima visokog nivoa egzistencije kulture. Istorija je, po Bodenu, nauka o progresu čovečanstva. Istorijski metod Bodin nije izričito definisao, ali imajući u vidu njegovo evolutivno shvatanje istorije, mogao bi se zauzeti stav da on zastupa istorijsko - metodološko načelo evolutivnosti. Primenjujući analizu, sintezu, istorijski i komparativni metod Bodin je posebno razmatrao teorijska pitanja države. On je smatrao da je temelj države porodice, čija je osnova privatna svojina. Nastanak države posmatra preko umnožavanja porodica a ne prirodnim putem, i za državu je bitan suverenitet. U navedenom delu on je zastupao stav da se pravo i običaji raznih naroda istražuju komparativno i da je nužno i da se utvrdi i veza

između društva, geografije a posebno klime.

U definisanju istorije i razvijanju istorijskog metoda u 17 i 18 veku došlo je do bitnih pomaka, i to iz sledećih razloga. Prvo, religijsko-mitična shvatanja o istoriji su odbačena, drugo, novim prilazima istorijskim problemima sa aspekta nauke su udareni prvi temelji istorijskog metoda. Stoga ćemo u ovom delu rada prikazati stanovišta nekih predstavnika ove epohe.

Francuski teoretičar Kondorse istorijski razvoj je razmatrao od nižih stupnjeva ka višim. Pokretače progressa Kondorse je video u usavršavanju znanja i sposobnosti ljudi i tako umanjio naučnu vrednost osnovne svoje misli o progresivnom razvoju, čime je na idealistički način tumačio progres, ali i razagnao tminu verskih feudalnih odnosa. U svojoj podrobnoj analizi istorije čovečanstva, od porodičnih zajednica, preko pojava stočarstva i trgovine i razmene, do isticanja značaja podele rada i rađanja novih klasa radnika i trgovaca, Kondorse je došao do zaključka da je politički sistem društva postao sve složeniji i složeniji. Time je metodološki povezoao kretanja u ekonomiji, u bazi društva sa političkim sistemom. Do svojih zaključaka u istorijskim istraživanjima, njegov metod je sadržao zametak istorizma kao istorijskog metoda što je i dovelo do podrobnih takvih zapažanja o nizu društveno-ekonomskih elemenata kakvi su o razmeni, trgovini, novcu, proizvodnji, o klasama i drugo. Znači, Kondorse je svojim istorijskim metodom obuhvatio društvene i političke procese (o klasama i borbi klasa). Približnog značaja bile su i ideje Monteskeja i Rusoa.

Volter je bio predstavnik francuskog prosvetiteljstva i oštar kritičar francuskog feudalnog društva. U mnogim svojim radovima izložio je progresivne i revolucionarne ideje u oblasti istorije, ali i niz kontradikcija u sučeljavanju sa njegovim celokupnim pogledom na svet. Tako se, s jedne strane, nalazi trajna vrednost njegovih teza kao što su, ideje o nužnosti da istorija bude nauka o istoriji kulture; da je zadatak istorije izgradnja filozofije istorije; ideja o istoriji kao nauci o izučavanju nauka, ekonomskih pojava, umetnosti; da je istorija usko svedena do sada bila na evropocentrizam i da istorija treba da izučava istoriju Kine, Indije, arapskih zemalja i naroda. S druge strane, Volter definiše istoriju i kao nauku koja izučava istoriju u celini kao arenu borbe dobra i zla, prosvetćivanja, neznanja itd. Volter kao mislilac u duhovnom stvaralaštvu ima mnoštvo definicija o istoriji, ali i sa kontradiktornim prilazima istorijskim pojavama i tumačenjima istorijskih pojava. Takva kontradiktornost mogla bi se objasniti, nesigurnošću ili nepostojanjem naučne istorijske metodologije. Njegov značaj se ogleda u naglašavanju uzročnosti koje zamenjuje teologijsko razmatranje..

Monteskje je svoje radove bazirao na ideji da se celokupna istorija kreće i evoluira zakonito. Specijalnu pažnju privlači misao Monteskeja, sa snažnim istorijskim akcentom naročito u delima „Razmišljanja o uzrocima uspona i pada Rimljana“ i u „Persijskim pismima“ i do modernih vremena diskutovano, osporavano, ali ne negirano veliko delo pretežno političkog karaktera „O duhu zakona“. Istorija je, na osnovu ovih njegovih ideja, nauka o istoriji čovečanstva kao zakonitog proces nezavisno od Boga! Zakoni prirode i društva nužni su i potiču iz prirode stvari kao objektivna realna pravila. Njegova istorijsko-komparativna metoda je bila zasnovana na utvrđivanju različitosti u svetu. Primenujući komparaciju on je naglašavao i različitosti i prema vremenu i prema zemlji. Naglašavanjem različitosti on je izbegavao uniformnost, te je tim pristupom došao i do zaključka da je «zakon sistem odnosa», koji se sastoji u u različitim odnosima sa različitim stvarima i različite stvari s prauzrokom, razumom...Konstituisanje svake vlasti dovodio je u vezu sa klimom, običajima, zemljištem i regijom.

Prema Herderu, istoriografija ima zadatak da izučava društvo kao produžetak evolucije prirode. Tako je Herder tvrdio da se evolucija odvija po prirodnim zakonima bez nekih natprirodnih sila. Razvitak naroda predstavlja niz karika tako da svaka ima svoju privezanost za prethodnu kariku, a uperene su ka najvišem stepenu – ka humanosti. Istorija je progresivna evolucija ka humanosti. Stoga je u prvi plan života društva isticao kulturu kao stimulans razvitka društva. Njegove ideje da su prostor i vreme iskustveni pojmovi, i danas imaju određene uticaje u primeni istorijskog i drugih naučnih metoda. Po Herderu, evolucija je u osnovi celokupne materije, ali je on smatrao i da su pokretačke sile istorije u spoljnoj prirodi i svojstvima koje je udahnila providnost, kao što je ideja o „duši naroda“ koja taktički bez volje pojedinca određuje sve njegove životne oblike. Karakteristika njegovog istorijskog metoda odnosi se na uživanje istoričara u duh prošlog društva i kulture, obzirom da su osobine raznih naroda bile pokretačka snaga svetske istorije.

Kant je definisao istoriju kao nauku čiji je centralni predmet bila država. On je jedan od prvih metodologa pravca istorizma. Savremena nauka smatra da je veliki mislilac pozitivno sagradio koncepciju o istoriji kao nauci sa predmetom izučavanja antagonističkih suprotnosti u društvu, ali se istovremeno konstatuje, da je svojim sadržajem tih suprotnosti - individualno protiv društvenog u njegovoj interpretaciji, nije ni pomenuo klasnu borbu kao centralnu dinamiku istorijskog razvoja. Njegova misao je bila opterećena teškim feudalnim jarmom Nemačke države u pokušaju da se izgradi buržoaski ideal ustavnog uređenja i kapitalističkog društveno-ekonomskog uređenja u celini. Primena istorijskog metoda kod Kanta je značajna iz razloga što je on objašnjavao pojave uz pomoć njihove istorije, razumevanje istorije je temeljio na odnosu između istorijskih svedočanstava i načela evolucije u pojavama.

Hegel je definisao istoriju kao nauku koja izučava zakoniti proces razvoja čovečanstva od nižih ka višim stupnjevima. Takav razvoj je po Hegelu progresivan, zakonit, a nikako haotičan. Hegel je odricao ili prenebregavao u potpunosti primat istorijske prakse, jer bi time demantovao, negirao svoju centralnu idealističku ideju o primatu ideje i otelovljenju apsolutnog duha. Njegova ideja o istorijskom procesu kao zatvorenom logičkom procesu nije prihvaćena ni od pobornika idealizma u istoriji sve do novih vremena. Vrlo je karakteristično da je Hegel u „Filozofiji istorije“ postavio zadatak da se pronikne u istorijskim istraživanjima u suštinsku sadržinu istorijskih zbivanja. On je smatrao da kada duh prelazi granice datog naroda, onda se stupa na tle svetske istorije. Izuzetno je instruktivan i danas Hegelov sud o odnosu ličnosti i društvene sredine, jer, u krajnjoj analizi Hegel daje u ovim svojim tezama odgovor na veoma osetljivu problematiku takozvane „teorije heroja“ i na savremene pokušaje da se sva društvena previranja, društvene reforme ili revolucionarni događaji vezuju isključivo za „velike ličnosti. Hegel postavlja odnos ličnosti i društvene sredine na temelje svog čuvenog odnosa spoljnog i unutrašnjeg. To je u stvari dijalektički odnos ličnosti i društvene sredine, odnos ličnosti i istorijskih zbivanja. Ličnost i istorija zbivanja, odnos ličnosti i društvene sredine nisu dva odvojena elementa već „nerazdvojni suprotni momenti, koji sačinjavaju ljudsku stvarnost“, kako tumači Nedeljković ovu Hegelovu misao. Daljom analizom se uočava da ta dva momenta, dva istorijska elementa nisu indiferentna jedan prema drugom, nisu ni u kakvoj trajnoj ravnoteži već u stalnoj akciji i reagovanju. Samim tim ono što ličnost stvarno postavlja, postaje stvarnost, kad se pokaže društveno pogodnim postaje društvena stvarnost. Ova misao je ne samo dijalektička, izuzetne vrednosti sa metodološkim stanovišta, već ideja vodilja u istraživanju istorijske materije – verifikovanjem u društvu kao društvena stvarnost. Zato i danas zvuče, ne samo vizionarski, već stvarno istorijski, u svakom

momentu istorije, Hegelove reči: „što čovek čini to jeste on, i lažljivoj taštini, koja se zagreva sveću o nekoj unutrašnjoj izuzetnoj vrednosti treba protivstaviti onu jevanđeljsku izreku: „po njihovim plodovima ćete ih poznati.“

Posebno mesto u izučavanju istorije i upotrebi istorijskog metoda zauzima Leopold Ranke, ne samo svojom definicijom da je istorija nauka koja istražuje „ono što jeste, što je bilo“ ističući objektivnost „istorijskih istraživanja i samih istraživača“. Glavni objekat, predmet njegovih istraživanja za njega je bila država, moć države prema spolja. Ranke opisuje niz istorijskih činjenica, zbivanja, posebno političke događaje, istorijski- komparativno i literarno, na osnovu brojnih podataka, ali samo opisujući ih, ne istražujući njihovu istorijsku etiologiju. Njegov istorijsko- komparativni metod nam ukazuje da je on istraživao „ono što se zbilo“ a da nije objašnjavao korene i tok razvoja istorijskih činjenica. Osnovni pokretači istorijskih događaja za njega su bili velike ličnosti, koje je stavljao na prvo mesto u svojim istraživanjima.

Hegel je kritikovao Rankea da je samo «običan istoričar» izgubljen u pojedinačnim činjenicama a Ranke je kritikovao Hegela i Fihtea zbog njihovih apriornih filozofskih konstrukcija, bez obzira na stvarnu prošlost, kao i Nibura zbog uskog utvrđivanja samo pojedinačnih događaja. Kao istraživač istorijskih pojava, Ranke je definisao norme za primenu u naučnim istraživanjima, principe kritike arhivskih narativnih izvora i probleme reproduktivne funkcije istoričara.

Drožben je osnivač tzv. pruske malonemačke škole (koja je bila jedno od sredstava političke borbe za ujedinjenje Nemačke pod vođstvom Pruske), čiji je osnovni cilj bio veličanje pruskog militarizma. U „Istoriji pruske politike“ on je polazeći od istorijskih analiza ukazao na značaj moći pruske države koja je uslov za ujedinjenje Nemačke. On je za razliku od Rankea naglašavao značaj istraživanja isprava, činjenica, i istraživački postupak u istoriji je prvi podelio u četiri faze: heuristika, kritika, interpretacija i prezentacija. On je razdvojio četiri oblika prezentacije: 1) ona koja izvire iz istraživanja i daju saznanja o radu istoričara u vezi sa pojedinim problemima nego o samim istorijskim činjenicama, 2) narativni oblik; 3) didaktičnu prezentaciju, koja uz pomoć prošlosti nastoji da objasni sadašnjost, i 4) oblik diskusije u kom se istorijom osvetljavaju određena pitanja sadašnjosti. On je primenom istorijskog metoda i komparativnog metoda, istraživao helenizam i osudio je razjedinjenost grčke republike kao izraz moralne propasti, a istovremeno im je suprostavio snažnu makedonsku državu sa Aleksandrom Velikim na čelu, sa njegovim vojskovođama i generalima.

Fustel de Kulanž primenjujući istorijski metod u svojim delima isključio je pragmatizam, bio je protiv toga da istoričari u svoje radove o prošlosti unose koncepcije svoga vremena, da istoričari ne smeju pretvarati istorijske ličnosti u uzore savremenih događanja, niti da se istorijske činjenice tumače kao opravdanje za svoju ideologiju. Proučavajući antičku državu, on za razliku od mnogih istoričara, nije istoriju Antike zloupotrebljavao radi opravdanja svojih političkih stavova. Većina njih je smatrala da su pokretači političkog života bili državnici ili političke grupe, za razliku od Kulanža koji je pokušao da dokaže da su ustavne promene bile posledica društvenih odnosa, promena u svojinskoopravnim odnosima i narodnih verovanja. Za njega su pokretačke snage istorijskog kretanja širi slojevi društva. Njegovo težište istorijskih proučavanja je mali čovek a ne velikani, državnici, velike ličnosti.

Negiranje istorije kao nauke započelo je sa delima Ogista Konta. On je smatrao istoriju delom sociologije, istorijski metod delom sociološkog metoda, sa zadatkom da otkrije zakone

društva. On je smatrao da se istorija bavi kolektivnim snagama, organizacijom grupa, a ne velikim ličnostima a što je uticalo na razvoj istorijskog metoda, jer se sve više počela istraživati i društvena okolina, okruženje u kojoj su se kretale istorijske ličnosti. On je pokušao da metode prirodnih nauka primeni u istorijskim istraživanjima, iako se društvo, istorijski razvoj društva ne odigrava po prirodnim zakonima. Odlika njegovog istorijskog metoda se sastoji u pokušaju objašnjavanja istorijskih pojava kao izraz prirodno- istorijskih zakonitosti. Pokretačke sile istorijskog kretanja on je video u idejama, u saznanju sveta naučnim sredstvima. Kont bio protiv opisa beznačajnih istorijskih činjenica i insistirao je na utvrđivanju opštih, večnih zakona, ali je i potcenio konkretno- istorijska istraživanja i doveo je do stvaranja raskoraka između istorije i sociologije, koji ni u savremenim uslovima nije prevaziđen.

Dirkem je u svojim delima naglašavao značaj istorije u procesima saznanja o čoveku i društvu. U člancima o Kročeu i Sorelu Dirkem je isticao da su sociologija i istorija neophodne jedna drugoj, s tim što istorija objašnjava pojedinačne događaje a sociologija traga za tipovima i zakonitostima i nju pojedinačni događaji interesuju samo kao primeri opštih zakonitosti. Odnos između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti za Dirkema je bio čisto hronološki, i po njegovom mišljenju predviđanje društvenog razvoja nije bilo moguće. Primena Dirkemove uporedno- istorijske metode se manifestuje u njegovom istraživanju društva, društva mehaničke i organske solidarnosti, pri analizi svesti, društvene prinude. On naglašava značaj društvenih činjenica, dovodi u vezu opisivanje i sređivanje činjenica i otkrivanje uzročnih odnosa i zakona, ističe značaj teorijskih stavova za istraživanja, naglašava da se uporedno- istorijska metoda može primenjivati u jednom ili više društava istog tipa i za istraživanje svih društava o kojima postoje podaci. Snažna uporedno- istorijska metoda predstavljala je Dirkemovo osnovno metodološko oruđe sve do njegovih poodmaklih godina.

Vilhem Diltaj, nemački istoričar i osnivač aksiološko- metodološko teorijskog pristupa u političkim naukama, po nekim autorima, on je odredio istorijsku metodu kao savremenu. Njegovo glavno delo u kom je uzneo svoje teorijske stavove je «Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama». Osnovne teze Diltaja su da su duhovne nauke empirijske nauke, da je osnovna metoda svih nauka hermeneutika, da su društvene nauke samostalne i u suprotnosti sa prirodnim naukama, da je nužno razumeti unutrašnji život i ljudske aktivnosti. Predmet istorije, istorijskog metoda nisu društvene strukture niti pravilnosti razvoja, već pojedine ličnosti i aktivnosti njihovih svesti. Osnovni zadatak društvenih nauka i istorijskog metoda bio bi uživljavanje u doživljaje istorijskih ličnosti, sa ciljem da se razumeju i ponovo dožive njihove motivacije a da za to nisu potrebni opšti pojmovi niti generalizacije. Istoričari intuicijom i neposrednim doživljajima mogu razumeti tuđi psihički život, jer je i on sam pre svega istorijsko biće, a tek onda posmatrač istorije.

Maks Veber je takođe predstavnik aksiološko- metodološko teorijskog pristupa u političkim naukama, koji je oformio teoriju metode razumevanja i samu metodu pokušao da primeni u istraživanju društvenih i političkih procesa i ponašanja. On je operacionalizovao metodu razumevanja i metodu idealnih tipova. Po njemu su društvene pojave jedinstvene i neponovljive, jer su kulturno- istorijske. Uzroci kretanja su u osnovi individualni lični motivi i ciljevi. Njegov doprinos u izgradnji i primeni istorijske metode u političkim naukama može se identifikovati sa nekoliko stanovišta. Pre svega, to je njegovo stanovište o delanju koje donosi određene ciljne efekte; sledeće se odnosi na ljudsko društveno ponašanje koje je

usmereno „očekivanjem drugih i očekivanjima ponašanja drugih u čemu društveno iskustvo ima ogroman značaj.“ Treći doprinos se odnosi na klasifikaciju društvenog ponašanja i četvrti je izgradnja i primena idealno- tipske metode.

Gaetano Moska je „izgradio svoje stanovište o metodu političke nauke kao istorijskom metodu. U istoimenom predgovoru za Teorica, Moska govori o značaju istorije za njegove studije.

Karl Marks ističe da se koreni istorije, istorijske delatnosti ne nalaze samo u sferi idejnih motiva, već on naglašava međuzavisnot između motiva istorijske delatnosti i stepena razvoja materijalne proizvodnje, koju je on dao u predgovoru dela „Prilog kritici političke ekonomije“ sledećim iskazom: „U društvenoj proizvodnji svog života ljudi stupaju u određene nužne, od njihove volje nezavisne odnose- odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava društveni, politički i duhovni proces života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest. Na izvesnom stupnju svog razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili- što je samo pravni izraz za to, s odnosima svojine u kojima su se dotle razvijale. Iz oblika razvitka proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se brže ili sporije prevrat u čitavoj ogromnoj nadgradnji. Prilikom razmatranja takvih prevrata treba uvek praviti razliku između materijalnog prevrata u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se ima konstatovati s tačnošću prirodnih nauka, i pravnih, političkih, religioznih, umetničkih ili filozofskih, ukratko: ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svesni toga sukoba i rešavaju ga borbom.“ Polazna osnova naučnog istraživanja istorije jeste materijalističko shvatanje istorije odnosno primena istorijskog metoda na oblast društvenih pojava čime su otklonjeni osnovni nedostaci ranijih istorijskih teorija. Ranije istorijske teorije nisu obuhvatale akcije mase stanovništva a istorijskim materijalizmom se naglašava nužnost istraživanja društvenih uslova života masa i promene tih uslova. Istorijskom metodom kao opštenaučnom metodom, uz primenu osnovnih metoda naučnog istraživanja i mišljenja, analitičkih i sintetičkih metoda Marks je na sveobuhvatan način istražio procese nastajanja, razvoja, uspona i propadanja društveno- ekonomskih formacija. Prikupljeni empirijski, izvorni materijal je kritički analiziran i interpretiran u skladu sa celinom istorijskih pojava, koje su bile predmet naučnog istraživanja. Takvim pristupom Marks je ukazao i na novi način naučnog istraživanja istorije kao pojave, procesa, sistema i strukture.

Lenjin je u analizi ruske istorije, analizirajući obeležja feudalizma i kapitalizma u Rusiji, koristio istorijski metod. Pri proučavanju ruske prošlosti on se služio raznovrsnim izvorima, koristio i kvantitativne metode, izgradio svoju teoriju i klasifikaciju imperijalizma, koja je i danas sastavni deo naučnih istraživanja istorijskog perioda nakon 1870 godine. Poznat je njegov zahtev, da se pri analizi ma kog socijalnog pitanja isti postavi u istorijske okvire, a zatim kad je reč o jednoj zemlji, na primer o nacionalnom programu za datu zemlju, da se uzmu u obzir konkretne osobenosti po kojima se ta zemlja razlikuje od drugih u granicama jedne iste istorijske epohe.“

Osvald Špengler kao predmet istraživanja istorije analizira morfologiju kultura,

homologiju i analogiju. On je definisao i morfološku periodizaciju, čime je odbacio svaku hronologiju, tako da su po tim principima, savremenici postali Pitagora i Dekart i slično. U tumačenju istorije, primenjujući istorijski metod, on uvodi pojmove diskontinuiteta, „uzvišene bezsvrhovitosti“, istovremenosti, organskog hoda, cikličnosti, bezuzročnosti, morfologije. Odbacio je mogućnost da se istorija istražuje na naučnoj osnovi, kao i svaku uzročnost u istorijskom razvoju. Po njemu ljudi nisu nosioci kulture nego samo bespomoćne lutke, koje pokreću njima nepoznate „iskonske duše.“

Arnold Tojnbi je smatrao da samo uporedna istraživanje raznih kultura mogu pretvoriti istoriju u nauku, koja će u mnoštvu pojedinačnih pojava otkriti određene zakonitosti, ono što se ponavlja. On je svrhu istorijskog razvoja video u stvaranju viših, monoteističkih religija i društava koja im odgovaraju. Znači, smisao postojanja kultura je u tome što se u njihovom okruženju razvijaju religije od primitivnih do najviših. Pokretači istorije su izabrane elite „stvaralačke manjine“ koje reaguju na zakon izazova i odgovora svojim kreacijama i time postižu napredak određene kulture. Tojnbi je, nasuprot Špenglerovom shvatanju propasti Zapada, smatrao da Zapad, zapadna kultura može krenuti prema napred, a što su neki autori kritikovali.

Lisjen Fevr i Marh Bloh svojim istorijskim istraživanjima i istorijsko- komparativnim metodom su se suprostavili površnom opisivanju događaja i proizvoljnim filozofskim šemama sa osloncem na društvene nauke. Oni su tradicionalne sadržaje istorijske nauke, (politika, političke institucije, ideje, pravo, aktivnosti istaknutih političkih ličnosti) zamenjivali istraživanjem materijalne proizvodnje, razvojem cena, ekonomskim ciklusima, rastom, istorijom nauke i religije, znači i drugim aspektima društvenog razvoja ljudi. Vremenu i prostoru kao sastavnom delu istorijsko- komparativnog metoda dali su nove dimenzije, jer podela sveta na državne granice više nije osnovni okvir istraživanja. Predmet istraživanja je pre svega čovek u društvu, koji menja zemlju na kojoj živi.

Nadežda Pavlovna Francuzova je pokušala da odredi bitna svojstva istorijskog metoda na bazi analize brojnih radova u svetskoj, a posebno u sovjetskoj historiografskoj, kao i filozofskoj literaturi. U svojim tezama o istorijskom metodu, nezavisno, da li se primenjuje u prirodnim i društvenim naukama, istorijski metod proizilazi iz istorizma; istorijski metod predstavlja posebnu etapu istorijskog saznanja; etapa predstavlja u daljem izlaganju Francuzove prelaz od analiziranih "predstava prošlosti" ka mogućnosti primene znanja o savremenim procenama ka terijskoj rekonstrukciji prošlosti; primenom takvih znanja ka interpretaciji istorijskih dokumenata proizilazi rekonstrukcija posebnih istorijskih događaja i obrazuju se istorijska fakta; na kraju se registruje proces razvoja izučavanja novog objekta u celini, izdvajaju se osnovne etape razvoja i pokazuju se zakoni funkcionisanja svake etape, njihovih smena i tendencije daljeg razvoja. Francuzova je protiv svih filozofskih, istorijskih pravaca koji ne prihvataju tezu da se razvitak društva razmatra kao objektivni prirodni proces. I najzad, ona smatra da socijalni čovek nastupa kao objekat i subjekat istorije. A objektivni zakoni realizuju se preko njegove delatnosti. Ona naglašava da se pri rekonstrukciji događaja prošlosti u društvenoj stvarnosti, vrlo važnu ulogu imaju istraživanja "motiva, pobuda, dejstva konkretne ličnosti uticaj socijalne sredine kako na osobenost delatnosti, tako i na njen odjek u istorijskim dokumentima. Na osnovu izučavanja sovjetskog filozofa Rakitova, Francuzova zaključuje da istorijski metod sa osloncem na statistički metod verovatnoće može dostići stepen društvenog predviđanja, prognoziranja, jer statistika teži ustanovljenju zakonitosti u izučavanju materije.

Guligij, daje etape istorijskih istraživanja, etape istorijskog metoda. Po njemu, istoričar pristupa prikupljanju izvora, svih rezultata ljudske delatnosti u prošlosti; zatim proverava istinitost izvora; na bazi interpretacije izvora rezultiraju istorijska fakta, trijažom izvora - "izborom važnih fakata" dolazi se do zakona određenih svojstvenosti za razvoj društva; razmatra se pređeni put istorijskog razvoja društva " u svim njegovim krivudanjima, uz sve svoje mnogostrukosti i neponovljivosti događaja; šeme istorijskog procesa služe kao osnova rekonstrukcije za izradu "celovite slike prošlosti."

Prema Francuzovoj , Potkoritov pod istorijskim metodom smatra "strukturno, organizaciono, istorijski metod predstavlja sistem misaonih operacija, blagodareći kojima se dolazi do rezultata. U sistemu svoga saznanjog dejstva on, istorijski metod sjedinjuje elemente "komparacije, hipoteza, logičkog uopštavanja i dedukcije".

Poznati francuski autor Madeleine Grawitz daje posebno mesto istorijskom metodu i to kao jednom od teorijsko-metodoloških pristupa u istraživanjima koja su usmerena na naučno objašnjenje društvenih pojava, a što se vidi i iz redosleda tih metoda:

- 1) Komparativni metod,
- 2) Istorijski metod,
- 3) Genetički metod,
- 4) Funkcionalni metod,
- 5) Strukturalistički metod,
- 6) Sistemska analiza,
- 7) Dijalektički metod.

Klaus von Bajme takođe naglašava poseban značaj istorijsko- genetičkom metodu, a što se može konstatovati po redosledu „metodoloških postavki politološko znanstvenih istraživanja”:

- 1) istorijsko- genetska,
- 2) institucionalna,
- 3) bihevioristička,
- 4) funkcionalno- strukturalna,
- 5) komparativna.

Bajme naglašava da su politikolozi nužno upućeni na istorijska istraživanja, na primenu istorijsko-genetske metode, koja ima posebnu funkciju u sferi nauke o istoriji i nauke o politici, i to sa aspekta značenja hronologije, metoda kvantitativnog biografskog istraživanja i sa aspekta ideološko- kritičkih istraživanja.

Prema Iliji Stanojčiću, prvi počeci upotrebe komparativno- istorijskog metoda su veoma stari i nalaze se u antici. Kao primer navodi Aristotelovo političko istraživanje i njegov Ustav Atenski. Komparativno- istorijski metod u građanskoj sociologiji bio je vezan za evolucionističku teoriju. Istorijski metod nije poseban metod, već je on sastavni deo komparativno- istorijskog metoda, kojim se proučavaju sličnosti i razlike između pojedinih društava i njihovih institucija, poređenje socijalnih struktura u okviru određenih istorijskih okvira. Iz analiziranog teksta se uočava naglasak autora prema bitnim odredbama komparativnog metoda, kao što su; analiza sličnosti i razlika između pojedinih društava i njihovih institucija, da se pojave izučavaju u svim svojim različitim manifestacijama, do kojih dolazi usled delovanja različitih konfiguracija prirodnih i društvenih uslova, prema različitim tehnikama poređenja određenih pojava, pitanja konteksta, izučavanje društvenih funkcija, a sa druge strane izostaju određenja bitnih činilaca istorijskog metoda, kao dela komparativno-

istorijskog metoda. Naglasak je na komparativnom metodu, poređenju, analogijama.

Radomir Lukić ističe da se u feudalizmu razvija istorijski metod a na osnovu njega se izdvaja još jedna pravna nauka- istorija prava. Temeljnijim izučavanjem rimskog prava i običajnog prava pojedinih naroda dolazi se do svesti da je rimsko pravo imalo svoj razvitak, da se ono menjalo zavisno od istorijskih uslova . Takođe se otkriva i evolucija običajnog prava drugih naroda. Dolazi se do saznanja da postoje izvesni uzroci koji izazivaju takvu evoluciju, te se lagano konstituiše istorijski metod izučavanja prava, već u šesnaestom veku u okviru francuske jurisprudencije i naziva se galski metod. On se kasnije, početkom devetnaestog veka razvija u tzv. istorijsku školu. „Zahvaljujući istorijskom izučavanju prava, prikupljen je ogroman faktički materijal, koji pokazuje celokupnu evoluciju prava i države ne samo jednog ili drugog naroda, nego prava i države uopšte. Naročito je detaljno ispitivan nastanak države i prava, prelaz iz primitivne zajednice, u kojoj još ne postoji pravo i država, na civilizovano, klasno društvo, u kome se rađaju država i pravo. Ovaj materijal služi teoriji države i prava za teorijska uopštavanja i za izvođenje naučnih zakona koji važe za nastanak i razvoj države i prava.

U primeni istorijskog metoda razlikuju se dva načina u modernoj buržoaskoj pravnoj nauci. S jedne strane, istorija prava se shvata kao proučavanje prošlih država i prava, koje više ne postoje, i cilj je tom proučavanju da se utvrde kakvi su oni stvarni bili, kao i da se dogmatičkim pravnim metodom utvrdi ceo sistem datog prava i države. U stvari, ovako shvaćen istorijski metod i nije istorijski nego pozitivnopravni metod primenjen na jedno pravo koje više nije pozitivno pravo, koji se više ne primenjuje. Drugi način primene istorijskog metoda sastoji se u sociološkoj obradi istorije prava i države. Tu se država i pravo posmatraju kao društvene pojave, određene datim društvenim uzrocima, i cilj je takvog istraživanja ne da da pozitivističku dogmatičku obradu pravnih propisa, nego da ustanovi zakone istorijskog razvitka date države i prava, odn. države i prava uopšte. Ovako shvaćen, to je u stvari sociološki metod primenjen na prošlost. Prema tome, sa daljim razvojem istorijskog metoda u nauci o državi i pravu, on je uglavnom sveden ili na pravni ili na sociološki metod, dakle na jedan od dva osnovna metoda proučavanja države i prava upotrebljena u buržoaskoj pravnoj nauci.“

Branko Petranović je dao veoma iscrpno i sistematizovano mišljenje o istorijskom metodu. Po njemu „predmet istorije su završeni i neponovljivi događaji. Polazeći od tog merila, savremeno doba samo svojim završenim i uslovno završenim procesima i događajima pripada istoriji. Teškoće nastaju zbog prožimanja i preplitanja sadašnjih i bivših procesa. Jučerašnja stvarnost ne predaje se lako istoriji....Posledice događaja ne nastupaju uvek neposredno za uzrocima koji su ih izazvali. Tragovi objektivno završenih događaja, kakav je drugi svetski rat, zadržavaju se dugo po njegovom prestanku u vidu neregulisanih posledica (mirovni ugovori, podele interesnih zona, raseljena lica, granična pitanja, ekstradicije ratnih zločinaca, itd.)....Granicu između starije i savremene istorije teško je određivati, jer sadašnjost i prošlost čine jedinstven proces .

Istorija je politička nauka, „društveno uslovljena“ što daje i smisao radu na njoj. Zbog toga se i rad na istoriji, posebno savremenoj, ne može odvojiti od političkih okvira u kojima se istraživanja vrše. Za rad na savremenoj istoriji nije svejedno da li se ona obrađuje u sistemu odnosa koji otvaraju perspektivu humanizma kao granični ideal ili u poretku koji sebe želi da ovekoveči sredstvima nesvojstvenim demokratiji. Dok su u prvom slučaju nosioci sistema vlasti uglavnom zainteresovani za objektivno saznavanje njegove poroštosti i sadašnjosti,

dotle je u drugom istorija samo instrument glorifikacije nasilnih režima, izrođenih političara i dinastičkih interesa.

Vojin Milić smatra da „istorija proučava društvo posredno putem raznih izvora u kojima su ranija društvena stanja i razne ljudske delatnosti ostavile svoj trag. Po svom obimu, potpunosti i naučnoj vrednosti, izvori na osnovu kojih se proučava neki istorijski događaj ili period znatno se razlikuju od jedne do druge istorijske epohe, pa čak i u raznim konkretnim društvima koja pripadaju istim epohama.....Saznanje o prošlosti pojavljuje se bar u tri osobena vida: 1) ono se pre svega javlja kao rezultat uspešnih napora da se utvrdi činjenično stanje o stvarnom toku nekih istorijskih zbivanja, 2) Bitna razlika između prirodnih procesa i istorije kao prirodno- istorijskog procesa sastoji se u tome što se u istoriji pojavljuje svest o toku zbivanja, koja se može nalaziti u različitom odnosu prema njihovom stvarnom sadržaju, 3)....prošlost ne interesuje nauku samo kao nešto minulo, što je otišlo u nepovrat i mrtvo, nego i kao aktivni sadržaj kasnijih istorijskih stanja u kome se ona pojavljuje u obliku istorijskog pamćenja proučavanih društava i njihovih užih klasnih i etničkih delova.“

Prema Fiamengu „metoda povjesti je, uglavnom uglavnom, individualizatorska konkretno- kronološka.“

Gligorije Zaječeranović smatra da je istorijska metoda ona metoda koju prvenstveno upotrebljavaju istorijske nauke i da ona vodi poreklo iz tih nauka. „Međutim, danas je sigurno da to nije specifična metoda samo istorijskih nauka. Postepeno je istorizam prodirao i u druge neistorijske nauke, na primer u one koje se bave prirodom.....U istorijskoj metodi naravno, sudeluju razni metodski postupci i razne misaone radnje..., tako da je to jedna od najkompleksnijih metoda pored logičke. Znači, onda kada primenjujemo istorijsku metodu mi koristimo istovremeno analizu i sintezu, indukciju i dedukciju, a upotrebljavamo i razne druge misaone radnje i postupke. U svakom slučaju treba konstatovati da je istorijska metoda više vezana za empirizam i da je ona sintetičkog karaktera. Osim toga, već na osnovu principa na kojima se osniva ova metoda, ona je genetička, odnosno heuristička po svojoj osnovnoj karakteristici.

Miroslav Stojanović smatra da je istorijski metod značajan za sve naučne i empirijske oblasti, kao i oblasti planiranja opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Istorijski metod „koristi događaje i iskustva iz prošlosti, za koje postoji naučno verifikovana dokumentacija, kao i druge izvore (istorijska, arhivska i stručna gradnja, dokumentacija, podaci, zapisi, svedočanstva i drugi iz oblasti nauke, zakonodavstva, prakse, metodoloških osnova i uputstava, i drugih). Proučavanjem dokumenata i podataka i informacija iz verifikovane istorijske građe dolazi se do saznanja i iskustava kojima se utiče na izbegavanje ponavljanja uočenih propusta i slabosti u teoriji i praksi. Korišćenje ovog metoda zahteva višestruku proveru, kroz različite izvore, pouzdanosti istorijskih podataka sa stanovišta uslova u kojima su nastali i razvijali, izvora podataka, obrađivača i zapisivača podataka, događaja i zapisa.

Petar Dražić i drugi autori, pod istorijskim metodom smatraju „postupak kojim se na osnovu raznovrsnih izvora može pouzdano saznati ono što se u prošlosti dogodilo.... Ovaj metod u istraživanju prvenstveno koriste istorijske nauke. Međutim, istorijski metod je našao primenu i u prirodnim, psihološkim i društvenim naukama, što znači da je princip istorizma uveden i ove nauke...Istorijski metod je kompleksan metod, a njegova kompleksnost ogleda se u istovremenoj primeni ovog metoda u naučnom istraživanju istorijskih događaja ili pojava i procesa i drugih metodskih postupaka, kao što su analiza i sinteza, indukcija i dedukcija i dr. Primena istorijskog metoda vezana je za empirizam i ona u većoj meri ima sintetički

karakter. Na osnovu principa istorizma na kome se ovaj metod zasniva, može se reći da je on genetički, a po svojoj osnovnoj karakteristici heuristički.

Andrej Mitrović smatra da istorijska nauka raspolaže strogim metodom „radi ostvarivanja težnje za proučavanjem istorije kao objektivnosti, istorijska nauka raspolaže u osnovi strogim postupkom, tj. metodom istraživanja i uobličavanja rezultata. Strog metod je najuočljivija sastavnica naučne historiografije, koja se njime i ponajbolje razgraničava od ostalih historiografskih vrsta. U metod su utkani htenje za istinom koje nameće izgrađivanje onih načela rada koja omogućavaju pouzdan dolazak do znanja, kao i shvatanje istorije kao objektivnosti, koja omogućava da se izgradi teorijska i psihološka udaljenost između istraživača i istraživanog.“ Prema Mitroviću, osnovi izgrađenog naučnog istorijskog metoda su građa,- istorijski izvori, koji se javljaju kao spona između vremena u kome se proučava i vremena koja su proučavana; egzaktna osnova- činjenice, sudovi i zaključci, jer je egzaktnost osnova da naučna historiografija može stvoriti svoj rezultat, kritičkim proučavanjem sadržaja istorijskih izvora; nužnost korišćenja postupcima i učincima drugih nauka, dakle i nauka o prirodi; da postavi i tumačenja i objašnjenja; da rezultate iznosi prvenstveno posredstvom reči usmeno i pismeno.

„Istorijska nauka nastoji znati šta je, zašto, kada i na koji način postojalo, dakle bilo.“ Reč istorija suštinski znači „čovečanstvo u svim vremenima“ tj. označava čovečanstvo u trajanju. Ona jeste čovekovo prošlo, ali je i čovekovo sada i čovekovo buduće. Po pretpostavci je reč za mišljenje bitnoj, istovremeno svojevrstnoj trijadi spojenoj u vremenu koje je podeljeno u međusobnom neraskidivo povezana vremena, jer je više puta rečeno, sadašnje proisteklo iz prošlog, a u sebi istovremeno sadrži buduće. Razvijeno shvatanje pojam „istorija“ podrazumeva i svest o celovitosti istorije koja je postojala u prošlosti, traje u vremenu koje je istoričaru sadašnjost i trajaće u vremenu koje dolazi i za istoričara je budućnost.“

Dževad Termiz ističe da „u izlaganjima o istorijskoj metodi kao nauci i danas postoje poistovećivanja između metoda istorije kao nauke ili skupa nauka i istorijske metode kao koncepcije istraživanja u društvenim naukama. Osnovna i bitna razlika između metode istorije kao nauke i istorijskog metoda u društvenim naukama je, prvo u predmetu i cilju istraživanja. Istorija i metod istorije bave se isključivo istraživanjem prošlosti na osnovu materijalnih ostataka, zapisa, dokumenata i usmenih kazivanja po sjećanju o događajima starijim od pedeset godina.“ Prema istom autoru, „osnovni metodi istraživanja su 1. analiza sadržaja dokumenata (kvantitativna i kvalitativna); 2. istorijsko- komparativna metoda koja omogućuje saznavanje i razlike između istorijskih pojava. Analitičko- sintetički metodi, a naročito metodi klasifikacije i periodizacije, indukcije i generalizacije od posebnog su značaja. Istorijski metod u društvenim naukama za predmet i cilj ima saznanje o postojećem i predstojećem na osnovu njegove prošlosti, toka razvoja. Osnovne postavke ove metode su: da svaka pojava ima poreklo u svojoj prošlosti, da svako sadašnje u sebi sadrži deo prošlosti, sadašnjosti koja već delom postaje prošlost i postaje budućnost, da svaka istorijska pojava ima svoj nastanak, razvoj i prestanak, da se svako ljudsko društvo može saznati samo kroz svoju istoriju. I ovako shvaćena istorijska metoda koristi metodu analize sadržaja dokumenata, ali sve druge metode prikupljanja i obrade podataka, komparaciju i periodizaciju. Međutim, u ovom slučaju ne postoji metodološka zabrana da se obrađuju zbivanja od kojih nije proteklo pedeset godina. Naprotiv, kad se ovde pominje prošlost, istorija, može se raditi o bliskoj prošlosti.“

Momčilo Sakan istorijsku metodu svrstava u opštenaučnu metodu pod nazivom istorijsko-

komparativna metoda, i on nju uslovno deli na dve metode, i to na istorijsku i komparativnu. On smatra da „istorijska metoda (istorijska istraživanja) je deo istorijsko- komparativne metode, kojom se na osnovu raznovrsnih istorijskih izvora, može relativno pouzdano saznati ono što se i zbog čega se u prošlosti dogodilo. To je relativno samostalna metoda, ali se njena primena ne može zamisliti bez komparativnih istraživanja, odnosno komparacije predmeta istraživanja u različitim istorijskim periodima i uslovima nastajanja, razvoja i nestajanja. Dakle, ona se primenjuje zajedno sa komparativnom metodom, ali i drugim naučnim, pre svega logičkim metodama. Istorijska metoda se primenjuje pre svega u istorijskim naukama. Međutim, ona se koristi i u svim drugim prirodnim i društvenim naukama....Dakle, istorijska metoda se koristi u svim naukama, naučnim disciplinama zato što se celokupno znanje mora tretirati sa aspekta nastanka i razvoja. O primeni istorijske metode u društvenim naukama uopšte i u vojnim naukama posebno i danas postoje različita, i često suprotna mišljenja. Karakteristična su dva ekstrema. Prvi se odnosi na potpuno negiranje mogućnosti primene istorijske metode u vojnim naukama, a drugi na preterano favorizovanje te metode i njenih saznanjnih mogućnosti. Shvatanja koja isključuju mogućnost primene istorijske metoda su novijeg datuma. Ona su se pojavila u okvirima bihejviorističkih i funkcionalističkih teorija , ali su prisutna i kod predstavnika onih naroda koji nemaju bogatu istoriju. Oni negiraju značaj istorije i polaze od toga da istorijski materijali nemaju nikave vrednosti u istraživanju. Kao osnovni razlog za takvo stanje navode činjenicu da je istorija okrenuta prema prošlosti i da nema nikakvog smisla ni značaja za objašnjenje aktuelnih događaja. Istorija se, prema njihovom mišljenju, bavi pojedinačnim slučajevima, a ti pojedinačni slučajevi nemaju vrednost za ona istraživanja koja se realizuju radi utvrđivanja opoštih stavova i zakonitosti razvoja pojava iste vrste . Shvatanja koja favorizuju istorijsku metodu polaze od pretpostavke da postoje istorijski zakoni koji omogućavaju da se predskaze tok istorijskih događaja. Prema njihovom mišljenju, zadatak istoričara je da te zakone otkriju i da se po njima upravljaju. Takav pristup istraživanju društvenih pojava u metodološkoj literaturi naziva se *istoricizam*.“ Osnovna poteškoća u primeni istorijske metode, prema istom autoru predstavlja „sumnja u istinitost podataka. To se ne odnosi na pojave za koje postoje empirijski proverljivi i egzaktni pokazatelji.“

Na osnovu izloženih definicija istorijskog metoda, nesporno je da je istorijska nauka imala i ima određen predmet i metod naučnog izučavanja i naučnog istraživanja, koji je bio na različite načine, u raznim vremenima i definisan.

Nauka o istoriji, istorijska nauka (e), je deo posebnih nauka u okviru društvenih nauka. Istraživanje predmeta nauke o istoriji podrazumeva primenu metoda društvenih nauka, metoda političkih nauka, pravnih, ekonomskih, socioloških, i drugih nauka, u zavisnosti od samog predmeta istraživanja.

Predmet nauke o istoriji, istorijskih nauka je višestruko složen predmet u koji spadaju istorijske pojave, procesi, struktura, sistem, veze i odnosi, u raznim sferama i vremenima ljudske istorije. Iskazi „nauka o istoriji,“ „istorijska nauka (e)“ nas upućuju na višestruku složenost predmeta nauke o istoriji i složenost te nauke, koju čini mnoštvo naučnih disciplina i poddisciplina (a ne pomoćne istorijske nauke- uobičajen termin u nauci o istoriji, historiografiji) koje istražuju razne segmente istorije kao društvenog realiteta i kao predmeta nauke.

Ovim stavom se potvrđuje opšti naučni zahtev, da svaka nauka, pa i nauka o istoriji, ima svoj predmet naučnog istraživanja.

Drugi opšti naučni zahtev za konstituisanje nauke jeste da svaka nauka treba da ima svoj metod sticanja naučnoig saznanja odnosno naučnog istraživanja. Nauka o istoriji i ovaj zahtev ispunjava. Naime, nesporno je da se pri naučnom izučavanju i naučnom istraživanju istorijskih pojava koriste metodi društvenih nauka, politikologije, ekonomije, prava, sociologije, i drugih nauka, ali je i nesporno i postojanje posebnog- istorijskog metoda, kao opšteg metoda nauka i opštenaučnog metoda, koji se primenjuje u svim društvenim, i prirodnim, naukama. U praksi, kako u prošlosti, tako i u savremenim uslovima, na osnovu uvida u postojeći naučno- teorijski fond, ima autora koji negiraju postojanje istorijskog metoda kao naučnog metoda, opštenaučnog metoda ili ga određuju kao komparativno-istorijski metod ili kao deo sociološkog metoda. Međutim, na osnovu izloženog sadržaja ovog dela rada, nesporno je da se može konstatovati postojanje posebnog istorijskog metoda kao metoda nauka, i to kao opštenaučnog metoda.

3.5.8. Specifičnosti odnosa komparativne i istorijske metode

U ovom delu nužno je istaći nekoliko osnovnih odredbi o komparativnom metodu u postojećem naučno- teorijskom fondu, a potom i objasniti specifične relacije odnosa između komparativne i istorijske metode. Prvi primeri primene komparativnog metoda društvenih istraživanja karakteristični su još za antičko doba. Iz tog perioda poznato je kapitalno delo Herodota čije izuzetno značajne opservacije u „Devet knjiga istorije“ predstavljaju jedan od najranijih doprinosa zasnivanju komparativne geografije, antropologije, pa i političkih nauka. Tukidid je u „Istoriji Peloponeskog rata“ takođe prikazao mnoge komparacije gde su posebno značajne one koje se odnose na politiku Atine i Sparte tog doba. Među mnogim autorima se naglašava poseban značaj Aristotela i njegovih komparativnih društvenih istraživanja u istraživanju društvenog i državnog uređenja. Kao primer se navodi i mnogo puta dosada citiran primer Aristotelovog istraživanja da na komparativnoj osnovi analizira 158 ustava tadašnjih grčkih državnica odnosno njegova ideja da uporednim načinom istraži u kakvim uslovima nastaju i kakve razvojne tendencije pokazuju različiti oblici državnog uređenja (državno uređenje je, po njegovom shvatanju, bilo istovetno sa društvenim uređenjem uopšte)“. Pored toga, značajna su i dela autora iz perioda Grčke i Rima, kao što su dela Plutarha, Cicerona i drugih. Pored toga nužno je naglasiti i značaj mnogih književnih dela iz tog perioda, kao što su Ep o Gilgamešu, Mahabharata, Ramajana, Homerova Ilijada i Odiseja, Sveto pismo i druga dela, u kojima su evidentna mnoga analitičko- sintetička tumačenja na osnovu primene komparativne analize, komparativnog metoda.

Primeri primene komparativne analize i komparativnog metoda nalaze se i u mnogim delima u Starom, Srednjem i Novom Veku. U tom kontekstu navešćemo Svetog Avgustina, Tomu Akvinskog, N. Makijavelija, Ž. Bodena, Dž. Loka, Monteskijea, Ž. Ž. Rusoa, Dž. S. Mila, H. Spensera. O. Konta, G. V. F. Hegela, zatim K. Marksa, Emil Dirkema i druge.

Za Maks Vebera možemo istaći da je komparativno- istorijski pristup integralni deo njegovih teorijskih i metodoloških shvatanja. Njegova metoda idealnih tipova, rezultat je njegovih dugogodišnjih i sistematskih istraživanja društvenih fenomena na komparativnoj osnovi. Na znatne mogućnosti ali i ograničenja komparativnog pristupa ukazuje Veber i u sledećim svojim razmatranjima: „Apstraktno-teorijska metoda stoji još i danas u neposrednoj i naizgled nepremostivoj oporosti naspram empirijsko-povijesnog istraživanja... Ona potpuno ispravno uviđa metodologijsku nemogućnost zamjene povijesne spoznaje zbilje s formuliranjem „zakona“ ili obrnuto, doći do „zakona“ u strogom smislu riječi pukim

usporednim povijesnim promatranjima“.

Emil Dirkem u svojim radovima je isticao poseban značaj uporedne metode u istraživanju svih društava o kojima postoje podaci. On je bio istraživač koji je nova saznanja crpeo iz sfere iskustva, i za njega se može reći da je bio dosledan induktivista. U ranom periodu bavljenja naukom, naučnim istraživanjima, za njega je bila karakteristična vera u velike saznavne mogućnosti uporedne metode, uporedne sociologije i za njega ona je bila zamena za eksperiment. U tom veličanju uporedne metode, u ranim godinama razvoja, on je tvrdio „da uporedna sociologija nije posebna grana sociologije, već je to sama sociologija ukoliko ona prestaje da bude čista i opisna i teži da shvati činjenice“. Uporednu analizu, metodu, Dirkem je veoma često povezivao sa istorijskim proučavanjima društva i prednosti ove veze on je i isticao, jer je smatrao da istorija u proučavanju društvene stvarnosti treba da ima ulogu mikroskopa u proučavanju fizičkog sveta. Prema Dirkemu, samo istorija može otkriti onaj niz uzroka i posledica iz kojih sadašnji sistem vaspitanja proizilazi.

Kao zajednička, generalna crta u primeni komparativnog metoda kod većine mnogih autora, može se istaći: komparativni metod su primenjivali razni naučnici u izučavanju mnogih pojava i raznovrsnih sadržaja i to tako što su imali u vidu tok istorijskog razvoja društva ili su izučavali pojedine društvene, političke, ekonomske, pravne pojave i aktivnosti kao na primer- porodicu, svojinu, religiju, umetnost, običaje i sl. Početkom devetnaestog veka komparativni metod je bio povezan sa evolucionističkim idejama i pomoću njega je trebala da se prikupi i sredi iskustvena građa o društvu, kako bi se prikazala razna shvatanja o razvoju društva. U tom periodu komparativna istraživanja su se u većoj meri izvodila kabinetski, korišćeni su mnogi raspoloživi izvori podataka (razni stavovi putnika, misionara i sl.) a kritika izvora i njihova provera odnosno ispitivanja potpunosti i pouzdanosti nisu bila zastupljena u dovoljnoj meri.

Američki autori D.P. Warwick i Samuel Osherson pod komparativnim metodom smatraju „ukratko, mi koristimo termin komparativni metod da bismo označili društvene naučne analize koje involviraju posmatranja u više nego jednom društvenom sistemu, ili u istom društvenom sistemu na više nego jednoj tački u vremenu....Mi naglašavamo da naša definicija nije povezana sa bilo kojom specifičnom istraživačkom metodologijom. Komparacije među društvima, eksperimentisanjem u malim grupama, korišćenjem agregatnih podataka, participirajućim posmatranjem, analizom sadržaja, ili bilo kojom drugom selekcijom iz širokog repertoara metoda društvenih nauka“.

Medeloine Grawitz ne daje celovitu definiciju komparativnog metoda, ali zato izlaže njegova osnovna svojstva, i to da komparativni metod ne raspolaže posebnom tehničkom procedurom; da se primenjuje u svim društvenim naukama; da se može podjednako koristiti u svim etapama istraživanja; da je on posebno značajan tokom konceptualizacije istraživačkog procesa; da ima svoje mesto na svim nivoima istraživanja.

Primena komparativnog metoda na našim prostorima se vezuje za Valtazara Bogišića, Jovana Cvijića, A. Radića, Vojina Milića, Radomira Lukića, Mihaila Markovića, Miroslava Pečujlića, Iliju Stanojčića, Mihaila Đurića, Bogdana Šešića, Slavomira Milosavljevića, Ivana Radosavljevića, Dževada Termiza i drugih autora.

Vojin Milić svoje stanovište o komparativnom metodu iznosi u članku objavljenom 1958.g., u vreme kada je naš naučni fond iz sfere komparativnih istraživanja bio veoma mali.

Prema Vojinu Miliću, komparativni metod je sastavni deo sociološkog metoda, pri čemu ističe da se svako poređenje društvenih pojava ne može označiti kao komparativni metod.

Prema istom autoru „uporedni metod se može definisati kao nastojanje da se pojedine vrste društvenih pojava ili društvo u svom kompleksnijem obliku, proučavaju u svim svojim ili bar u što mnogobrojnijim, različitim oblicima, koji nastaju usled različitih društveno-istorijskih i prirodnih uslova“.

Potom, na primeru uporednog istraživanja porodice, navodi bitne sastavne delove ove definicije komparativnog metoda. Naime, u uporednom proučavanju porodice nastoje se istražiti svi različiti oblici u kojima se ona javlja u razvoju društva i otkriti zbog čega, tj. u zavisnosti od kojih i kakvih opštih društvenih uslova nastaju pojedini njeni oblici. Na osnovu toga zaključuje, da ova namera da se istraži celokupan iskustveni raspon kvalitativnih oblika i kvantitativnih stupnjeva neke vrste pojava, a ne opšta mislena operacija. Milić, imajući u vidu navedeno shvatanje uporednog metoda, navodi dve osnovne grupe zadataka ovog metoda. Prva grupa je usmerena se na sistematsko opisivanje različitih oblika globalnih društava i pojedinih vrsta društvenih pojava, a druga grupa zadataka, na objašnjenje tih društava i pojedinih vrsta društvenih pojava

Pored toga, Milić ističe da se ne mogu opšti zaključci o bilo kojoj vrsti društvenih pojava zasnovati i sistematski proveriti ukoliko se ne upoznaju svi njeni iskustveni kvalitativni oblici, sve veličine i intenziteti. „A istoričnost društvenih pojava zahteva da se pažljivo motri neće li se ona u nekoj n ovoj istorijskoj situaciji javiti u svom novom obliku i novim osobenim vezama s drugim društvenim pojavama. Još nepoznati oblici pojava i njihovih odnosa s drugima mogu se, razume se, otkriti i u prošlosti. Bez sistematske opisne osnove, sva uopštavanja moraju ostati nemetodična“.

Bitno je stanovište Vojin Milića kojim ističe da se prava vrednost komparativnog metoda ne ispoljava u opisivanju, već tokom objašnjavanja utvrđenih veza među pojavama radi otkrivanja njihovih opštih uslova i uzroka, kao i specifičnih uzroka usled kojih se neka pojava javlja u svojim posebnim kvalitativnim oblicima i različitim intenzitetima, jer „naučno objašnjenje se zasniva na otkrivanju determinističkih odnosa među pojavama, a pre svega onih odnosa za koje se s dovoljno razloga može pretpostaviti da su uzročnog karaktera“. Na tome se najviše i temelji njegov zaključak: da što se neki od ovakvih odnosa može ispitivati u više konkretnih istorijskih situacija i dokazati da se on uvek uspostavlja, postaje opravdanja hipoteza da u njemu dolazi do izražaja jedan opštiji društveni zakon.

U drugom izdanju knjige – Sociloški metod iz 1978.g., Milić iznosi svoj stav u odnosu na Marksov stav prema uporedno – istorijskom pristupu, gde navodi da je ovaj pristup bio uključen u Marksovo metodološko stanovište, mada ga Marks nije šire razrađivao niti primenjivao.

Suprotno stanovište zauzeo je Ilija Stanojčić, koji ističe „u samom opusu klasika marksizma sve osnovne pozitivne teorijsko- metodološke mogućnosti baš komparativno-istorijske metode uzete u njenom dijalektičkom jedinstvu poređenje- razvoj došle su, međutim do svog krajnjeg savršenstva, i samim tim pokazale su svoju naučnu validnost“.

Komparativno- istorijski metod prema stanovištima Ilije Stanojčića, u građanskoj sociologiji bio je vezan za evolucionističku teoriju društva, koja je doživela opravdanu kritiku, pa je time i njena metoda stavljena pod kritičku dimeziju. Autor naglašava da je vremenski okvir intenziviranja komparativnih istraživanja vezan za pokret romantizma, istraživanje istorije religije, uporednom pravu, etnologiji i ekonomiji. Osnovna slabost komparativno- istorijskog metoda u građanskoj sociologiji odnosila se na činjenicu da se pre prikupljanja i analiziranja iskustvenog materijala stvarane neodržive opšte šeme o

društvenom razvoju ili bar evoluciji neke od odlučujućih pojava.

Prema Iliji Stanojčiću „komparativna komponenta“ predstavlja samo jedan deo komparativno-istorijskog metoda shvaćenog u širem smislu, da se radi o komparaciji kao metodološkom postupku u istorijskoj dimenziji, te da među njima postoji „neraskidivo dijalektičko jedinstvo“. Njegov stav je određen odn. on naglašava nužnost komparacije i istorijske komponente, tj. sva dosadašnja postojeća pozitivna naučna iskustva pokazala su da se jedna pojava može objasniti samo ukoliko poznamo istorijske uslove u kojima je nastala, kao i genezu njenog razvoja. Iz tih razloga on i naglašava da komparativna komponenta mora biti kombinovana sa istorijskom komponentom. On smatra da se uporedno-istorijski metod pokazuje kao efikasno metodološko sredstvo za kauzalnu analizu, koja se obavlja u eksperimentalnim uslovima. A tu upravo i leži osnovna metodološka vrednost komparativnog metoda, jer se time omogućava uspešno istraživanje odnosa koji se uspostavljaju među društvenim fenomenima ali pod različitim uslovima.

Bogdan Šešić ističe da je metodski postupak poređenja jedan od najosnovnijih metodskih postupaka ljudskog saznanja i da je osnovniji saznajni postupak od generalizacije i indukcije, koji je u 19 veku prerastao u opštu metodu jezičkih, književnih i antropoloških i književnih istraživanja. Autor naglašava i da je komparativni metod imao značajnu ulogu ne samo u društvenim naukama, već i u matematici i u prirodnim naukama, astronomiji, fizici, geografiji i biologiji, te je nesporno da komparativni metod predstavlja jednu od opštih metoda naučnog istraživanja. Predmet istraživanja komparativne metode su srodne ili slične pojave raznih vrsta jednog istog roda pojava, bilo kojih prirodnih ili društvenih pojava. Osnovni uslov mogućnosti primene komparativnog metoda jeste postojanje istovetnih ili bar sličnih, analognih svojstava kod više vrsta pojava. Ali, osnovni subjektivni uslov mogućnosti primene komparativnog metoda je saznajno-misaona-teorijska i praktična mogućnost saznanja ili otkrića analognih struktura, procesa i ponašanja kod više neistovetnih, tj. različitih pojava. Komparativni metod moguće je primeniti i u istraživanju različitih rodova, odnosno potpuno različitih vrsta, ali – primećuje ovaj autor – u tom slučaju rezultati komparativnog metoda nisu tako plodni kao u prvom slučaju, tj. kod komparacije pojava dveju ili više vrsta istog roda. Neposredni predmet istraživanja posredstvom komparativnog metoda su veze i odnosi sličnosti i različitosti između bar dveju vrsta pojava nekog roda pojava. Odatle prizilaze da se ove sličnosti i različitosti mogu ticati najraznovrsnijih svojstava pojava koje se istražuju, a to su: sadržaji, oblici, kvaliteti, mere, strukture, funkcije, načini nastanka, promene i razvoji, kao i načini postupaka i ponašanja, odnosno delatnosti ljudi. Predmet komparativnog metoda su odnosi i veze, strukture, funkcije i ponašanja bar dveju pojava ili dveju vrsta pojava, ili klasa ili grupa ljudi ili tipova društvenih organizacija.

Mihailo Đurić poseban značaj pridaje istorijskom izučavanju društva i društvenih pojava, gde on posebno ističe da je komparativni metod nezamenljivo analitičko sredstvo u otkrivanju društvenih zakona. Razmatranja o logičkim i tehničkim problemima uporednog pristupa su u velikoj meri slična Milićevom tretiranju ovih problema. On kao i Milić, naglašava ulogu i značaj uporednog metoda kao zamenu za eksperiment. On ističe, kao i Milić, da uporedni metod ima najveću vrednost u proveravanju hipoteza i teorija većeg stepena opštosti. Mihailo Đurić naglašava da komparativno-istorijski metod može se primeniti na više različitih načina, u zavisnosti od toga da li istraživanje ostaje u nacionalnim okvirima jedne društvene organizacije ili uzima šire međunarodne razmere.

Slavomir Milosavljević i Ivan Radosavljević pri razmatranju komparativne metode ističu

da se ona naziva uporednom, istorijsko- komparativnom i sl. Razlike u nazivima imaju svoju osnovu u određivanju komparativne metode. Autori naglašavaju značaj komparacije i ističu da je poređenje, komparacija činilac procesa mišljenja i saznanja, da je to metoda saznanja. S druge strane, složenija pitanja se javljaju kada se pokuša odrediti komparativna metoda kao naučna, istraživačka metoda. U tom kontekstu, oni postavljaju pitanje, da li je to metoda ili se može svesti samo na metodski postupak, drugo, ako je metoda, na osnovu čega se ona može smatrati metodom, i treće, kakva je to metoda i kakav je njen odnos sa komparativnim istraživanjem? Autori (osvrćući se na Nejgelovo shvatanje) ističu da je pogrešno komparativnu metodu tretirati samo kao metodu istorije i odbacivati njene mogućnosti u otkrivanju postojanja istosti, razlike i sličnosti sadržaja i oblika života društva u određenom periodu. Takođe ističu kao pogrešku, ovu metodu smatrati završenom i diskvalifikovati je zbog toga što njome nisu objašnjeni prapočetci ljudskog društva i njegovog razvoja. Pored toga, autori su istakli da se komparativna metoda ne primenjuje samo u komparativnim istraživanjima, već u svim svim istraživanjima.

Autori su istakli i primenu komparativne metode u političkim naukama odnosno da li je ova metoda u političkoj nauci moguća, šta je njen predmet, šta i kako komparirati, na kakvim podacima- kakvoj evidenciji zasnivati komparaciju i sl., pri čemu su naglasili nekoliko osnovnih pristupa u koje su ubrojili difuzionizam, koncept korelacione analize, komparativne studije tipa *area studies* i komparativna istraživanja s orijentacijom na diferencirajuće klasifikacije i tipologije. Svi pristupi komparativne metode i komparativnih istraživanja ističu nekoliko suštinskih pitanja, i to: šta se može porediti, šta se može identifikovati kao politika i kao predmet poređenja. Imajući u vidu tipski opšti predmet istraživanja politikologije, autori ističu da svaki segmentarni i elementarni činilac sadržan u njemu se mogu porediti kao što se mogu porediti i celine shvaćene (određene) kao proces, sistem i kao strukturalno-funkcionalni entitet. Autori naglašavaju da se komparativna metoda primenjuje kao i druge, u skladu sa odredbama projekta istraživanja. Posebno naglašavaju njenu zavisnost od izvora podataka, sistematizovanih, dovoljnih i valjanih podataka iskustvenog porekla i ličnog uvida istraživača u istraživanu sredinu. „Kabinetske“ komparacije autori smatraju formalističkim. Ističe se i značaj komparativne analize koja ima zadatke da opisuje, klasifikuje, vrši tipologizaciju, da izvodi i obogaćuje definicije, generalizacije, utvrđuje uzročno- posledične i korelacione veze i da prognozira i da joj se s pravom pripisuju karakteristike eksperimentalne metode odn. kvazieksperimentom nazvanim „prirodni eksperiment“.

Generalno uzev, sve opštenaučne metode, a posebno istorijska metoda, kao i komparativna metoda omogućavaju naučno saznavanje društvenih, istorijskih i političkih pojava i procesa. Zašto naglašavamo posebno istorijska metoda i komparativna metoda? Prema našem shvatanju, istorijska metoda i komparativna metoda imaju viši stepen primenljivosti i prodornosti u svim naukama i naučnim disciplinama u odnosu na ostale opštenaučne metode, imajući u vidu njihova opšta i osnovna svojstva, koja smo prikazali u ovom radu. Naime, nesporno je da sve pojave, bez obzira da li se radi o prirodnim, društvenim, političkim, pravnim, sociološkim i drugim pojavama, imaju svoje etape i faze nastanka, razvoja i nestanka, a što se može iskazati kao opšta saglasnost kod većine autora koji su razmatrali ove dve opštenaučne metode. Drugim rečima, ne postoje trajni, večiti oblici prirodnih, društvenih, političkih i drugih pojava, država, državnih, političkih i drugih tvorevina, organa i struktura, već, sve što je postojalo, to se i razvijalo i menjalo, ali i nestajalo. Primer su razne države, njihov nastanak, razvoj i nestanak, kako u daljoj, tako i u bližoj prošlosti.

Istorijskom metodom i komparativnom metodom se na naučnoj osnovi vrše saznanja o njihovoj genezi, sličnostima i razlikama, raznovrsnosti, homogenosti, kvalitativnoj i kvantitativnoj određenosti, kompleksnosti, saznanje opšteg, posebnog, pojedinačnog. Povezanost između ove dve metode se faktički manifestuje imajući u vidu navedene postavke.

Povezanost istorijske metode i komparativne metode se ogleda i u primeni naučnih saznanja po pravilima logike, po epistemološkim odredbama i po primeni metodsko – tehničkog dela. Naime, i kod istorijskog metoda i kod komparativnog metoda imamo postupanja po pravilima logike a što znači upodobljavanje logičkog i paradigmatškog kompleksa funkcionalnim zahtevima naučnih istraživanja, odnosno prirodi predmeta istraživanja u okviru određene nauke- naučne discipline. Primena teorijsko-epistemološkog dela je takođe zastupljena kod obe opštenaučne metode, i to se odnosi pre svega na primenjivanje onoga što je teorija o predmetu istraživanja u okviru određene paradigme, kao i onoga što je teorija metodologije (meta- metodologija) i osnovnih saznanja o metodološkim i metodskim pravilima. – radi povezivanja sistema postojećih teorijskih saznanja o predmetu istraživanja i sistema saznanja teorije metodologije o metodama saznanja – u jedan funkcionalni sistem, u kome se ostvaruje dijalektičko povezivanje i uzajamno prožimanje ova dva sistema. I na kraju, treći – tehnički - deo i jedne i druge metode je metodsko - instrumentalnog karaktera i u njemu se prethodna dva dela metoda operacionalizuju u konačnom u instrumente i postupke opažanja, evidentiranja, konstatovanja, vrednovanja i povezivanja podataka i zaključivanja o njima i na osnovu njih.

V. Osnovni teorijsko-metodološki pravci u shvatanju naučnog saznanja društva

Teorijsko metodoloških pravaca koji se manje ili više, posrednije ili neposrednije tiču metoda naučnog saznanja i istraživanja ima veoma mnogo. Međutim, razvoju metodologije najviše su doprineli oni pravci koji uz teorijske postavke, metodološke koncepte i norme podstiču ili donekle ukazuju na nove istraživačke metode. U njih ubrajamo:

(1) pozitivistički pravac sa njegovim podgrupama: (1.1) strukturalizam, (1.2) funkcionalizam i (1.3) biheviorizam;

(2) aksiologizam ili društveno istorijski, tj. istorijsko-metodološki pravac;

(3) dijalektički metodološki pravac.

Naš osnovni stav je da su svi ovi i drugi nepomenuti teorijsko-metodološki pravci u svojim mnogim varijantama, uprkos nedostacima i pogreškama, znatno doprineli razvoju koncepcija metoda naučnog istraživanja kao opšteg i osnovnog, najproduktivnijeg metoda naučnog saznanja. Njihova međusobna neslaganja i međusobne kritike samo su doprinele nekim nužnim razjašnjavanjima i utrle put rastu mogućnosti da se uputimo ka integralnoj metodologiji. Ova se metodologija naziva i "sintetizovana" po tzv. sintetičkom pristupu koji nije isključiv ni prema jednom pozitivnom, korisnom doprinosu bilo kog pravca. Ona podrazumeva međusobno povezivanje svih pozitivnih doprinosa u konceptualnu i funkcionalnu celinu prevladavanjem barijera eklekticizma.⁵² Svako produbljivanje i odgovornije savesno proučavanje pokazalo da su neke početne teorijske postavke odumrle ili u određenoj meri korigovane, da su se ekstremni stavovi pokazali disfunkcionalnim i da su korigovani unutar samih određenih teorijsko-metodoloških pravaca. Međutim, neke činjenice, fundamentalne, bitne, suštinske odredbe naučnog istraživanja i metoda zadržale su i danas svoju vrednost.

U daljem izlaganju zadržaćemo se samo na trajno vrednim metodološkim doprinosima pomenutih pravaca, a filozofske i teorijske rasprave u okviru određenih nauka (prvenstveno sociologije i psihologije) pomenućemo samo u nužnom minimalnom obimu.

1. Pozitivistički teorijsko-metodološki pravac

Pozitivistički teorijski pravac nastao je kao teorija o društvu krajem osamnaestog veka, razvijao se tokom XIX i XX veka, kulminirao je u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX veka, ali je kroz razne transformacije i danas uticajan. Njegovim tvorcem smatra se Kont uz Sen Simona (kao preteču), Dž. S. Mila i E. Dirkena kao nastavljaoce.

Pitanja naučnog saznanja i metoda nauke su rešavana odnosno izučavana kao neophodna za izrastanje i širenje pozitivističkog stanovišta koje je u vreme nastanka imalo stvarno revolucionarne karakteristike. Prema Kontu i njegovoj klasifikaciji tek sa pozitivizmom nastaje novo civilizacijsko "pozitivno doba" koje mora imati i odgovarajuće procese saznanja.

Svojim osnovnim postavkama pozitivizam radikalno raskida sa dotadašnjim vladajućim dogmatsko-skolastičkim i metafizičkim načinom mišljenja i nameće koncepciju saznanja na

⁵² (1) Pejčić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, Savremena administracija, Beograd, 1989, str. 77-114.

(2) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Beograd, 2000, str. 13-19.

empirijskim činjenicama. Bitno osnovno pravilo pozitivističkog pravca je da predmet istraživanja i naučnog saznanja mogu biti samo predmeti koji se mogu iskustveno saznati posredstvom čula. Ova postavka je bila predmet oštih kritika naročito naučnika aksiološke i dijalektičke orijentacije, a neretko, namerno ili nenamerno pogrešno i uprošćeno shvatana i tumačena. Ne smije se prevideti decidirani stav pozitivista da se društvene pojave mogu saznati neposredno - dakle neposrednim čulnim opažanjem i posredno, dakle ne neposrednim čulnim opažanjem (Dirkem). Slično je i sa postavkom da društvene pojave treba istraživati kao stvari.⁵³ Pozitivisti zahtevaju maksimalnu objektivnost pri istraživanju, koja dostiže stepen objektivnosti u prirodnim naukama, ali jasno razlikuju nužne methodske i metodološke specifičnosti u metodama istraživanja neorganskog i organskog sveta, u istraživanju ljudskog društva i njegovog okruženja. Već Kont navodi bitna ograničenja primene eksperimentalnih metoda i neophodnosti istorijskih i komparativnih metoda, metoda posmatranja i ispitivanja ("svedočenja"). Oni takođe prave jasnu razliku između prirodnih i društvenih zakona. Protiv jednostranog i pojedinačnog tumačenja postavki o mogućnosti istraživanja samo onog što se iskustveno-čulno može saznati i zahteva da se društvene pojave istražuju kao stvari, govori i njihovo shvatanje uloge kolektivne i društvene svesti, odnosno njenih društvenih manifestacija u obliku institucija, morala, običaja, itd. kao "društvenih činjenica". Suština njihovih stavova izražena je u i danas važećim pravilima da se naučno saznanje verifikuje interpersonalnom proverom i praksom, što izražava shvatanje da se može istraživati i naučno saznati samo ono što se nekako, neposredno ili posredno, manifestuje u društvenoj stvarnosti. Ta manifestacija može da bude nekakav znak-signal, iskaz, aktivnost, tvorevina, dejstvo, itd. Ona se može osetiti, videti, čuti, emotivno doživeti, itd. Da bi mogla da bude istražena jedna pojava, ona mora biti manifestovana na neki način ispoljavanja koji omogućava nekakav metod evidentiranja.

Za sve pozitiviste bitno je shvatanje društva kao specifičnog organizma ("društveni organizam") koji je sličan, ali ne isti, biološkom organizmu; kao složene celine koju čine narodi, grupe, institucije, itd. i kao zatvorenog sistema.

Metodološki doprinosi pozitivizma kao celine mogu se ukratko izložiti kroz sljedeće:

1. raskid i oslobađanje naučnoistraživačke misli od ograničenja dogmatske skola-stike;
2. insistiranje i afirmacija istraživanja društvene stvarnosti povezivanjem i prožimanjem empirijskih istraživanja i teorije, što je naglasilo značaj čulno-iskustvenog saznanja u sticanju, proveravanju i potvrdi naučnog saznanja;
3. insistiranje na strogo uređenim i kontrolisanim istraživanjima čiji je predmet definisan, te koja se sprovode primenom adekvatnih naučnih metoda. To omogućava otkrivanje struktura, funkcija, odnosa i veza, razvoja, uzroka nastanka, promena i prestanka pojava i otkrivanje naučnih zakona i naučnih objašnjenja;
4. ukazivanje na značaj i ulogu izgrađivanja odgovarajućeg naučnog jezika i pojmovno-kategorijalnog sistema. Osnovne kategorije pozitivizma su: stvar, činjenica, uzrok,

⁵³ (1) Milić, Vojin: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1978, str. 77.

(2) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, DAX - trade, 1999, str. 278-288.

činjenični sudovi, objašnjenje, opis pojave, pozitivistički metod;⁵⁴

5. izgrađivanje, pokušaj izgrađivanja i afirmisanje novih metoda i modifikacija metoda:

- A) komparativnog odnosno istorijsko-komparativnog,
- B) metoda istraživanja uzroka,
- C) metoda inverznog deduktivnog postupka,
- D) strukturalna analiza,
- E) sekundarna analiza;

6. otkrivanje indikatora kao spoljašnjih manifestacija unutrašnje suštine, odnosno kao instrumenata saznavanja jedne pojave preko ispoljavanja druge pojave.

Pozitivizam je imao bar dvovekovni (a ako se poveže sa antičkim empiristima i viševkovni) razvoj, te je normalno da su razni autori u raznim periodima iskazivali, uz određena slaganja i izvesna neslaganja.

1.1. Neke bitne razlike u shvatanjima najvažnijih autora pozitivizma

Razlike u shvatanjima najvažnijih autora pozitivizma: Konta, Mila i Dirikema, nastale su iz dva osnovna izvora: iz razvoja teorijskog i iskustvenog saznanja o pozitivističkom metodu protokom vremena i iz naučne i društvene tradicije njihovih postojbina. S. Simon, Kont i Dirkem su Francuzi, a u njihovoj naučnoj i društvenoj tradiciji nalaze se dostignuća enciklopedista i građanske revolucije, carstva i Pariske komune. Dž. S. Mil je ponikao u Velikoj Britaniji, a javlja se u vremenu između Konta i Dirikema.

Najveće razlike između Konta, Mila i Dirikema ispoljile su se u:

- a) shvatanju determinanti društva i društvenog razvoja, porijekla i delovanja društvenih zakona;
- b) shvatanju odnosa između nauka;
- c) shvatanju odnosa naučne teorije i naučnog metoda;
- d) u orijentaciji na izgrađivanje i razvijanje metoda istraživanja.

Ukazane razlike izložićemo kroz stavove svakog od njih u vezi s navedenim predmetima.

1) Razlike u shvatanju o determinantama društva

Za bitnu sveopštu determinantu Kont je isticao "nepromenljive prirodne zakone".⁵⁵ On je ovo stanovište naglašavao uprkos drugom svom stavu da se ne mogu zapostaviti i prevideti zakoni biologije, ali da se na osnovu njih ne mogu izvesti ni objasniti društveni zakoni. Ova dva stava, kada se dublje analiziraju, otklanjaju kritike upućene Kontu i pozitivistima da ne uvažavaju specifičnosti društvenog i njegovu povezanost sa prirodnim. Naprotiv, izloženi stavovi upravo tvrde čovekovu prirodnost i društvenost, kao i prioritet prirode kao okruženja i materijalne osnove društvenosti. Kada se tome dodaju stanovišta o bitnoj ulozi uma i razuma, društvene svesti i društvenog poretka u razvoju ljudi i društva, možemo konstatovati da su osnovni stavovi o prirodnosti i društvenosti čoveka i odnosu prirode i društva prihvatljivi kao postulati, ali su nedovoljni.

⁵⁴ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 137.

⁵⁵ (1) Kont, Ogist: Kurs pozitivne filozofije, Kultura, Beograd, 1962.

(2) Sen-Simon - A. Comte: Sociološka Hrestomatija, Matica hrvatska, Zagreb, 1966.

(3) Pešić, Mihailo: Sociološke teorije, Institut za političke studije, Beograd, 1994. str. 20-30.

Dž. S. Mil, po obrazovanju i profesiji matematičar, više se bavio metodološkom metodskim problemima nego problemima opštih teorija društva.⁵⁶ Pa ipak, determinante egzistencije i razvoja društva on nalazi u pojedinačnim ljudima koji se nalaze u određenim odnosima i u zakonima psihologije. On smatra da je svako ponašanje ljudi posljedica delovanja njihove psihe. Ne može se osporavati da u stavovima ljudi bitnu ulogu, uz "kognitivnu" i "konativnu" igra "emocionalna" komponenta - ali u određenom društvenom kontekstu. Tačno je da svaki čovek "prerađuje svest u svojoj glavi" i da postupa po nekom svom stavu i kada imitira ponašanje drugih, ali je to tada socijalizovano ponašanje. Milov doprinos je upravo u ukazivanju na psihi čoveka kao individualnog bića zajednice.

Dirkem, sa već bogatim iskustvom o dometima izvornog pozitivizma i s uvidom u druge teorijske metodološke pravce (npr. dijalektički, kako idealistički tako i materijalistički), radikalno reformiše shvatanja pozitivizma.⁵⁷ Društveni determinizam traži u samoj "unutrašnjosti" društva. Sve promene, dakle i razvoj društva, začinju se unutar društva iz unutrašnjih razloga - uzroka društva. Od ovog stava do Hegelovog stava o unutrašnjoj protivrečnosti nije daleko. Svaka produbljena analiza pokazuje da promene društva i u društvu bivaju uzrokovane njegovim potrebama i težnjama da zadovolji te potrebe. To znači da postoji određen stepen i intenzitet suprotnosti između stanja potreba i stanja zadovoljavanja potreba koja uzrokuje određene delatnosti i kretanja čije su posledice promene. Sinteza ovde izložena u tri stava pozitivizma, koja nije decidirano izvedena u njenim izvornim okvirima, bila bi značajan postulat pristupu istraživanja društva. Pokrenuto je veoma krupno pitanje sa Dirkevim "unutrašnjim determinizmom". Možda je korisno objasniti da istovremeno deluju dva determinizma: spoljni koji prožima i unutrašnji - prirodni determinizam (kroz energiju u obliku materije, života i smrti i nagona), dakle okruženja čoveka i društva, i unutrašnji, čije je bitno svojstvo razum (znanje, umeće, sposobnost učenja, pamćenja) i stalna borba i težnja da se spoljna determinanta iskoristi i podredi. U tom pravcu nam govore svi pokušaji (i uspesi) u podređivanju i iskorišćavanju stihijskih prirodnih sila i kretanja od legendi i verovanja do naučnog znanja - od obožavanja sunca i meseca do leta čoveka na mesec.

2) Razlike u shvatanjima nauke i odnosima među naukama

U pozitivizmu postoji pretežna saglasnost o bitnim odredbama nauke, njenim svojstvima i njenoj ulozi. Nauka se faktički shvata kao proces kojim se stiče verifikovano saznanje, a pripisuje joj se predmetnost, sistematičnost, intersubjektivna proverljivost i dokazivost, društvena svrsishodnost, primenljivost i korisnost. Nauka je uređena pravilima - što se vidi neposredno iz Dirkevimog dela "Pravila sociološkog metoda".

Razlike se javljaju tek oko shvatanja nauke kao instrumenta vladanja. Kont upravo shvata nauku kao bitno sredstvo uspešnog vladanja, što ostali ne čine, mada to neposredno i ne poriču.

Druga razlika javlja se u odnosima prema postojanju raznih nauka.

Kont priznaje postojanje prirodnih nauka, ali pravi razliku između onih čiji je predmet

⁵⁶ (1) Mill, J.S.: *Auguste Comte et la positivisme*, F. Alcom, Paris, 1903.

(2) Mill, J.S.: *System of logic*, the edition, Longmans, Green and Co. London, 1965.

⁵⁷ (1) Dirkem, Emil: *Pravila sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1963.

(2) Dirkem, Emil: *O podeli društvenog rada*, Prosveta, Beograd, 1972.

(3) Dirkem, Emil: *Elementarni oblici religijskog života*, Prosveta, Beograd, 1982.

organski i onih čiji je predmet anorganski svet. Po njemu sociologija je integrativna, objedinjujuća, sintetizujuća, opšta, vrhovna društvena nauka. On priznaje matematiku, astronomiju, fiziku, hemiju, biologiju - ali je kruna svega sociologija.

Za razliku od njega, već Dž. S. Mil ima znatno šire stanovište. On shvata relativnu samostalnost raznih društvenih područja, te smatra da treba da postoji više posebnih društvenih nauka, pa poseban značaj pridaje (društvenoj) statistici, psihologiji, logici i metodologiji, a ima i afirmativan odnos prema ulozi matematike u društvenim istraživanjima.

Stavovi E. Dirkema prema nauci i posebnim društvenim naukama faktički i posredno izraženi kroz njegova najvažnija dela su još širi i bliži društvenoj realnosti od Kontovih i Milovih.

3) Razlike u shvatanju odnosa naučne teorije i naučnog metoda

Pozitivistima, a naročito empiričkoj verziji pozitivizma, kritika pripisuje odbojnost prema teoriji i prenaplašavanje empirijskog. Dva bitna momenta govore protiv ovakvih shvatanja. Prvo, sam Kont je napisao teorijska dela kao što su "Kurs pozitivne filozofije" i "Kurs pozitivne politike", koja se nikako ne mogu smatrati empirijskim generalizacijama. Drugo, E. Dirkem ističe potrebu da se istraživanjima pristupa uz uvažavanje teorijskih stavova - ali ukazujući na teškoće (a time i na značaj) njihove operacionalizacije.

Svi pozitivisti ne samo da su i sami izgrađivali teorije i teorijska dela već su i insistirali na otkrivanju naučnih zakona i na formiranju naučno valjanih naučnih objašnjenja. Naučni zakoni i naučna objašnjenja su bitni delovi svake teorije, pa je insistiranje na otkrivanju društvenih i naučnih zakona i objašnjenja u stvari insistiranje na stvaranju teorija i tu nema razlika među pozitivistima. Razlike među njima su samo u obimu i stepenu neposrednog bavljenja naučnim teorijama. Tako Kont i Mil ne razmatraju neposredno ulogu teorije u istraživanju, te ne ukazuju na njenu ulogu usmeritelja i argumenta u istraživanju (naučnog saznanja) i voditelja društvenog procesa. E. Dirkem se neposredno bavi i problematikom odnosa teorije i istraživanja i direktno i indirektno sagledava i iskazuje i svojim delima demonstrira sve četiri uloge teorije: a) ulogu inicijatora rešavanja društvenog problema i istraživanja; b) ulogu usmeritelja istraživanja; c) ulogu predmeta i rezultata naučnog saznanja i d) ulogu inicijatora i usmerivača društvene prakse.

Pozitivisti se veoma razlikuju od svih svojih prethodnika decidiranim stavom da naučna teorija ne nastaje nezavisno od društvene stvarnosti, već se iz nje izvodi kao istinito saznanje o društvenoj stvarnosti.

Između teorije i naučnog metoda postoji odnos međuzavisnosti. On se ogleda u pristupu, u određivanju predmeta istraživanja i shvatanju dometa određenog metoda istraživanja. U tom pogledu mogu se konstatovati sledeće razlike: Kont i Dirkem su holisti i mada favorizuju indukciju kao osnovnu metodu, ne prihvataju individualnog čoveka kao predmet istraživanja, a Kont izričito odbacuje samoposmatranje kao metod naučnog saznanja, mogućnosti eksperimenta veoma sužava, a naročito afirmiše metode posmatranja, istorijski i komparativni metod ("kao u biologiji"). Njegova teorijska holistička shvatanja društva ne vide ispitivanje kao metod - već "svedočenje". Dirkem je, razumljivo, znatno elastičniji. Nasuprot njima, Dž. S. Mil je po orijentaciji nominalista, te vidi probleme odnosa pojedinačnog, posebnog i opšteg i kao predmet istraživanja vidi u osnovi odnose između individualnih ljudi, te shodno tome preferira i posebnosti nauka i metoda. On se jedini među pozitivistima neposredno teorijski bavio indukcijom i njenim saznavnim mogućnostima i teorijom uzroka, te došao do odredbe "inverzne dedukcije" (dedukcije sa obrnutim postupkom), a formirao je nauku o uzroku (uzročnosti) pod nazivom "Etiologija".

Izražene razlike dovode čak u okviru istog teorijsko-metodološkog pravca do znatnih razlika u odnosu prema predmetu i metodi nauke.

4) Razlike u odnosu pozitivista prema afirmaciji i stvaranju novih metoda

Najveće razlike između izvornih pozitivista mogu se konstatovati u afirmaciji i stvaranju novih opštenaučnih i istraživačkih metoda. Saglasnost pozitivista oko empirijsko-teorijskog pristupa i indukcije kao osnovnog bitnog metoda (mada se i tu mogu naći određene razlike) znatno je narušena u odnosu prema opštenaučnim metodama. To se najneposrednije ogleda u odnosu na opštenaučnu statističku metodu.

Kont je imao negativan stav prema statistici i potcenjujući odnos prema mogućnostima matematike u društvenim naukama i istraživanjima. U osnovi opštenaučne statističke metode upravo su matematika i statistika, kvantifikacija i numeričko naučno objašnjenje. Čak i kada se krajnje dobronamerno shvati stav kao dalekovido upozorenje o opasnosti od kvantofrenije, njegovo porijeklo je teško objasniti s obzirom na afirmativan odnos prema indukciji. Možda ga treba tražiti u tvrdnji da se naučno saznanje ne sastoji u prostom ređanju podataka i nerazvijenosti društvene statistike. Nasuprot njemu, Mil je isticao vrednost statistike, a Dirkem je neke svoje radove (npr. o samoubistvima) zasnivao na statističkim istraživanjima.

Kont se veoma afirmativno odnosio prema istorijskom metodi ističući da se sve (društvene) pojave mogu istraživati istorijskom metodom, što nisu poricali ni Mil, ni Dirkem. On je afirmisao i komparativnu metodu, mada je smatrao izvornom metodom biologije (eksperiment je smatrao izvornom metodom fizike, sistematsko klasifikovanje metodom hemije), pa je ukazao na istorijsko-komparativni metod kao moguću zamenu za eksperiment u društvenim istraživanjima poredeći teološki sa metafizičkim i pozitivnim - pozitivističkim periodom u razvoju društva. Međutim, bitna pravila o predmetu istraživanja ovom i opštem postupku dao je E. Dirkem i afirmisao ih kroz svoja dela.

Značajne su razlike između Konta i Mila u shvatanju uloge pravila logike. Kont ne pominje logiku i metodologiju i ne obrađuje problematiku postupaka u utvrđivanju - izvođenju istinitih naučnih zakona. On ostaje na nivou opisivanja sukcesije i koegzistencije, što Mil neposredno kritikuje postavljanjem zahteva za uspostavljanjem određenih standarda i postupaka za utvrđivanje istinitosti. Dirkem to u izvesnoj meri rešava svojim "Pravilima sociološkog metoda" i shvatanjem "graničnih" uslova.

Kont nije formulisao nijednu novu metodu, mada je dao podsticaj razvoju istorijske i komparativne metode.

Milov najveći doprinos je upravo u pokušaju izgradnje metoda istraživanja uzroka poznatih i kao "Milovi kanoni".⁵⁸ To su:

1. Metoda slaganja, koja se sastoji u utvrđivanju više kompleksa pojava, slažu se prisustvom dve pojava koje slede jedna drugu. Ako je redosled uvek isti, prva je uzrok, druga posledica. Realizuje se kauzalnom indukcijom.

2. Metoda razlika, koja se ostvaruje da se dva kompleksa pojava razlikuju prisustvom i odsustvom jedne iste podgrupe, a pojave u njoj uvek imaju isti redosled, prethodeća pojava je uzrok, a sledjeća posledica.

3. Metoda korelativnih varijacija, u kojoj se konstatuje da ako se u jednoj grupi pojava javljaju korelativne varijacije samo u jednoj podgrupi, prethodeći fenomen je uzrok, a

⁵⁸ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 252-254.

sljedeći posljedica.

4. Metod ostatka, po kome, ako se u jednoj grupi pojava znaju uzroci unutar svake podgrupe sem jedne, prethodeća pojava u jednoj podgrupi je uzrok, a sljedeća je posljedica.

Navedenim modelima treba dodati peti kombinovani model slaganja i razlika.

U vezi s izloženim treba dodati i to da je Mil dao definiciju pojma "empirijskih zakona", pa konstatovao da se indukcijom mogu saznati samo empirijski, ali ne i "kauzalni" odnosno "uzročni zakoni". Međutim, neophodno je kritički se odnositi prema metodama istraživanja uzroka (mada za sada nemamo bolje formulisane). Inače, pravila sadržana u Milovim kano-nima o odnosu zavisnosti posljedice (u društvenim naukama posljedica) od jednog ili više uzroka i o uzroku (uzrocima) kao prethodnim i posljedici (posljedicama) kao sljedećim trajno važe. Istina, istraživačima ostaje da rešavaju probleme lažne korelacije i uzročnosti, redosleda osnovnog i neposrednog uzroka, odnosa više uzroka, itd.

Samo je Dirkem u toku svog stvaranja, svojim delima, demonstrirao osnove strukturalne analize (koja je kasnije poslužila kao osnov strukturalno-funkcionalne i funkcionalističke funkcionalne analize) i pokušao da objedini i kodifikuje osnovna pravila naučnog (pozitivističkog) istraživanja. Najkraće rečeno, ta pravila sadrže:

- a) određenost predmeta istraživanja;
- b) aktivirana postojeća teorijska saznanja;
- c) ciljeve istraživanja;
- d) metode sakupljanja podataka odgovarajućim metodama;
- e) intersubjektivnu proveru;
- f) izvođenje zaključaka - naučnih zakona i naučnih objašnjenja.

Jednom rečju, ta pravila propisuju uređenu proceduru koja podrazumeva i operacionalizacije, pojmovnu obradu i strogo poštovanje logičnosti i smislenosti.

5) Kritika pozitivizma

Kritike pozitivizma su brojne kako unutar samog izvornog pozitivizma tako i spoljne kritike. Najozbiljnije i najteže kritike upućivane su i upućuju se od strane pripadnika aksiološkog i dijalektičkog pravca, ali su ozbiljne i kritike koje dolaze, direktno ili indirektno, iz potprava pozitivizma, naročito iz reda funkcionalista.

Među najznačajnije, opravdane kritike pozitivizma, možemo uvrstiti:

1. jednostranost pozitivizma, naročito u njegovom početnom periodu. Ta jednostranost izražena kroz decidirana stanovišta o istraživanju društva i društvenih pojava "kao stvari", što je razumljivo;
2. prenatraglašenje insistiranje na čulno-iskustvenom bez dovoljne operacionalizacije;
3. prenatraglašenje insistiranje na ugledanju na prirodne nauke i njihove standarde;
4. shvatanje društva kao nužno saglasnog i društvenog razvoja kao nužnog i jedno-smernog (bar do Dirkema);
5. isključivost prema nekim naukama (bar u početku);
6. shvatanje društva kao "zatvorenog sistema";
7. jednostranost i isključivost prema nekim naučnim metodama.

Mnogo toga što su kao svoju kritiku izrekli B. Šešić i M. Pečujlić, Merton itd., mora se uvažiti, ali moramo konstatovati da su neke posledice nedovoljnog razumevanja i nedovoljnog udubljivanja; neke su ideološke, a neke su parcijalne. Zato plediramo za kritički odnos prema pozitivizmu i prema njegovoj kritici.

2. Strukturalizam kao teorijsko-metodološki pravac

Strukturalizam spada u red najmanje afirmisanih teorijsko-metodoloških pravaca u istraživanjima društvenih pojava. Izuzetak su istraživanja u oblasti semantike i semiotike. Ovo bi moglo biti iznenađujuće s obzirom da je strukturalizam znatno doprineo kritici monizma, odnosno pozitivizma i sticanju stabilnosti ekonomske strukture kao osnovne i determinirajuće, da savremeni strukturalizam nije iz svog vidnog polja sasvim izbacio subjekta i strukturu odredio kao vanvremensku i vanprostornu. Pritom se sasvim zapostavlja činjenica da strukturu društva čine upravo subjekti (individualni, grupni, kolektivni itd.), da su svojim smislenim, ciljnim, voljnim aktivnostima, akcijama, delanjem, ponašanjem upravo tvorci određenih činilaca društvene strukture. Naime, društvene strukture ne nastaju samo stihijno odnosno spontano, već i ciljnim delanjem ljudi - dakle ljudskim stvaralaštvom.

Ne može se, naravno, osporavati stanovište da je struktura starija od ljudi. Nekakve strukture su postojale i Pre nastanka ljudi, a i ljudi su nastajali kao razvojne strukture. Međutim, to nije neposredni predmet društvenih nauka. Njen predmet, ako se uopšte može definisati kao opšti - kao predmet celine društvenih nauka, jeste ljudsko društvo, odredbe društvene strukture. Strukturalizam, nastao šezdesetih godina prošlog veka, ne izražava slučajno sumnju prema društvenim naukama jer se procesi nastajanja, razvoja i nestajanja društvenih struktura, kao i procesi njegove egzistencije odigravaju po zakonima i pravilnostima znatno drukčijim nego u prirodi. Društveni zakoni su više problematični nego deterministički. Šta znači iskaz "Društveni zakoni su više problematični nego deterministički"? Prvo, postoje dve vrste društvenih zakona:

a) oni koji nastajali spontano u raznim etapama razvoja društva i čiji su izvori potrebe održanja i razvoja ljudi i društva; b) zakoni koje je propisalo društvo, odnosno vladajući delovi društva. Među prvima su neki determinantni (npr. formiranje društvenih zajednica, organizovanje, delovanje društvene moći, raslojavanje po raznim osnovama, itd.). Drugi i nisu izvorni već izvedeni i saglasni društvenom vremenu. Naučni zakoni su specifični jer su saznanja o a) i b).

Strukturalizam se mora sagledavati i razumevati bar kroz dve razvojne etape i tri teorijsko-metodološke orijentacije.

Prvu, početnu razvojnu etapu nazvali bismo "naučnim realizmom" koji karakteriše tzv. "elementarizam".

Drugu etapu nazvali bismo "savremeni strukturalizam", mada je nastao u drugoj polovini prošlog veka, ali u metodološkom smislu nije dalje doprineo istraživanjima i razvoju metode društvenih nauka. Unutar ove etape razlikujemo tri orijentacije:

(1) fenomenološki strukturalizam; (2) genetski strukturalizam; (3) strukturalizam modela (prema klasifikaciji Žana Via).

1) Početni strukturalizam - "elementarizam"

Doprinos elementarizma je u suštini u shvatanju odnosa dela i celine. Početno stanovište elementarizma je da se svaka celina mora shvatiti kao složena od delova, odnosno činilaca - "elemenata".⁵⁹ Na početku elementi su shvatani kao dalje nedeljivi - "prosti činiooci", da bi se, razvojem nauke, i elementi shvatili kao složeni.

⁵⁹ Ibid. str. 155: "Struktura je celoviti sistem odnosa elementa bilo kog složenog predmeta, pojave ili procesa..."

Za metodologiju je važno stanovište da je moguće doći do valjanog naučnog saznanja time što se utvrđuje mesto činioaca u skupu činilaca i odnosa njegovih sa drugim činiočima. Ovo je važan stav jer uspostavlja odnose unutar celine. Međutim, ovo stanovište nije shvatilo kvalitativne posebnosti celine i dela; opšteg, posebnog i pojedinačnog. Otuda, uprkos ispravnom stanovištu o strukturi kao skupu (sistemu) bitnih (suštinskih) činilaca, međusobno funkcionalno povezanih, kao osnovi izvesnog trajanja pojave, ovo stanovište ne sprečava tzv. "atomizaciju" - u kojoj se i celina saznaje samo kroz delove i činioce. Kroz saznanje o položaju, mestu i odnosu u strukturi ne mogu se steći i saznanja o celini jer se moraju saznati i odnosi između celine i delova, između sastava i strukture kao i promene - kretanje strukture i u strukturi.

Upravo ti nedostaci elementarizma podstakli su razvoj strukturalizma i savremenog strukturalizma. Ipak, trajne metodološke vrednosti imaju sledeći stavovi elementarizma:

- (1) svaka celina, za svog postojanja ima svoju strukturu;
- (2) svaka celina ima svoj realitet, stav važi ako se "realitet", pogotovu "društveni realitet" ne shvata kao strogo materijalni i neposredni opaziv;
- (3) svaka pojava se može saznati tzv. strukturalnom analizom. Nesporno je da se pojava ne može naučno saznati bez strukturalne analize, ali savremena istraživanja pokazuju da sama strukturalna analiza nije dovoljna. Ona ne rešava odnose strukture i funkcija. B. Šešić izričito ističe nadmoć i neophodnost strukturalno-funkcionalne analize.

2) Savremeni strukturalizam

Zbog stanovišta i metoda savremenog strukturalizma i danas se postavlja pitanje da li je strukturalizam teorija, metod ili ideologija. Nama ovo pitanje ne izgleda aktuelnim jer svaki teorijsko-metodološki pravac sadrži primese odlika sve tri odredbe. Neki autori (Supek) strukturalizam čak svode na "epistemološki stav"⁶⁰ prema poznavanju stvarnosti, što je ispod sve tri navedene odredbe. Osnovne postavke začetnika savremenog strukturalizma, u koje ubrajamo Kloda Levia Strosa⁶¹ (Clod Levi Strauss) i Mišela Fukoa (Michael Foucault) mogu se ukratko ovako izložiti:

(1) velika sumnjičavost prema društvenim naukama, naročito filozofiji za koju se tvrdi da "ne postoji sama za sebe niti s punim pravom". Ovaj stav se lapidarno tvrdi iskazom da je bitna razlika između fizike i društvenih nauka u tome što "fizika operiše simbolima, a društvene nauke sa simbolima stvari koje su i same simboli";

(2) strukturalizam nastoji da se: "...svest naspram ljudskih pojava stavi u položaj sličan onom za koji su fizičke i prirodne nauke pružile dokaz da se jedino u njemu svest može razvijati...";

(3) činjenica strukture je prirodna, a strukture preobražavanjem rađaju druge strukture;

(4) otklanjanje subjekta je nužnost metodološke prirode (po nama to je metodološka greška), jer su ljudsko i društveno determinisani dvostruko:

(a) sistemom koji se reorganizuje radi izmirivanja svih razlika sa spoljašnjim nužnostima, i

(b) dubokim podzemnim slojevima duha i fundamentalni su postojani vidovi

⁶⁰ Supek, Rudi: Zanat sociologa, Školska knjiga, Zagreb, 1983. str. 69.

⁶¹ L. Stros: Kulinarski trougao, čas. "Kritika", 1970. br. 4, str. 167-177.

radnji ljudskog duha;

(5) u osnovi svega je krajnja priroda, večno nedostižna, a dostižni su samo neki nivoi, njihov odnos i izbor;

(6) strukturalnom analizom obuhvataju se: matematička bivstva, prirodni jezici, muzička dela i mitovi. "Mitska analiza" je simetrična i obrnuta od statističke jer kvalitativnom strogošću zamenjuje kvantitativnu. Obje mogu težiti tačnosti ako raspolažu mnoštvom slučajeva iste težnje za spontanom organizovanjem u vremenu i prostoru - za koje je model već dat u delu;

(7) čovek je izložen potčinjenosti življenja i potčinjenosti mišljenja. Stepni i vrste kulture se smenjuju, a Pre nego što iščeznu prenose suštinsko i funkcionalno na najbližu (navedenu) vrstu kulture;

(8) bitan je genetički kod, a svi genomi virtuelno postoje Pre pojedinačnog individua. Svojstva razlika između životinja i ljudi čini zanemarljivim razlike između ljudi;

(9) um - razum ostvaruje samo stalnu delatnost. Simbolička funkcija nužno se postavlja između mišljenja i življenog sveta, a misao produbljuje jaz između intelekta i života;

(10) stvarne genetičke ili specifične razlike neposredno su povezane sa diskontinuitetom u genetskom kodu. Genetički kod, kao i jezik uopšte, nastaje kombinovanjem i distinktivnim suprotstavljanjem malog broja činilaca;

(11) neophodno je načelo diskontinuiteta, a s njim je povezana klasifikacija. Istorijski periodi tako nastaju unutrašnjim "premeštanjem" činilaca, a "premeštanje" omogućava opstanak strukture. Osnovna determinirajuća ekonomska struktura ne gubi svoju poziciju;

(12) zajednički osnovni stavovi strukturalizma ipak ne sprečavaju značajnije razlike unutar njega.

2.1. Fenomenološki strukturalizam⁶²

U osnovi ovog strukturalizma nalaze se bitni stavovi fenomenologije i postavka Huserla. Predmet izučavanja su objekti obuhvaćeni kao misaoni, pri čemu se uvažavaju iskustva preživljenog. Akcenat je na strukturama oblika. Do saznanja se dospeva istovremenim opažanjem konkretnog i univerzalnog, shvatanjem smisla i intuicijom. To se odigrava psihološkim događanjem, preko koga se opaža bitno i zadržava opšte značenje. Nasuprot shvatanju o potrebi isključenja subjekta, fenomenološki strukturalizam ističe da subjekt učestvuje u misli, on je shvata. Misao ima objektivnu dimenziju, a ona i objektivna stvarnost ukazuju se subjektu. Smisao se utvrđuje u dijalektičkom odnosu između subjektivnog i objektivnog. Činjenice se organizuju na osnovu unutrašnje logike, a ne pod pritiscima neke spoljne sile odnosno nužnosti.

Struktura se shvata kao vanvremenska, a misao se shvata ejdetskom intuicijom jer ni ona nije temporalno određena. Ta vremenska neodređenost logično vodi ka rezervisanosti prema istoriji, ali i pored toga, ne manifestuje rezervisanost prema empirijskom i smislenom. Ova strukturalistička orijentacija ubraja se u "niže" nivoe strukturalizma.

2.2. Genetski strukturalizam

Osnovna pažnja ove tendencije strukturalizma usmerena je na nužna povezivanja koja se

⁶² O vrstama strukturalizma vidi časopis "Delo", Nolit, Beograd, 1974. i Zbornik "Strukturalizam", Zagreb, 1970.

ukazuju kroz prirodu stvari - predmeta. Ona se suprotstavlja "statičkom strukturalizmu", a stavlja naglasak na dinamičke i značajne celine. Smatra da se do strukturnog određenja može doći shvatanjem istorijskog procesa, što logično implicira shvatanje smisla i vremena. To je uslov da se saznaju sinhrona i dijahrona strukture.

Odnos istorije i etnologije shvata se kao "simetričan", a etnologija je nadređena istoriji. Istorija se određuje kao misaona rekonstrukcija prošlosti.

Pretpostavlja se da su subjekt i objekt u logičnom odnosu. Takođe se ističe veza i odnosi koji upućuju na celinu, a povezivanjem elemenata strukture ostvaruje se pomoću smisla.

Ova tendencija, kao i prethodne, otvorena je prema logici sadržaja. Veoma je značajan stav da se saznanje smisla stiče preispitivanjem u ukupnosti istorije, te da se to ne vrši prostim uvođenjem jedne značajne strukture u drugu, već praksom, uključivanjem i strukture pojedina i grupa.

U genetičku orijentaciju strukturalizma opravdano je uključiti i Altiserov, odnosno "marksistički" strukturalizam. Njegovo osnovno stanovište o nepromenljivosti osnove ekonomske strukture i njenoj determinanti već smo izložili.

2.3. Strukturalizam modela

Bitna odredba strukturalizma modela je vanvremenost strukture i njena vanistoričnost. Usmerenje ove orijentacije na ovladavanje apstraktne strukture "kao takve", postavljanju strukture kao nečeg apsolutnog, kao apstrakcije koja ima transcendentnu vrednost. Ovako formulisan predmet određen je zakonom (društveno - naučnim), a saznanje pojedinačnog u tom modelu se predviđa.

Apstraktni model se određuje kao apstrakcija mišlju, na osnovu zakona i kombinacijom elemenata - van vremena. Model čine apstraktni predmeti koji se nalaze u međusobnim odnosima, čine model u okviru koga se ostvaruju zakonitosti. To omogućava da se pomenuti odnosi aksiomatizuju i budu povezani sa načelima (principima) koji se mogu opravdati u okviru nekog sastava, pri čemu oni (sastavi) uzimaju kao predmet i sami sebe.

Ipak, ni ova orijentacija nije uspešla da odbaci ulogu istorije. Model se iskazuje kao određeni tip privremene objektivnosti, pa samim tim pristupa vremenskom istraživanju i naučnom saznanju. Istorija se javlja kao analiza situacije. Međutim, stanovište je da model ne vraća činjeničnu vremenost predmetu koji određuje, a naročito ne pri istraživanju fenomena. U osnovi tog stanovišta je ideja da se primaju činjenice "na nekom jeziku" i "da se sve može signirati", te ne priznaje logiku sadržaja i ne orijentiše se na smisao.

Strukturalističku metodu, prema L. Strosu ("Divlja misao"), omogućuje i opravdava shvatanje sastava podsvesne prirode, a nju otkriva lingvistika. Logika ove orijentacije je logika poredaka i kodova koja se ne naziru izvan kombinacije elemenata, a sami elementi su bez značaja.

Modalni strukturalizam insistira na razlikovanju pojavnog i suštinskog, površinskog i temeljnog. Po tome je inspirativan. Bitan nedostatak je u prenebregavanju činjenice da izvan ljudi i društva nema ni jezika ni lingvistike. Takođe, ne mogu se mnogi složeni društveni odnosi i društvene strukture, pogotovu savremeniji, saznati posredstvom legendi⁶³ i lingvistike, bez značenja jezika, sadržine i smisla.

⁶³ Matić, Milan: Mit i politika, Rad, Beograd, 1974, str. 389.

2.4. Strukturalistički metod

Izložena stanovišta u raznim etapama razvoja i orijentacijama strukturalizma sugeriraju zaključak da je jedna zajednička, osnovna metoda strukturalna analiza. Međutim, evidentne su i određene metodsko-metodološke razlike koje se manifestuju kroz sljedeće:

1) početno shvatanje strukturalizma analize karakteristično za elementarizam sa svim osnovnim odlikama strukturalne analize izvan strukturalističkog pravca (npr. E. Dirkema);

2) shvatanje strukturalističke analize prvenstveno vezano za orijentaciju strukturalizma modela i L. Strosa koji navodi dve njegove etape:

(1) dodir sa preživljenom stvarnošću - što podrazumeva: a) dodir sa preživljenom stvarnošću analizom sadržaja sadašnjosti i referentne prošlosti; b) uklapanje saznatih činjenica u određenu celinu značenja. Fenomenološki i genetski strukturalizam su orijentacije kojima odgovara ova etapa (ovaj nivo) strukturalističke analize;

(2) druga etapa podrazumeva razvoj delanja analitičkog uma i razuma. Njima se otkriva izvorni totalitet (struktura) koji se "uklapa" u druge totalitete (strukture). U stvari, uspostavlja se odnos između izvornog totaliteta - izvorne strukture i novonastalih struktura neodvojivih od izvorne.

Predmet i cilj ove etape, koja odgovara strukturalizmu modela, jeste otkrivanje osobina - struktura zajedničkih većini ljudskih društava. Razlika između opšteg i zajedničkog se mora uvažiti jer ona čini njihov razvoj. Helga Galas u članku "Kulinarski trougao" navodi pet koraka metodskog postupka (mada pominje šest) u strukturalističkom istraživanju:

(1) znak koji treba interpretirati razlaže se na konstitutivne elemente;

(2) izgrađuje se paradigmatički tip pomoću: a) diskursa; b) poređenja varijanti diskursa; c) poređenjem različitih diskursa na istu temu. Izgradnja paradigmatičkog tipa najteži je deo ovog metoda zbog mnogih mogućnosti iz kojih treba izvesti najproduktivniji;

(3) konstruiše se model u kome svi mogući izrazi paradigmatičkog niza imaju svoje mesto. Model je apstraktan i nema svoj neposredan empirijski korelat - fenomen;

(4) objašnjava se vrednost položaja empirijskog fenomena u okviru konstruisanog modela u okviru koga je to samo jedna od mogućih kombinacija;

(5) poslednji korak je hronologija odnosa paradigmatičkih postavki.

Tokom ovih postupaka otkriva se slaganje društvenih institucija uporedivih po njihovoj strukturi (upotreba homologija) i otkrivanje jednakosti struktura i sadržaja (upotreba analogija). Među empirijskim datostima (fenomenima) nema homoloških odnosa (slaganja), već su oni mogući samo među strukturnim modelima.

Bitno svojstvo postupaka prilikom konstruisanja diskursa iz paradigme i raspoređivanja u sintagmi je selekcija i selektivnost.

Klod Levi Stros je ovaj postupak primenio pri analizi mitova.

U vezi s procedurom izrade modela i primenom postupaka ostaju mnoga pitanja bez dovoljno pouzdanih odgovora, što otežava (ili čak onemogućava) mnoga kontrolisana empirijska istraživanja. Najvažnija su svakako podobnost i dometi promene legendi i oslanjanje na sistem apstrakcija. Samo shvatanje modela podseća na (aksiološki) Veberov idealni tip i otvara mnoga pitanja u vezi s tim.

To su bitni razlozi što u naučnoistraživačkoj praksi ovaj oblik strukturalne analize nije dobio širu primenu i afirmaciju u društvenim naukama.

3. Funkcionalizam

Funkcionalizam spada u red najraširenijih i najuticajnijih pravaca krajem XIX i početkom XX veka, a može se smatrati da je i danas veoma prisutan u naučnim promišljanjima i istraživanjima. Njegova privlačnost i sposobnost da se primenjuje transparentno i neposredno - manifestno, kao i da se "uvuče" i u radove i pristupe mnogih koji ga deklarativno odbacuju i kritikuju zasniva se na lakoj prihvatljivosti i pozitivističkoj tradiciji i zasnovanosti shvatanja društva kao specifičnog "društvenog organizma" po ugledu na biološki organizam. Bitni, osnovni pojmovi funkcionalizma: struktura, uloga, funkcija, sistem, aktivnost, akcija, odnos, položaj, ravnoteža, normalno i nenormalno ponašanje, ciljevi, težnje, očekivanja, prilagođavanje, specijalizacija, kontrola, itd. poznati su i u upotrebi u raznim teorijsko-metodološkim pravcima (Na primer, svi ti pojmovi se susreću u istim ili modifikovanim značenjima već u pozitivizmu i strukturalizmu, a neki se susreću već kod Platona i Aristotela), a njihovo osnovno značenje oslanja se na značenja u biologiji. Funkcionalistička shvatanja su popularna i lako upotrebljiva u svim sistemima upravljanja i vladanja u društvu, u svim sistemima podjele rada u čijoj organizaciji postoje hijerarhijski i funkcionalni odnosi. Funkcionalizam ima svojstva teorije o društvu, metodološkog pravca i metoda i ideologije. Već samim tim ne možemo ga smatrati potpuno koherentnim, mada je njegova metodološka nekoherentnost znatno manja nego teorijska. Kao i svi drugi teorijsko -metodološki pravci, funkcionalizam je imao svoj razvojni put.⁶⁴ Mi ćemo razmatrati samo bitne odredbe razvojnih etapa značajnih po metodologiju i društvena istraživanja. Po tom kriterijumu razlikovaćemo:

1. prelaz od pozitivizma ka funkcionalizmu;
2. razvijeni funkcionalizam;
3. postfunkcionalizam.

3.1. Prelaz od pozitivizma ka funkcionalizmu

Začeci funkcionalizma najčešće se lociraju u drugu polovinu XIX veka i u vezi s tim navode se Spenserova shvatanja funkcije kao: "odnos dela i celine - doprinos dela obavljanju aktivnosti ka kojoj je celina usmerena". U to vreme u društvene nauke ulaze pojmovi rast, razvoj, integracija, diferencijacija, struktura i drugi, karakteristični pojmovi za biološke nauke.

Za naučna društvena istraživanja bitna su dva njegova i danas važeća stanovišta: (a) "istraživanja treba teorijski usmeriti" i (b) „deduktivne stavove treba proveravati induktivno i uporednim istraživanjem." Ovim stavovima trasirano je trajno važeće pravilo o odnosu empirijskog istraživanja i teorije u fazi pristupanja istraživanju, ali je samo nagoveštena povratna veza rezultata empirijskog istraživanja i teorije. No, ovaj stav nije originalan i nalazimo ga već kod pozitivista.

Istinski prelaz, odnosno izrastanje funkcionalizma utemeljio je E. Dirken svojim veoma značajnim delima: "Pravila sociološkog metoda", "Društvena podela rada", "O religiji", itd. Njegovo istraživanje samoubistva, uprkos opravdanih kritika nekih teorijskih premisa i zaključaka, ima fundamentalan značaj za empirijska istraživanja.

Prvu značajnu distancu koju Dirken uspostavlja prema osnovnim početnim postavkama

⁶⁴ Ilić, Vladimir: Funkcionalizam u sociologiji, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1995. To je iscrpna studija i odnosi se na sve delove rada o funkcionalizmu, te ga nećemo svaki čas navoditi.

pozitivizma o čulno-iskustvenom nalazimo u njegovom shvatanju društva i društvenih pojava. On ističe da su društvene pojave nematerijalnog karaktera i da su one samosvojstvene ontološke prirode. Produbljeno kritičko razmatranje ovog, za istraživanje društva fundamentalnog stanovišta, dovešće do afirmacije stava o nematerijalnosti bitne dimenzije društvenih pojava, ali neće prihvatiti svako isključenje materijalnosti. Ljudi, njihove zajednice, njihovi proizvodi i sredstva, njihova okruženja su nužna i materijalna. I sam Dirken, uprkos izloženom stavu, svojim istraživanjima, posebno istraživanjima samoubistva, podjele rada i vrsta solidarnosti nije mogao izbeći ni pojedinca, ni materijalnu stranu društvenih pojava. Posebna "ontološka priroda društvenih pojava", ako se veštački ne odvoji od pojedinca, grupe, zajednice, organizacije i institucije, potvrđuje se i praksom i teorijski.

Fundamentalno metodološko stanovište Dirkena da treba posebno istraživati uzroke društvenih pojava i posebno njihove funkcije u skladu je sa stavom o "ontološkoj prirodi društvenih pojava", ali i u suprotnosti sa stanovištem da se one moraju istraživati "kao stvari". Istog značaja je i njegov stav da treba razlikovati uzroke i funkcije kao i stav da mogu postojati društvene pojave bez istinskih društvenih funkcija, te da iste društvene pojave mogu istovremeno ili u razna vremena da vrše više raznih funkcija. Ovde imamo nagoveštaj funkcionalne zamene odnosno supstitucije.

Artikulisanje pojma "društvena potreba" kao posredujućeg u odnosu između "društvenog cilja" i "društvene činjenice", kao i između raznih društvenih pojava i "društvenog organizma", nudi istraživačima društva prihvatljivu pojmovnu aparaturu i "pokrivena" funkcije, što je pogodan osnov i podsticaj formiranju Mertonovog sistema funkcija. Njegovo shvatanje "funkcionalnih alternativa" sastavni je deo shvatanja funkcija.

Od bitnog značaja su i Dirkenovi zahtevi za istraživanjem društvene uzročnosti i razvijanjem uzročne analize u cilju otkrivanja determinističkih osnova društvenih pojava i događanja, kao i prelaz od "organiciističkog" na "metafizičko" mišljenje, čemu doprinose pojmovi "društvena potreba", "društvena funkcija", "funkcionalna alternativa" i sl.

U metodskom smislu bitan je njegov doprinos razvoju strukturalne i funkcionalne sekundarne (delo "O religiji") i uzročne analize, razvoja pravila uporednog istraživanja, koncepcija o sužavanju okvira istraživanja posredstvom monografskog istraživanja, kao i koncepta povezivanja funkcionalnog, uporednog i monografskog pristupa.

Iako smo ovde posebno obradili Dirkenov doprinos funkcionalizmu i njegovom izdvajanju iz standardnog pozitivizma, njegovo delo treba posmatrati u celini, dakle i u vezi njegovog doprinosa pozitivizmu.

3.2. Razvijeni funkcionalizam

Mada sve bitne odredbe funkcionalizma nalazimo već u delima Emila Dirkena, razvijeni funkcionalizam vezujemo za delo Talkota Parsonsa. U njegove neposredne preteče možemo ubrajati Branislava Malinovskog i Redklifa Brauna. Njihova istraživanja u oblasti socijalne antropologije znatno su doprinela shvatanju funkcija kao instrumenta ostvarivanja odnosa dela i celine, i kao instrumenta analize, a doprinela su i razvoju komparativnih istraživanja.

Talkota Parsonsa smatramo pravim osnivačem funkcionalizma zato što je on nastojao da

izgradi jednu celovitu funkcionalističku teoriju društva.⁶⁵ Njegovo polazište je u osnovi organističko, ali je manje naglašeno i manje napadno nego u mnogim drugim slučajevima. Mada se pitanjima opštenaučnih metoda nije bavio, doprineo je indirektno razvoju metode modelovanja. On je, razvijajući svoju teoriju društva, izložio shvatanja o društvu, zamisao društvene strukture, funkcija, odnosa i uloga u društvu, formirajući intelektualni model ljudskog globalnog društva. To je teorijskokonceptualan model koji ukazuje na potrebnu metodološku orijentaciju u skladu sa odredbama predmeta i njegovim zahtevima.

U svom fundamentalnom delu "Struktura socijalne akcije" Parsons izlaže osnovne stavove o shvatanju ljudskog društva kao složenog sistema društvene akcije. Uprkos zamerkama da je Parsons ljudsko društvo shvatao kao statično i trajno determinisano, njegov iskaz o društvu kao o sistemu društvene akcije ukazuje na dinamičko shvatanje društva u čijoj su osnovi ljudske akcije koje čine sistem. Izraz "sistem ljudskih akcija" može imati više značenja i tumačenja, te ima razloga za njegova dalja, nepristrasnija, istraživanja. Dalja izlaganja, prema kojima je taj "sistem ljudskih akcija" homogen, bezkonfliktn i funkcionalan, te koji se održava preko "ekvilibrijuma" održavanja ravnoteže,⁶⁶ što je bitna težnja sistema. Osnovna greška ovog modela je u isticanju homogenosti i bezkonfliktnosti i u povezivanju funkcionalnosti sa homogenošću i bezkonfliktnošću. U momentu stvaranja ovog modela on još ne vidi kasnije Mertonove postavke o ulozi disfunkcija i latentnih funkcija, mada je za to već postojao oslonac u delima Dirkema.

Teorijsko-konceptualan model složenog sistema ljudskog društva Parsons prikazuje kroz: A) pod sisteme: a) kulture; b) ličnosti; c) organizme povezane u sistem društva. Unutar njih ostvaruju se određene funkcije kao i uzajamna dejstva između njih, i to: (1) adaptacije; (2) ostvarivanja ciljeva; (3) održavanja forme egzistencije i (4) integracije. Funkcije adaptacije i ostvarivanja ciljeva daju mogućnosti da se shvate u raznim značenjima. Tako funkcija adaptacije može da se shvati kao adaptacija ličnosti, pod sistema i sistema situaciji, svih subjekata i uzajamno. Dakle, adaptacija ne mora da bude jednostrano prilagođavanje stanju sistema, već dinamičko uzajamno prilagođavanje. Na to značenje ukazuje i funkcija ostvarivanja ciljeva. Jasno je da je ova funkcija veoma dinamična i prilagodljiva promenljivim ciljevima ličnosti, pod sistema i sistema - čak i u situacijama "ekvilibrijuma".

U osnovi ovog modela sistema su četiri bitne jedinice: a) vrednosti; b) norme delatnosti i ponašanje; c) kolektivni činiloci i d) funkcije i uloge. U ovom slučaju jasna je veza između Dirkema i Parsonsa u shvatanju bitnih činilaca kohezije društva (vrednosti i norme delatnosti i ponašanja, funkcije), mada se izričito ne navode "društvene potrebe" i "društvene činjenice".

Društvo je, po teoriji Parsonsa, samoregulativan sistem karakterističan po akcijama na održanju sistema. Pojam "održanje sistema" zasluži najveću pažnju jer je podstakao postavljanje pitanja: da li taj pojam isključuje promene ili shvata održavanje sistema uz promene i promenama koje podrazumevaju prilagođavanje. Ma koliko predmetna teorija bila apstraktna, teško je pripisati bilo kom naučniku, a pogotovu naučniku Parsonsovog ranga, da

⁶⁵ Najvažnija dela Talkota Parsona su: *The Structure of Social Action*, New York, 1949; *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, Illinois, 1954; *The Social System*, Glencoe, Illinois, 1951.

⁶⁶ Kuvačić, Ivan: *Parsonsova teorija socijalne ravnoteže*, u knjizi: *Marksizam i funkcionalizam*, Komunist, Beograd, 1970, str. 41-66.

je sistem ljudskog društva isključivao promene u sistemu i sistemu uprkos relativnoj stabilnosti sistema. Međutim, on to nije dovoljno objasnio. Shvatanje da je društvena akcija motivisano ponašanje koje je usmereno prema cilju koji je odabran prema korisnosti (pogodnosti) po subjekta, odnosno prema očekivanju da će se određenim ponašanjem (akcijom) cilj ostvariti, dopunjava stav da akciona orijentacija može biti kognitivna (saznajna) i katetička (vrednosna).

Izložena shvatanja ukazuju da se u sistemu ravnoteža - "ekvilibrijum" ne održava automatski, već da za to postoje određeni mehanizmi: a) mehanizam društvene kontrole (norme i sankcije) i b) socijalizacija (vaspitanje). Njima se sprečavaju devijantna, patološka ponašanja i deformacije - dakle, sva ponašanja koja narušavaju vršenje funkcija svakog subjekta usmerenog na održanje socijalnog sistema kao funkcionalnog jedinstva - kroz vršenje uloga subjekata. Vršenje očekivanih uloga povezuje se u mrežu doprinosa održavanju sistema.

Sistem se održava uspostavljanjem apsolutnog prioriteta potreba sistema nad pojedincem. Društvo, makrosistem, determiniše sve odnose i uloge. Zbog toga se Parsonsov funkcionalizam i smatra "makrofunkcionalizmom".⁶⁷

Makrofunkcionalizam, kao što se vidi, zapostavlja i podređuje mikrogrupe i pojedince, te ostaje nejasno između koga i kako dolazi do konsenzusa koji je u osnovi beskonfliktnog društva. To otkriva Homans i makrofunkcionalizam koriguje svojim "mikrofunkcionalizmom".⁶⁸ To čini pripisujući determinatnu ulogu mikrogrupama, koje su dvostruki sistemi: a) spoljni - koji sudeluje u međudejstvima između mikrogrupe i sredine u kojoj se ona nalazi; b) unutrašnji - kao sistem unutrašnjih uzajamnih dejstava članova mikrogrupe. Mikrogrupa je, takođe, samoregulativni sistem čiji su bitni činiooci: (1) aktivnost; (2) uzajamna delovanja; (3) norme delanja i (4) vrednosti.

Mada nije sasvim jasno kakav je odnos između samoregulative globalnog sistema (Parsonsovog) i samoregulative mikrogrupe kao mikrosistema (Homansovog), ostaje činjenica da je ukazano na strukturu društvenog sistema i autonomije unutar njega.

Bitan i najveći doprinos funkcionalizmu dao je zaista Parsons postavljanjem konceptualno-teorijskog okvira i u afirmisanju pojmova: sistem, podsistem, uloga, funkcija, akcija i "ekvilibrijuma" kao procesa i odnosa. On se, međutim, nije posebno bavio problemima funkcionalne analize, već je smatrao zamenom za dinamičku. A dinamička analiza vodi funkcionalnoj ("funkcionalističkoj") teoriji.

Ipak, time što pokušava da uzme sve relevantne činioce u obzir i načelno omogućava uporedna istraživanja za iskustvenu proveru teorijskih postavki, ne stimuliše istraživanje uzroka. Time što strategijom primene funkcionalne analize traži potpuni sastav sistema i rešavanje svih pojmovnih i značenjskih problema Pre istraživanja predmeta analizom. Tako se bilo koji "problemski uzrok" može "sistemski primeniti" na sve strukture (sastave?) koje pripadaju sistemu, čime funkcionalna analiza dobija veliki potencijal u objašnjenju.

U okviru samog funkcionalizma mnogo je kritika upućeno Parsonsu, a najznačajniji su njegovi kritičari bili Goldner i Bejli. Miroslav Pečujlić je lapidarno izrazio suštinu kritike izrazom: "klasični funkcionalizam - priručnik održavanja status quo-a."⁶⁹ Naime, Parsons

⁶⁷ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 159.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 31-62.

promene vidi kao poremećaje unutar socijalnog sistema, što se rešava adaptacijom i usavršavanjem postojećih oblika organizacije.⁷⁰

U metodološkom smislu najrazvijeniji funkcionalizam vezan je za Roberta Mertona.⁷¹ Dok je Parsonsovo stvaralaštvo i njegovih najbližih saradnika bilo prvenstveno usmereno na stvaranje jedne opšte, univerzalne i zaokružene teorije o ljudskom društvu (npr. Suzan Keler, asistent Parsonsa, razvija teoriju o društvenim elitama), Merton izuzetnu pažnju posvećuje metodološkim problemima. Ta orijentacija i rezultati njegovog rada dozvoljavaju da ga smatramo ne samo predstavnikom najrazvijenijeg funkcionalizma već i začetnikom poznog funkcionalizma i postfunkcionalizma.

Među najznačajnije teorijske i metodološke doprinose Roberta K. Mertona opravdano je ubrajati njegovo zalaganje za oslobađanje naučne metodologije i naučnog istraživanja od ideologije. Svojim decidiranim, istovremeno i veoma osporavanim stavom, da između funkcionalizma i dijalektičkog, posebno materijalističko-dijalektičkog pravca nema suštinske metodološke razlike, te da se oni međusobno ne isključuju već da čine dva aspekta iste celine, u stvari je prethodnica tzv. integralnoj odnosno sintetizirajućoj, razvojnoj metodologiji. Kritika Miroslava Pečujlića da se polazišta i teorijska stanovišta u naučnoj metodologiji, metodu i istraživanju ne mogu zanemariti jer se time dospeva do uprošćene eklektike, opravdana je ako se uloge i uticaji paradigmi apsolutizuju. Međutim, ako se nauka i naučno istraživanje shvataju kao celina koja svoje jedinstvo ostvaruje kroz jedinstvene naučne principe i njihovu realizaciju, a to čine kroz stalnu kritičku selekciju najboljeg na osnovu proverene vrednosti, onda se Mertonovo stanovište može prihvatiti kao ispravno. Analizom mnogih sporenja između zastupnika raznih metodološko-teorijskih pravaca i unutar njih vodi nas zaključku da su svi pravci doprineli razvoju naučnog saznanja i njegovoj pouzdanosti, ali da se ekstremni stavovi nisu održali već su bili ili ublaženi ili transformisani. Na primer, od pozitivizma je trajno ostala prihvaćena neophodnost empirijskog istraživanja, ali su empiristička preterivanja odbačena. Od strukturalizma trajno valjan zahtev za istraživanjem strukture i mesta činilaca strukture u njoj i njihovih međusobnih veza, itd.

Drugi bitan metodološki doprinos Mertonov je u razvijanju shvatanja teorije, njenog nastanka i uloge i njenog odnosa sa empirijskim naučnim istraživanjima. Dublja analiza njegovih stanovišta o teoriji ukazuje na to da teorije nisu jednostavne dedukcije iz premisa, već da su osnovne postavke teorije smisljeno promišljanje zasnovano makar i na veoma udaljenom i više puta apstrahovanom iskustvu. Nije ni svako iskustveno saznanje, svako saznanje čulno-iskustvenim načinom istinito, već samo ono koje je naučno-kritički selektirano. Naučna teorija nije statična monolitna tvorevina, već je ona i sama veoma dinamičan proces kritičke selekcije, generalizacije i apstrahovanja. Mertonovo određenje teorija srednjeg obima, koje se tiču samo jedne uže oblasti, a zasnivaju se na generalizacijama više empirijskih istraživanja, u suštini tvrdi da je generalna, odnosno univerzalna teorija u naučnoj praksi i sistem mnogih teorija "srednjeg obima" i generalizacija koje mogu prerasti u teorije i (ili) koje mogu negirati delove ili cijejele teorije. Time su empirijska istraživanja označena kao izvori i kritičari odnosno verifikatori teorije.

⁷⁰ 19. Gouldner, A.W.: *Za sociologiju*, Globus, Zagreb, 1980.

⁷¹ Merton K. Robert: *O teorijskoj sociologiji*, Centar društvenih delatnosti, SSO Hrvatske, Zagreb, 1979, str. 16-148.

U periodima veoma dinamičnih promena društva izložena shvatanja o "teoriji srednjeg obima" dobijaju u značaju po naučna istraživanja.

Treći njegov bitan doprinos je u faktičkom prevazilaženju shvatanja društva kao beskonfliktnog. Proširujući Dirkemove postavke o funkcijama, Merton iscrpno obrađuje manifestnu (neposredno ispoljene) funkcije razlikujući ih od latentnih (prikrivenih) funkcija. Latentne su značajnije i one su, po njemu, pravi cilj otkrivanja. Ovo se njegovo stanovište može prihvatiti samo u slučajevima veoma složenih društvenih pojava ili onih koje nastaju. Na primer, funkcije porodice, uloge oca i majke, određenih društvenih organizacija, itd. su manifestne iako su bitne. Nesumnjivo je da one imaju i određene latentne funkcije velike važnosti, ali neretko kada postaju (ili nikada ne postaju) značajnije od manifestnih. Pored funkcija Merton uvodi i disfunkcije - koje mogu biti prevazilažene, ali koje mogu doprineti i promenama u sistemu - recimo delova sistema ili određenih funkcija, pa i podsistema ili čak sistema. Disfunkcija i reagovanje na disfunkciju je pojava svojstva dinamičnosti i razvojnosti društva i njegove promenljivosti.

Četvrti, ali metodološki najznačajniji doprinos R.K. Mertona je njegova "Paradigma za funkcionalnu analizu u sociologiji".

Osnovnih postavki ove paradigme ima 11 (jedanaest) i one imaju širu metodološku vrednost. Ovde ih navodimo u skraćenom obliku redosledom kojim ih je izložio Merton:

1. Potrebno je utvrditi pojave kojima se pripisuju funkcije. Te pojave, koje su predmet istraživanja, treba izložiti kao standardizovane, šematizovane i pojave koje se ponavljaju (repetitivne) - npr. društvena uloga, društveni proces, institucionalni obrazac, itd.

Dilema: šta mora ući u protokol posmatranja?

Naša napomena: Merton ovde termin "posmatranja" koristi u najširem smislu, a ne kao oznaku metoda. Takođe, podrazumeva odgovarajuću naučnoistraživačku proceduru, čiji je završni čin "protokol posmatranja", odnosno instrument za prikupljanje podataka. On, očigledno, uvažava Dirkemova "Pravila".

2. Potrebno je definisati pojmove "subjektivnih dispozicija", kao što su motivi, svrhe i orijentacione vrednosti. Oni se ne smiju mešati sa objektivnim posledicama stava, verovanja ili ponašanja.

Dilema: U kojim tipovima analize se može opažena motivacija smatrati za gotov podatak, a u kojima je problematična?

Naša opaska: Očigledno je da se razlikuju motivi kao uzrok, razlog, povod od motiva kao posledica, proizvoda, rezultata ponašanja - stava, te da se naznačena dilema mora unapred razrešavati kroz projekt istraživanja i kasnije postupcima istraživanja.

3. Neophodno je definisati (i operacionalizovati) pojmove objektivnih posledica, kao što su funkcije i disfunkcije, te ustanoviti pojmovne razlike između pozitivnih doprinosa, motiva i objektivnih funkcija. Takođe je potrebno utvrditi razlike između subjektivno zamišljenih ciljeva s jedne, s njima saglasnim (koindicirajućim) i nesaglasnim (divergirajućim) objektivnim posledicama.

Dilema: Koje su posledice transformacije latentnih u manifestne funkcije?

Naša opaska: Iskaz u dilemi metodološki je veoma značajan jer ukazuje na tendenciju transformacije latentnih funkcija u manifestne. Otvara i značajno pitanje da pretvaranje latentnih funkcija u manifestne ne korelira sa stepenom ostvarenja ciljeva?

4. Potrebno je definisati pojmove jedinica opsluženih funkcijom. Pritom je potrebno odrediti obim i obuhvat jedinica za koje pojava (koja vrši funkciju) izaziva posledice na

"jedinicu koju opslužuje" - bilo da su one "društveno funkcionalne" i "društveno disfunkcionalne".

Naša opaska: Navedena postavka, povezana sa prethodnim, od izuzetnog je značaja jer izražava zahtev za veoma strogom pojmovnom analizom po određenom redosledu. Osim toga, ona daje i bitne odredbe pojma "funkcija" (posljedica aktivnosti usmerena na ostvarenje cilja - aktivnost koja opslužuje). Istovremeno ukazuje i na ulogu strukture u kojoj nalazimo "jedinice koje se opslužuju", "jedinice na kojima se izazivaju posljedice" i "pojave koje opslužuju - izazivaju posljedice". Tu je sadržana i ideja o uzročno-posljedičnim odnosima.

5. I pojmove "funkcionalnih zahteva" treba definisati razlikujući potrebe, preduslove, itd. i posebno odrediti koji su od njih univerzalni ili specifični. Da bi se to uspešno ostvarilo, potrebno je izgraditi i sistem postupaka za validaciju pretpostavki o njima.

Dilema: Šta je potrebno da bi se utvrdila validnost varijable kao što je "funkcionalni zahtev" kada eksperiment nije moguć?

Naša opaska: Pojam "funkcionalan zahtev" zaista treba pomno obraditi. Pojmovi i realiteti potreba i uslova zaista su povezani, ali postoje među njima i bitne razlike koje se ne mogu zanemariti. Tako zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba jeste uslov egzistencije čoveka, pa prema tome i preduslov svih društvenih procesa, odnosa i aktivnosti - dakle nužan, ali ne za sve i dovoljan uslov. Za određenu radnju skup ili sistem radnji neophodnih za "održanje sistema", za "opsluživanje" određenih jedinica - npr. grupa ili zajednica ljudi, potrebni su i drugi uslovi - "specifični", neposredniji. U tom smislu dilema, kako je formuliše Merton, sasvim je opravdana i pretpostavlja naučnoistraživačko zasnivanje.

6. Funkcije se obavljaju primenom - korišćenjem nekog "mehanizma" u društvenim procesima. Njih je neophodno detaljno i konkretno prikazati obradom relativno stalnih odredbi, kao što su podela uloga, ceremonijali, rituali, procedure, itd.

Dilema: Koji je trenutno dostupan inventar društvenih mehanizama? Koji su metodološki problemi sadržani u razlikovanju društvenih i psiholoških mehanizama?

Naša opaska: Dosadašnja poznata definisanja i razgraničenja nauke, a posebno društvenih s jedne i ostalih, naročito psiholoških s druge strane, odgovorila su šta određene nauke i pojave koje su njihov predmet, jesu, ali ne i dovoljno jasne gde počinje granica od onog što one nisu. Naime, činjenica da je čovek prirodno, biološko, psihičko i društveno biće ne olakšava tu situaciju. Nijedna aktivnost čoveka u društvu, svesna ili nesvesna, nije lišena i psihičke (psihološke) dimenzije. Mertonov opravdan zahtev teško je u potpunosti ispuniti.

7. Moguće je više varijacija pojave koja u istraživanom slučaju može da ispuni "funkcionalni zahtev". Treba odrediti moguće funkcionalne alternative - definisati "funkcionalne ekvivalente" ili "funkcionalne supstitute" koji se mogu javiti ili se javljaju.

Dilema: Koji su primenljivi postupci istraživanja najpribližniji logici eksperimenta?

8. Neki elementi društvenog sistema se mogu, a neki ne mogu eliminisati bez negativnih posljedica po ostatke sistema. Neophodno je utvrditi strukturalnu ograničenost - definisati pojmove "strukturnog konteksta".

Dilema: Koliko dati strukturalni kontekst ograničava obim variranja pojava koje mogu efikasno da zadovolje funkcionalne zahteve? Postoji li oblast u kojoj, pod uslovima koje tek treba utvrditi, bilo koja iz širokog obima alternativa, može obavljati funkciju?

9. Statičnost nije inherentna funkcionalnoj analizi (a ni društvenim pojavama, procesima i odnosima - opaska naša), te se dinamika i promene izučavaju analitičkim pristupom preko pojma disfunkcije.

Dilema: Da li vladajući interes za ekvilibrijum odvlači pažnju od fenomena disekvilibrija? Koje procedure omogućuju procenu akumulacije ograničenja i stresova u društvenom sistemu i koje poznavanje omogućava anticipiranje najverovatnijih pravaca promene?

Naša opaska: U iskazanom stanovištu veoma je značajno isticanje neophodnosti izučavanja društvene dinamike. Međutim, disfunkcije su nedovoljan instrumentarij za previđanje razvojnih procesa koji se ne mogu shvatiti kao disfunkcije, već kao rast i jačanje sistema i funkcionalnih sposobnosti. Eklatantan primer za to je obrazovanje.

I u "dilemi" veoma je značajno pitanje o "proceni akumulacije ograničenja i stresova...". I ovde se previđa da promenama ne vode samo ograničenja i stresovi (u standardnom značenju), već i razvojnim procesima koji podrazumevaju nastajanje novih kvaliteta i kvantiteta. Dalje, ne mora uvek da se pribegava "proceni" - koja je samo jedan od intuitivnih oblika merenja, već su moguća i sistematska merenja napetosti u sistemu - ako su odgovarajući pojmovi definisani a realiteti identifikovani.

10. Funkcionalna analiza podleže validaciji strogim utvrđivanjem postupaka sociološke analize koji su najbliži logici eksperimenta i sistematičnim pregledom mogućnosti i ograničenja komparativne (interkulture i intergrupne) analize.

Naša opaska: Izloženo stanovište, u vezi s kojim nije navedena artikulisana dilema, nameće nam više pitanja, ali su najvažnija dva: prvo, da li je funkcionalna analiza shvatana samo kao sociološka? Merton je bio sociolog po vokaciji, a sociologiju je shvatao kao opštu nauku o društvu. Međutim, on nije mogao poistovećivati sociologiju sa društvenim naukama, mada je u svim društvenim naukama video i sociološki aspekt. O tome svedoči njegov rad o funkcijama političkog establišmenta. S obzirom da je na tom primeru demonstrirao mogućnosti primene funkcionalne analize, nije moguće da je nju smatrao isključivo sociološkom. Drugo pitanje je da li je ponuđeni način utvrđivanja vezanosti i vrednosti funkcionalne analize dovoljan. Očigledno je da nije - pogotovu ako se radi o nekoj drugoj društvenoj nauci, a ne samo o sociologiji; a naravno, ne samo o analizi! Naime, validacija bilo kog metoda je složeno metodološko istraživanje u okviru metodologije i metode odgovarajuće društvene nauke. Sličnosti nisu isto što i identičnosti i mogu da zavedu.

11. Funkcionalna analiza nije osuđena na ideološke implikacije. Društvena pozicija sociologa može da utiče (koliko?) na njegovu formulaciju problema, pretpostavke, pojmove i zaključke izvedene iz podataka.

Dilema: Otkriti ideološke primese i koliko one potiču iz usvojenih pretpostavki. Da li je to povezano sa statusom i istraživačkom ulogom?

Naša opaska: Težnja za otklanjanjem uticaja ideologije, ma kako bila objektivistička, idealistička je i veoma osporavana od akcionalističke teorije i metodologije. Ona otvara mnoga pitanja sistema orijentacionih vrednosti i njegove uloge u nauci i njenoj orijentaciji. Već sam stav da je nauka univerzalna i opštedruštveno dobro, da treba da služi dobrobiti čovečanstva, itd. sadrži ideološke, odnosno vrednosne odredbe. Ipak, povezivanje statusa istraživača sa ideologijom ima smisla u svim situacijama ne samo zbog ideologije već i zbog drugih razloga objektivne prirode.

Prikazanoj paradigmi Merton je odredio tri osnovna zadatka odnosno "svrhe". Prvi je da ona bude "provizorni kodifikovani vodič za plodnu funkcionalnu analizu, kao i za formulaciju istraživanja funkcionalnom analizom. Ovaj zadatak se može shvatiti i kao proceduralno uputstvo u koncipiranju i projektovanju istraživanja ovom analizom. Drugi zadatak je teorijski i

metodološki najteži i najsloženiji - njegovo izvršenje treba da vodi do, često prećutnih, postulatata i pretpostavki koje prožimaju funkcionalnu analizu. Taj napor je izražen i nastojanjem da se definiše i poveže u smisleni poredak preko (50) pedeset pojmova. Treći zadatak da "učini sociologa osetljivim ne samo na uske naučne implikacije različitih tipova funkcionalne analize već i na njene političke i nekada ideološke implikacije".

Funkcionalna analiza je često shvatana kao isključivo ili prvenstveno metod kvalitativnih istraživanja. Na to je, verovatno, delovao i uticaj Sorokina. Međutim, funkcionalna analiza je kvalitativno-kvantitativna jer izrazi "u kojoj meri", "proceniti", itd. zahtevaju merenja - makar intuitivna.

Insistiranje na "logici najbližoj logici eksperimenta" upućuje na strogo kontrolisana istraživanja adekvatnim metodama. To podrazumeva i veoma intenzivan teorijski istraživački rad, kao i težnju za funkcionalnim - teleološkim objašnjenjem, što sugeriraju pojmovi ciljeva, svrhe, motiva.

Funkcionalna analiza zahteva produbljenu pojamovnu analizu i strogo definisanje pojmova.

Razumljivo je da su osnovni i suštinski pojmovi Mertonove funkcionalne analize funkcije i disfunkcije. Po njegovom shvatanju funkcije su opažene posljedice koje omogućavaju adaptaciju datog sistema, ali i aktivnosti određenih pojava koje ih obavljaju. Merton razlikuje manifestne funkcije koje su "objektivne posljedice koje doprinose adaptaciji i koje su usmeravane i prepoznate od učesnika u sistemu" i latentne funkcije "koje nisu ni prepoznate ni nameravane".

Disfunkcije su "opažene posljedice koje umanjuju adaptaciju sistema".

Uz pomenute ključne, centralne pojmove, paradigma operiše i instruktivnim pojmovima: sistem, pojave kojima se pripisuju funkcije, standardizovane i repetitivne pojave, društvena uloga, društveni procesi, institucionalni obrazac, subjektivne dispozicije, motivi, svrhe, objektivne posljedice, stav, ponašanje, verovanje, pozitivan doprinos, kanoni, nulta ravnoteža, ciljevi - subjektivno zamišljeni, koindiciirajući i divergentna transformacija, funkcionalni zahtev - univerzalni i specifični, jedinice opslužene funkcijom, opseg jedinice, mehanizam obavljanja funkcije, podela uloga, rituali, ceremonijalni obredi, funkcionalna alternativa, funkcionalni ekvivalent-supstitut, strukturalni kontekst, strukturalna ograničenost, elementi društvenog sistema, obim variranja pojava, društvena dinamika, društvene promene, društvena statika, ekvilibrijum, akumulacija (stresova i ograničenja), procena, ideologija, ideološke primese, status (istraživača). Osim ovih pojmova, bez čijeg valjanog značenja funkcionalna analiza nije moguća, javljaju se i metodološki pojmovi, kao što su protokol posmatranja, tipovi analize, eksperiment - logika eksperimenta, sociološka analiza, komparativna (interkulturalna i intergrupna) analiza i postupci analize.

Nesporno je da je ovim postavljen paradigmatski i pojamovni okvir i proceduralna orijentacija istraživanja funkcionalnom analizom. Mada se ona vodi i kao teorija, njene odlike metoda znatno pretežu.

Naredni korak u razvoju funkcionalizma je nastanak sistemskog pristupa.⁷²

Sistemska koncepcija funkcionalizma ima svoju osnovu već u početnim postavkama funkcionalizma. Već u prvim stavovima ukazuje se na sistem i održanje sistema kao na centralne

⁷² Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 43-62.

kategorije. Funkcije su u sistemu i u svrhu njegovog održanja, disfunkcije su faktor remećenja sistema.

Prva koncepcija sistemskog funkcionalizma javlja se još oko 1950. godine. Njen tvorac je Bertalanfi, a bar deklarativno, humanistički je usmeren. Zato što se protivi zloupotrebi sistema i organizacije za podređivanje i iskorišćavanje čoveka i njegovo obezvređivanje kao samosvojne stvaralačke ličnosti, Miroslav Pečujlić ovu orijentaciju smatra humanističkom.

"Humanistički funkcionalizam", nasuprot kasnijem "tehnokratskom" funkcionalizmu, zasniva se na sljedećim osnovnim principima:

(1) Sistem se mora posmatrati kao složena celina i kao interakcija između delova i celine i delova i delova. Celina je više nego prost zbir delova, a sistem je, po shvatanju začetnika kibernetike N. Vinera, celina koja se sastoji iz niza povezanih delova (elemenata) koji se nalaze u stalnoj međusobnoj interakciji i uticaju. Bertalanfi smatra da je sistem "kompleksnost elemenata koji se nalaze u interakciji", a sistem se nalazi u interakciji sa okruženjem kako bi se održao prilagođavanjem.

Bertalanfi ističe kao bitan pojam "dinamička ravnoteža", pod kojim podrazumeva promene u sistemu čija je svrha preživljavanje sistema.

Bitna činjenica za ovaj pravac je da svi činioци stvarnosti imaju jedinstveno svojstvo "sjeđinjenje elemenata koji se smatraju celinom", što omogućava njihovo posmatranje kao sistema.

(2) Sistem je "organizovana složenost", što je bitno svojstvo sistema i bazični problem istraživanja. Postavka o sistemu kao "organizovanoj složenosti" vodi shvatanju sveta kao određenog poretka, organizacije, celine, itd. što je kritika prethodnih shvatanja nauke.

(3) Razlikuju se otvoreni i zatvoreni sistemi. Otvoreni sistemi su oni koji primaju i emituju informacije, energiju (i materiju). Zatvoreni sistemi to ne čine. Navedene odredbe čine nam se diskutabilnim, a navode na stav da u društvu nema zatvorenih sistema. Samo društvo, društvene organizacije i institucije su otvoreni sistemi koji komuniciraju unutar sebe i sa svojom sredinom. U tome im mogu pomagati specifične mašine (računari).

(4) Bitni su predmeti istraživanja mehanizmi prilagođavanja, dinamike, dinamičke ravnoteže i održanja sistema, što se može shvatiti kao ekvifinalitet.

(5) Odnosi između delova u sistemu uspostavljaju se i održavaju u hijerarhijskom poretku centralizacije, dominacije i kontrole. U principu isti su društveni i prirodni poreci.

Zadnji stav veoma je diskutabilan, a uopšte se ne može održati kada se odnosi na neživi svet. Naravno, ako se izuzmu delovanja prirodnih zakona i ako se ne razlikuju stihijno, spontano i svesno, svrsishodno i ciljno.

(6) Princip uniformnosti je jedan od najvažnijih u ovoj funkcionalističkoj orijentaciji. On glasi: "Stvarnost se prema modernoj koncepciji pojavljuje kao džinovski poredak organizovanih celina - entiteta, i sastoji se u nadređenosti niza nivoa od fizičkih, hemijskih do bioloških i socioloških sistema... osnovni principi (su) opšti, uniformni i (da) važe za sva područja realnosti... kada podvlačimo opšte strukturalne izomorfizme, koji važe za sve nivoe i područja, mi istovremeno podvlačimo i njihovu autonomiju, posedovanje specifičnih zakona". Izloženo stanovište u suštini znači da se sve celine realnosti mogu posmatrati kao sistemi koji su u izvesnoj interakciji. Smatra se da postoje opšti zakoni sistema koji se primenjuju na bilo koji sistem.

Nažalost, uprkos trudu na matematizaciji i formalizaciji, odnos sistemskog pristupa i društvenih nauka nije razrešen. Bertalanfi je smatrao da je razlog tom nedovoljno znanje o

društvenim zakonima, a veoma se kritički odnosi prema društvenim naukama pa i prema Parsonsovoj teoriji. Njegovoj kritici formiranju "robotskog čoveka" mogu se iskazati određene simpatije, kao što se može suprotstavljati i, tada nepoznatom, kloniranju čoveka.

Ma koliko Bertalanfi bio humanistički orijentisan, ostaje činjenica da je to holistički koncept u kome sistem i održanje sistema, ravnoteža i dinamička ravnoteža ostaju centralne kategorije, a izloženo shvatanje hijerarhije, centralizacije, itd. zaista pogoduje podređivanju društva vlastima.

Tehnokratski funkcionalizam u stvari izlaže tehnokratsku koncepciju društva, što se vezuje za Lumana.⁷³ Njegova zamisao sistema je apstraktnija i uopštenija od prethodne. Pritom, otvaraju se mnogobrojna teorijsko-metodološka pitanja, ali se nijedno ne rešava na zadovoljavajući način sa stanovišta društvenih nauka u celini. Bitan nedostatak ove koncepcije je u tome što je iz sistema izbačen subjekt koji dela i utiče. Njegova tvrdnja glasi: "Za subjekt ovde stoji sistem, za objekat svest."

Osnovna Lumanova stanovišta o predmetu i mogućnostima naučnog istraživanja daju konceptualnu osnovu u okvirima systemske orijentacije. On smatra:

(1) Svet nije predmet istraživanja, već je predmet istraživanja socijalni sistem koji je u odnosu sa svetom. Svet je veoma kompleksno okruženje sistema i Pretnja njegovom održanju.

(2) Ljudi ne mogu ovladati kompleksnošću okruženja koje je opasno. Zato su prinuđeni na redukciju u kojoj sistem ostvaruje ulogu selektivnog reduktora. Sistem je sposoban da menja svoja stanja, čime uspeva da očuva integritet i da se održava u okruženju.

(3) Više sistema raznih moći i funkcija čine jedan sistem. U njemu postoji dominantna struktura koja uviđa i shvata vrednosni (društveni) imperativ. Društveni sistemi nezavisni su od društvenih aktera jer postoji nadljudski imperativ opstanka ljudskog društva.

Kao podsistem nauka u sistemu ima primat.

Treću izloženu postavku moramo veoma pažljivo kritički razmotriti jer je veoma teško zamisliti ljudski sistem - podsistem koji je nezavisan od "aktera". Neki apsolutni imperativ opstanka društva ne postoji. Neka društva su iščezavala, a nema garancije da ljudsko društvo uopšte neće propasti ili izvršiti sopstveno samouništenje.

(4) Treba istraživati svetsko društvo kao nov predmet zbog sve veće međuzavisnosti usložnjavanja tehnologije i informacija. Neophodna je jedna (Lumanova) teorija gde se društvene pojave shvataju samo sa nivoa celine.

Ovo stanovište postavlja pitanja odnosa pojedinačnog, posebnog i opšteg, kao i pitanje opravdanosti konkretnih empirijskih i u okviru njih akcionih istraživanja.

(5) Centralni problem je stalna opasnost po sistem i njegovo samoodržanje. Neophodna je redukcija kompleksnosti okruženja, jer ljudske akcije ne rešavaju protivrečnosti koje uzrokuje kompleksnost.

Prilikom operacionalizacije neophodne u naučnom istraživanju, pojam kompleksnosti kao uzroka javlja se kao veoma težak problem.

(6) Potrebno je stvoriti "kontrolisanu zonu". "Strukture smisla" vrše selekciju okvirima ljudskog potencijala i propuštaju samo ona mišljenja i delanja koja ne dovode u pitanje održanje sistema. U tom smislu treba shvatiti odnos redukcije i funkcionalnih ekvivalenata.

⁷³ Luhman, Nikolas: Teorija sistema, Globus, Zagreb, 1981.

Dok je "kontrolisana zona" jasan pojam čija operacionalizacija nije nemoguća, pitanje "struktura smisla" i veza redukcije i funkcionalnih ekvivalenata ostaju i nadalje veoma komplikovane ako se isključi subjekt - a "subjekt je sistem".

(7) Stanovište da se društveni sistemi međusobno razlikuju, te da svaki od njih ima horizont sopstvenih mogućnosti, prihvatljivo je. Ali naredna tvrdnja da svet sadrži samo mogućnosti koje su viđene sa stanovišta jednog sistema, veoma je diskutabilna i opasna.

(8) Promene (u sistemu) su neophodne jer "samopromenljivost ukida promenljivost". Osnovi promene nisu više u ekonomiji već u nauci odnosno tehnokratskoj eliti.

Opravdano je upitati se da li se nauka može poistovetiti sa "tehnokratskom elitom". Takođe je i pitanje može li se razdvajati tehnologija i ekonomija.

Principi Lumanovi otvorili su i druga pitanja, kao što su: koje je istinsko mesto dosadašnje "tradicionalne" nauke i naučnog saznanja? Kakav je odnos između društva, društvenih subjekata i sistema u kome je sve veća koncentracija moći i vlasti? Kako shvatati ljudsku slobodu? Koji tip naučnog objašnjavanja je moguć kada su u pitanju proučavanja systemske orijentacije? Nije isključivo naš zadatak da damo odgovore na sva postavljena pitanja, već je to prvenstveni zadatak naučnih istraživanja i naučne teorije. Empirijska kretanja zaoštravaju postavljena pitanja.

3.3. Postfunkcionalizam

Opravdano je postaviti pitanje da li, u metodološkom smislu, zaista postoji postfunkcionalizam. Zaista, nastavljači funkcionalizma od Mertona nadalje nisu stvorili neko delo posebnog značaja. To je razlog što se nailazi na shvatanja o kraju funkcionalizma. Međutim, bitne metodološko-teorijske postavke i dalje su veoma uticajne. Pojmovi i stanovišta o sistemu, funkcijama i disfunkcijama, funkcionalnim ekvivalentima, itd. i dalje su u upotrebi i jako su uticaja.

Najvažnijim predstavnicima neofunkcionalizma smatraju se Pjotr Šćompka i Aleksander.

Veliki poklonik Mertona, P. Šćompka, od 1986. godine, pristupa preispitivanju Mertonovog dela. Pritom je otkrio da je Merton otkrio i razumeo objektivne i latentne obrasce društvenog života, pa pošto su mu oni inherentni, Mertonovo delo može se trajno koristiti. U daljem radu Mertonovi rezultati će biti označavani kao neofunkcionalizam, dinamički ili empirijski funkcionalizam, a pridavaće mu se i epitet "neokantovstva".

Šćompka deli istraživače na one koji se bave metodskim i na one koji se bave problemima pristupa. Bavljenje metodskim pitanjima Pre formira ideju o tome šta je društvo, a manje kako se društvo može saznati.

Posebno je interesantno njegovo novo stanovište da ontološke pretpostavke imaju primat nad epistemološkim, kao i njegovo zalaganje za povratak starim teorijama individualizma i holizma, nominalizma i realizma, potencijaliteta i aktueliteta, itd. Suprotstavljajući zapostavljanju napred pobrojanih teorija i koncepcija opravdano je jer su njihova saznanja ugrađena u ona koja su kasnije nastala.

Reprezentativni stav P. Šćompke može se izraziti: savremena teorijska misao prevazilazi fragmentarne sinteze i formira "sinteze sinteza" jer se spoznaje uzajamno postojanje i uzajamna autonomija individualnog i društvenog. Potrebno je izgraditi multidimenzionalnu sintetičku teoriju koja će posmatrati jedinstveno društveno-individualno polje. Društveni događaji su elementarni ontološki entiteti i krajnji elementi društveno-individualnog polja.

Ideja o "sintezi sinteza" je veoma produktivna - pod uslovom da se ne potcene ni druge

"fragmentarne" sinteze, a takva je i ideja o "jedinostvenom društveno-individualnom polju". Društveni događaj, kada se valjano formuliše i identifikuje, može da bude prodoran istraživački instrument.

Aleksander i drugi neofunkcionalisti svoja gledišta izložili su u četvorotomnom delu "Sociološke dileme".

3.4. Kritika funkcionalizma

Uz mnoga pozitivna prihvatanja funkcionalizma (npr. Mihailo Đurić, Kingsli Dejvis, itd.), funkcionalizam je izložen i mnogim kritikama. Najčešće (i najargumentovanije) negativne opaske su:

- (1) funkcionalizam ne ispunjava uslove da bude prihvaćen kao opšta društvena teorija;
- (2) on ne omogućava otkrivanje društvenih zakona i valjano naučno objašnjenje;
- (3) konzervativan je i statičan;
- (4) nehuman je;
- (5) ne omogućava shvatanje i objašnjenje društvenih promena i razvoja;
- (6) paradigma i kategorijalni sistem su pozajmljeni iz biologije - fiziologije (organiistički pristup);
- (7) eklektičan je, nedostaje mu originalnost.

Sve pobrojane opaske nemaju istu vrednost te ih treba kritički razmotriti. Međutim, za svakog istraživača među najvažnije probleme spadaju definicije i realiteti na koje se pojmovi odnose. A upravo centralni pojam funkcionalizma - funkcija pokazuje, prema Koenu i Nejgelu, najviše slabosti. Ovaj pojam funkcionalisti koriste u najmanje (8) osam raznih značenja.⁷⁴

4. Biheviorizam

4.1. Rani biheviorizam

Biheviorizam je teorijsko-metodološki pravac⁷⁵ nastao u psihologiji u drugoj deceniji dvadesetog veka, da bi se polovinom istog veka veoma razvio i postao gotovo dominantna naučna i metodološka oblast društvenih i posebno političke nauke. Njegov nastanak i razvoj vezuju se za SAD, a razvoj mu je podstaknut i uslovljen Drugim svetskim ratom i njegovim posledicama.

Psihološko porijeklo ovog pravca izraženo je i u samoj osnovnoj postavci⁷⁶ koja tvrdi da draž kao "spoljašnja objektivno postojeća energija nezavisna od naše svesti i našeg opažanja" izaziva, kao reakciju, ponašanje. Kontrolisanjem draži, smatra se, može se kontrolisati ponašanje. Razumljivo je da u ovom obliku društvene nauke, koje nužno računaju sa svešću i voljom, jer društveno ponašanje nije isključivo ni pretežno nagonsko već svesno i voljno, ne mogu prihvatiti navedeni postulat, već ga adaptiraju shodno svojim potrebama.

⁷⁴ Koen i Nejgel: Uvod u logiku i naučni metod, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva SRS, Beograd, 1979.

⁷⁵ Bihevioristički metodološki pravac se u našoj metodološkoj literaturi obrađuje samo izuzetno.

⁷⁶ Pešić, Mihailo: Sociološke teorije, str. 15.

Druga bitna postavka biheviorizma je da postoji opšta i osnovna geografska sredina unutar koje se konstituiše društvena "bihevioralna" sredina. Geografska sredina je objektivno data, a bihevioralna je ona u okviru koje se odigrava bihevioralna ponašanje.

I treća fundamentalna postavka biheviorizma je da je psihologija čisto objektivna eksperimentalna grana prirodne nauke. To stanovište dovelo je do mnogih problematičnih, ali i do nekih metodološki trajno značajnih posljedica. U problematične svakako spada odbacivanje introspekcije (samoposmatranja) - zbog nemogućnosti da više posmatrača istovremeno opaze - posmatraju pojavu. U njih takođe spada i odbijanje da se koriste tzv. "mentalistički" pojmovi, što je kasnije vodilo pokušajima izgrađivanja posebnog "bihevioristički" jezika.⁷⁷

U pozitivne posljedice svakako spada učvršćivanje pravila o nužnosti intersubjektivne proverljivosti svakog naučnog istraživanja. Suština tog pravila je da se svaka etapa i faza istraživanja mora izložiti javnoj proveru. I stanovište o potrebi da naučna činjenica treba da bude objektivna može se ubrajati u pozitivne posljedice.

Na prvoj etapi razvoja biheviorizma, koja orijentaciono traje od 1913. do 1950. godine, nećemo se duže zadržavati jer se ona prvenstveno tiče problema psihologije. Prva faza tog biheviorizma završava se 1930. godine sa Votsonom. Za metodologiju društvenih nauka, uz već izložene postavke, važan je period neobiheviorizma.

4.2. Neobiheviorizam

Neobiheviorizam praktično formira nove instruktivne norme naučnog istraživanja.⁷⁸ Jedna od bitnih i danas važećih je shvatanje varijabli, njihove prirode i odnosa, koje zahteva: a) objektivno posmatranje nezavisne varijable, s jedne, b) s druge strane zavisne varijable, a između njih (c) unutrašnje, intervenišuće varijable. Svaka varijabla mora da bude operacionalno definisana tako da se može prepoznati njen empirijski korelat. To je dosljedno ostajanje pri zahtevu da se koriste empiristički kriterijumi značenja pojmova. Stavove o intervenišućim varijablama E. Tolman je dopunio stavovima o "hipotetičkim konstruktima".

U skladu sa navedenim su i sljedeća osnovna pravila neobiheviorizma: (a) strogo operacionalno definisanje pojmova; (b) pojmovi koji se odnose na unutrašnja stanja čoveka imaju status intervenišućih varijabli; (c) odbacuje se "atomističko", a prihvata "moralno" stanovište; (d) ne upotrebljavaju se "mentalistički" pojmovi; (e) opšti zakoni ponašanja formulišu se u jednostavnim oblicima; (f) teoriju treba izgraditi hipotetičkom deduktivnim putem (metodom); (g) introspekcija se i dalje odbacuje.

Neobiheviorizam dalje afirmiše, kao osnovnu kategoriju, ljudsko i društveno ponašanje. Društveno ponašanje čoveka shvata u osnovi kao reagovanje pojedinca i grupa na stimulanse koji dolaze iz društvene i prirodne sredine. Konceptualno metodološki značaj ovog stanovišta je u odbacivanju biologističkog i svakog drugog determinizma ponašanja i shvatanja da stimulans ponašanja čoveka može da bude u njegovom prirodnom i društvenom okruženju - a,

⁷⁷ Radonjić, Slavoljub: Uvod u psihologiju, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1967.

Iscrpno je obradio razne aspekte biheviorizma u gotovo cijeloj knjizi.

⁷⁸ Ovaj deo biheviorizma, sa stanovišta metodologije društvenih nauka obradili su:

(1) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, str. 309-316. (2) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, str. 340-349.

(3) Bogdanović, Marija: Metodološke studije, Institut za političke studije, Beograd, 1993, str. 121-123.

dodali bismo, i u njemu samom. Reagovanje koje izaziva stimulans nije automatsko, isključivo nagonско или intuitivno, već ljudsko - zasnovano na njegovoj društvenoj određenosti, a ni stimulansi ni reagovanja nisu unikvitetni, strogo tipizirani. Izbor reakcije postoji što se manifestuje kroz činjenice: (a) isti stimulans može izazvati razne odgovore i (b) razni stimulansi mogu izazvati iste odgovore. Dakle, odgovor je proizvod svesti i socijalizacije čoveka koja se razvila kroz interakcije ljudi. A kroz interakcije se oformilo i društveno biće. Interakcija između ljudi i njihova svest su u osnovi unutrašnjeg društvenog jedinstva, što je ispoljio i Herbert Mid idejom o "preuzimanju uloge drugog" i "zajedničkim odgovorima".

Ovim, u osnovi teorijskim postavkama, kooperativne su i postavke o akciji i reakciji, kao i postavke o pluralističkoj borbi ljudi (društva) za opstanak u kojoj oni (ono) do određenog stepena prirodu prilagođavaju sebi, a od određenog stepena sebe prilagođavaju prirodi odnosno ukupnosti okruženja. Iz tog shvatanja je normalno proizašla ideja F. Gidingsa o "svesti vrste", metodološki značajna za objašnjenje "zajedničkog odgovora".

Za metodologiju još su značajniji doprinosi Isaka Tomasa i Florijana Znanjeckoga. I oni su oformili, kao istraživačko polazište, stav da je društveno ponašanje ljudi proizvod interakcije individue i društva, stavova pojedinaca, njihovih i društvenih vrednosti. Objektivno društveno ponašanje, prema navedenom stanovištu, nije nezavisno od ljudskog i društvenih vrednosti, te bez istinskog saznanja o društvenim vrednostima ne može biti ni valjanog saznanja i objašnjenja individualnog i društvenog ponašanja. Konceptualna zamisao ponašanja oslanja se na stav da ljudi imaju četiri osnovne želje: (1) za novim iskustvom; (2) za saosećanjem; (3) za priznanjem (okoline); (4) za sigurnošću.

Veoma je lako složiti se sa stavom o navedenim željama, osim sa prvom željom o novim iskustvima. U vezi s tim potrebno je imati bar dve rezerve. Prva je: teško je prihvatiti da svi ili pretežan broj ljudi zaista ima želju da doživi i negativna iskustva. Druga činjenica o uzrastima, starosnim dobima čoveka, nameće potrebu da se oprezno i selektivno odnosimo prema željama za novim iskustvima ljudi raznih doba.

U skladu sa navedenim su i sljedeća osnovna pravila neobihevizma: (a) strogo operacionalno definisanje pojmova; (b) pojmovi koji se odnose na unutrašnja stanja čoveka imaju status intervenišućih varijabli; (c) odbacuje se "atomističko", a prihvata "moralno" stanovište; (d) ne upotrebljavaju se "mentalistički" pojmovi; (e) opšti zakoni ponašanja formulišu se u jednostavnim oblicima; (f) teoriju treba izgraditi hipotetičko-deduktivnim putem (metodom); (g) introspekcija se i dalje odbacuje.

Svoje želje ljudi nastoje da ostvare svesnom aktivnošću "definisanjem situacije", modifikovanjem i kontrolisanjem svojih primarnih želja, formiranjem pravila akcije i selektivnim usmeravanjem pravaca interesa prema određenim vrednostima.

Izgrađivanjem teorije socijalne akcije, Znanjecki je definisao socijalnu akciju kao elementarnu analitičku jedinicu društvene strukture i društvenih zbivanja. Zajedno sa I. Tomasom postavio je osnove "biografske metode". U postavkama ove metode afirmisan je značajan metodološki princip da se posredstvom iskaza subjekata može saznati objektivna istina, što vodi ublažavanju strogih početnih metodskih normi bihevizma.

Afirmaciji pojmova društvene i individualne uloge i motivacije u bihevizističkom teorijskom pravcu doprineo je Rajt Mils. On društvo shvata kao strukturu, a uloge kao osnovne činioce društvene strukture. Dakle, ne ljude, pojedince, zajednice, već uloge, što koincidira sa shvatanjem "bihevizoralne sredine". Motivacije se ostvaruju kroz uloge i u osnovi su ponašanja koja su usmerena na ponašanja drugih ljudi i ponavljaju se. Na taj način dolazi do

fiziološkog, emotivnog i društvenog uravnoteženja čoveka.

Mils navodi četiri činioca društvene strukture: (a) uloge; (b) institucije; (c) institucionalne poretke; (d) sfere društvenog delanja.

Uloge su motivisano ponašanje ljudi (čoveka) usmereno na ponašanje drugih ljudi koja se ponavljaju. Institucije su skupovi više uloga, a institucionalni poreci su skupovi srodnih institucija koje izazivaju iste posledice. Mils poznaje pet institucionalnih podela: (a) srodnički; (b) ekonomski; (c) politički; (d) vojni i (e) religiozni. U svim institucio-porcima javljaju se četiri osnovne sfere društvenog delanja: (1) sfera stvaranja i korišćenja upotrebe simbola; (2) sfera tehnologije (rad i oruđe rada i proizvodnja); (3) statusna sfera (sticanja i korišćenje društvenog položaja); (4) vaspitna sfera. Statusna sfera preseca ostale tri sfere delanja, te u proučavanjima društvene strukture ima posebnu važnost, a ona se manifestuje kroz: (a) zanimanje; (b) klasnu pripadnost; (c) status - koji poistovećuje sa ugledom i (d) moć - koju shvata kao verovatnoću da će pojedinac ili grupa delovati u skladu sa željama drugog pojedinca ili grupe koji imaju moć.

Razvijanjem pojmovnog sistema metodološko-metodskih, pa i metodičkih pravila kao i konstituisanjem svojevrstnih metoda bihevoristi su razvili dovoljnu teorijsko-metodološku osnovu za formiranje dve istraživačke formule: (1) starije (S-R) = stimulans - respons; i (2) novije i adekvatnije (S-O-R) = stimulans - organism - respons. Mada se može prihvatiti da bihevorizam nije ponudio celovitu, potpuno artikulisanu teoriju, kao i da nije unutar sebe jedinstven, on je faktički izgradio jedan veoma upotrebljiv sistem, proveravan u praksi, za uspešno vođenje istraživanja društva.

4.3. Osnovna naučnoistraživačka pravila bihevorizma

Neka od istraživačkih pravila koja pripadaju konceptualnim postavkama (npr., "hipotetičke konstrukte", "varijable", "operacionalno definisanje", itd.) već smo pominjali. Na njih se, osim i kada je to neophodno, nećemo vraćati.

Bihevoristi su naglašavali neophodnost empirijskih istraživanja dajući im ulogu bitnih izvora i kriterijuma provere naučnog saznanja i, naročito, naučnih teorija. Gde god je moguće, insistirali su, treba primeniti stroge kvantitativne postupke, ali su takođe isticali da se ničim neće moći zameniti kvalitativna objašnjenja.

Na osnovu istraživačkih rezultata mogu se davati naučna objašnjenja i naučne prognoze.

Insistirali su na "sistematskim" analizama koje se mogu testirati po uputstvima teorije, te na zameni "deskriptivnih" "sistematskim" analizama.

Predmet istraživanja treba da budu pojave koje se mogu neposredno posmatrati, po čemu su srodni pozitivizmu. Međutim, centralni pojam "ponašanje" ukazuje da se shvatanje neposrednog ponašanja ne svodi na isključivo neposredno čulno opažanje. U prilog tome govori i njihova orijentacija na široko korišćenje ispitivanja.

Društvene i individualne vrednosti ne mogu biti pravi predmet istraživanja u okviru ove teorijsko-metodološke orijentacije, jer se ne može naučno dokazati valjanost, pravilnost ili pogrešnost tih vrednosti. Načelno, ovaj stav je naizgled lako prihvatljiv. Međutim, u svim porcima postoje deklarisanе vrednosti, a u svim normama ponašanja susrećemo se sa orijentacionim i moralnim vrednostima. Društvena ljudska stvarnost se ne može naučno istraživati ako se ne istražuju i naučno saznavaju načini formiranja društvenih, orijentacionih i moralnih vrednosti, njihov sadržaj i usmerenost, njihova uloga i povezanost sa ljudskim društvenim

ponašanjem, forme i situacije njihovog ispoljavanja, razloga prihvatanja ili odbacivanja određenih vrednosti, itd. Dakle, to mora da bude pravi predmet istraživanja svake društvene nauke koja se bavi ljudskim društvenim ponašanjem, pogotovu političke i pravne nauke.

Bitan zahtev bihevorista je da se ostane na disciplinarnim istraživanjima društvenih pojava, a da se ne upušta u istraživanje "globalnih" pitanja. U istraživačkoj praksi ovo je faktički na određen način prihvaćeno jer su multidisciplinarna istraživanja veoma retka. Ipak, ovo stanovište otvara niz veoma važnih pitanja od kojih su, čini se, najvažniji: mogu li se identifikovati globalna pitanja; mogu li se između globalnih pitanja i "disciplinarnih fenomena" postaviti jasne granice; ako mogu, da li se na osnovu parcijalnih saznanja mogu dovoljno naučno saznati opšti, odnosno globalni fenomeni? Da pojasnimo: društveni položaj ljudi određenog društvenog perioda je nesporno globalno pitanje. Ono je ekonomsko, politikološko, socijalnog rada, sociološko, itd. Može li se ono istraživati kao celovito? Zar već ne postoje makroprojekti, odnosno složeni projekti istraživanja sa generalnim projektom, posebnim projektima i potprojektima istraživanjima?

Najveći metodološki doprinos bihevorista je u razvijanju i afirmaciji tzv. survey metoda - metoda istraživanja ponašanja, kojima se nastoji prikupljanje što istinitijih i što preciznijih podataka. Karakteristike egzaktnosti saznanja stečenih primenom ovih metoda obezbeđuju se primenom svih adekvatnih operacija, pa se u tom cilju razvijaju pravila konstruisanja uzorka i istraživanju na osnovu uzorka. To je nesumnjiv doprinos razvoju savremene opštenaučne statističke metode i njene primene.

Metod ispitivanja, njegova vrsta, naučni razgovor (naučni intervju "face to face") drugo je značajno metodsko područje koje su bihevoristi razvili, afirmisali i uređivali. Oni normiraju sadržaje, forme i procedure prikupljanja iskustvenih podataka ispitivanjem, kako intervjuisanjem (uključujući i telefonska) tako i anketiranjem (uključujući i poštansku anketu). Ta se pravila mogu shodno primeniti i na ispitivanja korišćenjem drugih savremenih tehničkih sredstava. Pomenuta pravila odnose se na konceptualizaciju, strategiju, sistematizaciju, standardizaciju, način izrade instrumenta, način komuniciranja pri njihovoj upotrebi, naime evidentiranja odgovora, pretvaranje nenumeričkih iskaza u numeričke, uputstva za obradu i analizu podataka, uključujući i pravila kodiranja i dekodiranja, itd.

Iskazi ispitanika (a u analizama sadržaja dokumenata pisani iskazi, odnosno drugi - likovni, zvučni ili drugi iskazi u određenoj umetničkoj formi) osnov su naučnog saznanja, te su rešavana dva krupna problema: prvo, problem istinitosti iskaza posredstvom adekvatnih uzoraka i kontrolnih pitanja; verodostojnost iskaza primenom istraživačkih strategija, sadržajem, oblikom i procedurom ispitivanja. Imajući u vidu prethodno navedene probleme i probleme odnosa kvaliteta i kvantiteta, bihevoristi su postavili veoma visoke zahteve u fazi izrade projekta istraživanja insistirajući na njegovoj jasnosti, određenosti, sistematičnosti i planiranosti, kao i na intersubjektivnoj proverljivosti.

Opređenjenje za rigoroznu primenu pravila metoda i metodike rada istraživača i danas važi u empirijskim istraživanjima, mada izvesna preterivanja izazivaju i neke nepoželjne teškoće.

4.4. Važniji nedostaci bihevorizma

Kritika uočava tri grupe nedostataka ovog teorijsko-metodološkog pravca: (1) konceptualne nedostatke; (2) methodske nedostatke i (3) metodičko-tehničke nedostatke.

I najvažnije konceptualne nedostatke ovog pravca ubrajamo ekstremno netrpeljiv odnos prema svim ostalim teorijsko-metodološkim pravcima uz istovremeno očigledni neuspeh u

nastojanju da se oslobodi ontološkog, istorijskog, normativnog itd. u sopstvenoj koncepciji. Pomenuti elementi sadržani su u prećutnoj pretpostavci o kulturi i prihvatanju visokog stepena saglasnosti između verbalnih iskaza i stvarnog ponašanja.

Drugi značajan nedostatak je izostavljanje pojedinca iz konteksta sredine uprkos prihvatanja stava da je društveno ponašanje interakcija između pojedinca i društva, njega i prirodne sredine.

Krupan nedostatak je i neprihvatanje društvenih vrednosti za istinski predmet istraživanja i naučnog saznanja.

Dalje, ovaj metodološki koncept je antiinstitucionalistički, mada Mils kao činioce strukture društva priznaje institucije i institucionalne poretke.

Ističući sposobnost empirijskih istraživanja da budu osnova naučnog objašnjenja i naučne prognoze, bihevizizam izražava sklonost statičkim i transversalnim istraživanjima, a suprotstavlja se istorijskim i globalnim dimenzijama istraživanja.

U drugu grupu nedostataka methodske vrste spadaju:

- nerešena pitanja dostupnosti ispitanika, posebno određenih društvenih slojeva stasa, kao i drugih izvora podataka;
- nedovoljno rešeno pitanje pouzdanosti, relevantnosti i kompetentnosti iskaza, dakle validnosti podataka;
- valjanost, komunikabilnost i relevantnost pitanja ostaju trajan problem, zavisao od prirode istraživanja, svojstava ispitivača i karakteristika ispitanika;
- neadekvatno rešeno pitanje nenamerne i namerne prostranosti ili nesavesnog ili rutinskog rada istraživača i saradnika,
- na sada nerešeno pitanje valjanosti naučnog saznanja o generalnom i opštem posredstvu iskaza pojedinaca;
- razdvajanje obaveštenja - stava - akcije u jednoj liniji ponašanja;
- problem stvarnog odnosa kvalitativnog i kvantitativnog i njihovog primata u naučnom objašnjenju;
- problem odnosa između psihičkog i društvenog ponašanja i dalje je otvoreno pitanje.

Uz pobrojane, evidentne su i druge slabosti, kao što su:

(a) prenatravanost uloge i mogućnosti metoda, kao i metodsko-metodička krutost koja se manifestuje kroz veštački jezik ("bihevizistički"), konstrukte i suviše komplikovane postupke kvantifikacije i statističko-matematičke obrade, stavljaju predmet i ciljeve i svrhu istraživanja u drugi plan;

(b) objektivizacija pitanja i njihova zaštita od vrednosnog, do sada nije ostvarena, a važeće instrukcije nisu dovoljno delotvorne;

(c) "ideologija empirijskog konzervativizma" koja preovladava, održava živim pitanja porijekla premisa i teorija, kao i odnosa empirijskog i teorijskog;

(d) nedovoljno se uvažava činjenica da istinit iskaz ne mora da bude i stvarno istinita i tačna činjenica, kao i činjenica da lažan iskaz može da bude valjan indikator - podatak u istraživanju;

(e) ne može se gubiti iz vida da je i davanje verbalnog iskaza svojevrsno činjenje i prema tome se mora selektivno odnositi;

(f) nedovoljno je argumentovana averzija bihevizista prema kompleksnim istraživanjima i njihovim sintezama, koja ostaju izvan bihevizističkog koncepta.

U najznačajnije zamerke u vezi s tehničko-metodičkom sferom mogu se navesti:

(a) troškovi istraživanja po normama bihevizma su preveliki u odnosu na njihove rezultate i domete;

(b) trajnost i valjanost izvesnih istraživanja mogu biti veoma kratkog veka ili biti doprinos samo u specifičnim okolnostima.

Verovatno je da se navedenim nedostacima i slabostima bihevizističkog pravca mogu pripisati drugi, kao što se umesto pobrojanih mogu navesti neki drugi - zavisno od naučno-metodološkog polazišta.

Ipak, i pored navedenih slabosti, ne mogu se osporavati tri bitna, velika doprinosa, oko kojih se u potpunosti slažu autori više dela iz oblasti metodologije S. Milosavljević, I. Radosavljević i Dž. Termiz:

prvo, (bihevizizam) razvio je tehnike i pravila empirijskih istraživanja društvenih pojava, čime se u mnogome eliminišu proizvoljnosti u procedurama naučnoistraživačkog saznanja; drugo, razvio je valjanu metodološku osnovu za izgrađivanje teorija tzv. srednjeg

dometa - izvedenih iz generalizacija rezultata empirijskih istraživanja; treće, razvojem svojih pravila i tehnika povećao je mogućnosti povezivanja i prožimanja raznih metodoloških pravaca uprkos tome što ih je deklarativno negirao i odbacivao.

Navedeni glavni doprinosi ne odstranjuju jednostranosti i pristrasnosti koje se ne mogu prevideti, ali koje nisu izbegli ni drugi, veoma pretenciozni teorijskometodološki pravci.

Kritički i objektivizirani odnos prema njima smanjuje njihov uticaj u naučnoistraživačkom poslu.

5. Historizam ili aksiološki teorijsko-metodološki pravac

5.1. Uvod

Već sam naslov ovog rada ukazuje na različitost u pristupu proučavanju i shvatanju predmetnog teorijsko-metodološkog pravca. U vezi s tim, prvo pitanje je: da li je to podjednako teorijski i metodološki pravac ili je pretežno teorijski odnosno metodološki pravac? Drugo pitanje je: može li se teorijsko odvojiti od metodološkog?

Odgovorimo prvo na drugo postavljeno pitanje. Nijedna teorija se ne može potpuno odvojiti od metodologije zato što je njeno izlaganje nužno strukturalno, zasnovano na određenim postulatima i premisama, aksiomima, teoremama i hipotezama; teorija je najvećim delom definisanje pojmova i uspostavljanje smislenih veza između njih kroz stavove, sudove i zaključke. Ona je nužno i procedura dokazivanja i opovrgavanja. Teorija ne samo da iskazuje tezu (hipotezu) već u njen prilog iznosi i argumente i opovrgava kontratezu takođe argumentima. Dakle, svaka teorija je prožeta metodologijom, odnosno metodama čiju primenu demonstrira, pa se ni stavovi teorije često ne mogu valjano razumeti bez dovoljno kompetentnog uvida i saznanja o metodi i primeni metoda u izgrađivanju teorije. Ipak, sadržaj teorije i njena usmerenost mogu biti prvenstveno upućeni na problematiku predmeta nauke - naučne discipline ili na problematiku metoda naučnog saznanja o predmetu nauke. Retki su slučajevi da obje problematike budu istovremeno podjednako zastupljene.

Kada se analizira predmetni pravac, vidi se da u sadržaju primat ima problematika predmeta nauke - problematika ljudskog društva, ali da su metodološki sadržaji bitni argumenti

izloženih teza o društvu. Otkrićemo i da prva etapa (etapa zasnivanja) ovog pravca ima prvenstveno i pretežno svojstva teorije, a druga (etapa razvoja i najvećeg uticaja) stavlja naglasak na problematiku metoda i njegove primene. Dakle, to, u celini posmatrano, jeste teorijsko-metodološki pravac.

Neki filozofi, logičari, metodolozi i sociolozi (npr. Bogdan Šešić) smatrali su da po mnogim odredbama i ovaj pravac možemo svrstati u pozitivističke. U celini posmatrano, svi teorijsko-metodološki pravci koji se oslanjaju na empirijska naučna istraživanja nužno sadrže i odredbe koje ih u nekoj meri mogu dovesti u vezu s pozitivizmom. Naime, empirijska istraživanja su prvenstveno zasnovana na iskustvenim, čulno evidentnim saznanjima i podacima. Ipak, mora se uvideti da je ovaj pravac nastao kao protivstav grubom pozitivizmu i empirizmu, štaviše on je u tom pogledu u nekim segmentima idealistički prenatravan.

Vratimo se sada prvom pitanju, mada je implicitan odgovor već dat. To je uravnotežen teorijsko-metodološki pravac kada se posmatra u celini. U etapi zasnivanja on je izgradio teorijske postulate, u etapi razvoja i kulminacije uticaja, oformio je ili bar postavio osnove za sopstvene specifične metode i razjasnio odnos prema metodama karakterističnim za druge teorijsko-metodološke pravce. Upravo ovaj razvoj pravca u kome svaka etapa ima svojstvene karakteristike i vodi dvoma naslovima. Prva etapa je osnov za naziv "historijski...", druga za "aksiološki" teorijsko-metodološki pravac.

5.2. Nastanak i osnovni stavovi historijskog teorijsko-metodološkog pravca

Osnivačem pravca smatra se Vilhelm Diltaj delima "Uvod u duhovne nauke" i "Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama" krajem XIX veka.⁷⁹ U njima je Diltaj izložio filozofsku koncepciju, teorijske postulate i metodološka shvatanja izgradnje istorijskog sveta i duhovnih nauka, a bitna su za metodologiju sljedeća tri njegova stava:

- (1) predmet duhovnih nauka je duh, kao što je predmet prirodnih nauka priroda;
- (2) duhovne nauke su empirijske nauke;
- (3) osnovna metoda svih duhovnih nauka je hermeneutika.⁸⁰

Ova tri stava, posmatrana zajedno i svaki za sebe, i danas izazivaju mnoge nedoumice o mogućnostima i načinima primene u naučnim istraživanjima.

U tom pogledu mogu se konstatovati bar sljedeći naučnoistraživački problemi:

- (1) Kako definisati duh i pojam duha povezati sa društvenim realitetima, a da se očuva potpuna posebnost duha?
- (2) Šta su empirijske manifestacije duha? Naime, empirijski karakter nauke podrazumeva saznanja čulno-iskustvenim putem, a to podrazumeva postojanje adekvatnih čulno opazivih realiteta?
- (3) Kako metodski pridobiti hermeneutiku kao osnovnu metodu duhovnih nauka kada je ona još uvek teorija razumevanja i tumačenja?

Dalja izlaganja Diltaja i njegovih istomišljenika Gabriela Tarda, Vilfeda Pareta, pa i Vindelbanda, N. Rikerta i V. Špenglera nisu mnogo razjasnila osnovnu zamisao. Pokušaj Vindelbanda, formiranjem tzv. "ideografske metode", u izvesnom smislu doprineo je razjašnjavanju shvatanja predmeta "historijskih duhovnih" nauka. Naime, predmet istraživanja

⁷⁹ Diltaj, Vilhelm: Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama, Bigz, Beograd, 1980.

⁸⁰ Hans Georg Gadamer: Istina i metoda, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978.

ovom metodom su ideje i vrednosti koje se opisuju i tumače, ali neke posebne tehnike prikupljanja podataka za potrebe ove metode nisu izgrađene.

To je razlog što su Diltajevske koncepcije iskazane kroz stanovišta: (a) društvo su svesni povezani u sistem interpretacijama i psihičkim odnosima; (b) između metoda prirodnih i društvenih nauka (duhovnih nauka) postoje bitne, čak nepremostive razlike zbog karakteristika i svojstava njihovih predmeta i (c) potrebno je razumeti unutrašnji život i ljudske aktivnosti koje za njih imaju značenje, jedine ostavile trajni uticaj u metodologiji.

Razlika između predmeta prirodnih i duhovnih nauka je u tome što je predmet duhovnih nauka oblast ljudske svesne, u osnovi duhovne aktivnosti čija je bitna odlika smisaonost i značenje. Predmet duhovnih nauka je sfera vrednosti, a one su idealne i važe nezavisno od materijalnog sveta. Osim toga, njihovi predmeti su individualni, dok su predmeti drugih nauka opšti i pripadaju objektivnim pojavama.

Ovako određen predmet ne može se objasniti empirijski i izvesti iz empirijskog iskustva jer nisu mogući opisi i uzročna objašnjenja na osnovu spoljašnjeg posmatranja. Naprotiv, neophodno je shvatiti svesne ciljeve, smisao i ulogu vrednosti u ljudskom postupanju. Neophodno je razumevanje ljudske delatnosti i društvenih događanja.

Nema sumnje da se ljudsko i društveno delanje ne može dovoljno shvatiti i naučno saznati bez određenog saznanja o svesti, motivima, ciljevima, društvenih vrednosti, itd. što ovaj pravac afirmiše kao zahtev. Ali je takođe tačno da pojedinci i zajednice nemaju identičnu svest, motive, vrednosti, ciljeve itd., kao i da ljudsko delanje (i ponašanje) nije isključivo svesno, a i ispoljava se na razne načine, a ispoljeno se može opaziti. To je, uostalom, zapazio i u određenoj meri korigovao i Maks Veber.

Ostala stanovišta nisu imala značajniji metodološki uticaj, osim što su na osnovu njih ili uz njihov podsticaj nastalo više socioloških teorija individualno-psihološkog usmerenja.

Prikazani stavovi Diltaja ukazuju na njegov nominalistički - individualistički pristup.

5.3. Razvijeni aksiološki metod Maksa Vebera

Problematicom ovog teorijsko-metodološkog pravca bavilo se više autora među kojima značajno mesto zauzima Brodbek, a u Sarajevu je svojevremeno prevedena i Gadamerova knjiga "Hermeneutika". Međutim, Maks Veber je kroz više svojih teorijskih i metodoloških dela i određena istraživanja razvio i u izvesnom smislu konkretizovao metodu razumevanja koja se smatra fundamentalnom metodom aksiološkog pravca, izgradio i primenio metodu idealnog tipa koja se može shvatiti i kao tehnika - instrument metode razumevanja i kao posebna metoda.

M. Veber je takođe artikulisao niz stavova o društvu i funkcionalnih definicija koje objašnjavaju osnove mogućnosti metode razumevanja i empatije (uživljavanja).

Mada ostaje u osnovi na individualističkoj koncepciji, on ne previđa uloge grupa i kolektivita.

Za proučavanje Veberovih stanovišta o društvu i metodama istraživanja društva bitno je njegovo sintetičko, dvotomno delo "Privreda i društvo" na preko 1200 (hiljadu dve stotine) strana.⁸¹ Celinu Veberovog shvatanja nije moguće detaljno prikazati na veoma ograničenom

⁸¹ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 133.

prostoru, ali se prihvatamo rizika da ukratko izložimo suštinske odredbe njegovog stvaralaštva u sferi metodologije.

A) Postulativni stavovi M. Vebera o društvu

Društvo je, po shvatanju M. Vebera, proizvod ljudskih aktivnosti, interpretacija i namera, duhovna tvorevina i u osnovi mreža psihičkih interakcija. Društvo pokreću motivi, ideje i ciljevi ljudi, a društvene pojave imaju značenje za ljude.

Po svojim bitnim odredbama društvo je posebna stvarnost unutar stvarnosti prirode od koje se suštinski razlikuje. Izvor te razlike je u njenom sastavu koji čine svesna, delatna bića. Otuda ponašanje pojedinaca koje ima unutrašnje značenje i smisao, suština je svake društvene pojave. Ponašanje pojedinca usmereno je na izazivanje odgovarajućeg ponašanja drugih ljudi.

Društvene pojave su, kao i društvo, mreže psihičkih odnosa, jedinstvene su i neponovljive jer su kulturno-istorijske. Uzroci kretanja i unutar pojava su, kao i u društvu, u osnovi individualni motivi i ciljevi.

Društvo i društvene pojave se mogu naučno saznati ako se razumu, da se u njih uživi.

U izloženim stavovima prepoznaju se osnovne postavke Diltaja, te je neophodno ukazati na problematičnost nekih od njih.

Zaista se mora prihvatiti da su društvo i društvene pojave mreže psihičkih odnosa - ali ne samo njih. Društveni odnosi mnogo su složeniji i sadrže mnoštvo činilaca od kojih su psihički samo jedna složena komponenta i ne neposredna. Takođe, tačno je da se društvo sastoji od mnoštva pojedinca, a pojedinac u grupi i zajednici, a naročito u organizaciji i instituciji, deluje drukčije nego van njih.

Tačna je i tvrdnja da su motivi pokretači delanja i ponašanja - kretanja ljudi. Međutim, motivi se moraju specificirati jer se sasvim uopšteno ne mogu shvatiti. Naime, postoje hijerarhije motiva i protivrečnost motiva. Dodaju li se tome ciljevi (kao svojevrsne konkretizacije i operacionalizacije), onda se motivima mora pristupiti s velikom oprežnošću.

Treba primetiti i da svest svih pojedinaca i o svemu nije ni približno jednaka, kao i da delanje i ponašanje pojedinaca nije uvek zaista svesno, a još manje voljno, već je često iznuđeno i posledica nasilja.

Navedene primedbe vode zaključku da je veoma značajna reafirmacija pojedinca u istraživanju društva, ali i zaključku da se ne može isključivo preko pojedinca naučno saznavati društvo.⁸²

Bitna metoda aksiološkog pravca je metoda razumevanja. Obično se kategorijalni pojmovi ove metode navode: ponašanje, tumačenje, razumevanje, značenje i smisao. Ali nisu manje značajni ni pojmovi shvatanje, očekivanje, itd., a ni oni se ne mogu razumeti bez definicija i stavova o činionicima društva.

Jedna od bitnih je definicija pojma "zajednica": Prema M. Veberu "zajednica" je (treba da znači) društveni odnos - ako i ukoliko orijentacija društvenog delanja (u pojedinom slučaju, proseku ili u "čistom tipu") počiva na subjektivnom (afektivnom ili tradicionalnom) osećanju učesnika da pripadaju jedni drugim. Dakle, zajednica se zasniva na osećanju pripadanja.

Pripadanje i osećanje pripadanja nisu specificirani. I zatvorenik, rob, logoraš ima određena osećanja pripadanja zatvoru, robovlasniku, logoru, ali to nije osećanje pripadanja po sopstvenoj, dobrovoljnoj odluci. Drugo pitanje se odnosi na definiciju zajednice. Da li se "prinudna",

⁸² Veber, Maks: Privreda i društvo, Prosveta, Beograd, 1976.

“prisilna” zajednica može smatrati zajednicom bez posebne specifikacije i bez specifikacije osnove i tipa pripadanja?

Za istraživanja i nauku pojmovi veoma širokih značenja uvek su dodatni izazov.

Izložena definicija možda može zadovoljavati ako se odnosi na neke vrste dobrovoljnih zajednica, ali i tu ne na sve. Međutim, ima i prisilnih i prinudnih zajednica za čije članove može biti karakteristično i osećanje nepripadanja. Data definicija u tom slučaju nema odgovarajuću instrumentalnu funkciju u metodi razumevanja.

Za shvatanje koncepcije metoda razumevanja bitno je ispravno poimanje još dve ključne kategorije: društvena vrednosti društveno delanje. Iz Veberovog stava: "Sudbina je jedne kulturne epohe, koja je jela sa drveta saznanje, da mora znati da smisao zbivanja u svetu ne možemo pročitati ni iz najsavršenijeg rezultata njegovog istraživanja, već da moramo biti u stanju da taj smisao sami stvaramo, da pogledi na svet ne mogu nikada biti proizvod napretka iskustvenog znanja i da se, dakle, najviši ideali, koji nas najsnažnije pokreću, ispoljavaju uvek samo u borbi sa drugim idealima, koji su drugima isto tako sveti kao što su nama naši" ... proizlazi da vrednosti nisu proizvod iskustva, da su one same u stvari ideali ili stavovi iz njih proistekli i da su oni najsnažniji pokretači. Svi ljudi imaju svoje ideale, svoje vrednosti, a te vrednosti nisu i ne mogu biti jedinstven sistem za sve, što se manifestuje kroz određenu borbu za ostvarenje ideala vrednosti. Pritom oni vrše izbor vrednosti uspostavljaju odnos prema njima, interpretiraju ih i stvaraju nove. Sve je usmeravano vrednostima.

Ako vrednosti shvatimo kao sistem verovanja i uverenja i na njima zasnovanih težnji i ako je to dinamičan sistem koji proizvode ljudi, Veberu se opravdano može prigovoriti samo to što je vrednosti i ideale preterano odvajao od iskustva ljudi. I sami ideali su apstrakcije i uopštenosti mnogostrukog i dugovremenskog iskustva interpretiranog i iskazanog na razne načine. Ako su ideali i vrednosti proizvod ljudskog društva, šta je, osim društvenog iskustva, moguć osnov i izvor njihovih ideala? Naravno, ako se iskustvo ne svede samo na neposredno, materijalno i čulno!

Bitan, centralni pojam je i ljudsko delanje,⁸³ koje je samo jedan oblik, jedna vrsta ljudskog ponašanja. Veber kaže: "Društveno delanje (uključujući uzdržavanje od radnji ili trpljenje) može biti orijentisano prema prošlom, sadašnjem ili budućem očekivanom ponašanju drugih...", te može biti određeno kao: (1) ciljno-racionalno - kada se dela u skladu sa očekivanjima ponašanja predmeta spoljnog sveta i drugih ljudi. To očekivanje javlja se tada kao "uslov" ili kao "sredstvo" za postizanje sopstvenog cilja racionalno oformljenog; (2) vrednosno-racionalno delanje zasnovano je i orijentisano verovanjem u određenu apsolutnu vrednost određenog ponašanja. Ova vrednost je "vrednost po sebi" i nezavisna je od uspeha delanja; (3) afektivno, kada se dela u skladu sa aktuelnim afektima i društvenim stanjem. Ta delanja su prvenstveno emocionalna i često reaktivna; (4) tradicionalna - kada se dela po ustaljenim navikama.

Za društvena delanja zaista su karakteristične stvarne pravilnosti. Izvesna delanja i njihovi tokovi se tipično ponavljaju u istosmernom značenju kod jednih te istih osoba koje delaju, ili koje se mogu istovremeno primetiti kod većeg broja drugih osoba koje deluju. Ako s ovim

⁸³ Veberove osnovne postavke na sličan način shvataju i:

(1) Pešić, Mihailo: Sociološke teorije, str. 74-79.

(2) Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 63-66.

shvatanjem delanja povežemo stavove o vrednostima i ciljevima, solidarnosti i konfliktima, grupi, zajednici, državi vlasti, društvenoj otvorenosti i zatvorenosti, itd., došli smo do postulata Veberovog shvatanja zasnovanosti metode razumevanja i njenog opravdanja kao metoda naučnog saznanja. Ovaj se postulat može pojednostavljeno izložiti ovako: (1) postoje društvo, društvene pojave i društvene zajednice kao "mreže psihičkih odnosa", ali ne samo psihičkih već i raznovrsnih društvenih odnosa; (2) njih čine svesni, delatni pojedinci koji imaju svoje motive, ciljeve, težnje, i koji u određenom kulturnom miljeu stvaraju smisao i značenje, ideale i orijentacione vrednosti; (3) pojedinci svojim delanjem nastoje da ostvare svoje ideale, ciljeve, težnje te je njihovo delanje usmereno očekivanjima prema ponašanju (delanju) drugih; (4) delanje - ponašanje se ponavlja i ispoljava određene pravilnosti, postoje izvesna tipska obeležja, što je osnov da određena delanja i očekivanja mogu da se tumače i razumu, te da se na njih uzvрати smislenim odgovorom koji za subjekte ima značenje.

Svi subjekti, manje ili više, višestruko i kroz dug period, u približno istom kulturnom ambijentu, sudeluju u delanju, stiču iskustva i saznanja, upoznaju se sa tipičnim i sa uspostavljenim običajima i normama i na osnovu toga razumu jedni druge.

Na tako formulisanoj društvenoj osnovi moguća je metoda razumevanja.

B) Veberova metoda razumevanja

Razumevanje za Vebera znači shvatanje određenog delanja. On razlikuje tri tipa razumevanja: (1) stvarno razumevanje; (2) prosečno razumevanje i (3) idealno tipsko razumevanje.

(1) Stvarno razumevanje je konkretno, subjektivno, a značenje mu je takođe subjektivno i smerano (subjekt koji dela mu pridaje sopstveno značenje prema namerama, ciljevima, vrednostima tog delanja. Ovde ima razloga da se opazi da se ne govori o značenju koje delanju pridaje subjekt prema kome se dela.

(2) Prosečno razumevanje može shvatiti na dva načina. Prvo, kao delanje više subjekata koje je približno isto ili veoma slično; ono je prosečno društveno delanje približno isto u mnoštvu slučajeva delanja. Drugo, manje verovatno značenje, je približno isto delanje istog subjekta u mnoštvu približno istih situacija.

(3) Idealno tipsko razumevanje je samo pojmovni konstrukt, bez neposredne povezanosti sa bilo kojim realnim ponašanjem.

Značenje razumevanja je, kao što se vidi, jedan od bitnih činilaca metode razumevanja. Po Veberovom shvatanju možemo razlikovati pojave bez značenja i predmeta i pojave sa značenjem. Značenje je smisao određenog delanja, ali kao objektivno tačno ne postoji. Sposobnost da se, na osnovu sopstvenog delanja zamisli takvo tuđe delanje nije dovoljna pretpostavka za razumevanje tog delanja. Ni potpuno doživljavanje tuđe situacije nije apsolutno dovoljan uslov za misaono tumačenje.

Tumačenje (interpretacija) je bitan činilac metode razumevanja u saznanju o smisaonom delanju i njegovom značenju. Ono može biti racionalno i intuitivno, ako je delanje intelektualno shvaćeno u datom kontekstu značenja. Primer za to su matematički i logički iskazi u određenom kontekstu.

I razumevanje se javlja sa dve mogućnosti: (a) aktuelno razumevanje smeranog značenja neke radnje u šta se ubraja i davanje izjave. Ovaj tip razumevanja podrazumeva određeni stepen neposrednosti i konkretnog odnosa sa aktuelnom radnjom, pri čemu se prvenstveno misli na direktnu, vremensku određenost događanja radnje; (b) razumevanje pomoću objašnjenja i pomoću motiva. Za određene, već ponavljane radnje imamo već formirano razumljivo

značenje.⁸⁴ U vezi s njima znamo i određene kontekste. Kada se povežu konteksti, motivi i obavljanje radnje, dolazimo do razumevanja na osnovu objašnjenja.

Predmeti razumevanja (svi na osnovu tumačenja) mogu biti: (a) pojedinačni slučajevi stvarno smeranog značenja, ili, kada su istorijska posmatranja u pitanju, u kontekstu značenja; (b) slučajevi smernog značenja ili konteksta značenja (npr. kada se sociološki posmatraju slojevi, klase ili mase stanovništva); (c) "idealno-tipska" značenja ili konteksti značenja koji nauka treba da konstruiše kao čist (idealni) tip neke česte ili značajne pojave.

Tumačenje ne prelazi nivo kauzalne hipoteze naglašene evidentnosti. To je rezultat delovanja ograničavajućih faktora izraženih kao: a) motivi ("neskriveni" i "skriveni") i razna "potiskivanja"; b) mogući različiti konteksti sasvim istih ili sličnih pojava; c) istovremeno delovanje suprotnih impulsa na ljude, itd. Kontrola razumljivog smisaonog tumačenja kroz rezultat, što je postupak kod svih hipoteza, ovde je neophodna. Ali - šta je tu zaista "rezultat" i kakve su procedure u tome istinski moguće?

Navedena pitanja dovela su i do ukazivanja na neke prihvatljive "tehnike i postupke" metode razumevanja, koje se nikako nisu mogle svesti samo na psihički i mentalno-intelektualni proces. Delanje i ponašanje se manifestuju, konteksti su empirijski, te se nekako moraju konstatovati i evidentirati. Bez njih nema ni njihovog značenja. Tako se dolazi do zaključka da je u procesu razumevanja korisno "funkcionalno posmatranje". Ono je "spoljašnje posmatranje" kojim poimamo (u stvari, shvatamo i tipologizujemo) funkcije pojedinih tipova individua. Ukazuje li ovo na funkcionalizam i pozitivizam? Individue, sa svojim svojstvima i aktivnostima, čulno su opazive i one vrše funkcije - što se sve može otkriti "spoljnim posmatranjem"! To se ne smatra dovoljnim. Treba saznati i (a) šta odlučuje o ishodu diferenciranja individua i (b) šta navodi diferenciranu individuu da se (u proseku) ponaša u prilog održanja diferencirane grupe. Dakle, traže se razlozi-uzroci!

Funkcionalno posmatranje može se shvatiti kao dvoetajni proces. Prvu etapu čini formiranje "funkcionalnih pitanja" kroz dve faze: (a) otkrivanje delanja važnog za funkcionalno održanje jednog određenog usmerenog tipa delanja; (b) koji ga motivi određuju i kako to delanje nastaje. Drugu etapu čini realizacija funkcionalnog posmatranja na osnovu prethodno artikuliranih pitanja.

Posmatranjem ("funkcionalnim posmatranjem") otkriveni su tipični izgledi određenog društvenog ponašanja koje se može očekivati (dakle verovatnost) u određenim okolnostima. "Tipični izgledi" mogu se razumeti, na osnovu "tipičnih motiva" i "tipičnog smeranog značenja". A kada smo povezali sve ovo tipično - od tipičnih okolnosti, preko tipičnih motiva i tipičnih delanja, dobili smo podsticaj da uvažavamo društvene zakone u objašnjenjima metodom razumevanja.

Tumačenje delanja sa neizbežnim "kolektivnim pojmovima" ima sljedeće neophodne odnose: (a) u izgrađivanju sopstvene terminologije nužno se služi kolektivnim pojmovima; (b) kolektivne tvorevine (koje su i sadržaj kolektivnih pojmova) jesu i postavke o nečemu što zaista jeste, a delom i onom što treba da bude; (c) koristi ih u praktičnom predočavanju i provizornoj orijentaciji i prilikom otkrivanja društvenog delanja čije je razumevanje tumačenjem važno.

⁸⁴ Pečujlić, M. pridaje veliki značaj razumevanju. Smatra ga principom savremene zajednice.

Individualistička orijentacija nije mogla predvideti kolektivnost društva i izbeći kolektivne pojmove.

Istraživačka praksa M. Vebera dovela ga je do priznavanja korisnosti (istina ograničene): a) rezultata psiholoških eksperimenata; b) statistike - u istraživanju masovnih pojava; c) komparaciju istorijskih pojava ili komparaciju svakodnevnih pojava i d) "misaoni eksperiment"; e) kauzalno tumačenje konkretnog delanja kada su spoljašnji tok delanja i motiv u datom kontekstu zaista razumljivo spoznati - što nije moguće bez "spoljašnjeg posmatranja".⁸⁵

Na kraju, zaključimo: Veber je uspešno prikazao neizbežnu ulogu "spoljašnjih metoda" u metodi razumevanja, umesto nemogućnosti njihovog korišćenja (Diltajev stav).

C) Veberova metoda idealnih tipova

Metodu idealnih tipova uputno je shvatati kao poseban oblik opšte metode tačnije metodološkog koncepta razumevanja ili kao njen "poseban slučaj".⁸⁶ Osnova za izloženo stanovište Vebera da se najprodorniji način ostvarivanja razumevanja postiže konstruisanjem idealno tipskih pojava, odnosno idealno tipskog delanja uz precizno definisanje relativno praznih pojmova.

U ovom izlaganju zapostavićemo mogućnost da metodu idealnih tipova tretiramo kao instrument metode razumevanja upravo zbog osnovne koncepcije, pripisanih oblika, načina i uloge idealnih tipova u naučnom saznanju. Naime, metoda razumevanja, osim "funkcionalnog posmatranja" i empatije (uživljavanja), nije afirmisala nijedan metod prikupljanja podataka niti bilo koji instrument.

Razmotrimo zamisao metode idealnih tipova samog M. Vebera, imajući u vidu da je i sama naučno-metodološka javnost podeljena oko tog pitanja.

Prvo, M. Veber je, govoreći o pojmovima jasno razlikovao idealni tip od opštih tipskih pojmova roda i klase. Međutim, eksplicitno i deklarativno negiranje srodnosti opštih tipskih pojmova i pojmove idealnog tipa dokazivao je odsustvom svake veze sa realnim društvenim pojavama i sam je formirao više idealnih tipova - npr. delanja. Delanje jeste društveni realitet i ma koliko pojmovi koji su nam bili apstraktni, oni nisu prazni niti su, zbog svoje predmetnosti, mogli izgubiti vezu sa pojavama društvene stvarnosti.

Postavljajući, ali ne razrađujući, gnoseološke osnove metode idealnih tipova, Veber izričito tvrdi da idealni tip ne nastaje generalizacijom, te nije opis stvarnih društvenih pojava, nije opšti pojam roda ili klase - čak nije ni hipoteza. Idealni tip je utopijski pojam, "ideja", apstraktna misaona konstrukcija kojom se jednostrano naglašavaju svojstva s određenog teorijskog (ili možda i vrednosnog?) stanovišta. Dve su vrste idealnih tipova: univerzalni i istorijski, koji je faktički uži po obuhvatu.

Proces konstruisanja idealnih tipova može se ovako predstaviti:

- (1) formira se ideja odnosno zamisao jedne pojave;

⁸⁵ Veber, Maks: Privreda i društvo, str. 5, 9, 15, 16, 17, 20, 28.

⁸⁶ O metodu idealnih tipova raspravljali su:

- (1) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka,
- (2) Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka,
- (3) Đurić, Mihailo: Problemi sociološkog metoda,
- (4) Radosavljević, Ivan: Hipotetičko deduktivna metoda u istraživanju politike, i drugi, uključujući i Termiza, Dževada, Milosavljević, Slavomira u pominjanim delima. Stavovi o metodi idealnih tipova zasnovani su na pobrojanoj literaturi, uključujući dela M. Vebera.

(2) jednostrano se naglasi jedno ili više svojstava (jedna ili više tačaka gledišta) predmetne pojave;

(3) s obzirom da to nije realna, konkretna pojava, ona se može odnositi na mnoštvo diskretnih konkretnih pojava o kojima postoje određena saznanja.

Obavlja se sinteza postojećih saznanja o njima;

(4) formira se jedinstven analitički pojam - idealan tip - koji ne predstavlja nikakvu istinu, ni istorijsku ni istinitu zamisao realnosti. Prema Veberovoj tvrdnji nastao je apstraktni teorijski model određene vrste društvenih pojava. Ali, po izloženom shvatanju, on nije stvarno reprezentativan ili model proseka tih pojava, već je to apstrakcija u dva smisla: prvo, u smislu opštosti iskaza i važenja i drugo, u smislu potpune izdvojenosti od konkretnog - pojedinačnog i posebnog. Uz to, sa jednostrano naglašenim svojstvima odabranim po proizvoljnim kriterijumima. Naime, M. Veber je izričit da nema objektivnih kriterijuma za izbor predmeta istraživanja - dakle ni za izbor pojave i svojstava koji će biti tretirani "idealnim tipom".

Sva nastojanja M. Vebera s jedne strane i njegovih ljutih kritičara, s druge, da potpuno odvoje idealni tip od realnosti i da ga tako ili izoluju od drugih metodoloških pravaca ili obezvrede njegove stvarne istraživačke mogućnosti nisu potpuno uspele. Činjenice su sljedeće: (1) "idealni tip" jeste model određene idealizovane stvarnosti, njenih jednostrano prenaplašenih svojstava - ekstremnih, stvarnih i vrednosno kvalifikovanih; (2) "idealni tip" je izvanredan analitičko-prognostički model koji omogućava široku i uspešnu primenu "misao-nog eksperimenta"; (3) u svakodnevnom životu susrećemo se stalno sa idealno-tipskim idealizacijama počev od religije do normi društvenog, pravnog i moralno vrednosnog sistema.

O tome jasno svedoče idealni tipovi udruženja, delanja, vlasti, uloge religije i drugi koje je sam M. Veber stvarao.

S obzirom da postoje bar tri vrste pojmova tipa (po Hempelu): (a) klasifikatorski, (b) ekstremni /kepec-gorostas/ i (c) idealni tip, važno je znati da su u istraživanju primenom "idealnog tipa" bitni postupci: (1) određena vrsta (dakle ne jedna pojava) društvenih pojava se idealno tipizira; (2) oformljeni idealni tip se dovodi u vezu sa istraživanom pojavom kompariranjem, utvrđivanjem odstupanja realnih karakteristika pojava od idealnog tipa; (3) iz osnovne idealne tipizacije i saznanja realnoj predmetnoj pojavi izvodi se niz sudova po šemi hipotetičko deduktivne metode.

5.4. Kritika aksiološkog teorijsko-metodološkog pravca

Doprinos aksiološkog teorijsko-metodološkog pravca može se sažeti u nekoliko sljedećih metodoloških postavki:

(1) Aksiologizam je jasno i argumentovano ukazao na razlike između prirodnih (uključujući biološke) s jedne i društvenih pojava s druge strane, te je ukazao i na nužne razlike između njih kao predmeta nauka i posljedice po metode nauka i metode istraživanja koje iz toga proizlaze;

(2) Reafirmisao je ulogu pojedinca u društvu, čime se suprotstavio holizmu koji je prevladavao u delu pozitivizma, a naročito izraženom strukturalizmu i makrofunkcionalizmu, pa i u biheviorizmu;

(3) Naglasio je samosvojstvenost društva i ljudske delatnosti u ostvarivanju ljudskog društva;

(4) Afirmisao je svest, motive, ciljeve i vrednosti; u funkcioniranju i razvoju društva,

kao i na solidarnost i konflikt kao svojstva ljudskog društva;

(5) Naglasio je da se društvo i kretanja društva i u društvu ne mogu istinito saznavati bez dovoljno pouzdanog naučnog saznanja o potrebama, svesti, namerama, očekivanjima i unutrašnjim podsticajima delanja i ponašanja ljudi, ukazujući na razliku između društvenog delanja i ponašanja ljudi;

(6) Oformio je i artikulirao metodu razumevanja, metodu idealnih tipova i "funkcionalno posmatranje", ukazujući na uzajamnu zavisnost metoda razumevanja i metoda "spoljašnjeg posmatranja";

(7) Razmatranja M. Vebera o društvu i metodu znatno su doprinela nastanku Parsonsove teorije funkcionalizma.

Ovde su izloženi samo evidentni doprinosi aksiološkog pravca. Naša saznanja upućuju nas na uverenje da taj pravac još nije dovoljno istražen, naročito sa stanovišta znatnih promena u kretanjima i karakteristikama savremenog društva u situaciji razvoja novih tehnologija, medija i komunikacija i tendencija ka globalizaciji. Izgleda nam da su mnogo veće mogućnosti korišćenja idealnih tipova i konstatacije Vebera o odnosima svesti, vrednosti i delanja nego što savremene, aktuelne teorije i metodologije sagledavaju.

Kao i svaki drugi teorijsko-metodološki pravac, i ovaj ima određene nedostatke i slabosti. Ne uvažavajući prigovore ideološkog porijekla, moramo ukazati na sljedeće njene, po našem saznanju, najvažnije objektivne slabosti i nedostatke:

(1) Prenaglašena psihička komponenta u razmatranju društva i nedovoljna diferenciranost psihičkog i društvenog. To se jasno vidi iz koncepta metode razumevanja, shvatanja uživljavanja i doživljavanja i odsustva jasnih razlikovanja psihičkih i društvenih pojava;

(2) Izrazit i prenatržen individualizam i nominalizam koji ne uvažava dovoljno nove kvalitete mase, grupe, zajednice i druge sadržaje "kolektivnih pojmova", mada se oni nisu mogli izbjeći;

(3) Izvesno zapostavljanje uloge objektivnih materijalnih činilaca i proizvoda društva, kao i objektivnog okruženja;

(4) Nedovoljno obrazloženje i odsustvo operacionalizacije metoda razumevanja idealnih tipova i nedovoljno određeno i neargumentovano iskazivanje odnosa između evidentnog manifestnog i ostalog, odnosno između metoda spoljašnjeg, empirijskog posmatranja s jedne i uživljavanja i razumevanja, s druge strane. Evidentna je protivrečnost između deklarisanja ovog pravca kao empirijskog i poricanja mogućnosti saznanja "spoljašnjim posmatranjem";

(5) Nedorečeno je poimanje ličnog i društvenog iskustva s jedne strane i uživljavanja i razumevanja, s druge strane, s obzirom da su pojmovi "usmereni na druge", "očekivanja od drugih", "ciljno racionalno ponašanje", "prosečno razumevanje", itd. opterećeni društvenim i ličnim iskustvom;

(6) Metode ovog pravca nisu oformile ni bliže odredile nužne tehnike svoje primene.

Uprkos svim navedenim drugim nedostacima, bitna metodološka saznanja ovog pravca, svesno ili intuitivno, prožimanju metodologiju društvenih nauka i istraživanja društvenih pojava.

6. Dijalektički teorijsko-metodološki pravac

Veoma je teško dijalektički teorijsko-metodološki pravac shvatiti kao jedinstven - tačnije

jedan pravac, zbog mnoštva segmenata i međusobno suprotstavljenih potpravaca, kao i zbog toga što ga njegovi tvorci nisu posebno obradili. To je dosta neuobičajeno, s obzirom da njegove korene nalazimo još u Heraklitovoj dijalektičkoj logici protivrečnosti.

Tokom XIX i XX veka dijalektička metodološka i teorijska orijentacija igrala je veliku ulogu u Evropi, Africi i Aziji, ali sa jakim ideološkom konotacijom. U tom periodu najčešće su razmatrani sljedeći koncepti unutar dijalektičkog pravca: antički, idealističko-hegelijanski, marksistički - "realno-dijalektički", uključujući i Lenjinovu teorijsko-metodološku orijentaciju, revizionistička varijanta i tzv. kritička orijentacija (sa "frankfurtskom školom" i Adornovom "negativnom dijalektikom").

Savremena društvena i naučna situacija upućuju nas na što sažetije izlaganje ovog pravca, odnosno na obradu bitnih odredaba Hegelovske dijalektike i realnog dijalektičkog pravca koji su tokom dvadesetog veka spadali u najuticajnije i koji su ostavili značajne doprinose u logici i metodologiji.

Bogdan Šešić (a s njim i Mihajlo Marković i Miroslav Pečujlić) jedini je koji je uložio napor i uspešno kodifikovao osnovne bitne metodološke postavke dijalektičkog teorijskog pravca te će se naše izlaganje znatno oslanjati na njega.⁸⁷

6.1. Hegelovski idealistički dijalektički pravac

Hegel se ubraja u istinske tvorce razvijene osnove dijalektičkog mišljenja, a njegova najvažnija dela u toj oblasti su: "Fenomenologija duha", "Nauka logike" i "Istorija filozofije" - kroz koju je demonstrirao shvatanje i mogućnosti primene dijalektike. U logici bitan Hegelov doprinos je unošenje izmene u dvovalentnu logiku koja je poznavala samo dve polarne vrednosti: istinito i pogrešno; jeste i nije. Unošenjem i treće valencije, dijalektičke, koja govori o mogućnosti da nešto istovremeno i jeste nije, Hegel je otvorio put razvoju trovalentne i viševalentne logike. To je, po shvatanju dijalektičara, prelaz od formalne, dvovalentne na dijalektičku, polivalentnu logiku.

Najvažniji metodološki doprinos Hegelov je njegova artikulacija, shvatanje i definisanje protivrečnosti i unutrašnjih protivrečnosti i njegovi stavovi o metodi.

On definiše protivrečnost kao borbu najjačih suprotnosti koje se međusobno isključuju, te se njihov sukob razrešava poništavanjem jedne od njih odnosno prevazilaženjem. Sa stanovišta potreba istraživanja od izuzetne je važnosti shvatanje razlika između suprotnosti koje se isključuju i suprotnosti koje koegzistiraju, odnosno koje se javljaju kao uzajamni uslov postojanja (Na primer pozitivan i negativan pol, muški i ženski rod, itd.).

Protivrečnosti Hegel shvata kao svojstvo svake društvene i prirodne pojave, a razlikuje spoljašnje i unutrašnje protivrečnosti. Spoljašnje protivrečnosti su odnosi suprotnosti između pojave i okruženja odnosno između raznih pojava. Unutrašnje protivrečnosti su one unutar određene pojave kao što su protivrečnosti između sadržine i forme, između pojedinih činilaca, između funkcija i disfunkcija, itd. Za istraživanje i saznanje društva i društvenih kretanja bitna je obaveza shvatanje i definisanje društvenih protivrečnosti, što je veoma težak i složen

⁸⁷ Dijalektičkom metodom bavili su se svi značajni metodolozi u bivšoj SFRJ, počev od V. Milića, M. Pečujlića, M. Đurića, B. Šešića, itd. Međutim, najsistematичniju metodološku obradu ovog pravca dali su B. Šešić i M. Pečujlić, te se naše izlaganje prvenstveno na njih i na izvornu literaturu i oslanja. Istovremeno imati u vidu i savremenu obradu ovog pravca u delima Milosavljevića, Radosavljevića i Termiza.

zadatak. Ovo utoliko Pre što se u društvu prevazilaženje problema može odigravati i često se odigrava kao dugotrajan, višeslojan i višestepen proces, a prevazilaženje kao rešenje ne sadrži nužno poništavanje jedne od strana u sukobu.

Drugi bitan razlog za suptilan odnos prema društvenim protivrečnostima je iskazan kroz tri decidirana Hegelova stava: prvo, sve pojave su razvojne, pa je, shodno tome, i ljudsko društvo razvojno; drugo, ljudsko društvo je samosvojna - generička tvorevina ljudi, odnosno to je delatnost samih ljudi; treće, unutrašnja protivrečnost je unutrašnji pokretač kretanja i razvoja - što se, odnosi i na društvo. Ovo je, kao što se vidi, potpuno drugačiji stav od stavova koncepcije harmoničnog društva. Značaj ovih stavova raste kada se ima u vidu da i Hegel afirmiše pojam sistem. On sistem shvata kao oblik u kome egzistira istina - i to istina kao naučni i logički sistem. Izloženo shvatanje sistema ne sprečava odnosnu primenu pojma i na društvo.

Stoga je logično stanovište da je bitna odredba svih procesa i odnosa dijalektička povezanost.

Svojim shvatanjem društva Hegel nudi upotrebljiv postulat pristupima istraživanjima društvenih pojava i procesa. Istorija počinje sa čovekom, a čoveka shvata kroz njegovo delanje zapostavljajući njegovu prirodnost - jer ona pripada prirodi. Ljudsko je samo ono što čovek proizvede svojim delanjem i razumom. Očigledno je da svest u tome ima bitnu ulogu jer je odlučujući faktor čovekovog uspona koji započinje svešću na nivou čulne izvesnosti, raste opažanjem i percepcijama, te stiže do razuma - uma, duha, religije - čak do "apsolutnog znanja". Ovom, inače uverljivom shvatanju istorije ljudskog društva, nedostaje povezanost sa istorijom prirode i sa međuzavisnostima istorije društva i istorije prirode. A ta međuzavisnost je sve očiglednija. A bitni činioци saznanja su pojam i ideja.

Pojam je izuzetak prema opštem pravilu. On je razvojan, ali se ne razvija na osnovu unutrašnje protivrečnosti, nema prelaza iz jednog u drugo, nema ni refleksije. Čak formira trijadu o pojmu koja sadrži članove: a) subjektivnost; b) objektivnost; c) ideja.

Ideja u sebi sadrži svu određenost, a priroda i duh samo su različiti načini prikazivanja postojanja ideje. Najviši način shvatanja "apsolutne ideje" je filozofija.

Izložena stanovišta su podsticaj mnogim, i sada trajnim, sporenjima, kritikama, stvaranjima i promišljanjima, tim više što se na to nadovezuje i stav o prirodi kao "otuđenoj ideji".

Hegel je visoko vrednovao metod mišljenja, pa se taj odnos može aplicirati i na istraživačke metode. Naime, filozofija je Hegela usmeravala na problematiku mišljenja - i u to vreme tek prvih nagoveštaja novovekovnih empirijskih istraživanja. Navedimo nekoliko njegovih ključnih stavova: "Metoda može najpre izgledati kao prost način saznavanja, i ona ima u stvari prirodu takvog načina. Ali način nije samo jedan po sebi za sebe određen modalitet bića, već je kao modalitet saznanja postavljen kao određen pojmom i kao forma, ukoliko je ona duša svake objektivnosti i ukoliko svaka inače određena istina ima svoju istinu jedino u formi." Potom kaže: "... metoda (je) duša i supstancija, pa bilo koje nešto jeste shvaćeno i u njegovoj istini saznato samo ukoliko je potpuno potčinjeno metodi; ona sama je vlastita metoda svake stvari, jer njena delatnost i jeste pojam. To je pravi smisao opštosti; prema refleksivnoj opštosti ona se uzima kao metoda za sve; ali prema opštosti ideje ona je ne samo način saznavanja, način pojma koji subjektivno zna sebe, već i objektivni način ili upravo supstancijalnost stvari - tj. pojmova, ukoliko se oni, pre svega, pokazuju predstavi i refleksiji kao drugi." I dalje: "Zbog toga je metoda najviša sila ili, štaviše, jedina i apsolutna sila uma, već takođe njegov jedini i najviši način, da sam sa sobom u svemu nađe i sazna sama sebe."

Hegel se na specifičan način bavio i problemima "uma koji posmatra", kvalitetom kao određenošću, kvalitetom i kvantitetom, merom i proporcijom. Već u Hegelovim razmatranjima nalazimo osnova za šire shvatanje metoda od uobičajenog i za kritički odnos prema sporu između zastupnika "kvalitativnog" i "kvantitativnog" pristupa.

Hegelov dijalektički metod smatra se osnovom konkretnog (materijalističkog) metoda, ali ga ipak marksisti smatraju idealističkim i spekulativnim. Razlog tome je što on osnovu vidi u čistom mišljenju, te je sve izvedeno iz pojma. Entitet sveta je duh. Ako se zapostave napred izložena Hegelova shvatanja o čoveku i društvu, svesti, ideji i delanju, ovo stanovište je lako kritikovati sa materijalističkog stanovišta. Međutim, ako se uviđa Hegelovo razlikovanje sveta prirode i ljudskog sveta, te uloga svesti i delanja čoveka i njegovih ideja, onda je njegovo ukazivanje na to da je svest ljudi prvenstveno svet svesti, ideja i ljudskih ostvarenja, lakše je shvatiti njegovo stavljanje ideje u prvi plan. Razum, svest, ideje poseduju između "prirodnog" i "društvenog" čoveka u njegovoj "samorodnosti" kroz dijalektičke odnose u procesu.

Veoma rasprostranjena zamerka Hegelovoj metodi je i njena apstraktnost. Ova zamerka se oslanja na tvrdnju da svoje postavke Hegel ne izvodi iz realnog sveta, već je njen osnov u pojmovima-kategorijama, te je to "dijalektika logičkih kategorija". Zaista, u Hegela se nalaze kategorije: biće-nebiće; identitet-neidentitet; protivrečnost-neprotivrečnost, apsolutna negacija, itd. koje nemaju uporišta u stvarnosti. Ipak, u vezi s ovom zamerkom, ma koliko ona bila opravdana, treba imati u vidu da je Hegel priznavao predmetnost i supstancijalnost konkretne stvarnosti, ali je posebno naglašavao njen dijalektički odnos sa umom i istinom kroz posredovanje saznanjem. Za metodologe i naučnike - istraživače valjano shvatanje i operacionalizacija "posredovanje saznanjem" - dodali bismo "metodom", od posebnog je interesa.

Hegelovom delu pripisuje se kao slabost i pokušaj da se trijadama oformi i izrazi saznanje i izraze protivrečnost i prelaz iz jednog u drugo. Najuspelijom trijadom može se smatrati trijada o odnosu: a) teza □ b) antiteza = c) sinteza, koja ima savremenu funkcionalnu vrednost, ali koja se ne može odnositi na sve konkretne društvene slučajeve. Slično je i sa trijadom: a) pozicija □ b) negacija i c) negacija negacije. Negacija negacije može se shvatiti bar u dva osnovna značenja: a) kao negiranje negativnog a kroz to nastanak pozitivnog (kao u matematici: minus i minus daju plus); b) kao odnos u kome "negacija negacije" u društvenoj praksi ne mora da izazove samo pozitivnu već i pojačanu negativnu posledicu.

Metafizičnost je još jedna od zamerki Hegelovoj dijalektici zbog stava o "prirodi kao otuđenoj ideji". O tome smo već govorili.

Za metodologiju društvenih nauka od posebnog je značaja Hegelov stav da je moguće formirati završen sistem društvenog razvoja čija je kruna država - koja je sam um i razum. Ovaj stav je važan zbog metodološkog pitanja: šta je osnov za formiranje kriterijuma po kome se može pouzdano utvrditi da je razvoj završen i šta je zaista najviši nivo društvenog razvoja.

Iz dosadašnjeg izlaganja vidi se da su najvažnije kategorije njegove dijalektike: a) protivrečnost - spoljna i unutarnja; b) razvoj; c) delanje; d) ideja; e) apsolutan duh; f) apsolutna ideja; g) promena; h) prevazilaženje; i) prelaz iz jednog u drugo, kao i kategorije sadržane u trijadama.

6.2. Konkretna materijalistička dijalektika

Razmatranju teorijsko-metodološkog konkretno dijalektičkog pravca pristupamo sa stanovišta njegovog doprinosa razvoju naučnih istraživanja i metodima tih istraživanja. Pritom, zapostavljamo ideološke primese koje mnogobrojni kritičari ove metode njoj pripisuju.

Tvorci ove metode su u prvom redu Marks, Engels i Lenjin, ali su njenom razvoju doprineli i drugi, u prvom redu I. Kuvačić i naročito B. Šešić, čiji se doprinos ogleda u njenom dopunjavanju pravilima istinitog (dijalektičkog) mišljenja i koncipiranjem dijalektičkih modela.

Bitna odredba ovog pravca je da je on, suprotno Hegelovom idealističkom, materijalistički, tj. da se u osnovi sveta i ljudskog društva nalazi materija (u najraznovrsnijim oblicima), te da su svet i ljudsko društvo specifični oblici materije.

Ljudsko društvo se shvata kao samorodno, istorijsko, nastalo praktičnom ljudskom delatnošću, i to svesnom i stvaralačkom delatnošću pojedinaca, ljudskih grupa i zajednica, itd. Ono je razvojno i protivrečno. Takođe, ljudi koji čine ljudsko društvo istovremeno su i prirodni (podložni dejstvu prirodnih zakona) i društveni (podložni delovanju društvenih zakona - koji su inače društveni proizvod). Svaki čovek, pojedinac je totalitet za sebe, neponovljiv, ali i deo drugih kolektivnih totaliteta.

Kao bitnu, osnovnu pravilnost egzistencije i razvoja društva, po shvatanju K. Marksa, treba shvatiti proizvodnju i proizvodne snage, što je izraz specijalnih odlika ljudi u obliku sposobnosti za stvaralaštvo, rad i mišljenje. Proizvodne snage i početni uslovi egzistencije i razvoja čoveka koji ih zatiče pri svom rođenju. Ali pojam "proizvodne snage" znatno je složeniji nego što se u polemikama navodi. On obuhvata sve komponente prirodnog i društvenog okruženja, počev od prirodnih resursa, preko sredstava za proizvodnju, društvenih odnosa i kulture. Zatečene odredbe proizvodnih snaga čovek koristi za svoje delanje, a on svojim delanjem menja proizvodne snage i svojstva društva. Na taj način odigravaju se promene, razvoj i ljudska i društvena istorija. U konačnom, sam čovek je početna i jedna delatna proizvodna snaga koja stvara sve elemente i delove složenijih i razvijenijih proizvodnih snaga - osim prirodnih uslova i resursa.

Materijalistički, konkretni dijalektički pravac, prihvatajući stanovište o postojanju i delovanju društvenih zakona u veoma složenoj i strukturalnoj celini, ističe tri bitna društvena zakona:

(1) "Proizvodne snage i produkcionni odnosi, tj. sadržaj i forma svake društvene zajednice, moraju doći u protivrečnost, što ranije ili kasnije dovodi do promene Pre svega osnovnih, a zatim i ostalih faktora društva." Sadržaj ovog zakona upućuje nas na stav da su trajno bitan predmet istraživanja društvenih nauka "proizvodne snage i produkcionni odnosi" i "društvena zajednica" - koja je i bitna osnovna jedinica istraživanja.

(2) "Svaka kvalitativno nova proizvodna snaga dovodi do nekog novog oblika podjele rada", što nam ukazuje da je podela rada trajna odredba ljudskog društva, te da su rad i podela rada trajan predmet istraživanja društvenih nauka.

(3) "Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija borbe klasa." Ovaj zakon, mada nam kao trajan predmet istraživanja sugerira sastav društva i odnose između socijalnih grupa, izražava dva nedostatka. Prvo, iskaz nije u formi zakona. Drugo, ovako formulisan zapostavlja stanovište ovog teorijsko-metodološkog pravca o pretklasnom (i postklasnom) društvu.

Analizom osnovnih postavki i zakona o društvu, dolazimo do sljedećih bitnih premisa

shvatanja i istraživanja društva: (1) u osnovi postojanja i ukupnog razvoja sveta i društva stoje: materija, priroda i praktična ljudska delatnost - što podrazumeva i umne aktivnosti; (2) Sve stvari u svetu su međusobno uslovljene i povezane sljedećim oblicima: a) sadržajno-materijalno; b) prostorno-vremenski; c) kauzalno genetički; d) funkcionalno i e) razvojno. Navedene povezanosti ne moraju se neposredno ni istovremeno manifestovati jer su one "unutrašnje povezane u krajnjoj instanci"; (3) Sve stvari, pojave i procesi su dijalektički složena jedinstva raznih, suprotnih i protivrečnih činilaca - koji su i sami dijalektički složeni; (4) Sadržaj svake identičnosti su i različitost i promene (to je postojanje istog uz njegove promene); (5) Sve ima svoje uzroke i posljedice; (6) Ljudsko društvo je samorodno; (7) Sve je promenljivo i razvojno.

Razvoj, kao bitnu odredbu ljudskog i društvenog, ne smijemo shvatati kao jednosmernu i pravolinijsku, već kao složenu odliku koju čine: a) začetak - nastanak; b) uspon - rast u kvalitativnom i kvantitativnom smislu; c) kulminaciju - kao najviši stepen ostvarenja; d) stagnaciju - kao izvestan period trajanja na dostignutom nivou; e) opadanje; f) prestanak - nestanak - prelaz u nešto drugo; g) svako novo začinje se u prošlom ili sadašnjem.

Ovo su polazišta koja se podrazumevaju u svim naučnim istraživanjima koja se realizuju primenom ovog teorijsko-metodološkog pravca. Njegovi su delovi i dijalektički principi, osnovna pravila istraživanja i odnos prema metodama istraživanja i interpretacije.

Među pravila istraživanja u prvom redu svrstavamo sljedeće stavove: a) istraživanje mora u potpunosti da ovlada predmetom istraživanja; b) teorije se uvek moraju odnositi na određene vrste činjenica društvene stvarnosti (prošle, sadašnje, buduće); c) činjenice se utvrđuju i tumače sa teorijskog stanovišta; d) kada otkrije novih činjenica ili novih svojstava činjenica dovodi do protivrečnosti u teoriji, teorija se mora menjati, što podrazumeva da se teorija zasniva na činjenicama i njima proverava (to je stav da je društvena praksa i sama način saznanja, predmet i verifikator saznanja); e) naučno-dijalektičko mišljenje kreće se od neposrednog posmatranja i kreće se ka apstraktnom mišljenju; f) u nauci neophodan je integralni tretman koji uvažava činjenice da osnovu ljudskog mišljenja čini praktična ljudska delatnost, kao i da je ona krajnji kriterijum predmetne istinitosti.

Analizom izloženih postavki uviđamo da je istraživanje neophodno osloniti na teorijska saznanja kao na usmeravajuća, ali da ih moramo sistematski poveravati empirijskim istraživanjima.

U naučnim istraživanjima treba se, prema zahtevima ovog pravca, rukovoditi sljedećim principima:

(1) dijalektičkog identiteta odnosa principom dijalektičke analize koja sve predmete shvata kao dijalektički složene;

(2) jedinstva i borbe raznog, suprotnog i protivrečnog, forme i sadržaja, opšteg, posebnog i pojedinačnog;

(3) kretanja, promena i razvoja;

(4) prelaza iz jednog u drugo (prelaza iz kvaliteta u kvantitet i obrnuto, kao i prelaza iz jednog kvaliteta u drugi);

(5) princip daljeg i dubljeg saznanja koje se kreće od pojavnog ka suštini; od koegzistencije do uzroka i od jedne vrste veza ka drugim vrstama veza (i odnosa).

Izloženi principi zasnovani su na stanovištu da zakonitosti mišljenja imaju svoju autonomiju, ali da u "konačnoj instanci" proizlaze iz zakona društvene i prirodne stvarnosti.

Odnos ovog pravca prema pitanjima metoda i njihove upotrebe veoma je određen. U

okviru njega, prvo, stvarane su neke opštenaučne metode, afirmisane neke osnovne, a demonstriran pozitivan stav prema nekim metodama prikupljanja podataka.

Za početni stav uzećemo Marksovo stanovište da je potrebno razlikovati metode istraživanja od metoda interpretacije jer one ne moraju, u istraživačkoj praksi, da budu iste. Mada se ovo stanovište može razumeti na više načina, ne treba ga shvatiti tako da ono dozvoljava interpretaciju izvan određenog teorijsko-metodološkog koncepta i odredaba primenjenih istraživačkih metoda i njihovog odnosa.

Svoju metodu Marks je nazivao analitičkom češće nego dijalektičkom. I zaista, u njenoj osnovi su analiza stvarnosti i pojmovna analiza. Njegova analiza robe kao društvenog realiteta i opšteg složenog pojma faktički je konstituisala analitičko-hipotetičku opštenaučnu metodu. Ova metoda udovoljava svim bitnim zahtevima savremenog shvatanja analitičke metode, koja se mogu u najkraćem ovako odrediti:

(1) priznanje datosti (zbog čega su u početnoj fazi veoma važni pojmovi "izbor" i "problem"); (2) isticanje kao bitnih i primarnih "opažanih" činjenica, te njihovih veza i odnosa; (3) neophodnost određenja "polja istraživanja"; (4) prihvatanje mogućnosti da se, po potrebi, metoda koriguje.

On operiše pojmom "empirijska analiza", a o svom metodu kaže: "Po svojoj osnovi moj dijalektički metod ne samo da se razlikuje od Hegelovog nego mu je direktno suprotan. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu spoljašnju pojavu. Kod mene je idejno, naprotiv, samo materijalni svet prenet i prerađen u čovekovoj glavi."

Ovaj pravac ima pozitivan odnos i prema "prametodi" - metodi pokušaja i grešaka. Bitnim stavovima o mogućnosti saznanja društva i o zasnivanju sopstvene "analitičke", "dijalektičke", "empirijske analitičke" metode, tvorci su implicitno afirmisali i opštenaučnu hipotetičko-deduktivnu metodu. Oni su, takođe, svojom istraživačkom praksom doprineli i razvoju opštenaučne statističke metode. Obilato koristeći statističke i druge podatke, oni su, kao i kasnije E. Dirken, promovisali sekundarnu analizu.

Od osnovnih metoda, svojim stavom o domišljanju i radom na proučavanju robe, ali i drugim radovima, posebno su afirmisali i razvili apstrahovanje.

U vezi s odnosom prema metodama prikupljanja podataka, doskora su postojale zablude da ovaj pravac, kao i Kantov pozitivizam, ne prihvataju eksperiment. Zaista, stanovište osnivača ovog pravca je da zaista ljudski totalitet nije ponovljiv, te je eksperiment kakav je u prirodnim naukama, u društvenim naukama nemoguć - naročito u istraživanju makro pojava i prošlih pojava. Međutim, u svojim radovima oni se pozivaju na eksperiment u engleskom društvu, dakle na prirodni eksperiment.

Ispitivanje je imalo priznat status, naročito anketiranje sa otvorenim odgovorima, koje je primenjivao i sam Marks s obrazloženjem da oni koji su u određenom položaju najbolje znaju sve o svom položaju. I neposredni uvid, tj. posmatranje je takođe imalo neprikosnoven status.

Analiza sadržaja dokumenata, studija slučaja, biografska metoda, metoda modelovanja itd. tada nisu bile konstituisane kao posebne metode, mada su na neki način bile intuitivno korišćene. Analize tekstova su bile neizbežne, a tekst o Pariskoj komuni je evidentan primer metoda studije slučaja u povelju. Neopravdano bi bilo ne ukazati da se u istraživanjima drugih pravaca tog vremena javljaju isti ili slični nagoveštaji.

Lešek Novak, Lefevr, Altiser i Bogdan Šešić su istinski nastavljači stvaranja u oblasti dijalektičke metode. Tako Lešek Novak dokazuje da se Marks služio opštenaučnim metodom

modelovanja, te da je i sam stvarao modele. Upoređujući idealni tip i "Marksov strukturalno funkcionalni model", on konstatuje da je Marksov model naturalistički.

Altiser je afirmisao tezu o Marksovom strukturalizmu, a Lefevr je sistematizovao osnovna istraživačka polazišta dijalektičke metode koja imaju značaj principa. Međutim, najplodniji je bio Bogdan Šešić koji kroz dela: "Osnovi logike", "Logika", "Opšta metodologija" i "Osnovi metodologije društvenih nauka" izgradio je kodifikovan metodološki opus konkretne dijalektičke metode. Šta više, on je, pored pravila istinitog mišljenja, izgradio koncept i strukturalno-funkcionalnih modela.

Šešić razlikuje teorijske i istraživačke dijalektičke modele. U okviru teorijskih modela navodi:

- a) specifikovane teorijske modele. Ovim modelima izražavaju se bitne postavke osnovne teorije, ali može da bude usmeren i samo na jedan specifičan cilj i predmet istraživanja;
- b) ekstenzionalne ili produžne modele koji su složeniji od osnovne teorije - u nekoj meri je proširuju;
- c) generalisane modele koji vode generalizaciji osnovne teorije.

Osim pomenutih, B. Šešić pokušava da razvije i fundamentalne modele koji obrađuju bitne postavke dijalektike. To su modeli:

1) dijalektičkog jedinstva, 2) dijalektičkog identiteta, 3) dijalektičke protivrečnosti i 4) dijalektičke promene i razvoja. Ovi modeli su dati u obliku formula, veštačkim jezikom. U metodološkoj i istraživačkoj praksi nisu afirmisani, a i prilično su komplikovani za primenu.

Znatno drukčije stoje stvari sa istraživačkim strukturalno-funkcionalnim modelima koje je B. Šešić izveo iz istraživačke prakse. On navodi dva osnovna tipa svih modela:

a) opšti i b) poseban strukturalno-funkcionalni dijalektički model. Oba su (poseban nešto više) u stvari sažeto, modalno izraženo, uputstvo za koncipiranje i realizaciju istraživanja, kako teorijskih tako i empirijskih.

B. Šešić predviđa - normira i uslove neophodne za izradu strukturalno-funkcionalnih modela. To su:

- postojanje primitivnih, teorijski neformulisanih, apstraktnih stavova;
- postojanje posebnih modela koji se mogu dijalektički interpretirati;
- postojanje razvijenih, strogo formalizovanih jezika i mogućnosti upotrebe adekvatnih simboličkih jezika.

Istraživački modeli se, zbog svojih karakteristika, dosta široko intuitivno koriste. Međutim, ni oni nisu bili predmet metodoloških istraživanja, mada su nastali Pre oko 30 godina.

Konkretnoj dijalektičkoj metodi upućivane su mnoge kritike i zamerke iz raznih izvora i sa raznih stanovišta. Pomenućemo samo neke, najvažnije.

Prva i najčešća kritička opaska upućivana konkretnoj dijalektičkoj metodi je da je ona više ideologija nego naučna metoda. Osnovni argumenti u tim kritikama su: a) ta metoda se deklarise kao revolucionarna, klasna, usmerena na oslobađanje radničke klase; b) da je to konfliktno orijentisan pravac.

Drugo, njoj se pripisuje da je zasnovana isključivo na protivrečnosti, što isključuje solidarnost, bez koje nema opstanka ljudskog društva. Nema sumnje da je protivrečnost bitna kategorija dijalektike - ali u vezi s njom je i jedinstvo protivrečnosti, suprotnosti i razlika. U vezi s tim je i promišljanje totaliteta.

Treći prigovor se upravo odnosi na pojam i shvatanje totaliteta i odnosa totaliteta. Uistinu, ova kategorija je veoma složena, te su moguće raznovrsne interpretacije. Prirodne i društvene

komponente čoveka; individualne, grupne i kolektivne komponente čoveka i društva zaista zahtevaju formiranje pojmova i termina pojedinačnih, posebnih i opštih celina. Da li je zaista to najbolje formulisano i adekvatno protumačeno pojam, pitanje je o kome se može raspravljati, kao i o svakom drugom terminu i pojmu.

Konkretnom dijalektičkom pravcu se zamera da je to deterministički pravac, što isključuje čoveka. Nema sumnje da se mogu naći elementi determinizma u stavovima o proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima. Ali, u vezi s ovim stavom moraju se imati u vidu i stavovi o istoriji i ljudskoj delatnosti.

Konkretnom dijalektičkom pravcu se tokom proteklih dvadesetak godina, uz kritike o preteranoj determinističkoj orijentaciji, upućuju i zamerke o slaboj prognostičnosti. Osnova za to su događaji koji su se odigrali u periodu od 1985. pa do sada. Mi, sa stanovišta našeg predmeta istraživanja, moramo ukazati na potrebu da se razlikuju kritike upućene teoriji od kritika metoda, kao i od primene metoda i tumačenja teorijskih postavki.

Materijalistička orijentacija je takođe predmet kritike. Ako je u osnovi svega materija u bilo kom obliku, duhovno se ne može valjano objasniti. Nesumnjivo je da se materijalistički postulat može kritikovati sa raznih stanovišta, ali se ni materija u naučnim istraživanjima ne može zapostaviti!

Pomenućemo samo još jednu primedbu opšteg dometa. To je kritika pokušaja ovog pravca da izgradi jednu celovitu društvenu teoriju, te da u tome nije uspela. I da je to tačno, to nije jedini slučaj među teorijsko-metodološkim pravcima.

Razumljivo je da će pažljivi analitičari pronaći i mnoge druge odredbe ovog i drugih pravaca koje se mogu podvrći kritici i koje treba preispitati. No naša bitna, osnovna i najoštrija zamerka ovom i drugim metodološkim i, naročito teorijskim pravcima je prenaplaštenost i netrpeljivost prema drugim pravcima i varijantama pravaca. Stanovište Mertona u tom smislu zaista smatramo uputnim u pristupanju naučnoj kritici.

6.3. Dalji razvoj dijalektičkog pravca

Kraj dvadesetog i početak dvadesetprvog veka nisu doneli dalji razvoj i uspon ovog pravca. Frankfurtska kritička dijalektička škola, Adornova negativna dijalektička i Habermasova kritika Marksa su tvorevine ranijeg perioda koji se završava oko 1975. godine sa delom Bogdana Šešića. Za taj period dijalektičke metode može se reći da nije dao značajnije konkretno metodološke doprinose. Pomenuti stvaraoci (Horkhajmer, Majnhajm, Markuze, Adorno, Habermas) bavili su se prvenstveno teorijskim postavkama od izvesnog metodološkog značaja. Praktično, u ovom momentu, dijalektički teorijsko-metodološki pravac stagnira, ali to je slučaj i sa drugim teorijskometodološkim pravcima. Uopšte uzev, kraj dvadesetog i početak ovog veka obeležen je zastojem i stagniranjem interesovanja i stvaranja u oblasti metodologije.

7. Fenomenološki teorijsko-metodološki pravac⁸⁸

Fenomenološki pravac je prvenstveno filozofski i teorijski pravac čiji su najuticajniji

⁸⁸ O fenomenološkom pravcu vidi: Marksizam i fenomenologija, i Halmi Aleksandar: Metodologija istraživanja u socijalnom radu, s.75; Pešić, Mihailo: Sociološke teorije, str. 96.

zastupnici Huserl i Hajdeger. Njegovo stvaralaštvo ima konceptualni značaj, a njegove najvažnije postavke su: "vratiti se stvarima" i "neposredovana komunikacija". Do sada ovo u sferi metodologije i metoda istraživanja nije značajnije uticalo, osim na pristupe istraživanjima i interpretaciju rezultata, ali više načelno - kao filozofsko teorijska rasprava nego kao primena u istraživanjima.

Verujući da smo prikazali osnovne postavke i doprinose metodološke doprinose najvažnijih teorijsko-metodoloških pravaca, završavamo deo o teorijsko-metodološkim pravcima. Da nam se ne bi zamerilo što nismo posebno obradili holistički i individualistički koncept (o čemu je bilo reči u vezi s razmatranim pravcima) i kvantitativni i kvalitativni pristup, ovde ih samo napominjemo jer je o njima neophodno govoriti i u toku razmatranja problematike projektovanja i realizacije istraživanja.

VI. Teorijska i empirijska naučna istraživanja

U svim delovima prethodnog izlaganja u centru pažnje bila su naučna istraživanja. Ona su stalno shvatana i označavana kao veoma složen, organizovan, sistematski, predmetno i ciljno određen proces istinitog saznavanja o prirodi i društvu primenom saznavno prodornih, pouzdanih i valjanih, naučno izgrađivanih i proveravanih procedura, metoda i tehnika i koherentnih, konzistentnih pristupa i koncepcija. Istraživanjima je pridata uloga jedinog zaista naučnog načina sticanja istinitog saznanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti sa jasnim zadatkom da ih otkriva, opisuje, klasifikuje i tipologizira, da ih objašnjava i da ih, na osnovu naučnih zakona i objašnjenja, predviđa i omogućava njihovo usmeravanje.

Prigovor da se nikakvim istraživanjima prošlost ne može usmeravati zaista je opravdan ako se previde dva bitna momenta. Prvo, činjenicu da je sve aktuelno svoje porijeklo imalo u tendencijama, mogućnostima i saznanjima prošlosti - da je realizacija nekih tendencija i mogućnosti prošlosti, kao i da je sadašnjost samo etapa u kretanju od prošlosti ka budućnosti. Ovo stanovište naročito važi za ljudsko društvo, njegovo kretanje i razvoj zbog njegovih bitnih svojstava i uloge uma, svesti, znanja i volje ljudi, njihovih grupa, zajednica, organizacija, institucija; njihovog delanja, odnosa, uloga i funkcija. Drugo, svojstva prirodnosti i društvenosti čoveka održavaju aktivitet prošlosti bar kroz tri kanala delovanja: genetsko nasleđe, tradiciju sa kulturnim nasleđem i naučna i stručna znanja kao specifičan oblik ljudske kulture. Naučna saznanja o prošlosti neće izmeniti samu prošlost, te je u tom smislu ne može usmeravati, ali će usmeravati delovanja prošlosti istinitim saznanjem, klasifikovanjem i vrednovanjem prošlosti i njenog delovanja. Značaj tog saznanja i usmeravanja delovanja prošlosti snažno argumentuju činjenice o postojanju i delovanju prirodnog (ekološkog) okruženja, tehnologije, nacija, konfesija, država, orijentacionih sistema vrednosti, lokacija bogatstva i siromaštva, narodnog istorijskog pamćenja, itd. U tom smislu treba shvatati stav o usmeravanju prošlosti tumačenjem rezultata istraživanja.

Najvažniji, početni kriterijum razlikovanja istraživanja je veoma složen jer je to specifična celina nastala prožimanjem PREDMETA i METODA istraživanja. Primenom tog kriterijuma došli smo do podjele na teorijska i empirijska istraživanja.

1. Osnovne odredbe teorijskih istraživanja

Pokušajmo prvo da nađemo valjan, funkcionalan odgovor na pitanje šta su naučna teorijska istraživanja.

Po definiciji, teorija uopšte je svaki smisleni rezultat predmetnog i sistematskog logičkog mišljenja koji prevazilazi obim stava, suda ili zaključka, odnosno čini izvesnu opštu misaonu celinu. Dakle, predmet ne mora da bude naučno određen, niti u mišljenju mora da bude primenjen naučni postupak.⁸⁹ Procedura kojom se došlo do rezultata - teorije nije naučna, te se ni ta teorija ne može smatrati naučnom, mada može da sadrži i potpuno istinita i valjana saznanja.

Naučna teorija, takođe po definiciji, složeni je rezultat mišljenja naučno određenog predmeta do koga se došlo sistematskim, logičkim, smislenim promišljanjem primenom naučne

⁸⁹ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 195-203.

procedure.

Ono što moramo konstatovati da ni ta nenaučna spontana teorija nije mogla izbjeći one bitne pravilnosti karakteristične za teoriju. I ona je predmetna - tiče se nekog predmeta promišljanja. Predmet je složen i ima svojstva posebnog i opšteg. I sama je složena jer se nužno sastoji od premise, stavova, sudova i zaključaka i pretpostavki (hipoteza) i do nje se dolazi dokazivanjem i opovrgavanjem. I ono što je bitno razlikuje od naučne teorije je subjektivnost i način na koji nastaje.

Iz prethodnih izlaganja jasno se vidi da se između naučne i drugih teorija uspostavlja razlika na osnovu načina kojim se mišljenjem došlo do teorije. Naučna teorija je, dakle, teorija do koje se došlo naučnim teorijskim istraživanjem. Ali, šta je to teorijsko istraživanje?

Načelno, pod teorijskim naučnim istraživanjem⁹⁰ treba podrazumjevati:

(1) Predmet istraživanja je naučnom procedurom određen, što znači: A) naučno poznat problem je poslužio kao osnov za izvođenje predmeta istraživanja; B) postojala je, u okviru teorije, formulisana hipoteza koja je korišćena za izvođenje predmeta; C) otkrivena je praznina u naučnoj teoriji; D) određeni aksiom, postulat ili slično, implicira mogućnost formulisanja predmeta, itd. Dakle, izbor predmeta teorijskog razmatranja ne može biti proizvoljan, već mora imati uporište u nauci ili bar nenaučna evidencija problema mora ukazivati na verovatnoću njegovog naučnog značaja.

Predmet teorijskog naučnog istraživanja može da bude impliciran i rezultatima naučnih istraživanja predmeta određene nauke i, takođe, metodološkim istraživanjima.

Svi predmeti naučnih teorijskih istraživanja moraju da budu (treba da budu) opšteg karaktera i od značaja za nauku.

(2) Način istraživanja naučnih teorijskih istraživanja može se odrediti kao metod dokazivanja i opovrgavanja. Međutim, ovo je bitna karakteristika svih istraživanja te tome treba dodati bliža određenja.

Za razliku od empirijskih istraživanja, koja ne moraju u svim slučajevima da ekspliciraju polazišta, naučna teorijska istraživanja moraju da saopšte i objasne pitanja koja postavljaju, razloge koji ih na to upućuju i stanovišta, premise od kojih polaze.

Naučno-teorijsko istraživanje mora jasno da saopšti tezu (teze) koju zastupa i kontrateze koje su predmet kritika i/ili odbacivanja.

Pri dokazivanju - opovrgavanju, obrazloženja moraju biti, ma koliko bila složena, sasvim određena i moraju sadržati teorijske ili empirijske argumente po hijerarhiji značaja, neposrednosti veze sa tezom-antitezom i porijekla argumenta.

Teorijska istraživanja su nužno analitičko-sintetička, apstraktna, klasifikatorsko tipološka, deduktivna i induktivna, a mogu biti, a često i jesu, generalizatorska. Otuda i zahtev da se u istraživanju veoma korektno primenjuju osnovne naučne metode.

U teorijskim naučnim istraživanjima zdušno se, eksplicitno koriste i sve opštenaučne metode. Neposredno se prvenstveno primenjuju aksiomska i analitičko hipotetička, a potom i hipotetičko-deduktivna i statistička metoda. Stoga je neophodan zahtev da se te metode veoma strogo i dosljedno primenjuju.

Svako teorijsko istraživanje u svojoj biti ima jednu osnovnu ideju odnosno konzistentan sistem ideje. On se ne može izraziti bez pojmova, stavova, sudova i zaključivanja. Dakle,

⁹⁰ Mihailović, Dobrivoje: Metodologija naučnih istraživanja, str. 70.

neophodna je pojmovna i "ideografska analiza", analiza stavova, sudova i zaključaka. Ovde ćemo obraditi samo još jedno bitno pitanje: da li se i teorijsko istraživanje mora - treba sprovesti po istovetnoj proceduri kao i empirijska istraživanja. Na ovo pitanje se može dati načelni odgovor, ali se moraju dati i posebni odgovori na isto pitanje za razne tipove teorijskih istraživanja, kao i konkretne odgovore na svako pojedinačno istraživanje.

Načelni odgovor glasi: neophodna je konceptualizacija i izrada projekta istraživanja kojima će biti razjašnjena osnovna ideja (sistem ideja) koja je u suštini predmeta istraživanja, formulisani hipotetički stavovi i saopštene metode kojima će se istraživanje realizovati.

Međutim, konceptualizacija i projektovanje istraživanja mogu se znatno razlikovati po obimu i sadržaju zavisno od toga da li će se i kojim metodama pribavljati podaci. Većina teorijskih naučnih istraživanja zasniva se na dostupnim tekstovima koji sadrže određene stavove, sudove, zaključke. Takva istraživanja nužno koriste metodu sakupljanja podataka koja se naziva "analiza (sadržaja) dokumenata".

Konceptualizacija i projektovanje su još važniji ako se istraživanje ostvaruje posredstvom usmenih razmjena poruka i informacija, što je oblik ispitivanja odnosno naučnog razgovora.

Najneophodniji su konceptualizacija i projektovanje pri generalizatorskim istraživanjima u kojima se polazi od rezultata empirijskih istraživanja, a u kome se nužno primenjuje metod sekundarne analize.

Jedino možda nije neophodno detaljno projektovanje pri istraživanju koje se odigrava promišljanjem određene ideje bez oslonca na već postojeće iskaze, ako je takvo naučno istraživanje moguće.

Ovom prilikom ne možemo se upustiti u klasifikaciju teorijskih naučnih istraživanja jer nemamo dovoljno uvida u istraživanje ove problematike. Međutim, evidentno je da po metodama teorijskih naučnih istraživanja možemo razlikovati: (1) istraživanja koja se služe empirijskim argumentima i nekim metodama empirijskih istraživanja; (2) istraživanja koja se oslanjaju na isključivo teorijske argumente i samo osnovne metode.

Kriterijum kojim smo se poslužili pri konstituisanju prikazane dihotomije može poslužiti za razvijanje postupnije klasifikacije, ali i kao osnove za postavljanje pitanja da li su uopšte moguća čisto teorijska istraživanja samo promišljanjem zbog teškoća njihovog zasnivanja, argumentacije i intersubjektivne provere i verifikacije.

Kao kriterijum klasifikacije može se javiti vrsta predmeta koji teorija predmeta razmatra. Po tom kriterijumu pada u oči razlika između teorija: (a) koje razmatraju drugu ili druge teorije; (b) razmatraju razne varijante ili samo jednu od varijanata određene teorije ili jednog njenog konstitutivnog dela; (c) određenu filozofsku postavku ili koncepciju ili (d) određeni problem, deo, aspekt društvene stvarnosti. Ova razmatranja mogu biti orijentisana bilo na materiju predmeta nauke bilo na njen metod.

Naučnosaznajna odnosno naučnoistraživačka uloga je nezamenjiva, a manifestuje se prvenstveno kao:

- (1) uopštavanja i generalizacije rezultata empirijskih istraživanja;
- (2) objedinjavanje teorija manjeg obima ("srednjeg obima")⁹¹ i generalizacije i uopštavanja njihovih saznanja;
- (3) usmeritelj kako teorijskih tako i empirijskih istraživanja, kako u vezi s predmetom

⁹¹ Merton K. Robert: O teorijskoj sociologiji, posebno konsultovati strane: 1-50.

tako i sa metodom,⁹²

(4) kritičar i osnov za tumačenje i verifikaciju srodnih teorija istog, višeg ili nižeg obima posredstvom utvrđivanja konzistentnosti, argumentovanosti, itd.;

(5) kritika i osnov za tumačenje rezultata empirijskih istraživanja i

(6) kao inspirator novih istraživanja;

(7) teorija je bitan deo svake nauke.

Teorijska istraživanja u društvenim naukama nailaze na mnoge prepreke. Prva vrsta prepreke u dolaženju do istinitosti je raznolikost društvenih situacija i karakteristika, koje imaju razne uzroke. Iz toga teorije čiji je predmet društvo retko kada mogu da dostignu obuhvat i stepen istinitosti koji će isključiti izuzetke. Drugi problem proizlazi iz same teorije, tačnije iz njenog sastava. U njen sastav ulaze kako aksiomi i proverena naučna saznanja, tako i teoreme i hipotetički stavovi, argumenti, itd., ali u svakoj vrsti teorija (kao predmeta istraživanja) s različitim učešćem. Kako je ljudsko društvo razvojno, tako su razvojni i aksiomi, paradigme i same teorije, a teorije usmeravaju i teorijska istraživanja. I treći problem je provera valjanosti teorije u raznim vremenima i na raznim prostorima bilo kakvim naučnim istraživanjima.

2. Osnovne odredbe empirijskih istraživanja

Kao i u prethodnom poglavlju, pokušajmo prvo da odgovorimo na pitanje šta su to empirijska istraživanja.⁹³ Odgovor je da su to naučna istraživanja čiji je predmet društvena i prirodna stvarnost, te koja svoja naučna saznanja izgrađuju kroz složeni proces prikupljanja i obrade empirijskih podataka adekvatnim metodama i zaključivanja na osnovu njih. Mada prihvatljiva, ova definicija nije dovoljna. Naime, stvarnost može da bude predmet i teorijskih istraživanja, a i teorijska istraživanja se mogu oslanjati na empirijske podatke. Neka od njih mogu i sama prikupljati empirijske podatke. Naime, ako se pod stvarnošću podrazumevaju i duhovne tvorevine, iskazi stavova, sudova i zaključaka, onda se može smatrati da su sva teorijska istraživanja koja se bave analizom iskaza datih u pisanoj formi ili nekom drugom obliku koji se može čulno evidentirati, sakupljala i empirijskih podataka. Dakle, pojam "empirijskih podataka" treba dalje precizirati.⁹⁴

Osim što empirijska istraživanja za predmet imaju stvarnost, što prikupljaju empirijske podatke i na njima zasnivaju svoje saznanje, ona moraju da zadovolje još neke zahteve čime bi bila specificirana. Prvi takav zahtev bi mogao biti specifičnost podataka koji se takvim istraživanjima prikupljaju.⁹⁵ Ta specifičnost podataka bi mogla da bude u njihovoj činjeničnoj određenosti, u karakteru istinitih podataka o faktima stvarnosti. Jasno je da problem "činjeničnih podataka", "činjeničnih stavova", itd. i dalje ostaje problem pri određivanju i vrednovanju, kao što i nadalje ostaje otvoreno pitanje istinitosti podataka. Druga specifičnost empirijskih istraživanja je da one teže da se sprovedu po strogoj logici eksperimentalnih istraživanja, što se ostvaruje strogo kontrolisanim istraživanjima u društvenim naukama.

Dakle, naučna empirijska istraživanja društva su strožije organizovana, sa određenijim procedurama, sa određenijim metodološkim normama (ne samo logičkim) i sa naglašenom

⁹² Gud i Het: Metodi socijalnog istraživanja, str. 11-21.

⁹³ Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 257-269, 260.

⁹⁴ Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 377-428.

⁹⁵ Lukić, Radomir. u "Metodologiji društvenih nauka" Miroslava Pečujlića, str. 344.

orijentacijom na činjeničnim podacima i njihovoj obradi.

Empirijska istraživanja su u osnovi induktivna ili bar u njima indukcija i generalizacija igraju bitnu ulogu. Ona su nesumnjivo obavezna da koriste opštenaučnu statističku metodu, pa samim tim moraju uvažiti i postupke kvantifikacije. To nije obaveza teorijskih istraživanja, osim u strogo određenim slučajevima.

Za empirijska istraživanja je bitan "terenski rad", neposredno opštenje sa određenim manifestacijama istraživane pojave (istraživanih pojava). Dalje, empirijska istraživanja su, po pravilu, užih mogućnosti obuhvata od teorijskih,⁹⁶ te su parcijalnija, a njihovi rezultati su nižeg stepena opštosti.

Ona su raznovrsnija od teorijskih naučnih istraživanja kako po predmetu (mogu da obuhvate i individualne predmete ili male grupe i zajednice) tako i po metodima i tehnikama prikupljanja podataka i njihove obrade.⁹⁷ Međutim, ostaje sporna vrednost njihovih rezultata. Stav da induktivno zaključivanje može da dovede samo do verovatnih saznanja jer ta saznanja nisu analitička, osnov je pitanja o vrednosti rezultata empirijskih istraživanja. U stvari, ovako formulisano pitanje je pogrešno jer polazi od pogrešnih premisa: (a) da postoje naučna i čisto empirijska istraživanja; (b) da je u empirijskim istraživanjima samo induktivno; (c) previđa se "eksperimentalni karakter" strogo kontrolisanih istraživanja; (d) previđa se mogućnost "potpune indukcije", kao i "reprezentativnih uzoraka"; (e) nužnost empirijskih istraživanja bez kojih se konkretno, a često ni posebno, ne mogu saznati; (f) ne uvažava se dovoljno razvijenost i prodornost metoda empirijskih istraživanja; (g) previđa se mogućnost vrlo visokog stepena verovatnoće, što je bitna karakteristika najraznovrsnijih oblasti naučnog saznanja.

Empirijska istraživanja i njihovi rezultati zasnivaju se na konceptu pravilnosti velikih brojeva (masovna istraživanja), relativnoj uniformnosti i relativnoj unificiranosti pojave, relativnoj pravilnosti i zakonitosti odigravanja društvenih pojava. Mogućnosti lociranja u vremenu i prostoru određenog predmeta istraživanja i ograničavanja trajanja istraživanja, mogućnosti interpersonalne i polimetodske kontrole toka empirijskog istraživanja prednosti su, ali i problemi empirijskih istraživanja.

Konceptualizacija i izrada projekta su bitni zahtevi empirijskog istraživanja. Taj zahtev, ako je valjano ispunjen, vodi većoj pouzdanosti rezultata istraživanja i deduktivno-induktivnom zaključivanju. Naime, procedure konceptualizacije i projektovanja obezbeđuju povezivanje teorijskih i empirijskih odredaba u jednu celinu.

Bitne naučno saznavne mogućnosti empirijskih istraživanja manifestuju se kroz sljedeće njihove uloge:

- (1) osnova i podsticaja nastajanju novih teorija;
- (2) mehanizma i metoda provere valjanosti određene teorije i njihove izmene, njihovog potvrđivanja ili menjanja;
- (3) osnova i mehanizma formiranja naučnih zakona i otkrivanja pravilnosti odstupanja;
- (4) osnova naučnog objašnjenja;
- (5) mehanizma saznavanja konkretnog i posebnog, sličnosti i različitosti.

Društvene nauke zbog svoje razvojnosti i razvojnosti i promenljivosti društvenih pojava,

⁹⁶ Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 243.

⁹⁷ 10. Jack D. Fitzgerald - Steven M. Fox: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, str. 22.

njihove raznovremenosti nejednake lociranosti, kao i zbog njihove raznovrsnosti, ne mogu biti istinito naučno saznavana bez empirijskih istraživanja. Možemo slobodno tvrditi da se u osnovi svetovnih nauka nalaze naučna empirijska istraživanja.

3. Međuzavisnost teorijskih i empirijskih istraživanja

Najveći deo problematike odnosa teorijskih i empirijskih istraživanja obradili smo kroz prikazivanje saznanjnih uloga ove dve vrste istraživanja. Njihova uzajamna zavisnost onemogućava prihvatanje nekih zastarelih pristupa koji glorifikuju ili nipodaštavaju jednu ili drugu vrstu istraživanja.

Prvo, obje vrste istraživanja imaju isti osnovni predmet istraživanja - društvenu stvarnost, ali na razne načine i na raznim nivoima opštosti.

Drugo, obje vrste stimuliraju jedna drugu.

Treće, obje vrste služe kao osnova istraživanja jedna drugoj.

Četvrto, obje vrste, na različite načine, usmeravaju jedna drugu.

Peto, obje vrste kontrolišu jedna drugu i Šesto, one jedna drugu verifikuju.

Imajući pobrojane odredbe u vidu, možemo smatrati da se one međusobno prožimaju i jedna drugoj služe kao argumentacija. One, međusobno povezane, čine celinu procesa od naučnog saznanja pojedinačnog i posebnog do naučnog saznanja generalnog i opšteg. One istovremeno koriste razne metode naučnog saznanja i praktično povezuju u metodsko-metodološki sistem.

I u pogledu primene rezultata i metoda istraživanja njihova međuzavisnost uspostavlja instruktivnu metodološko-metodsku i metodičku celinu.

Istorija nastanka nauke, kao i nastanka svesnog subjekta i društva u savremenom društvu može se posmatrati i posmatra sa svetovnog i religijskog stanovišta.

Prema stanovištima svetovnog saznavanja sveta dogmama u nauci nema mesta, već se za svako naučno saznanje traži dokaz ili konfirmacija u praksi. Ovo stanovište prioritet daje iskustvenom saznanju kao početnom (metod pokušaja i grešaka), koje se, proverom, konstituiše u pravilnost da bi, na kraju, postalo objašnjenje i naučni zakon, dakle postulat - premisa u deduktivnom analitičkom zaključivanju. U tom smislu selektivno, promišljeno saznanje indukcijom, i kao sirovo, prosto iskustveno i kao saznanje empirijskim naučnim istraživanjima, prethodi naučnoj teoriji odnosno teoriji nauka. Jer teorija od koje empirijsko istraživanje počinje i koje koristi kao orijentaciju, po pravilu nije bilo koja teorija potvrđena i argumentima prakse.

Ipak, ostaje jedno otvoreno pitanje: da li se empirijski može istraživati budućnost? Ili su prognostička istraživanja isključivo ili pretežno teorijska? Osnova ovog pitanja je u tome što budućnost, naročito ona koja je vremenski udaljena, još u praksi ne postoji. Dakle, možemo li empirijski istraživati budućnost, mogu li empirijska istraživanja biti prognostička a ne samo dijagnostička?

Upravo tok i procedura kojom nastaju prognostička naučna saznanja potvrđuju nam da su empirijska istraživanja nužno u osnovi i izgradnji naučne prognoze. A tok prognostičkog istraživanja u osnovi teče ovako:

1. U nauci i praksi, shvaćenoj na svetovni način, opšteprihvaćeno je stanovište da pojave nastaju u određenim uslovima pod dejstvom (delovanjem) nekih uzroka. One ne nastaju odjednom, već je proces nastajanja uvek vremenski i prostorno određen. Neke od

pojava se razvijaju, ali sve novonastale društvene pojave ne prođu kroz sve faze društvenog razvoja. Nastajanje se može empirijski opažati (zapaziti) preko empirijskih manifestacija.

2. Na osnovu aksioma da se svako novo začimje u prošlom ili sadašnjem, naučno istražujemo stvarnost i konstatujemo neka bitna obeležja i karakteristike. Dakle otkrivamo aktuelnu situaciju u kojoj se pojave nalaze, njihov položaj, ulogu i faze razvoja. Neke se javljaju kao uzroci, druge kao posljedice, neke su na početku razvoja, neke na vrhuncu, a neke odumiru, nestaju, prelaze u nešto drugo. Neke su aktivne, druge neutralne i treće pasivne. Neke su otporne na delovanje drugih, a neke su sklone promenama pod delovanjem drugih.

3. Otkrivamo delatne činioce - uzroke i one koje se pod dejstvom prvih menjaju. Uzroci i posljedice kao pojave u sprezi mogu se smatrati tendencijama. I uzrok i posljedica i njihova sprega moraju se ispoljiti, što omogućava njihovo evidentiranje, a na osnovu ispoljavanja i evidentiranja i njihovo spoznavanje kvalitativno i kvantitativno, prostorno i vremenski.

4. Na osnovu naučnog uvida i razumevanja, kao i što tačnije ocene i procene razvoja tendencija formira se vizija predstojeće bliže i dalje budućnosti u raznim oblastima postojanja i razvoja društva.

5. S obzirom da sve tendencije nemaju isti značaj po svojstva, društvene karakteristike i razvoj društva, niti su sve istovremeno i podjednako izražene, neophodna je selekcija po značaju i izvođenju sintetičkog prognostičko stava - suda - zaključka.

Ova jednostavna šema dokazuje da su empirijska istraživanja ne samo moguća kao prognostička već da su ona nužno i osnovna, kao i da su u tim istraživanjima bitne opštenaučne metode: hipotetičko-deduktivna, statistička i metoda modelovanja.

VII. Etape i faze procesa projektovanja naučnog istraživanja

Osnovni činioci strukture svakog naučnog istraživanja iste vrste su uglavnom isti. To je prirodno jer su istraživačka delatnost i istraživanje kao proces složene, sistematske, ciljne, svrsishodne, promišljene celine. Redosled javljanja pojedinih činilaca time je određen, kao što su određene i etape i faze delatnosti. Dakle, da bi se moglo istraživati, umno je i svrsishodno da se prvo utvrdi postojanje problema koji je dovoljno značajan i dovoljno podoban da se rešava istraživanjem. Kada se to utvrdi, logično je da se na osnovu bitnih odredaba problema opredeli za određenu vrstu istraživanja. To je preduslov za pristupanje izradi projekta istraživanja i njegovo istraživanje. Poslije testiranja valjanosti projekta istraživanja i njegove eventualne dorade ili prerade, logično je da sledi terenski rad na sakupljanju podataka, a potom njihovo sređivanje, obrada i zaključivanje na osnovu njih. Istraživanje se, u načelu, završava izradom izveštaja i preporukama, a u produženom postupku i primenom stečenih naučnih saznanja u nauci i/ili društvenoj praksi. Ovo je samo opšta šema procesa. Ona se realizuje kroz delanje i konkretne radnje koje u daljem tekstu prikazujemo.

1. Konceptualizacija i rekonceptualizacija istraživanja⁹⁸

1.1. Konceptualizacija

Dragan Tančić je u svojoj magistarskoj tezi o konceptualizaciji izneo nekoliko bitnih shvatanja o konceptualizaciji istraživanja u društvenim i političkim naukama. Navedeni autor ističe da: „...u postojećoj metodološkoj literaturi više puta i na različite načine je određivano. Konceptualizacija istraživanja i odnos prema konceptualizaciji je uslovljen pre svega shvatanjem naučnog istraživanja i projektovanja istraživanja, strukture projekta istraživanja, odnosom prema određenim paradigmama, teorijsko-metodološkim pravcima i orijentacijama, kao i odnosom istraživača prema određenoj istraživačkoj praksi. Međutim, i pored mnoštva razlika u shvatanju naučnog istraživanja, faza naučnog istraživanja, projektovanja i faza projektovanja istraživanja, veza i odnosa naučnog istraživanja i projektovanja istraživanja, nesporno je da možemo identifikovati, uočiti osnovna i opšta shvatanja i postavke o konceptualizaciji istraživanja u društvenim naukama.

Jedan broj autora pod konceptualizacijom smatraju proces izgradnje pojmova, apstrahovanja i generalizovanja čulnih utisaka. Osnova konceptualizacije su pojmovi, pojmovno određenje.

Koen i Nejgel smatraju da je hipoteza potrebna na samom početku istraživanja. Identifikuju problematičnu situaciju ali se ne udubljuju u njeno razmatranje. Džon Đui naglasak stavlja na problematičnu situaciju i po njemu istraživanju prethodi i preduslov je „neodređena situacija“, koja pobuđuje istraživanje. Neodređena situacija „postaje problematična u samom procesu, kada se podvrgne istraživanju“.Znači, za njega istraživanje

⁹⁸ O konceptualizaciji i rekonceptualizaciji u naučnim istraživanjima, sa naglaskom na istraživanja u političkim naukama, prvi naučni rad kojim su date osnove konceptualizacije i rekonceptualizacije, obradio je Dragan Tančić u udžbeniku „Uvod u metodologiju politikologije“, na str. 341-347, koji je objavljen 1999. u Sarajevu, autora: Dževada Termiza i Slavomira Milosavljevića. Dragan Tančić je uradio i odbranio magistarsku tezu na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 2006. godine pod naslovom: “Konceptualizacija istraživanja u političkim naukama”.

ne počinje prikupljanjem činjenica, niti postavljanjem hipoteza već problematičnom situacijom i određenjem elemenata iste ona postaje osnov problema, traže se moguća rešenja koja se nameću kao ideja. F. S. C. Nortrop smatra da istraživanje započinje problemom, analizom problema, svodenje problematične na činjeničnu situaciju. U drugoj fazi se ispituju relevantne činjenice utvrđene analizom u prvoj, prethodnoj, fazi istraživanja i završava se opisanim činjenicama.

Miroslav Pečujlić smatra da je konceptualizacija proces izgradnje pojmova, ali smatra i da je konceptualizacija i uvodna, početna, operacija istraživačkog postupka (ukoliko „istraživački postupak“ tretiramo kao proces istraživanja koji se sastoji iz više faza- primedba autora) koju svodi na konceptualizaciju istraživačkog problema, koja se sastoji u definisanju predmeta, i to teorijski i radno, operacionalno. Teorijsko definisanje je logička operacija kojom se pomoću apstraktnih pojmova određuje suština pojave a operacionalna, radna definicija se sastoji u određivanju indikatora. Po postavljanju indikatora, postavljaju se i hipoteze. Ciljeve istraživanja kao bitan element konceptualizacije autor u citiranom radu ne navodi, ali u udžbeniku iz 1995. g. u sastavu konceptualizacije obuhvaćeni su i ciljevi. Iz navedenog se uočava da se ne pravi razlika između problema i predmeta istraživanja, i da je neprihvatljivo, prvo odrediti indikatore pa onda hipoteze.

Naime, funkcija operacionalnog određenja predmeta istraživanja sastoji se u konkretizaciji i specijalizaciji predmeta istraživanja tj. preciziranju onog što će se konkretno istražiti. Previđa se činjenica da je funkcija operacionalnog određenja predmeta istraživanja kvantitativno dimenzioniranje sadržaja predmeta istraživanja i celog istraživanja i da hipotezama ne mogu prethoditi indikatori, jer su indikatori sastavni deo hipoteza. Indikatori ili pokazatelji ne mogu biti posebna celina niti mogu prethoditi hipotezama, kako ističe Miroslav Pečujlić iz razloga, jer su indikatori spoljašne manifestacije unutrašnje suštine i oni se utvrđuju odmah posle formulisanja hipoteza i u vezi su sa varijablama, koje ona sadrži. Pokazatelji ili indikatori su veza između stava hipoteze i instrumentarija kojim će se prikupljati podaci, te se u tom smislu indikatori moraju smatrati sastavnim delom hipoteza.

Rudi Supek razlikuje statičku i dinamičku šema istraživanja. Analizirajući date prikaze istraživanja, možemo uočiti dve osnovne postavke, i to, prvo, da konceptualizaciju vezuje za fazu naučnog istraživanja, i to pre svega imajući u vidu konceptualizaciju istraživačkog problema kao početne faze istraživanja i kod statičke i dinamičke šeme istraživanja, i drugo, konceptualizacija se koncentriše u projektovanju istraživanja, i to pri izradi idealnog i praktičnog nacrtu istraživanja kod dinamičke šeme istraživanja.

Bogoljub Pejčić smatra da je povod i predmet svakog naučnog istraživanja, konkretni čovekov problem, te je i pokretanje naučnog istraživanje u stvari odabiranje predmeta i metoda i otpočinjanje istraživanja. Povod za pokretanje naučnih istraživanja su problemi i iskustvo. Pripremne radnje istraživanja su svrhovite, misaone, teorijske pripreme, početne pretpostavljene zamisli, pojmovnog okvira, ideje, hipoteze, rešavanja problema istraživanja. Razvijena, polazna pretpostavljena zamisao dobija i formu projekta istraživanja. Misaono, teorijsko zadobijanje početne pretpostavljene zamisli čini oslonac empirijskog istraživanja.

Veljko Bandur i Nikola Potkonjak pod konceptualizacijom smatraju rad na idejnom, naučnoistraživačkom projektu, formulisanju ideje istraživanja. Ovim delom projekta, koji se ostvaruje u prvoj etapi, fazi u naučnom, pedagoškom istraživanju (mada po istim autorima u pedagoškim istraživanjima se rade tri, a po nekima dva, tako što neki istraživači idejni projekat spajaju sa studijskim a neki ne, a tehnički projekat je ili drugi ili treći projekat u

zavisnosti od toga da li se prethodna dva spajaju ili ne) se daju osnovna pitanja na koja projekat treba da odgovori: šta će se i zašto će se istraživati. Studijskim projektom se istraživači opredeljuju kako će odabrani predmet istraživati, opredeljenje za metode, tehnike, instrumente i procedure istraživanja. Navedeni autori konceptualizaciju vezuju za projektovanje istraživanja odn. za izradu projekata.

Novak Milošević smatra da je projektovanje istraživanja svojevrsna konceptualizacija a projekt koncept za istraživanje, ali se ovi pojmovi ne mogu identifikovati, zato što koncept podrazumeva početnu strukturu, bez obaveza da izrazi veze između strukturnih delova a projekat istraživanja ima za cilj da pronikne u veze i odnose između delova predmeta istraživanja. Koncept ne mora a projekat mora da iskaže celovitu zamisao za istraživanje, i što koncept ne sadrži a projekat sadrži niz instrumenata i dokumenata za realizaciju istraživanja.

Bogdan Šešić pod konceptualizacijom smatra teorijsko misaoni proces odnosno misaono određivanje predmeta istraživanja. Bitni momenti procesa konceptualizacije po istom autoru su izbor predmeta istraživanja, proces prethodne teorijske obrade, uočavanje nedostataka, praznina i nepotpunosti znanja o predmetu koji istražujemo odnosno uočavanje problema. Prvi korak konceptualizacije u smislu rešenja uočenih problema jeste postavljanje i definisanje hipoteza o rešenjima problema a završni deo konceptualizacije odnosi se na izbor metoda, provere postavljenih hipoteza i odgovarajućih tehnika preduzetog istraživanja. Konceptualizacija i rekonceptualizacija čine suštinu istraživačkog projekta. Iz navedenog se može zauzeti stav, da je konceptualizacija vezana za početnu fazu procesa istraživanja, ali istovremeno i da je naglasak i težište konceptualizacije usmereno ka projektovanju istraživanja, izradi projekta.

Slavomir Milosavljević i Ivan Radosavljević smatraju da su u metodološkoj literaturi rasprostranjena stanovišta o konceptualizaciji kao opštoj zamisli, opštem planu predstojećeg istraživanja i da se u okviru konceptualizacije smeštaju sve faze- od izbora teme, problema, do eventualne rekonceptualizacije. Prema tom shvatanju i projekt istraživanja i rad na njemu bili bi samo deo konceptualizacije, rekonceptualizacije. Po drugom shvatanju, a što i citirani autori naglašavaju, pod konceptualizacijom se može smatrati samo izrada, razvijanje najopštije zamisli o pretpostavljenom, predstojećem istraživanju. Ta zamisao započinje opštom idejom o opaženom odnosu, zapaženom problemu naučne ili praktične prirode. Na osnovu formulisane ideje, imamo preliminarno definisanje istraživačkog problema i njegovo povezivanje sa postojećem naučnim i empirijskim saznanjima, koje ukazuje na dalje mogućnosti istraživanja definisanog problema, te se formira koncepcija istraživanja u najopštijim crtama a valjano naučno istraživanje ne može se izvesti na osnovu opštih odredaba koncepcije, već je neophodna detaljnija i dublja naučna obrada. Ta obrada započinje sa izradom projektnog odnosno istraživačkog zadatka⁹⁹.

Konceptualizacija započinje „opažanjem, zapažanjem i uočavanjima“, problema čulnim i nečulnim putem, što je prva je faza prve etape konceptualizacije odn. Izbora istraživačkog problema i njegova artikulacija¹⁰⁰. Konceptualizaciju je moguće posmatrati posmatrati kroz

⁹⁹Dragan Tančić, „Konceptualizacija istraživanja u političkim naukama“, magistarsku tezu odbranjena na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 2006, str.20-25.

¹⁰⁰ Исро, сгр. 67.

sledeće etape: (1) Etapa do početka izrade projekta istraživanja u čiji sastav ulaze faze: (a) opažanje - zapažanje i evidentiranje problema; (b) identifikacija i artikulacija problema; (c) formulisanje istraživačkog zadatka; (d) formulisanje idejnog projekta. Ova etapa je faktički pripremna i u okviru nje se konstatuju i razjašnjavaju otvoreni problemi imenovanja, pojmovnih određenja, identifikacije, činilaca i njihovih odnosa, provere i verifikacije polaznih stanovišta i zamisli i nesporazumi i nerazumevanja među subjektima istraživanja. (2) Druga etapa konceptualizacije se može shvatiti kao etapa konkretizacije i operacionalizacije osnovne ideje i početne zamisli istraživanja, kao i kontrole i korekcije njene realizacije. Ona se odigrava kroz dve osnovne faze: (a) faza izrade projekta istraživanja kao naučnog i operativnog dokumenta i (b) faza testiranja projekta istraživanja i njegove korekcije. (3) Treća etapa odigrava se tokom sakupljanja, sređivanja i obrade podataka kroz usaglašavanje zahteva osnovne istraživačke ideje i zamisli sa pravilima kontrole, sređivanja, obrade i vrednovanja podataka. (4) Četvrta etapa je po sadržaju veoma složena, jer se u okviru nje odigrava provera, dokazivanje opovrgavanje, odnosno potvrđivanje ili negiranje hipoteza. Ona se, baš kao i prethodna, odigrava bez posebnih faza jer bi njeno razdvajanje na faze narušilo jedinstveni proces promišljanja, mada bi se, po formalnim obeležjima, moglo otkriti više faza. (5) Peta etapa je suštinska završna faza konstatovanje i osmišljavanje rezultata istraživanja, konstituisanje i prezentacija naučnog saznanja ostvarenog istraživanjem. Kao i u trećoj i u četvrtoj i petoj etapi, uloga konceptualizacije je usmeravajuća i kontrolna. Ona se, međutim, ne ostvaruje neposredno, kao spoljašnji entitet, već kroz projekt istraživanja i njegovu realizaciju.

Razmotrimo detaljno prvu etapu zato što se u toku nje formiraju bitne strateške zamisli, ideje i kriterijumi istraživanja.

Već smo rekli da je prva faza delatnost opažanja, zapažanja i evidentiranja problema, u našem slučaju društvenog problema. Shvatajući društveni problem kao društvenu situaciju koja odudara od uobičajenih i poznatih situacija; za koju treba naći odgovarajuće rešenje. Problem je uvek, po unutrašnjem relativno nepoznata ili nedovoljno poznata, otežavajuća, disfunkcionalna i remeteća situacija koju treba izmeniti.

Da bi se razrešio - otklonio, problem, treba ga istinito saznati, identifikovati.¹⁰¹ Nastali problem može biti praktičan društveni problem velikog, ali i nikakvog naučnog značenja. On isto tako može da bude isključivo aktuelnog i trajnog naučnog značaja, ali bez aktuelnog društvenog značaja i značenja. To je razlog da se problem prvo označi - imenuje a potom identifikuje. Identifikacija problema odigrava se obavljanjem više misaonih i praktičnih radnji skoro istovremeno: a) evidentiraju se bitne, prepoznatljive manifestacije problema i

¹⁰¹ (1) Karl Popper: Logika naučnog otkrića, Nolit, Beograd, 1973; str. 65 - ističe veliki značaj pojave nove ideje u empirijskoj psihologiji. "Pitanje kako se događa da se u čoveku pojavi neka nova ideja bez obzira na to da li je to muzička tema, dramski sukob ili naučna teorija može biti od velikog značaja za empirijsku psihologiju."

(2) Klaus Van Beyme ističe da nauka otpočinje sa problemima i da oni daju podsticaj da se naše znanje poveća a u isto vreme da nije moguće da se problemi saznaju bez neke visine znanja. U prilog ovom stavu citira i K. Popper "Nikakav problem bez znanja - nikakav problem bez neznanja". Savremene političke teorije, Stvarnost, Zagreb, 1974, str. 43.

(3) Džon Džui: Logika - teorija istraživanja, Beograd, Nolit, 1962, str. 152. Po Džuiju istraživanju prethodi "neodređena situacija koja postaje problematična u samom procesu, kad se podvrgne istraživanju, što znači da istraživanje ne počinje niti prikupljanjem činjenica, posmatranjem, niti postavljanjem hipoteza (s obzirom na to da ima autora koji smatraju da istraživanje počinje posmatranjem, prikupljanjem činjenica) već problematičnom situacijom. Takva problematična situacija je ona što utiče na pojavu problema.

posljedica koje izaziva; b) konsultuju se eksperti za dotičnu problematiku; c) ostvaruje se uvid u naučni fond; d) prikupljaju se obaveštenja iz raznih izvora o postojećim saznanjima o istim ili sličnim problemima.¹⁰² Sakupljena obaveštenja se sređuju, klasifikuju i vrednuju. Na osnovu svega toga donosi se sud o svojstvima problema i njegovom društvenom i naučnom značaju, odnosno sud da li je to problem čijem rešavanju može da doprinese naučno istraživanje. Ako se, poslije odgovornog razmatranja, prosudi da je svrsishodno predmetni problem naučno istražiti, nastaje jedna od dve situacije. Prva, javlja se interesent naručilac istraživanja. Druga, pojavljuje se naučnik, grupa naučnika ili institucija koja kandiduje problem za istraživanje.

Druga faza je procedura identifikacije problema. Osnova za identifikaciju problema pretežno je pripremljena već u prethodnoj fazi.¹⁰³ U ovoj se zaključuje da li je problem prvenstveno (pretežno) naučni ili društveni, kojoj naučnoj oblasti i nauci u prvom redu pripada i u kojoj društvenoj sferi i naučnoj oblasti će njegovo rešavanje izazvati određene posledice, odnosno da li bi posledice odustajanja od rešavanja problema naučnim istraživanjem bile dovoljno tolerantne. Ako se proceni da bi posledice po nauku i društvo bile pretežno negativne ili da ima dovoljno uslova da se problem rešava naučnim istraživanjem, pristupa se preliminarnom definisanju teme istraživanja. S obzirom da je već imenovanje problema izvršeno u prethodnoj fazi, u ovoj se u stvari vrši njegovo preimenovanje. Međutim, složenost problema i njegova svojstva mogu zahtevati da se samo određeni deo, aspekt ili svojstvo problema podvrgnu naučnom istraživanju, što se iskazuje preliminarnim nazivom teme. Zbog toga je i naziv teme prethodan i elastičan, te zahteva dalju konkretizaciju. Preliminarni naziv teme u ovoj fazi određuje ili naručilac istraživanja ili ponuđač istraživanja. U stvari, preliminarni naziv teme izražava shvatanje suštine i svojstava problema koji treba po oceni naručioca odnosno ponuđača istražiti. U nekim slučajevima dolazi do zajedničke inicijative naručioca i ponuđača, te se, nakon razmjene obaveštenja i zajedničkog razmatranja, formira inicijativna (radna, ovlašćena) grupa ili određuje lice koje će pripremiti "projektni" ili "istraživački" zadatak. U slučaju da je naručilac inicijator, on priprema Predlog teme koja će biti istraživana na osnovu sopstvenih potreba i mogućnosti, a u slučajevima da je to inicijativa nauke (što je češće), naučnik pojedinac - grupa ili institucija priprema preliminarnu ponudu za obavljanje istraživanja. Ova preliminarna ponuda može biti u usmenoj ili pismenoj formi, a kada se radi o finansiranim profesionalnim istraživačkim institucijama, to može biti i predloženi program istraživanja. U svim slučajevima neophodno je u sljedećoj fazi izraditi dokument koji se naziva "projektni" ili "istraživački" zadatak.

Treća faza konceptualizacije je izrada "istraživačkog" ili "projektnog" zadatka. To je dokument kojim se iskazuje viši stepen artikulacije problema, određeni stepen saglasnosti oko tematskog određenja, poželjni tip istraživanja, verovatno najpodobnije metode, procenu potrebnih sredstava, opravdanost istraživanja i očekivanja od njega, kao i potrebno vreme, prostor i kadrove. Ovo je dokument koji nudi samo moguća okvirna rešenja i više je osnov za razmatranja koja treba da dovedu do usaglašavanja stavova i preciziranje očekivanja, zahteva i uslova, nego definisano opredeljenje. Zato se o njemu mora voditi kompetentna

¹⁰² Takođe izvori mogu biti: primarni odnosno originalni izvori informacija, sekundarni - izvori sastavljeni na osnovu primarnih izvora, tercijarni - izvori trećeg reda, koji su sastavljeni na osnovu sekundarnih izvora...

¹⁰³ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, Beograd, 1980, str. 148-156.

rasprava kako bi se otklonili mogući, u praksi neretki, nesporazumi. U praksi je uobičajena neusaglašenost između zahteva i očekivanja naručioca s jedne i sredstava i vremena koje je spreman da obezbedi naučnom istraživanju s druge strane. Takođe su relativno česta nedovoljna razumevanja stvarnih zadataka i mogućnosti određenih tipova naučnih istraživanja, stoga što mnogi naučnici i korisnici rezultata očekuju Predloge konkretnih odluka i mera za rešenje u praksi, umesto sazajnog osnova za društvenu akciju. To je razlog da se kroz raspravu o projektnom zadatku dođe do decidirano iskazanog stava o tipu istraživanja; o odnosu rezultata istraživanja i njihove primene; o odnosu uslova i sredstava istraživanja s jedne i rezultata istraživanja s druge strane.

U praksi se, iz raznih razloga, često izostavlja pisani Predlog, odnosno ponuda za istraživanje i odmah se započinje razmatranjem projektnog zadatka.

Obim teksta dokumenta "istraživački" - "projektni" zadatak po pravilu ne prelazi tri kucane strane.

Tekst projektnog zadatka i rasprava o njemu osnov su za izradu idejne skice projekta istraživanja.

Sadržinu četvrte faze čine izrada idejne skice projekta istraživanja i njeno razmatranje. Idejna skica je naredni stepen konkretizacije osnovne istraživačke ideje i kompetentne rasprave o njoj. Ona sadrži rezultantu želja, potreba, realnih uslova i mogućnosti, strogo vrednovanje svih do tada izloženih stavova, njihovu selekciju, prožimanje i integraciju. Ona je racionalno shvaćena saglasnost egzistirajuće ideje i verovatne istraživačke prakse.

Idejna skica (projekta) istraživanja je veoma sažet pisani dokument čiji su stavovi jasno i određeno izloženi na oko pet do sedam strana. Njen sadržaj čine (prema stanovištu S. Milosavljevića i I. Radosavljevića u knjizi "Osnovi metodologije političkih nauka", str. 414, Beograd, 2000.g.): (1) preliminarno određenje predmeta istraživanja - naziv teme sa skraćanim opisom njenog sadržaja; (2) moguće ciljeve istraživanja; (3) osnovni hipotetički stav o pojavi, problemu, predmetu istraživanja; (4) značaj i opravdanost istraživanja; (5) osnovne metode i tehnike istraživanja; (6) potrebno vreme, kadrove i sredstva."

Prihvatajući osnovne odredbe ovog shvatanja, ipak moramo ukazati na neke nepreciznosti navedenog iskaza. Mada je idejna skica samo pismeno izložena zamisao koja tek podleže razmatranju, ona ima svojstva preprojekta istraživanja. Stoga bi trebalo razmotriti sljedeće naše opaske:

A) u tačku jedan, pre preliminarnog određenja predmeta, opravdano je iskazati saznanja o problemu iz koga se preliminarni predmet izvodi. To bi pojasnilo odnos između problema i preliminarnog predmeta;

B) umesto navođenja "mogućih" ciljeva istraživanja, naročito društvenih, opravdano je navesti realno poželjne ciljeve. To su već ocenjeni i sugerirani ciljevi istraživanja;

C) u tački tri poželjno je navesti bar nekoliko bitnih hipotetičkih stavova koji razrađuju osnovni-opšti stav o pojavi, problemu, predmetu istraživanja, kako bi se izbegla prevelika složenost iskaza. Ili, ako se čini necelishodnim, potrebno je dati bar kratko obrazloženje hipotetičkog stava;

D) u tački (5) iskaz o osnovnim metodama i tehnikama treba shvatiti i iskazati kao stav o bitnim metodama i tehnikama koje će biti primenjene u ovom istraživanju. Inače, iskazu se može pridati pogrešno značenje na osnovu pominjanja osnovnih metoda kao člana klasifikacije metoda.

Idejnu skicu (projekta) istraživanja, koja se ponegde naziva i idejnim projektom možemo

smatrati završenom tek kada se obavi rasprava o njoj i opravdane primedbe i sugestije budu integrisane u njen tekst. Idejna skica je osnov izrade projekta ("izvedbenog", "primenjenog", "operativnog") istraživanja jer njen sadržaj (određen stepen razrade i konkretizacije osnovne istraživačke ideje) i njen karakter kao dokumenta dvojni (naučni i operativni), te zaista sadrži ili bar treba da sadrži sve nužne postulate: (1) paradigmatško opredeljenje; (2) osnovnu istraživačku ideju; (3) polazna saznanja i početni hipotetički stav o pojavi, problemu i predmetu istraživanja; (4) prostorno i vremensko određenje; (5) metodološko-metodske postavke i (6) materijalno-finansijski i kadrovski okvir.

Izlaganje o konceptualizaciji nije odgovorilo na dva bitna pitanja: prvo, da li je konceptualizacija neophodna prilikom pristupanja svim naučnim istraživanjima; drugo, ako je potrebna, odnosno za ona za koja je potrebna, da li mora (treba) da bude ista ili su dozvoljena određena odstupanja.

Bitan zadatak konceptualizacije istraživanja je da određenom procedurom pripremi najpovoljnije uslove i valjane osnove za izradu primenjivog projekta naučnog istraživanja i da obezbedi dosljednu realizaciju osnovne istraživačke ideje od momenta pristupanja izradi projekta do (uključujući i prezentaciju) rezultata istraživanja. Naša metodološka istraživanja pokazala su nam da se konceptualizacija ne završava sa testiranjem projekta, odnosno predistraživanjem - kako smo i mi doskora smatrali i tvrdili u knjizi: Termiz, Dž., Milosavljević, S.: "Uvod u metodologiju političkih nauka", Sarajevo, 1999., str. 346. Naprotiv, ona ostvaruje usmeravajuću i kontrolnu funkciju čak i pri naučnoj upotrebi rezultata istraživanja. Imajući u vidu stvarne funkcije osnovne istraživačke ideje i konceptualizacije, možemo stati na stanoviše: konceptualizacija je, kao bitna komponenta naučnih, a naročito empirijskih istraživanja, neophodna u svim slučajevima u kojima je preporučljiva izrada projekta istraživanja.

Odgovor na drugo pitanje je nešto drukčiji. Konceptualizacija nije istog obima, strukture i procedure u svim istraživanjima. Naročito su vidljive razlike između teorijskih i empirijskih naučnih istraživanja. To se naročito ogleda kada se pojmovna analiza shvata, sprovodi kao teorijsko istraživanje. U tom smislu veoma su interesantni stavovi M. Vujevića u knjizi "Uvođenje u znanstveni rad", Zagreb, 1988, u kojoj on konceptualizaciju vezuje za pojmove i kaže na str. 70: "Put nastanka pojma ide od objektivne stvarnosti preko osetilnih doživljaja do mišljenja. Taj se proces zove konceptualizacija." I na str. 72 nastavlja: "Konceptualizacija je povijesni proces. Individualno sticanje pojma nije isto njegovu pojmovnom nastajanju." Očigledno je da jednom teorijskom istraživaču pomenutog predmeta prethodna konceptualizacija nije nužna. Međutim, istraživanje pojmova može biti i strogo empirijsko, pa su za njega potrebni i konceptualizacija i projekt.

Istraživačka praksa demonstrirala je, do sada, tri načina odnošenja: (1) izradu potpune konceptualizacije, što je naučno funkcionalno; (2) delimičnu izradu konceptualizacije orijentacijom na izradu samo projektnog zadatka ili idejne skice. To može da bude opravdano kod nekih vrsta akcionih istraživanja bez ili sa malim naučnim ciljevima i niskim naučnim značajem kojim se rešava jedan naučno i društveno poznat problem već načelno poznatim delanjem; (3) odustajanje od konceptualizacije i neposredno pristupanje izradi projekta istraživanja, što je najčešće kada su naručilac i istraživač isti subjekt. Ali i tada se ostvaruju izvesni delovi i oblici konceptualizacije makar kroz usmeno komuniciranje. Neretko se određene rasprave koje je trebalo obaviti u toku konceptualizacije premeštaju u okvire razmatranja projekta istraživanja.

Opravdano je postaviti pitanje potrebe za izradom konceptualizacije u slučajevima panel

i verifikatornih istraživanja. Za panel istraživanje koje se sprovodi u drugom, trećem ili n-tom terminu konceptualizacija je suvišna jer su to samo raznovremene realizacije iste istraživačke ideje, koncepta i projekta. Ali, sa verifikatornim istraživanjima nije isti slučaj. U nekim slučajevima preporučljiva je konceptualizacija, a u nekima koja imaju svojstva panel-istraživanja (npr. verifikatorno istraživanje koje se ponavlja kroz određeno vreme) nova (ponovna) konceptualizacija nije potrebna.

Ipak, u svakom pojedinačnom istraživanju treba razmotriti potrebu za konceptualizacijom u konkretnoj situaciji.

S obzirom da se konceptualizacija obavlja u toku izrade izveštaja o rezultatima istraživanja, direktno ili indirektno, neophodno je insistirati da se u svim naučnim istraživanjima, uključujući i naučna istraživanja u komercijalne svrhe, zaista sprovede procedura konceptualizacije.

1.2. Rekonceptualizacija¹⁰⁴

Rekonceptualizacija se može shvatiti na dva načina. Prvo, veoma rašireno, jeste da je rekonceptualizacija proces i delanje suprotnog smera od konceptualizacije. Suštinski, stvarna rekonceptualizacija znači ponovnu konceptualizaciju, što podrazumeva napuštanje jedne osnovne ideje i istraživačkog koncepta i njegovu zamenu drugim. Ovo je izuzetan slučaj u istraživanjima u društvenim naukama. I, po pravilu, rekonceptualizacija u ovom drastičnom vidu ne javlja se u istraživanjima u kojima je projekt istraživanja valjano urađen i čijoj izradi je prethodila konceptualizacija.

Drugo, savremenije shvatanje rekonceptualizacije razume je kao komponentu same konceptualizacije. Analiziramo li proceduru prve etape konceptualizacije, doći ćemo do zaključka da je ceo njen tok istovremeno i rekonceptualizacija. Naime, već u toj prvoj etapi odredbe konceptualizacije se najmanje četiri puta organizovano i ciljno svrsishodno izlažu rekonceptualizaciji kroz izmenu određenih stavova, odnosa i poredaka.

Zbog toga opravdano je rekonceptualizaciju shvatati kao: (a) smeranu, tekuću parcijalnu rekonceptualizaciju; (b) parcijalnu rekonceptualizaciju iznuđenu greškom u primeni odredaba konceptualizacije; (c) parcijalnu rekonceptualizaciju iznuđenu greškom u konceptualizaciji (konceptualnom greškom); (d) dopunsku konceptualizaciju kao naknadnu za područje koje je ostalo neobuhvaćeno konceptualizacijom. I takođe ekstremni slučaj potpune ili pretežne zamene koncepta i osnovne istraživačke ideje.

Postupak, etape i faze konceptualizacije zaštita su od potreba većih zahvata rekonceptualizacije, koja je u empirijskim istraživanjima izuzetno teška i skupa - i nikada, zbog neponovljivosti društvenih pojava - ne daje očekivane i poželjne rezultate.

Primarni i najčešći izvori potreba za potpunom ili obimnom parcijalnom rekonceptualizacijom su:

- društvena i naučna nekompetentnost;
- nedovoljna sistematičnost i koncentracija u radu;

¹⁰⁴ Šire o rekonceptualizaciji videti u navedenoj magistarskoj tezi Dragana Tančića iz 2006, str.111-121.

- nepoštovanje procedure i normi konceptualizacije i projektovanja, realizacije i prezentacije istraživanja;
- nedovoljna savesnost i neodgovornost.

2. Izrada projekta istraživanja

Projekt istraživanja je složen dokument koji obuhvata dve vrste sadržaja: naučni sadržaj po kome se definiše kao naučni dokument i operativni deo sadržaja po kome se definiše i kao operativni dokument. Po svojoj ulozi projekt istraživanja je normativan, planski dokument kojim se što je moguće potpune iskazuje zamisao procesa naučnog istraživanja od početnog shvaćenog problema do eventualne primene rezultata istraživanja.

U nauci o metodama naučnog saznanja - metodologiji i danas postoje razlike u shvatanju projekta istraživanja. Tako M. Vujević kaže u knjizi "Uvođenje u znanstveni rad": "Izjednačavanje eksperimenta i cijelog istraživanja dovodi do mešanja projekta i nacrt istraživanja. Međutim, projekt istraživanja razrađuje celokupnu istraživačku zamisao, a nacrt je deo projekta kojim se planiraju uslovi istraživanja koji će nam omogućiti proveravanje naših hipoteza" (str. 85). Prema njegovom shvatanju, sadržaj nacrt istraživanja čine a) metode koje će se koristiti u istraživanju; b) izvor podataka; c) vreme, mesto i uslovi istraživanja; d) kauzalni; e) deskriptivni; f) sukcesivni; g) komparativni; h) kontrolni eksperimentalni; i) transverzalni i j) longitudinalni nacrt istraživanja (u pomenutoj knjizi, str. 75-81). Ne ulazeći u kritičko razmatranje o definiciji, odredbama sadržaja i klasifikaciji nacrt istraživanja, ovom prilikom samo konstatujemo: (1) nacrt istraživanja samo je deo projekta istraživanja koji je faktički celoviti nacrt naučne zamisli o istraživanju koji čini jedan koherentan i konzistentan sistem; (2) u tom sistemu postoje delovi koji slede logičnim redosledom, a svaki od njih se bavi određenom problematikom u nužnoj vezi sa prethodnim delom i ostalim delovima. Jedan od delova projekta istraživanja je i način istraživanja, čiji su sadržaj i funkcija veoma slični nacrtu istraživanja. (3) Klasifikacija nacrt istraživanja nije neophodna, jer on, kao deo projekta, ne može odstupati od klasifikacije istraživanja odnosno projekata istraživanja. Drugo, ona ne primenjuje isti kriterijum klasifikacije. Na primer, nacrt eksperimentalnog istraživanja, koji pokazuje metod istraživanja, ne može se staviti u isti red sa nacrtom longitudinalnog istraživanja koji govori o tipu, ali ne i o metodu istraživanja.

Ne poričući korisnost izloženog viđenja, ostaje obaveza da se projekt istraživanja posmatra kao funkcionalna naučna i organizaciono operativna celina koja propisuje proceduru ostvarivanja procesa od početne ideje do konstituisanja naučnog saznanja i njegovog eventualnog primenjivanja u praksi. U tom sistemu svaki deo je uslovljen ostalim delovima. Za razliku od drugih sistema u ovom ne bi trebalo da bude disfunkcionalnih činilaca. U protivnom, projekt nije dobar.

Sam projekt istraživanja je misaoni model procesa istraživanja i misaoni model (zamisao) pojave koja se istražuje. Zamisao je oslonjena na model društva - njegove strukture - koji je izveden iz ukupnog ljudskog saznanja o društvu i na osnovu koga je oformljen model tipskog predmeta istraživanja. Projekt istraživanja koji ćemo ovde prikazati može se smatrati idealizovanim teorijsko-praktičnim modelom.

Uloga projekta istraživanja je da bude valjan naučni osnov i sredstvo upravljanja istraživanjem.

Bitni sastavni delovi projekta istraživanja su: (1) naslov - tematsko određenje projekta

istraživanja; (2) formulacija problema; (3) određenje predmeta istraživanja; (4) ciljevi istraživanja; (5) hipoteze i indikatori; (6) način istraživanja; (7) naučna i društvena opravdanost; (8) planovi istraživanja.

Izrada projekta istraživanja je sistem misaonog ciljnog i sistematskog delanja. Dve su bitne determinante rada na izradi projekta istraživanja: (1) razvijenost naučnog fonda o predmetu nauke i metodu; (2) prethodno obavljenih radnji na pripremi rada na projektu.

Projektovanju se opravdano pridaje odredba smisaone umne delatnosti čoveka (ljudi). Argument ovog shvatanja je akcija istraživača u kojoj on aktivnošću svog uma i drugih i psihičkih moći otkriva i artikuliše pojavu koja je društveno-naučni problem i artikuliše je u predmet istraživanja, a potom odabira, aktivira i kombinuje postojeća saznanja o njima. Sva ta saznanja povezuje i uspostavlja među njima funkcionalne odnose, formira smislene poretke i svojim kritičkim mišljenjem, na osnovu svega toga i o svemu tome, izgrađuje sopstvene stavove, sudove i zaključke od kojih formira smisaonu, značenjsku celinu - projekt istraživanja.

Izrada projekta istraživanja može se posmatrati i kao proces nastajanja dinamičkog, smislenog i funkcionalnog sistema. Delatnosti kojima se projekt izgrađuje koordinirane su i sinhronizovane u sistemskom redosledu, rasporedom uloga i funkcija.

Svojstva koja se pridaju delatnostima izgrađivanja projekta istraživanja su: naučnost, stručnost i duhovna-intelektualna kreativnost.

Pomenuta delatnost je naučna jer traži sposobnost korišćenja specifičnih naučnih saznanja koja se ogledaju kroz korišćenje naučnog fonda, evidentiranje i aktiviranje postojećeg znanja, njegovu interpretaciju i primenu u stvaranju novog naučnog znanja - što se kroz rad na projektu istraživanja i sam projekt zaista manifestuje.

Svojstvo stručnost delanja na projektu istraživanja pripisuje se stoga što se prilikom izrade planova sredstava, obavljanja administrativnih poslova i poslova obaveštavanja, transporta, opremanja prostorija, zaštite imovine, itd., ali i pri obavljanju terenskih istraživačkih radnji, obavljaju stručni i uglavnom rutinski poslovi. Uz intelektualne, tu se javljaju i neki manuelni poslovi.

Da bi se jedan naučnoistraživački projekt valjano izgradio, osim naučnog znanja i veštine, naučnoistraživačkog iskustva i poznavanja normi valjanog logičnog mišljenja, neophodna su i izvesna specifična psihička stanja i sposobnosti, kao što su nadahnuće, imaginacija, intuicija, naglašena radoznalost, osećanje potrebe za stvaranjem (stvaralački nagon), obdarenost, itd. Naučnoistraživački projekt je novostvorena intelektualna "kreativna" tvorevina za koju je bila neophodna osobina koja se naziva kreativnost.

Stepen učešća naučne, stručne i rutinske (i manuelne) delatnosti kao i neophodnost pomenutih specifičnih psihičkih stanja i svojstava, zavisi od tipa i drugih svojstava istraživačkog projekta, naučnoistraživačke prakse, bogatstva naučnog fonda i karakteristika problema i predmeta istraživanja.

Pokušaj formiranja liste obaveznih delatnosti u izradi projekta istraživanja učinjen je u knjizi "Uvod u metodologiju politikologije" str. 348. Lista navodi sljedeće delatnosti:

(1) opažanje i shvatanje (bilo kojim putem) problema i predmeta istraživanja, odnosno njihovog manifestovanja;

(2) prethodnu (preliminarnu) identifikaciju - izdvajanje iz ukupne društvene stvarnosti i svesti o njoj;

(3) preliminarno određivanje (definiciju) i klasifikaciju analogijom (problema i predmeta) - po kriterijumu srodnosti, sličnosti i različitosti sa drugim pojavama i problemima, kao i po značaju;

(4) analiza izdvojene i definisane pojave - problema;

(5) koncipiranje modela problema, predmeta i situacije i njihova razrada."

Ova lista bi se mogla detaljnije obraditi, ali i ovakva dovoljan je osnov i okvir za analizu i shvatanje delanja na izradi naučnog projekta naučnog istraživanja.

Shvatanje naučnog projekta naučnog istraživanja kao osnovnog, normativnog i usmeravajućeg dokumenta, kojim se definišu shvatanja o problemu i predmetu istraživanja, određuju procesi njihovog daljeg i dubljeg saznanja i propisuju planovi i uputstva za obavljanje konkretnih radnji, sredstva i ponašanja tokom raznih faza istraživanja, kao i organizacionu šemu istraživanja. Projekt istraživanja mora ostvarivati određene funkcije.

Najvažnije su mu funkcije po kriterijumu naučnog saznanja:

(1) povezivanje naučne teorije (u nekim slučajevima teorije uopšte) i naučnoistraživačke prakse. To ostvaruje povezivanjem ranijih, tekućih i budućih (očekivanih, prognoziranih) naučnih saznanja selekcijom i kritikom; (2) usmeravanja - upravljanja dirigovanja tokom istraživanja (direktivno-usmeravajuću funkciju). Tu funkciju ostvaruje definisanjem pojmova, određivanjem njihovog značenja i uspostavljanjem hijerarhijskog poretka pojmova, normiranjem i kontrolom ponašanja u prikupljanju, obradi, vrednovanju, tumačenju i korišćenju podataka, objašnjavanju pojava koje su problem i predmet istraživanja, itd. Njome obezbeđuje neophodno saznanje jedinstvo; (3) koordiniranja i sinhronizaciju (koordinativnu funkciju) čime se obezbeđuje prostorno vremensko, funkcionalno, svrshodno objedinjavanje istraživačkih delatnosti i, naročito, njihova pravovremenost.

Projekt istraživanja je, dakle, teorijsko-praktičan, dinamički strukturalno-funkcionalan model sistema naučnog istraživanja, prvenstveno empirijskog, primenjiv na sve tipove istraživanja. I svaki njegov deo je takođe strukturno-funkcionalna celina.

2.1. Utvrđivanje naslova-teme istraživanja

Naslov - tema istraživanja se, zbog svoje uloge i značaja u izradi projekta istraživanja, izgrađuje - utvrđuje kroz složen proces prve etape konceptualizacije, ali se može dogoditi da bude i predmet rekonceptualizacije.

Izgrađivanje naslova (u daljem tekstu koristićemo samo termin "naslov" radi ekonomičnosti izlaganja) započinje sa imenovanjem problema. Tokom identifikacije istraživačkog problema, pogotovu naučnog problema, mora se iskazati stav o njegovoj prirodi i mora se na neki način odrediti (imenovati). Ovo imenovanje je, po pravilu, put do deskriptivnog naslova koji je, u stvari, kondenzovan iskaz opisa.

Projektni (istraživački) zadatak već nosi formulisan naslov. Ovo je mogući, odnosno verovatan preliminaran naslov budućeg istraživanja kojim se teži iskazu o suštinskoj odredbi verovatnog (još uvek preliminaranog) predmeta istraživanja. Rasprava o projektnom (istraživačkom) zadatku je istovremeno i rasprava o naslovu. Ako se menjaju odredbe istraživačkog problema i predmeta, mora se (treba) prilagoditi naslov učinjenim izmenama.

Idejna skica (idejni projekt) nosi već znatno više elaboriran naslov koji je, iako je još uvek preliminaran, znatno bliži naslovu projekta istraživanja. To je moguće jer je u idejnoj skici obrada problema i predmeta istraživanja potpunija i naučno osnovanija od prethodnog. Razmatranje idejne skice može da dovede do promena koje zahtevaju i promene u naslovu.

I rad na izradi projekta istraživanja započinje formulisanjem naslova. Međutim, taj početni naslov je takođe preliminaran, mada se on izgrađuje na osnovu rezultata razmatranja projektnog (istraživačkog) zadatka i idejne skice (idejnog projekta).

Razlog preliminarosti naslova projekta je u odnosu naslova i predmeta istraživanja, odnosno artikulisane bitne, osnovne ideje istraživanja. Naslov ne može da bude proizvoljan ili da izražava samo tanku logičku vezu sa sadržajem, što je čest slučaj u beletrističkoj literaturi, već treba da izrazi, kratko, određeno, jasno i precizno suštinu onog što istražujemo. Naslov ima ulogu preliminarog određenja predmeta. On obavezuje na određeni sadržaj, mesto i vreme istraživanja. Naslov nameće istraživačima koji su na izradi projekta istraživanja da u formulaciji problema i određenju predmeta istraživanja (naročito u njima) obrade sadržaje koji proizlaze iz odredaba naslova.

Naslovi mogu imati razna obeležja. Bez namere da ovom prilikom ostvarimo sistematsku klasifikaciju naslova, navešćemo neka uobičajena razlikovanja. Tako se može često čuti da je naslov preopširan i da je neprecizan, nejasan, neodređen, preambiciozan, itd. U razmatranju svojstava naslova mi bismo se orijentisali na njegovu sadržinu, složenost i formu iskaza. Po prvom kriterijumu razlikovali bismo: (1) valjane naslove; (2) naslove sa nedostatkom i (3) pogrešne naslove. Prvi izražavaju suštinu istraživanja; drugi nisu dovoljno precizni ili imaju druge nedostatke, a treći nemaju ni minimum nužne veze sa suštinom istraživanja. Svaki od pomenutih tipova naslova može po formi iskaza biti: (1) deskriptivan; (2) eksplikativan; (3) prognostički i (4) komparativan. Kao posebnu vrstu izdvojili bismo simbolične naslove. Pod deskriptivnim naslovima podrazumevamo kvalitativno opisan iskaz (npr. Socijalna stratifikacija u periodu od __ do __). Eksplikativan naslov bi mogao glasiti: „Uzroci socijalne stratifikacije u savremenoj državi“. Prognostički naslov mogao bi glasiti: „Verovatna kretanja socijalne stratifikacije tokom prve decenije 21. veka“. Svi navedeni primeri razlikuju se više po sadržaju nego formi iskaza i njegovim drugim odlikama. U tom smislu može se konstatovati postojanje preopširnih, proporcijalnih (odmerenih) i lapidarnih naslova. Preopširan naslov može se shvatiti na dva načina. Prvi je da je u formulisanju naslova upotrebljeno previše reči, što se da relativno lako ispraviti. Drugi je preopširnost zahteva prema istraživanju koja proizlazi iz nepreciznosti naslova. Npr.: "Ekonomija i kultura". Ovakav naslov je preopširan po zahtevu po najmanje tri osnova: nepreciznost i obuhvatnost centralnih pojmova "ekonomija" i "kultura", jer je ekonomija sastavni deo kulture društva; drugo, nisu precizirani odnosi koji su predmet istraživanja. Sveza "i" podrazumeva - postavlja zahtev da se istraže svi odnosi, što nije realistična težnja; treće, nije dovoljno jasno ni vremensko i prostorno određenje.

Navedeni primeri dovoljan su argument u prilog savesnog i odgovornog angažovanja na formulisanju adekvatnih naslova.

Treći kriterijum je složenost naslova. U cilju izbegavanja preopširnog, narativnog naslova napušta se princip jednostavnog iskaza (po pravilu prostom ili prosto proširenom rečenicom) i pribegava se: a) iskazu složenom rečenicom, što podseća na latinske naslove dokumenata ranog srednjeg veka; b) dodavanjem podnaslova ili dodatnog kratkog objašnjenja. Ne poričući da se takvi naslovi ne mogu uvek izbeći, mora se tvrditi da su naslovi manje složenosti određeniji, jasniji i privlačniji.

Jedna od relativno čestih grešaka u formulisanju naslova istraživanja je inkorporiranje metoda istraživanja, mada metod ne spada u predmet istraživanja. Npr.: Analiza izbora u godini "X".

Na kraju, pomenimo i upotrebu termina u naslovu. Višeznačni termini, izrazi i reči stranih jezika i slično mogu otežati razumevanje naslova.

Procedura formulisanja valjanih, funkcionalnih naslova nije do sada dovoljno istražena, te ne možemo ponuditi naučno osnovana pravila. Umesto toga ponudićemo samo nekoliko bitnih sugestija:

(1) naslov shvatajte kao ukratko iskazano preliminarno određenje predmeta istraživanja;

(2) nastojite da ostvarite punu sadržajnu i logičku povezanost između naslova i određenja predmeta istraživanja;

(3) nastojite da naslovom iskažete što tačnije i preciznije suštinu istraživačke ideje;

(4) ne izbegavajte višestruku proceduru i njeno ponavljanje prilikom formulisanja naslova;

(5) u formulisanju naslova ne koristite sveze, osim ako odredbe između kojih ih stavljate nisu strogo određene;

(6) ne koristiti u naslovu nedovoljno poznate i višeznačne termine i strane reci i izraze - ako to nije neizbežno.

2.2. Formulisanje problema istraživanja

Izradom formulacije problema istraživanja započinje rad na projektu istraživanja i njegovom prvom, pretežno naučnom segmentu koji se naziva nacrt naučne zamisli.

Nacrt naučne zamisli je složeni segment projekta u okviru koga se saopštavaju naučna saznanja od kojih se polazi, naučne kategorije, pojmovi, stavovi, sudovi i zaključci, hipoteze, varijable i indikatori i metode istraživanja pojave, problema i predmeta istraživanja, kao i metode obrade podataka. To je posebna celina i sistem naučno-teorijskih i metodoloških stavova o suštini istraživanja. Međutim, stanovište da je to isključivo naučni segment ne može se prihvatiti jer se u njegovom sastavu nalazi i način istraživanja (uz formulaciju problema, određenja predmeta istraživanja, ciljeva i hipoteza), a njegov sastavni deo su tehnike - instrumenti i postupci istraživanja, te psihološka i naučna strategija. Postupci i psihološka strategija podrazumevaju i uputstva o postupanju i rukovanju instrumentima. Ovaj deo se ne može smatrati isključivo naučnim, već delom i operativnim, normativnim i instruktivnim.

Dakle, nacrt naučne zamisli je pretežno i prvenstveno naučni segment projekta istraživanja.

Prvi deo projekta i nacrta naučne zamisli je formulacija problema istraživanja.

Društvene pojave su veoma složene, te ne postoji jedinstvena društvena nauka, već je materija društvenih nauka razdeljena na razne nauke i naučne discipline. U praksi istraživanja nije poznato da je bilo koje istraživanje obuhvatilo sve aspekte, činioce, odnose, veze, aktivnosti, svojstva, itd. Zato je bitna uloga formulacije problema čije su osnovne funkcije:

(1) izdvajanje delova pojave, njihovih dimenzija i odlika koji se mogu identifikovati kao činioци problema koji pripadaju određenoj nauci - naučnoj disciplini;

(2) utvrđivanje osnovanih hipotetičkih stavova o problemu koji mogu poslužiti kao jedna od osnova za izvođenje predmeta istraživanja;

(3) rangiranje po stepenu značajnosti izdvojenog problema i njegovih delova;

(4) usmeravanje na postojeće rezultate prethodnih istraživanja koji su relevantni za dotično istraživanje.

Navedene funkcije se delom ostvaruju kroz posebne, definisane delove formulacije problema, a delom bez ograničenja samo na pojedine delove ili samo formulaciju problema.

Osnovni delovi formulacije problema su: (1) hipotetički stavovi o problemu; (2) određenje značaja istraživanja (i problema); (3) rezultati dosadašnjih istraživanja na koje se istraživanje oslanja.

1) Hipotetički stavovi

U istraživačkoj praksi koja se koristi potpunim projektom istraživanja uobičajeno je da se formulišu tri ili četiri osnovna hipotetička stava. Treba shvatiti da osnovni hipotetički stavovi nisu hipoteze koje će neposredno biti proveravane, već stavovi zasnovani na postojećem naučnom i drugom saznanju koji služe za predstavljanje problema i za izvođenje predmeta istraživanja. Formulišu se, po pravilu: (1) opšti hipotetički stav o celini problema; (2) hipotetički stav o strukturi problema; (3) hipotetički stav o funkcijama problema i (4) hipotetički stav o vezama i odnosima.

Ponekada se opšti hipotetički stavovi o celini problema izostavljaju. Ovo se nadoknađuje formulisanjem ostala tri hipotetička stava.

U stvari, po izradi određenja predmeta istraživanja, selekcionirani sadržaji osnovnih hipotetičkih stavova će naći mesta u stavovima hipoteza.

Hipotetički stavovi su dvostruko determinisani. Prvo, oni su determinisani pojavom i problemom koji se istražuje. Drugo, oni su determinisani temom - naslovom tj. preliminarnim određenjem predmeta istraživanja. Time su sadržaji osnovnih hipotetičkih stavova dirigovani ili samo usmereni ka predmetu istraživanja u hipotetičkom okviru.

2) Značaj istraživanja (i problema)

Značaj istraživanja je dvostruk: prvo, to je značaj istraživanja po rešavanje društvenog aspekta problema; drugo, to je naučni značaj, tj. značaj istraživanja po naučnim doprinosima nauci. Stanovište o značaju istraživanja izvodi se na osnovu meritorne ocene značaja problema za nauku i društvo i verovatnog doprinosa istraživanja. Utvrđivanje značaja problema i istraživanja nesumnjivo je odgovoran i suptilan posao. Kriterijumi koje navodimo samo su ograničena pomoć u tome zbog svojih svojstava i zahteva. To su:

(1) za značaj problema: rasprostranjenost, trajnost, obim i intenzitet delovanja u ulozi uzroka, uslova i po svojstvima usmerenja.

(2) za značaj istraživanja i to:

A) društveni značaj: delovanje istraživanja i rezultata istraživanja, domet delovanja na shvatanje i rešavanje problema, rasprostiranje, trajanje i intenzitet delovanja istraživanja;

B) naučni značaj: delovanje rezultata istraživanja na fond naučno-teorijskog i uopšte naučnog saznanja, domet tog doprinosa, njegovo rasprostiranje, trajanje i intenzitet.

Bitne funkcije ovog dela formulacije problema su:

(1) dimenzioniranje očekivanja od konkretnog istraživanja;

(2) prognoziranje mesta i uloge ovog istraživanja u aktuelnom procesu naučnog saznanja i u razrešavanju tekućih društvenih i naučnih problema;

(3) uspostavlja se okvirna obaveza konkretnog istraživanja.

3) Rezultati dosadašnjih istraživanja

U ovom delu iznose se bitna naučna saznanja na koja se dotično istraživanje prvenstveno oslanja. To je opravdan zahtev jer u društvu postoje razni pristupi i teorijsko-metodološki

pravci, te je celishodno ukazati na konkretna (paradigmatska) naučna stanovišta. Time je jasnija ukupna pozicija istraživanja u pristupu problemu.¹⁰⁵

2.3. Određivanje predmeta istraživanja

Određivanje predmeta istraživanja u projektu treba shvatiti kao veoma složeno i polidimenzionalno teorijsko istraživanje¹⁰⁶ koje se odigrava kroz nekoliko faza, najčešće bar tri faze. Prva je razmatranje, shvatanje i razumevanje preliminarnog određenja predmeta formulisano kroz određivanje naslova teme istraživanja. O tome je bilo reči u prethodnom izlaganju. Druga faza je teorijsko određivanje predmeta istraživanja, a treća je operacionalno određivanje predmeta istraživanja.

U metodološkoj literaturi se kao sastavni posebni delovi predmeta istraživanja, pošto je preliminarno određenje dato kroz naziv-naslov teme, posmatraju teorijsko i operacionalno određenje predmeta istraživanja.

1) Teorijsko određenje predmeta istraživanja

Osnov za teorijsko određenje predmeta istraživanja dat je u prethodnim etapama rada na projektovanju istraživanja i to: (1) u toku prve etape konceptualizacije u toku koje se došlo do projektnog (istraživačkog) zadatka, zatim idejne skice (idejnog projekta) i preliminarnog naziva - naslova teme istraživanja; (2) u formulaciji problema, a posebno u osnovnim hipotetičkim stavovima i rezultatima prethodnih, prvenstveno srodnih istraživanja na koje se oslanjamo pri izradi našeg projekta istraživanja.¹⁰⁷ Taj prethodni osnov je bitan za dimenzioniranje, sadržajno određivanje i oformljavanje predmeta istraživanja. To se ostvaruje uz puno uvažavanje sljedećih osnovnih funkcija predmeta istraživanja:

A) utvrđivanje bitnih kategorija pojmova, njihovog značenja i smisla, u projektu i u realizaciji istraživanja. To podrazumeva i odgovarajući odnos prema znacima, simbolima i terminima kojima ih iskazujemo;

B) strogo selekcionisanje onog što ćemo istraživanjem obuhvatiti od ukupnog sadržaja formulacije problema. To podrazumeva evidentiranje i obradu sadržaja, strukturnih činilaca, njihovih svojstava, eksternih i internih veza, njihove prošle, sadašnje i anticipirane situacije, kvalitativne i kvantitativne odredbe, itd., te C) vremensko, prostorno i

¹⁰⁵ (1) Mužić, Vladimir: Metodologija pedagoških istraživanja, Sarajevo, 1968, Zavod za izdavanje udžbenika, str. 57-58.

(2) Milić, Vojin: Sociološki metod, Beograd, 1965, Nolit, str. 288.

(3) Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, Beograd, 1980, Institut za političke studije i Centar za omladinu i pionire, str. 64 -68.

¹⁰⁶ Većina autora metodoloških dela ne bavi se posebno definisanjem predmeta istraživanja kao dela projekta istraživanja. Šta više, predmet se često meša sa problemom i sa ciljem istraživanja, mada se iz zahteva za preciziranje i dimenzioniranje teme, problema itd. može smatrati da je to zahtev za odgovarajuće određenje predmeta. Gian Antonio Gilli, navedeno delo, str. 41-47 tvrdi da se "tema" unapred "ne izbira nego se otkriva tokom istraživanja". Gud i Skat, navedeno delo, str. 69, 75 -78, insistiraju na preciziranju i dimenzioniranju problema.

¹⁰⁷ (1) Pečujlić, Miroslav, pominje dvojako određivanje definisanja predmeta: a) teorijsko i b) radno. Vidi: Sociologija između revolucije i apologije, Beograd, 1973, RO Institut političke studije FPN, str. 102-108.

(2) Pešić, Mihajlo: Uvod u sociologiju, Beograd, Beograd, RO Institut za političke i međunarodne studije - OOUR Institut za političke studije, str. 117. izričit je da "naučno istraživanje u sociologiji, kao u svakoj drugoj nauci, započinje određivanjem predmeta istraživanja".

naučno disciplinarno određenje.

Obavljanjem navedenih osnovnih funkcija predmeta istraživanja, svrsishodno iz mnoštva mogućnosti se izdvaja ono što je zadatak da se istraži realizacijom projekta.

Teorijsko određenje predmeta polazi od pobrojanih postulata i gradi teorijski okvir i sistem definicija, pojmova i stavova predmeta istraživanja. Na taj način teorijsko određenje predmeta ostvaruje vezu između postojećeg teorijskog saznanja, između teorije i prakse istraživanja.¹⁰⁸ U suštini teorijsko određenje predmeta kao teorijsko istraživanje konstatuje: (a) koja teorijska saznanja o predmetu postoje; (b) kakva su to saznanja - kakav im je naučni status. Da li su to aksiomi, teoreme, naučno verifikovano ili samo hipotetičko saznanje, itd.; (c) postoje li, osim naučnih, naučno-teorijskih i neka druga, nenaučna saznanja; d) da li postoje izvesni činioци o kojima nema evidentiranog saznanja, odnosno postoje li praznine u tom saznanju i kakvog karaktera, itd.

Teorijsko određenje predmeta upravo radi izvršenja svoje opisane uloge sastoji se iz dve celine. Prva se bavi istraživanjem i iskazivanjem postojećeg naučnog saznanja o predmetu istraživanja; druga, kategorijalno-pojmovnim aparatom i terminima. Ove dve celine ne moraju i u praksi nisu, fizički odvojene, već se mogu prožimati.

Strukturu teorijskog određenja predmeta stvarno čine: (a) naučno verifikovana saznanja; (b) naučno evidentirana, ali još neverifikovana saznanja; (c) nenaučna evidentirana saznanja; (d) još neevidentirana, ali moguća i verovatna, izvedena saznanja.

Naučno verifikovana saznanja su polazišta u izgrađivanju teorijskog određenja predmeta. Ona, osim u slučaju "naučnih revolucija", kada se postojeća paradigma odbacuje i zamenjuje novom, šire se ne iskazuju i nisu pravi predmet istraživanja.

Naučno evidentirana, ali naučno neverifikovana naučna saznanja imaju dvojnu ulogu: a) ulogu inspirativnog polazišta i osnove za hipoteze; b) ulogu istinskog predmeta istraživanja - prvenstveno verifikatornih.

Nenaučna evidentirana saznanja mogu da budu raznih vrsta, počev od stručnih do prosto iskustvenih. Ona mogu da budu sređena i sistematizovana, ali mogu da budu i bez smislenog rasporeda. S obzirom da su, po pravilu, pojave na koje se ova saznanja odnose pravi predmeti empirijskih istraživanja, teorijskim određenjem predmeta teži se njihovoj artikulaciji i ukazivanju na moguće kriterijume njihovog sistematizovanja i klasifikacije. Istovremeno, iznalaze se naučni osnovi za njihovo shvatanje i tumačenje.

Deo teorijskog određenja predmeta čine "nepostojeća" saznanja. Naime, u naučno evidentiranim ali neverifikovanim saznanjima evidentno postoji znatan deo hipotetičkog saznanja, a stepen osnovanosti im je različit. Osim toga, u okvirima tog saznanja mogu postojati razne praznine. Međutim, postojeće naučno evidentirano saznanje i nenaučna saznanja (naročito stručna) mogu implicirati izvesna nova saznanja. Teorijsko određenje predmeta na osnovu postojećih saznanja izvodi i artikuliše moguća i verovatna saznanja koja će moći da posluže kao sadržaj hipoteza i pretprovere istraživanjem.

Izloženi delovi prve celine determinišu osnovni tip istraživanja (teorijskoempirijsko, verifikatorno-heurističko), a determinišu i moguće naučne ciljeve istraživanja.

Druga celina teorijskog određenja predmeta istraživanja formira kategorijalno pojmovni i

¹⁰⁸ Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 45, "Teorijsko definisanje je logička apstrakcija kojom se pomoću apstraktnih pojava određuje suština pojave".

terminološki sistem. Ovo je neophodno iz tri razloga: prvi, svaka nauka ima svoj jezik koji se služi terminima i pojmovima, oznakama i simbolima čije je značenje strogo određeno u tom sistemu nauke; drugi, svaki metodološko-teorijski pravac ističe sopstvene paradigmatke kategorije i pojmove čija su uloga i značenje određeni poretom kome pripadaju; treći, termini i pojmovi u jednom istraživanju treba da budu jednoznačni, komunikativni sa terminima i pojmovima u drugim istraživanjima i, što je izuzetno važno, moraju što tačnije i preciznije da istinito izražavaju suštinske odredbe činilaca društvene stvarnosti čiji su korelat ("odraz"). Ovaj zahtev se ne odnosi samo na materijalne stvari, već na sve realitete koji čine društvenu stvarnost.

Naučno istraživanje mora da bude intersubjektivno proverljivo, te ni u jednom njegovom delu ne smije da bude nerazumljivih izraza za naučnu javnost i korisnike. S druge strane, upotrebljeni jezik u instrumentima istraživanja i u komunikacijama sa ljudima kao izvorima podataka ne smije se javiti kao prepreka u opštenju. Iz izloženih normi i standarda proizlaze pitanja: prvo, do kog stepena i obima u teorijskom određenju predmeta treba saopštavati i razrađivati sistem naučnog jezika; drugo, treba li, već u ovom delu, ponuditi cijelu listu pojmova, termina i jezičkih izraza koji će biti korišćeni u realizaciji istraživanja.

U ovom delu teorijskog određenja predmeta moraju se dati definicije centralnih pojmova istraživanja i pojmova bitnih odredaba pojave - modela zamisli pojave koja se istražuje.¹⁰⁹ Na primer, zamislimo da istražujemo napise u političkoj rubrici lista X. Naši centralni pojmovi su napisi u listu, rubrika i posebno politička u listu, list uopšte i posebno list X. Svaki od ovih centralnih pojmova ima svoj sadržaj, strukturu, formu, itd. jer svaki list ima svoje odredbe, svaka rubrika ima svoje odredbe, svaki napis ima svoje odredbe - kvalitativne i kvantitativne. Pri definisanju tih odredaba i definisanju kriterijumima klasifikacija i pri klasifikovanju, formiraju se bitni pojmovi i termini koji se koriste u istraživanju. Time je uspostavljen kategorijalno pojmovni sistem istraživanja.

Sistem termina i pojmova koji će se koristiti u izradi instrumenata istraživanja ne saopštavaju se u ovom delu projekta istraživanja. Pojmovno-terminološki sistem istraživanja proistekao iz naučnog jezika određene nauke, osnov je za shvatanje i tumačenje značenja svih pojmova i termina u datom istraživanju, ali i osnov za uspostavljanje adekvatnih relacija sa terminima i jezičkim izrazima primenjenim u izradi instrumenata istraživanja i njihovoj upotrebi. U praksi istraživanja moraju se ostvariti bar tri odnosno četiri "linije jezičkih sistema": prvo, naučni jezik projekta istraživanja; drugo, operativni jezik terenskih istraživača i treće, jezik respodenta. U našem primeru to bi izgledalo ovako: prva "jezička linija" - kategorijalno-pojmovni i terminološki sistem u teorijskom određenju predmeta istraživanja; druga, jezik (termini i jezički izrazi) ugrađen u instrument - u ovom slučaju u evidencioni list i kodeks pojmova analize sadržaja dokumenta; treće - jezik analitičara koji će koristiti pomenute instrumente u analizi lista; četvrto- jezik korišćen u izradi predmetnih napisa.

Problem odnosa ove četiri linije ne javlja se u ovom delu projekta zato što je ovde uspostavljen kategorijalno-pojmovni sistem kojem se produbljuju svi ostali pojmovni sistemi. Dozvoljene razlike i odstupanja mogu se javljati samo između termina, a taj problem se rešava u okviru metoda i tehnika istraživanja i kroz obuku i pripremu analitičara, ispitivača, anketara i posmatrača.

¹⁰⁹ Milosavljević, Slavomir: Omladina u političkom procesu, str. 167-173.

2) Operacionalno određenje predmeta

Operacionalno određenje predmeta istraživanja je u suštini misaoni model bitnih odredaba predmeta istraživanja, tj. zamisli pojave, dela, strane ili svojstva pojave, njenog kretanja i uticaja, koji pripadaju predmetu određene nauke ili naučne discipline ili njihovom većem broju.

Već po ovoj definiciji vidi se da taj model ne obuhvata sve činioce sastava pojave, već samo one koji su teorijskim određenjem predmeta shvaćeni kao bitni za pojavu u ulozi problema i predmeta nauke (nauka) u čijem se saznavnom okviru istraživanje obavlja. Operacionalno određenje predmeta je selektivan model čijim se formiranjem vrši dalja specijalizacija i konkretizacija, odnosno kojim se dovršava konkretizacija i specijalizacija problema i predmeta u okviru određenja predmeta istraživanja.¹¹⁰

Neposredan i najpotpuniji izvor naučnog saznanja i saznavna osnova operacionalnog određenja predmeta je teorijsko određenje predmeta. Njime smo već oformili teorijsku osnovu i argumente modela koji sledi. Taj model se realizuje taksativnim nabranjem onih strukturnih činilaca, odnosa i veza, svojstava i aktivnosti koji će biti zaista konkretno istraživani realizacijom ovog projekta istraživanja. To čini naučno-metodološki osnovanim tvrdnju da se operacionalnim određenjem predmeta istraživanja stvara model poretka varijabli i njihovo predstavljanje. Poslije toga nema više potrebe da se traga za varijablama i da se one posebno testiraju zato što su one proistekle iz, naučnim metodama oformljenog, naučnog sistema i što su iskazane kao delovi naučnog sistema.

Mada se operacionalno određenje predmeta neposredno izvodi iz teorijskog određenja, njegova izrada započinje razmatranjem i operacionalizacijom preliminarog predmeta istraživanja, odnosno ponovnom obradom i razradom naziva - naslova teme. Ovoga puta se to radi uz puno korišćenje saznanja ostvarenog teorijskim istraživanjem u okviru teorijskog određenja predmeta. Pogrešno je misliti da je to ponavljanje posla, te da je suvišno. Ponovo uzmimo za primer ranije pominjanu temu istraživanja: Napisi u političkoj rubrici lista X. Mi već raspolazemo definicijama osnovnih, centralnih pojmova i teorijskim stavovima o njima koji nam govore o njihovim bitnim svojstvima, sastavima, ulogama, funkcijama itd. i sve to u okvirima predmeta istraživanja možemo istraživati. Ali, još nije izvršena stvarna konkretizacija i specifikacija. Još uvek nismo odredili hoćemo li istraživati sve ili samo neke napise i po kom kriterijumu ćemo ih odabrati, koja ćemo svojstva i forme zaista istraživati, itd. To utvrđujemo tek u ovom delu projekta - određenja predmeta istraživanja. Poslije izvršene konkretizacije i specijalizacije, tj. poslije operacionalnog određenja nije isključeno da se naslov-naziv teme u nekoj meri izmeni kako bi opšti iskaz bio korespondentniji sa stvarnim sadržajem i svojstvima predmeta istraživanja.

Operacionalno određenje predmeta sastoji se iz četiri dela: prvi se opravdano naziva "činioći sadržaja predmeta istraživanja". Treba napomenuti da se predmet istraživanja može

¹¹⁰ (1) Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 131.

(2) Sociologija između revolucije i apologije, str. 103: "Operacionalno radna definicija se sastoji u određivanju indikatora (pokazatelja) koji se mogu ispitati i proveravati i koji predstavljaju spoljašnje manifestacije apstraktnog koncepta..." Ovo stanovište može da bude prihvatljivo samo ako se operacionalno određenje predmeta shvata kao osnova sadržaja hipoteza koje će se proveravati, a time i osnove indikatora kojima ćemo se u tome služiti. Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, navedeno delo, str. 298-300.

shvatati kao totalitet, kao struktura, kao proces i kao sistem. Ma kako ga shvatili, a najcelishodnije je integralno, jer je to bitno svojstvo svake društvene pojave, mi ne smijemo zanemariti ni relativno statične ni dinamične komponente, ni njihove stvarne i logičke poretke i položaje, uloge i funkcije, njihove aktivnosti i efekte, odnose i veze. U okviru sadržaja ne smijemo podleći pritiscima holizma - po kome je društvo sve, a pojedinac, čovek ništa, ni pritiscima individualizma i nominalizma po kojima je pojedinac sve, a grupa, zajednica, organizacija nemaju nikakav poseban kvalitet. Ne smijemo podleći ni pritiscima kvalitativne ili kvantitativne orijentacije, jer je kvantitet uvek odredba nekog kvaliteta, a svaki kvalitet ima kvantitativna određenja - čak i kada ih ne znamo. U okviru prvog dela operacionalnog određenja predmeta saopštavamo konkretan, sistematizovan, po segmentima i logičkim redosledima uređen popis onog što ćemo stvarno istraživati. U vezi s tim javljaju se dva pitanja: prvo, ne spadaju li pojmovi i definicije u ovaj deo; drugo, ne zahteva li to sistematizovano taksativno nabranje i određena obrazloženja? Na prvo pitanje odgovor je da se u teorijskom određenju predmeta moraju dati teorijska određenja pojmova, itd., ali da se i ovom delu, ako je to neizbežno, definišu određeni pojmovi s osloncem na sistem izgrađen u teorijskom određenju i saglasno sa njim. Odgovor na drugo pitanje je da, ako je teorijsko određenje predmeta dovoljno dobro obrađeno, po pravilu nema potrebe za dodatnim obrazloženjima.

Uz funkciju da precizira šta će se konkretno istraživati, ovaj deo operacionalnog određenja obavlja i funkciju formiranja osnove za sadržaj hipoteza!

Drugi deo operacionalnog određenja predmeta je vremensko određenje predmeta istraživanja. Polazi se od neosporne činjenice da se sve pojave, procesi, zbivanja, itd. odigravaju u određenom vremenu i da su njime određeni. Međutim, shvatajući da je vreme oblik postojanja stvari, konstatujemo da su društvene pojave izraz i da su determinisane sa dve vrste vremena: a) hronološkim ("astronomskim") kao datumskog određivanja vremena događanja; b) društvenim vremenom (istorijskim) shvaćenim kao period određenih dominantnih društvenih karakteristika - kao "robovlasnička društveno ekonomska formacija", "vreme rata", "vreme bombardovanja", "period tranzicije", itd. Moramo napomenuti da u okviru operacionalnog određenja predmeta zahteva se datumsko određenje "astronomskim", "hronološkim", kalendarskim vremenom, a ne društvenim. Kalendarskim vremenom određuje se vreme zbivanja određene pojave koju ćemo obuhvatiti istraživanjem, a ne trajanje istraživanja.

Treći deo je prostorno određenje predmeta, dakle određenje prostora na kome se pojava - predmet istraživanja odigrava - a koji ćemo obuhvatiti istraživanjem.

Četvrti deo čini disciplinarno određenje predmeta, što znači da određujemo u okviru koje nauke, naučne discipline realizujemo istraživanje. Predmet istraživanja i istraživanje mogu biti monodisciplinarni i ("intradisciplinarni") kada se odigravaju u okviru više naučnih disciplina.

Preporučuje se intradisciplinarnost, što dovodi do određenih specifičnosti i teškoća, pa su u praksi češća "intradisciplinarna" istraživanja.

Valjanom izradom predmeta istraživanja pripremili smo osnov za pristupanje izradi ciljeva istraživanja i, poslije njih, hipoteza (hipotetičkog okvira).

2.4. Ciljevi istraživanja

U starijoj literaturi nije pravljena razlika između predmeta, zadataka i ciljeva istraživanja.¹¹¹ Dva su ključna razloga za to. Prvo, postoji veoma velika bliskost između predmeta i ciljeva istraživanja, kao i između predmeta, ciljeva i zadataka istraživanja.

Obim, stepen i svojstva saznanja o predmetu istraživanja, iskazani u teorijskom određenju predmeta, determinišu mogućnost opredjeljenja za određeni naučni cilj i mogućnost validnog odgovora na društveni problem. Po pravilu što predmet istraživanja u projektu istraživanja ima veći oslonac na naučno verifikovana saznanja, na naučne zakone i naučna objašnjenja, to je normalno postavljati viši naučni cilj. Ovo opšte pravilo koriguje tip istraživanja i njegov društveni i naučni značaj, iskazani u formulaciji problema. To zahteva da se u svakom projektu istraživanja posebno definišu ciljevi istraživanja.

U okviru određivanja ciljeva istraživanja razlikujemo dve vrste (grupe) ciljeva: naučne i društvene.¹¹² Svako istraživanje ima kao opšti cilj sticanje naučnog saznanja određenog obima i nivoa, a istovremeno, po opštem konceptu i ideologiji nauke, svaka naučna delatnost treba da bude usmerena na dobrobit ljudi. To je osnov za razlikovanje naučnih i društvenih ciljeva i za njihovo posebno iskazivanje u ovom delu projekta.

1) Naučni ciljevi

Naučno istraživanje je naučna delatnost, a nacrt naučne zamisli je naučni dokument. Zato se prvo formulišu - određuju naučni ciljevi.

Naučni ciljevi su zadati nivoi naučnog saznanja koji se nameravaju ostvariti naučnim istraživanjem i koji će biti sadržani u rezultatima istraživanja. Mogući naučni ciljevi istraživanja su: (1) naučna deskripcija; (2) naučna klasifikacija i tipologizacija; (3) naučno otkriće; (4) naučna eksplikacija i (5) naučna prognoza.

Naučna deskripcija je, po nekim shvatanjima, najniži naučni cilj jer se on ostvaruje opisom manifestnih formi. Ovo shvatanje je preterano pojednostavljeno. Opis pojave nije isto što i opis forme pojave. B. Šešić, a i S. Milosavljević su, govoreći o naučnoj dijalektičkoj deskripciji, ukazali na to da se manifestuju i činioци strukture pojave, njenih odnosa i veza, uzroka i posljedica, njenih aktivnosti, kretanja, razvoja, itd., te da se i oni mogu opisivati.¹¹³ To je tačno. Takođe, opis je nužan, a ne samo početni nivo naučnog saznanja i prožima sve ostale nivoe. Ponekada je veoma teško utvrditi gde i kada prestaje deskripcija. Iz tog razloga su neki autori čak izjednačavali valjanu i validnu potpunu naučnu deskripciju sa naučnim objašnjenjem, ističući da naučno objašnjenje jeste opis procesa kako se i zašto nešto događa. Naše stanovište je da naučna deskripcija može imati razne domete i obuhvate, ali da je ona prvi, bitan, nužan nivo naučnog saznanja koji je uslov svih ostalih nivoa i koji ih prožima.

Naučna klasifikacija i tipologizacija je drugi nivo naučnog saznanja. Razumljivo je da je klasifikacija ili tipologizacija moguća tek kada je pojava ili skup činilaca, svojstava, odnosa, formi itd. već opisan i kada su oni opisom određeni. U istraživačkoj praksi naučna deskripcija i naučna klasifikacija po pravilu idu zajedno. Naučni opis podrazumeva i otkrivanje srodnosti,

¹¹¹ Oko naučnih ciljeva u istraživanjima uopšte postoje izvesne zabune. Prvo, nesporno je da svaka nauka teži naučnom objašnjenju i naučnoj prognozi. Međutim, važi li to i za deskriptivne nauke? Ako to važi i za njih, njihov naziv i podjela na deskriptivne i eksperimentalne nauke nisu opravdani.

¹¹² Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 242-243.

¹¹³ Milosavljević, Slavomir: Politička akcija, str. 22.

sličnosti i razlika. Ovaj naučni cilj zahteva da se istraživanjem formiraju naučno valjani kriterijumi klasifikacije i da se činioci predmeta istraživanja grupišu i razvrstavaju u određene celine koje su neophodne za valjano naučno saznanje o predmetu kao celini. Kriterijumi i postupci klasifikacije ne moraju se neposredno iskazivati u okviru ovog cilja, jer su oni bitni najvećim delom dati već u teorijskom i operacionalnom određenju predmeta istraživanja, a njihova operacionalizacija se konkretizuje u metodima-instrumentima prikupljanja podataka i metodama sređivanja i obrade podataka, kao i u uputstvu o radu terenskih istraživača. Na primer: istražujemo napise u političkoj rubrici lista X. Prirodan kriterijum klasifikovanja su pripadnost žanrovima, struktura napisa, poruka, adresat, pristrasnost (nepriistrasnost), osnovne orijentacione vrednosti, jezik i stil, ilustrovanost, tematska određenost, autor, čitljivost, itd. Međutim, ako je naučni cilj klasifikacija pojave - dakle napisa - on je to samo u vezi s određenjem predmeta, a ne nezavisno. Jedna je situacija ako istražujemo te napise samo kao sastavni deo lista i u tom smislu njihove kvalitativne i kvantitativne odlike, a druga je ako istražujemo te napise kao faktor prodaje lista, čitanja lista, odnosa čitalaca lista prema porukama itd. Svaka od ovih varijanata predmeta, i pored zajedničke osnove, zahteva i jedan broj dodatnih kriterijuma i klasifikacija i specijalnu mrežu odnosa između klasifikacija. Ovo je veoma važno pitanje zbog veze između klasifikacije i definicije (posebno karakteristične), kao i zbog činjenice da je svaka klasifikacija i jedan oblik merenja.

Povezivanje klasifikacije i tipologizacije u jedan naučni cilj otvara ne samo konkretno već i principijelno pitanje: da li je naučni cilj ostvaren ako je obavljena klasifikacija, ali nije izvršena tipologizacija? Principijelnost pitanja je u tome što i u nekim drugim ciljevima ima više zahteva te stvarno pitanje: da li je naučni cilj ostvaren ako je ispunjen samo jedan zahtev ili se moraju ispuniti svi zahtevi?

U okviru ovog naučnog cilja logično je povezivati klasifikaciju i tipologizaciju, jer je tipologizacija zaista samo specijalan oblik (slučaj) klasifikacije. Tipologizacija se ostvaruje tako što se određena odredba pojave, neko njeno svojstvo ("obeležje") ili nekoliko njih posebno određuje kao kriterijum i taj kriterijum se odnosi na više istovrsnih jedinica. Istovremeno se, kada je to potrebno, utvrđuje granica važenja tog kriterijuma koja može biti i kvantitativno određena. Sve jedinice koje ispunjavaju taj kriterijum, skupno posmatrano, čine određeni tip. Na primer, tip "pitkih" napisa čine svi napisi političke rubrike lista "X" koji mnogi čitaoci (ili većina) lako i rado čitaju. Kriterijum za tip "pitkih" napisa mora da bude valjano razrađen. Tipologizacija je u dnevnom životu veoma raširena: npr. tip plavuše, crne, poštenog čoveka ("poštenjačine") itd.

Da li je naučni cilj ostvaren, odnosno da li ovako formulisan postavlja oba zahteva kao obavezu? U ovom slučaju ne. Dovoljno je da se izvrši valjana naučna klasifikacija koja omogućava orijentaciju na viši naučni cilj. Ovde treba svakako napomenuti da se u okviru ovog cilja ne očekuje formiranje idealnih tipova karakterističnih za Veberovo shvatanje. Međutim, tipologizacija podrazumeva izvesnu idealizaciju odredaba jedinica stvarnosti – izvesno njihovo uopštavanje uz evidentnu arbitrarnost. Ako je u kriterijum za "plitkost" napisa ugrađena i odredba o broju čitalaca, onda, nezavisno od drugih svojstava, nijedan napis ne može pripadati tipu "pitkih" ako ga ne čita, recimo, 51% čitalaca rubrike ili lista.

Naučni cilj umnogome uslovljava mogućnosti društvenog cilja. U ovom slučaju valjane klasifikacije omogućuju određene neophodne društvene selekcije i uočavanje sličnosti i različitosti po naučno saznatim kriterijumima.

Naučno otkriće veoma je složen naučni cilj, ali je i njegova definicija podložna kritičkom

razmatranju. Dileme oko naučnog otkrića kao cilja istraživanja proizlaze iz sljedećih činjenica: prvo, svako naučno istraživanje, ma koji naučni cilj odredimo, sadrži i usmerenost na otkriće. I deskripcija podrazumeva otkrivanje pojava i njihovih odredaba, pa potom njihovo opisivanje; drugo, kada već formulišemo predmet istraživanja, na osnovu postojećeg saznanja, kako se možemo opredeliti na naučno otkriće. Naime, prigovara se da se ne može otkrivati nešto o čemu već postoji naučno saznanje. Pitanja su logična i opravdana i većina istraživača i autora dela iz metodologije ne navodi ciljeve istraživanja ili ne navode naučno otkriće kao naučni cilj.

Logika izbora naučnog otkrića kao naučnog cilja, što je u klasifikaciju naučnih ciljeva prvi uneo Bogdan Šešić poslije 1975. godine, je u sljedećem:

a) promenljivost i razvojnost društvenih pojava ne dozvoljava konstituisanje mnogih univerzalnih nomotetičkih zakona i naučnih objašnjenja, kao ni prostu unificiranost. Otuda, nema ni večno važećih i neizmenjivih, potpunih naučnih saznanja o društvenim pojavama i procesima. Opravdano je i logično u određenim periodima društvenog kretanja i razvoja odrediti za naučni cilj naučno otkriće nastalih izmena;

b) čak i u slučaju verifikatornih istraživanja kojima se vrši provera postojećih naučnih saznanja, otkriva se tačnost, preciznost, istinitost i potpunost tih saznanja odnosno njihovih nedostatnosti, slabosti, itd.

Naučno otkriće se u određenim istraživanjima može javiti kao samostalan, pretežan i prvenstven cilj (što je, najčešće u heurističkim istraživanjima), dok se u drugim istraživanjima može javiti kao jedan od ciljeva raznog statusa;

c) naučno otkriće kao naučni cilj postavlja kao bitan zahtev da se naučno saznano što je naučno nesaznato ili naučno neverifikovano, ali i povremenu, tačnije naučnoistraživačku proveru onog što je naučno verifikovano. Postoje mnoge veoma promenljive pojave o kojima postoje osnovane pretpostavke, procene, itd., ali je naučno saznanje o njima veoma kratkotrajno. Tipičan primer za to su broj i sastav stanovništva, obrazovanost, kultura, stavovi, itd.

Naučna eksplikacija kao naučni cilj podrazumeva naučno saznanje o uzročno posljedičnim odnosima, društvenim zakonima i naučna objašnjenja.¹¹⁴ Očigledno je da je ovo sintetički i složen naučni cilj. On je sintetičan zato što podrazumeva da prethodni naučni ciljevi budu ostvareni, odnosno da budu sadržani u njemu. Složen je zato što zahteva naučno saznanje o društvenim zakonima i naučna objašnjenja. I jedno i drugo saznanje zahteva naučno saznanje o uzročno-posljedičnim odnosima, ali naučno objašnjenje ne zahteva i postojanje strogo formulisanih naučnih zakona. Naime, u društvenim naukama dominantna su statistička i teleološka naučna objašnjenja s obzirom da u ljudskom ponašanju veliku ulogu igraju društvena svest (uključujući individualnu) i društvenu volju (uključujući i individualnu), njihove karakteristike i odnose. I ovde se postavlja pitanje kada je naučni cilj ostvaren, odnosno da li on zahteva i saznanje o društvenom, odnosno naučnom zakonu i naučno objašnjenje ili samo jedno od toga. Odgovor je u ovom slučaju nešto drugačiji nego kod klasifikacije i tipologizacije. Naučni zakon i naučno objašnjenje su relativno nezavisni, te ih je prilikom formulisanja naučnog cilja potrebno posebno iskazati. To praktično znači da se ovaj naučni cilj može specificirati kao jedan od dva zahteva ili se mogu postaviti oba zahteva.

¹¹⁴ Zaječaranović, Gligorije, navedeno delo, str. 185. pominje funkcionalna, genetička, teleološka i statistička.

Među metodolozima još je aktivno pitanje može li se jednim istraživanjem doći do naučnog zakona odnosno do naučnog objašnjenja.¹¹⁵ Odgovor je da je to, pod određenim uslovima, moguće. A uslovi su sljedeći:

a) da su tom istraživanju prethodila druga naučno značajna istraživanja kojima su naučno saznate društvene pravilnosti o odnosima i redosledima društvenih činilaca i društvenih delanja;

b) da je dotično istraživanje za svoj predmet istraživanja odabralo pojavu koja se njime može istražiti; to znači da ono ne smije biti predimenzioniranog predmeta, da njegove manifestacije moraju da budu evidentne, procedure i metodi adekvatni i prodorni;

c) da su već izvršene neophodne generalizacije i konstituisane proverene teorije srednjeg obima i generalne kako bi se na njihove iskaze moglo osloniti s odgovarajućim pouzdanjem;

d) da takvo istraživanje raspolaže dovoljnim brojem visokokvalitetnih istraživača, dovoljnim i adekvatnim sredstvima i da se ostvaruje u povoljnim opštedruštvenim uslovima.

Samo su izuzetni slučajevi naročite obdarenosti, intuicije, nadahnuća i koncentracije kvalitetnog znanja koji omogućavaju da istraživač (istraživači) samo jednim istraživanjem izgradi naučni zakon ili naučno objašnjenje.

Može se, zbog svega toga, smatrati da je ovaj naučni cilj ostvaren i kada je istraživanjem napravljen ozbiljan pomak ka formiranju naučnog zakona, odnosno naučnog objašnjenja, odnosno kada su stvarno saznati bitni uzročno-posljedični odnosi i određene pravilnosti.

Naučna prognoza kao naučni cilj postavlja zahtev da se naučnim istraživanjem relativno pouzdano predvidi razvoj, kretanje, nestanak ili nastanak određenih društvenih pojava ili nekih njihovih kvalitativnih ili kvantitativnih svojstava. Društvena predviđanja su veoma česta čak i bez naučnih istraživanja, a još češća bez prognostičkih naučnih istraživanja. Šta više, nije redak slučaj da se kao osnov prognoze javljaju dijagnostičko deskriptivno-klasifikatorsko-tipološko kvantitativna istraživanja. Ma koliko ta istraživanja bila inače valjana, ona nisu prognostička jer se budućnost predviđa intuitivno, imajući u vidu rezultate pomenutih istraživanja.

Naučna prognoza zahteva: a) postojanje naučnih zakona i naučnih objašnjenja u oblasti društvene pojave čija se perspektiva istražuje; b) otkrivanje relevantnih tendencija i njihovih usmerenosti; c) formiranje dinamičkog modela - modela promena bitnih činilaca pojave - tendencija; d) saznavanje bitnih odnosa tendencija. Očigledno je da predmet istraživanja moraju biti tendencije. Međutim, bitan problem uspešnog ostvarenja ovog cilja je u zahtevu da iznađu relativno pouzdana merila za vrednovanje tendencija. U društvenim naukama najčešće, a izgleda i relativno uspešno, prognostička istraživanja vrše se u ekonomskim naukama. Ta istraživanja se vrše kvantitativnim istraživanjima na osnovu relativno malog broja faktora, a u društvenim, uključujući i ekonomskim pojavama, deluje mnogo faktora. Otuda je pouzdanije prognostičko istraživanje koje treba da predvidi zbivanja na kraći rok. Mora se reći da je zbog relativno niskog razvoja prognostičkih metoda istraživanja objektivno prognostičko društveno istraživanje ograničene pouzdanosti. Međutim, istraživanja čija je

¹¹⁵ Nejgel, Ernest, navedeno delo, str. 13-23 navodi četiri modela objašnjenja: 1) deduktivni, 2) objašnjenje po verovatnoći, 3) funkcionalna ili teleološka i 4) genetička.

usmerenost na izvesna bliska događanja, a koja su manje složena (npr. izbori, traženja određenih proizvoda, i slično), ako se korektno izvode i uz primenu matematičko-statističkih metoda, mogu da budu veoma pouzdana.

O osnovnim odredbama procesa prognostičkih istraživanja govorili smo u okviru izlaganja o empirijskim istraživanjima. Ovde samo ponovno naglašavamo da naučna prognostička istraživanja u osnovi imaju princip da sve novo nastaje unutar realnog starog, da je svaka promena određena izmena svojstava starog ili njegova zamena. Izvesni manifestovani znaci kao oblici razlika u odnosu na postojeće su manifestacije tendencija.

2) Društveni ciljevi istraživanja

U prethodnom izlaganju ukazali smo na sljedeće moguće situacije odnosa društvenog i naučnog značaja problema istraživanja i istraživanja u celini: problem je društveno veoma značajan, ali ne mora biti naučno značajan; problem nije u datom momentu društveno značajan, ali je naučno izuzetno značajan; i društveno i naučno problem je značajan i, na kraju, problem nije ni društveno, ni naučno značajan. Ni naučni ni društveni ciljevi nisu determinisani naučnim i društvenim značajem, jednostavno zato što postoje društvene grupe i organizacije čiji interes za saznanjem nije identičan sa opštenaučnim i širim društvenim interesom. To je razlog što ne mora da postoji ni približna podudarnost između naučnih i društvenih ciljeva istraživanja.

Društveni ciljevi nisu kodifikovani i klasifikovani iako oni predviđaju i obavezuju istraživanje da svojim rezultatom obezbedi određenu svrsishodnost i društvenu, van naučnu upotrebljivost bez obzira na njihov doprinos nauci. Opšte formulisani društveni ciljevi istraživanja mogu da budu:

a) naučno istraživanje treba da obezbedi pouzdano naučno saznanje prema čijoj upotrebi će se društvo, odnosno određeni društveni subjekti opredeliti po sopstvenom izboru;

b) postavljaju zahtev za rezultatima koji su osnov za pristupanje rešavanju društvenog problema;

c) postavljaju zahtev za rezultatima koji sugeriraju ili predlažu rešenja određenih problema;

d) postavljaju zahtev za rezultatima koji su neposredno operativno uključeni u rešavanje društvenog problema.

Najčešća su istraživanja, čiji su rezultati operativno uključeni u rešavanje problema, ona koja imaju društveni značaj za lokalni subjekt ili lokalnu organizaciju i slično, a naučni cilj im je naučna prognoza. Na primer, ne mora biti od opštedruštvenog značaja kako uspešno na tržištu prodati deterđžent AB, ali je takvo istraživanje naučnoprognostičko, a društveni cilj će biti da rezultati budu neposredni činilac operativne akcije. Slično je i sa istraživanjem napisa u okviru političke rubrike lista X. Svrha tog istraživanja može da bude poboljšanje plasmana tog lista (koji može biti minornog lokalnog značaja) iz komercijalnih razloga. Ovo je tipično za većinu akcionih istraživanja.

Ipak, zapaža se jedna pravilnost: što je naučni značaj istraživanja veći, potencijalno mu raste i društveni značaj, a samim tim ispoljava se tendencija rasta nivoa ciljeva istraživanja. Takođe, evidentna je pravilnost da prva fundamentalna istraživanja imaju za naučni cilj deskripciju i klasifikaciju, a za društveni cilj da obezbedi naučni osnov i društveni odnos prema saznanju.

Evidentno je da društveni ciljevi obavljaju sljedeće funkcije: informativnu, afirmativnu, inicijativnu, direktivnu i operativno-akcionu.

Ciljevi istraživanja u celini determinišu nivo i karakter hipoteza.

2.5. Hipoteze i indikatori

1) Hipoteze

Hipoteze su osnovane pretpostavke o predmetu istraživanja iskazane u obliku stavova - sudova. Ako su hipoteze zaista osnovane pretpostavke i ako imaju određenu saznavnu vrednost, one imaju oblik sudova; ako imaju samo postuliranu saznavnu vrednost, njihov oblik su stavovi. U valjano rađenom projektu istraživanja i naučno nastalom nacrtu naučne zamisli hipoteze su zaista naučno osnovane i imaju oblik sudova (prostih, jednostrukih ili međusobno povezanih, spojenih višestrukih) zato što su one bazirane svojom sadržinom neposredno na predmetu istraživanja i posredno na formulaciji problema, tj. na njegovim osnovnim hipotetičnim stavovima. Nivo i usmerenost hipoteza zasnovani su na zahtevima ciljeva istraživanja - prvenstveno naučnih. Dakle, u projektu istraživanja hipoteze su izvedene iz predmeta, ciljeva i formulacije problema i čine sistem koji je korelativan, recipročan i srazmeran predmetu i ciljevima istraživanja. Prikazan odnos hipoteza (sistema hipoteza) prema prethodnim delovima projekta proizlazi iz činjenice da operacionalno određenje predmeta saopštava sve bitne varijable, a hipoteze se sastoje iz varijabli i stavova hipoteze koji iskazuju odnose između varijabli.

Na odnos između hipoteza i prethodnih delova predmeta morali smo ukazati zato što se u metodološkoj literaturi nailazi na razne stavove o mestu i ulozi hipoteza, a ne razlikuju se hipoteze u procesu saznavanja uopšte i hipoteze u projektu naučnog istraživanja.¹¹⁶

Bekon je lansirao stanovište da je hipoteza na početku saznavnog procesa. Ne ulazeći u dublju analizu razloga i osnovanost ovog relativno široko prihvaćenog stava, moramo osporiti njegovo važenje za hipoteze u projektu istraživanja. Argumenti su:

a) hipoteze su osnovani stavovi-sudovi, a ne proizvoljne postavke. Njihovu osnovu čine postojeća upotrebljiva saznavanja; b) hipoteze nisu "prazni" stavovi, već predmetni. To praktično znači da se sadržaj tih stavova odnosi na postojanje, stanje, itd. predmeta o kojem se želi steći istinito saznavanje; c) izvor hipoteza su prethodna saznavanja i praznine, nedostaci ili praznine u njima ili otkrivene mogućnosti - do čega se dolazi teorijskim ili empirijskim istraživanjem ili nekim drugim procesom saznavanja.

Najkraće rečeno, hipoteze su uvek pretpostavke o nečemu, a ne mogu se oformiti ni o čemu.

Dakle, uopšte uzev, hipotezama prethodi saznavanje (makar i opažaj o kome postoji svest) o kome se misli, pa se hipoteza javlja kao rezultat mišljenja o tom saznavanom nečemu.

U naučnom istraživanju koje zahteva izradu projekta istraživanja ni konceptualizacija ni projektovanje istraživanja ne započinje formulisanjem hipoteza, već konstatovanjem problema. Među istraživačima sociolozima koji su se bavili problematikom metodologije čak se javilo stanovište da mi "istražujemo problem, a ne pojavu". Dakle, sadržaj hipoteza bio bi problem! Međutim, ova atraktivna floskula M. Popovića ipak nije tačna prosto zbog toga što je i problem društvena pojava i što je to samo splet raznih pojava u specifičnim odnosima koji izazivaju društvenu nelagodnost. Ipak istražujemo određene pojave (ili pojavu), odnosno onaj

¹¹⁶ Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 373. govori o teorijsko - hipotetičkom sistemu.

njihov deo, aspekt, itd. koji smo formulisali kao predmet istraživanja, a sadržaj hipoteza (varijable i stav hipoteze) odnose se na predmet istraživanja.¹¹⁷

Hipoteza ima raznih i one se klasifikuju po raznim kriterijumima, a najčešći su:

1) predmet; 2) logička priroda; 3) opštost i 4) saznajna uloga hipoteza.

Po predmetu, shvaćenom u opštem određenju, razlikujemo: a) teorijske hipoteze, koje se odnose na teorijske predmete, a formulišu se najčešće u teorijskim istraživanjima. Međutim, i neka empirijska istraživanja se mogu završiti postavljanjem novih hipoteza, a one mogu biti i često jesu teorijske; b) empirijske, čiji se sadržaj odnosi na društvenu stvarnost i koje se najčešće javljaju u empirijskim istraživanjima; c) iluzorne, čiji se sadržaj ne odnosi na predmete društvene stvarnosti i koje su pogrešne, disfunkcionalne, jer se ne mogu proveravati. U naučno postavljanim projektima istraživanja svetovne orijentacije sa valjano obrađenim problemom i predmetom istraživanja, pojava iluzornih hipoteza nije verovatna, mada je pogrešna ili nulta hipoteza moguća.

U okviru kriterijuma predmeta hipoteza nalazimo i kriterijum (potkriterijum) koji tvori dihotomiju: a) kvalitativne hipoteze - čiji je sadržaj kvalitet pojave - njena struktura ili sastav, njena svojstva, odnosi i veze, delanje, itd.; b) kvantitativne - čiji su sadržaji kvantiteti-veličine, obimi, mase, trajanja, učestalosti, redosledi, itd. iskazani bilo verbalno (raniji, veći, teži, duži, češći) bilo numerički; c) mešovite kvalitativno kvantitativne hipoteze, koje se mogu smatrati veoma čestim. Ova klasifikacija nas ne oslobađa obaveze da uvek imamo u vidu da je svaki kvantitet samo neka količina - dimenzija nekog kvaliteta.¹¹⁸

Kriterijum "logička priroda hipoteza" takođe sadrži dva potkriterijum. Prvi iskazuje logički proces nastajanja hipoteza i po njemu razlikujemo: a) prosto-implikacione; b) induktivne; c) deduktivne i d) statističke - koje ne moraju da budu isključivo kvantitativne. Drugi potkriterijum je modalitet sudova kojima se izražavaju hipoteze, te prema tome imamo: a) moguće; b) verovatne i c) slučajne. Za hipoteze u projektu istraživanja karakteristične su u prvom redu implikacione i verovatne hipoteze;

I treći kriterijum opštost sadrži dva potkriterijuma. Prvi je obuhvat materije, a u okviru njega: a) opšte hipoteze i, kao njihov specifičan oblik, generalne hipoteze; b) posebne hipoteze čiji je sadržaj već obuhvaćen opštom generalnom hipotezom, ali koji se posebnom hipotezom specificira i konkretizuje stav o segmentarnom činiocu (segmentarnim činiocima) predmeta; c) pojedinačne hipoteze, čiji se sadržaj odnosi na elementarne činioce predmeta istraživanja. To su najkonkretnije hipoteze i posredstvom njih se uspostavlja neposredna veza između varijabli i stavova hipoteza s jedne i indikatora s druge strane.

Drugi potkriterijum zahteva razlikovanje opštosti važenja hipoteza i razlikuje:

a) hipoteze empirijske uniformnosti i jednoobraznosti; b) hipoteze statističke generalizacije; c) hipoteze racionalnih analitičkih varijabli. Sve tri vrste hipoteza, a u nekim

¹¹⁷ (1) Gud i Het, navedeno delo, str. 66.

(2) Gud i Skat, navedeno delo, str. 82 -83.

(3) Mužić, Vladimir, str. 58.

(4) Pešić, Mihajlo: Uvod u sociologiju, str. 117 -118.

¹¹⁸ (1) O funkcijama hipoteze vidi:

(2) Gud i Het, navedeno delo, str. 56.

(3) Nortrop, F.S.C., navedeno delo, str. 30.

istraživanjima i sve tri vrste jednovremeno susreću se u istom istraživanju, naročito u empirijskom.

Saznajna uloga, kao kriterijum klasifikacije takođe sadrži dva potkriterijuma. Prvi je funkcija u delatnosti istraživanja prema kojoj se javljaju hipoteze: a) ad hoc; b) radne - koje su tipične za projekte istraživanja; c) pomoćne; d) razrađujuće i e) naučne hipoteze (kojima su formirane kao rezultat naučnog istraživanja odnosno kao "post hipoteze").¹¹⁹

Pomoćne i razrađujuće hipoteze samo su zastareli termini za posebne i pojedinačne hipoteze u projektu istraživanja.

Drugi potkriterijum su naučni ciljevi istraživanja, te prema njima imamo: a) deskriptivne; b) klasifikatorske; c) heurističke; d) eksplikativne (kauzalne) i e) prognostičke.

U svim tipovima valjano rađenih projekata istraživanja neizbežno se javljaju hipoteze raznih stepena opštosti u međusobnom odnosu i sa sopstvenim posebnim funkcijama. Opšte pravilo je da se za svaki stepen opštosti operacionalnog određenja predmeta postavi ili izvede jedna ili više hipoteza, zavisno od svojstava operacionalnog određenja predmeta i stepena njihove razređenosti.

Prvo se postavlja - izvodi opšta, odnosno generalna hipoteza koja se mora odnositi na celinu predmeta istraživanja i izražavati generalni stav o nepoznatim ili naučno neverifikovanim odlikama i činiocima predmeta istraživanja. Ovo je pravilo koje važi za jednostavna, intradisciplinarna istraživanja, koja su najčešća, odnosno za projekte i nacрте naučne zamisli jednostavnih istraživanja. Za složene projekte i projekte intradisciplinarnih istraživanja važe specifična pravila.

U jednom jednostavnom projektu istraživanja mora se postaviti - izvesti jedna generalna hipoteza, koja je polazna i osnova za izvođenje hipoteza nižeg nivoa opštosti.

U našem izlaganju do sada smo koristili termine: "postavljanje hipoteza" i "izvođenje hipoteza". Nadalje ćemo koristiti izraz "izvođenje hipoteza". Razlog tome je što se hipoteze zaista izvide iz dva izvora sadržana u projektu istraživanja: a) iz formulacije problema, predmeta (naročito) i ciljeva istraživanja; b) hipoteze nižeg stepena opštosti iz hipoteza višeg stepena opštosti. Da su to proizvoljne intelektualne tvorevine, mogao bi se opravdano upotrebljavati termin "postavljaju".

Iz segmentarnih delova operacionalnog određenja predmeta istraživanja i generalne hipoteze izvide se posebne hipoteze. Njihov sadržaj iskazuje poseban stav (ili stavove) o sadržaju određenog segmenta koji se može shvatiti kao poseban, celovit deo operacionalnog predmeta istraživanja i dela generalne hipoteze koji se na taj segment odnosi.

Posebne hipoteze su istovremene i konkretizovan, specijalizovan deo generalne hipoteze i poseban, hipotetički stav o posebnom segmentu operacionalnog određenja predmeta.

Pojedinačne hipoteze izvide se iz elementarnih činilaca operacionalnog određenja predmeta i posebnih hipoteza - njihovih delova koji se odnose na određeni elementarni činilac.

U ovom trostepenom sistemu hipoteza, pojedinačne hipoteze su najkonkretnije. One su neposredna veza između predmeta, hipoteza i indikatora.¹²⁰

¹¹⁹ (1) Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, str. 276-279, 290, 320, 357.

(2) Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 236-240, 212-224.

¹²⁰ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava str. 107.

Postoje dva suprotstavljena stanovišta o broju hipoteza koje treba izvesti. Prvo, da je celishodno izvesti malo hipoteza o najvažnijim odredbama problema - predmeta. Drugo stanovište opredeljuje se za što veću konkretizaciju predmeta i hipoteza radi lakšeg i uspešnijeg uspostavljanja odnosa sa indikatorima.

Naše stanovište je da je korisno oformiti trostepeni sistem hipoteza, a broj hipoteza treba da zavisi od stepena obrade operacionalnog određenja predmeta.

Naučni ciljevi projekta istraživanja opredeljuju nivoe hipoteze - odnosno njihovu saznavnu ulogu. Naime, ako je naučni cilj istraživanja naučna eksplikacija, sadržaj hipoteza mora se odnositi na uzročno-posljedične odnose, naučne zakone i naučna objašnjenja.

Shvatanja nulte hipoteze mogu biti nepodudarna.¹²¹ M. Vujević navodi primer nulte hipoteze kao generalne, koja tvrdi: "radnici se ne razlikuju s obzirom na uključenost u delegatski sistem od drugih kategorija građana."

Dž. Termiz i S. Milosavljević, str. 373 (a isto tako i S. Milosavljević i I. Radosavljević, str. 445,) kažu: "Ostaje otvoreno pitanje tzv. hipoteze nulte neizvesnosti.

Prilikom postavljanja sistema hipoteza u nacrtu naučne zamisli hipoteza nulte neizvesnosti ne javlja se s toga što se i ne radi o istinskoj hipotezi koju treba proveriti, već o stavu koji se, u datoj prilici, smatra istinitim. Prema tome, tzv. nulta hipoteza u ovom značenju se Pre može smatrati analitičkim instrumentom... Nacrt naučne zamisli sadrži samo hipoteze koje podležu proveriti."

Neki metodolozi uopšte ne obrađuju hipoteze niti ih vide u praksi istraživanja. Npr. Jack D. Fitzgerald - Steven M. Fox u "Metodologiji istraživanja u kriminalističkim naukama", Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2001, str. 36, 37, 38. uopšte ne pominju hipoteze već odmah idu sa "identificiranja jedinica analize" i sa "definisanja koncepta" prelaze na izlaganje o varijablama.

Ovde se otvaraju bar dva pitanja: (1) kakva je stvarna funkcija hipoteza?; (2) može li generalna hipoteza da bude "nulta" - da ne podleže proveriti jer ne sadrži neizvesnost?

Osnovne odlike hipoteza u projektu istraživanja su: a) proverljivost, što podrazumeva da su one podobne za dokazivanje i potvrđivanje, kao i za opovrgavanje. Pogrešno je stanovište da se hipoteze u društvenim istraživanjima mogu samo potvrditi ali ne i dokazati. Naime, postoje društvene pojave koje se mogu zaista dokazati činjeničnim podacima; b) verovatnoća - one moraju biti u određenom stepenu verovatne, a ne samo moguće; c) naučno saznavanje; d) adekvatne i srazmerne.

Iskaz hipoteze takođe mora imati određena svojstva i to: a) iskaz mora da bude smislen, te da sadrži - izražava stav, sud, itd. o predmetu istraživanja ili samo o jednom njegovom delu; b) on mora da bude predmetno konkretan i strogo određen; c) iskaz mora da bude jasan i precizan, a korišćeni pojmovi i termini jednoznačni u datom kontekstu; d) iskaz mora biti valjano dimenzioniran. I stav hipoteze mora da odgovara određenim normama koje propisuju da on bude: a) naučno-saznavno značajan; b) naučno-problemski; c) logički neprotivrečan u teoriji kojoj pripada i u teorijskom modelu projekta odnosno nacrtu naučne zamisli; d) da

¹²¹ (1) O "nultoj" hipotezi vidi Gud i Skat, navedeno delo, str. 83. "... pretpostavi se da nema značajne razlike ili odnosa, pa se zatim nastoji utvrditi da nulta hipoteza nije verovatna..."

(2) Nultu hipotezu pominju i Mužić, V. i Lekić u navedenim delima.

izražava razlike, suprotnosti i protivrečnosti u okviru modela nacrtu naučne zamisli; e) iskazan jezikom svojstvenim dotičnoj nauci - naučnoj disciplini.

Opštenaučne funkcije hipoteze mogu se svesti na tri: a) otklanjanje praznina u postojećem naučnom saznanju; b) prevazilaženje i otklanjanje protivrečnosti unutar i između pojedinih delova i činilaca naučnog saznanja; c) ostvarivanje višeg nivoa naučnog saznanja.

Na kraju izlaganja o hipotezama pomenimo i postupak izvođenja hipoteza. S. Milosavljević i I. Radosavljević (u knjizi "Osnovi metodologije političkih nauka", str. 449) o tome kažu: "1) utvrđuje se šta je u vezi sa određenim predmetom - činiocem predmeta ostalo neobuhvaćeno naučnim saznanjem ili šta još nije verifikovano; 2) iz postojećeg naučnog saznanja, onih delova koji čine teorijsku celinu, potrebni stavovi se dedukuju; polazeći od parcijalnih, pojedinačnih saznanja oni se indukuju; 3) na osnovu toga se odabiraju varijable pojmova-stavova, pridaju im se predmetne konstante, formiraju predmetni iskazi i međusobno povezuju logičkim iskaznim funkcijama." Na isti način ovaj proces prikazuje i Dževad Termiz-S. Milosavljević u knjizi "Uvod u metodologiju politikologije", str. 377.

2) Varijable i indikatori

A) Varijable

Logičke varijable (varijable pojmova i varijable stavova) bile su predmet izlaganja u prvom delu ovog rada. Međutim, varijable pojmova i stavova nisu samo logičke i teorijske konstrukcije, već su to iskazi, pojmovi, shvatanja varijabilnosti (promenljivosti) društvenih realiteta na koje se odnose. Hipoteze su osnovane pretpostavke o predmetu istraživanja u projektu - u nacrtu naučne zamisli, a predmet se, u naučnim projektima, uvek odnosi na društvene realitete koji je čine ili je verovatno da su je činili u prošlosti ili je verovatno, odnosno moguće da će činiti u budućnosti. Stoga proverljive hipoteze uvek moraju imati određenu strukturu koju čine najmanje jedna nezavisna i jedna zavisna varijabla i određeni odnos između njih koji se iskazuje kao stav hipoteze. U praksi istraživanja možemo imati razne oblike odnosa. Najčešće obje varijable, odnosno sve varijable se eksplicitno saopštavaju u hipotezi (pojedinačnoj ili jednostavnoj), ali ima situacija u kojima se jedna pojava posmatra kao uzrok, povod, razlog, itd. više drugih pojava, pa se jednom saopštena takva varijabla podrazumeva u svim ostalim hipotezama, dok se varijable koje su posledica saopštavaju u svim hipotezama. I obrnuto. Može se smatrati da više istorodnih ili raznorodnih pojava izazivaju nastanak, ponašanje, svojstvo, itd. jedne pojave, pa se varijable razloga isključuju u svim hipotezama, a jednom navedena posledica se podrazumeva u svim hipotezama. Pozovimo se ponovo na već korišćeni primer. Čitanost političke rubrike u listu X je posledica brojnih svojstava te rubrike (nepravovremenost napisa, neobjektivnost, nedovoljna raznovrsnost, itd. i obrnuto). Politička orijentacija lista (list pripada određenoj stranci) je razlog nedovoljnoj raznovrsnosti, pristrasnosti, šturosti vrednosnog sistema, malobrojnosti autora, itd. napisa u političkoj rubrici lista X.

Prema ulozi varijabli u hipotezama razlikujemo nezavisne varijable koje obeležavamo sa X i zavisne varijable koje obeležavamo sa Y. Uloga nezavisne varijable - koja po pravilu stoji na početku hipoteze (u evropskim jezicima i pismima "u levo") - je da pokaže uzrok, povod, razlog, itd. zavisne varijable i da je opisuje. Zavisna varijabla pokazuje posledice delovanja nezavisne varijable. Međutim, u društvenim istraživanjima (i u društvenim procesima) nezavisna i zavisna varijabla mogu menjati mesta.

Osim nezavisne i zavisne varijable mogu se u hipotezama javljati i varijable u drugim ulogama: a) antecedentne ili eksplanatorne, koje objašnjavaju nezavisnu i zavisnu varijablu,

odnosno korelaciju između njih; b) intervenirajuće ili interpretativne varijable, kojima se objašnjavaju razlozi za postojanje odnosa između nezavisne i zavisne varijable i c) koincidirajuće ili specifikatorne, kojima se izražava intenzitet uslova odnosa između nezavisne i zavisne varijable.

Po sadržaju možemo razlikovati i a) kvalitativne i b) kvantitativne varijable. Jasno je da se kvalitativnim varijablama iskazuju promenljiva svojstva, oblici, odnosi itd. pojave ili činio-oca pojave, a da se kvantitativne varijable odnose na dimenzije, količine, učestalost i druge kvantitativne odredbe. U istoj hipotezi mogu vršiti razne uloge i kvalitativne i kvantitativne varijable. Koje će varijable biti uključene u sastav hipoteze zavisi od operacionalnog i teorijskog određenja predmeta. Na primer, čitanost lista X, njegove političke rubrike, ne može se istraživati bez kvantificirajućih pojmova. Već izraz "zadovoljavajuća čitanost" podrazumeva da od mogućih čitalaca, kojih ima a) čitaju list X ukupno, b) mogućih čitalaca. Kvantitativna varijabla ne mora da bude iskazana isključivo numerički već i verbalno "kvantitativnim pojmovima i terminima" kao što su: malo-mnogo, više-manje, rast-opadanje, pre-poslije, itd.

Mada je, na prvi pogled, shvatanje varijabli jasno i deciderano izloženo i teorijski obrazloženo, razlike o shvatanju značaja određenih vrsta varijabli su evidentne. M. Vujević, u već pominjanoj knjizi na str. 66, kaže: "Zavisne se varijable uvek nalaze u problemu istraživanja. Ona je zapravo obeležje za koje se pitamo u problemu. Ako nam je problem istraživanja: U kojoj meri su radnici uključeni u delegatski sistem? - zavisna varijabla je uključenost u delegatski sistem. U ovom problemu nemamo nezavisnu varijablu. ... Nezavisna varijabla može se javiti i u problemu. Evo jednog takvog problema: U kojoj meri informisanost građana deluje na uključenost u delegatski sistem. Uključenost u delegatski sistem je zavisna varijabla, a informisanost je nezavisna varijabla"... "Zavisne varijable su obično kriterijum na osnovu kojega donosimo odluku s kojih ćemo znanstvenih područja početi istraživati. Međutim, to mogu biti i nezavisne varijable."

Blago ukazivanje na veći značaj zavisne (zavisnih) varijable (varijabli) po istraživanje ukazuje na pristup istraživanju i problemu u celini. Naime, problem je društveni i naučni, a definiše se kao situacija koja izaziva društvenu nelagodnost koja zahteva odgovarajuće rešenje. Dakle, problem je uvek određena društvena, manje više specifikovana situacija, i sama varijabilna. Ona se javlja kao posledica određenih uzroka - i kao uzrok određenih posledica. Rešenje je delovanje određenim delanjem i sredstvima u smeru otklanjanja društvene nelagodnosti. Dakle, problem je i nezavisna i zavisna varijabla, odnosno on uvek sadrži i zavisnu i nezavisnu varijablu. Kada ga formulišemo kao problem istraživanja, mi se opredeljujemo za određene odredbe i dimenzije problema, a ne za varijable koje sadrži i ne na osnovu njih. Za nas te "varijable" su na početku ravnopravne. Tek kada se odredimo kroz predmet i ciljeve istraživanja i kada pristupimo izvođenju i formulisanju hipoteza, otkrivamo koje će varijable biti obuhvaćene i u kojoj ulozi.

Na izvestan način to i sam Vujević kaže na istoj strani: "Međutim, nezavisne varijable javljaju se u ciljevima istraživanja i u hipotezama. Nezavisna varijabla može se javiti i u problemu..."

Zanimljivo je i stanovište Vujevića da se "varijable izvlače iz hipoteza i razvrstavaju na osnovu hipoteza" (str. 67). Ovo stanovište je verovatno Pre lapsus u iskazu, nego greška u mišljenju jer ono implicira stav da hipoteze postoje ("postavljene") Pre varijabli. Ali, postavlja se pitanje: ako su varijable sastavni strukturni činiooci hipoteza - čiji odnos je stav hipoteza,

kako su nastale hipoteze koje prethode varijablama? Ponovo moramo da ukažemo da istraživač ne može proizvoljno da "postavlja" varijable, već da ih izvodi iz operacionalnog određenja predmeta, čime započinje i izvođenje hipoteza - identifikovanjem varijabli i njihovog odnosa.

Opravdano je upitati se za funkcije varijabli. Dve su funkcije evidentne: učesće u strukturi hipoteze i njenog stava, te neposredno povezivanje sa indikatorima. Njihova sposobnost da budu kvantitativne, te da se javljaju kao unipolarne ili kao bipolarne (da se veličine kreću od 0 pa naviše ili da se kreću od neutralnog naviše i naniže) obezbeđuje im i značajnu funkciju u merenju.

B) Indikatori

U projektu istraživanja indikatori su manifestacije neke pojave, neposredne ili posredne, koje se mogu čulno evidentirati i prepoznati i preko kojih se može steći istinito i proverljivo saznanje o toj pojavi.¹²² Ova definicija je istinita u okviru pravila svetovne nauke koja podrazumeva intersubjektivnu proveru. Intersubjektivna provera dalje podrazumeva mogućnost da više raznih subjekata istovremeno u istim uslovima i na isti način konstatuje postojanje manifestacije, njenih svojstava i značenja. Ako konstatacije više subjekata izražavaju saglasnost, to znači da je manifestacija potvrđena kao valjan pokazatelj. Istraživati se mogu samo pojave koje se na neki način nečim ispoljavaju, jer stvarno samo ispoljenje omogućava intersubjektivnu proveru.

Definicija indikatora kojom smo započeli izlaganje, ma koliko bila tačna, nije dovoljna, a nije ni opšteprihvaćena. Toj definiciji treba pridodati da su indikatori u projektu naučnog istraživanja ne bilo koja i kakva ispoljenja, već samo ona koja se odnose na strukturu hipoteze - prvenstveno na njen stav - i u značenju koje odgovara pojmovno-terminološkom i značenjskom sistemu. Razlog tome je što to isto ispoljenje jedne pojave u raznim situacijama, u raznim projektima istraživanja, u razna vremena i na raznim prostorima može imati razna značenja - pogotovu za razne društvene subjekte. Da bi indikatori zaista bili pokazatelji, moraju biti jasno definisani i moraju se opisati realiteti na koje se određeni pojmovi odnose - tj. realiteti koje i kojim se pokazuju. Pokazatelj pokazuje ono što je ispoljavanjem pokazano. U vezi s našim već pominjanim primerima to bi moglo izgledati ovako: List Y u svojoj političkoj rubrici u toku od sedam dana o jednom političkom ekscesu, sukobu, stavu ili činu piše pet puta. Da li je to indikator? Naravno, to jeste kvantitativni jednostavan indikator za učestalost određenih tema u napisima. A da li je to indikator i za nepristrasnost - pristrasnost predmetne rubrike ili za njenu doslednost, privrženost principima, itd.? Ne, sama za sebe ta činjenica za to nije valjan indikator, mada je to značajna komponenta indikatora. Da bi se oformio valjan indikator za pristrasnost - nepristrasnost, potrebno je dodati i pokazatelje za usmerenost napisa, stavove koji su iznošeni, autore stavova, izvore saznanja, vrednovanje, itd. Dakle, nema mogućnosti da se oformi jedan prost indikator, već je potreban sindromni, složen indikator. Dalje, očigledno je da se indikator odnosi na stav hipoteze. Čak i ako uvažimo stav M. Vujevića (str. 70) da su "hipoteze (su) naše mišljenje o obeležju jedne varijable ili mišljenje o

¹²² (1) Županov, Josip: Indikatori; u zborniku Metodologija istraživanja u društvenim naukama, Beograd, 1962, Institut za kriminološka istraživanja, str. 46-60.

(2) Gud i Skat, navedeno delo, str. 433-438.

(3) Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 200.

odnosu između dve varijable", ne može se izbeći činjenica da se indikatori odnose na stav hipoteze. Otuda se teško može prihvatiti stav da su "delovi objektivne stvarnosti koji se odnose na pojam varijable koju želimo operacionalizirati zovu se indikator ili pokazatelj". Indikatori se ne mogu smatrati "operacionalizacijom pojma varijable". U stvari, faktički indikatori su neposredovano ili i posredovano pokazatelji stavova hipoteza.

Indikatori nemaju istu vrednost, a njihova vrednost se utvrđuje za svaki projekt, pa i za svaku hipotezu (u izuzetnim slučajevima). Međutim, za sve indikatore važi jedan isti imperativ: da budu valjani! Zato se valjanost indikatora proverava. M. Vujević navodi četiri načina utvrđivanja njihove valjanosti (str. 71/72):

- a) aprioristička validacija - koja ne podrazumeva poseban postupak, ali se može povezivati sa postupkom kreiranja indikatora;
- b) logička validacija je "postupak kojim pronalazimo indikatore na osnovu definicije varijable koju želimo operacionalizirati".
- c) validacija pomoću mišljenja žirija;
- d) validacija indikatora pomoću poznatih grupa.

Svaki od pomenutih postupaka ima izvesnu vrednosti nedostatke. Na osnovu naučnoistraživačkog iskustva i neposrednih konsultacija sa veomaiskusnim i široko priznatim naučnim istraživačima i metodolozima u oblasti društvenih nauka, slobodni smo da preporučimo dva produktivna postupka validacije indikatora. Prvi je stroga primena procedure konceptualizacije i izrade projekta istraživanja, a naročito izrade teorijskog i operacionalnog predmeta istraživanja i izvođenja hipoteza. Drugi je strogo sprovođenje testiranja projekta istraživanja (predistraživanja) i analize i vrednovanja njime dobijenih rezultata. To podrazumeva i primenu postupaka rekonceptualizacije.

Odlike valjanih indikatora su: a) objektivnost; b) pouzdanost; c) jednoznačnost; d) preciznost i e) reprezentativnost. Nesporno je da se do ovih odlika dolazi na sve napred pomenute načine, kao i da je to moguće (i preporučljivo u određenim uslovima) posebnim istraživanjem indikatora.

Indikatora ima više vrsta, a uobičajene su sljedeće dihotomije i klasifikacije:

- a) po kriterijumu sadržaja - indikatori varijabli i indikatori stava hipoteze;
- b) po kriterijumu valjanosti: upotrebljivi i neupotrebljivi, odnosno relevantni i nerelevantni indikatori;
- c) po kriterijumu nastanka: ekspresivni (indikatori stavova) i predikativni (indikatori realnih dimenzija - svojstava). U okviru ovog kriterijuma imamo i objektivne koji su objektivne realne činjenice koje se mogu iskustveno čulno-empirijski konstatovati) i subjektivne (koji su sud subjekta, njegovog doživljavanja, osećanja i dodira);
- d) po kriterijumu složenosti - elementarne (jednostavne) i sindromne (složene, u smislu celinu povezane jednostavne) indikatore.

Ovo su samo osnovne vrste odnosno osnovne klasifikacije. Napominjemo da u sindromnim indikatorima može doći do povezivanja objektivnih i subjektivnih odnosno raznorodnih indikatora.

U prethodnom tekstu već smo naveli kvantitativne i kvalitativne indikatore.

Izbor indikatora uslovljen je prvenstveno potrebnim istinitim, adekvatnim podacima koji potvrđuju-opovrgavaju hipotezu, kao i:

- 1) svojstva predmeta i ciljeva istraživanja;
- 2) svojstvima stava hipoteze i varijabli;

3) prethodnim naučnim saznanjima o predmetu istraživanja.

2.6. Način istraživanja u projektu naučnog istraživanja

Način istraživanja, kao poseban deo projekta istraživanja - nacрта naučne zamisli, po osnovnom sadržaju, smatra se delom naučnog dokumenta. Zaista, on sadrži osnovne bitne odluke o tome kako ćemo istraživati prethodno određen predmet istraživanja, kako ćemo istraživanjem ostvariti naučne i društvene ciljeve i kako ćemo proveriti (potvrditi, dokazati, opovrgnuti ili izmeniti) hipoteze te upotpuniti naučni fond.

Ovaj deo projekta istraživanja ima i karakteristike operativnog dokumenta jer normira mnoštvo postupaka u izboru i definisanju kriterijuma i njihovoj primeni, u postupanju u ostvarivanju funkcionalnih odnosa između metoda, postupanje u primeni tehnika i instrumenata istraživanja, obaveze za donošenje planova, itd.

Dve su bitne determinante izrade i sadržaja ovog dela nacрта naučne zamisli:

- 1) svojstva i struktura predmeta, ciljeva i hipoteza istraživanja;
- 2) naučnoistraživačka praksa i razvijenost metodoloških saznanja.

Rad na izradi dela "način istraživanja" može se započeti na jedan od dva načina: 1) saopštavanjem kom teorijsko-metodološkom pravcu konkretno istraživanje pripada; 2) izlaganjem paradigme, odnosno osnovnih paradigmatičkih postavki, kojima se faktički opredeljuje kriterijum za izbor i primenu koncepta metoda realizacije istraživanja.

Nezavisno od korisnosti započinjanja izrade ovog dela na jedan od pomenutih načina, oni se ne mogu smatrati nužnim i obaveznim. Naime, pripadnost pravcu kao i paradigmatičke postavke saopštene su već u formulaciji problema (u delu o rezultatima prethodnih istraživanja od kojih se polazi), kao i u teorijskom određenju predmeta.

U slučaju izostavljanja izlaganja o teorijsko-metodološkom pravcu i paradigmatički, prvi deo "načina istraživanja" čini izlaganje o osnovnim metodama koje će biti primenjene u dotičnom istraživanju. Razumljivo je da se sve osnovne metode naučnog saznanja moraju da budu primenjene u svim fazama i etapama projektovanja, realizacije i prezentacije istraživanja. Međutim, neke od tih metoda, naročito analiza, klasifikacija, pa i apstrahovanje, naglašeno se koriste u nekim delovima istraživanja. Na primer, to je slučaj najčešće u određenju predmeta istraživanja i hipotezama, ali i procesu obrade podataka. Te naglašeno primenjene metode treba izrekom navesti i odrediti u kojim delovima istraživanja će biti primenjena i u vezi s čim. Npr. treba decidirano reći koja će vrsta analize biti primenjena i šta će analizirati. Ako je reč o klasifikaciji, treba utvrditi šta će se klasifikovati i koji će kriterijum biti primenjen. Na primer, u istraživanju napisa u političkoj rubrici lista X, osnovna metoda je strukturalno-funkcionalna analiza i takođe se mora primeniti klasifikacija po određenim kriterijumima. To treba saopštiti.

U svakom istraživanju, bilo da je teorijsko ili empirijsko, primenjuje se bar jedna, ali i više povezanih opštenaučnih metoda. Za empirijska istraživanja karakteristična je primena statističke opštenaučne metode u sprezi sa metodom modelovanja i hipotetičko-deduktivne metode. Za teorijska mogu biti primerenije analitičkodeduktivna ili aksiomatska opštenaučna metoda. Istorijsko-komparativna odnosno komparativna metoda se u društvenim naukama takođe smatra opštenaučnom. Kada se navodi statistička metoda, mora se saopštiti sa kojom se statističkom masom računa, da li će se ona realizovati posredstvom uzorka i kakvog uzorka, te koje će postupke statističke metode primeniti, kao i s kojom statističkom indukcijom i tendencijama se namerava operisati.

Ako se navede primena metode modelovanja, treba jasno opredeliti tip, svrhu, predmet i funkcije modela i da li se računa sa modelnim eksperimentom. Na isti način treba postupiti sa ostalim metodama. Tu spadaju i eventualne primene metoda karakterističnih za neke metodološke pravce (kao što su ideografska, idealnih tipova ili biografska).

Istraživanje nije moguće realizovati bez primene određenih metoda prikupljanja podataka i metoda obrade i prezentacija podataka. Njihovo prikazivanje i klasifikacija predmet su kasnog izlaganja. Ovde ćemo samo reći da treba precizno saopštiti koje će metode, tehnike, instrumenti, kako i u vezi s čim biti primenjeni. Instrumenti i uputstva za njihovu upotrebu sastavni su deo načina istraživanja.

Planovi realizacije istraživanja i, naročito, planovi sređivanja, kontrole, obrade podataka, provere hipoteza kvalitativnim i kvantitativnim postupcima, kao i načini i oblici prezentacije spadaju u ovaj deo projekta.

Izvan ovog dela ostaju organizacioni planovi istraživanja (terminski, plan sredstava i kadrovski), kao i plan obrazovanja (pripreme) terenskih istraživača.

Međutim, plan realizacije predistraživanja i eventualne rekonceptualizacije spada u ovaj deo projekta.

2.7. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

Ovaj deo projekta istraživanja saopštava predviđanje i preuzetu obavezu da istraživanje doprinese nauci i dobrobiti društva rezultatima istraživanja. Otvoreno je pitanje da li se zaista može realistično predvideti naučni i, posebno, društveni doprinos? I može li se operacionalizovati i konkretno iskazati taj doprinos?

Naglašavamo da se naučni i društveni doprinos ne može izjednačiti sa naučnim i društvenim značajem ili sa pretpostavljenim i društvenim ciljevima, mada među njima postoji veza.

Naučni i društveni doprinos ne ostvaruje se samo rezultatima istraživanja u naučno-saznajnoj sferi ili u razrešavanju društvenog problema, već i samim događanjem istraživanja. Stoga se može govoriti o neposrednom i posrednom doprinosu, o aktuelnom i odloženom doprinosu, o trenutnom, kratkoročnom i dugoročnom - trajnom doprinosu. Napomenimo još da naučni i društveni doprinos ne moraju biti srazmerni ni imati slična svojstva, te je opravdano posebno govoriti o naučnom i društvenom doprinosu, odnosno opravdanosti.

Naučno opravdano istraživanje je ono koje doprinese produbljivanju, proširivanju, pouzdanosti i primenljivosti naučnog saznanja o predmetu ili metodi nauke, odnosno o predmetu ili metodama istraživanja - ili o oboma. To se ostvaruje kroz stimuliranje ili postizanje verifikatornog ili heurističkog rezultata. Moguće je da se istovremeno postignu isti rezultati u vezi s predmetom i s metodom, kao što je moguće da u vezi s jednim bude postignuta stimulacija a u vezi s drugim heuristički rezultat, itd.

Društvena opravdanost se procenjuje na osnovu verovatnog aktuelnog i potencijalnog doprinosa odigravanjem i rezultatima istraživanja u rešavanju društvenog problema. Na primer, moguće je da saznanje da se odvija određeno istraživanje doprinese smirivanju određene društvene napetosti jer se to može shvatiti kao ozbiljan i odgovoran pristup rešavanju problema; rezultati istraživanja mogu orijentisati društvenu akciju, itd. Društvenu opravdanost faktički ocenjuje naručilac, odnosno finansijer istraživanja - ponekad objektiviranim, a ponekad i potpuno subjektivnim kriterijumima.

Naučna i društvena opravdanost takođe ima svojstva naučnog i poslovnog dokumenta. Izlaže se na kraju nacrtu naučne zamisli kao naučnog dokumenta jer se kroz prethodnu obradu

naučnoistraživačkog problema mogu jasnije i određenije sagledati verovatni doprinosi nauci i društvenoj praksi.

2.8. Planovi istraživanja

Operativni planovi istraživanja, zajedno sa raznim uputstvima o ponašanju na terenu, izboru i pripremi saradnika za rad na terenu, rasporedima saradnika i sličnim aktima, spada u deo projekta istraživanja koji ga čini operativnim dokumentom. Sva pomenuta i druga akta u funkciji su organizacije istraživanja. Podsetimo da je svako istraživanje koje zahteva terenski rad, a takva su sva empirijska istraživanja - naročito ona koja istražuju masovne pojave - veoma složeno, da zahteva visoki stepen organizovanosti i funkcionalnosti, valjanu materijalnu i kadrovsku i personalnu osnovu i mnogo administrativno-tehničkog rada. O tome se detaljno govori u knjizi "Praktikum iz metodologije politikologije" - autora Dževada Termiza i Slavomira Milosavljevića, Sarajevo, 2000, na str. 237-258. Ovde ćemo se zadržati samo na osnovnim planovima čija je izrada započela još pri izradi projektnog (istraživačkog) zadatka. Uobičajeno je da se govori o tri plana: a) terminskom, b) kadrovskom i c) planu sredstava. Ova tri plana čine celinu, a njima se obezbeđuje neophodna funkcionalna osnova istraživanja.

Terminski plan je najsloženiji i zahteva dobro poznavanje procesa i normi istraživanja. Njime se određuju:

1) datum početka i datum završetka istraživanja;

2) vreme trajanja svakog pojedinačnog perioda - etape i faze istraživanja u danima, radnim satima i po datumima;

3) vreme i trajanje angažovanja grupa saradnika i pojedinih saradnika (period, dani, sati i datumi) na određenim poslovima i zadacima. Tu se javlja više problema, a glavni su sinhronizacija poslova, zadataka i rada saradnika određenog profila tako da se postigne "velika gustina efektivnog vremena";

4) usklađeno vreme obezbeđivanja sredstava i izvršavanje poslova i zadataka.

Dakle, terminski plan sadrži popis svih poslova i zadataka - naučnoistraživačkih, istraživačko terenskih, tehničkih i administrativnih povezan sa popisom svih izvršilaca poslova i zadataka raznog stručnog i radnog profila i neophodnih sredstava za izvršavanje zadataka u određenom prostoru i vremenu.

Izradi plana pristupa se analizom zahteva hipoteza i još konkretnije načina istraživanja - metoda, tehnika - instrumenata i postupaka u prikupljanju, obradi i prezentiranju podataka na određenom uzorku ili popisu. Primena bilo kog instrumenta i postupka istraživanja zahteva: vreme potrebno da se dospe do izvora podataka, da se sa njim stupi u kontakt; da se predviđeni postupci i instrumenti primene te da se podaci evidentiraju, da se na primeren način prekine kontakt sa izvorom podataka i udalje od njega, ali da se očuva mogućnost ponovnog kontaktiranja, itd. Potrebno vreme nije za sve saradnike isto, a ni svi izvori nisu isti. Zbog toga se normira prosečno potrebno vreme i za svaki rezervno vreme - u iznosu od oko 10% kao osnov za izračunavanje prosečno potrebnog vremena uzimaju se rezultati predistraživanja i provere radne osposobljenosti saradnika poslije obavljene obuke.

Plan kadrova takođe se izvodi iz odredaba načina istraživanja i iz terminskog plana.

Odredbe načina istraživanja, ali i predmet istraživanja zahtevaju određene psihičke i fizičke sposobnosti, vrstu i nivo obrazovanja i određene karakterne osobine primerene poslovima i zadacima. Standardan je zahtev da se u svakom projektu empirijskog istraživanja

masovne pojave istraživački tim sastoji najmanje od: 1) naučnoistraživačkog jezgra, koje projektuje istraživanje i upravlja njegovom realizacijom, obradom i prezentacijom, planira i osmišljava ceo proces. Taj tim čine: a) rukovodilac istraživanja, b) metodolog, c) statističar-programer i jedan ili više naučnih saradnika specijalizovanih za određene oblasti. U određenim slučajevima moguće je da isto lice obavlja više uloga (npr. rukovodioca i metodologa ili metodologa i statističara, itd.); 2) terenskih istraživača i 3) administrativno-organizacionog i administrativno-tehničkog osoblja. Za poslove i zadatke druge i treće vrste, osim već stečenih znanja, neophodno je i posebno znanje i osposobljenost primerena konkretnom projektu istraživanja. To se obezbeđuje posebnom obukom.

Planom kadrova utvrđuje se konkretno koliko je lica, kojih psihofizičkih i karakterističnih osobina, koje vrste i nivoa znanja i umenja je potrebno u kojem periodu vremena i u kom trajanju. Tome je uputno dodati i neophodnu rezervu.¹²³

Na tom osnovu utvrđuje se koliko i kakvih će osoba biti pozvano na saradnju, koliko i kakvih će osoba biti obuhvaćeno dodatnim obrazovanjem i pripremom, koliko i kojih će biti podvrgnuto testiranju i koliko i kojih će biti angažovano.

Ceo proces je mnogo lakši, jeftiniji i jednostavniji kada već postoji organizovana saradnička mreža.

Kadrovskom planu kao prilog pridodaje se personalna lista potencijalnih i angažovanih kandidata poimenično s opisom zadataka i evidencijom personalnih podataka.

Plan sredstava proizlazi iz prethodnih planova i evidencije aktuelnih cena kao i njihovih kretanja od početka do završetka istraživanja. Ovaj plan se sastoji faktički iz dva dela: 1) finansijskog i 2) plana materijalnih sredstava.

Plan finansijskih sredstava predviđa - iskazuje potrebe sume novca za realizaciju projekta i sprovođenja istraživanja i prezentaciju rezultata po određenim stavkama. Te stavke su:

1) sume novca potrebnog za isplatu plata, honorara i raznih radnih usluga (u bruto i neto iznosu);

2) sume novca potrebnog za isplatu troškova prevoza, dnevnice i hotelske odnosno troškove boravka van mesta stanovanja;

3) sume novca potrebnog za isplatu zakupa prostora, opreme i mašina;

4) sume novca potrebne za nabavku - kupovinu određene opreme i sredstava za rad uključujući i papir;

5) sume novca potrebne za plaćanje utroška raznih energenata;

6) sume novca za sitne nepredviđene troškove i reprezentaciju;

7) sume novca za potrebe prezentacije i distribucije rezultata istraživanja, uključujući štampanje izveštaja, biltena, brošura, knjiga, izradu zvučnog i video materijala, itd. kao i potrebne sastanke.

Ovo su samo osnovne i najkrupnije finansijske stavke koje mogu i treba da budu dopunjene i razrađene u skladu sa zahtevima propisa.

Plan materijalnih (naturalnih) sredstava predviđa potrebne predmete i stvari materijalne prirode. Bitne stavke ovog plana su:

¹²³ (1) Lekić, Đorđe, navedeno delo, str. 27-46.

(2) Mužić, Vladimir, navedeno delo, str. 28-32.

(3) Gud i Skat, navedeno delo, str. 57-67.

- 1) radne prostorije koje ispunjavaju bitne uslove za rad (kvadratura i kubatura, radna temperatura, osvetljenost, zaštita od buke, sigurnost, lokacija i prilaz, itd.);
- 2) tehnička sredstva (računari, itd.);
- 3) saobraćajna i transportna sredstva;
- 4) sredstva komunikacija i informisanja, itd.

Jasno je da su za ručno evidentiranje podataka neophodni obrasci i olovke; za evidentiranje auditivnih i/ili vizuelnih podataka određeni aparati, za sređivanje, obradu i analizu podataka računar, itd.¹²⁴

Iz prednjeg se jasno vidi da su operativni organizacioni planovi usko povezani i sa načinom istraživanja te da su stoga sastavni, operativni deo projekta istraživanja. Ovi planovi su nužno praćeni određenim instrumentima (dokumentima) evidencije njihove realizacije, od kojih su neki predviđeni propisima, a neke konstruiše i propisuje rukovodstvo projekta.

Ostvarenje svakog plana treba da bude poduprto i garantovano valjanim, čvrstim ugovorima koji jasno preciziraju uzajamne obaveze, uslove njihovog ispunjenja, dinamiku (rokove) ispunjenja i sankcije za nepoštovanje ugovora, kao i uslove i posledice eventualnog raskida ugovora.¹²⁵

3. Modeli projekata istraživanja

Naše izlaganje u prethodnim poglavljima ove glave odnosilo se prvenstveno na jednostavan, intradisciplinarni projekt istraživanja. U praksi, ova vrsta projekata je najčešća, ali nije jedina. Naša analiza naučnoistraživačke i metodološke prakse otkriva postojanje više tipova (modela) složenih istraživanja. Ovde ćemo obraditi samo dva: a) model složenog projekta istraživanja sa potprojektima i b) model projekta istraživanja sa više posebnih istraživanja. Specifičnosti složenih projekata istraživanja izražava se kroz odnos između njih i procesa konceptualizacije i rekonceptualizacije, strukturu projekta i proceduru njihove realizacije, kao i u zaključivanju i prezentaciji rezultata.

3.1. Model složenog projekta sa potprojektima

Osnovni principi projektovanja istraživanja važe za sve procedure izrade projekata istraživanja. Nezavisno od toga kakav će tip istraživanja i projekta istraživanja biti, rad započinje konceptualizacijom. U prvoj etapi konceptualizacije, već prilikom artikulacije problema moguće je doći do saznanja da o jednom delu problema ima manje naučnog saznanja nego o drugima, da značaj jednog činioca ili svojstva znatno prevazilazi značaj ostalih, da su veoma velike razlike u manifestaciji problema na određenom delu prostora ili u određenom periodu vremena, itd. Svaka od navedenih neujednačenosti može da bude razlog da se stavi poseban naglasak da specifičan činilac - svojstvo problema, da se stavi naglasak na određeni prostor ili vremenski period. Taj izvorni zahtev se može rešavati na jedan od tri načina: samo posebnim naglašavanjem te specifičnosti kroz određene iskaze u predmetu, ciljevima i

¹²⁴ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, str. 125-132.

¹²⁵ (1) Problematiku i strukturu projektovanja do sada, koliko je nama poznato su obuhvatili:

(2) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni glasnik SRS, Beograd, 2001.

(3) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, DAX - trade, Sarajevo, 1999.

hipotezama; izradom posebnog potprojekta koji će biti sastavni deo projekta istraživanja ili posebnim samostalnim istraživanjem.

Rad na projektnom istraživačkom zadatku, izrada idejne skice (idejnog projekta) i preliminarno formulisanje teme odgovoriće na pitanje kojem rešenju pribeći. Dakle, prvi izvor potrebe za složenim projektom istraživanja su svojstva problema.

Drugi izvor je zahtev naručioca odnosno finansijera projekta da se određeni aspekt, svojstvo, itd. problema posebno istraži.

Treći izvor može biti metod istraživanja koji je i najprimereniji problemu. Ako je jedna pojava-problem u začetku i javlja se neravnomerno, ali na ograničenom broju mesta istovremeno, adekvatan metod istraživanja je studija slučaja (tipa "mozaik" ili "u nizu") što zahteva projekt istraživanja sa više potprojekata.

Istraživanje može da bude inter, intra i multidisciplinarno. Tokom konceptualizacije može se otkriti da problem treba istražiti u okviru dve ili više disciplina iste nauke ili dve ili više nauka. Ako svojstva problema ukazuju da on pripada pretežno jednoj disciplini, a da su druge prateće, javlja se potreba za složenim istraživanjem u kome postoji i potprojekt-potprojekti.

Ukazujući na izvore potreba za složenim istraživanjem, ukazali smo i na dva osnovna modaliteta modela projekta istraživanja sa potprojektima: 1) modalitet jednog projekta sa jednim potprojektom; 2) modalitet jednog projekta sa više potprojekata.

Prvi modalitet je jednostavniji i lakši za izradu, ali i u njemu se moraju razlikovati dve varijante: a) intradisciplinarna i b) intradisciplinarna.

Karakteristika prvog modaliteta je u sljedećem:

Prvo, formira se projekt istraživanja kao jedinstven, jednostavan. Formulacija problema i određenja predmeta, ciljevi, hipoteze, indikatori i način istraživanja (uključujući sve metode) jedinstveno se određuju. Na taj način nastaje osnovni, nazovimo ga "generalni" projekt. Ovaj dokument je definisao obavezni okvir čije se odredbe moraju uvažavati. On je i polazni i u tom smislu determinirajući.

Potom se pristupa analizi specifičnosti, njihovom rangiranju po značaju i dometu i njihovoj konkretizaciji. Prvo se konstatuju specifičnosti - odstupanja izražena u formulaciji problema - u osnovnim hipotetičkim stavovima. Ako se ne nađu specifičnosti koje se ne mogu podvesti pod formulisane stavove, može se konstatovati da u formulaciji problema odnosno problemu nema bitnih osnova za formiranje posebnog potprojekta. Ako ih ima, to se konstatuje, dimenzionira i vrednuje i na osnovu toga se zaključuje da li je specifičnosti moguće uvažiti i iskazati kroz određenja predmeta istraživanja, ciljeve i hipoteze; ako su te specifičnosti dovoljno značajne ali ne i dovoljno brojne, obimne i duboke, to se rešava u prvom redu intervencijama u teorijskom i operacionalom određenju predmeta. To se, po pravilu, rešava proširivanjem predmeta i isticanjem specifičnosti. Problematika vremena i prostora rešava se kroz određenja vremena i prostora, njihovim akcentiranjem. U okviru ciljeva istraživanja mogu se ciljevi specificirati ako je to neophodno, mada ciljevi često mogu ostati nepromenjeni. Najeksplicitnije intervencije su u hipotezama-naročito u pojedinačnim. Dodaci, proširenja predmeta istraživanja vode dodavanju pojedinačnih hipoteza koje se odnose na proširenja u predmetu. Ovo se dalje odražava na metode i tehnike primenjene u istraživanju.

Ako analizom dođemo do zaključka da su specifičnosti takve da dovoljno opravdavaju formiranje potprojekta, formiramo ga. Najjednostavniji je slučaj kada je dovoljno samo oformiti posebno određenje predmeta i hipoteze - čiji će se sadržaj inkorporirati u metode i tehnike

generalnog projekta. U tom slučaju mogući su zajednički planovi sređivanja i obrade podataka i prezentacije saznanja. Ipak, procedura provere hipoteza mora da bude specifikovana za one hipoteze koje se tiču specifičnosti, a mora se uspostaviti adekvatan odnos između procedura provere hipoteza projekta i potprojekta. A to, dalje, zahteva i odgovarajuću proceduru u zaključivanju koja podrazumeva povezivanje zaključaka o specifičnom i zajedničkom. Ovo je suštinski najsloženiji i najosetljiviji deo u projektovanju istraživanja i u toku istraživanja.

Najsloženiji slučaj je postavljanje osnovnog, generalnog projekta u okvirima jedne naučne discipline, a potprojekta u okviru druge naučne discipline. Ma koliko naučne discipline bile srodne, uloga potprojekta i procedura njegovog nastajanja se razlikuju od prethodnog slučaja. I ovde se mogu javiti dve situacije: u prvoj, primarni predmet saznanja pripada jednoj disciplini i on se istražuje u okvirima generalnog, osnovnog projekta. Predmet potprojekta pripada drugoj disciplini, ali je sekundaran, prateći, u funkciji boljeg shvatanja i naučnog saznanja primarnog predmeta. Mada se ovaj potprojekt postavlja u celini i primenom cije procedure izrade projekta istraživanja (ne i konceptualizacije), njegov sadržaj je uslovljen generalnim projektom. On mora da bude u korelaciji i korespondentan sa generalnim projektom u svim etapama i fazama istraživanja.

Druga situacija je kada postoji uravnotežena značajnost predmeta obje discipline. Ne možemo pouzdano odgovoriti da li se i ovde može govoriti o generalnom projektu i potprojektima. Ima osnova da se ovakva situacija shvati i razrešava na sledeći način: generalnim projektom formulišu se svi delovi projekta, ali se oni odnose samo na zajedničke postavke i odredbe. U potprojektima, uvažavajući odredbe i koncepciju generalnog projekta, u celini se obrađuje problem - predmet po svim pravilima procedure projektovanja. Faktički, ovakvi potprojekti blizu su samostalnim projektima. Najveće teškoće u opisanom slučaju nastaju u koordiniranju hipoteza, rezultata istraživanja i zaključivanja. Te teškoće proizlaze iz razlika u indikatorima, metodama i tehnikama istraživanja, kao i u razlikama u karakteru podataka i njihovih značenja u dva nužno sadržajno različita sistema. Ne postoji opšteprijemljivi recept za sva istraživanja, već se problemi rešavaju u svakom istraživanju posebno. Ipak, može se konstatovati jedna pravilnost: što je srodnost naučnih disciplina veća, teškoće su manje; što je obuhvat disciplinarno raznorodnije materije veći, potrebno je više potprojekata veće samostalnosti i teže ih je objedinjavati, a njihove rezultate sintetizovati.

3.2. Model složenog projekta istraživanja sa posebnim projektima u sastavu

Osnovna pravila i odlike modela koji smo razmatrali u prethodnom poglavlju važe i za model koji sada razmatramo, pa bismo izbegli njihovo ponavljanje. Model složenog projekta istraživanja sa posebnim projektima u sastavu samo je ekstremni slučaj prethodnog modela. On je karakterističan za veoma složena multidisciplinarna istraživanja kojima se istražuju veoma složeni problemi i predmeti. Izvori potreba za ovakve projekte istraživanja su u svojstvima problema i saznanjima do kojih se dolazi kroz konceptualizaciju, u zahtevima naručioca odnosno finansijera istraživanja, metodama i disciplinarnosti. Da bismo se opredelili za samostalne projekte unutar generalnog projekta, neophodno je da se istovremeno stekne više uslova: a) da veoma složen problem istraživanja sadrži više činilaca, svojstava, itd. koji su približno istog značaja; b) da pripadaju raznim naučnim disciplinama; c) da su dovoljno podobni (obimni, sadržajni) da se od njih može oformiti poseban istraživački projekt; d) da je naučno saznanje koje se može dobiti samo jednim projektom istraživanja jednostrano i nedovoljno, te da ga je neophodno upotpuniti međusobnim povezivanjem projekata u više

naučnih disciplina.

Ovo ne treba shvatiti kao tvrdnju da takvi projekti ne mogu da se jave i u okviru samo jedne discipline, mada to nije tipično.

Generalni projekt u predmetnom modelu može da ima jednu od dve osnovne uloge: a) usmeravajuću ulogu i b) povezujuću - sintetizirajuću ulogu. U prvoj ulozi projekt nastaje, na osnovu saznanja u konceptualizaciji, sljedećim redosledom: 1) formira se generalni projekt istraživanja; 2) njima usmereni formiraju se njemu i međusobno saglasni posebni projekti; 3) konstatuju se rezultati relativno nezavisno sprovedenih istraživanja za svaki pojedini projekt; 4) dobijeni rezultati pojedinih projekata se upoređuju, otkrivaju se veze između njih i objedinjavaju se u celinu; 5) formiraju se u rezultat generalnog projekta, tj. u rezultate celokupnog istraživanja uklapaju se posebni rezultati. Generalni projekt u ovom slučaju mora da ima odgovarajuću formulaciju problema, predmet istraživanja, ciljeve istraživanja, generalnu hipotezu i odgovarajući broj posebnih hipoteza. Na taj način formiran je osnov za funkciju usmeravanja posebnih projekata. Posebni projekti u okviru generalnog projekta ("skraćenog" - "krnjeg") mogu početi sa sopstvenom skraćenom konceptualizacijom i obavezno izrađuju sve delove projekta. Sistem hipoteza formiraju oslanjajući se na generalnu i posebne hipoteze generalnog projekta, ali izvode sopstvene generalne, posebne i pojedinačne hipoteze, odabiraju indikatore i metode istraživanja i obrade podataka, provere hipoteza i zaključivanja u skladu sa zahtevima naučne discipline i istraživačkog koncepta generalnog projekta. Ova varijanta predmetnog modela očekuje da svi projekti u sastavu generalnog projekta budu istog tipa.

Druga je situacija nastojanja generalnog projekta sa ulogom povezivanja - sintetiziranja. Nju karakteriše činjenica da se ne izgrađuje generalni projekt istraživanja, već se formuliše nekoliko opštih stavova kojima se izražava opšta koncepcija istraživanja. Oslanjajući se na nju, uz određenu koordinaciju ili i bez nje, formiraju se, po važećim pravilima izrade naučnih projekata istraživanja i u skladu sa rezultatima konceptualizacije, posebni projekti. Poželjno je da budu istog tipa. Generalni projekt faktički, po odabranoj koncepciji, objedinjava samo rezultate. Međutim, moguće je da se na osnovu postojećih projekata naknadno izgradi generalni projekt, odnosno proširi, razradi i konkretizuje već saopštena koncepcija.

Ideja izrade jednog projekta istraživanja na osnovu već realizovanih istraživanja odnosno postojećih, relativno pouzdanih i sređenih podataka, nije ni nova, ni originalna. Ona je primenjena u koncepcijama sekundarne analize, a uspešno ju je demonstrirao Dirken svojim delom o religiji.

Složeni modeli, koji obuhvataju posebne projekte iz dve nauke (npr. projekt istraživanja: "Međuzavisnost karakteristika stanovništva velikih gradova i reka koje kroz njih protiču" jer prikupljanje neophodnih podataka zahteva veoma različite metode, tehnike, instrumente i postupke. Stanovništvo se ne podvrgava hemijskom tretmanu, a vode i hemijskom i fizičkom. Voda se istražuje eksperimentalno i fizičkom analizom, stanovništvo istraživanjem i posmatranjem, a zaključci stavljanjem u odnose podataka jedne i druge vrste).

3.3. Opšti modeli predmeta istraživanja u društvenim naukama

Predmet istraživanja je bitan, determinirajući deo projekta istraživanja i svakog istraživanja. U nauci i metodologiji kao njenom posebnom delu nalazimo stav da predmet opredeljuje metod. Naravno, između predmeta i metoda njegovog saznanja odnos nije tako jednostran jer koliko odredbe predmeta istraživanja zahtevaju adekvatan metod, metod otklanja prepreke

saznanju o predmetu, omogućava njegovo proširivanje i produbljivanje. Metoda modelovanja u tome ima veoma veliku ulogu zbog veoma raznovrsnih funkcija i mnogih mogućnosti primene modela u nauci i praksi.

Tačno je da je svaki model izvesno uprošćavanje pojave, kao i da je veoma teško formiranje modela za veoma složene pojave. Pitanje korišćenja modela stvarno su postavili i artikulisali metodolozi specijalnih metodologija svojim pokušajima da izgrade opšti tipski projekt predmeta istraživanja u svojim naukama i naučnim disciplinama. Nesumnjivo, tipski model predmeta istraživanja u jednoj naučnoj disciplini lakše je ostvariti nego za društvene nauke u celini.

Osnova za pristupanje izradi opšteg modela predmeta istraživanja u društvenim naukama je činjenica da je opšti predmet istraživanja svih društvenih nauka društvo sa raznih strana i aspekata. Polazeći od te činjenice, može se konstatovati da je društvo veoma složena struktura. Praktično, to znači da društvo sadrži i relativno statične, trajne činioce, što je bitan uslov za formiranje modela predmeta istraživanja.

Proučavanjem otkrivamo da se društvo i svaka društvena pojava odigrava, događa, egzistira, razvija se u određenim uslovima - prirodnim i društvenim. Dakle, prvi stabilan činilac modela koji možemo utvrditi jeste: prirodni i društveni uslovi, nužni, dovoljni, opšti i specifični koji se mogu menjati, ali koji su uvek okvir i osnova svake društvene pojave. Sticaj nužnih i dovoljnih uslova javlja se kao uzrok. Granični uslovi deluju kao ograničenja. Uslovi se u svim situacijama mogu specifikovati i konkretizovati. Međutim, uslove treba shvatiti kao pretpostavku koja utiče na svojstva društva i društvenih pojava, ali i kao predmet izložen delovanju i uticaju društva.

Društvo je sastavljeno od subjekata - pojedinačnih, grupa, zajednica, institucija, organizacija, itd. Dakle drugi stabilan činilac modela je svakako subjekt - subjekti. Oni se mogu teorijski definisati i praktično identifikovati.

Subjekti imaju svoje motive, interese i ciljeve, što se u svim društvenim sredinama i situacijama manifestuje i može se konstatovati na razne načine. I to je bitna trajna komponenta ljudskog društva čija svojstva je kvalifikuju za činilac modela.

Delanje i razne aktivnosti društvenih subjekata usmerenih na zadovoljavanje potreba i ostvarivanje interesa i ciljeva bitna je odredba čoveka - društvenih subjekata po kojoj se razlikuju od svih ostalih živih bića. Delanje društvenih subjekata ima raznovrsne sadržaje i oblike, a kroz njih se uspostavljaju i održavaju raznovrsne veze i odnosi. Delanje društvenih subjekata je, prema tome, nužna stabilna komponenta modela.

U svom delanju i ponašanju društveni subjekti koriste raznovrsne metode i sredstva koja smatraju primerenim ostvarenju njihovih interesa i ciljeva i zadovoljavanju potreba. Uz delanje neminovno je u model uneti i načine i sredstva delanja subjekata društva.

Delanjem u kome koriste određene metode i sredstva, društvo i društveni subjekti postižu određene rezultate i izazivaju određene nameravane ili nenameravane posledice u raznim oblastima društva i prirode. Nema društva čija bitna komponenta nije i proizvod - posledica delanja njegovih subjekata. Prema tome, neizbežna komponenta modela je skup rezultata i posledica ljudskog delanja.

Sve pomenuto, od uslova do uključujući posledice, odigrava se na određenom prostoru i u određenom vremenu. To znači da ovom modelu treba dodati još i prostor - u značenju definisanog mesta zbivanja, mesta u prirodnom i društvenom sistemu. Takođe treba uključiti kalendarsko i društveno vreme. I do sada je bilo uobičajeno da se u projektima istraživanja,

koji pretenduju da budu naučni, zahteva vremensko i prostorno određenje.

Ovim smo, verujemo, ponudili jedan valjan strukturno funkcionalan tipski, opšti model predmeta istraživanja. I svaki predmet istraživanja je misaoni model sistematski izložena zamisao o jednoj društvenoj pojavi koja se posredstvom hipoteza i realizacije istraživanja proverava.

Analizom društvenih i istraživačkih problema i predmeta istraživanja uverićemo se da se svaka ljudska situacija, svako ponašanje (aktivnost), delanje, događanje, može strukturalno uklopiti u ovaj model.

Sa istraživačkog stanovišta važno je svojstvo ovog modela da se on može u celini pretočiti u konkretan predmet istraživanja, ali i da se svaki njegov segment može oformiti kao predmet istraživanja, ali se nikada ne može tretirati izolovano. Veza između njih se ne može raskinuti.

Predmet istraživanja se, povezano sa izloženim modelom, može zamisliti i kao proces koji se odigrava kroz etape i faze: nastajanja - rasta - kulminacije - stagnacije opadanja i prestajanja. Svaki društveni i istraživački problem, proces, pojava, se može uklopiti u ovaj dinamički procesualni model. Na primer, bilo koji uslov, subjekt, motiv, delanje, metod, efekat imaju u praksi egzistencije ove faze.

Predmet istraživanja se može shvatiti i kao sistem. Već izloženi strukturalnofunkcionalni model ima odlike sistema. Njegovi strukturni segmenti mogu se shvatiti kao podsistemi. Međutim, ljudsko društvo je sistem svesnih, voljnih, delatnih subjekata. Njegovi nužni podsistemi su: podsistem informisanja u najširem značenju; podsistem odlučivanja; podsistem opštenja i ponašanja, i, na kraju, podsistem vrednovanja. Delovanja podsistema mogu biti raznovremena, ali neki podsistemi mogu delovati i istovremeno.

I ovaj sistemski model predmeta istraživanja može se vezati sa strukturalno funkcionalnim modelom.

U suštini, izgradili smo sistem tipskih modela predmeta istraživanja u kome je strukturalno-funkcionalni model centralni i osnovni, a dva druga su dodatna i specificirajuća.

Opravdano je postaviti pitanje čemu ovi modeli i kakva je njihova funkcija u konkretnom istraživanju. Odgovor je jednostavan. Tipski model - tačnije sistem tri modela daje opšte polazište za formulisanje teorijskog i operacionalnog predmeta istraživanja. Bilo kako naslovljena tema istraživanja društva, uklapa se u model i po odredbama modela treba izvršiti odgovarajuću konkretizaciju. O tome svedoči praktična demonstracija u "Praktikumu iz metodologije politikologije".¹²⁶ Ipak, pogrešno je ako se modelu pristupi kao prostom šablonu u koji se samo treba "udenuti". Model se mora kreativno koristiti kao uputstvo i podsetnik koji orijentiše na poželjno. Konkretan predmet konkretnog istraživanja nikada ne može biti samo imitacija elastičnog, otvorenog modela.

3.4. Osnove modela kvalitativnih istraživanja

Modela ima više vrsta i tipova i svaka vrsta ima svoje osnove. Osnovi misaonih modela kakvi su modeli istraživanja i predmeta istraživanja svoj najneposredniji osnov imaju u teorijsko-metodološkom pravcu koji izražava bitna shvatanja društvene stvarnosti. Dakle, u osnovi svakog modela je prošla, aktuelna ili buduća društvena stvarnost zamišljena, definisana, objašnjena i iskazana na određeni način. Za naša razmatranja stoga su bitni samo modeli

¹²⁶ Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Praktikum iz metodologije politikologije, Sarajevo, 2000.

teorijske prirode. No, ti modeli mogu da budu verne, zatvorene, krute kopije prakse, ali mogu da budu i elokventne, nadahnute realistične prognostičke konstrukcije verovatne budućnosti.

Modeli kvalitativnih istraživanja svoj osnov nalaze u odredbama kvalitativnog pristupa¹²⁷ koji decidirano određuje mogući opšti predmet društvenih istraživanja, pa, s obzirom na stav o međuzavisnosti predmeta i metoda, i modela istraživanja.

Kvalitativan pristup i koncepcija kvalitativnih istraživanja javlja se kao reakcija na ofanzivni, agresivni nastup zagovornika dominacije kvantitativnog nad kvalitativnim i na stanovište da su kvantifikacija, merenje i matematizacija jedini bitni kriterijumi naučnosti. Polovinom XX veka Sorokin i Mils (inače jedan od tvoraca neobihevizma) oštro su kritikovali kvantitativni teorijsko-metodološki koncept i formulisali bitne postavke modela kvalitativnog pristupa, mada sam model nisu izgradili.

Ne ulazeći u kritiku upućenu zastupnicima kvantitativnog pristupa (orijentacije), za osnovne postavke kvalitativnog pristupa i orijentacije možemo prihvatiti:

Koncepcija istraživanja društva u svojoj osnovi i pristupu mora da bude humanistička. Ona mora da odbaci sve pravce i modele koji vode saznanjima koja mogu biti primenjena za podređivanje i manipulaciju u društvu i subjektima društva. Naprotiv, istraživanja i naučno saznanje treba da budu usmereni na oslobađanje pojedinca za delovanje u shvatanju svojih mogućnosti.

Ovo stanovište, krajnje altruističko i humanističko ipak je jednostrano i redukcionističko. Isključivanje određene društvene objektivne stvarnosti iz mogućeg predmeta naučnog saznanja neprihvatljivo je zbog sužavanja naučnog predmeta i zbog predviđanja činjenica da se sva naučna saznanja o životu i ponašanju čoveka mogu primeniti (a i primenjuju) kako humanistički orijentisana, tako i sa suprotnim usmerenjem.

Ljudsko društvo i čovek je specifičan predmet istraživanja jer sadrži mnoge nematerijalne odredbe, vrednosti i ljudsko unutrašnje iskustvo. Zbog toga je besmislena teorija o tzv. "osnovnim pojmovima" kojima je moguće sve opisati i klasifikovati. Takav sistem bi se mogao odnositi samo na "društveno ništa". Naprotiv, u društvenim naukama i društvenim istraživanjima neophodno je potrebno izgrađivati poseban pojmovnoterminološki aparat koji će izraziti specifičnost odredbe ljudskog i društvenog.

U metodološkom smislu, kvalitativna orijentacija smatra istorijsku komponentu pa i istorijski metod neophodnim, što dominaciju posmatranja i eksperimenta u društvenim naukama čini neodrživim.

I veoma naglašavana uloga teorije i njen odnos prema istraživanju relativiziraju se zahtevom za uspostavljanje "elastičnog" odnosa između teorije i istraživanja. Elastičnost tog odnosa prvenstveno se može odnositi na empirijska istraživanja zbog promenljivosti društvenih pojava. I zaista, stvarne, kvalitativne društvene promene ne mogu se otkrivati samo teorijskim istraživanjima koja ih mogu "anticipirati", pretpostaviti i obrazložiti, ali ih ne mogu valjano konstatovati i opisati. U shvatanju opravdanosti ovog stanovišta veliku ulogu ima razumevanje Mertonove tvrdnje o događanju "slučajnih" otkrića i javljanje podataka u istraživanju koji nisu planirani projektom istraživanja.

Iz izloženih postavki izveden je i zahtev za izgrađivanjem "osetljivih" pojmova strogim

¹²⁷ (1) Halmi, Aleksandar: Metodologija istraživanja u socijalnom radu, str. 108.

(2) Bogdanović, Marija: Kvantitativni pristup u sociologiji

definisanjem i operacionalizacijom, čime se postiže njihova komunikabilnost, kao i teorijska i istorijska osetljivost.

Stanovišta o metodama istraživanja kvalitativne orijentacije decidirani su. Prednost imaju: I) sekvencijalna analiza, II) kvalitativna analiza.

Analiza ima tri etape: (1) postavljanje problema; (2) traženje objašnjenje problema; (3) otkrivanje i formiranje podatka - pokazatelja pojave koja se ne može sistematski proučiti.

Predmetom kvalitativne analize shvataju se globalni problemi i sistemi i posebni problemi i sistemi. Međutim, nivo posebnosti nije jasno određen.

Sekvencionalnoj analizi pridodaje se veliki značaj i utvrđuju se tri njena osnovna stupnja:

(1) izbor i definisanje problema, pojmova i pokazatelja;

(2) utvrđivanje učestalosti i distribucije pojava (što je dokaz uvažavanja kvantitativne komponente);

(3) uključivanje dobijenih rezultata u neki teorijski model (što ukazuje da kvalitativni pristup prihvata modele kao korisnu naučnu tvorevinu povezanu sa istraživanjima).

Saznanja se empirijskim istraživanjima stiču primenom istraživačkih metoda (metoda prikupljanja podataka): (a) učesničkog posmatranja; (b) dubinskog intervjuisanja; (c) terenskim ("aktualističkim") radom i potpunim učešćem u istraživanim aktivnostima.

To je osnov za konstruisanje opisanih i opisnih sistema preko: (1) preliminarne klasifikacije; (2) sistematske tipologije; (3) parcijalne sistematizacije.

Kvalitativni pristup traži povezivanje nekoliko promenljivih (varijabli) i otkrivanje (suggeriranje) odnosa između njih. I izrada određenih tipova (tipologizacija) je metod ove koncepcije koja formira tzv. MATRIX formulu kojom se dolazi do "nacionalnog karaktera", "tipa ličnosti", "duha vremena" i drugih tipskih odredaba društvenih pojava.

Posmatrani pristup otvara i aktuelizuje pitanja opštosti i uopštavanja, širine i primene klasifikacionih sistema, probleme poređenja podataka i provere hipoteza - i ulogu eksperimenta u tome, kao i probleme izvođenja širih zaključaka.

Za naše razmatranje i zaključak o predmetnoj orijentaciji kao osnovu modela bitna su sljedeća pitanja: (1) kakav je njen odnos prema kvalitativnom pristupu; (2) daje li dovoljno bitnih činilaca za formiranje odgovarajućeg modela istraživanja i (3) kakav je odnos kvalitativnog pristupa prema prikazanom strukturalnom - funkcionalnom tipskom modelu prikazanom u prethodnom poglavlju.

Kvalitativni pristup u prvi plan stavlja kvalitativne odredbe društva i društvenih pojava kao što su: postojanje, struktura i sastav, svojstva i osobine, ponašanje i delanje, veze i odnosi, svest i osećanja, vrednosti, itd., ali ne osporava njihovo dimenzioniranje, dakle njihove kvantitete. Ne prihvata "prazne kvantitete", "osnovne pojmove" koji obuhvataju sve društvene odredbe i sadržaje, apsolutizaciju merenja i mogućnosti matematizacije svega. On kritikuje "kvantofreniju" i "kult numerologije", ali ne osporava vrednosti primerenog kvantificiranja i merenja kvantitativnih odredaba društvenih pojava. Dakle, ovaj pristup nije isključiv.

Ne bi se moglo tvrditi da kvalitativna koncepcija eksplicitno saopštava sve bitne činioce potrebne za formiranje jednog strukturalno-funkcionalnog modela, ali saopštava najvažnije polazne činioce na osnovu kojih se analitičko-sintetičkom metodom mogu izvesti ostali činioći. Takav model bi mogao da bude upotrebljiv u okvirima datog koncepta, ali ne bi bio dovoljno pouzdan za korišćenje izvan njega.

Kvalitativni pristup ne protivreči nijednoj odredbi - nijednom činioću prikazanog tipskog strukturalnog funkcionalnog modela predmeta istraživanja, kao ni mogućnostima njegove

primene. Naprotiv, shvatanja o posebnosti društva i društvenih pojava kao predmeta istraživanja i zahtev za "osetljivim pojavama", istorijskom i teorijskom komunikabilnošću, definisanjem i operacionalizacijom neposredno podržavaju model.

3.5. Osnove modela kvantitativnih istraživanja

Kvantitativna istraživanja, zahvaljujući osnovnom opredeljenju da se u nauci mora kvantifikovati, meriti i matematizovati, obiluje naročito matematičkim modelima.¹²⁸ To su pojedinačni ili parcijalni modeli. Međutim, oni pripadaju jednom konceptualnom generalnom kvantifikatorskom modelu, čije bitne osnove u ovom delu pokušavamo da identifikujemo.

Osnovu kvantitativnog istraživanja čine: (1) naučni zakoni, naučna objašnjenja;

(2) simboli i mogućnosti simboličkog iskazivanja; (3) mogućnosti kvantifikovanja i (4) mogućnosti valjanog modeliranja. Postojanje računara i Interneta, te razvoj simulacionih tehnika proširuju mogućnosti i primene kvantitativnih istraživanja i aktuelizuju ceo problem. Ali, šta su to kvantitativna istraživanja u društvenim naukama?

Na prvi pogled definisati kvantitativna istraživanja jednostavno je jer se bitna odredba nalazi u samom nazivu: kvantitet rezultata do kojih se došlo kvantitativnim metodama - primenom merenja i matematizacijom i korišćenjem numeričkih i simboličkih izraza.

Razmotrimo li ovo stanovište, primenjeno na određene društvene nauke i društvene pojave, dospećemo do znatnih problema. Prvo, društvene nauke su kvalitativno kvantitativne. Može li se odrediti čisto kvantitativan predmet istraživanja u društvenim naukama? Zar popis stanovništva, kretanje ponude i potražnje na tržištu, veličina i sastav biračkog tela i broj glasova za i protiv, itd., nisu kvantitativni predmeti istraživanja? Zar ne postoje opšte usvojena metodološka stanovišta o skaliranju kao merenju, i nominalnoj skali (skali imenovanja) kao načinu merenja? Nije li već svako razlikovanje predmeta društvene stvarnosti, po prethodnoj tvrdnji već merenje - a tek klasifikovanje? I tako u nedogled.

Jednostavno je tvrditi da su sva istraživanja čiji je predmet istraživanja određena kvantitativna pojava, čiji su ciljevi opis - objašnjenje - prognoza o toj kvantitativnoj pojavi, čije su hipoteze kvantitativne i numerički iskazane, čiji su indikatori kvantitativni, metodi saznanja matematičko-statistički i rezultati kvantitativni - pravo kvantitativno istraživanje.

Ali ako je tako, ima li nekvantitativnih istraživanja? Nama nije poznato nijedno naučno istraživanje koje vrši definisanja, imenovanja, klasifikovanja, razlikovanja itd., te koje, po osnovi definicije nominalne skale, ne bi bilo kvantitativno. Priznajmo da za sada nismo uspeli da valjano definišemo pojam kvantitativnog istraživanja.

Osnovne postavke kvantitativnog pristupa, koje treba da sadrže i osnovne činioce modela, mogu se predstaviti na sledeći način:

- (1) svaki kvalitet ima svoj kvantitet;
- (2) osnovni logički procesi i osnove naučnog saznanja u svim naukama su isti;
- (3) bitna svojstva naučnog su: opštost, preciznost, proverljivost, ponovljivost, predvidivost i uporedivost;
- (4) postoji autonomnost metoda istraživanja od predmeta nauke i istraživanja;
- (5) sve se može kvantifikovati, meriti i kvantitativno izraziti;
- (6) preciznost zavisi i od jezika, a najprecizniji je matematički jezik;

¹²⁸ Ibid., str. 107.

(7) bitno svojstvo nauke je uopštavanje, dakle apstrahovanje, a to znači pojednostavljanje i udaljavanje od stvarnosti, dakle redukcija - svođenje na bitno;

(8) nužna je jednoznačna operacionalizacija pojmova i, povezano s tim, veza sa teorijom;

(9) značenje pojma "kvantifikacija" podrazumeva:

(a) empirijsku osnovu i stalnu povezanost sa empirijom;

(b) teorijsku osnovu i istraživanje teorije matematičkim jezikom uz upućivanje na korelate stvarnosti.

To znači da kvantifikacija zahteva iskazivanje predmeta istraživanja kvantitativnim, numeričkim podacima i statističko-matematičkim jezikom - obrascima i formulama;

(10) klasifikacija se razume i primenjuje kao merenje.

Kvantitativni osnov modela nastaje rano, reklo bi se sa nastankom prebrojavanja i dimenzioniranja, ali se, smatra se, uspostavlja u evropskoj društvenoj praksi i nauci u XII veku. Razvoj ostvaruje u XVIII i XIX veku, a izrazitu afirmaciju do šezdesetih - sedamdesetih godina XX veka. Evidentne su tri faze razvoja:

(1) faza primitivne statističke evidencije;

(2) faza razvoja statističkog metoda od popisa ka uzorku, statističkom uopštavanju, zaključivanju o i na osnovu statističke opštosti i statističkih zakona;

(3) faza matematizacije, izrade matematičkih modela i simulacionih modela, itd.

U kvantitativnom konceptu istraživanja zapaža se jedna značajna unutrašnja neusaglašenost koja se ne može objasniti bez uvida u prethodne faze razvoja i istovremenost sa razvojem empirijskog istraživanja u društvenim naukama i sa razvojem pozitivizma i empirizma. Empirija je raznovrsna i raznolika stvarnost, a posebno društvena stvarnost sa samo relativnom uniformnošću, jedinstvenošću i neponovljivošću određenih društvenih makro i mikro totaliteta s jedne strane - i matematika, apstraktna specifična nauka sa svojim stabilnim normama i pravilnostima.

Za potpune shvatanje i analizu ovog pristupa bilo bi neophodno detaljno proučiti:

a) Lundenrgov koncept; b) Lazarsfeldov koncept; c) koncept matematičkih modela;

d) koncept simulacionih modela. No to nije zadatak ovog rada, a složenost materije zahteva celovit poseban kurs.

Bitno je za naša razmatranja imati u vidu dva generalna stava: A) kvantitativni pristup i njegovi zahtevi za matematizacijom nisu podjednako bliski i primenljivi svim društvenim naukama i svim društvenim pojavama. Najbliži su društvenoj statistici i ekonomiji, a najudaljeniji su od beletrističke književnosti. Ispravno je smatrati da je kvantitativni pristup pogodniji za one nauke i naučne discipline čiji su predmeti manje promenljivi i manje raznovrsni, u kojima je relativna uniformnost i jednoobraznost veća i varijabilnost manja - te u vezi kojih postoje stabilniji i istinitiji društveni i naučni zakoni i objašnjenja. B) Za izgradnju istraživačkog modela bitni su samo nesumnjivi doprinosi pristupa. Opravdano je imati u vidu kritike, ali je kao činilac modela moguće prihvatiti samo ono što je opstalo uprkos kritici.

Kao stvarni metodološki doprinos kvantitativnog pristupa nesumnjivo se može prihvatiti:

(1) insistiranje na jasnom, neposrednom iskazu stava, suda, zaključka, postavke, stanovišta, pitanja itd.;

(2) naglašavanje zahteva za strogim definisanjem i operacionalizacijom pojmova;

(3) insistiranje na preciznosti i formalizaciji;

(4) insistiranje na komunikaciji i korelaciji između teorije i realiteta;

- (5) zahtevanje empirijske osnovanosti i sistematičnosti;
- (6) afirmisanje ispitivanja, posmatranja i eksperimenta;
- (7) razvoj metoda i tehnika merenja, kako "metrički" (primenom egzaktnih konvencionalnih mera) tako i parametrima;
- (8) razvoj primene matematičkog jezika u društvenim, a još više u drugim istraživanjima;
- (9) razvoj i afirmacija "induktivno-analitičkih" postupaka.

Tačno je da greške i nedostaci pristupa ograničavajuće deluju na mogućnosti izrade kvantitativnog modela istraživanja u društvenim naukama. Stoga ćemo pomenuti samo osnovne, bitne nedostatke:

(1) ne može se sve, čak najveći deo iskaza u društvenim naukama iskazati matematičkim jezikom. Iza svakog simbola i matematičkog izraza u društvenim naukama mora da stoji verbalni iskaz o značenju;

(2) u društvenim naukama preciznost definicija i pojmova je veoma poželjna, ali teško ostvarljiva ili neostvarljiva zbog toga što je pojam samo apstraktan izraz veoma raznovrsne i raznolike stvarnosti. Opšti broj može označiti bilo koji pojam, ali bilo koji, čak ni određeni pojam ne može bez dalje razrade da iskaže društvenu stvarnost;

(3) obrasci i formule nužno znatno, pa i preterano pojednostavljuju društvene pojave, odnose, kretanja; one mogu izraziti samo deo opšte pravilnosti, ali ne i karakteristike odstupanja manjih celina i pojedinaca;

(4) obrascima se ne mogu izraziti odnosi potreba, kretanja i odnosi svesti i volje, i druge odredbe koje se ne ostvaruju po strogim pravilnostima i zakonitostima;

(5) odbacivanje istoričnosti znači neuvažavanje činjenice da je društvo istorijska pojava i da je čovek i društveno-istorijska tvorevina;

(6) mnoštvenost, prostorno-vremensko-društvena disperzivnost i promenljivost zajedno onemogućavaju u društvenoj praksi i naukama popis i definisanje svih varijeteta. Mi dospevamo do tipičnog, tipskog i tipološkog - i to možemo izraziti raznim obrascima i modelima.

Izloženi sudovi vode nas zaključku da nema dovoljno činilaca za izgradnju jednog jedinstvenog modela kvantitativnog modela u društvenim naukama, kao i da nema dovoljno argumenata da je tako nešto zaista potrebno. Međutim, opšti izloženi principi i postulati podstiču napor na izgrađivanju takvih modela u okviru pojedinih nauka, a još više naučnih disciplina ili masovnih pojava.

Model koji smo u poglavlju 4. izložili načelno nije u protivrečnosti sa kvantitativnim pristupom, ali nije moguća njegova potpuna matematizacija i iskazivanje isključivo matematičkim jezikom. On je podobniji za metodološko-teorijski opšti okvir i pristup izradi modela konkretnih kvantitativnih istraživanja.

3.6. Problem izgradnje osnova modela kvalitativno-kvantitativnog pristupa istraživanju u društvenim naukama

Odgovor na pitanja koja nameće naslov već je dat kroz dva prethodna poglavlja. Pošto nije moguć ni čist model kvalitativnog, ni čist model kvantitativnog istraživanja, opravdano je proučiti i kritički oceniti aktuelnu praksu naučnih istraživanja društva i društvenih pojava

i proučiti saznanja metodologije o tom pitanju.¹²⁹

Nesporno je da svi projekti empirijskih istraživanja sadrže kvalitativne odredbe pojava i da ih u određenim delovima projekta i njegove realizacije dimenzioniraju. Tačno je i da je u naučnim istraživanjima društvenih pojava statistička opštenaučna metoda nezaobilazna, kao i da metode od osnovnih do metoda prikupljanja podataka povezuju kvalitativno i kvantitativno, pojedinačno, opšte i posebno, teorijsko i empirijsko, da polaze od važećih zakona, pravilnosti i naučnih objašnjenja, da ih proveravaju, potvrđuju, dograđuju, itd. Ta praksa nam u stvari kaže da ako nisu primereni posebni modeli kvalitativnih odnosno kvantitativnih istraživanja, jeste moguć i koristan sintetički opšti model kvalitativno/kvantitativnih istraživanja. U naučnoistraživačkoj praksi i metodologiji već su ponuđeni izvesni postulati i strukturalno - funkcionalni okviri - samim tim što je projekt istraživanja misaoni model - sistematična i naučna osnovana zamisao, a realizacija istraživanja faktičko i kritičko ostvarenje modela.

Na osnovu toga evidentiramo sledeće činioce modela kvalitativno - kvantitativnog istraživanja u društvenim naukama:

(1) Problem: kvalitativno definisanje i dimenzioniranje - kvantitativna odredba;
(2) Konceptualizacija (prva etapa): shvatanje, razumevanje i artikulacija i identifikacija - kvalitativnih i kvantitativnih odredaba kroz istraživački zadatak, idejnu skicu i tematsko određenje;

(3) Nacrt naučne zamisli - predmet: kroz formulaciju problema, preliminarno, teorijsko i operacionalno određenje predmeta: a) kvalitativno određenje i selekcija sadržaja istraživanja i ciljeva istraživanja; b) kvantitativno dimenzioniranje i određivanje sadržaja obima, intenziteta, učestalosti, rasprostiranja i nivoa, itd.;

(4) Nacrt naučne zamisli - hipoteze: formulisane neproverenih osnovanih sudova o kvalitetima i kvantitativnim određenjima pojave kao varijabilne i komponenata - varijabilne. Iskazivanje stavova hipoteza verbalno, numerički, simbolički - matematički, zavisno od svojstava i sadržaja hipoteza.

Izbor kvalitativnih i kvantitativnih indikatora;

(5) Izbor kvalitativnih i kvantitativnih i kvalitativno-kvantitativnih metoda i tehnika istraživanja, izrada pogodnog instrumentarija, postupaka i planova. Modeli;

(6) Kvalitativno i kvantitativno testiranje prethodno pripremljenog i intervencije;

(7) Prikupljanje podataka kvalitativne i kvantitativne prirode predviđenim metodama i tehnikama;

(8) Sređivanje i obrada podataka, njihovo grupisanje i klasifikacija po kvalitativno-kvantitativnim obeležjima, njihovo dovođenje u vezu preko indikatora sa hipotezama, formulisane raznovrsnih užih (parcijalnih) modela i zaključivanje o kvalitativnim i kvantitativnim komponentama i njihovim odnosima i o celini;

(9) Prezentacija rezultata - naučnog saznanja istraživanja o kvalitativnim i kvantitativnim odredbama rezultata u međusobno povezanim kvalitativno-kvantitativnim formulama.

Ovo bi bio kostur modela kvalitativno-kvantitativnog istraživanja. Svaki od devet činilaca treba konkretizovati.

Prikazani tipski strukturalno funkcionalni model može se shvatiti kao pristup razradi tačke 3.

¹²⁹ Halmi, Aleksandar, navedeno delo, str. 109.

VIII. Prikupljanje podataka u naučnom istraživanju

Prikupljanje podataka je nužna etapa u sprovođenju svakog naučnog istraživanja, bilo ono pretežno empirijsko ili pretežno teorijsko. Ova etapa sledi odmah poslije obuke i provere saradnika, predistraživanja kojim se verifikuje valjanost projekta istraživanja i eventualne re-konceptualizacije.

Uobičajeni iskaz "prikupljanje podataka" po svom smislu tvrdi da već postoje gotovi podaci koje mi samo prikupljamo. U stvarnosti istraživanja, na osnovu odabranih i definisanih indikatora, mi otkrivamo određene manifestacije stvarnosti, evidentiramo ih i artikulišemo, vrednujemo ih selekcioniramo, klasifikujemo i pridajemo značenja. Dakle, gotovih podataka nema, već ih mi svojom delatnošću pribavljamo.

Proces prikupljanja podataka odigrava se po strogoj proceduri i odredbama planova sadržanih u delu nazvanom "Nacrt naučne zamisli - način istraživanja", kao i u skladu sa odabranim uzorkom i izabranim metodama i tehnikama.

1. Pojam podataka, činjenica, indikatora i varijabli

U literaturi se može naići na stavove koji ne razlikuju dovoljno činjenice i podatke, te tvrdnju da se pri istraživanju prikupljaju činjenice.¹³⁰ Za većinu naučnih istraživanja u društvenim naukama to nije tačno jer se ona bave prikupljanjem podataka, a samo istraživanje nekih od tih nauka usmereno je na prikupljanje činjenica koje se javljaju i u ulozi izvora podataka. U tom smislu ilustrativan je primer istraživanja u arheologiji, pa i u etnologiji. Ali i sakupljanje predmeta (a neki se predmeti zbog svojih svojstava i ne mogu sakupljati - ostaci građevina, Na primer) prvenstveno služi da se dođe do podataka koji će se naučno obrađivati. Stoga je neophodno razlikovati činjenice od podataka, kao i podatke od indikatora i varijabli.

Činjenice su faktički činioци društvene realnosti, društva, društvenih pojava itd. i one se manifestuju na razne načine, a i one same su raznih vrsta. U tom pogledu nužno razlikujemo materijalne činjenice - one su objektivne, fizičke celine određenog sastava i oblika; duhovne činjenice - kao duhovne tvorevine i aktivnosti ili šire shvaćene psihičke činjenice; činjenice društvenog ponašanja - delanja - što obuhvata sve aktivnosti čoveka kao društvenog i prirodnog bića. Sve ove činjenice na neki način ispoljavaju svoju sadržinu, formu, suštinu - neposredno ili posredno.¹³¹

Nijedan projekt istraživanja i ni jedno istraživanje ne odnosi se na sve činjenice društvene stvarnosti. Činjenice o kojima će se sticati naučno saznanje određene su prvenstveno predmetom, hipotezama, varijablama i indikatorima u projektu istraživanja. O njima ćemo prikupljati podatke.

¹³⁰ Milić, Vojin, navedeno delo, str. 381-382, opravdano ukazuje da autori iz zapadnoevropskih zemalja sve oblike prikupljanja iskustvenih podataka u nauci pogrešno nazivaju posmatranjem i daje destinaciju između posmatranja i drugih oblika. Nažalost, on sam nije dosljedan u razlikovanju istraživanja i ispitivanja.

¹³¹ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 200.

Zaječaranović, Gligorije, navedeno delo, str. 167.

Prilikom prikupljanja podataka odnosno činjenica treba imati na umu: a) u većini slučajeva politikoloških istraživanja sakupljaju se samo podaci, a izuzetno i činjenice realnosti, b) neke nauke, npr. arheologija, prvenstveno neposredno operišu sa činjenicama. Većini naučnih istraživanja dovoljno je pribavljanje podataka o činjenicama, a na osnovu njih, naučnom obradom dolazi do "saznajnih" činjenica.

Podaci su naša manje-više parcijalna saznanja o određenim ispoljavanjima (manifestovanjima) činjenica. Dakle, neposredni sadržaj podataka su indikatori - odabrana ispoljenja pojave koja je pokazuju i prikazuju; a tek posredstvom njih sadržaji podataka su i pojave, odnosno njihovi delovi, aspekti, svojstva, itd., koje smo zbog njihove stvarne i potencijalne promenljivosti nazvali varijablama. O varijablama i indikatorima je dovoljno rečeno u prethodnim izlaganjima. Pri formiranju podataka, svojom čulnom i intelektualnom delatnošću prvo konstatujemo postojanje ili nepostojanje određenog indikatora, a potom njegov sadržaj i značenje. Pokazatelj tek posredstvom validnog podatka zaista postaje pokazatelj, tj. on je valjan tek ako ga je moguće oformiti kao činioca obaveštenja ili obaveštenje o pojavi koje, povezano sa drugim podacima, omogućava naučno promišljanje i istinito saznavanje pojave.

Nijedan podatak čiji je sadržaj jednostavan indikator ne može da posluži kao dovoljna potvrda ili negacija bilo koje teze. Naime, jednostavan indikator i podatak o njemu previše je sadržajno siromašan da bi se mogao smatrati valjanim argumentom. Argument je uverljivo obaveštenje. Mada, po nekim definicijama, podatak je obaveštenje o stvarnosti, moramo imati u vidu da je obaveštenje skup smisleno povezanih podataka koje ima sopstveno značenje, te je zaista samo sindromni indikator kao sadržaj složenih podataka. Obaveštenje o stvarnosti, dakle, argument - pozitivan, potvrda, dokaz ili, nasuprot tome negacija, ne može biti jednostavan podatak već to može biti samo obaveštenje.

Specifična vrsta činjenica su "naučne činjenice" i "saznajne činjenice". Njih možemo svrstati u duhovne činjenice. "Naučne činjenice" shvatamo kao naučno provereno istinito saznanje dokazano društvenom praksom. "Saznajne činjenice" shvatamo kao prihvaćeno ali još nedokazano naučno saznanje, ali ipak funkcionalno u sticanju, razvoju i verifikaciji naučno evidentiranog naučnog saznanja. Za ove činjenice ne mogu se naći jednostavni indikatori, pa prema tome, ni jednostavni podaci.

2. Vrste podataka i osnovni kriterijumi klasifikacije

Mnogo je vrsta podataka i kriterijuma klasifikacija. Već u samom početku istraživanja susrećemo se sa: (a) pretpostavljenim podacima sadržanim u hipotezama "načinu istraživanja" i planovima obrade. Oni se i zovu "pretpostavljeni" jer se smatra da je verovatno da će se istraživanjem do njih doći; (b) probnim podacima koji su nastali predistraživanjem kojim smo isprobali primenu projekta u istraživačkoj praksi; (c) radno-funkcionalnim podacima do kojih se dolazi realizacijom istraživanja i na osnovu kojih sudimo i zaključujemo o predmetu istraživanja. Nećemo govoriti o upotrebljivim i neupotrebljivim podacima, istinitim i lažnim jer te i slične klasifikacije smatramo bizarnim.

Za projektovanje istraživanja, planiranje podataka i metoda prikupljanja i obrade podataka smatramo važnijim:

- (1) izvore i izvornost podataka;
- (2) priroda građe - osnove podataka;
- (3) predmetnost sadržaja podataka;
- (4) subjekt - autor podataka;
- (5) oblik iskazivanja sadržaja;
- (6) javnost podataka;
- (7) dostupnost i
- (8) oficijelnost podataka.

Izvori podataka veoma su značajan činilac valjanosti i pouzdanosti podataka.¹³² Odmah pada u oči razlika između veoma raznovrsnih empirijskih izvora - u koje možemo ubrojati i ljude, pojedince i njihove kolektivitete, tj. njihove različite iskaze, delanja i tvorevine, i naučne izvore, kao specifičnu vrstu ljudskih tvorevina.

Za empirijska istraživanja važni su i jedna i druga vrsta izvora s akcentom na empirijske; za teorijska istraživanja prvenstvo imaju naučni izvori.¹³³ Priroda građe izvora podataka upućuje nas na razlikovanje:

(1) tvorevina materijalne kulture, kao što su umetničke, rekreativne i dnevno- upotrebne. Ponekad se u istom materijalnom objektu mogu istovremeno steći¹³⁴ sve ili samo neke odredbe istovremeno;

(2) tvorevine duhovne kulture;

(3) ponašanje subjekta društva - verbalno, praktično i drugo.

S obzirom na složenost društvenih nauka klasifikacija po predmetnosti izvora moguća je samo u opštim crtama:

(1) izvori čiji je predmet društvo u celini (nediferencirani izvori);

(2) specifikovani izvori čiji su predmeti određeni aspekti društva i društvenih pojava;

(3) disciplinarno specijalizovani izvori - oni koji sadrže podatke samo o pojavama ili aspektima pojava koje pripadaju određenoj nauci - naučnoj disciplini društvenih nauka;

(4) strogo predmetno selektivni izvori koji sadrže podatke samo o strogo uže određenoj problematici u okviru jedne naučne discipline.

U istraživanjima aktivnosti prvo se usmerava na četvrtu grupu izvora po predmetnom određenju. Odredbe ove klasifikacije deluju usmeravajuće.¹³⁵

Po kriterijumu autorstva, izvore je moguće klasifikovati na mnogo načina (po kolektivnosti, ulogama, vrednosnim orijentacijama, itd.), ali je bitno razlikovati:

(1) kompetentne i (2) nekompetentne izvore uz odgovarajuće stepene ili rangovanje kompetentnosti izvora.

Oblik ili način iskazivanja sadržaja izvora povezan je sa načinom njihovog korišćenja. Po tom kriterijumu uputno je razlikovati:

(1) auditivne, (2) vizuelne, (3) audio-vizuelne, (4) ostale - čiji se način, osim taktilnog, sada ne mogu sagledati.

Kriterijum javnosti je veoma složen i nedovoljno precizno definisan kriterijum kada se društvene nauke posmatraju kao celina. On zahteva više nivoa razlikovanja. Prvi je razlikovanje (1) društvenih od (2) privatnih izvora, zbog mogućnosti specijalne zaštite i uslovljenog korišćenja izvora.

Drugi je razlikovanje na: (1) legalne, (2) ilegalne i (3) polu legalne izvore, što je veoma

¹³² Turen, Alen, navedeno delo, razvija metod "sociološke intervencije" u kome se gotovo gubi granica između političke i naučnoistraživačke aktivnosti u toku prikupljanja podataka.

¹³³ Bujas, Zoran: Uvod u metode eksperimentalne psihologije, Zagreb, 1974, Školska knjiga, str. 97 navodi da koeficijenti od 0 do 0,2 govore o veoma slaboj ili nikakvoj povezanosti, a preko 0,7 o uskoj povezanosti. To upravo ukazuje na pomenute specifičnosti statističke značajnosti u istraživanju politike.

¹³⁴ O izvorima obaveštenja vidi:

Milić, Vojin, navedeno delo, str. 384-401 i 535-634. Bogdanović, Marija, navedeno delo, str. 179-203.

¹³⁵ M. Gud i Skat, navedeno delo, str. 473-484.

Mužić, Vladimir, navedeno delo, str. 191-217. Gud i Het, navedeno delo, str. 100-113.

važno zbog društvene i pravne odgovornosti i naučne savesti.

Treći nivo razlikovanja podrazumeva podelu na: (1) javne izvore, (2) interne, (3) poverljive, (4) tajne, strogo poverljive.

Dostupnost izvora je od naglašenog značaja za svakog istraživača. Sam pojam dostupnost je znatno širi od pojma javnost i ne smije se na njega svoditi, kao ni na moderan pojam "transparentnost". Jasno je da se moraju razlikovati (1) dostupni izvori od (2) nedostupnih. Za istraživače je važan razlog nedostupnosti radi otklanjanja činilaca nedostupnosti. Uobičajeni razlozi nedostupnosti mogu biti: (1) administrativni (politički, poslovni, pravni); (2) obrazovno-kulturni; (3) ekonomsko finansijski; (4) tehnički; (5) organizacioni; (6) informativni; (7) retkost - jedinstvenost izvora, itd. Istraživač mora da prouči koje smetnje i kako može otkloniti primenom savremenih elektronskih sredstava i na iskaz "primenom elektronskih sredstava" (kraj druge rečenice) dodaje se: i na druge odgovarajuće načine.

Službeni i oficijelni izvori u načelu se smatraju pouzdanijim od neslužbenih i neoficijelnih. U praksi to često nije tako! Osim toga službenost i oficijelnost nisu pojmovi iste vrednosti. Npr. ne može se službena lična isprava (službeni pasoš) isto vrednovati kao račun plaćen u restoranu.

Izvornost izvora je za svakog istraživača od posebnog značaja jer je povezan sa izvornošću podataka. Ovo je inače veoma složen i po nekim odredbama (npr. po jednostranosti) protivrečan. Njemu se ne smije apriorno pridavati odlika objektivnosti i istinitosti, već se prema tome mora odnositi sa određenom rezervom. Po autentičnosti izvora je moguće podeliti na: (1) izvorne - autentične; (2) interpretirane autentične; (3) interpretirane - neautentične i (4) proizvoljne.

Dokumenti, u najširem značenju te reči, kao specifični izvori podataka podležu navedenim kriterijumima klasifikacije, a mogu im se pridodati i neki drugi, kao što su: originalnost, vreme i mesto nastanka, obuhvat, iscrpnost, itd. Za istraživača je značajan pokazatelj vrednosti i korisnosti izvora ako zna kojoj vrsti dokument pripada.¹³⁶ Izgleda da je važno razlikovati sljedeće vrste dokumenata: (a) naučne - naučna dela; (b) publicističke - u koje, možda i bez dovoljnog razloga, ubrajamo i umetnička dela; (c) informativna - proizvodi medija; (d) akciona - programi, planovi, uputstva, naredbe, itd.; (e) propagandne i reklamne; (f) evidencijske; (g) normativne - svi propisi i proceduralni; (h) radno-poslovni itd.

Razumljivo je da su moguće i korisne i druge klasifikacije, ali je ova, kao polazna u društvenim istraživanjima svrsishodna, pogotovu ako se razlikuju: muzejska građa, arhivska građa, bibliotečka građa i aktuelno delujući - aktuelno-funkcionalni dokumenti.

Svakom savesnom istraživaču u naučnom istraživanju veoma je važno valjano shvatanje i razlikovanje i identifikovanje empirijskih podataka, njihovo vrednovanje i značenje.

Iskustveni (empirijski) podaci nikako nisu samo opažaj čula, već su i tvorevina ljudskog i društvenog iskustva i saznanja i iskustva i znanja istraživača. Podatak po formi manifestovanja može da bude: (1) iskaz - usmeni, pismeni, likovni (vizuelni), auditivan - muzički, itd., a može biti istovremeno kombinacija više njih. To je, na primer, slučaj sa televizijskim iskazima; (2) ponašanje; (3) delanje; (4) tvorevina itd., ali uvek povezan sa značenjem onog ko saopštava i ko prima podatak.

Iskaz nije samo verbalno izrečen stav, sud ili zaključak itd. o nečemu, već je to i situacija

¹³⁶ Gud i Skat, navedeno delo, str. 473-477.

u kojoj je iskaz dat, mimika i gestovi kojima je to praćeno, ton kojim je iskaz dat, uverenje i odlučnost koja je pritom ispoljena, odnos prema istraživaču i prema problemu, itd. Kako utvrditi smisao i značenje i kako evidentirati iskaze u kojima su upotrebljene iste reči, rečenice i jezički izrazi ako su pritom korišćeni različiti tonovi iskaza: ravnodušan, sumnjičav, sarkastičan, itd.? Nije teško naći rešenje za retke individualne situacije. Problem uistinu nastaje tek sa kumulacijom podataka, sa njihovim grupisanjem i klasifikovanjem. Jesu li svi ti iskazi istog značenja ako su iskazani raznim tonovima, raznom mimikom i gestovima, ako su dati u raznim situacijama? Šta zaista znači iskaz: "nadamo se boljem" i kako odvojiti optimističku izjavu koja se odnosi na opštedruštveno, porodično i lično bolje? Kako izvesne optimističke iskaze o očekivanju boljih dana u društvu povezati i usaglasiti sa faktičkim nastojanjem da se nađe posao u inostranstvu i da se tamo opstane?

Na postavljena pitanja metodologija još uvek nema valjan pouzdan odgovor, a dovoljan oslonac joj nisu ni važeća saznanja psihologije. Za sada se to rešava uputstvima o radu istraživača, korišćenjem stereotipa i tipskih iskaza i značenja i kontrolom. Mada se, neretko, postižu i zadovoljavajući prognostički rezultati, problem nije rešen.

Uprkos svim pobrojanim teškoćama, empirijska istraživanja su neizbežna. Otvorenost iskazanih problema samo je podsticaj za što savesniju konceptualizaciju i izradu projekta istraživanja i što savesnije ponašanje u realizaciji istraživanja i što stručniji kadar. Aktuelna naučna saznanja pokazuju da u ponašanju ljudi u određenim vremenskim periodima određeni faktori imaju dominantnu ulogu i da o njima postoji svest, da na određenim prostorima i vremenima postoje tipski iskazi i ponašanja, da promene ne nastaju odjednom kao događaj već kao tendencije čiji se razvoj može pratiti i na osnovu njih se može predviđati. Na osnovu svega toga se može shvatiti prosečno značenje iskaza, ponašanja, delanja u datom vremenu, na datom prostoru i u utvrđenim, odnosno približno istim društvenim svojstvima i uslovima. To je osnov relativno pouzdanog pridavanja značaja i značenja, odnosno tumačenja podataka, pri čemu znanja o običajima, navikama i kulturnoj tradiciji znatno pomažu.

Za ispravno shvatanje i razumevanje značenja neophodna su kontinuirana ili bar sukcesivna istraživanja sa zaista društveno reprezentativnim uzorkom i sistemska metodološka istraživanja.

3. Metode i tehnike prikupljanja podataka

Prilikom definisanja pojma metoda rekli smo da je metod (metoda) složen sistem logičkih pravila, naučnih saznanja o predmetu i metodu i tehnika kojima se stiče naučno saznanje. Metode smo klasifikovali kao: osnovne metode saznanja, opštenaučne metode i metode prikupljanja podataka. Pritom smo razlikovali metode koje se neposredno primenjuju u istraživanjima, one koje imaju sopstvene razvijene tehnike istraživanja, od onih koje to nemaju.

Pod tehnikama smo podrazumevali utvrđene vrste instrumenata i njihove tipove i sisteme operativnih postupaka u istraživanju i rukovanjem instrumentima.

U metode prikupljanja podataka ubrojali smo: (1) posmatranje, (2) ispitivanje, (3) eksperiment, (4) metodu analize (sadržaja) dokumenata, (5) metodu studije slučaja i (6) biografsku metodu. Neke od metoda koje su pominjane u izlaganju o teorijsko-metodološkim pravcima (ideografska metoda, funkcionalno posmatranje, idealni tip, itd.) nismo uvrstili u metode prikupljanja podataka. Međutim, nema pune saglasnosti ni sa stavom da sve ove metode zaista

jesu metode prikupljanja podataka. Tako, npr. M. Vujević je izričit u tvrdnji da eksperiment nije metoda prikupljanja podataka (u knjizi: "Uvođenje u znanstveni rad", str. 83) ne navodi ni biografsku metodu i studiju slučaja, ali u metode prikupljanja podataka uvršćuje i merenja (str. 85). Zaista, M. Vujević je u pravu što bitnim metodama prikupljanja podataka smatra ispitivanje (koje predstavlja kroz anketu i intervju), posmatranje i "analizu slučaja". Međutim, merenje nije posebna metoda prikupljanja podataka, već prožima sve ove metode, a igra značajnu ulogu i u obradi podataka i iskazivanju rezultata. Dužni smo da obrazložimo našu opredeljenost da eksperiment, studiju slučaja i biografsku metodu uključimo u metode prikupljanja podataka.

Prvo, naglasili smo da se metoda ne sastoji samo od tehnike prikupljanja podataka, već je metoda, pored ostalog i koncepcija prikupljanja podataka zasnovana na određenim pravilima, postulatima i saznanjima o procesima manifestacija indikatora i njihovog shvatanja.

Drugo, metode sakupljanja podataka ne obezbeđuju samo jednostavne podatke, već i složene i veoma složene podatke.

Treće, metode nisu jednostavne uniformne celine, već imaju svoje razne vidove i oblike, a generalni postupak se ostvaruje kroz razne postupke.

Činjenica je da nijedan od pomenutih metoda sakupljanja podataka nije isključivo metoda sakupljanja podataka, već svaka od njih sadrži i pravila obrade, korišćenja i vrednovanja podataka. Takođe, u istom istraživanju ne moraju se primeniti svi vidovi i oblici metode, niti se mora primeniti samo jedna metoda.

Eksperiment, studiju slučaja i biografsku metodu tretirali smo kao konceptualne i operative metode sakupljanja podataka zbog toga što one propisuju posebne procedure i redoslede prikupljanja podataka iz određenih izvora i vrste podataka. Šta više, rezultat samo jednog opita u eksperimentu, samo jedna studija slučaja u mozaiku studije slučaja, samo jedan oblik biografske metode i ne daje više od jednog pojedinačnog ili kumulativnog - složenog podatka. O tome će se detaljnije govoriti pri obradi svakog metoda posebno pri njegovom razmatranju.

1) Metode i tehnike prikupljanja podataka u empirijskim istraživanjima

Sve navedene metode i tehnike prikupljanja podataka u prethodnom poglavlju primenjuju se u empirijskim istraživanjima.

Smatra se da je metoda posmatranja prva metoda prikupljanja podataka koja je povezana i zasnovana na sposobnostima opažanja, predstavljanja i mišljenja čoveka o opaženom. Očigledno je da je posmatranje zaista veoma pogodan metod saznavanja stvarnosti uopšte, a i posebne društvene stvarnosti. Njome se zaista neposredno opažaju stvarno manifestovane činjenice stvarnosti. Međutim, u istraživanju društva i društvenih pojava, kao naučna metoda opterećena je određenim slabostima i teškoćama.

Metoda ispitivanja (anketa, intervju) povezana je i uslovljena nastankom i razvojem jezika i govora, kao i sa razvojem sposobnosti ljudi da međusobno komuniciraju, kao i na potrebama društva za opštenjem. Za razliku od posmatranja, ispitivanje prihvata saznanja drugih i iskaz o njima kao valjan osnov kolektivnog saznanja. S obzirom da ljudi žive konkretno u stvarnosti, da oni tu stvarnost posmatraju, doživljavaju, međusobno u njoj i o njoj komuniciraju, to je opravdano stanovište da oni imaju iskustva o stvarnosti koju su spoznali, saznali i da o njoj mogu dati istinit iskaz. Oni svedoče o stvarnosti! Ali, ispitivanje je zasnovano na masovnom svedočenju koje može iz mnoštva pojedinačnih da izvede opštu istinu.

Eksperiment je u društvene nauke prodro iz prirodnih nauka. Međutim, pravi (laboratorijski) eksperiment nije saznavanje neposredno manifestovane stvarnosti. Eksperiment u

prirodnim uslovima i kvazi eksperimenti: prirodni i ex post facto eksperiment ipak tu manifestnu stvarnost opisuju, ali otkrivaju i prikrivene uticaje i procese.

Studija slučaja je znatno složenija metoda prikupljanja podataka. Ona uspostavlja složeni sistem izbora, prikupljanja i proveravanja istinitosti podataka. Studija slučaja uvek se bavi određenom celinom stvarnosti. U tipu "studija slučaja u nizu" ili u "mozaik studija slučaja", svaka studija je po jedan kumulativan podatak ili skup podataka.

Biografska metoda zasniva se prvenstveno na ličnim pismima i pisanim biografijama, a kasnije i na raznim drugim izvorima podataka. No, nijedna druga metoda prikupljanja podataka nije zasnovana na ličnim pismima i lično pisanim ili diktiranim autobiografijama.

Analizu sadržaja, odnosno analizu dokumenata, ostavili smo za kraj i to kako empirijskog tako teorijskog sakupljanja podataka. Ona je zasnovana na sposobnosti ljudi da stvaraju, da proizvode materijalne i duhovne tvorevine - i na pismu i pismenosti, na sposobnostima simboličkog saopštavanja.

Bitna odlika svih pomenutih metoda je da one omogućavaju naučna saznanja o stvarnosti, te ih zbog toga neki nazivaju i "empirijskim metodama".

2) Metode i tehnike prikupljanja podataka u teorijskim istraživanjima

Da li teorijska istraživanja takođe zahtevaju prikupljanje podataka pitanje je na koje smo na više mesta u ovom radu delimično odgovorili. Teorijsko istraživanje u suštini je naučno promišljanje o određenoj pojavi, procesu, itd. Za naučno teorijsko istraživanje smatra se da je bavljenje suštinom, ne samo onim što je pojavno već i o onim što to nije, npr. idejama. U ovom razmatranju ne možemo se baviti filozofskim teorijskim mišljenjem, ali se moramo orijentisati na teorijska istraživanja (drugih) društvenih nauka. Analiza procesa nastajanja teorija upućuje na sljedeće: (1) nastanak - javljanje ideje: a) izvor empirijskih problema o kome se misli; b) izvor teorijska postavka, stav ili praznina u teoriji. U prvom slučaju imamo dva smera kretanja: a) logičko razmišljanje o problemu bez oslonca na druge teorije i rezultate istraživanja - izvorno, originalno mišljenje primenom aksioma i osnovnih metoda saznanja; b) naučno logičko razmišljanje o problemu uz oslonac na postojeće teorijska saznanja i rezultate istraživanja. U drugom slučaju, predmet istraživanja je teorija.

Samo u slučaju odsustva teorijske postavke ideja se ne formira na podacima (osim na jednom - da nema postavke) i ne moraju se prikupljati podaci u cilju njenog daljeg razvijanja. U svim drugim slučajevima prikupljaju se podaci kako o problemu tako i o samoj ideji i o mogućnostima daljeg razvijanja ideje. Ti podaci su pojedinačni i kumulativni. Oni se javljaju u obliku stava, sudova itd., teorije i rezultata istraživanja u tri varijante: proučavanje i promišljanje (dokazivanje i opovrgavanje, generalizacija), proučavanje izveštaja o rezultatima istraživanja i proučavanje istraživanja u celini.

Podaci su prvenstveno stavovi teorije i istraživanja. Dva su bitna metoda prikupljanja podataka u naučnim teorijskim istraživanjima: ispitivanje i analiza (sadržaja) dokumenata. Ispitivanje ima specifične forme neusmerenog intervjua - počev od konsultacija do recenzija i neformalnih razgovora uključujući i forme diskusije. Analiza sadržaja dokumenata prvenstveno ima oblik kvalitativne analize, ali ne isključuje ni kvantitativnu analizu. Ako je ovo tačno, onda se obuhvataju rezultati do kojih su istraživanja došla svim, odnosno bilo kojim od metoda prikupljanja podataka, pa se može smatrati da se teorijska istraživanja indirektno koriste svim metodama prikupljanja podataka.

Ostaje nam otvoreno pitanje kako se odvija teorijsko naučno istraživanje logičkim promišljanjem bez prikupljanja podataka. Već samo postavljanje pitanja orijentiše nas na dva

potpitanja: prvo, ne odigrava li se to promišljanje korišćenjem već ranije prikupljenih podataka obuhvaćenih ličnim saznanjem; drugo, ne odigrava li se ono istovremeno, neorganizovanim i nesistematskim zapažanjima i posmatranjima koja nisu konstituisana u metodu? Ovim ne osporavamo inspiraciju, nadahnuće, posebnu obdarenost - pa ni slučajnost, ali ostaje pitanje o izvoru obaveštenja i njegovom osnovu.

Istina je da su se autori dela iz oblasti metodologije malo, a neki nimalo, bavili metodološkim problemima teorijskih istraživanja.

4. Najčešće primenjivane metode prikupljanja podataka

u istraživanjima društvenih pojava

Po učestalosti i raširenosti primene metoda prikupljanja podataka u naučnim istraživanjima društva i društvenih pojava možemo pouzdano utvrditi sljedeći redosled: (1) analiza (sadržaja) dokumenata; (2) ispitivanje; (3) posmatranje; (4) eksperiment - tačnije kvazi eksperimenti; (5) studija slučaja i (6) biografska metoda. Međutim, mi ćemo ove metode izložiti u logičnom poretку po kriterijumu neposrednosti odnosa sa stvarnošću u procesu saznanja.

4.1. Posmatranje

Posmatranje¹³⁷ je metoda sakupljanja podataka neposrednim čulnim zapažanjem - opažanjem. Međutim, ovu definiciju ne treba bukvalno shvatiti iz dva razloga: prvo, posmatranje ne favorizuje nijedno čulo - ni čulo vida ni čulo sluha, već oba čula zajedno preko kojih se određena manifestacija pojave može evidentirati. Da u tom opažanju - zapažanju ne učestvuju samo čula, već i svest, podrazumeva se, te je stvarno reč o svesnom opažanju - zapažanju; drugo, posmatranje ne isključuje ni sve vrste posredovanja (iako se insistira na neposrednom čulnom opažanju - zapažanju). Tolerantne su tri vrste posredovanja: a) posredovanje tehničkih naprava - instrumenata kojima se pojačavaju mogućnosti ljudskih čula; b) posredovanje posmatrača - istraživača prilikom posmatranja masovnih pojava; c) posredovanje subjektivnosti posmatrača - istraživača koji obavlja posmatranje.

Predmet posmatranja mogu biti: neposrednog posmatranja samo aktuelne pojave za vreme njihovog događanja i to samo njihovo ispoljavanje; posrednog posmatranja prošle društvene pojave preko - posredstvom očuvanih tvorevina kulture. Na primer, mogu se posmatrati razni predmeti, građevine, slike, skulpture, itd. i preko njih saznati o prošlom.

Metod posmatranja ima više svojih oblika koji prvenstveno zavise od predmeta i normi ponašanja posmatrača u istraživanju.

Prvi, uočljivi kriterijum klasifikovanja posmatranja je korišćenje tehničkih pomagala, pa možemo konstatovati:

(1) posmatranje bez korišćenja tehničkih pomagala, tj. prirodno posmatranje;

¹³⁷ Gotovo svi metodolozi bavili su se problemima naučnog posmatranja na približno isti način, ali sa nejednakom preciznošću. Vidi: Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 431-437.

Gud, Viljem - Het, Pol: Metodi socijalnog istraživanja, str. 114-125.

Mihailović, Dobrovoje: Metodologija naučnih istraživanja, str. 155-160.

Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, str. 86.

Termiz, Dževad: Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, str. 157-171. Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 24 1-242.

(2) posmatranje uz upotrebu tehničkih pomagala koja potpomažu čulne moći posmatrača (npr. dvogled, durbin, itd.). Iako su tehnička sredstva korišćena, stvarno evidentiranje vrši se čulima;

(3) posmatranje intenzivnom upotrebom tehničkih sredstava, odnosno evidentiranje posredstvom njih, npr. konstatovanje temperature termometrom.

Drugi kriterijum je neposrednost učešća u posmatranju. Na osnovu njega uobičajeno je razlikovati:

(1) posmatranje s učestvovanjem - u kome posmatrač na određeni način obavlja posmatranje i istovremeno sudeluje u zbivanju;

(2) posmatranje s prisustvovanjem u kojem posmatrač prisustvuje događanju pojave i posmatra je;

(3) posmatranje bez prisustva određenog istraživača.

Ova klasifikacija ne podudara se u potpunosti sa uobičajenim klasifikacijama po kriterijumu uloge posmatrača. Široko je prihvaćena i ustaljena klasifikacija po tom kriterijumu:

(1) potpun učesnik = posmatrač je u istom položaju sa svim članovima posmatrane grupe, redovno obavlja sve zadatke i izvršava obaveze, a posmatranje mu je dodatna obaveza. Moguće su dve situacije: a) da za posmatrača bude angažovan određeni član grupe; b) da u grupu bude ubačen posmatrač. Obje situacije imaju prednosti i nedostatke;

(2) učesnik - posmatrač je takođe član posmatrane grupe koja izvršava tekuće obaveze, ali je on pripadnik grupe kojemu je povereno posmatranje uz pristanak ostalih članova grupe;

(3) posmatrač - učesnik je nešto slobodniji u kretanju i izvršavanju, obaveza mu je u određenoj meri prilagođena mogućnostima obavljanja uloge posmatrača.

Ova tri tipa uloga posmatrača smatramo obeležjem učešća, te takva posmatranja svrstavamo u posmatranja s učestvovanjem u: a) posmatranju, b) odigravanju pojave;

(4) čist posmatrač - po pravilu nije član posmatrane grupe i ne sudeluje u događanju pojave, ali joj prisustvuje, a učestvuje u posmatranju;

(5) naučni posmatrač - je specifičan oblik čistog posmatrača - istraživača koga je grupa prihvatila kao istraživača. I u ovom slučaju se radi o prisustvovanju, a ne o učestvovanju, mada se mogu javiti i specifične eksperimentalne situacije.

Pominjali smo i posmatranje bez učestvovanja i prisustvovanja. Tu se, u prvom redu misli na posmatranje posredstvom tehničkih aparata.

Sva posmatranja se uglavnom dele na:

(1) sintetičko (kompleksno) posmatranje, kome je predmet posmatranja neka složena i dugotrajna pojava, kao što je, npr. ljudsko naselje. Projekt istraživanja je veoma elastičan, po fazama se radi "sekvencijalna analiza" i "kvazi statističko sređivanje podataka" radi otkrivanja eventualnih praznina;

(2) neposredno posmatranje - uz učestvovanje odnosno prisustvovanje pojavi;

(3) masovno posmatranje - posmatranje masovnih pojava uz angažovanje više posmatrača;

(4) proučavanje pojedinačnih slučajeva.

Prikazanoj klasifikaciji treba dodati i samoposmatranje, ma kakvi sporovi postojali oko njegove naučno-saznajne vrednosti. Naime, svako lično iskustvo sadrži i elemente samoposmatranja, što se dakle reflektuje kroz sveobuhvatno ponašanje subjekta.

U društvenim naukama prema posmatranju kao metodi postoji dvojan stav. S jedne strane

literatura ističe naučnosaznajnu vrednost, prodornost i pouzdanost saznanja koje se može steći metodom posmatranja. S druge strane, u praksi naučnog istraživanja ova metoda je relativno retko primenjivana. Razlog retkoj primeni metode posmatranja su znatne teškoće u njenoj naučnoj istraživačkoj primeni.

Bitne teškoće primene metode posmatranja su:

(1) teškoće u konceptualizaciji i projektovanju istraživanja zbog teške predvidljivosti događanja nekih društvenih pojava. Neke dugotrajne i sporo promenljive društvene pojave mogu biti predmet valjane procedure konceptualizacije i projektovanja.

Međutim, neke iznenadno nastale i kratkotrajne pojave teško je predvideti i organizovati istraživanja. Međutim, neke društvene pojave se u određenim predvidljivim periodima u osnovnom ponavljanju: sklapanje braka, prinove u porodici, školovanje, zapošljavanje, rad, materijalno i duhovno stvaranje, politika, pravo, sistem vrednosti, ratovi, elementarne nepogode, razaranja, siromaštvo, bogatstvo, delanje i ponašanje itd., su pojave koje se stalno ponavljaju, odnosno odigravaju se sukcesijom i kontinuirano, pa se njihovo istraživanje može unapred organizovati i projektovati. Međutim, u društvenim naukama posmatranje nije dovoljna metoda za istraživanje budućnosti društva. Osim toga, njime se ne mogu pouzdano otkrivati stavovi, raspoloženja, ideje itd., što restriktivno deluje na mogućnosti posmatranja;

(2) ograničenost opažanog polja istraživača drugi je restriktivan momenat metode posmatranja;

(3) podređenost ritma istraživanja ritmu odigravanja pojave koja se posmatra;

(4) složenost društvenih pojava i istovremene raznovrsne manifestacije pojava;

(5) neujednačenost i odsustvo pravilnosti u odigravanju određenih pojava, te raznovremenost oblika i sadržaja;

(6) uz navedene faktičke teškoće, javljaju se i određene materijalno-finansijske i kadrovske teškoće;

(7) kao znatna smetnja javljaju se i određeni metodološki nedostaci među kojima se najznačajnijim smatraju:

a) metod posmatranja je nedovoljno proučen, te nije razvijeno ni teorijsko saznavanje o raznim oblicima i sadržajima odnosa između predmeta istraživanja i metoda posmatranja u raznim oblicima;

b) nedovoljno detaljno i nedovoljno konkretno opisana i razvijena tipologija ponašanja u raznovrsnim situacijama i obavljanju raznih društvenih uloga;

c) nedovoljna konkretnost operacionalnih pojmova i termina što otežava utvrđivanje indikatora i njihovog značenja;

d) nerazvijenost metoda formiranja vremensko-prostornog uzorka, odnosno uzorka potrebnih za istraživanje dugotrajnih i disperzivnih pojava;

e) pravila rada posmatrača i načina njihove obuke su nedovoljno provereni i nedovoljno razvijeni.

Prikazane teškoće i nedostaci upozoravaju da nisu svi predmeti istraživanja ni svi oblici posmatranja podjednako podobni u svim slučajevima naučnog istraživanja. Do sada su evidentni stavovi da su male grupe podesnije od velikih ili masovnih pojava; da su procesi odlučivanja i procesi rada podesniji od drugih manje neposredno manifestnih, da su određena individualna, grupna i ponašanja malih (npr. porodičnih) zajednica pogodniji predmeti od ponašanja nacionalnih, verskih ili drugih velikih zajednica.

Uz sve pobrojane teškoće postoji i jedna trajna, karakteristična za primenu svih metoda.

To je odnos posmatranih prema posmatranju, njihov pristanak i ponašanje tokom posmatranja.

Zbog teškoća i slabosti u primeni metoda posmatranja nećemo odustati od njegove primene, već ćemo pokušati da ih umanjimo i prevaziđemo. Do sada su poznati sljedeći načini:

(1) teorijskim proučavanjem i istraživanjima rezultata drugih istraživanja nastoje se otkriti i identifikovati pojave koje se ponavljaju odnosno traju, njihove sadržaje i oblike, vremenske periode i druga svojstva, kao i njihove uzroke i osnove;

(2) na osnovu toga izraditi moguće modele tipskih projekata istraživanja u koje će biti ugrađena tipska zbivanja i ponašanja;

(3) izgraditi mrežu relativno trajnih saradnika - posmatrača obrazovanih i obučenih da zapažaju bitne odredbe posmatranog i da zapaženo približno isto shvataju, tumače i vrednuju;

(4) za posmatranje određenih pojava čije se aktuelnosti i značaj predviđaju kao verovatni, formirati plan poželjnih i mogućih posmatračkih mesta i definisati njihove karakteristike;

(5) pripremiti potrebne obrasce za evidenciju, a ako za to nema uslova, izraditi okvirne - orijentacione obrasce, odrediti tehnička sredstva koja će se koristiti;

(6) odrediti posmatračke parove za posmatračka mesta, uigrati ih i obučiti za korišćenje obrazaca i tehničkih sredstava;

(7) razraditi proceduru usaglašavanja stavova terenskih posmatrača o zapaženom; (8) razraditi proceduru i kriterijume vrednovanja podataka;

(9) utvrditi opštu dinamiku izrade sekvencionalne analize i obučiti saradnike;

(10) predvideti sistem permanentne kontrole, zamene posmatračkih mesta, zamene tehničkih pomagala i posmatrača;

(11) predvideti efikasan sistem informisanja.

Sekvencionalna analiza je od ogromne važnosti i nju treba sprovoditi u što kraćim vremenskim periodima, ponekad i za kraće periode od jednog sata. Ova analiza je sistematska kumulativna kontrola i orijentacija za dalji rad.

Razumljivo je da je za sve ovo neophodno obezbediti potrebna sredstva.

4.2. Ispitivanje

Ispitivanje je veoma složena i omiljena metoda neposrednog i istovremeno posrednog sakupljanja podataka o društvenoj stvarnosti i iz nje same. U literaturi se susrećemo sa tvrdnjama da se ono ostvaruje putem "verbalne provokacije i reagovanja na nju". Radije ne bismo upotrebili reč "provokacija" zbog njenog mogućeg pežorativnog značenja, a izbegavamo i reč "reagovanje - reakcija". Stvarna činjenica je da se ispitivanje ostvaruje postavljanjem pitanja, jasnog i smislenog, ispitaniku koji po svojoj volji, svesno odgovara. Ova suštinska odredba ispitivanja postavljanjem pitanja (što sugerira i naziv ispitivanje) i dobijanjem odgovora u uspostavljanom namernom društvenom odnosu ispitivača i ispitanika odnosi se na sve oblike i tipove ispitivanja.¹³⁸

¹³⁸ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, str. 164.

Milosavljević, Radosavljević: Repetitorijum, 1988, 126.

Pešić, Mihajlo: Uvod u sociologiju, str. 124.

Oblika i tipova ispitivanja ima više.

Prema funkciji ispitivanja razlikovaćemo naučna ispitivanja od ostalih ispitivanja. Po načinu rada ispitivača ili tačnije, po opštoj koncepciji, razlikujemo blago, neutralno i oštro ispitivanje kako po koncepciji, strategiji, ponašanju ispitivača i načinu i intenzitetu saradnje ispitanika tako i o podobnosti oblika i tehnike ispitivanja.

Blago ispitivanje zasnovano je na strategiji što većeg zbližavanja ispitanika sa ispitivačem, stvaranju situacije prisnosti ispitanika sa ispitivačem, poverenja ispitanika prema ispitivaču što mu omogućava da o svemu istinito govori. Uloga ispitivača je da navede ispitanika da mu veruje i da mu se poverava. Otvoreno je pitanje koliko je i da li je to moralno ponašanje. Mora se ipak ukazati na zabranu da se ispitanik podmićuje, obmanjuje lažnim obećanjima, nagovora ili da mu se neposredno ili posredno sugerira željeni odgovor. Ispitanik se ne smije dovoditi u zabludu. Naprotiv, potrebno je ukazivati na vrednost istinitosti i iskrenosti. Bitna prednost blagog ispitivanja je veća prodornost nego kod ostalih vrsta ispitivanja zbog znatnog smanjivanja psihičkih barijera. Znatna nedostatak ove vrste istraživanja je potreba za veoma kvalifikovanim ispitivačima, veliki utrošak vremena i, po pravilu, prvenstveno orijentisanje na neusmereni intervju koji je težak za obradu.

Neutralno ispitivanje podrazumeva poslovan, korektan odnos sa ispitanikom. Međutim, na početku ispitivanja, pri prikupljanju pristanka za saradnju, u praksi ispitivanja može se naići na ponašanje ispitivača koje je bilo bliže blagom nego neutralnom. Korektnost podrazumeva učtivo ponašanje ispitivača, jasno saopštavanje pitanja, izbegavanje bilo kakvog sugeriranja odgovora, uzdržavanje od komentara, mimike ili gestikuliranja koja bi mogla negativno uticati na ispitanika, spremnost da ukratko objasni pitanje, itd. Korektno ponašanje ne znači ravnodušno ponašanje, već naprotiv, iskazivanje zainteresovanosti je neophodna stimulacija. Odgovor koji dobije, ispitivač evidentira bez menjanja i rasprave o njemu.

Oštro ispitivanje se u naučnim istraživanjima društvenih pojava veoma retko koristi i samo sa posebnim pristankom ispitanika poslije pregovaranja o kakvom se ispitivanju zaista radi. Ovo ispitivanje ima svojstva psihičkog pritiska, unakrsnog ispitivanja u policiji ili sudu, ponekad više ispitivača, ukazivanje na nelogičnosti i netačnosti u odgovorima, višestruko ponavljanje pitanja, produženo trajanje ispitivanja, itd. Formalne razlike između oštrog i blagog ispitivanja ne ukidaju zajedničku odliku: težnju da otkloni psihičku barijeru. Druga zajednička odlika blagog i oštrog ispitivanja je davanje prioriteta neusmerenom intervjuu.

Kriterijum za razlikovanje direktnog i indirektnog ispitivanja takođe je način rada ispitivača, ali i strategije ispitivanja. Neposredno ispitivanje je ono u kome se uspostavlja neposredan odnos između ispitivača i ispitanika i u kome se ispitaniku postavljaju pitanja koja se neposredno odnose na predmet istraživanja.

Posredno ispitivanje može imati dva značenja. Prvo, ispitanik se dovede u situaciju da daje

Pečujlić, Miroslav, navedeno delo, str. 120. Milić, Vojin: Sociološki metod.

Mužić, Vladimir, navedeno delo.

Mozer, navedeno delo.

Gotovo da nema metodologa koji obrađuje metode prikupljanja podataka da ne navodi metodu ispitivanja.

Janković, Vojislav - Raković, Živorad i Videnov, Arsen: Analiza društva, Beograd, 1981, Savremena administracija, str. 80, umesto uobičajenih pojmova ispitivanje, anketa, intervju, navodi metodu razgovora, čime znatno sužava pojam i praksu metode ispitivanja.

iskaze o predmetu istraživanja sa kojim nije upoznat i nije dao pristanak da sudeluje u ispitivanju. Drugo, značenje je uže i ono podrazumeva postavljanje "posrednih" pitanja koja se ne odnose neposredno na predmet istraživanja, ali se preko njih može saznati stav o predmetu istraživanja. Posredna ispitivanja su retka u nauci, mada se u ispitivanjima koristi i po nekoliko posrednih pitanja.¹³⁹

Najčešće su individualna ispitivanja (jedan ispitanik - jedan ispitivač u komunikaciji), ali postoje i grupna ispitivanja (nekoliko ispitanika i jedan ili nekoliko ispitivača) i kolektivna (jedna zajednica daje zajednički odgovor).

Možemo takođe razlikovati usmeno, pismeno i kombinovano ispitivanje.

Usmeno ispitivanje je svako ono u kome ispitivač neposredno usmeno postavlja pitanja i na njih ispitanik odgovara takođe usmeno. Ako se ovakvo ispitivanje obavlja kroz neposrednu ličnu komunikaciju ispitanika i ispitivača, ono može biti najprodornije i najuspešnije. Razvojem tehnike ovo ispitivanje je počelo da se modifikuje. Prva modifikacija je tzv. "telefonska anketa" (mada je to stvarno intervju), zatim su došla ispitivanja posredstvom kasetofonskih traka, da bi se danas ostvarivala ispitivanja uz korišćenje računara i Interneta odnosno srodnih sistema. Ipak usmeno "tet á tet" (licem u lice) neposredno individualno intervjuisanje ostaje najprodornije i najproduktivnije. Samo lično angažovanje ispitivača - anketa obezbeđuje valjano ostvarivanje izabranog uzorka.

Pismeno ispitivanje podrazumeva postavljanje pitanja i davanja odgovora u pisanom obliku i spada u ispitivanja sa najviše ograničenja zbog navika, pismenosti i sklonosti ispitanika. Ipak, jedna varijanta može biti, uspešna. Ako ispitivač u prvom krugu podeli obrasce sa pitanjima i mestima za odgovor sa najavom da će se po popunjene obrasce vratiti kroz određeno vreme, može da se ne zna tačno profil davaoca odgovora, a i uzorak se osipa.

Kombinovano ispitivanje nije još steklo status valjanog naučnog ispitivanja. Ono češće služi za medijska, radio i TV ispitivanja. Medij emituje usmeno (TV može i kombinovano) pitanje (pitanja), a slušaoci - gledaoci odgovaraju dopisima.

I ovde su moguće varijante korišćenja raznih tehničkih sredstava, ali kako to u društvenim naukama nije verifikovan način, na tome se nećemo zadržavati.

Za istraživanje metodom ispitivanja važno je razlikovanje ankete i intervjua, koje smatramo osnovnim tehnikama ispitivanja.

U žargonu, pa i u govoru nauke anketnim ispitivanjem imenuje se svako ispitivanje na osnovu nekog broja jedinica iz mase. Međutim, u metodologiji društvenih nauka ove dve vrste tehnike ispitivanja razlikuju se po sledećim odredbama: (1) anketa, po pravilu, kao svoj instrument koristi anketni upitnik, strogo sistematizovan, sa strogo definisanim pitanjima i unapred formulisanim, ponuđenim odgovorima. Ispitivanje obavlja anketar koji je najaktivniji u momentu uspostavljanja kontakta sa ispitanikom, a nadalje mu je uloga pasivna. Anketar u standardnom značenju te reči, čak ne mora da bude uključen u anketno ispitivanje; (2) Intervju (naučni razgovor) je veoma složena tehnika sa više tipova,¹⁴⁰ a bitna razlika prema anketi je aktivnost i uloga ispitivača i svojstva osnove za razgovor. Šta više, tip neusmerenog, slobodnog, itd. intervjua čak ne mora da ima formalni obrazac - osnov za

¹³⁹ Milić, Vojin, navedeno delo, str. 485-489.

¹⁴⁰ Milić, Vojin, navedeno delo, str. 478: "Pod naučnim razgovorom (ili intervjuom) se podrazumeva svako pri-
bavljanje podataka putem govornog opštenja, s ciljem da se dobijena obaveštenja upotrebe u naučne svrhe."

razgovor.¹⁴¹

U daljem izlaganju strogo ćemo razlikovati anketu i intervju, mada imaju mnogo zajedničkog. Tako i anketa i intervju u osnovi imaju komuniciranje pitanjima i odgovorima između ispitivača i ispitanika, u oba slučaja uspostavlja se i ostvaruje određeni društveni odnos, u oba slučaja postoji osnovni plan postavljanja pitanja i razvijanja strategije dobijanja odgovora.

U stvari, radi se o dve strategije: a) logičkoj¹⁴² i b) psihološkoj,¹⁴³ odnosno o strategiji formulisanja pitanja, njihovog redosleda, broja i grupisanja u celine, njihove složenosti i težine, itd. i o strategiji uspostavljanja kontakta sa ispitanikom, mestom razgovora i izborom okruženja, izgledu i ponašanju ispitivača itd.

Logička strategija javlja se u tri osnovne varijante i dve podvarijante. To su: model levka (pravog i obrnutog levka), model baterije i polideterministički model.

Model pravog levka podrazumeva započinjanje ispitivanja postavljanjem najširih pitanja, opštih koja možemo odrediti kao stimulativne, da bi u daljem toku ispitivanja postepeno došli do najužih i faktički najkonkretnijih i najznačajnijih.

Obrnuti levak ima suprotni tok. Započinje sa najkonkretnijim, a onda slede pitanja koja traže "situacione podatke", obrazloženje, dokazivanje i opisivanje.

Raznim društvenim naukama i raznim temama istraživanja model levka i njegove varijante različito odgovaraju, kao što ne odgovaraju podjednako ni svim vrstama ispitivanja ni svim tehnikama i njihovim modelima.

Model baterije se u praksi često i intuitivno primenjuje, te ga zato najčešće srećemo. Koncept tog modela je jednostavan: postoji jedno složeno bitno pitanje - koje se može ali i ne mora neposredno postaviti, ali se u vezi s njim postavlja više međusobno povezanih pitanja čiji odgovori skupno daju odgovor na centralno pitanje. U jednom instrumentu možemo imati više baterija.

Model polideterminističkog tipa logičke strategije je u suštini kombinacija prethodna dva modela i najteži je za koncipiranje i primenu u izradi "upitnika" ili "osnove za razgovor". Nemamo dovoljno naučno verifikovanih argumenata da bismo potvrdili njegovu veću prodornost i efikasnost, ali primena ove strategije razbija monotoniju i traži promene u ritmu ispitivanja, što doprinosi pažnji kako ispitivača tako i ispitanika.

Ispitivanje se, kao što smo pokazali, ostvaruje kroz postavljanje (sistematsko, ciljno, selektivno, itd.) pitanja i evidentiranje smislenih odgovora. Pitanja i odgovori imaju razne uloge u instrumentu i razna svojstva.

Razmotrimo prvo strukturu pitanja. Svako pitanje se sastoji od osnove i potke. Osnova je najčešće inicirana - implicirana stavom, a u ređim slučajevima posebne hipoteze, dok je potka ili razrada jednog indikatora ili je skup više indikatora. Ako je opšti indikator iskaz, onda

¹⁴¹ Postoji više definicija pojma stav: Morganova, Olportova, Kreča, Krefilda i Balakoja, itd. Na osnovi izlaganja Nikole Rota u Osnovi socijalne psihologije, Beograd, 1980, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 279 - 290, stav smatramo trajnim dispozicionim sistemom koji čine kognitivna, emocionalna i konativna komponenta.

¹⁴² Polideterministički tip se shvata kao "grupa svrstana oko jednog sadržaja...sastoji se od nekoliko pitanja koja imaju cilj da otkriju determinante sadržaja određenog iskaza ispitanika... Najčešće su to: determinante vremena, determinante odnošajne grupe, determinante zavisne od pretpostavljene društvene situacije, itd. ...Ovaj se može kombinovati sa metodom levka, baterije. Bosnić, Slobodan: Opšti problemi prikupljanja podataka i društvenim pojavama, u zborniku, Metodologija istraživanja društvenih pojava, str. 87.

¹⁴³ Mihailović, Dobrovoje, navedeno delo, str. 100-102.

potka može da sadrži razne modalitete iskaza po raznim obeležjima, a najčešće po obeležjima sadržaja i forme. Dakle, osnova pitanja je upitni iskaz kojim se obraćamo ispitaniku, a potka su predviđeni modaliteti odgovora - uključujući i mesto za unošenje odgovora. Svako pitanje je na određen način i tehnički uređeno (numeracija, štampa, oznake, itd.).

Sada možemo dati definiciju pitanja u instrumentu ispitivanja: "pitanje je pismeno iskazivanje misaono-pojmovne i terminološke konstrukcije kojom ispitivač inicira i stimuliše verbalni iskaz ispitanika u vezi s predmetom istraživanja."

Pitanja možemo klasifikovati po mnogim kriterijumima, ali ćemo mi prvo razmotriti pitanja po njihovim raznim svojstvima.

Najčešće se pominju pitanja sa otvorenim i zatvorenim odgovorima. Pod otvorenim odgovorima podrazumevamo odgovore koje ispitanik sam kreira i formuliše. Pod zatvorenim odgovorima podrazumevamo odgovore koje je ispitivač unapred formulisao, a ispitanik se sa njima upoznaje i odabira jedan (ili više - zavisno od zahteva ispitivača) od ponuđenih odgovora.

Osim zatvorenih odgovora opravdano je obratiti pažnju i na "zatvorena pitanja". Zatvorenost pitanja nije u tome da ona nužno zahtevaju zatvorene odgovore. Zatvorenim pitanjima smatramo ona koja se ispitaniku ne mogu interpretirati, već se moraju postaviti istim rečima kojima je pitanje formulisano i istom formom iskaza. Ovako postavljeno može zahtevati decidan odgovor, bilo da ga ispitanik bira među ponuđenim bilo da ga sam kreira.

Složenost je stalni kriterijum karakteristika pitanja. S. Milosavljević i I. Radosavljević, u knjizi: "Osnovi metodologije političkih nauka", Beograd, 2000, str. 512-518, daju sljedeću razvijenu klasifikaciju pitanja:

A) po složenosti: a) jednostavna, koja u osnovi imaju samo jedan upitan iskaz; b) složena višeslojna pitanja u čijem se sadržaju nalaze, u okviru iste tematske odredbe, razni stepeni saznanja o predmetu istraživanja koje demonstrira kroz izbor modaliteta odgovora;

B) po nezavisnosti: a) nezavisna pitanja - koja se mogu postaviti nezavisno od drugih pitanja, te čiji odgovori nisu uslovljeni odgovorima na druga pitanja; b) zavisna kontinuirana pitanja, koja se mogu postaviti samo ako je na prethodno pitanje odgovoreno na neki način; c) zavisna uslovljena pitanja koja se mogu postaviti samo ako odgovor na prethodno pitanje ima potreban sadržaj; d) zavisna vezana pitanja, koja imaju smisao i značenje samo u okviru baterije pitanja samo u vezi sa drugim pitanjima;

C) po objektivnosti: a) objektivno-neutralna; b) pristrasna; c) manipulativna pitanja;

D) po predmetnosti: a) objektivna stvarnost; b) društvena stvarnost; c) duhovna i psihička stvarnost;

E) po usmerenosti: a) prošlost, sadašnjost, budućnost; b) hipotetička mogućnost;

F) po svojstvima stavova: a) činjenički stavovi; b) vrednosni stavovi; c) činjenički sudovi; d) vrednosni sudovi; e) zaključak; f) zamisli itd.

G) po stepenu originalnosti: a) autentična pitanja; b) izvedena pitanja iz drugih;

c) veštačke konstrukcije; d) proizvoljna pitanja;

H) po formulaciji osnove pitanja: a) stroga; b) narativno-interpretativna; c) orijentaciona; d) slobodna.

Sa stanovišta funkcija, pitanja mogu biti:

A) po osnovnom odnosu prema istinitosti odgovora: a) osnovana nepristrasna pitanja; b) sugestivna pitanja - koja sugeriraju odgovor; c) projekтивna pitanja - koja zahtevaju projekciju, predviđanje ispitanika; d) hipotetička pitanja koja zahtevaju zamisao o mogućem;

B) po ulozi pitanja nailazimo na : a) osnovna pitanja, koja su neizbežna jer se odnose na bitne suštinske odredbe predmeta istraživanja; b) opšta pitanja koja su faktički situaciona i šira su od osnovnih; c) paralelna pitanja koja se javljaju kod složenih projekata i predmeta istraživanja; d) pomoćna pitanja koja doprinose povezivanju, razjašnjavanju, konceptualizaciji itd. osnovnih pitanja; e) kontrolna pitanja, kojima se obezbeđuje istinitost odgovora;

C) po istom kriterijumu u instrumentu imamo: a) radna pitanja, kojima pribavljamo odgovore o bitnim odredbama istraživanja; b) uvodna ili pripremna pitanja, koja doprinose ambijentu u kome se obavlja ispitivanje; c) vezna pitanja kojima se povezuju prethodna i sljedeća pitanja; d) prelazna pitanja koja omogućuju prelaz sa jedne baterije na drugu; e) pitanja predaha i odmora koja omogućavaju regeneraciju ispitanikovih moći i strpljenja;

D) po kriterijumu sadržaja koji zahteva u osnovi i potku prema ispitaniku možemo identifikovati sljedeća pitanja: a) aktuelna pitanja koja traže kompetentan odgovor o savremenom; b) rekonstruktivna pitanja kojima se traži da ispitanik, na osnovu znanja i sećanja, daje odgovor o bližoj ili daljoj prošlosti; c) komparativna pitanja koja zahtevaju iskaz o sličnosti i razlikama; d) prognostičko-projektivna pitanja koja traže odgovor o očekivanju i predviđanju; e) pitanja ocene i procene u kojima se traži odgovor kojim se nešto vrednuje, ocenjuje, procenjuje;

E) po zahtevanom psihičkom naporu, pitanja mogu biti: a) teška, sa velikim psihičkim naprežanjem u razumevanju pitanja i iskazivanju odgovora. U ta pitanja spadaju i delikatna, koja izazivaju emocionalnu napetost, osećanja neprijatnosti, strah od davanja istinitog odgovora; b) prosečna, uobičajena na koja se može odgovoriti već uobičajenim standardima; c) laka pitanja na koja se već više puta ili čak svakodnevno odgovara - kao što je pitanje o zanimanju, starosti, i sl. Povezano sa psihičkim naporom, javlja se i vrsta, sadržaj i usmerenost angažovanja, pa imamo pitanja: a) memorije, koja zahtevaju da se u odgovor ugradi sećanje; b) prepoznavanja koja zahtevaju identifikaciju; c) uverenja ili verovanja, koja zahtevaju iskazivanje konstituisanog uverenja - verovanja - ako ga ima; d) izbora, za šta je neophodno formirati opredeljenje; e) konstrukcija, kreacije, u kojima se odgovor mora sačiniti od više činilaca.¹⁴⁴

Ovde smo naveli samo osnovne vrste pitanja sa kojima se srećemo u svim ispitivanjima. U metodologiji nema opšteprihvaćene klasifikacije pitanja, a malo je naučnika - metodologa koji proučavaju tu složenu, značajnu problematiku.

Sam sadržaj, forma iskaza i tehnika (grafička) organizacija još uvek nije ispitivanje. Pitanja se u svakom ispitivanju postavljaju ispitaniku, a to se ipak čini nekim tonom. Ton ispitivanja je složen spoj sadržaja i forme instrumenata i načina obraćanja i iskazivanja pitanja, to je glas i naglasak, mimika i gest u komunikaciji sa ispitanikom. Jasno se razlikuju stimulirajući ton (koji podstiče i ohrabruje ispitanika da daje valjane odgovore) i, nasuprot njemu, destimulirajući ton (koji obeshrabruje ispitanika i jača njegove psihičke barijere). I jedan i drugi javljaju se u više varijanti.

Tako se stimulativni ton javlja u sljedećim gradacijama: a) ton neutralne pažnje; b) ton zainteresovanosti za iskaz; c) ton blagonaklonosti, simpatija i uvažavanja; d) usmeravajući ton uz demonstraciju spremnosti da se pomogne; e) insistirajući, neposredno podsticajan i

¹⁴⁴ Milosavljević, S. - Radosavljević, I.: Repetitorijum, str. 141-148.

Milić, Vojin, navedeno delo, str. 450-489, 500-508. Gud i Skat: str., 495-498.

ohrabrujući ton; f) umirujuć ton.

Najčešće varijante destimulativnog tona su: a) provokativan, izazivački ton; b) agresivan, potcenjivački ton; c) Preteći ton, ton pritiska na ispitanika; d) arogantan, nadmen ton i slični tonovi čije su varijacije mnogobrojne, ali veoma štetne. U praksi istraživanja možda je najrasprostranjeniji ton "ravnodušne" ili "nezainteresovane korektnosti" i "prividne dobronamernosti".

Dalja opšta razmatranja na temu tona komunikacije u ispitivanju nisu neophodna, jer se o tome najbolje znanje stiče u istraživačkoj praksi.

Sve napred izloženo odnosi se na sve vrste ispitivanja, mada ne podjednako.

Tri su glavne tehnike ispitivanja, a svaka od njih ima svoje specifičnosti: anketa, intervju i test.

1) Specifičnosti ankete

Anketa je, kao što smo rekli, važna tehnika metode ispitivanja.¹⁴⁵ Njen predmet su, po pravilu, masovne pojave te je ona veoma povezana sa statističkom opštenaučnom metodom. Njene odlike su: sistematičnost, relativna kratkotrajnost i ekonomičnost. Sistematičnost se obezbeđuje veoma odgovornim radom na konceptualizaciji i projektovanju istraživanja. U tom procesu naglašena pažnja se posvećuje operacionalizaciji predmeta istraživanja, hipoteza, indikatora, upitnika, formiranju uzorka i obuci anketara.

Izborom dovoljno velikog i društveno i statistički reprezentativnog uzorka koje čine kompetentni ispitanici obezbeđuje se bitan preduslov za uspešno anketiranje i istinita saznanja. Izborom i valjanom operacionalizacijom predmeta omogućava se ispitanicima da istinito odgovaraju. Istinitost ovde ima dva značenja: prvo, da ispitanici iskazuju svoj stav, saznanje, osećanje istinito, bez prikrivanja; drugo, da njihov iskaz, uz to što je subjektivno istinit, bude i objektivno istinit. U načelu, svaki predmet društvenih nauka može se ispitivati anketom, ali nije svaki predmet podjednako podoban za ispitivanje anketom. Po pravilu, suptilniji problemi i predmeti istraživanja manje su pogodni od jednostavnijih i onih koji ne zadiru u intimu čoveka. Međutim, predmet ankete mogu da budu i pojedinačne pojave. U društvenoj praksi svakodnevno se, u cilju evidencije, popunjavaju nekakvi "formulari", što jeste oblik anketiranja, ali nije i naučno istraživanje.

Detaljna obrada hipoteza i indikatora omogućava nam izradu primenljivog i prodornog upitnika. Ako je anketa logičan i funkcionalan sistem razumljivih pitanja, formalizovanih, sa strogim odnosom prema predmetu istraživanja i predviđenih, mogućih, takođe formalizovanih bitnih odgovora, onda svaki odgovor mora sadržati saznanje o indikatoru i saopštavati odnos prema stavu hipoteze.

Visoki stepen formalizacije obezbeđuje brzinu obavljanja posla i ekonomičnost ankete. Tako se teži izradi standardizovanog anketnog upitnika. Sastavni delovi takvog upitnika su: (1) signature (nazivi i simboli) naziva istraživanja; (2) redni broj mesta / ispitanika koji pokazuju teritoriju, mesto ispitivanja i ostvarenje uzorka; (3) oznaka ispitivača i eventualno datum ispitivanja.

Drugi deo čini sistem pitanja (osnova i potka) i grafička (tehnička) rešenja. Treći deo čine napomene anketara.

Pitanja su po pravilu zatvorena, tj. teži se kratkoj i jasnoj formulaciji pitanja koja se koriste

¹⁴⁵ Milosavljević, Slavomir: Omladina u političkom procesu str. 157-226 i 265.

u datom obliku prilikom ispitivanja.

Teži se takođe i malom broju zatvorenih odgovora koji se predlažu ispitaniku, s tim da on odabere onaj (one) koji izražavaju njegov stav ili ponašanje. Najčešći su odgovori da, ne ili ne znam ili neću da odgovorim na ovo pitanje. U nekim slučajevima se nudi popis imena, naziva ili se nude skale i slično i tada se odgovor može dati zaokruživanjem rednog broja pitanja ili njegovim upisivanjem u za to određenu kućicu. Obrada upitnika - prebrojavanje odgovora - razlog su da sva pitanja budu numerisana, da modaliteti odgovora takođe budu numerisani i da se na za to predviđena mesta ("kućice") unose brojevi odgovarajućih modaliteta odgovora. Izuzetno, u nekim anketama, predviđa se i mesto za upisivanje otvorenog odgovora ako nijedan od ponuđenih odgovora ne odgovara ispitaniku, a on ipak ima valjan odgovor.

Ankete se uglavnom dele na usmene i pismene. Usmenim anketama smatraju se one u kojima anketar postavlja usmeno pitanja i odgovore unosi u upitnik. To je efikasniji i prodorniji način anketiranja. Mada je princip da se anketar što manje aktivira, u nekim slučajevima on može da približi pitanje ispitaniku ili da mu pomogne u stilizovanju iskaza. Ipak, najbolje je da do toga ne dolazi. Uloga anketara je da uspostavi kontakt sa ispitanikom, da stvara atmosferu pogodnu za saradnju, da dobije odgovore na sva pitanja i da ih unese ispravno u upitnik.

Pismene ankete su one u kojima se ispitaniku dostave obrasci (npr. poštom "poštanska anketa"), a u obrasce sam ispitanik unosi odgovore. Ova vrsta anketiranja manje je produktivna iz mnogih razloga, najčešće kulturnih i tradicionalnih. Ostvarivanje uzorka ne obezbeđuje čak ni stavljanje koverta sa markama za povratno odašiljanje popunjenog upitnika. Druga varijanta pismene ankete je uspešnija. U njoj anketar podeli upitnike ispitanicima i dogovori se sa njima kada će doći, pa ih u dogovoreno vreme pokupi. Na taj način podstiče popunjavanje upitnika, a pri njihovom sakupljanju može i da interveniše.

Razvoj tehnologije i elektronike, te činjenica da skoro svako lice ima telefon (makar nekakav mobilni), da svaka porodica ima radio i televizor, da mnogi (a verovatno uskoro će i svaka porodica imati) imaju računar i vezu s Internetom, tehnike ispitivanja će se moći i morati znatno izmeniti. Umesto sredstava papir i olovka i neposredan lični kontakt, kao sredstvo komuniciranja imaćemo računar i Internet - prilagođene svrsi.

Ovo naravno nije samo pitanje ankete već ispitivanja kao metode, pa zahteva posebnu obradu.

Prodornost ankete je manja od prodornosti intervjuja zbog zatvorenih pitanja i odgovora i zbog veoma ograničenih ovlašćenja i zadataka anketara. Od anketara se ne traži da kreira, već savesno i odgovorno izvrši naloge i sprovede uputstva.

Najčešće i najuspešnije su individualne, anonimne ankete. Anonimnošću se štiti privatnost ispitanika. Međutim, anonimnost se može ostvariti samo zaista poštenim odnosom i stvarnom diskrecijom ispitivača. Ovo je jednostavno narušiti obeležavanjem upitnika, s obzirom da postoji evidencija o uzorku.

Ovde smo u najkraćim crtama izložili standardizaciju klasične ankete koju možemo koristiti kao jedinu tehniku ispitivanja u okviru jednog projekta istraživanja ili istovremeno sa drugim metodama i tehnikama. Međutim, na savremenom nivou razvoja digitalnih tehnika, moguća su anketiranja njihovim korišćenjem. Npr. moguća je permanentna anketa preko Interneta, ali ona ne obezbeđuje reprezentativnost.

Izloženi principi i odredbe imaju trajnu važnost.

2) Specifičnost intervjua

Intervju je znatno prodornija, raznovrsnija i manje formalizovana tehnika, pa su određeni tipovi intervjua znatno skuplji, zahtevaju obrazovaniji, obučeniji istraživački personal i teža je obrada podataka. Šta više, intervju može odgovoriti svakoj vrsti ispitivanja, za razliku od ankete koja najviše odgovara neutralnom ispitivanju. Uloga ispitivača je znatno složenija i odgovornija jer je njegov zadatak da tokom cijelog intervjua podstiče, tumači, usmerava i oživljava naučni razgovor, ne odstupajući od osnovnog koncepta i sadržaja i ciljeva ispitivanja. Predmet istraživanja intervjuom može da bude maksimalno složen.

Sva pravila u pogledu rada na konceptualizaciji i izradi projekta istraživanja, navedeni za anketu, važe i za intervju, pa ih nećemo ponavljati.

Najvažniji tipovi intervjua su: (1) usmereni, orijentacioni intervju i (2) neusmereni, slobodni intervju, a pominju se i (3) dirigovani i (4) produbljeni intervju. Takođe se pominje i klasifikacija po kriterijumu broja ispitanika i ispitivača u obavljanju intervjua, pa se navode: individualni, grupni i kolektivni intervju - o čemu je već bilo reči. Takođe se pominju pisani i usmeni intervju.

Pismeni intervju je relativno retko primenjivan, a obično se koristi pri intervjuisanju veoma zauzetih i teško dostupnih javnih, uglednih i uticajnih ličnosti i onih čije zdravstveno stanje ne dozvoljava neposredno komuniciranje. Po prethodno postignutom dogovoru takvim ispitanicima se dostavlja spisak pitanja (razlog stepena konkretnosti) sa molbom da na njih u prihvatljivom roku odgovore. Nedostaci ovog intervjua su prilično veliki, a glavni su: (1) može se postaviti relativno mali broj pitanja; (2) pitanja se tokom intervjuisanja ne mogu konkretizovati i razjašnjavati (a ni odgovori); (3) ne može se uticati da se na sva pitanja dobiju odgovori; (4) odgovori mogu da budu uopšteni, načelni - "diplomatski"; (5) odgovori ne moraju da budu originalni stav ispitanika, već proizvod konsultacija, itd. Zbog toga se, osim izuzetno, npr. zbog udaljenosti, izbegava pismeni intervju i radije se koristi usmeni intervju. Rezultati dobijeni pismenim intervjuom ne mogu se obrađivati i koristiti bez primene analize sadržaja.

Najčešće primenjivani intervju je usmereni orijentacioni intervju. Na osnovu projekta istraživanja prvo se razvija generalna koncepcija i strategija istraživanja (psihološka i logička). Potom se pristupa izradi instrumenta koji se naziva "osnova za naučni razgovor". "Osnova za naučni razgovor" je formalno slična "anketnom upitniku", a suštinska razlika je u sljedećem: (a) osnova pitanja formuliše se jasno i određeno, ali ne mora da bude jednostavna i može izražavati vezu sa drugim pitanjima. Ne zahteva se da se pitanje postavi baš u datoj formulaciji, mada se teži da bude moguće; (b) iako se pitanja numerišu i raspoređuju u skladu sa zahtevima logičke strategije, ne zahteva se da njihovo postavljanje, osim u određenim slučajevima, teče po redosledu datom u obrascu; (c) modalitete odgovora se ne moraju predviđati i formulisati jer se oni ne "nude" ispitaniku. Praksa i zahtevi ekonomičnosti uvek su pravilo da se ipak mogući, verovatni odgovori predvide i formulišu. Osnov njihovog formulisanja su teorijska saznanja o predmetu istraživanja i rezultati srodnih istraživanja. Uz sadržajno određene i formulisane modalitete daje se i modalitet: "Nešto drugo. Šta" koji omogućava unošenje iskaza koji se ne može korektno podvesti ni pod jedan predviđeni modalitet. Zadaci ispitivača u obavljanju ovog intervjua su, uz opšte uobičajene, da: a) identifikuje pravo značenje odgovora; b) da ga podvede ispravno pod predviđena pitanja i da ih što adekvatnije unesu u za to predviđenu rubriku.

Prednost ovog tipa intervjua je u tome što unapred predviđena pitanja i modaliteti odgovora daju čvrstu orijentaciju ispitaniku, omogućavaju osnovno planiranje obrade podataka, skraćuju potrebno vreme ispitivanja i obrade podataka i pojeftinjuju ih. Nedostatak je u zahtevu za veoma stručnim i uvežbanim intervjuerima, što se bez stalne intervjuersko-anketarske mreže teško postiže.

Drugi, češće primenjivani intervju je neusmereni, slobodni intervju. Naziv tog intervjua je, osim ako se sprovodi u funkciji orijentacije i pripreme za izradu projekta o potpuno nepoznatom problemu i predmetu istraživanja, pogrešan. Sadržaj intervjua determinisan je predmetom, ciljevima, hipotezama i indikatorima i ako se intervjuisanjem ne dobiju potrebni podaci, onda je to promašen a ne slobodan intervju. Naziv neusmeren - slobodan povezan je sa odsustvom zahteva da se obavezno izradi obrazac - instrument na osnovu koga će se voditi razgovor. Međutim, dosadašnja istraživačka iskustva preporučuju izradu podsetnika za razgovor i obrasca za evidentiranje odgovora. Podsetnik za razgovor je jednostavan pregled osnovnih pitanja koje treba postaviti, bez modaliteta mogućih odgovora. Naime, osnovna pitanja su radna tematska osnova koja se tokom razgovora razrađuje zavisno i od iskaza ispitanika, pa moguće odgovore nije opravdano predviđati. Ova osnovna radna pitanja preporučljivo je grupisati, a preporučljivo je predvideti i moguće grupe tematski istorodnih odgovora radi lakšeg unošenja u evidencioni obrazac. Evidencioni obrazac je potreban samo kada se razgovor ne snima nekim od tehničkih aparata.

Neusmereni intervju odgovara najviše blagom ispitivanju, ali i neutralnom i oštrom. Šta više, u toku ovog intervjua može se prelaziti iz jedne u drugu vrstu ispitivanja. Tako intervju dobije formu makar i blaže polemike, a može i imati i blaže odredbe oštrog ispitivanja (podsećanje na već date iskaze, ukazivanje na nesaglasnost, saopštavanje kontraargumenata, itd.)

Nema prodornijeg intervjua od neusmerenog. Takozvani produbljeni intervju je neusmereni sa posebnim akcentiranjem na određenom sadržaju i višekratnom vraćanju na njega uz raznostrane pristupe.

Dirigovani intervju može se shvatiti na dva načina. Prvo i češće je shvatanje tog intervjua kao posebne varijante usmerenog orijentacionog intervjua u kome se posebno konstruiše levak i primenjuje polideterministički tip strategije pa se insistira na određenom sadržaju. Drugo shvatanje je ograničavanje kreativnog angažovanja ispitivača i insistiranje na datom redosledu i formulacijama pitanja.

Bitne slabosti neusmerenog - slobodnog intervjua su: a) teška dostupnost ispitanika, b) obezbeđivanje odgovarajućih ispitivača; c) teško kontrolisanje toka intervjua; d) relativno teško otkrivanje pravog značenja iskaza; e) otežana obrada podataka. 3) Specifičnosti testa

Test kao metoda istraživanja, naučnog i stručnog saznanja, ne može se u celini uvrstiti u metodu ispitivanja.¹⁴⁶ Definisan kao sistem zadataka koje određeni subjekt treba uspešno da reši - izvrši, on se ne može svesti samo na verbalne zadatke i na njihovo verbalno rešavanje. Naprotiv, neki testovi zahtevaju izvršavanje zadataka određenim fizičkim radnjama i određenim efektima u vremenu i prostoru, izradu nekog predmeta, itd. Neki od testova uopšte se direktno ne primenjuju u istraživanju društvenih pojava (npr. testovi psihomotornih reakcija, testovi snage, izdržljivosti, itd.). U društvenim naukama najznačajniji i najrazvijeniji su

¹⁴⁶ Mužić, Vladimir: Metodologija pedagoškog istraživanja, str. 309-353.

Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, str. 113.

testovi znanja u raznim modifikacijama. Suštinski, test se po pravilu koristi za utvrđivanje početnog stanja i promene nastale poslije intervencije. Ispitivanju pripadaju samo testovi čiji se zadaci postavljaju verbalno, u likovnom ili auditivnom obliku i koji se rešavaju verbalnim iskazima. Međutim, postoje i testovi čija se rešavanja konstatuju posmatranjem ili eksperimentom.

Test je podesan i za ispitivanje ideološke orijentacije, usvajanja vrednosno orijentacionog sistema, itd. Istovremeno, test je i oblik merenja.

Instrument testa je posebno konstruisan obrazac sa pregledom zadataka koje subjekt treba da ispuni. Ti zahtevi su najčešće iskazani kao: (1) pitanja na koja treba odgovoriti; (2) pitanja sa zahtevom da se označi jedan od ponuđenih odgovora kao tačan. Postavlja nam se i treće pitanje: Koliko je eksperiment u društvenim naukama blizak odnosno dalek testiranju? Zadatak testa da se za određeno vreme izvrši neki zadatak (napravi određena stvar, pređe određena razdaljina, podigne određeni teret, napravi određeni broj sklekova, itd.) ima bitne činioce testa - osim možda neposrednog upravljanja procesom koji se prilikom izvršenja zadatka odigrava; (3) ponuđen iskaz koji treba dopuniti; (4) više iskaza koja treba srediti po zatom kriterijumu; (5) zahtev da se konstruiše iskaz na određenu temu, itd.

Bitan deo instrumenta testa koji se ne prikazuje testiranim subjektima testiranja je ključ testa u kojem su sadržani: koncepcija i pravila testa; tačni odgovori; vrednosti rešenja i grešaka; uputstvo za sprovođenje testa. Testovi mogu biti koncipirani na pozitivnom vrednovanju pogrešaka ili na kombinovanom sistemu vrednovanja.

Složenost izrade ključa testa zahteva istraživače specijalne strukture, te se pravi test ne koristi često u ispitivanju. Obezbeđivanje varijabilnosti, diskriminativnosti itd. testa i strogo razlikovanje stavova (što se dobija anketiranjem i intervjuisanjem) i odgovora - funkcionalnih rešenja zadatka koji se vrednuju, orijentišu mnoge istraživače da odustanu od testova.

U nekim oblastima umetnosti (npr. muzika), kao i u nekim drugim oblastima veština i umeće, iskaz ne kazuje skoro ništa. To što neko tvrdi da odlično svira na nekom instrumentu ne mora biti istina. Test je tu nezamenjiv, a zadatak je ispitanika da na određenom instrumentu odsvira melodiju čije će izvođenje oceniti kompetentni subjekti. Dakle, ni svi testovi nisu isti, ni svi ključevi i zadaci u testovima nisu isti. Testove znanja može koristiti svaki znalac (uz pomoć metodologa) kao testove umeća. To što psiholozi prisvajaju testove kao monopol, pogrešno je.

4.3. Eksperiment

Klasična definicija eksperimenta u suštini glasi:

Eksperiment je metoda u kojoj se veštački, eksperimentalnim činiocem, izaziva eksperimentalna situacija kojom se ciljno upravlja i na osnovu čijih se rezultata formira ključno saznanje.¹⁴⁷ To je, u stvari, po sadašnjem shvatanju, laboratorijski eksperiment.

Prikazana definicija nameće dva ključna pitanja: 1) Da li je u društvenim naukama moguća metoda eksperimenta 2) da li se eksperiment može smatrati metodom sakupljanja podataka?

Slazemo se sa M. Vujovićem da je "život jedan veliki prirodni eksperiment...", kao i da "društvene pojave nije lako ni poželjno umetno izazivati (rat, revolucija, kriminal, sklapanje

¹⁴⁷ Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 679-712.

Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, str. 81 - 84.

braka, demonstracije, štrajkovi...)... možemo pratiti one koje su se već u određenim uslovima javile". On eksperiment definiše: "pa se eksperimentom naziva svako istraživanje u kojem se proučava određena pojava pod kontroliranim uslovima, bez obzira na to kako je nastala, prirodno ili umetno..." (str. 83). Odgovor na prvo pitanje je jasan: u društvenim naukama je naučni eksperiment moguć i poželjan, mada se ne može u svemu izjednačavati sa eksperimentom u prirodnim naukama.¹⁴⁸ Ali ni u prirodnim naukama nije moguć jedinstven eksperiment zbog bitnih razlika između nežive materije i živih bića. U društvu se odigravaju i pojave koje se stalno ponavljaju i čije bitne uslove mi kreiramo i na koje svakodnevno namerno, ciljano, utičemo. Te pojave su pogodne za laboratorijski eksperiment. Najbolji primer za to su obrazovno-vaspitne ustanove internatskog tipa, vojska, omladinski kampovi, starački domovi, sportske organizacije, neke zdravstvene ustanove. Najteže rešivi problemi društvenog eksperimenta su: a) neponovljivost pojave u potpuno istim uslovima sa potpuno istim subjektima i b) izolovanje od delovanja neželjenih uslova. Podsetimo: neophodno je razlikovati ponovljivost pojave od ponovljivosti i promenljivosti (nepromenljivosti subjekta kao činioca pojave); takođe, neophodno je razlikovati bitne faktore i uticaje od nebitnih - sa stanovišta predmeta istraživanja.

Zaključak je da eksperiment uopšte, a laboratorijski posebno, nije ni približno jednako pogodan za istraživanje u svim naukama koje se ubrajaju u društvene, kao što nije jednako pogodan za istraživanje svih predmeta istraživanja.

Na pitanje o tome može li se metod eksperimenta svrstati u metode prikupljanja podataka dali smo odgovor na početku četvrtog poglavlja ove glave.

Kao opšte pravilo za primenu eksperimenta, možemo usvojiti pravilo da mogućnost upotrebe eksperimenta u naučnom istraživanju društvenih procesa i pojava uslovljavaju: priroda pojave i predmeta istraživanja, razvijenost teorije (naročito naučnih zakona i bitnih odredaba) i metodologije određenih nauka i etički moment. Za postavljanje etičkog momenta u eksperimentisanju sa ljudima, čak u upotrebi ljudi, može se i danas sresti u životnoj praksi - iako se to ne može smatrati naučno-istraživačkim eksperimentima.

Sve što se u društvenim naukama po bilo kojoj osnovi smatra eksperimentom, a što nije samo strogo kontrolisano istraživanje koje se sprovodi "po logici eksperimenta", svrstavamo u dve osnovne grupe: (1) u eksperimente (prave) i u (2) kvazi eksperimente.

U prave eksperimente ubrajamo: A) laboratorijski eksperiment i B) eksperiment u prirodnim uslovima.

U kvazi eksperimente uvršćujemo: A) prirodni i B) eks post fakto (ex post facto) eksperiment. Ovom poslednjem treba dodati i neke specifične savremene oblike kvazi eksperimente kao što su "simulacioni", "modelni", "misaoni", itd.

Eksperiment je bitno, isključivo metoda empirijskog istraživanja i saznanja. Ta odredba dovodi u pitanje naziv "misaoni eksperiment" jer, suštinski, spada po postupku u teorijska istraživanja. Međutim, predmet im može biti strogo empirijski, a logika eksperimentalna.

Razmotrimo strukturu pravog eksperimenta, koji može biti jednostavan (nema kontrolnu već samo eksperimentalnu grupu) ili složen (sa eksperimentalnom i kontrolnom grupom). Prvi činilac eksperimenta je eksperimentator - subjekt - naučnik koji planira, sprovodi eksperiment i zaključuje na osnovu rezultata. Saradnici eksperimentatora su subjekti - pomoćnici

¹⁴⁸ Nejgel, Ernest u: Miroslav Pečujlić: Metodologija društvenih nauka, str. 447 - 454.

eksperimentatora sa tačno utvrđenim ulogama i funkcijama u eksperimentu.

Eksperimentalni činilac je drugi bitan deo eksperimenta. On može biti jednostavan i složen, može biti stvaran ili fiktivan predmet, iskaz, zvuk, boja, određena ličnost, određena radnja ili čin, događaj, itd., zavisno od predmeta istraživanja. To može biti i prikazivanje filma, fotografije, pozorišne predstave, čitanje proglasa i tome slično.

On može biti faktički, tako da se njime rukuje, pojačava ili smanjuje intenzitet delovanja, itd., ili u kvazi eksperimentima, samo izabran iz reda već delujućih činilaca, nezavisnih od volje eksperimentatora. Delovanje takvog činioca se samo posmatra.

Treći bitan činilac je eksperimentalni subjekt, odnosno eksperimentalna grupa, pojedinac ili najčešće odabrana grupa koja se izlaže dejstvu eksperimentalnih činilaca. Efekt delovanja eksperimentalnog činioca na eksperimentalnu grupu je reagovanje eksperimentalne grupe, verbalnim ili stvarnim ponašanjem.

Kontrolna grupa nije obavezni činilac u svim eksperimentima, ali je valjano izvođenje eksperimenta u prirodnim uslovima ili prirodnog eksperimenta (kada je to moguće). Ona se ciljno formira, a sastav joj je, po svim bitnim obeležjima, što približniji eksperimentalnoj grupi. Istovetan sastav nije moguć jer se ne sastoji od "replikanata". Ova grupa je zaštićena a od delovanja eksperimentalnog činioca, ali se ponašanje te grupe pomno proučava da bi se moglo porediti sa ponašanjem eksperimentalne grupe.¹⁴⁹

Četvrti bitan činilac su uslovi u kojima se eksperiment izvodi. Njime treba obezbediti neometano izvođenje eksperimenta u prostoru i vremenu u skladu sa planiranom procedurom. Među bitne ciljeve obezbeđenih uslova svakako spadaju zaštita od delovanja neželjenih i nekontrolisanih faktora i od pojave "parazitskih" - neželjenih i neplaniranih učinaka.

Eksperiment je troetačni proces koji se odigrava kroz etape: pripremnu, aktivno radnu i posljedičnu. U prvoj etapi se vrše pripreme za izvođenje eksperimenta, u drugoj se obavljaju eksperimentalne radnje, a u trećoj obavlja proučavanje, konstatuju i koriste rezultati. Druga i delovi treće etape ponekad se spajaju.

Treba napomenuti da eksperiment u društvenim naukama ne mora imati samo jednu eksperimentalnu ili samo jednu kontrolnu grupu. Naprotiv, broj grupa zavisi od predmeta i plana izvođenja eksperimenta.

Eksperiment kao metoda naučnog empirijskog istraživanja strogo je planirano i sistematsko delanje. Uprkos tome, tokom eksperimenta, nisu isključeni slučajni događaji. To zahteva utoliko detaljnije planiranje koje predviđa i situacije u kojima se mogu javiti nepredviđeni događaji. Kako ima kratkotrajnih i dugotrajnih eksperimenata u kojima učestvuju i dobrovoljne grupe i pojedinci, moguće je da dođe do osipanja grupa ili nekih društvenih obeležja pojedinaca.

Bitni sadržaji plana toka eksperimenta su:

- (1) prostor i prostorni uslovi izvođenja eksperimenta;
- (2) vreme izvođenja eksperimenta što podrazumeva vreme počinjanja i završetka eksperimenta, izlaganja delovanju eksperimentalnog činioca, vreme utvrđivanja efekata njegovog delovanja, vreme angažovanja kontrolne grupe, itd.;
- (3) način izlaganja eksperimentalne grupe delovanju eksperimentalnog činioca;
- (4) način delovanja eksperimentalnog činioca i evidentiranja efekata tog delovanja;

¹⁴⁹ Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Repetitorijum

- (5) definisanje i opis eksperimentalne situacije;
- (6) merenje i konstatovanje rezultata ostvarenih eksperimentom;
- (7) analiza rezultata i ostvarenog toka eksperimenta, zaključivanje o metodskim činiocima eksperimenta i istraživanoj pojavi;
- (8) generalizacija i teorijsko uopštavanje rezultata;
- (9) sagledavanje i predlaganje mogućeg korišćenja rezultata i eventualna primena rezultata.

U plan naučnog eksperimenta nužno su ugrađeni principi: a) društvene osetljivosti; b) naučne i društvene etike; c) dobrovoljnost učesnika (čije značenje treba bliže precizirati); d) višestruke odgovornosti naučnika - eksperimentatora. Svaki učesnik u eksperimentu treba da bude dobro obavešten i svestan rizika koji preuzima uključujući se u eksperiment. Takođe, plan eksperimenta predviđa i mere za otklanjanje smetnji za normalno uobičajeno (prirodno - društveno) ponašanje subjekta obuhvaćenih eksperimentom.

Izložena struktura procesa eksperimenta i njegovog planiranja ne odnosi se na ex post facto eksperiment. Najkraće rečeno, ovaj se kvazi eksperiment odnosi na prošli, završeni događaj o kome postoje podaci. Ti se podaci sakupljaju, prilagođavaju i obrađuju saglasno odredbama "sekundarne analize". Ako se na osnovu njih može konstruisati misaoni model, onda se može izvesti "modelni eksperiment", odnosno "simulacioni eksperiment" u kome se variraju razni činioci i odredbe za koje se osnovano veruje (na osnovu podetapa) da su značajno uticali na odigravanje pojave.

Ako to nije moguće (a najčešće jeste), ostaje se na nivou statističke sekundarne analize u kojoj se, zavisno od podataka, mogu naglašavati neki aspekti.

Eksperiment u društvenim naukama nije čest i afirmisan metod naučnog istraživanja, ali je u određenim strukama vrlo afirmisan. Dva su ključna razloga za to: prvo, predrasude o malim mogućnostima eksperimenta u istraživanjima u društvenim naukama i, drugo, predrasuda o skupoći ovog metoda. Međutim, neke oblasti društvenih nauka, kao što su andragogija i pedagogija, informisanje i komuniciranje (naročito medijsko), socijalnog rada, ekonomije i politikologije veoma su pogodne za korišćenje eksperimenta kao metoda istraživanja.

4.4. Metod analize (sadržaja) dokumenata

U nauci i metodologiji uobičajen je naziv "metod analize sadržaja", ali je taj naziv restriktivan i zbog toga suštinski netačan. Njegova netačnost proizlazi iz činjenice da određene društvene nauke ne stiču naučna saznanja samo i na osnovu isključivo sadržaja dokumenta, već i na osnovu njegove forme, sastava, materijala od koga je sačinjen, itd.

Dokumentom se može smatrati svaka stvar i predmet koji sadržajem, formom i sastavom može biti izvor obaveštenja. To može da bude pisani tekst, crtež, slika, skulptura, notni tekst, audio ili video snimak, itd. Očigledno je da ova činjenica ne omogućava dosadašnju uobičajenu odredbu o analizi (sadržaja) dokumenata kao o metodi koja obezbeđuje posredovane podatke. Naime, pisani dokumenti pretežno jesu posredno svedočanstva, ali su ona često i neposredovana - kao što su npr. autobiografije. Međutim, neki materijalni proizvodi ljudi (zgrade, mašine, skulpture, parkovi, sprave, itd.) su izvori neposredovanih podataka. Stoga, analiza dokumenata je metod koji koristi izvore razne pouzdanosti i razne informativnosti - od potpuno pouzdanih do nepouzdanih. U nekim društvenim naukama ona je glavna ako ne i

jedina metoda.¹⁵⁰

Analiza (sadržaja) dokumenata prihvata se kao empirijska metoda istraživanja, ali ne i kao metoda sakupljanja podataka. Prema angažovanju čula može se smatrati auditivnom, vizuelnom, audiovizuelnom i faktičkom metodom saznanja. Ipak, specifičnosti ove metode je u tome što ona nije samo metoda empirijskih, već (možda i više) teorijskih istraživanja. Ne zapostavljajući ulogu čula, ovom metodom prevashodno otkrivamo smisao, značenje i značaj podataka promišljanjem sadržaja i forme dokumenta. Za razliku od drugih metoda sakupljanja podataka u kojima mi, kao u ispitivanju, pa i u eksperimentu, zahtevamo podatke i oni nam se po zahtevu prezentiraju, postupcima metode analize dokumenata mi otkrivamo podatke, definišemo i odabiramo, pri čemu je čulno angažovanje nužno, ali samo kao pomoćne, a misaoni proces bitan. Stoga ovu metodu prihvatamo kao teorijsko-empirijsku.

Neki autori svrstavaju analizu dokumenata u oblike posmatranja (R. Lukić je i naziva "posmatranje dokumenata").¹⁵¹ Drugi (S. Milosavljević) je smatraju specifičnom varijantom ispitivanja jer se na osnovu iskaza (pogotovu u pisanim dokumentima) stiče saznanje, što je svojstveno ispitivanju. Kako u ovoj metodi zaista otkrivamo izvesne sličnosti i sa metodom ispitivanja i sa metodom posmatranja, pa i eksperimenta, celishodno je tretiran kao samosvojestven.

Svako savremeno naučno istraživanje započinje primenom ove metode jer se na samom početku konceptualizacije obraća naučnom fondu - dakle pristupa njegovom izučavanju metodom analize (sadržaja) dokumenata. Istraživanje se i završava stvaranjem naučnog dokumenta.

Analiza dokumenata ima prednost u odnosu na druge metode time što omogućava istraživanje "na daljinu" bilo da se radi o vremenskoj, bilo o prostornoj udaljenosti, a upotrebljivija je u istraživanju prošlosti od ostalih, tačnije tu je nezamenljiva.

Dve su tehnike metode analize sadržaja dokumenata: (1) kvalitativna i (2) kvantitativna analiza. Objema se istražuje šta je i kako je rečeno, a kvantitativna analiza otkriva i to koliko je puta rečeno. Međutim, ovo na prvi pogled strogo razgraničavanje je formalno. Kvalitativna analiza se, po ovoj odredbi, bavi i kvantitativnim iskazima. Ako bi predmet analize bio jedan statistički izveštaj, očigledno je da se kvantitativna analiza ne bi bavila time koliko puta je određen broj upotrebljen ili koliko su puta upotrebljene tabele, grafikoni, itd. Razlika između ove dve tehnike je smisaono daleko suptilnija i svodi se na težnju iskazivanja dimenzija predmeta analize u sadržaju dokumenta. To se vidi i iz daljih odredaba ove dve tehnike. Iako obje istražuju tekst i kontekst; izrečeno, nagovešteno i prećutano; šta je autor izrekao i "šta je hteo da kaže", kvalitativnoj se analizi pripisuje: (1) ona je prethodna i privremena u odnosu na kvantitativnu analizu; (2) ona nije stroga već elastična, oslanja se na utisak; (3) ona služi za formiranje, ali ne i za proveru hipoteza; (4) od instrumenata ima samo nestandardizovan evidencioni list za unošenje podataka; (5) zaključuje o značenju rečenog.

Kvantitativnoj analizi se pridaje veći značaj i pripisuju joj se veće mogućnosti.¹⁵² Tako se ona smatra: (1) "frekvencijskom", odgovara i na pitanje "koliko"; (ona je sistematična); (3)

¹⁵⁰ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava.

¹⁵¹ Lukić, Radomir: Metodologija prava.

¹⁵² Novosel, Pavle: Metode političke znanosti - u: A. Bibić - P. Novosel: Politička znanost - Predmet i suština - metoda.

omogućava proveru hipoteza; (4) zahteva strogo definisanje kategorija i pojmova; (5) zaključuje o značenju i značaju rečenog; (6) zahteva izradu složenih i sistematičnih instrumenata: a) kodeks pojmova i šifara; b) sistematičan adekvatan evidencioni obrazac. Obje su u funkcionalnoj vezi.

Termiz, Dž. i Milosavljević, S. , pozivajući se na širu literaturu, na str. 460. "Uvoda u metodologiju politikologije" daju sljedeću komparaciju svojstava kvalitativne i kvantitativne metode:

1. Preliminarno čitanje obaveštajnog materijala u svrhu postavljanja hipoteza i otkrivanja novih odnosa *za razliku od* systemske analize sadržaja u svrhu iskušavanja hipoteza

2. Impresionalistički postupak za iznošenje zapažanja o svojstvima sadržaja *za razliku od*

systemske postupka za prikupljanje preciznih, objektivnih i pouzdanih podataka

3. Dihotomijski atributi, tj. atributi za koje se može jedino reći da određenom predmetu pripadaju ili ne pripadaju *za razliku od* atributa koji dopuštaju egzaktna merenja (tj. pravih kvantitativnih varijabla) ili hijerarhijsko ređanje (tj. nizova)

4. "Elastičan" postupak za iznošenje deskriptivnih opažanja o sadržaju ili za "kodiranje" sudova *za razliku od* "starog" postupka za te iste svrhe

Metoda analize dokumenata, uprkos postojanju celovitih dela i naših domaćih knjiga (Stojak, Rudi: "Metoda analize sadržaja"), tek se mora istraživati jer postoje još mnoge važne zablude i neshvaćene mogućnosti. Tako još uvek postoji zablude da se kvalitativnom analizom ne mogu proveravati hipoteze, da je ona samo "imprerionistički postupak", da je isključivo "prethodna", itd. Ona sve to može biti, ali u okviru projekta ona to i ne mora da bude. Njenu ulogu određuje projekt istraživanja - njegov deo "način istraživanja". Tako ona može da bude jedina metoda istraživanja (npr. pri istraživanju sadržaja lista), a može da bude samo jedna od metoda ili samo pomoćna metoda.

O potrebi istraživanja metode analize sadržaja dokumenata govore i mnogi njeni nazivi koji su u upotrebi.

Proces primene analize (sadržaja) dokumenata teče ovako:

(1) otkriva se stvarni poseban predmet analize sadržaja dokumenata u okviru predmeta istraživanja;

(2) otkrivaju se hipoteze i indikatori s kojima je primena analize u neposrednoj uslovnoj vezi. To su svi indikatori koji su suštinski iskaz dat u određenom tekstu eksplicitno ili implicitno;

(3) opredeljuje se između kvalitativne i kvantitativne analize sadržaja dokumenata ili se utvrđuje koji deo predmeta - hipoteze - indikatora koji će se osloniti na kvalitativnu, a koji na kvantitativnu analizu;

(4) utvrđuje se uloga jedne i druge u procesu istraživanja i njihov međusobni odnos. Uloga ove dve tehnike u istraživanju i njihov međusobni odnos povezivan je sa odredbom direktne i indirektne analize. Direktna analiza bi bila ona u kojoj se ona odnosi na već određen predmet istraživanja i kada se analizom proveravaju hipoteze. U okviru naučno-projektovanog istraživanja analiza je direktna čak i kada nosi obeležja indirektne (npr. istraživanje sadržaja nekog lista ili skupa medija, i sl.).

U stvari, indirektna analiza je ona koja služi izvođenju i razvijanju početnih hipoteza;

(5) razvijanje koncepta primene analize, njenog stvarnog sadržaja i obuhvata konkretizovanje zadataka analize;

(6) izrada instrumenata analize.

Procedura izrade instrumenata teče ovako:

Prvo se konstatuje da li su nam instrumenti zaista potrebni. Ako smo se opredelili za kvalitativnu analizu kojom ćemo samo popisati naslove, odnosno teme u jednom listu, ne moramo konstruisati nikakve instrumente. Dovoljni su čisti mali papirići na koje ćemo pribeležiti broj ili datum lista, naziv teme ili naslov napisa i to je dovoljno. Ako se odlučimo na evidentiranje nekoliko obeležja (karakteristika) objavljenih priloga - napisa u listu, može nam zatrebati kolektivni ili grupni evidencioni list koji bi sadržavao mogućnost evidentiranja više povezanih podataka. Npr. podatke o broju - datumu lista, podatke o temi, o žanru, adresatu i izvoru podataka. Ovo su slučajevi kada još nemamo plan primene metoda analize sadržaja dokumenata. Međutim, ako je projektom istraživanja predviđena primena metoda analize sadržaja dokumenata, nije preporučljivo propustiti izrade plana postupaka i instrumenata.

Primena kvalitativne analize sadržaja u principu ne zahteva nikakve instrumente (ni kodeks pojmova i šifara, ni evidencioni obrazac), a često ne može poslužiti ni za proveru hipoteza. U istraživačkoj praksi stvar je nešto drukčija. Npr. u hipotezi može stajati stav da su u listu "X" "prilikom pisanja na određenu temu korišćeni mnogi pežorativni epiteti o ličnosti N.N.". Ova se hipoteza može potvrditi ili negirati i kvalitativnom analizom, na osnovu stečenog utiska uvidom i jednostavnim evidentiranjem - citiranjem takvih izraza, bez tačnog navođenja broja.

Da bismo došli do plana primene kvalitativne analize i evidencionog obrasca, moraćemo poći od analize stavova hipoteza i varijabli koje sadrže i analizirati indikatore kojima se oni proveravaju. Gde god kao indikator stoji stav, iskaz, tvrdnja, akt, odredba propisa, dopis i slično, moramo ga podvrći strogoj pojmovnoj i drugoj analizi, tačnije analizi smislenih iskaza. Da bi iskazi u bilo kom obliku mogli biti pokazatelji, mi moramo da otkrijemo kako suštinski mora da glasi, šta mora da tvrdi i šta da znači da bi bio indikator. Stoga nam je prvi postupak da analiziramo odnose stavova hipoteza i iskaza (u bilo kom obliku) kao indikatora, te na osnovu toga pravljenje odgovarajućeg popisa (liste) bitnih pojmova i iskaza.

Naredni postupak je analiza teorijskog i operacionalnog predmeta istraživanja koji sadrže sve ključne pojmove i definicije i bitne stavove - eksplicitno ili implicitno iskazane.

Ako su u međuvremenu napravljeni upitnici, osnove za naučni razgovor ili protokol posmatranja, i njih detaljno analiziramo jer nas upućuju na potrebne pojmove i iskaze. Tek na osnovu svih navedenih analiza formira se radna grupa pojmova, iskaza i njihovog značenja kao osnova izrade kodeksa pojmova i šifara i evidencionog obrasca. Za kvalitativnu analizu nije nužan istinski kodeks, te je dovoljan okvirni orijentacioni koji ukazuje na to šta možemo tražiti u tekstu. Često se faktički kodeks i obrazac spajaju tako što evidencioni list sadrži popis pojmova i iskaza i mesta za upisivanje podataka. Radi lakšeg rukovanja, neki istraživači pretvaraju evidencioni obrazac u pregled pitanja sa prostorom za otvoreni odgovor. Npr. pitanje je kom žanru pripada analizirani novinski napis - u skraćenom obliku: žanr. Odgovor može biti: vest ili šifra 1. Ovo je primer za otvoreni evidencioni list (otvorena su i pitanja i odgovori) što odgovara kvalitativnoj analizi sadržaja. Ali postoji i tzv. zatvoreni evidencioni obrazac koji odgovara statičkom kodeksu u kvantitativnoj analizi sadržaja dokumenta.

U kvantitativnoj analizi izrada kodeksa pojmova i šifara je obavezna.¹⁵³ Procedura izrade

¹⁵³ Tanić, Živan: Metode posmatranja (analize) dokumenata, str. 136-174 u zborniku: Metodologija istraživanja

kodeksa ista je sa procedurom koju smo izložili (analiza hipoteza, analiza indikatora, analiza predmeta istraživanja, formiranje potrebnih listi), samo što kodeks pojmova i šifara prethodi izradi evidencionog lista. Uloga kodeksa je da usmerava istraživača na potrebnu materiju, da mu pomogne da shvati iskaze koje analizira i da im prepozna značenje i evidentira ih. Kodeks je i osnova za izradu evidencionih lista ("araka") koji može biti zatvoren. Naime, takav evidencioni list sadrži sve pojmove i iskaze i sve šifre koje sadrži i kodeks, a podaci se unose stvaranjem znaka (+) ili (-) preko odgovarajuće šifre zavisno od toga da li se tvrdi ili odriče. Pri obradi ovakvog obrasca, pogotovu ako je kolektivan, imaju se znatne tehničke prednosti, ali je veoma težak analitičarima za primenu zbog nedovoljne preglednosti, dolazi do grešaka koje se teško otkrivaju i ispravljaju.

U odnosu na sadržaj kodeksa pojmova i šifara evidentne su dve koncepcije. Prvu je zasnovala grupa naučnika i istraživača SAD, sa Berelsonom na čelu, Lazarsfeldom, A. Georgom i drugima. Ona smatra da sadržaj kodeksa čine dve vrste kategorija: kategorije sadržaja (šta je rečeno) i kategorije forme (kako je rečeno). Po toj koncepciji u kategorije sadržaja spadaju (prema knjizi Dževada Termiza i S. Milosavljevića: "Uvod u metodologiju politikologije" str. 468):

1. kategorije materije (supstance) - kategorije i pojmovi koji su upotrebljeni u saopštavanju predmeta kojim se sadržaj bavi (koji ima karakteristike predmeta u rečenici);

2. kategorije usmerenosti - onog što je rečeno - tj. kategorije osnovnog odnosa prema predmetu (kvalifikacije predmeta kao pozitivnog - negativnog); odnosa prema predmetu kao: odobravanje - neodobravanje, sklono - nesklono, optimističko - pesimističko itd.);

3. kategorije standarda ili opštih merila - koje se koriste kao osnovni kriterijum klasifikacije ili procene usmerenosti sadržaja (npr. odgovornost, demokratičnost, autokratičnost, birokratizam itd.);

4. kategorije vrednosti - kategorije ciljeva i želja, najuže povezane za kategorije standarda. Može se reći da su to kategorije kojima se kroz ciljeve subjekata izražavaju njihove društvene osobine i orijentacione vrednosti kao što su: ljubav, čovekoljublje, autoritet itd. Ove kategorije se, po pravilu, odnose na krajnje ciljeve;

5. kategorije metoda ili sredstava koje se bave načinom na koji se žele postići određeni rezultati delovanja;

6. kategorije osnovnih crta - karakteristika subjekata koji su tretirani u poruci;

7. kategorije aktera - nosilaca radnji u poruci, koje se odnose na učesnike u procesu tretiranom u poruci, na njihove uloge, funkcije i mesta u procesu;

8. kategorije autoriteta - koje se odnose na one subjekte ili činioce na koje se autor iskaza poziva kao na autoritet s ciljem da pojača vrednosti svojih stavova ili izvora informacija;

9. kategorije porijekla - koje se odnose na porijeklo informacije - sredinu iz koje je potekla;

10. kategorije cilja - koje se odnose na adresata kojem je poruka upućena.

Kategorije forme (kako je rečeno) bile bi:

1. kategorije oblika saopštavanja i načina saopštavanja, koje se bave samo opštim oblicima (npr.: radio-emisija, "dnevnik", komentar, Savetovanje sociologa itd.);

2. kategorije oblika izjava i sudova (činjenični, preferencijalni i identifikacioni, koji se među sobom mogu deliti na: kriterijumima vremena, izvesnosti itd.);

3. kategorije intenziteta, koje se odnose na snagu iskaza (emocionalnost, angažovanost itd.);

4. kategorije trikova, koje se odnose na upotrebljene konstrukcije, simbole, figure i sl. u iskazu.

Na isti način ove kategorije navode i M. Vujević, S. Milosavljević, I. Radosavljević, Ž. Tanić i drugi. Međutim, analiza sadržaja dokumenata ne može se potpuno shvatiti bez detaljnog proučavanja knjige Rudi Stojaka "Metoda analize sadržaja".¹⁵⁴

Izloženom konceptu istraživanja sadržaja preko kategorija i pojmova, odnosno kodeksa pojmova i šifara i evidencionog obrasca, mora se priznati trajan veliki doprinos konstituisanju analize sadržaja u poseban istraživački metod, kao i doprinos standardizacije i formalizacije. Bez toga korišćenje računara nije moguće.

Izloženi koncept ima i znatne slabosti. Svaki opis događaja, na bilo koji način, nužno je umanjenje izvornosti osnova našeg saznanja. Svako razlaganje iskaza kao celine na pojmove je drobljenje iskaza i dalje udaljavanje od izvornosti. Nijedna poruka ne iskazuje se pojmovima, već smislaonim, značenjskim iskazima - stavovima, sudovima, zaključcima itd. Svođenje složenih iskaza na kategorije i pojmove osiromašivanje je njihovo i otvaranje mogućnosti za donošenjem potpuno pogrešnog suda i zaključka.

Još 1980. godine S. Milosavljević u knjizi: "Istraživanje političkih pojava" sugerira drukčiji koncept koji se zasniva na formiranju kodeksa iskaza standardizovanih značenja na osnovu modela društvenih procesa, strukture i sistema. Tu se računa sa intenzivnim korišćenjem računara i sa izradom odgovarajućih fraza i rečnika, o čemu govori Rudi Stojak. Sugerira se izrada i korišćenje sukcesivnog i kontinuiranog kodeksa.

Prikazana struktura kodeksa kategorija i pojmova ne može se primeniti bez velike dorade i operacionalizacije u skladu sa karakteristikama predmeta i metoda svake pojedinačne naučne discipline.¹⁵⁵

Napomenimo još da izložena koncepcija nastaje još daleke 1942-46. godine, a da su njena izučavanja u nas, kao inovacije, uglavnom izostale.

Analiza (sadržaja) dokumenata ne svodi se samo na izradu instrumenata i njihovu primenu. Izradi instrumentarija prethodi prvo određivanje jedinica analize. One se određuju u više nivoa: kao dokumenti (list "X"), kao celine dokumenata (politička rubrika), kao najuža celina (napis u političkoj rubrici lista "X"), a moguće je odabrati još elementarnije celine - do određenog znaka.

Kada smo odabrali izvore - dokumente na osnovu kojih ćemo analizom saznati bilo pojavu bilo prezentaciju pojave, bilo i jedno i drugo, prvo moramo odrediti jedinice analize. Opšte pravilo je da jedinica analize mora da bude sadržajna, formalna, logička, smislaona celina koja se može i fizički odrediti. Na primer, to može biti jedan broj lista, jedna rubrika lista, jedan napis lista, jedna tema, jedna odlika, itd. Bitno je da se jedinica analize može identifikovati i shvatiti kao celina, makar to bilo i samo jedno slovo, jedan znak.

¹⁵⁴ Stojak, Rudi: Metoda analize sadržaja.

¹⁵⁵ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava.

S obzirom da smo pominjali direktnu i indirektnu analizu, analizu teksta (onog što je rečeno) i analizu konteksta (onog što je autor htio da kaže), moramo misliti o jedinicama analize i teksta i konteksta.

Jedinice "manifestno iskazanog" možemo odrediti kao celine rečenog koje ćemo analizirati. Unutar njih moramo razlikovati:

- (1) gramatičke celine;
- (2) jedinice analize rečenog;
- (3) jedinice klasifikacije;
- (4) jedinice signiranja - kodiranja;
- (5) jedinice prebrojavanja.

Procedura i inače teče po sljedećem redosledu:

(1) određivanje dokumenta koji se podvrgava analizi. To ne mora da bude samopisani dokument, te je izraz "gramatička celina" samo uslovan, a stvarno se radi o smislaonoj značenjskoj celini;

(2) utvrđuje se šta će se zaista analizirati - dokument kao celina, delovi dokumenta, svojstva dokumenta ili svojstva pojave o kojoj dokument sadrži izvesne iskaze u bilo kom obliku;

(3) šta će se i kako signirati - obeležavati - šifrovati;

(4) šta će se i kako, po kojim kriterijumima klasifikovati - što se mora odrediti istovremeno sa šifrovanjem, jer šifre pokazuju pripadnost određenim vrstama odnosno članovima klasifikacije;

(5) šta će se prebrojavati (samo u kvantitativnom istraživanju).

Sve to je rečeno i sadržano u kodeksu pojmova i šifara, evidencionom obrascu i uputstvu o postupanju u radu na analizi.

Završni postupak je obrada podataka do kojih se došlo analizom. Obrada podataka do kojih se došlo realizuje se u okviru kvalitativne analize formiranjem stavova, sudova i zaključaka o predmetu istraživanja. Na primer: "Napisu su temu MM obrađivali s puno ozbiljnosti"; "Obaveštenja orijentacione vrednosti u napisima političke rubrike bile su humanost, mir, demokratija" - i sve to na osnovu uvida u napise (tekst) i osnovane impresije.

Na isti način se postupa i sa saznanjima o kontekstu.

Obrada podataka do kojih se došlo kvantitativnom analizom sadržaja dokumenata složenija je. Prvo, obavljaju se svi odgovarajući matematičko-statistički postupci i sve radnje predviđene planom obrade. Potom se na osnovu tih podataka zaključuje o potvrđenosti, delimičnoj potvrđenosti ili odbačenosti hipoteze (hipoteza), pa se na kraju formiraju kvalitativni i kvantitativni zaključci o predmetu istraživanja. U obradi podataka kvantitativne analize sadržaja važe sva pravila koja se primenjuju za obradu podataka empirijskih istraživanja, o čemu će biti reči u posebnom delu ove knjige.

4.5. Biografska metoda

Biografska metoda se može posmatrati kao granična metoda između metoda sakupljanja podataka i tzv. operativnih metoda, kao i između metoda koje imaju svoje tehnike prikupljanja podataka i onih koje nazivamo konceptualnim, tj. metode koje imaju razvijenu koncepciju i sistem u prikupljanju podataka, njihovoj obradi i zaključivanju na osnovu njih, pri čemu koriste tehnike prikupljanja podataka drugih metoda prikupljanja podataka. Ona je u osnovi

kvalitativna metoda, što ne isključuje primenu kvantifikacija, primenu statističke opšte naučne metode i matematičkih postupaka. Najbližija je, po svojim tehnikama i postupcima, analizi sadržaja dokumenata i metodi ispitivanja.¹⁵⁶

Teškoće u njenom preciznijem određivanju proizlaze iz dve etape njenog razvoja. Prva etapa odigrava se počev od 1914. i vezana je za osnivače ove metode F. Znanjeckog i I. Tomasa, a završava se oko 1934. godine. U tom periodu do afirmativnog izraza došla je izvorna koncepcija ove metode, čije su osnovne postavke: (1) lična dokumenta su pouzdan izvor naučnog saznanja;

(2) neka od njih daju prvenstveno objektivne podatke, a neki od njih daju uvidi obaveštenja o subjektivnom doživljavanju i odnosu prema objektivnoj situaciji;

(3) mnoštvo ličnih dokumenata, ako potiču iz reda pripadnika iste klase, iste grupe, sloja, itd. dovoljno su pouzdan osnov da se zaključuje o celini te klase, grupe, sloja odnosno o bitnim odredbama većine pripadnika te klase, grupe, sloja;

(4) preko ličnih dokumenata saznaju se ne samo faktička ponašanja već i razlozi takvih ponašanja;

(5) lična subjektivna dokumenta su istinita jer su iskrena, a svaki subjekt na svoj način razume, tumači i doživljava objektivnu situaciju;

(6) autor ličnih dokumenata je lično subjekt koji dobrovoljno i čak samoinicijativno učestvuje u istraživanju;

(7) metoda je pogodna kako za mikro tako i za makro istraživanje.

Promotori ove metode razlikuju dve osnovne vrste dokumenata: a) dokumenta koja po službenoj dužnosti stvaraju određene institucije u okvirima svojih nadležnosti (institucije vlasti, crkve, institucije za socijalni rad, razne organizacije, itd.); b) lična dokumenta koja stvara subjekt - jedinica posmatranja, prvenstveno pisma raznih vrsta, autobiografije i biografije. Autobiografije i biografije treba razlikovati. Autobiografijama se smatraju izvorni pisani iskazi o sopstvenom životu, a biografijama pisani iskazi koje je, na osnovu usmenog iskaza ili na osnovu drugih izvora oblikovao neko drugi. U nekim slučajevima to može da bude i sam istraživač.

Osnovna ideja, na kojoj se zasniva koncepcija metode, jeste da se saznaju istinite i što potpune biografije subjekta i da se posredstvom individualnih biografija saznaju odredbe raznih zajednica, grupa, itd.¹⁵⁷

U prvoj fazi primene ove metode osnovni oslonac i osnovni izvori bili su lični dokumenti čiji su tvorci bili subjekti - jedinice istraživanja i koji su manje-više spontano i slobodno kreirani. Tokom vremena utvrdilo se da je neophodno afirmisati i primeniti princip komplementarnosti. Bitan zahtev primene ovog principa je istovremeno korišćenje i razmatranja službenih i privatnih dokumenata odnosno biografija i autobiografija, što je povećalo objektivizaciju i istinitost saznanja.

Narednu fazu karakterišu orijentacija na izradu autobiografija "po zahtevu" ("naručene" ili "usmerene" autobiografije). Istraživači su kroz praksu istraživanja otkrili tri bitne teškoće

¹⁵⁶ Bogdanović, Marija: Metodološke studije, Institut za političke studije, Beograd, 1994, str. 121-178.

¹⁵⁷ Termiz, Dževad, Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, Grafit, Lukavac, 2001, str. 171-173. Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni glasnik, Beograd, 2000, str. 570-575.

u primeni ove metode. Prvo, u makroistraživanjima javile su se znatne teškoće oko obezbeđivanja i dokazivanja reprezentativnosti. Ovo je trajan i teško otklonjiv problem. Drugo, javljale su se ogromne teškoće u obradi podataka zbog raznih naglašavanja, obima i nivoa obrade pojedinih pitanja. U početku, dok su izvori bili prvenstveno lična pisma poljskih naseljenika u kojima su oni opisivali svoj položaj naseljenika u Sjedinjenim Američkim Državama bila su reprezentativna za sloj. Međutim, kada je predmet istraživanja postala šira problematika (npr. maloletnički kriminal i maloletničke "bande", položaj žena itd.), nastala je ideja o usmeravanju autora da u biografijama i pismima koja se upućuju istraživačima potpune i obavezno opisuju događaje i doživljavanja od interesa za predmet istraživanja. Na taj način obrada i uopštavanje podataka su veoma olakšani, biografije - autobiografije su umnogome strukturno standardizovane, ali su istovremeno umnogome izgubile od svoje spontanosti i izvornosti.

Razvoj tehnike i prakse istraživanja, prvenstveno u SAD, doneli su znatne promene u primeni ove metode, naročito u njenom drugom afirmativnom periodu od oko 1960. do oko 1978. godine. Osim primene principa komplementarnosti (poređenja službenih i privatnih biografskih i autobiografskih podataka) i razvoja neke vrste neusmerenog usmenog i pismenog intervjua, javile su se orijentacije na: a) otklanjanju velike smetnje u nepismenosti i nenaviknutosti na pismeno izražavanje; b) na razvoj dotadašnjih mogućnosti biografske metode primenom raznih tehničkih aparata i korišćenjem posmatranja sa učestvovanjem.

Tako su nastale tri osnovne situacije u ulozi biografskih dokumenata u biografskoj metodi:

(1) lični i službeni - institucionalni dokumenti su jedini izvori saznanja;

(2) lični i službeni - institucionalni dokumenti su glavni izvor, a uz njih se koriste i drugi izvori (ankete, intervjui, posmatranje);

(3) lični i službeni dokumenti su pomoćni ili paralelni izvori, a neki drugi su osnovni (npr. neposredno posmatranje sa učestvovanjem).

Kroz ove tri situacije održana je težnja da se ostvari tzv. "prag zasićenosti" podacima koji pokazuju da se kod pripadnika iste grupe - klase - zajednice ponavljaju isti odnosno veoma slični osnovni obrasci životnog ponašanja u njihovim autobiografijama odnosno biografijama. Ponavljanje istih osnovnih obrazaca životnog ponašanja u njihovim stvarnim biografijama, po ideji biografske metode, otklanja prigovore o nedovoljnoj reprezentativnosti i pouzdanosti iskustvene osnove podataka.

Od početne spontanosti, vremenom je metoda prešla na izgrađenu osnovnu proceduru istraživanja koju čine:

(1) detaljno informisanje o predmetu istraživanja i predmetnoj sredini - što je stvar konceptualizacije, izrade projekta istraživanja i eventualnog orijentacionog istraživanja;

(2) izbor potrebnih podataka i načina dolaženja do podataka - što je takođe zadatak projekta istraživanja. Ovde se već javljaju mogućnosti za obezbeđivanje odgovarajućih, kvalitetnih uzoraka, pa i dokazivanje da spontani masovni skup, koji se eventualno odazove na poziv preko medija, više odgovara stvarnoj statističkoj masi nego statističkom reprezentativnom uzorku smatra se suvišnim;

(3) prikupljanje podataka odnosno izvornih dokumenata i izgradnje "baznih podataka" - baze podataka. Pritom, računari omogućavaju formiranje raznovrsnih registara kao što su glavni, analitički, dnevници istraživanja, evidencija prepiske, itd.;

(4) analiza i ocena prikupljene građe;

(5) na osnovu nje, zaključivanje o predmetu istraživanja.

Svojstva biografske metode upućuju na korisnost sekvencijalnih analiza. Međutim, ove analize nisu etapne, kao što je to slučaj kod posmatranja, već su to analize po posebnim delovima i primenjenim metodama ili po skupovima istorodnog iskaza pojedinaca.

Najveći stepen svoje afirmisanosti biografska metoda doživela je u SAD, a u Evropi u Mađarskoj. U ostalim delovima sveta ona se nije afirmisala kao druge istraživačke naučne metode. Ipak, u analitičkoj praksi medija veoma je razvijena forma "pisama čitalaca, slušalaca, gledalaca", a u sindikalnoj i u praksi nekih institucija analiza molbi i žalbi, što je varijanta biografske metode.

U vezi s biografskom metodom može se postaviti više pitanja. Među prvim je pitanje: da li se savremena biografska metoda može smatrati posebnom metodom s obzirom na načine sakupljanja podataka? Nema razloga da se ova metoda takvom ne smatra, jer nemaju sve metode svoje sopstvene tehnike prikupljanja podataka.

Drugo pitanje je nesumnjivo: da li je to isključivo kvalitativna metoda? Po svojoj suštini ona je kvalitativna, ali, kao što smo već rekli, to ne isključuje kvantifikaciju i statističku metodu.

I treće, veoma interesantno pitanje je: zašto se ona nije šire afirmisala? Očigledno je da se savremenom koncepcijom naučnog istraživanja smatra ona koja podrazumeva istovremeno korišćenje više metoda, uključujući i ispitivanje, analizu sadržaja dokumenata i posmatranje. Međutim, iskustva ove metode ne mogu se zanemariti, a u nekim oblastima nauke i struke (npr. socijalni rad, neke oblasti prava, itd.) ova metoda je veoma produktivna i prodorna, mada se može smatrati metodom srodnom metodama aksiološkog pravca.

4.6. Metoda studije slučaja

Metoda studije slučaja spada u operativne, konceptualne, empirijsko-teorijske metode istraživanja. Njoj se može opravdati i epitet eksperimentalne metode. Ova metoda nastala je kao primenjena istraživačka metoda polovinom prošlog veka, a njenoj svetskoj afirmaciji posebno je doprineo Lipset, naučnik iz SAD.¹⁵⁸ Međutim, ova metoda u nas nije šire afirmisana, mada je korišćena i razvijena u istraživanjima problematike sindikata i javne uprave.

Kao i kod svih konceptualnih i operativnih metoda i ovde se ponavljaju pitanja da li se ona zaista može prihvatiti kao posebna metoda, da li joj naziv "metod studije slučaja" odgovara, da li je naučno validna i da li je dovoljno reprezentativna kao empirijska osnova naučnog uopštavanja, itd.

Metoda studije slučaja je neosporivo posebna po osnovnim postavkama koncepcije istraživanja (redosledima postupaka i primene tehnike, odnosima unutar istraživanja i logičko epistemološkim postulatima) i metodskim postavkama i prodornosti. Osnovne postavke metode studije slučaja (case method study) mogu se, pojednostavljeno, ovako predstaviti:

(1) Predmet istraživanja metodom studije slučaja može biti samo određena dinamička celina društvene realnosti koja se može jasno razlikovati od okruženja i čije se granične odredbe (početak i kraj) mogu osnovano empirijski utvrditi. Dakle, slučaj, pojam i termin koji se nalazi u nazivu metode kao fundamentalna odredba, bio on individualan, mikro ili makro slučaj, predmet je istraživanja ovom metodom. Ne može se osporavati da je definisanje pojma

¹⁵⁸ Bogdanović, Marija: Metodološke studije, str. 81-120.

"slučaj" i njegova empirijska identifikacija veoma složen i odgovoran naučnoistraživački posao, ali se isto tako to ne može smatrati smetnjom da se slučaj smatra predmetom ovoga metoda. To praktično znači opredeljenje da se naglasak stavi na saznanje o posebnoj, definisanoj, dinamičkoj društvenoj celini i njenim odredbama uključujući odnose¹⁵⁹ i veze sa okruženjem.

(2) Raznovrsnost slučajeva u društvu zahteva korišćenje svih raznovrsnih izvora podataka i raznovrsnih podataka, a to praktično znači i korišćenje svih metoda prikupljanja podataka, ali i svih osnovnih i opšte naučnih metoda. Stoga, nezavisno od toga da li je bilo moguće konstruisati i neku posebnu metodu prikupljanja podataka, karakterističnu za "metod studije slučaja", to nije bilo celishodno. Naprotiv, daleko je produktivnije uspostavljanje funkcionalne kombinacije proverenih metoda u cilju što veće istraživačke prodornosti.

(3) Metod studije slučaja oslanja se veoma mnogo na naučnoistraživački i teorijski fond - naročito na modele društvenih procesa i, istovremeno, na empirijske tokove zbivanja stvarnih događaja - slučajeva. Studijom slučaja naučno se rekonstruiše već poznati model, ali se formira i novi model na osnovu novostečenog aktuelnog saznanja.

Naziv "metod studije slučaja" izražava najbolje suštinu ovog metoda koja je u tome da se proces odigravanja jednog slučaja do detalja - od uzroka i povoda, od nastanka, rasta, kulminacije do stagnacije i završetka - prouči po strogo koncipiranoj istraživačkoj proceduri. To joj obezbeđuje duboku prodornost i svojstva "eksperimenta u prirodnim uslovima" odnosno tzv. prirodnog eksperimenta. Nazivi "metod slučaja (case method)", "analiza slučaja (case analysis)" su uži i jednostrani. Naime, ovde se radi o metodi u čiji osnov je ugrađen slučaj kao metodski princip.

Kao konceptualnu i operativnu metodu označili smo metodu studije slučaja zato što je ona metoda po koncepciji istraživačkog sistema, a bez svojih specifikiranih metoda; takođe, ona je u određenim istraživanjima dovoljna kao jedina, a u nekim složenim istraživanjima ona može biti samo jedna od metoda.

Smatramo je empirijsko-teorijskom iz dva bitna razloga: a) veoma je pogodna za empirijska istraživanja stvarnih društvenih događanja - npr. stvarnih društvenih akcija lociranih u vremenu i prostoru, pri čemu uspešno proverava konceptualne i teorijske modele; b) empirijskim istraživanjima formira pogodnu osnovu za koncipiranje teorijskih modela i njihovu dalju teorijsku razradu.

Prigovor o nedovoljnoj reprezentativnosti i nepodobnosti za uopštavanje nema osnove, osim izuzetno. Naime, poznato je da nepotpuna indukcija zna za izvođenje zaključaka o klasi i na osnovu samo jednog tipičnog primerka, a prilikom izbora predmeta istraživanja orijentacija je na tipičan slučaj (tipične slučajeve). Drugo, ne postoji pravilo da se mora, kada su u pitanju masovne pojave (npr. brak, porodica, vojna jedinica, preduzeće, organizacija, itd.), u jedno vreme da istražuje samo jedan slučaj, već je moguće i preporučljivo istraživanje "slučajeva u nizu" ili "mozaik slučajeva".¹⁶⁰ Tu se, kao i kod biografske metode, može govoriti o "pragu zasićenosti podacima" i o "osnovnim oblicima društvenog ponašanja" koji se, uz manja ili veća odstupanja, ponavljaju.

¹⁵⁹ Ristić, Živan: O istraživanju metodu i znanju, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995, str. 365.

¹⁶⁰ Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, Institut za političke studije, Beograd, 1980, str. 267-271. i "Politička akcija", Institut za političke studije, Beograd, 1976, str. 267-271.

Procedura istraživanja metodom studije slučaja zavisi od toga da li se istražuje individualni, mikro i makro slučaj, odnosno da li se istražuje završeni ili živi slučaj.

Pojmom "individualni slučaj" označavamo istraživanje koje obuhvata događanja vezana za jednog pojedinca. Pojedinačnost predmeta može da isključi neke od kolektivnih aktivnosti, ali to zavisi šta je pravi predmet istraživanja. Na primer, istraživanje: "profesionalni razvoj N.N." neće isključiti određene kolektivne aktivnosti.

"Mikroslučaj" znači da je predmet istraživanja neka mikrogrupa ili mikrozajednica (npr. jedno odeljenje nekog razreda u školi, određena redakcija medija, jedan pogon - organizacioni deo preduzeća, itd.) a "makroslučaj" podrazumeva neku veliku zajednicu ili organizaciju (npr. generalni štrajk saveza ili konfederacija sindikata). "Završeni slučaj" je onaj koji se već odigrao i spada u prošle slučajeve - mada posledice njegovog događanja još traju - pa se radi o rekonstruktivnom istraživanju. Ovakva istraživanja omogućavaju potpun proces izrade projekta istraživanja. Za razliku od njega, "živi slučaj" je onaj koji se upravo događa. Tu se javljaju dve osnovne situacije. Prva, povoljnija za istraživača je ona u kojoj se manifestuju najave nastajanja određenog slučaja, a druga, nepovoljnija, kada se nastali slučaj već odigrava. U prvom slučaju mogu se izvršiti pripreme za praćenje cijelog toka slučaja, a u drugom slučaju postoje dva istovremena zadatka: uključivanje u praćenje slučaja u fazi u kojoj se on već nalazi (a to može da bude i završna faza); b) rekonstrukcija već proteklih faza odigravanja slučaja. Povezivanje ova dva posebna dela (onog koji se već dogodio i onog koji se upravo događa) može biti u nekim situacijama konfliktnog karaktera, veoma otežano.

U principu opšta procedura primene metoda studije slučaja, uz uvažavanje pomenutih specifičnosti u praksi istraživanja, sastoji se iz sljedećih etapa i faza:

(1) Prva etapa započinje otkrivanjem problema odnosno slučaja koji će se istraživati i njegove razvojne faze u datom momentu, na osnovu podataka iz svih dostupnih izvora.

(2) Istovremeno stupanje u kontakt sa najobaveštajnijim i najkompetentnijim subjektima - akterima slučaja i priprema početnog instrumentarija koji se, ako nema vremena za izradu projekta, sastoji od podsetnika za neusmereni slobodni intervju i eventualnog popisa potrebnih dokumenata. To su početni, sastavni delovi idejne skice, koja ima početnu orijentacionu ulogu, u nedostatku projekta istraživanja.

(3) Na osnovu postignutog dogovora, a ako ga nije moguće postići i bez njega, vođenje preliminarne razgovora na osnovu kojih se stiču saznanja o bitnim akterima, događajima, postojećim izvorima podataka, itd. Ovako prikupljeni preliminarni podaci služe za: a) izradu izvedenog projekta istraživanja; b) za izradu popisa lica sa kojima treba obaviti intervju i za izradu podsetnika ili osnove za razgovor; c) za izradu popisa dokumenata u koja se obavezno mora ostvariti uvid; d) za izradu hronologije zbivanja koja će se sagovornicima stavljati na uvid sa zahtevom da je potvrde odnosno koriguju.

Poslije ove pripreme započinje terenski rad istraživanja tokom koga se obavljaju individualni intervjui i obavlja uvid u dokumenta, odnosno ona se sakupljaju i analiziraju. Ova faza prve etape istraživanja završava se izradom tri osnovna pregleda:

A) hronologije događaja (sa ulogama aktera);

B) pregleda najznačajnijih aktera sa njihovim ulogama i uticajima;

C) pregleda mogućih i dostupnih pouzdanih dokumenata i akata nastalih tokom događanja odnosno akata u pripremi.

Druga etapa započinje fazom izrade instrumentarija potrebnog za proveru valjanosti pomenutih pregleda. Najčešće se pripremaju:

- a) instrumenti za individualni i kolektivni intervju;
- b) kodeks i obrazac za kvalitativnu i kvantitativnu analizu sadržaja dokumenata;
- c) protokol za neposredno posmatranje - tipa "posmatrač - učesnik".

Naredna faza ove etape je sakupljanje podataka na osnovu popisa bitnih aktera i primenom tehnika sakupljanja podataka.

Na osnovu prikupljenih, sređenih i obrađenih podataka priprema se celovit izveštaj o istraživanom slučaju. To je u suštini detaljan opis procesa iako govori i o uzrocima, povodima, posljedicama, itd. Bitan zahtev je da taj opis - izveštaj ne sadrži stavove, sudove i zaključke istraživača, već samo verodostojno i argumentovano opisuje iskaze i ponašanja aktera. Funkcija ovog izveštaja je da bude podvrgnut kolektivnoj kompetentnoj verifikaciji na osnovu koje će se moći izvesti naučni zaključci i eventualne preporuke.

Sljedeća etapa je verifikacija pripremljenog izveštaja na skupu aktera i istraživača. Ponekad se ovakvi skupovi uopšte ne mogu održati, pa istraživači na razne načine konsultuju samo glavne protagoniste ili samo neke od najkompetentnijih ličnosti. U drugim slučajevima ovakvi verifikatorni skupovi mogu da budu veoma neprijatni i dramatični, jer mnogi akteri tek tada prvi put vide - saznaju celinu događanja i sve uloge i aktivnosti raznih aktera.

Posljednja etapa istraživanja je izrada konačnog izveštaja u čiji sastav ulaze i: a) pregled bitnih pitanja sa osnovnim stavovima o njima; b) pregled preporuka za primenu stečenih naučnih saznanja. Ta metoda studije slučaja preporučuje se i kao metoda akcionih istraživanja u svim oblastima društvenih nauka u kojima se istražuju društvene akcije.

Primena metoda studije slučaja u nizu zahteva određene specifičnosti u proceduri. Te specifičnosti proizlaze iz svojstava projekta i predmeta istraživanja. Dve su varijante dominantne. Prva podrazumeva istraživanje jednog značajnog, dugotrajnog, tipičnog slučaja u raznim fazama njegovog razvoja (npr. početak, kulminacija, stagnacija...) na osnovu jedinstvenog projekta - u formi panel ili longitudinalnog istraživanja. Druga je istraživanje po jedinstvenom projektu ili po jednom generalnom projektu i više potprojekata, istovremeno više srodnih ali različitih slučajeva. U takvom istraživanju se prvo konstituišu saznanja, radi i verifikuje izveštaj za svaki slučaj ponaosob, pa se iz njih izvodi generalni izveštaj. Njega nije celishodno razmatrati na verifikacionom skupu zbog neinformisanosti aktera. Ovaj tip primene metode studije slučaja vrlo reprezentativno i pouzdano pokazuje iste, zajedničke i različite odredbe, na njihove razlike i razloge identičnosti i neidentičnosti, kao i na tendencije u njima. Uz primenu odredaba komparativne metode, ovakva istraživanja imaju i prognostičku vrednost.

Slična je situacija i sa tzv. "mozaik metodom studije slučaja". Osnovna ideja je u tome da svi istovremeni slučajevi nemaju sve komponente i odlike u isto vreme podjednako razvijene. Stoga je sa prognostičkog stanovišta opravdano istraživati one slučajeve u kojima su pojedine komponente i odlike najrazvijenije odnosno najnerazvijenije. Njihovom komparacijom, kada je istraživanje izvedeno po istom generalnom projektu sa više adekvatnih potprojekata, kroz sintezu, daje veoma pouzdan naučni osnov za prognostička zaključivanja o razvoju pojave. Ni ova primena metoda ne traži generalni verifikacioni skup.

* * * * *

Na osnovu svega rečenog može se opravdano zaključiti da je metoda studije slučaja veoma pogodna za teorijska i empirijska istraživanja u svim društvenim naukama zbog svoje prodornosti, ekonomičnosti i prognostičnosti.

Osim navedenih operativnih metoda, obavezni smo da pomenimo još jednu specifičnu i u društvenim naukama veoma malo korišćenu i obrađivanu metodu. To je tzv. faktorska analiza čije su bitne karakteristike:

- 1) ona je Pre svega konceptualna i nema razvijena pravila i instrumente prikupljanja podataka, ali ima veoma razvijene procedure tretmana već pribavljenih podataka;
- 2) pribavljeni podaci moraju biti podobni za korišćenje matričnog računa;
- 3) spada u red multivarijantnih strukturalnih (i strukturalno-funkcionalnih) metoda, a kao numeričko-kvantitativna ima svojstva formalnog modela;

- 4) osnovne ideje na kojima se zasniva faktorska analiza su:

- A) pojave su međusobno povezane;

- B) povezanost može da bude uzročna i korelaciona;

- C) na osnovu jednih, mogu se proučavati druge pojave;

- D) povezanost pojava omogućava otkrivanje uzročnika - razumevanje korelativnih promena;

- 5) bitan napor faktorske analize usmeren je na otkrivanju koeficijenata korelacije i na formiranje odgovarajuće matrice.

- 6) faktorska analiza razvila je opšti model i posebne modele (geometrijski, komponentne analize, zajedničkih faktora, itd.).

Iako faktorska analiza Pre spada u metode obrade podataka, ovde smo je spomenuli zato što njeno korišćenje zahteva podatke određenih svojstava, dakle odgovarajuće načine njihovog prikupljanja. Razvijena je i afirmisana u psihologiji, naročito u delima Gilforda, Terstona, itd.

Na kraju razmatranja o metodama prikupljanja podataka, operativnim metodama, te konceptualnim metodama i metodama koje imaju sopstvene tehnike, instrumente i postupke prikupljanja podataka moramo da otklonimo jednu zabluđu koja je implicirana izjavama i klasifikacijama metoda, uključujući i klasifikaciju metoda prikupljanja podataka. Sve što ćemo reći već je na neki način sadržano u prethodnim izlaganjima, te je ovde dovoljno samo sažeto podsetiti na to.

Prvo, nema i ne može biti bespredmetnog sadržaja. Istraživački predmet može biti samo prošli, aktuelni ili budući, stvarni ili verovatni činilac, svojstvo, odnos i sl. društvene realnosti. Empirijska istraživanja mogu imati za predmet realnost ili onu moguću društvenu realnost koja se na neki način, posredno ili neposredno, zaista može ispoljiti. Teorijska istraživanja ne moraju se baviti prošlim ili aktuelnom realnošću, već se mogu baviti i samo zamislama kojima se mogu pridavati odredbe verovatne ili moguće realnosti koja se ne manifestuje izvan misaonog čak ni iskazom. Međutim, zahtev za intersubjektivnom proverljivošću zahteva mogućnost dokazivanja i opovrgavanja, a to dalje zahteva i odgovarajuće manifestacije. A to isključuje iz naučnog istraživanja one misaone tokove čiji se predmet ni na koji način ne ispoljava i čiji se istraživački procesi dokazivanja nikako ne ispoljavaju. Dakle, predmet naučnog istraživanja mora se nekako manifestovati - ispoljiti, te, shodno tome, moraju postojati neki indikatori, pokazatelji odlika ili činilaca predmeta. O njima se sakupljaju podaci. Da li se u svim istraživanjima sakupljaju podaci (ako je taj uobičajeni izraz valjan) ili se to čini samo u istraživanjima koja se oslanjaju na čulno-iskustvene podatke? Da li je moguće naučno istraživanje bez prikupljanja podataka? Predmeti teorijskih istraživanja ne moraju da budu već manifestovani društveni realiteti, već to mogu da budu i mogući budući realiteti koji će nastati određenim ljudskim delanjem. Dakle, u ovom slučaju nije moguće sakupiti podatke

jer nema indikatora. A naučno istraživanje se bez podataka ne može izvršiti. Zato je postavljeno pitanje: moraju li se podaci uvek sakupljati? Mi smatramo da se u teorijskim istraživanjima koja se oslanjaju i na naučnu literaturu, odigravaju dva istovremena procesa: a) sakupljanje podataka iz literature i izvedenih istraživanja; b) izvođenje podataka razvijanjem i konkretizacijom zamisli i njenim modeliranjem. Ova dva procesa su međusobno povezana i, izgleda, međuzavisna. Predložena postavka implicira još jednu: u teorijskim istraživanjima koja se ne oslanjaju na podatke realizovanih istraživanja i literature, mogu se izvoditi, a ne moraju sakupljati. Naravno, ostaje pitanje o opasnosti da se upadne u skolastički način mišljenja, te ostaje dugoročan zadatak izvođenja podataka prikrivenih u samoj teorijskoj zamisli. Izvođenje podataka podrazumeva i njihovo otkrivanje u postojećim zamislima, odnosno u saznanjima na kojima su postulirana i u odredbama smislenosti zamisli. Izgleda da je takav pristup opravdan za početnu fazu oblikovanja zamisli u kojoj analiza i dedukcija igraju ogromnu ulogu, kao i indukcija kroz inspiraciju.

Vratimo se problemu metoda sakupljanja podataka. Prethodno izlaganje ukazalo nam je da su u osnovi svakog mišljenja predmet i metod mišljenja, što znači i podaci. Dakle, ne može biti metoda naučnog istraživanja koji nije istovremeno i metod sakupljanja odnosno izvođenja podataka. Naziv "metode sakupljanja podataka" samo naglašavaju njihovu naglašenu sposobnost i funkciju da pribave određene vrste podataka i da ih sistematski evidentiraju. Naziv "operativna metoda" samo naglašava njihovu višestruku sposobnost prikupljanja, sređivanja i upotrebe podataka, te zaključivanja na osnovu njih. Naziv "konceptualne metode" naglašava ulogu i sistem koncepcijskih odredaba u njihovoj primeni.

5. Međusobni odnosi primenjenih metoda prikupljanja podataka u istraživanju

U praksi istraživanja susrećemo se sa tri tipične situacije. One se, pojednostavljeno, mogu predstaviti:

A) u određenom istraživanju koristi se samo jedna metoda prikupljanja podataka;

B) u određenom istraživanju koristi se više metoda prikupljanja podataka, ali je jedna metoda osnovna "glavna", a druge su dopunske ili pomoćne;

C) u istraživanju se istovremeno koristi više metoda prikupljanja podataka ravnopravno ili u sistemu sa definisanim ulogama i odnosima svake pojedine metode.¹⁶¹

Na opredeljenje u izboru metoda deluju tri bitna faktora: predmet i ciljevi istraživanja; tip istraživanja i disciplinarnost istraživanja.

U praksi istraživanja imamo mnoštvo predmeta istraživanja koji se mogu istražiti samo primenom jedne metode. Npr. sadržaj i bitne odredbe jednog dokumenta (lista, knjige, emisije, itd.) možemo istražiti samo metodom analize sadržaja dokumenata. To, naravno, ne isključuje mogućnost korišćenja i, npr. metode ispitivanja, ali njome ćemo saznati samo stavove, ocene, sudove određenih subjekata o dokumentu, ali ne neposredno i o samom dokumentu.

¹⁶¹ Tekst ovog dela knjige oslanja se, prvo, na razmatranja koja mu prethode, a naročito na deo o raznim vrstama projekata istraživanja i tipova istraživanja; drugo, na iskustva u praksi naučnih istraživanja.

Mnogo su brojniji predmeti koji se mogu, a često i moraju ili je bar preporučljivo istraživati istovremenom primenom više metoda sakupljanja podataka. Bilo koji proces, bilo koje društveno ponašanje čoveka, preporučljivo je istraživati primenom bar sljedeće tri metode: a) analizom sadržaja dokumenata; b) ispitivanjem i c) posmatranjem. Dokumenta sadrže obaveštenja o ranijim, tipičnim i najčešćim ponašanjima (procesima), iskazi aktera, njihova viđenja doživljavanja i saznanja, a posmatranje kompetentno, naučno opažanje - zapažanje.

Primena više metoda u istom istraživanju nameće nam pitanje odnosa tih metoda i njihovih rezultata i njihovih uloga u zaključivanju na osnovu rezultata. No Pre traženja odgovora na to pitanje, moramo razrešiti probleme odnosa raznih tehnika istog metoda primenjenog u istraživanju. U vezi s tim ističemo pravilo: primarna je i dominantna ona metoda i tehnika koja više odgovara saznavanju određaba predmeta istraživanja i koja je prodornija. Prisetimo se primera koji smo koristili u prethodnom tekstu - (tema: "Napiši u političkoj rubrici lista 'X'"). Dominantna je metoda analiza (sadržaja) dokumenata, jer samo primenom nje možemo steći istinsko saznanje o napisima, rubrici i listu. Prodornija je tehnika kvantitativne analize (sadržaja) dokumenata, jer će i kvalitativno i kvantitativno numerički iskazati određena obeležja napisa, rubrike i lista. Međutim, poželjno je znati i da li se naša objektivizirana, naučno zasnovana saznanja, slažu sa viđenjima, shvatanjima, doživljavanjima čitalaca - kojima su napisi i namenjeni! Za to nam je potrebno ili ispitivanje ili introspekcija. Kako je masovno samoposmatranje čitalaca veoma ako ne i nemoguće organizovati, orijentišemo se na ispitivanje. Blago ispitivanje je najprodorniji oblik ispitivanja, a njemu najviše odgovaraju neusmereni i usmereni orijentacioni intervju. S obzirom na svojstva mogućih pitanja i odgovora i na probleme obrade, opredeljujemo se na usmereni orijentacioni intervju.

U našem - izloženom slučaju, primarna - dominantna metoda je kvantitativna analiza (sadržaja) dokumenata, a prateća, pomoćna i kontrolna je blago ispitivanje tehnikom usmerenog orijentacionog intervjua. Komparacija rezultata dobijenih prvom metodom sa rezultatima dobijenim drugom, služi za korekciju, tumačenje i potpune shvatanje rezultata dobijenih analizom sadržaja dokumenta - koji ostaju osnovni i bitni za zaključivanje.

Drugi slučaj u kojem istovremeno primenjujemo više metoda prikupljanja podataka, a svaka od njih je u tom procesu ravnopravna, podrazumeva tri sljedeće situacije:

A) U okviru jedinstvenog intradisciplinarnog projekta predmet istraživanja je veoma složen, pa se neke od pojedinačnih hipoteza, zbog karaktera indikatora, mogu proveriti samo određenom metodom, dok se druge mogu proveravati samo drugim metodama. Npr. hipoteza o izmeni svojstava napisa u političkoj rubrici lista 'X' mogu se proveriti samo određenom vrstom eksperimenta, dok se neke druge mogu proveravati ispitivanjem, posmatranjem itd. Ovde su te metode nezavisne i u tom smislu ravnopravne.

B) Istraživanje je složeno jer postoji jedan generalni projekt sa više potprojekata, od kojih svaki potprojekt pripada drugoj naučnoj disciplini iste nauke. Određenim potprojektima više odgovaraju određene metode i tehnike nego drugim. Te su metode i tehnike za svaki potprojekt u tom smislu ravnopravne i nezavisne.

C) Istraživanje je složeno, sa jednim generalnim projektom i više posebnih samostalnih projekata koji pripadaju raznim naukama (npr. ekonomiji, politikologiji) pa njima, ponaosob, više odgovaraju određeni metodološki pristupi i metode nego drugima. Ovo je najsloženija situacija.

Osnovni problem je povezivanje i vrednovanje podataka dobijenih raznim metodama i pristupima, njihovo sintetizovanje u sistem i valjano zaključivanje na osnovu njih. Za to

postoji u praksi više načina - počev od kompariranja, preko istog koncepta obrade, statističko-matematičkog proračunavanja posredstvom dvostepenih i višestepenih odnosno dvosmernih i višesmernih sistema, ali nijedan od načina nije pouzdan. Najniži stepen pouzdanosti daju ona objedinjavanja koja se izvode iz više nezavisno nastalih sistema podataka.

Zadatak je generalnog projekta i plana obrade da unapred utvrdi standarde i modele za objedinjavanje i vrednovanje podataka i šeme njihovih odnosa.

Naknadne konstrukcije koje se vrše na osnovu podataka dobijenih bez prethodno logički i metodološki usaglašenih koncepcija, standarda, instrumentarija i postavki planova obrade veoma su rizični kao osnov za bilo kakva zaključivanja ili procene. Ovo naročito važi za podatke dobijene ispitivanjem (raznim metodama i bez kontrolnih pitanja) dobijenim na raznim mestima i u razno vreme o događajima od kojih je proteklo dosta vremena.

Ukazivanje na ove probleme nije zalaganje za odustajanje od složenih metodoloških sistema. Naprotiv! Ono samo insistira na standardizacijama metoda, postupaka i instrumenata bez proizvoljnosti matematičko-statističkih mistifikacija. Npr. kada se primenjuje statistička metoda u istraživanju društvenih pojava, mora se dovoljno i pouzdano znati o statističkoj masi i o uzorku jer to nisu prosti brojevi, već skupovi i reprezentacije društvenih struktura i društvenih pojava. Pogreška u osnovi se nužno multiplikuje.

IX Neki specifični problemi prikupljanja činjeničnih, vrednosnih i drugih podataka raznim metodama

Naše izlaganje moramo započeti pitanjem šta je u društvenom životu, društvenoj pojavi, procesu, društvenom ponašanju itd. činjenica. Ovo je neophodno da bismo mogli da odredimo šta je činjenični podatak. Definicija da je činjenični podatak onaj koji se zasniva na činjenici i odnosi se na činjenicu, pri čemu se činjenica shvata kao objektivni deo stvarnosti, samo usložnjava postavljeno pitanje. U traženju odgovora na pitanje: "šta je u društvu činjenica", najpre moramo konstatovati da postoje prirodne, materijalne i nematerijalne činjenice. Njima se nećemo neposredno baviti jer su one, prvenstveno, predmet drugih nauka. Da li u ljudskom društvu takođe postoje činjenice na isti, sličan ili različit način kao u prirodi?¹⁶²

Bitne razlike između činjenica ukupne stvarnosti, prirodne stvarnosti i društvene stvarnosti je u sljedećem:

1) ukupna stvarnost obuhvata prošlu, sadašnju i tendencije buduće stvarnosti- prirodne i društvene;

2) činjenice prirodne stvarnosti u osnovi i principu su prethodne i osnovne u odnosu na činjenice društva i objektivno postoje nezavisno od volje i svesti čoveka i društva. Na mnoge činjenice je društvo delovalo manje ili više svojom delatnošću - svesnom ili nesvesnom, pa se iz ove klase činjenica izostavljaju samo one činjenice kojima su svojstva suštinski promenjena delovanjem društva, pa se one smatraju društvenim;

3) činjenice društva (ljudskog) su povezane i umnogome uslovljene i determinisane prirodnim činjenicama. Činjenice društva takođe objektivno postoje u društvenoj i opštoj stvarnosti, ali njih karakterišu bar sljedeće specifičnosti:

a) Činjenice društva su proizvod čovekovog i društvenog ponašanja - nagonskog (stihijnog), spontanog i organizovanog, ciljnog i svrsishodnog delanja. Dalje konsekvence toga su da su one proizvod i svesnog, ciljnog, svrsishodnog delanja. U tom smislu, činjenice društva, mada u društvu objektivno postoje, istovremeno imaju i vrednosne odredbe. Vrednosne komponente su u njih ugrađene posredstvom njihove ciljnosti i svrsishodnosti. Društvo, pri svojim delanjima u određenom vremenu i prostoru, ciljeve utvrđuje u skladu sa svojom svešću o dobru i zlu, korisnom i štetnom, dozvoljenom i zabranjenom. Otuda, svaka činjenica društva ima svoju objektivnu i subjektivnu odredbu i svoju ulogu, društvenu funkciju i društveno, grupno i individualno značenje.

b) Sa promenama u društvu odnosno svojstava društva većina činjenica društva se¹⁶³ menja bilo po sadržaju, formi ili značenju, bilo suštinski u sva tri segmenta. Međutim, neke bitne objektivne činjenice društva ostaju suštinski nepromenljive, mada ih neki činilioci i svojstva mogu radikalno promeniti. U takve bitne, bazične činjenice društva ubrajamo: čoveka kao pojedinca i kao dela grupe i zajednice; čovekovo ponašanje i delanje; čovekove emocije; čovekovu svest; odnose između prirode i čoveka, te čoveka i čoveka; položaj čoveka, proizvodnju i potrošnju čoveka i njegove potrebe; čovekovu organizaciju; čovekovo opštenje. Ma koliko bili rezervisani prema ovim tvrdnjama, ne možemo ih argumentovano osporiti. Ipak, možemo primetiti da one u praksi postojanja i funkcioniranja

¹⁶² Gud, V. - Het, P.: Metode socijalnog istraživanja, str. 16 -19.

¹⁶³ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 1, 198-199, 201, 202.

ljudskog društva u raznim fazama i etapama razvoja društva javljaju kao konkretne raznovrsnosti. Do sada nije poznato nijedno ljudsko društvo koje nije činilo mnoštvo pojedinaca međusobno objedinjenih na razne, tada funkcionalne načine. Ti pojedinci su imali razne karakteristike, uloge, funkcije, položaje; pripadali su raznim grupama, zajednicama, organizacijama, a sve to je imalo isto ili razno značenje za njih kao pojedince, njihove grupe, zajednice, organizacije... Naš bitan problem je što jedna faktička, objektivna činjenica društva ima za razne subjekte u isto vreme razna značenja i što istraživač ne može da dođe do jedinstvenog objektivnog značenja podataka o činjenici društva.¹⁶⁴ Uzmimo hipotetički sljedeći iskaz kao istinit podatak o objektivnoj činjenici: "Političku redakciju lista 'X' čini 25 (dvadeset pet) subjekata." Nominalno, to je faktička činjenica koja se može objektivno, merenjem utvrditi. Da li je zaista tako? Ako se posmatra rad redakcije - jer ona je organizovana radna celina, videće se da ona češće radno obuhvata manje članova od punog sastava. Naime, neko je bolestan, neko mesto u redakciji još nije popunjeno, neko je odsutan iz nekog razloga, itd. Da li je, ako je tako, istina da je činjenica da redakcija broji 25 (dvadeset pet) članova?

c) Činjenice društva su istovremeno i objektivno-faktičke i vrednosno orijentacione; one su i faktički i vrednosno interesne, pa stoga je veoma teško razdvojiti činjenično i faktičko i doći do pravog značenja. Pretpostavimo da od 25 (dvadeset pet) članova redakcije 17 članova ima zajednički stav da ništa ne treba menjati, a da 8 ima stav da treba unositi progresivne promene. Konzervativni članovi imaju dvotrećinsku većinu i mogu uvek izglasati odluku u skladu sa svojom orijentacijom, odnosno manjina manja od 1/3 ne može da utiče na unošenje progresivnih promena. Šta je ovde faktička činjenica? Naime, i postojanje, manifestovanje, uticanje orijentacionih vrednosti, moralnih normi, itd. njihovo prihvatanje - neprihvatanje, itd. su faktički činjenice društva.

Dosadašnjim izlaganjem ukazali smo na tri bitne teškoće identifikovanja objektivnih činjenica društva, kao osnove za činjenične podatke i za njihov sadržaj.

Konstatovanje činjenica u društvu - činjenica društva, prema svemu izloženom, veoma je složeno.¹⁶⁵ Društvena raznovrsnost, promenljivost, složenost i druga svojstva društva izvor su navedenih teškoća. Mada teškoće ne možemo razrešiti jednom definicijom, jer ne možemo ni da oformimo definiciju koja bi odgovorila podjednako dobro svim zahtevima, ipak smo dužni da pokušamo da odredimo šta je to činjenica ljudskog društva. To je, prema aktuelnom saznanju, svaki društveni proces, pojava, ponašanje, delanje, odnos, motiv, interes, cilj, težnja, osećaj, svaka duhovna ili materijalna tvorevina (uključujući znanje, uverenje, verovanje itd.) koji na bilo koji način i u bilo kojoj meri, doprinose, utiču ili se samo nalaze u sastavu svojstava i strukture društva ili nekog njegovog dela. Predloženo određenje činjenica društva obuhvata materijalne i nematerijalne; stihijno, spontano i ciljno nastale činjenice uključujući i Dirkemove "društvene činjenice"; činjenice raznog položaja, raznih uloga i funkcija u sistemu društva, grupa i ličnosti. One svojim sadržajem deluju na neophodnosti da se činjenice društva otkrivaju, da se konstatuje i utvrđuje njihov kvalitet i kvantitet, mesto u poretku, njihove sličnosti i razlike, njihov značaj, uticaj i značenje. Značenje, objektivno - društveno - subjektivno, emocionalno - političko - kulturno, umetničko itd. najveći je problem i bitan

¹⁶⁴ Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, str. 144 -146.

¹⁶⁵ Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 255-298.

zadatak svakog savesnog istraživača.¹⁶⁶

Predloženo određenje činjenica društva, pri čemu smo razlikovali bitne - strukturalne, bez kojih jedno društvo ne može da postoji od činjenica manjeg značaja i uticaja, osnova je za određenje činjeničnih podataka.

Činjenične podatke shvatamo kao manje ili više obaveštenja o društvenim procesima - pojavama odnosno o njihovim činjenicama koje su se na neki način, neposredno ili posredno, ispoljile i koje je moguće konstatovati. Sadržinu činjeničnog podatka čini određena društvena činjenica ili njen deo ili neko njeno svojstvo ili neka njena aktivnost - odnosno relativno istinito i relativno tačno saznanje o tome. Najkraće rečeno, činjenični podatak je saznanje zasnovano na što neposrednijem uvidu u činjenice; oni relativno istinito i tačno (što istinitije i što tačnije) opisuju i izražavaju činjenice; oni su osnova za donošenje činjeničnih sudova i zaključaka koji su po svojoj težnji istiniti i tačni, a stvarno su relativno istiniti i tačni u meri u kojoj "odražavaju" odnosno iskazuju pojavu onakvom kakva ona zaista jeste.

U principu, lakše je identifikovati činjenice koje se neposredno ispoljavaju i o njima sakupiti - tačnije evidentirati tačne i relativno istinite podatke. Za društvene pojave karakteristično je da se mnoge od njih ne manifestuju neposredno, već posredstvom drugih pojava i njihovih ispoljavanja. To je i jedan od glavnih problema identifikovanja činjenica društva. "Empirijske činjenice" su reč koja se često upotrebljava da bi se označile činjenice društvene stvarnosti. Za istraživača taj izraz je samo uslovno tolerantan, jer činjenica van stvarnosti kao svojevrzne sinteze prirodne i društvene stvarnosti (pri čemu je, sa stanovišta interesa i saznanja prirodna stvarnost bitna komponenta društvene) i ne postoje. "Empirijski podaci" su zbog toga podaci o činjenicama društvene stvarnosti do kojih se dolazi određenim načinima neposrednog i posrednog čulnog opažanja i promišljanja.¹⁶⁷ U naučnim istraživanjima to su saznanja do kojih se dolazi primenom naučnih metoda, uključujući metode prikupljanja podataka.

Metodologija i teorija u izvesnom smislu suprotstavljaju činjenične i vrednosne podatke. Vrednosni podaci shvataju se, bar u načelu, kao podaci o vrednostima, zasnovani na vrednostima i stoga kao nepodobni za donošenje istinitog suda o stvarnosti. Vrednosni podaci su, po najširem shvatanju opštesthvaćeni subjektivizam - dakle nedostaje im objektivnost.

Već smo ukazali na uslovljenost i međuzavisnost subjektivnog i objektivnog u ljudskom i naučnom saznanju i faktičnost - objektivnost postojanja raznih vrednosnih sistema i stvarnu njihovu ulogu u društvu, društvenoj svesti i društvenom ponašanju. Na to se nećemo vraćati. Za istraživača naučnika bitni su problemi identifikacije i razlikovanja činjeničnih podataka od vrednosnih. Problem proističe iz bliskosti između ocene kao oblika intuitivnog merenja i kvalitativnih odredbi odnosno podataka o njima. Npr.: dobar, pouzdan, pošten, vredan, vispren, demokrata, autokrata itd. su intuitivne ocene i iskazi o kvalitativnim odredbama - društvenim svojstvima određenih subjekata. Vrednosnim podacima smatraćemo sve podatke koji sadrže određenu ocenu o osobini, svojstvu nekog subjekta, procesa, pojave, nekog odnosa, veze, ponašanja itd. zasnovane na nekom orijentaciono-vrednosnom sistemu. To ne znači da se vrednosni podaci ne mogu zasnivati na činjeničnoj argumentaciji. Naprotiv, ocena vredan, marljiv itd. može biti izgrađena na elementima činjenički utvrđenih ponašanja. To je

¹⁶⁶ Ibid., str. 339-350.

¹⁶⁷ Pečujlić, Miroslav: Metodologija društvenih nauka, str. 121.

slučaj sa većinom društvenih kvalifikacija. Međutim, te vrednosne odredbe su suštinski protivrečne, jer dobar za jednog može biti zao za drugog. Stoga ćemo se pri prikupljanju podataka prvenstveno orijentisati na činjenične, a vrednosne ćemo izvoditi iz njih na osnovu definisanih i objašnjenih kriterijuma ili ih tretirati i koristiti kao stavove ili kao definisane norme.

Pri uspostavljanju odnosa prema vrednosnim stavovima, nećemo prihvatiti apsolutizirajući stav da se vrednosti ne mogu istraživati i da vrednosni podaci ne doprinose formiranju valjanog naučnoj osnovi za istinito, objektivno naučno zaključivanje o društvu. Naprotiv. Uvažavajući da je svest bitan faktor ljudskog društva, da je ljudsko ponašanje motivisano i njegovim saznanjima, verovanjima, očekivanjima, težnjama i ciljevima, dakle i sistemima vrednosti kojima se iskazuju i društveni ljudski ideali, stojimo na stanovištu da se moraju istraživati ne samo fakta - činjenice, već i razlozi za njih, porijeklo, sadržaj, intenzitet i mesto određenih vrednosti u vrednosno-normativnim sistemima i praktičnom ponašanju. Takođe, istražujući sadržaj i usmerenost određene vrednosti moramo istraživati koliko ta vrednost svojom realizacijom pogoduje jednima uz istovremeno ugrožavanje drugih. Bez toga se ne mogu otkriti stvarne objektivne karakteristike vrednosti i njihova objektivna značenja, a to nije moguće bez sprege činjeničnih i vrednosnih podataka.

1. Specifičnosti prikupljanja kvalitativnih podataka

Naučnoistraživačka praksa i određeni teorijsko-metodološki pristup oštro razlikuju kvalitativne i kvantitativne podjele insistirajući na kvalitativnom odnosno kvantitativnom. Mi ćemo se prvo upitati: šta je to kvalitet - šta, na osnovu toga, možemo označiti kao kvalitativno, potom šta su to kvalitativni podaci i kako ih razlikovati od kvantitativnih.¹⁶⁸

Najkraće rečeno, kvalitet je skup međusobno povezanih bitnih i drugih svojstava - osobina neke celine, njene strukture - sastava, odnosa i veza u njoj i nje sa okruženjem i način njenog manifestovanja. Složenosti ove definicije znatno doprinose veoma složeni pojmovi kao što su: to svojstvo, osobina, karakteristika, odnos, veza itd. U našem tekstu svojstva ćemo pripisati obeležjima i odlikama koje nisu činioци ličnosti subjekta. Svojstva su prvenstveno objektivna, osobine su subjektivne, a karakter i karakteristike su društveno-subjektivne odredbe ličnosti subjekta. U tom smislu, visok, težak je svojstvo, dobrodušan, blagonaklon, inteligentan je osobina, a pošten, ljubazan, obrazovan je društveno-karakterna odlika, komponenta karaktera.

Prema tome, sve podatke koji se odnose na postojanje, strukturu - sastav; svojstva, osobine i karakteristike, odnose i veze; sadržine i forme i suštine smatramo kvalitetima. Međutim, ostaje nam nerazrešen bitan problem odnosa odnosno razlika kvalitativnog i kvantitativnog. Taj problem je izražen već u samoj definiciji, gde je upotrebljena reč celina. Ona suštinski izražava više delova, više činilaca, više svojstava i osobina, više odnosa i veza, itd. Da li je reč celina kvantitativan zbirni pojam? I pored svega navedenog, to je kvalitativan pojam jer iskazuje nov kvalitet međusobno povezanog raznorodnog mnoštva - posebno sintetizovanog. Dakle, svi pojmovi, reči, iskazi, kojima se izražavaju sintetizovani kvaliteti, smatraće se kvalitativnim i o njima se mogu sakupljati kvalitativni podaci.

¹⁶⁸ Ovaj deo teksta oslanja se i na prethodno izlaganje o osnovama za modele kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja.

U istraživačkoj praksi susrećemo se i sa rečima mnoštvo, skup, dobar, veliki, visok, itd. Mnoštvo zaista izražava kvantitativni osnov isto kao i skup, ali oni prvenstveno iskazuju kvalitet nastao ostvarivanjem nekog broja jedinica. Stoga ih možemo smatrati kvalitativnim i o njima možemo pribavljati kvalitativne podatke. Međutim, 'mnoštvo' ne gubi svoju kvantitativnu osnovu i u određenim kontekstima može biti kvantitativan pojam i iskazivati kvantitet. Kvantitativni pojmovi su poznati u logici i o njima smo govorili u odeljku o logičkim osnovama metodologije - odeljak o vrstama pojmova. Međutim, podatke koji se na ovu materiju odnose tretiraćemo kao kvalitativne prelazne kad god ne preciziraju kvantitet i kada ne iskazuju meru.

Pri definisanju i razlikovanju kvalitativnih podataka od kvantitativnih treba imati u vidu da se i kvaliteti mogu meriti parametrima i određenim vrstama skala, te da su svojstva i osobine podobni da se iskazuju kontinuiranim podacima. Na primer, svojstvo dobar ili karakteristika pismen može se izraziti i verbalno i numerički: vanredno dobar, vrlo dobar, dobar ili ocenom numerički izraženom sa (10), (8) ili (6). Suštinski, to su kvalitativni podaci jer je njihov sadržaj kvalitet, ali imaju i svojstva kvantitativnih podataka jer pokazuju izvesne dimenzije, količine, itd.

Prilikom sakupljanja - evidentiranja kvalitativnih podataka, kada se govori o formama kvaliteta, ponekad se oni ne mogu jasno razlikovati od kvantitativnih podataka. Neka značenja iskaza to ne dozvoljavaju. Na primer, iskaz: "Čitaoci misle (smatraju) da su napisi u političkoj rubrici lista 'X' lako čitljivi", po smislu sadrži i kvalitativne i kvantitativne odredbe. Kvalitativne odredbe sadržane su u pojmu lako čitljiv, a kvantitativne u pojmu čitaoci, koji je neodređen jer može značiti: svi čitaoci ili većina čitalaca.

Problemi identifikacije i tretmana kvalitativnih podataka rešavaju se projektom istraživanja i obukom saradnika, kada je to važno za predmet istraživanja, hipoteze, indikatore i obradu podataka. Najčešće, istraživači ovaj problem ne pokreću i ne razmatraju, već postupaju tako što izrade odgovarajući instrumentarij za prikupljanje podataka i pripreme plan obrade koji primene. Međutim, pri izradi kvalitativnih i kvantitativnih klasifikacija, formiranju tipologizacija i prognostičkih istraživanja pravilna identifikacija kvalitativnih odredaba pojava i kvalitativnih podataka je značajna.

2. Specifičnosti prikupljanja kvantitativnih podataka

Kvantitativne odredbe društvenih procesa i pojava ne javljaju se nezavisno, već kao bliže, konkretizujuće odredbe njihove kvalitativne odredbe. Pojavnost, manifestnost, ispoljenost društvenih pojava i procesa podrazumeva njihova vremenska, prostorna - a to znači i raznovrsna dimenzionalna određenja koja mogu biti iskazana verbalno, numerički i grafički. Svi ti izrazi iskazuju količine, veličine, trajanja, udaljenosti, učestalosti, rasprostiranja... Podaci kojima se to izražava, iskazuje, nazivaju se kvantitativnim podacima. Oni se javljaju uvek u odnosu i povezani su za kvalitativne podatke. Kvantitativni podaci su prvenstveno diskretni osim kada izražavaju mere svojstva - osobina do kojih se došlo primenom parametara.

Identifikacija kvantitativnih podataka je lakša jer se oni unapred definišu načinima merenja ugrađenim u instrumente prikupljanja podataka, kao i odredbama 'načina istraživanja' u projektu istraživanja. Najveća opasnost za razlikovanje kvantitativnih podataka je u shvatanju da je već svako pojmovno razlikovanje ili čak svaka dihotomija oblik merenja, a to znači da su svi podaci kvantitativni. Prepreka tome je da se o društvenim procesima i pojavama misli

po sljedećem redosledu: a) šta je to?, b) iz čega se to sastoji?, c) koja su svojstva i osobine toga?, gde je to?, kada je to?, koliko je to? Kvantitativni podaci su podaci količina, veličina, prostiranja, trajanja i učestalosti.

3. Problem povezivanja kvantitativnih i kvalitativnih podataka

Kvalitativni i kvantitativni podaci su nužno povezani, pri čemu su kvalitativni podaci nužni, osnovni, a kvantitativni su konkretizujući i uslovljeni. Kvalitativni podaci mogu i samostalno prikazivati društvenu pojavu - proces, što kvantitativni podaci ne mogu. Međutim, proces i pojava se mogu potpuno ili potpuno saznati tek povezivanjem kvalitativnih i kvantitativnih podataka i njihovim uređivanjem u određene poretke. Neophodna merenja su bitan razlog za povezivanje, sintetičko posmatranje kvantitativnih i kvalitativnih odredaba jer se uvek meri nešto - neki kvalitet i nečim - nekom odgovarajućom merom. Neke reči, neki pojmovi, mada kvalitativni, u sebi sadrže i nužne kvantitativne odredbe. Uzmimo izraze okean, prostranstvo, ekonomska moć, siromaštvo, itd. čak se ne mogu definisati bez odgovarajućih kvantitativnih pojmova, kvantifikacija i merenja. Zbog toga se u naučnim istraživanjima pitanja 'šta', 'kako' i 'zašto' uvek istovremeno javljaju i sa pitanjem 'koliko'.

Bitan problem zajedničkog tretiranja kvalitativnih i kvantitativnih podataka je u otkrivanju i utvrđivanju prelaska kvantiteta u kvalitet i obrnuto. Analizom napred navedenih pojmova lako ćemo otkriti da određeni kvalitet postaje samo kada postoji zasićena, kritična masa jedinica određenih vrsta jedinica. Bez određenog broja jedinica u uzorku, bez određenog broja podataka, istraživanje nije reprezentativno, niti se mogu formirati njegovi rezultati.

X. Problemi merenja u društvenim naukama

Savremena metodologija društvenih nauka i metodologija posebnih i specijalnih nauka i naučnih disciplina ne postavljaju više pitanje da li se društveni procesi i pojave mogu istraživati i meriti, već su ga preformulisale u pitanje kako i kada ih meriti. To ne treba poistovetiti sa prihvatanjem stava zastupnika kvantitativnog pristupa da sve što nije precizno izmereno i numerički iskazano nije naučno i nauka. Kvantifikacija i merenje prihvaćeni su kao neophodno preciziranje saznanja o kvalitativnim komponentama procesa i pojava posredstvom njihovog vremenskog, prostornog, strukturalnog i drugog dimenzioniranja.

Analiza društvenih pojava i procesa otkriva da se razni procesi i pojave, njihove razne odredbe, mogu meriti - ali su merenja i merila nužno različita, zavisno od prirode predmeta merenja. Analiza procesa istraživanja takođe pokazuje da se merenje može obavljati u raznim etapama i fazama istraživanja.

Opšti pojam merenja u društvenim naukama nije sporan uprkos razlikama koje postoje u definicijama raznih autora. Suština merenja je u utvrđivanju obima, mnoštvenosti, rasprostiranja, učestalosti, trajanja, itd. određene celine društvenog procesa, pojave, svojstva i drugih odredbi, unapred utvrđenom procedurom i primenom definisanog odgovarajućeg merila.¹⁶⁹ Na osnovu primenjenih procedura i merila možemo razlikovati tri osnovne vrste merenja: (1) egzaktno merenje; (2) konvencionalno merenje; (3) intuitivno merenje. U praksi merenja javljaju se razni modaliteti svakog od tri pomenuta merenja, ali i izvesne varijacije povezivanja i prelaza jedne vrste merenja u drugu.¹⁷⁰

Egzaktno merenje zasnovano je na konstatovanju prirodnih istovrsnih jedinica i njihovom prebrojavanju. Ovo merenje omogućava sve računске i matematičke postupke, a sistem merenja podrazumeva postojanje apsolutne nule. Međutim, ovo merenje ne uključuje iracionalne brojeve. Na primer, u istraživanju koje smo koristili za primer mogu se prebrojavati kao prirodne jedinice čitaoci, napisi, novinari, itd. U pomenutom istraživanju, čitalac nije prirodna jedinica već subjekt čije je obeležje da čita (određeni list, određenu rubriku). Međutim, kako je i svaki pojedini subjekt i društvena i prirodna jedinica, te se mogu, kao posebne celine - jedinice prebrojavati i može se konstatovati da ima toliko (N) jedinica. Ovde je merilo prirodno dato a nije na neki drugi način utvrđeno - određeno. Ipak, čitalac je, kao pojam, društveno definisan - određen društvenom konvencijom. No, bitno je merilo koje se može primeniti i koliko je to merilo adekvatno.

Konvencionalno merenje je ono čije je merilo utvrđeno društvenom konvencijom na osnovu nekih prirodnih odredaba. Npr. metar kao mera za dužinu je deo meridijana; dan, sat je deo proteka vremena da se zemlja okrene oko sopstvene ose; stepen temperature je merilo zasnovano na kretanju živinog stuba i dejstvu toplote na to kretanje, itd. Bitna razlika između egzaktnog i konvencionalnog merenja je:

a) u proceduri merenja; b) u svojstvima merila; c) u prirodi izmerenog. Procedura merenja

¹⁶⁹ (1) Đurić, Mihailo: Problemi sociološkog metoda, str. 99.

(2) Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995, str. 368.

¹⁷⁰ (1) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, DAX - Tarde, Sarajevo, 1999, str. 487.

(2) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni list, Beograd, str. 582.

zasniva se na poređenju količine/dimenzije merenog sa jedinicom merila (udaljenost u metrima, težina u kilogramima). Merila su veštački, društvenom praksom i dogovorom utvrđena i usaglašena u nekim područjima. Rezultati dobijeni merenjem mogu se matematički tretirati, a poznaju konvencionalnu i apsolutnu nulu. Npr. pri merenju temperature termometrima po Celzijusovoj ili Farenhajtovoj skali nula na skali je konvencionalna, a apsolutna je tačka mržnjenja žive.¹⁷¹

Intuitivna merenja su najmanje pouzdana i najmanje precizna. Njeni osnovni oblici su ocena i procena, a merila i procedura se znatno razlikuju od merila i procedura drugih vrsta merenja. Prvo, merila su veštačka, zasnovana na intuiciji, saznanju i iskustvu društva. Ocena i procena situacije tradicionalne su metode merenja nastala sa nastankom ljudskog društva. Međutim, sa razvojem ljudskog saznanja i drugih vrsta merenja, i intuitivna merenja su se razvijala, sistematizovala postojala pouzdanija i tačnija, mada nikada nisu dostigla tačnost i preciznost egzaktnog i konvencionalnog merenja. Za intuitivna merenja u savremenim istraživanjima možemo smatrati da su ona uređena, da se oslanjaju na iskustvena i naučna saznanja, važeće društvene standarde, običaje i sisteme vrednosti i na rezultate egzaktnih i konvencionalnih merenja. Ona se, u naučnoistraživačkoj praksi, oslanjaju na skale kao na svoja merila, na mase iskaza koji se uzajamno koriguju (na statističku koncepciju velikih brojeva) i na autoritete. Bilo bi pogrešno shvatiti da se svako merenje mora oslanjati istovremeno i podjednako na svaku od navedenih osnova. Koliko će se određeno merenje oslanjati na koji osnov zavisi od konkretnog predmeta, cilja i situacije merenja.

Svaki predmet merenja u društvenim naukama može biti i predmet intuitivnog merenja. Po pravilu, intuitivna merenja se primenjuju na merenje stavova, merenje ponašanja, delanja, društvenog očekivanja, intenziteta želja, odnosa i veza, zadovoljstva i nezadovoljstva, društvene napetosti, znanja, informisanosti, komunikativnosti i kooperativnosti, društvenih kretanja, društvenog stvaralaštva, produkcije i reprodukcije, itd. Za potpuno razumevanje ove vrste merenja potrebno je bliže razmotriti merenje stavova, merenje ponašanja i merenje produkcije i reprodukcije.

Merenje stavova ima bar dve dimenzije - dve komponente. Prvo, koliko subjekata ima identičan, sličan, različit, suprotan stav prema nekom činiocu društvene realnosti. Drugo, kako svaki subjekt individualno, grupno, kao zajednica, itd. vidi, shvata, doživljava, vrednuje, kako ocenjuje ili procenjuje određeno stanje, situaciju, tok, itd. Stav pojedinca prvenstveno izražava saznanja, verovanja, interese, položaj, očekivanja i sistem vrednosti dotičnog subjekta, ali i grupe ili zajednice kojoj pripada - uže ili šire, pa i najšire.¹⁷²

Pojedinci svoje stavove mogu da izraze: svojim iskazima (usmenim, pisanim, i sl.) ili svojim ponašanjem (delanjem, akcijama, itd.). Od zahteva da svoj stav izraze na određeni način, odnosno od odabrane metode za sakupljanje podataka zavisi u kom obliku će stav biti izražen. Mi smo pri merenju dužni da se opredelimo da li ćemo meriti stavove koji će biti iskazani na naš zahtev, stavove koji su izraženi nezavisno od našeg zahteva ili jedne i druge stavove.

Svoje stavove pojedinci iskazuju kao svoj odnos prema društvenom realitetu tako što ga

¹⁷¹ Konvencionalna merenja imaju jednu specifičnost: neke konvencionalna merila (metar, kilogram) dozvoljavaju računске radnje, a neka (stepen temperature) ne. Dva kilograma je dva puta više ($1+1$) kilograma, a 10' (deset stepeni) nije dva puta toplije od pet (pet) stepeni.

¹⁷² Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, Informator, Zagreb, 1988, str. 85, 102.

vrednuju prema odredbama sistema vrednosti koji prihvataju, te ga, određujući da li je dobar ili loš, povoljan - nepovoljan, poželjan - nepoželjan, human - nehuman, itd. i kvantifikuju - dimenzioniraju iskazom koliko je dobar ili loš. To se može činiti na razne načine i u raznim fazama.

Dakle, merenje stavova obuhvata saznanje o: (a) koliko subjekata ima uopšte stavove; (b) kakav odnos, kojeg intenziteta i kojih dimenzija su ti stavovi subjekata. Da bi merenje stavova bilo što uspješnije, potrebno je obezbediti bar dva kvaliteta: (a) stroge i jasne definicije predmeta koji se meri i prema kome subjekt uspostavlja odnos vrednovanja; (b) stroge i jasne definicije merila. Dakle, definicije predmeta (prema korišćenom primeru mora se jasno odrediti šta je to "napis u političkoj rubrici" i to opisati, a potom odrediti šta je to "dobar napis"). I na kraju, treba obezbediti da svi učesnici u merenju podrazumevaju približno isto pod odredbom "dobar napis". Ako se to ne obezbedi mora se osloniti na "prosečno značenje" termina "dobar napis" i verovati da ga svi ili bar velika većina znaju i razumu jednako. U drugom slučaju validnost, valjanost i pouzdanost merenja daleko je manja nego u prvom slučaju.

Merenje ponašanja subjekata veoma je složeno i uslovljeno: a) odredbama subjekta; b) odredbama situacije ponašanja i merenja; c) odredbama svrhe ponašanja. Postulativna postavka je da se razni subjekti u istim situacijama približno isto ponašaju zavisno od svog motiva, interesa, cilja, od svoje svesti (znanja, uverenja, verovanja), svojih emocija i okolnosti. Osnovna postavka ovog merenja je da postoji "svest vrste" koja utiče na unifikaciju ponašanja, kao i svest o razlozima i verovatnim efektima određenog ponašanja. Ponašanje je, u načelu, manifestno i spolja opazivo, te se može evidentirati posmatranjem. Osim toga može se pitati i subjekt kako se i zašto i koliko (kolikim intenzitetom, koliko puta, koliko često, itd.) ponaša tako u određenoj situaciji. Teškoće nastaju tek kada specificiramo o kom ponašanju je reč (o izvršavanju radnih dužnosti, porodičnih obaveza, hobijski, o ponašanju sankcionisanom propisanim normama, itd.), da li je reč o vršenju određenih radnji, pasivnom držanju ili verbalnom ponašanju. Ponašanje obuhvata veoma raznovrsne aktivnosti, raznih je oblika i vidova, javno je i tajno, vidno i prikriveno - a i razno je motivisano. Ako se želi meriti ponašanje, mora se prvo strogo precizirati šta se u datom slučaju shvata kao ponašanje, šta je to što će se zaista meriti, kako će se ono konstatovati i kojim merilima meriti. Podrazumeva se da je to stvar projekta istraživanja - njegovog dela "način istraživanja" i uputstva za rad na terenu.

Kada je obezbeđen uvid u određeno ponašanje, nije teško neposredno opaziti koje radnje i koliko radnji, na kom mestu, koliko vremena i kako te radnje obavljaju. Tejlorova istraživanja u SAD u cilju skraćivanja potrebnog vremena po jedinici radnog efekta pokazala su da je moguće veoma efikasno opažati i meriti broj pokreta, vreme njihovog trajanja, potreban prostor za njihovo obavljanje, itd. Međutim, nije moguće videti i razumeti motive, zadovoljstvo, stvarno uloženi psihički i fizički napor, doživljavanje sopstvenog položaja, itd. Zbog takvog faktički prinudnog radnog ponašanja ne mogu se neposredno posmatrati - pa ni meriti mnoga intimna ponašanja. Drugo nerazrešeno pitanje merenja posmatranja je namerno odstupanje od uobičajenog ponašanja, lažno, prikriveno ponašanje. Treće takvo pitanje je nesaglasnost motiva, težnji, ciljeva s jedne, verbalnog ponašanja s druge i faktičkog ponašanja s treće strane. Takođe, do sada se nije uspešno izmerio odnos između dobrovoljnog, slobodnog i prinudnog ponašanja naročito u periodima veoma krupnih društvenih promena i sposobnosti prilagođavanja njima, niti se za to vidi mogućnost izgradnje stvarno pouzdanog sistema merenja u društvenim naukama. Standardi koje je razradila psihologija, veoma korisni, ne

rešavaju ovaj problem u društvenim naukama. Taj problem ostaje i kada se ostvari uspešno povezivanje merenja stavova i merenje ponašanja.

Merenje produkcije i reprodukcije društva je neophodno, ali je i veoma nejasno, naročito sa stanovišta predmeta i društvenih uloga nekih posebnih društvenih nauka. Npr. u ekonomskim naukama jasno je šta je produkcija, reprodukcija i proširena reprodukcija i jasna su merila "prihoda po glavi stanovnika". Međutim, manje su jasna merila vrednosti novca - koji se javlja kao izraz vrednosti. Takođe je jasno i kako meriti u demografiji natalitet, kretanje stanovništva i sl. Ali šta je predmet merenja u sferi društvene produkcije i reprodukcije u sociologiji, politikologiji, pravu, obrazovanju, u socijalnom radu, itd.? Koja su to valjana merila u rasponu odnosa sveobuhvatnije i potpune regulative i slobode ljudi, sve veće i šire mogućnosti za jedne i sve manje ili veoma limitirane mogućnosti za druge? Tražeći odgovore na ova pitanja, dospeli smo do dva neosporiva zaključka: prvi, na mnoga pitanja koja se u ovoj oblasti društva i nauke postavljaju, odgovori se ne mogu iznaći bez velikog angažovanja filozofije i naučne teorije, logike i metodologije koje moraju dublje i odgovornije da izuče predmetnu problematiku; drugi, pri projektovanju i realizaciji svakog istraživanja u okviru bilo koje društvene nauke i naučne discipline mora se obaviti što strožije definisanje svih pojmova i utvrditi bar dva bitna momenta: prvo - komunikabilnost pojma i termina sa društvenim realitetom i odredbama teorije; drugo - moraju se otkriti ispoljavanja koja se mogu meriti i utvrditi način na koji se to može obaviti. Ovo nije zahtev za potpunim odricanjem od istraživačke rutine, već ukazivanje na neophodne odnose teorije, teorijskih i empirijskih istraživanja.

Dosadašnje izlaganje ukazalo je da se merenje u društvenim naukama obavlja u raznim etapama i fazama izrade projekta istraživanja (uključujući konceptualizaciju i rekonceptualizaciju), tokom predistraživanja i realizacije istraživanja, prilikom obrade i analize podataka; prilikom zaključivanja i predstavljanja i korišćenja rezultata istraživanja. Za nas su dve etape bitne - etapa realizacije istraživanja i etapa obrade i analize podataka uključujući i zaključivanje.¹⁷³ Ostale etape možemo smatrati pripremnim i pomoćnim.

1. Merenje tokom realizacije istraživanja

Stvarne pripreme za merenje tokom realizacije empirijskog istraživanja terenskim radom započinju analizom pojedinačnih radnih hipoteza kojom se otkrivaju varijable koje se mogu i moraju meriti, kao i indikatora koji to omogućavaju i zahtevaju. Tom prilikom se otkriva koja metoda prikupljanja podataka pruža najveće mogućnosti i koja je najpogodnija vrsta merenja. Drugu fazu čini izrada instrumentarija odabranih metoda prikupljanja podataka. Ta se faza odigrava u tri dela. Prvo se utvrđuje za proveru kojih stavova hipoteza su neophodne kvantifikacije i kojim i kakvim merenjima se mogu dobiti neophodni podaci. Drugi deo čini izrada mernog instrumenta i određivanja postupaka merenja, te njihovo ugrađivanje u instrumente metoda istraživanja. Treći deo podrazumeva usaglašavanje svih delova instrumenta i

¹⁷³ O metodološko-metodskim i općim logičkim stanovištima vidi:

(1) Šešić, Bogdan; Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 21.

(2) Koen - Nejgel: Uvod u logiku i naučni rad, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva SRS, Beograd, 1979, str. 301-343.

(3) Poper, Karl: Logika naučnih otkrića, Nolit, Beograd, 1973, str. 94, 183, 187, 197, 209-211.

usaglašavanje između instrumenata koji će u istraživanju biti korišćeni. Tipične su dve situacije: u prvoj, oba instrumenta mere isto, te se javljaju u kontrolnoj funkciji i u odnosu međuzavisnosti; u drugoj, javlja se podela rada: svakom instrumentu poverava se drugi predmet merenja koji više odgovara njegovim mogućnostima, prodornosti i pouzdanosti.

Na kraju, ukažimo i na činjenicu da se u društvenim naukama, pa i u praktičnom životu, za merenje koriste mere čija je odredba prirodnost i zasnovanost na prirodnim jedinicama koje su diskretne, celovite i parametri čija je bitna odredba da su iskustveno-intelektualne veštačke konstrukcije prihvaćene naučnim, stručnim i društvenim konvencijama.¹⁷⁴ Činioci društva materijalne prirode neposrednih ispoljavanja bliži su istinskim merama nego intelektualni, duhovni i emocionalni parametri. Relativno lako ćemo prebrojati koliko je ljudi u jedinicama vremena na jedinicama prostora, koliko je novorođenih ili umrlih, koliko je zaposlenih, koliko je članova, glasača, zgrada kao materijalnih tvorevina, koliko je knjiga, itd. Međutim, ne možemo “prebrojati”, izmeriti standardizovanom merom (metrom, kilogramom i sl.) koliko je nešto lepo, pravedno, željeno, dobro itd. Ne postoji za to merenje standardizovana mera oko koje postoji opšta ili većinska saglasnost. To je razlog da se, uz oslonac na mere, iskustvo, saznanja i sisteme vrednosti konstruišu parametri.

Merenje tokom istraživanja obavlja se istovremeno kroz dva postupka: a) identifikacijom subjekta posredstvom konstatovanja da je on jedinica posmatranja (što kasnije omogućava prebrojavanje); b) merenjem njegovih socio-demografskih obeležja primenom određenih unapred oformljenih skala (npr. spol - nominalna skala; starost - konvencionalno merenje; vlasništvo - konvencionalno i egzaktno merenje - zgrada, automobila - hektara zemlje, itd.); c) konstatovanjem i merenjem stava, ponašanja, itd. primenom u instrument ugrađene adekvatne skale.¹⁷⁵

Navedene skale služe kao osnov merenja u toku sređivanja, obrade, analize podataka, provere hipoteza i zaključivanja.

2. Izrada skala

Koncepcija skale zasnovana je na shvatanju da se određene društvene aktivnosti, svojstva, procesi itd. odigravaju kontinuirano ili sukcesivno, te da se mogu zamisliti kao jedna linija koja to izražava.¹⁷⁶ Ona se uslovno može ograničiti odabranim najnižim srednjim i najvišim tačkama. Najniža tačka, koja može značiti i da pojave, svojstva, itd. nema, obeležava se nulom, a najviše 1 (jedinicom). To je raspon u koji se smeštaju sve dimenzije - veličine, količine, itd. merenog predmeta. U daljem postupku se ta linija deli na pola, a onda se svaka polovina

¹⁷⁴ (1) Krmeta, Miodrag: Statistika za sociologe, IPO Ekonomika i Ekonomski institut, Beograd, 1987.

(2) Krković, A: Merenje u psihologiji i pedagogiji, Zavod za izdavanje udžbenika, SRS, Beograd, 1964.

¹⁷⁵ O osnovama i proceduri merenja vidi:

(1) Gud i Het: Metodi socijalnog istraživanja, Vuk Karadžić, Beograd, 1966, str. 219-222, 256, 293-298.

(2) Lekić, Đorđe: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980, str. 133-134.

(3) Pešić, Mihailo: Uvod u sociologiju, RO Institut za političke i međunarodne studije, Beograd, 1985, str. 128-132.

¹⁷⁶ O skaliranju detaljno vidi u:

(1) Gud i Het: Metodi socijalnog istraživanja, str. 219-322.

(2) Mihailović, Dragoljub: Metodologija naučnih istraživanja, FON, Beograd, 1999, s.194-195.

deli takođe na dva dela. Taj postupak se ponavlja sve dok dobijemo potreban broj delova, pri čemu su svi delovi podjednaki i oni, u principu, pokazuju jednake veličine razlika - tj. "stepene".

Na primer: 0-----0,25-----0,5-----0,75-----1

Ovo je jednosmerna skala jer pokazuje kretanje samo u jednom smeru. Ovom skalom se mogu iskazati i meriti ili samo pozitivna ili samo negativna usmerenja. Međutim, postoje i dvosmerne skale koje istovremeno pokazuju i pozitivnu i negativnu usmerenost. Kod dvosmernih skala oznaka '0' (nula) nije formalno početna i najniža vrednost kojom se operiše, već je to srednja, neutralna vrednost.

Na primer: -1-----0,5-----0-----0,5-----1

Važno je znati da se vrednosti dobijene skalom ne mogu sabirati, oduzimati, deliti i množiti!

Skale izvedene na ovom principu mogu se iskazati - konstruisati na razne načine: verbalno, numerički, itd. Najpoznatija i u istraživanjima najčešće korišćena skala je tzv. Likertova skala koja se sastoji od pet članova: dva pozitivna, jednog neutralnog i dva negativna. Ovu skalu su proširili na sedam članova F. Džinić i Pantović.

Likertova skala bi, u merenju stavova o napisima u političkoj rubrici lista 'X', (primer korišćen u ovoj knjizi) mogla izgledati ovako:

- (1) napisi su veoma dobri (informativni, zanimljivi itd.);
- (2) napisi su dobri (informativni, zanimljivi itd.);
- (3) napisi su tako-tako, "nešto između";
- (4) napisi su loši (neinformativni, nezanimljivi, itd.);
- (5) napisi su veoma loši...

U nekim slučajevima opravdano je uvesti još dva člana skale, čime se povećava njena osetljivost.

Šta je suštinska odredba osetljivosti skale, lako je formalno (da ne kažemo formalistički) odrediti kao sposobnost (podesnost) skale da obuhvati što širi spektar svojstava i kvantitativnih odredaba i što manje i finije prelaze. Međutim, skale koje se koriste za merenje stavova ili se oslanjaju na zapažanja od subjekta koji daju iskaze za nju - po njenom zahtevu. Prema sadašnjem saznanju, ta osetljivost obuhvata pet do sedam članova.

Izrada i primena skala je veoma složen posao kojim se serije kvalitativnih činilaca, izraženih u vidu atributa, pretvaraju u kvantitativne nizove izražene kao varijable (promenljive). Međutim, u društvenim naukama mnogi podaci javljaju se kao kvalitativne varijable (promenljive), pa ih treba pretvoriti u kvantitativne nizove. U tom procesu nailazimo na probleme, među kojima su najvažniji:

A) Identifikacija kontinuuma. Skaliranje podrazumeva postojanje nekakvog kontinuuma, što omogućava da samo logički povezani predmeti mogu da budu uključeni u istu skalu. Zbog toga su u definisanju kontinuuma bitni: (a) logička analiza hipoteze; (b) odgovarajuće

poznavanje prirode mase koja će se skalirati; (c) svest o istinskom postojanju kontinuuma i neophodnoj reprezentativnosti;

B) Relijabilnost - pouzdanost skale. Pouzdanom, relijabilnom skalom smatra se ona pomoću koje se dobijaju isti rezultati kada se ponovo primeni na isti uzorak. Ovde se susrećemo sa veoma velikim problemom koji je uzrokovan društvenom promenljivošću i pokretljivošću. Prvo, veoma je teško očuvati istovetan uzorak, a drugo, članovi istog uzorka mogu u kratkom roku da izmene svoje stavove. Zbog toga ne treba očekivati ni istovetan uzorak niti identične rezultate skale, već samo približne - pretežno iste, pri čemu se moraju uzimati u obzir faktičke društvene okolnosti - naročito ako je došlo do drastičnih izmena.

Dodajmo da skala mora da bude baždarena - testirana.

Pouzdanost skale može se, zavisno od tipa skale, meriti jednom od tri metoda: (a) test - retest, što podrazumeva da se skala dva puta uzastopno primenjuje na istu populaciju, pa se rezultati upoređuju, odnosno utvrđuje se korelacija između njih. Najveći nedostatak ovog metoda je što su subjekti koji se po drugi put testiraju već upoznati sa testom (skalom); (b) metodom paralelnih formi pri čemu se konstruišu dva posebna oblika iste skale, pa se jedan za drugim primene na isti uzorak. I ovde se traži visoka korelacija između oblika, a nedostaci su isti kao i kod testa - retesta; (c) najpogodnijim smatra se metod raspolovljene skale. Najjednostavnije je podeliti skalu na neparne i parne brojeve čime dobijamo dve skale - što je moguće samo ako numeracija u skali ne uključuje neki sistemski princip i ako se polovine mogu uzeti kao reprezentanti celine. Skala mora imati empirijski dokaz da je koherentna celina i mora imati između 16 i 20 stavki.

Istraživačko iskustvo ukazuje i na četvrti metod - istovremenu primenu skale na osnovnu i adekvatnu kontrolnu grupu, po uzoru na eksperiment. Tako bi se izbegli problemi i teškoće tri prethodne metode.

C) Validnost skale je odnos između predmeta merenja i stvarne primenljivosti skale na njega. U vezi s tim uvek se javljaju dva pitanja: 1) da li skala zaista meri predmet merenja; 2) da li meri isključivo taj predmet, ili još nešto drugo? Ni do danas pitanje validacije nije adekvatno rešeno mada postoje četiri metoda validacije: a) logička validacija (kojoj se uvek pribegava); b) ocena žirija (ekspertata) koja se na određen način primenjuje kroz diskusije unutar istraživačkog tima; c) metoda "poznatih grupa" - koja podrazumeva zaključivanje na osnovu stavova suprotnih grupa (grupe suprotne po vrednosnim sistemima - "vernici" - "ateisti"); d) metod nezavisnih kriterijuma, koje je teško primenjiv jer se skala odnosi na određenu celinu, a verifikuje se posebnim delom (delovima) te celine.

Nama izgleda da savesno i odgovorno konceptualizovanje i projektovanje istraživanja, te testiranje projekta i predistraživanje bolje rešavaju pitanja validnosti od pobrojanih metoda.

D) Priroda stavki skale i ocena pojedinačnih stavki. U načelu, stavke u skali treba da obezbede da se pomoću njih što vernije iskažu oblici ponašanja subjekata - objekata istraživanja i njihova svojstva, osobine, itd. Dva su tipa stavki (pitanja) u skalama: direktivne i projekтивne. Direktivne "strukturišu situaciju", neretko proizvoljno, kada se ne mogu smatrati dovoljno valjanim instrumentima. Oni se javljaju u ulozi nedovoljno stimulativnih, a u nekim slučajevima i kao limitirajući. Nasuprot njima su nestrukturisane stavke - projekтивne stavke, karakteristične za neusmereni, slobodan intervju.

Sve stavke u skali nisu (ne moraju biti) podjednakovog značaja. Skale tipično predstavljaju nizove kvaliteta čija kombinacija daje skalu. Da bi se izbeglo da skala bude opterećena manje važnim ili čak nevažnim stavkama, nastoji se da se utvrdi "težina", značaj svake stavke. Svrha

merjenja značaja stavki skala je obezbeđivanje što tačnijeg merjenja kontinuuma, pa su metode njihovog merjenja slične metodama validacije. Koriste se uglavnom tri metode: a) metoda poznatih grupa; b) metoda nezavisnih kriterijuma; c) metoda oslonca na efekte koje je skala već ostvarila. Naime, ako se skala pokazala kao efektivna, njene stavke se smatraju valjanim.

E) Jednakost jedinica. U skalama, koje su u principu ordinarnog karaktera, jer su uređivanje ili rangovanje jedinica u kontinuumu, otvorena su dva pitanja: a) da li je jedna jedinica viša ili niža na jednoj skali i b) koliko je viša ili niža od neke druge. Problem je u kardinalnoj upotrebi brojeva koje dozvoljava računske radnje (sabiranja, oduzimanje, itd.). Nijedna skala, smatra se, u društvenim nauka - tačnije u sociologiji ne ispunjava uslove za kardinalnu upotrebu brojeva. Za valjanu skalu nije neophodno da ona počinje od 0 (nule) ni da joj jedinice budu jednake.

Viljem Gud i Pol Het u knjizi "Metodi socijalnog istraživanja", str. 229-278, navode sledeće tehnike skaliranja: socijalna distanca, sociometrijske skale, skale procena, rangovanje, skale unutrašnje konzistencije i skalogramska analiza. Pritom, posebno razmatraju problematiku demografskih istraživanja.

Najčešće su u nas praktikovane skale unutrašnje konzistencije, odnosno Likertova skala, te na neki način, Terstonova skala, dok je jedna od ranijih i podsticajna Bogardusova skala socijalne distance. Stoga ćemo posebno prikazati skalu socijalne distance Emorija Bogardusa (Emory S. Bogardus), a potom sociometrijsku Terstenovu skalu i Likertovu skalu.

2.1. Bogardusova skala socijalne distance

Bogardusovo istraživanje socijalne distance sprovedeno je ispitivanjem 1725 Amerikanaca koji su dali odgovore na sledeće pitanje: kakav odnos imate prema etničkim manjinama: Englezi, Šveđani, Poljaci, Korejci? Ispitanici su mogli da navedu jedan od sedam mogućih odgovora: 1) blisko srodstvo putem braka; 2) za članove mog kluba; 3) za susede u mojoj ulici; 4) za rad u istom zanimanju; 5) za državljanstvo u mojoj zemlji; 6) samo kao posetioce moje zemlje; 7) isključio bih ih iz moje zemlje. Rezultati ovog istraživanja prikazani su na tabeli iz koje se vidi da su najprihvaćeniji Englezi (odgovori na pitanja od 1-5 dobila su skorove u rasponu od 93,7 do 97, 3). Najlošije su prošli Korejci, kod kojih je najviši skor 47,1 u odgovorima na pitanje 6. Ova skala ima mnoge nedostatke, počev od stavki odnosa, njihovog definisanja i uzajamnog odnosa, pa do načina izračunavanja. Socijalna distanca tačaka na skali (od 1-7) nije jednaka, tačke 5 i 6 su eliminatorne - može dati samo taj jedan odgovor, izračunavanja ne daju mogućnosti za operacije jer nema nule, itd.

Međutim, ova metoda, koja se teško valjano primenjuje na kvalitativne i apstraktne odredbe, uspešnija je kada su u upotrebi kvantitativne odredbe. Uspešan je pokušaj istraživanja odnosa veličina porodica i veličina stanova. Modernizovana Bogardusova skala može da bude korisna.

2.2. Sociometrijska merjenja

Sociometrijska merjenja takođe spadaju u skale socijalne distance sa radikalno izmenjenim postupkom. Bitna razlika u odnosu na ranije metode je u predmetu, jer se bavi privlačenjem i odbijanjem subjekata u okviru male grupe i grupnom strukturom. Ona se primenjuje na neformalne (male) grupe, školske razrede, zatvore, razne organizacije, vojne jedinice, preduzeća i institucije, itd.

Saradnica J. L. Morena, tvorca sociometrije, Helen Dženings ovako karakteriše sociometrijski test: Oblik sociometrijskog testa, kako je do sada primenjivan, ima tri karakteristike:

1. Dozvoljen je određen broj izbora, koji se menja u zavisnosti od veličine testirane grupe.

2. Za izbor je dat određeni kriterijum u zavisnosti od funkcionalne aktivnosti grupe.

3. Za svaki izbor predviđeni su različiti stepeni preferencije.

Situacija biranja treba da ima neki praktičan smisao.

Kao primer navodi se Dženingsova studija "Sociometry in Group Relations". U jednom razredu svakom detetu omogućeno je da izabere troje po određenom redosledu. Kriterijum je bio sklonost - želja da sa njima uči u grupi. Bez namere da kritikujemo postupak, moramo da primetimo da ima učenika koji ne vole da uče sa drugima. Prilikom izbora mogu nastati situacije: a) jednostranog izbora; b) dvostranog izbora; c) neravnomernog višestranog izbora. Mogu se javiti "zvezde" birani od više članova grupe i "autsajderi" koje niko ne bira, kao i što je za očekivanje da neki pojedinac nikoga ne bira. No, glavni zadatak u navedenom primeru je to što nema načina da se spreči uticaj drugih faktora - npr. opšta popularnost prilikom izbora. Sam postupak sociometrijskog merenja uglavnom teče ovako: 1. izbor grupe; 2. izbor predmeta istraživanja - "zadatka - kriterijuma izbora"; 3. izrada uputstva; 4. podsticaj - pokretanje izbora po uputstvu uz korišćenje pripremljenih instrumenata (spiskova, obrazaca za popunjavanje); 5. obrada prikupljenih podataka i zaključivanje.

Prilikom obrade podataka možemo primeniti tabelisanje ili sociogram, odnosno deskriptivnu ili grafičku tehniku.

Ova metoda je veoma pogodna za rangovanje individua na kontinuumu "prihvatljivosti" ili "izlaženje iz okvira" članova grupe.

2.3. Skale procene (Rejting - skale)

Veoma je raširen postupak skaliranja, ne samo u istraživanjima već i u profesionalnoj praksi (učitelji, profesori ocenjuju znanje učenika brojčanim ocenama).

Tri elementa čine ovu tehniku: procenjivač, pojava - predmet procenjivanja i kontinuum duž koga se pojava procenjuje.

Prilikom primene ove tehnike javljaju se sljedeći problemi: 1. izbor procenjivača (koliko, da li predstavnici populacije ili eksperti); 2. kontinuum i izbor (grafičke ili deskriptivne tehnike); 3. primena i zaključivanje.

2.4. Skale rangovanja

Ova tehnika skaliranja slična je skali procene. Ona obuhvata dva oblika: Prvi je poređenje po parovima, što je jednostavniji oblik i sastoji se od davanja dva početna podatka (npr. dva zanimanja), kontinuum i pitanje procenjivača o tome šta je bolje, veće, značajnije, te odgovora respondenta (respondenata). Problemi se javljaju tek prilikom obrade - izračunavanja rezultata pomoću "scale - value" ili Gilferdovim metodom.

Druga je, i za nas značajnija, metoda naizgled jednakih intervala, koja se često smatra Terstanovom tehnikom i adaptacijom skala. Najpoznatiji primer je izrada skale za merenje odnosa prema crkvi. Ovaj postupak je značajan i u osnovi je prelaz od skale rangovanja na skale unutrašnje konzistencije.

Terston i Čejv (Chave), po ugledu na neka prethodna psihofiziološka istraživanja, započeli

su izradu jedne skale sa 130 iskaza o crkvi uz korišćenje šest glavnih kriterijuma:

1. iskaz treba da što više odražava sadašnji stav subjekta; 2. svaki iskaz treba da što više izražava samo jednu ideju ili stanovište; 3. u skali izbegavati stavke koje se odnose na zanemarljiv broj respondenata; 4. svaka stavka treba da bude potencijalno prihvatljiva subjektima sa vrha i sa dna skale; 5. iskazi stavki treba da budu što je moguće više jednoznačni i da ne omogućuju naknadna višestruka tumačenja, 6. treba izbegavati žargon, osim kada postoji svrha.

Ocenjivači porede svih 130 (sto trideset) iskaza međusobno, da bi se utvrdilo koja više ili manje idu u prilog crkvi. Zbog preobilnih zahteva (svaki ocenjivač trebalo bi da donese 8.385 (osam hiljada trista osamdeset pet) sudova, izvršena je modifikacija postupaka usvajanjem principa da je kontinuum deljiv na ma koji broj jednakih intervala. Tako je 300 (tri stotine) subjekata dobilo zadatak da listiće sa iskazima o vrednosti crkve sredi u 11 (jedanaest) grupa po abecednom redu - od A do K. Prvo su oformljene tri grupe - pozicije: A - od listića koji izražavaju najveću potvrdu vrednosti crkve, F - od listića koji izražavaju neutralnu i listića K - koji izražavaju najnižu poziciju - najslabiju potvrdu vrednosti crkve. Ostale listiće treba rasporediti na ostalih osam pozicija (slova B, C, D, E, F, G, H, I, J).

U konkretnom slučaju postupak liči na procenjivanje, a svaka stavka se rangira u odnosu na svaku drugu stavku umesto primenom apstraktne (ili proizvoljne) skale.

Sledi traženje vrednosti svake stavke na skali posredstvom srednje pozicije do koje se došlo ocenama grupe ocenjivača. Za ove je podesna grafička tehnika.

Potom se konstruiše konačna skala izborom stavki koje će je činiti, pri čemu se isključuju nejasne stavke, a pokriva se ceo raspon skale. Pri utvrđivanju stavki koriste se kvartili (Q) - što je Q manji stavka je jasnija.

Primena ove skale podrazumeva: uputstvo o postupku, skalu, čije stavke ne moraju da imaju definisan redosled, te svođenje rezultata. Vrednost rezultata koje daje pojedinac jednaka je proseku vrednosti onih stavki na skali koje obeležimo.

Glavni problem u izradi i primeni ove skale su: definisanje kontinuuma, odabiranje stavki, broj i svojstva procenjivača, kao i količina rada (i sredstava).

2.5. Skale unutrašnje konzistencije

Suštinska razlika između tehnike izrade skale naizgled jednakih intervala i skala unutrašnje konzistencije je u tome što se ocenjivači zamenjuju subjektima koji se proučavaju i koji se izjašnjavaju o svim stavovima; više se ne obeležavaju samo stavke sa kojima se subjekt slaže, već se daju odgovori i stavkama sa kojima se ne slažu. Tako je najmanji broj odgovora 3 (saglasan, neopredeljena i nesaglasan). Ako se tome doda i mera intenziteta, broj mogućih odgovora raste na 5 (pet): izrazito saglasan, saglasan, neopredeljena, nesaglasan i nikako saglasan. Pri primeni skale unutrašnje konzistencije od subjekta se traži da postavi znak kod odgovora koji je najbliži njegovom stavu. Na taj način, svaka ranija stavka postaje skala, a skala unutrašnje konzistencije se pretvara u bateriju skala. Više nije potrebno poći od velikog broja stavki (kao kod Terstona). Tačno je zapažanje da: "Ako je svaka stavka skala, a ukupan rezultat od nekoliko stavki mera stavova", nije neophodan veliki broj stavki.

Ostaje problem izbora i formulisanja stavki, ali se on rešava po pravilima Terstonove tehnike: počinje se sa više stavki, da bi se došlo do potrebnog broja stavki. Bodovanje stavki vrši se jednostavnom numeracijom od 1 (jedan) do 5 (pet) ako ima pet varijeteta odgovora,

počev od najpovoljnijeg ili obrnuto od najneposrednijeg odgovora. Ostaju pitanja ponderisanja (vrednosti) stavki i svakog modaliteta unutar stavki. Jedinствен empirijski odgovor je primena standardne devijacije distribucija na svaku stavku. Međutim, rezultati dobijeni na ovaj način, bar po izračunavanju Likerta, Marfia, Rundkvista i Sleta, ne opravdavaju uloženi trud.

Odlika valjane skale je njena diskriminatorna moć - njena sposobnost da izdvoji ljude na gornji i donji kraj kontinuuma. Pri konstruisanju skale iz prethodnog probnog uzorka (najmanje 100 subjekata) diskriminatorna moć se može izračunavati izračunavanjem kvartila (one koji spadaju iznad Q1 i one koji spadaju ispod Q3).

Skala unutrašnje konzistencije široko se primenjuje npr. kod "Pitanja sa samouslugom", "Intervjua pomoću priče", "Tehnike 'prislušivanja'", "Slikom kao indirektnim podstrekom", "Proučavanja radi predviđanja", "Skaliranje vrednost".

Ne ulazeći u dublje kritičko razmatranje tehnike skale unutrašnje konzistencije, ipak moramo ukazati na to da su joj upućene dve zamerke: 1. ona sadrži više dimenzija; 2. ona može da da samo grubu meru - a šta ona stvarno meri, uvek je otvoreno pitanje. Uprkos ovim kritikama i nadalje ostaje najafirmisanija Likertova petočlana skala unutrašnje konzistencije, a taj tip skale se pokazao kao najproduktivniji u merenju po principu kontinuuma. Istina je, uvek se iznova postavljaju pitanja definisanja kontinuuma, izbora i ponderisanja stavki i njihovih modaliteta, obezbeđivanje validnosti itd., ali se to rešava prilikom projektovanja istraživanja - izrade dela koji se zove način istraživanja, izrade instrumentarija i prilikom predistraživanja. Od vremena nastanka prikazanih skala (od 1934. naovamo) one su mnogo puta primenjene i analizirane, te za njihovo valjano konstruisanje i primenu postoje mnoga metodološka saznanja i istraživačka iskustva. Jedno od njih je da se ne mogu izbeći ograničenja koja proističu iz karakteristika svesnih, voljnih, stvaralačkih i promenljivih ljudi. I druga, da ni najsloženija izračunavanja ne razrešavaju probleme valjanosti i težine stavki, niti obezbeđuju apsolutnu ponovljivost merenja, odnosno rezultata primene određenih skala na određenu problematiku. Objektivizirano nije i objektivno.

2.6. Skalogramska analiza

Većina do sada konstruisanih skala, primenljivih u društvenim naukama, su "multidimenzionalne", što ih čini nepreciznim, a teži se "jednodimenzionalnoj" skali. Pokušaj merenja "faktorskom analizom"¹⁷⁷ nije prihvaćen jer meri kvantitativne koeficijente korelacije, a skaliranje je proces svrstavanja kvalitativnih karakteristika. Ipak, opravdano je pitanje: nisu li koeficijenti korelacije samo kvantitativni izraz određenih kvaliteta i njihovih odnosa?

Skalogram je proizvod Gutmanovog i Lazarfeldovog rada, a zasnovan je na ideji o statističkoj masi kao jednodimenzionalnoj celini, koja se može skalirati. Koliko je ova ideja stvarno osnovana, može se eventualno sagledati iz sljedećeg primera, koji je Gutman izložio diskutujući o Kornel-tehnici. U vezi s knjigom "Nacija nacije" Luisa Adamiča, postavio je studentima sedam pitanja:

- 1) "Nacija nacije" dobro analizira tehničke grupe u ovoj zemlji.

¹⁷⁷ U društvenim naukama "faktorska analiza" se može smatrati metodom obrade podataka koja se oslanja na multivarijantni metod obrade. Bitna tehnika njena je matrični račun. Ona je detaljno obrađena u knjizi Ante Fulgija: Faktorska analiza, Školska knjiga, Zagreb, 1984.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

2) U celini "nacija nacije" nije tako dobra kao većina udžbenika.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

3) Adamič organizuje i izlaže materiju vrlo dobro.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

4) Kao sociološki spis Adamičeva knjiga nema naročitu vrednost.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

5) Adamič ne obrađuje nijednu grupu dovoljno detaljno da bi student mogao da dobije stvarni uvid u probleme odnosa etničkih grupa u ovoj zemlji.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

6) Dajući panoramu različitih grupa "nacija nacije" omogućava studentu da stekne dobar opšti pregled odnosa etničkih grupa u ovoj zemlji.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

7) "Nacija nacije" je dovoljno dobra da se zadrži kao udžbenik na ovom kursu.

____ *potpuno saglasan* 4 ____ *saglasan* 3 ____ *neodlučan* 2 ____ *nesaglasan* 1 ____ *nikako saglasan* 0

Analiza skale ima 11 (jedanaest) faza, ponderi su određeni od 4 do 0, a svaki respondent može da dobije vrednosti od 0 do 28. Tabela je kompletan prikaz odgovora svih studenata na svih sedam pitanja.

Ovde je statistička masa skala (to su svi pitani studenti), a red u koji se postave ljudi skalirani rang. Dakle, sledi izračunavanje.

Ne ulazeći u sve probleme primene i karaktera ove skale (kao što je funkcija "reproduktibilnosti"), možemo da konstatujemo da je gotovo neprimenljiva na velike grupe, da zahteva što manje stavki, da su pitanja "strukturalna", "direktivna", da traže slaganje i neslaganje, što na lakši način omogućavaju i druge skale. Po istoj ideji, bilo koji skup mogao bi se odrediti kao "masa", te bi bio tretiran kao "jednodimenzionalna celina". Ako ne istražujemo pojedinca već društvenu pojavu, nije nam neophodno saznanje o svakom pojedincu - pogotovu ako je masa isto što i razred. Ova vrsta skala nije šire afirmisana zbog teškoće u primeni.

3. Skale u savremenim istraživanjima

Prikazani razvoj tehnika izrade i primene skala, shvaćenih isključivo kao raspoređivanje kvaliteta na kontinuumu i kao njihovo pretvaranje u kvantitativne nizove, veoma je instruktivno i inspirativno. Savremena istraživanja ne zadovoljavaju se samo saznanjem o razlikama, o svojstvima i slično, već im je uvek prisutno i pitanje koliko. U cilju zadovoljavanja tih potreba oformljena su četiri tipa skala. Prvo, nominalna, koja iskazuje samo postojanje svojstava, ali, ni redosleda, ni dimenzija. Drugo, ordinalna, koja pokazuje redosled, ali ne pokazuje udaljenost prethodnog od sledjećeg. Sadržinu te skale najbolje iskazuju reči kao što

su prvi - drugi, najveći, najbolji, itd., koje govore o razlici, ali ne utvrđuju njenu veličinu. Nominalna i ordinalna skala nisu zasnovane na postojanju nule, te ne možemo povezati sa merenjima kontinuuma i sa merenjem parametrima. Treća skala je intervalna, ona je zasnovana na konvencionalnoj nuli, a pokazuje određene udaljenosti posredstvom jednakih jedinica - intervala. Npr. ovom skalom možemo izmeriti da je subjekt X stigao prvi, a da je subjekt Y stigao poslije njega - dva minuta kasnije. Ova se skala može primeniti i na merenje obima napisa u političkoj rubrici lista 'X' merenjem trajanja čitanja čitalaca. Razmerna ili racio skala zasnovana je na stvarnoj, apsolutnoj nuli i podrazumeva egzaktno merenje - merenje faktičkim prirodnim jedinicama i njihovim brojanjem. U društvenim merenjima, u svim slučajevima osim kada je u pitanju samo pojedinac, paralelno i istovremeno primenjujemo i ovu skalu. Hteli to ili ne, uvek odgovaramo na dva pitanja: prvo, koliko subjekata se ponaša, ima stav, ima svojstva i osobine, itd.; drugo, kakav je stav, svojstva, osobine... Vezivanje skala isključivo za kontinuum u pridatom značenju ne izgleda nam opravdanim.

Za svaku od pomenutih vrsta skala vezani su određeni statistički postupci u obradi podataka. Kako sređivanje, obrada i analiza podataka takođe zahtevaju mnoga i znatna merenja, od kojih su neka determinisana merenjem u toku istraživanja, to će o merenju ponovo biti reči.

Na kraju da zaključimo:

- 1) Merenje u društvenim naukama započinje od momenta planiranja i formiranja uzorka;
- 2) Vrstu i tip merenja, te merila determinišu s jedne strane odredbe predmeta i zadaci istraživanja i s treće metodološko-metodsko saznanje;
- 3) Po veoma širokoj definiciji merenja po kojoj je svako utvrđivanje sličnosti razlika, položaja, odnosa, pa i svakog imenovanja već merenje, treba imati u vidu da je svaka klasifikacija zaista intuitivno merenje;
- 4) Skala kao merila ima više vrsta, a tehnike njihovog konstruisanja su razne. Poželjno je koristiti proverene, podobne, validne, relijabilne skale, ali se skale mogu kombinovati ili konstruisati nove;
- 5) Za sve skale ključno je: 1. strogo odrediti predmete merenja; 2. valjano utvrditi stavke skale i njihovu strukturu; 3. obezbediti dovoljno članova skale, ali i njihovu diskriminativnost; 4. skalu testirati i baždari. ¹⁷⁸

¹⁷⁸ O merenju u društvenim naukama ne može se dovoljno saznati bez pomnog proučavanja:

(1) Nikolić, Mihailo: Mera i sociometrologija, Hegelovo društvo - Ekumena, Beograd, 1992.
(2) Marković, Mihailo: Filozofski osnovi nauke, SANU, Beograd, 1981. Naročito str. 450-493.
(3) Timotić, Milan: Auditorijum informativnog i beogradskog programa.
(4) Knežević, Branislava: Merenje učešća obrazovanja u resocijalizaciji.

XI. Obrada podataka

Pojmom obrada podataka obuhvatamo sve aktivnosti na kontroli i sređivanju raspoloživih, raznim naučnim metodama pribavljenih podataka, njihovom grupisanju, klasifikovanju, iskazivanju, kao i na oceni i analizi podataka.

Obrada podataka se obavlja po planu obrade podataka, u skladu sa zadacima i ciljevima istraživanja i usklađeno sa svojstvima podataka. U tome se primenjuju razne metode, a najraširenija je multivarijantna analiza. Po pravilu, podaci u savremenim istraživanjima pomno se statistički obrađuju, što podrazumeva i odgovarajuća merenja koja počinju već sa kontrolom uzorka. Poslovi u fazama navedenim na početku ovog poglavlja mogu se obavljati ručno, mehanografski i primenom računara.

1. Ručna, mehanografska i računarska obrada podataka

Već sami nazivi vrsta obrade kažu da se pod: 1. ručnom obradom podrazumeva isključivo živi rad saradnika u projektu istraživanja koje nazivamo obrađivačima bez upotrebe specijalnih mašina; 2. mehanografskom obradom smatramo onu u kojoj saradnici - obrađivači koriste specijalne mehaničke mašine - aparate. U njih ne ubrajamo raznovrsne snimke zvuka, ljudi i slike, koji služe kao pomoćni. Mehanografska obrada je potpuno prevaziđena i zamenjena 3. računarskom.

1. Ručna obrada je, na sadašnjem nivou razvoja i opremljenosti istraživanja, neizbežna čak i kada se koriste računari. Ona može biti jedina, pripremna ili dopunsko-korektivna. Ručna obrada može biti jedina ako se druga vrsta obrade ne isplati, ako je druga vrsta obrade skuplja, odnosno ako zahteva više energije, vremena i materijalno, finansijskih sredstava.

Sastavne delove ručne obrade čine sljedeći delovi:

A) ostvarivanje uvida u evidencione obrasce (ankete upitnike, protokole posmatranja, itd.), njihovo brojanje i utvrđivanje njihove upotrebljivosti;

B) pripremu kumulativnih, svodnih obrazaca, izrada "radnih tabela" i drugih potrebnih obrazaca. U slučajevima kada se uz ručnu obradu koristi računar ili kada je reč o računarskoj obradi, ručno se priprema program za rad računara;

C) prebrojavanje podataka po određenim obeležjima tako što se oni prenose u kumulativne "radne tabele", odnosno "radne obrasce" i obavljanje računskih radnji;

D) klasifikovanje podataka po potrebnim kriterijumima;

E) tabeliranje podataka i dalja potrebna statistička obrada;

F) izrada grafičkih oblika iskazivanja podataka;

G) izvršavanje ostalih radnji koje se ukažu kao potrebno;

H) odlaganje i čuvanje izvornog i drugog istraživanja materijala.

Najosetljiviji i najsloženiji poslovi koji mogu da budu izvori krupnih grešaka su prebrojavanje, klasifikacije i izračunavanja koja zahtevaju veliku koncentraciju, savesnost i odgovarajuće znanje.

Ručna obrada, kada je obavlja odgovarajuće osoblje, uspešno uviđa, ukazuje i otklanja ne samo tehničke već i konceptualne greške, te je pogodna za otkrivanje "kabinetske" i "sistematske" greške.

2. Mehanografska obrada je, sa razvojem i širenjem računara, postala manje podesna i nepotrebna, te se njome nećemo baviti. Njeno bitno obeležje je korišćenje mehanografske

mašine naročito za obavljanje računarskih radnji, bušenje kartica i slično, što je u vreme mogućnosti korišćenja savremenih računara suvišno.

3. Računarska (kompjuterska) obrada

U istraživanjima računari se u savremenom svetu ne koriste samo u fazi obrade podataka.¹⁷⁹ Naprotiv, njihovo korišćenje počinje odmah po započinjanju početne istraživačke ideje odnosno odmah po konstatovanju problema. Postojanje računarskih sistema i konstituisanih "Interneta" prosto nameće potrebu da se brzo pretraže postojeće datoteke i da se, posredstvom "sajtova" obave potrebne konsultacije kako bi se oformio valjan osnov za pristup konceptualizaciji.

U toku konceptualizacije i izrade projekta istraživanja, računar se koristi u istraživačke, saznavne i u tehničke svrhe. Posredstvom računara relativno lako ćemo dobiti pregled do tada oformljenih rešenja, liste pojmova i termina, definicija, predmeta, ciljeva, hipoteza, pokazatelja, načina obrade i statističkih postupaka, itd. Naročito je koristan u izradi skala odnosno mernih instrumenata.

On, kao tehničko sredstvo, "pamti" naše razne ideje i evidentirane iskaze, omogućava nam da iskažemo naše misli i bez brisanja, sečenja hartije i lepljenja i bez tzv. "čaršafa". Njime možemo i odštampati tekst sa svim potrebnim ilustracijama. U ovom slučaju pod "štampanjem" ne podrazumevamo samo standardnu štampu upotrebom slova i drugih vizuelnih znakova.

Računar se može koristiti i u toku prikupljanja podataka na jedan od dva načina. Prvi, ređi, koji zahteva veliku razvijenost odgovarajuće mreže, posedovanje potrebnog broja "lap top" računara (portabl-računara) i centralnog računara odgovarajućih kapaciteta.

Tada se u toku obavljanja anketa, intervjuja, analize dokumenata - pa i kod nekih posmatranja mogu odmah unositi podaci u portabl-računar i preko mreže u centralni računar.

Drugi način je da se prikupljeni podaci u određeno unapred rezervisano vreme prenesu u centralni računar.

Razumljivo je da je to, za naše aktuelne uslove, veoma skupa oprema kojom istraživačke institucije ne raspolažu, a ne raspolaže se ni odgovarajućim kadrovima. S druge strane, opisana opremljenost mnogo skraćuje vreme i smanjuje troškove sakupljanja podataka, a povećava tačnost i preciznost dobijenih podataka.

Prilikom tehničke i logičke kontrole obrazaca sa pribavljenim podacima, računar ima ulogu selektora po programiranim kriterijumima. Međutim, ima situacija u kojima je neophodna i dopunska ručna obrada.

Mogućnosti korišćenja računara u ostalim fazama obrade zavisi od tri faktora: sposobnosti istraživača da postavi zadatke programeru - računar; sposobnost programera da izradi odgovarajući program; svojstva i kapaciteta računara. Većina savremenih personalnih računara imaju potrebne kapacitete. Međutim, konceptualizacija, projektovanje istraživanja, obrada podataka, testiranje hipoteza, itd. neće se raditi na personalnom, već na centralnom, poslovnom računar.

Za prikazano korišćenje računara neophodni su, uz posedovanje računara, i bar sljedeći

¹⁷⁹ Jack D. Fitzgerald - Steven M. Fox: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, str. 225. Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka.

uslovi: poznavanje svojstava računara; poznavanje osnovnog rukovanja računarom; poznavanje bar najrasprostranjenijeg računarskog jezika - vindowsa.

Upotreba računara u naučnom istraživanju zaslužuje daleko širu obradu i odgovarajuća istraživanja, pogotovu što oni omogućavaju izradu potrebnih modela i odgovarajućih leksikona.

2. Kontrola podataka

Kontrola podataka je prva faza u obradi podataka.¹⁸⁰ Pod tim pojmom podrazumevamo sve radnje na utvrđivanju ispravnosti raspoloživih instrumenata koji sadrže podatke kao i tehničku i logičku ispravnost tih podataka. Pritom se obično misli na dva tipa kontrole: a) tehničku i b) logičku kontrolu, kao i na dve podfaze postupaka kontrole.

Procedura kontrole faktički započinje utvrđivanjem realizacije uzorka istraživanja. Ona se sastoji iz dva sloja. Prvi sloj čini prebrojavanje i identifikacija stvarno obuhvaćenih subjekata sa liste uzorka odnosno dokumenata predviđenih uzorkom. Kada se radi o uzorku subjekta, utvrđuje se broj, teritorijalni raspored i pripadnost određenoj socijalnoj grupi. Uzorak subjekta je realizovan ako osipanje po svakom od ovih obeležja nije bilo veće od 10% (deset procenata). Drugi sloj utvrđivanja ostvarenja uzorka je utvrđivanje raspoloživih instrumenata koji sadrže upotrebljive podatke po već navedenom kriterijumu. Za realizaciju uzorka dokumenata uz kriterijum broja (10%) važi i značaj dokumenata. Ako nije izučen makar jedan bitan dokument, uzorak se ne može smatrati ostvarenim. U izuzetnim slučajevima, ako je kompetentnu ocenu doneo ekspertski tim, može se prihvatiti i uzorak u kome je bilo i veće osipanje, ali se uzorak koji je osut za više od (15%) smatra deformisanim. Deformisan uzorak daje i deformisane rezultate istraživanja.

U proceduri kontrole podataka razlikujemo kontrolu podataka u toku istraživanja - preventivnu kontrolu i kontrolu podataka poslije realizacije istraživanja. Zadatak kontrole podataka je da otkrije greške, da ih klasifikuje i oceni i da ih, u granicama mogućnosti, otkloni odnosno ublaži.

Preventivnu kontrolu podataka smatramo produktivnijom i funkcionalnijom od postkontrole. Razlog tome je što je lakše ponoviti jedan intervju (čak i sa drugim 'rezervnim'

¹⁸⁰ Bosnić, Slobodan: Sređivanje i obrada podataka (u Zborniku Metodologija istraživanja društvenih pojava, Beograd, 1963, str. 175) navodi faze: sređivanje podataka, u okviru koje se vrši logička kontrola, klasifikacija obeležja, obrada i iskazivanje iskustvenih podataka u vidu standardnih grupnih iskaza (serija, tabela, grafikona, itd.); analiza podataka, u koje spada izrada analitičkog koncepta, ocena podataka, utvrđivanje i otklanjanje grešaka, izbor adekvatnog analitičkog postupka i verifikacije hipoteza.

Milošević, Novak, navedeno delo, uglavnom prihvata Bosnićeovu klasifikaciju osim što proveru hipoteza pridaje poseban značaj i unosi novine posebno raspravljajući o proveru hipoteza raznih vrsta.

Mihailović, Dobrovoje: Metodologija naučno-istraživačkih projekata, Beograd, 1995, Centar za primenjenu psihologiju, str. 68-79, pominje obradu podataka i u okviru nje pripremu i razvrstavanje podataka, zatim analizu podataka i zaključivanje u okviru čega svrstava analizu i proveru hipoteza. Izveštaj o rezultatima istraživanja i korišćenje rezultata istraživanja obrađuje u posebnim glavama. Mada Bosnić u navedenom delu poglavlje naslovljava kao "Logička kontrola", on se ne zadržava samo na njoj.

Mitrović, Ljubiša: Osnovi sociologije, Beograd, 1988, Stručna knjiga, str. 65, u fazi sređivanja podataka ne pominje kontrolu podataka, već tvrdi da: "Ova faza treba da omogući naučni opis pojave koja se istražuje. To se obezbeđuje posredstvom kvantifikacije i klasifikacije... statističkog sređivanja podataka, njihovog grupisanja, tabelarnog i grafičkog prikazivanja..." Kao drugu završnu fazu navodi "naučno objašnjenje i proveravanje..."

subjektom) nego naknadno rešavati problem nagomilanih grešaka i zato što pravovremeno upozorenje sprečava ponavljanje i kumuliranje grešaka.

Kontrola u toku istraživanja ostvaruje se najčešće na sljedeće načine: a) formiranjem mreže kvalifikovanih kontrolora; b) svakodnevnim dostavljanjem upotrebljenih instrumenata (npr. upitnika) i njihovom hitnom proverom; c) konstrukcijom instrumenata - preglednih, logičkih, podesnih za rukovanje; d) ugrađivanjem kontrolnih pitanja odnosno kontrolnih deonica. Ako se koristi računar, to se rešava odgovarajućim programom. Ovo se odnosi na tehničku i logičku kontrolu.

Zadatak tehničke kontrole je da uvidom kompetentnog kontrolora otkrije tehničke greške, da ih označi i odredi im svojstva i da ih, u okviru mogućnosti otkloni. Dužnost je kontrolora da rukovodioca istraživanja upozori na broj i karakteristike grešaka kako bi ih mogli oceniti i dogovoriti se o daljim merama. Najčešće greške tehničke prirode su: upisivanje na pogrešnom mestu, ostavljanje nepotpunih rubrika, nečitljivo upisivanje, itd. Među teže greške spada ostavljanje velikih sadržinskih praznina - delimično popunjavan je instrumenata. Po pravilu, teško je ili nemoguće popuniti prazne delove instrumenta. Instrumenti sa velikim prazninama se izdvajaju i o njima se odlučuje kada se utvrdi koliko ih je i na šta se te praznine odnose. U nekim slučajevima se oni tretiraju kao da sadrže prosečne podatke. Po pravilu, tehničke greške ne vode sistematskoj grešci, već se potiru. Međutim, veliki broj istovrsnih grešaka mogu jako da deformišu rezultate.

Logička kontrola je znatno složenija i zahteva višu kvalifikovanost i naglašenu savesnost. Logičke greške su u osnovi evidentirani neodrživi, neistiniti, neupotrebljivi podaci. One se otkrivaju logičkim i teorijskim i iskustvenim prosuđivanjem i korišćenjem "repera".

Reperi su tačni, odranije provereni i pouzdani podaci koji imaju trajnu i relativno široku vrednost. Na primer, u istraživanju može se pojaviti odgovor muškarca - oca da je rodeo troje dece. Ako je biološka uloga spola u rasplodavanju i rađanju reper, a ona to može biti, odgovor je neistinit i pogrešan, odnosno do Pre nekoliko godina bio je apsolutno pogrešan. Danas postoji mogućnost da je bivša majka promenila spol poslije rađanja dece, pa taj nekada pomenuti, pouzdani reper postaje sada samo uslovni, parcijalan - važi samo za one koji nisu menjali spol. Kao što se vidi, razlikujemo dve vrste repera: totalne, koji se odnose na ove podatke iste vrste i o istom predmetu i parcijalne, koji se odnose samo na uži krug podataka i uz ograničeno vreme. Parcijalni reper je npr. punoletstvo za učešće na izborima zato što on pokazuje samo bitna ograničenja mogućnosti da se glasa, ali ne i mogućnosti učešća u drugim izbornim delatnostima.

Bitna svojstva repera su (prema korišćenoj literaturi): a) reper je podatak koji iskazuje tačno i provereno činjenično stanje nekog realiteta; b) reper se odlikuje obiljem obaveštenja o realitetu; c) reper je neposredno povezan sa podacima koji se proveravaju, što se vidi iz dva prethodno navedena primera.

Svrishodnost kontrole podataka je u obezbeđivanju početne validnosti i pouzdanosti rezultata istraživanja, ali i od nekih suvišnih dodatnih istraživačkih aktivnosti, kao što su ponavljanje cijelog ili dela istraživanja, posledica primene pogrešnih podataka, mnogo složeniju i skuplju obradu podataka, itd.

Zabluda je da će se sve greške otkrivene postkontrolom moći otkloniti. Stoga ponavljamo na početku izloženo stanovište da je, kao što narod kaže, "bolje sprečiti nego lečiti", čemu znatno doprinosi preliminarne kontrola.

3. Sređivanje, grupisanje i klasifikovanje podataka

3.1. Sređivanje podataka

Sređivanje podataka započeto je već sa njihovom kontrolom, sa identifikacijom ispravnih i manjkavih, dobro i pogrešno popunjenih obrazaca i sa otkrivanjem logički valjanih i pogrešnih podataka. Opaža se da se istovremeno obavljaju radnje konstatovanje broja (količine) i svojstava podataka, njihovo klasifikovanje i obeležavanje i njihovo misaono i fizičko razvrstavanje i grupisanje.

Identifikacija podataka dakle podrazumeva: prvo, otkrivanje ispravnih i pogrešnih podataka i njihovo obeležavanje posebnim, unapred određenim znacima (šiframa).

Za to postoje utvrđeni kriterijumi. Sledi fizičko izdvajanje neispravno korišćenih instrumenata i njihovo grupisanje i evidentiranje sačinjavanjem popisa - liste grešaka, potom ispravljanja grešaka i njihovo pregrupisavanje; drugo, konstatovanje vrsta raspoloživih podataka (kvantitativnih - kvalitativnih o intenzivnim i ekstenzivnim kvalitetima i po odnosu prema činionicima predmeta istraživanja).

Kriterijum i postupci sređivanja dati su unapred u planovima obrade podataka i uputstvu za njihovo sređivanje.

Očigledno je da misaono sređivanje podataka prethodi fizičkom u svim slučajevima u kojima su planom sređivanja unapred predviđeni kriterijumi i grupe u koje ćemo ih svrstavati. Ako se fizičko razvrstavanje obavlja bez unapred planiranih kriterijuma, već samo na osnovu uočenih razlika u toku uvida u podatke, može se smatrati da se intelektualni i fizički postupci odigravaju istovremeno. Moramo napomenuti da u našem iskazu "fizičko" sređivanje podataka ne poistovećujemo sa fizičkim - manuelnim sređivanjem materijalnih činjenica po materijalno-fizičkim odlikama, već u fizičko sređivanje podataka ubrajamo svaki prost popis podataka bez klasifikovanja i šifriranja, formiranje svake "sirove liste sirovih podataka" čiji je redosled slučajan, zasnovan samo na slučajnosti da smo na jedan podatak u postupku evidentiranja na njega naišli Pre nego na sljedeći. Treba napomenuti da to za naučna istraživanja nije tipično zbog obaveze da se izrade planovi obrade podataka pri izradi projekta istraživanja i da se koriguju poslije predistraživanja.

3.2. Klasifikacija podataka

Sređivanje i obrada podataka podrazumevaju klasifikaciju podataka. Kako smo o principima i klasifikaciji kao jednoj od osnovnih metoda saznavanja i naučnog saznanja govorili u odeljku o osnovnim posebnim metodama, ovde ćemo samo napomenuti:

1) svi pribavljeni podaci moraju da budu obuhvaćeni nekom funkcionalnom klasifikacijom ili dihotomijom, isključujućeg ili radnog, funkcionalnog tipa;

2) većina kriterijuma klasifikacija već su ugrađeni, odnosno oformljeni u nacrtu naučne zamisli, a samo se u slučaju predistraživanja orijentacionog tipa ("pilot-istraživanjima") mogu javiti potrebe za nekim dodatnim kriterijumima klasifikacije. U istraživanjima koja su projektovale makar i orijentacione, elastične kriterijume klasifikacije ne javljaju se iznenadne potrebne klasifikacije, već inicirane potrebe širim i dubljim saznanjima i obradom podataka.

Po pravilu, u obradi podataka javljaju se dva osnovna tipa klasifikacije: a) po principu raščlanjivanja najvišeg odnosno višeg pojma i b) po principu sažimanja, što podrazumeva procese povezivanja i objedinjavanja u sistem više istorodnih odredaba. Oba tipa klasifikacije

moгу imati bitne odredbe klasifikacije tipa "divizije" ili tipa "participacije". U primeni tipa "divizije" svi članovi klasifikacije moraju imati jednu bitnu zajedničku odredbu (svojstvo). Participacija ne postavlja takav zahtev te je znatno lakša za formiranje.

Osnova kriterijuma klasifikacije je tzv. "krucijalno svojstvo" pojave. Pod tim podrazumevamo bitno svojstvo pojave koje se razlikuje od svih drugih, a istovremeno sve njene manifestacije povezuje i omogućava da se shvate kao dotična pojava. Najjednostavniji je šire poznati primer učešća na sednicama - sastancima određenih skupova. Odsustvo (lično) sa određenog skupa - sednice može biti, ali ne mora biti svojstvo izostajanja učešća u radu sednica - naročito parlamenta. Šta više, lično neprisustvovanje može biti pritisak, opstrukcija, oblik izjašnjavanja, metod delovanja da se određena odluka ne donese. U društvenim naukama krucijalno svojstvo nije zauvek dato, već se mora uvek iznova identifikovati, jasno definisati i izraziti. To je utoliko teže što krucijalno svojstvo može biti složeno, sintetičko i uslovno. Po svom porijeklu (zasnovanosti) ono može da bude: a) prirodno - veštačko; tako je spol prirodno i jednostavno krucijalno svojstvo, a punoletstvo veštačko, izvedeno i složeno. Ono može biti originalno i izvedeno; spol je originalno; b) logičko; c) normalno; d) hronološko; e) teritorijalno; f) tipološko (kao što su selo - grad), g) konvencionalno i prirodno i h) arbitrarno, itd. U društvenim istraživanjima jedno isto krucijalno svojstvo će iskazivati više odredaba odnosno više svojstava, kao što je to spol, punoletstvo, građanin, itd. Najvažnija i najčešće korišćena su, pored prirodnih, konvencionalna, normativna, teritorijalna i tipološka, a najmanje poželjna su arbitrarna krucijalna svojstva.

Svaka klasifikacija podataka u suštini je klasifikacija određenih obeležja i svako od njih mora da ispunjava određene zahteve, od kojih su najvažniji: a) da bude celovita - obuhvata sve grupe obeležja; b) da bude logična i jasna; c) da izražava iste pojmovne udaljenosti (jer je klasifikacija i oblik merenja); d) da bude ekonomična. Ona mora uspešno da izražava i nizove kvaliteta i sisteme kvantiteta. Pritom se ne smije izgubiti iz vida da numeričko obeležavanje u klasifikaciji ne mora biti kvantitativna odredba klasifikovane pojave. Redni broj pri označavanju redosleda članova ne mora (mada može) iskazivati nikakvu hronologiju članova, već se može jednostavno javiti kao numerička šifra.

To ukazuje na značaj šifrovanja. Po definiciji, šifrovanje je procedura pripisivanja određenih znakova (šifara) koji simbolizuju određene podatke - obeležje podataka. Cilj šifrovanja je postizanje veće ekonomičnosti i olakšavanja rada sa podacima u obavljanju postupaka obrade. Da bi se šifrovanje obavljalo sistematski i dosljedno, priprema se kodeks pojmova i šifara koji, da bi bio efikasan, uzima u obzir i:

a) način - tehniku i redosled postupaka u obradi podataka;

b) svojstva - obeležja podataka prema kojima će podaci biti klasifikovani, odnosno razvrstavani u grupe;

c) prebrojavanje i iskazivanje podataka, uključujući funkcije prebrojavanja i stavljanja u međusobne odnose podataka obuhvaćenih prebrojavanjem i ostalih podataka.

Opređenja u vezi s prethodnim zasnivaju se i na objektivno datim uslovima, kao što su: materijalno-finansijski, kadrovski, prostorni, raspoloživo vreme - rokovi, neophodni nivoi tačnosti i očekivanja naručilaca, budućih korisnika i naučne javnosti.

Kodeks pojmova i šifara mora se shvatiti kao veoma značajan instruktivni i naredbodavni dokument o postupku prilikom klasifikacije (klasifikacija) na kojoj je zasnovan i obeležavanje podataka znacima (šiframa). Svojstva kodeksa su: asocijativnost, logičnost, komunikabilnost, konvencionalnost, diskriminativnost.

Uobičajeno je da, u ispunjavanju prethodnog zahteva, šifre budu:

A) numeričke. One su najčešće sastavljene od arapskih cifara (odnosno brojeva) koje čine dekadni sistem (0-9). U veoma složenim sistemima arapske cifre se mogu kombinovati sa rimskim, pri čemu se rimske cifre (odnosno brojevi) najčešće koriste da označe određene skupine ili celine, odnosno opšte kategorije, klase i rodove;

B) slovne. One su sastavljene od slovnih znakova određenog pisma; u našim područjima to su znaci - slova abecede i azbuke ali i grčka slova. Koriste se mala i velika slova, kao i kombinacija malih i velikih slova. Velikim slovima se po pravilu označavaju opštije kategorije, skupine, klase;

C) grafičke. Njih čini sistem grafičkih znakova strogo definisanog značenja. Uobičajeno je da se one koriste prilikom korekture teksta;

D) kombinovane. To su po pravilu sistematske kombinacije numeričkih i slovnih šifara.

Po složenosti šifre mogu da budu: a) jednostavne, pri čemu jedan znak (šifra) - obeležava jedan sadržaj. Npr.: 1. - spol; b) vezane šifre - one koje se ponavljaju ili se vezuju za druge šifre. Npr. 1.2 - žensko (šifra pokazuje da je reč o spolu, a specifikuje da se radi o ženskom polu); c) kombinovane šifre, koje izražavaju vezu između samostalnih svojstava ili više samostalnih svojstava. Npr. 1.2 - 9.1 - koja kazuje da je žena član skupštine kantona. U praksi se susrećemo i sa pojavom da se istom šifrom iskazuje istovremeno dve ili više obeležja. Tipičan primer je oznaka šifra za suprugu ili za majku. Ako u klasifikaciji imamo član: vanbračna majka uz koji stoji šifra 3.2 ova šifra govori o spolu, bračnom stanju i porodičnom stanju. Šifre i kodeksi se mogu sažimati i proširivati. Za to su najpogodnije numeričke šifre ili kombinacije numeričkih i slovnih šifara uz pomoćno korišćenje oznaka: tačke (.), zarez (,), vezna povlaka (a-b), razdvajajuća povlaka (a - b), zagrada - mala, srednja i velika, itd. Radi preglednosti, najčešće se koristi tačka, crtica i zagrade. Funkcionalna šifra ne smije da sadrži više znakova nego verbalni iskaz.

4. Iskazivanje podataka

Iskazivanju podataka nužno prethodi izvestan stepen obrade podataka. Mi ćemo razlikovati pripremnu obradu podataka obuhvaćenu kontrolom, sređivanjem, klasifikovanjem i grupisanjem podataka od rada obrade podataka koja je osnov zaključivanja i koja se odnosi na proveru hipoteza i statističke operacije s postupcima.

Podaci se iskazuju sve vreme obavljanja njihove obrade. Njihovo stalno iskazivanje (pojedinačno, grupno(parcijalno) i kumulativno) prema potrebama istraživanja nužan je uslov rada sa podacima.

Osnovni oblici iskazivanja, kako pri pripreмноj tako i u radnoj etapi su:

- a) verbalno, pisano iskazivanje podataka;
- b) numerički, apsolutnim i relativnim brojevima;¹⁸¹
- c) grafički, pomoću raznih crteža, grafikona, histograma, šema, itd.;

¹⁸¹ Gud i Het: navedeno delo, str. 324-334.

Škara-Vodojević, Ljubica: Osnovi statističkog metoda u Zborniku Metodologija istraživanja društvenih pojava, str. 264-282.

- d) raznovrsnim simbolima;
- e) kombinovano.

Razvoj tehnike i tehnologije unelo je novine u ovu standardnu listu formi iskazivanja podataka time što je omogućeno da se podaci saopštavaju i fotografijom, auditivnim i audiovizuelnim sredstvima. Moramo priznati da se na sadašnjem nivou razvoja društvenih nauka ovakvo iskazivanje podataka najmanje koristi u izveštajima o rezultatima, ali u obradi podataka možemo ih često susresti.

Podaci se najčešće, u ovoj etapi rada, iskazuju u obliku određenih pregleda (popisa) po određenim grubim karakteristikama, u obliku jednostavnih statističkih i dinamičkih serija (kvalitativno i kvantitativno - prostornih; kvalitativno i kvantitativno - hronoloških) i jednostavnih tabela sa jednim, eventualno sa dva ulaza. Pritom se najčešće koriste apsolutni brojevi i procenti. Grafička iskazivanja u pripreмноj etapi veoma su retka. Ona su najčešće u iskazivanju rezultata i zaključaka istraživanja osim kada se koristi metod faktorske analize u obradi podataka.

Pominjanje tabela obavezuje nas da već sada obradimo problematiku tabeliranja i ukrštanja.

Iskazivanje podataka tabelama podrazumeva da smo u prethodnim fazama obavili potreban pregled podataka i konstatovali njihova osnovna svojstva, da smo ih klasifikovali i sredili, te da smo utvrdili potrebu i svrhu iskazivanja podataka na određen način.

Tabelarno iskazivanje podataka, kao jedno od bitnih za uspešan istraživački proces, može ispunjavati sledeće bitne svrhe:

- a) obezbeđivati preglednog uvida u podatke, te obezbeđivati valjanu osnovu za odluke o daljim postupcima u obradi podataka;
- b) izgradnju sistematične osnove za analizu i ocenu podataka;
- c) izgradnju sistematizovane osnove za analizu (izučavanje) pojave i proveru hipoteza;
- d) dokazivanje zaključaka;
- e) ilustrovanje izveštajnih iskaza radi pojačavanja njihove uverljivosti.

U ovu klasifikaciju nismo uneli tzv. "obradne tabele" koje imaju pomoćnu, instrumentalnu ulogu u ručnoj obradi podataka.

Ostalim navedenim svrhama ne odgovaraju jednostavne, već složene tabele sa dva (najčešće) ili više ulaza, što podrazumeva određena ukrštanja. U literaturi (Fitzgeralda, D Jack i Fox M Steven: "Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama", Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2001. god. - priredili prof. dr. Ibrahim Bakić i Elmedin Muratbegović, str. 129-137) tabeliranje (tabulacija) tretira se kao deo deskriptivne statistike i vezuje se za varijable (predmeta) istraživanja, a akcenat je na "krostabulaciji". U stvarnom istraživanju u prvoj etapi, tabelama se ne iskazuju varijable obuhvaćene predmetom istraživanja. Jedna tabela, bilo ona složena ili ukrštena, kada pokazuje pregled tehničkih i logičkih grešaka po regionima uzorka ili po danima prikupljanja podataka, ne tiče se varijabli predmeta istraživanja, već stanja uzorka i podataka. Stoga mi i razlikujemo pripremnju od ostalih etapa istraživanja, mada osnovna pravila tabeliranja i ukrštanja podataka generalno važe.

Tabele sa dva ili više ulaza podrazumevaju bar dve prethodne stvari: 1) da postoji određena stvarna i logička povezanost između određenih pojava odnosno njihovih obeležja. Na primer, da postoji određena povezanost između obrazovanosti i ponašanja, između ponašanja

i ciljeva, između delanja i efekata, itd.; 2) da se ta povezanost na određene načine može statistički i numerički iskazati.

Kada je konstatovano da su ti uslovi ispunjeni, možemo pristupiti koncipiranju pa konstruisanju složene tabele. Razmotrićemo samo tabelu sa dva ulaza u empirijskom istraživanju. Po pravilu, u njoj uvek odgovaramo na pitanje: A) koliko je ljudi određenih sociodemografskih obeležja koji, prema postojećem saznanju ili osnovnoj pretpostavci □ B) oseća, izražava stavove, slaže se i ne slaže se, ponaša se, dela, koristi metode i sredstva, postiže rezultate, očekuje, veruje, itd. u raznim oblastima društvenog života. Ukrštanjem se prvenstveno iskazuje povezanost između A i B koja može biti veoma visoka ili da je čak nema.

Procedura konstruisanja složene tabele sa ukrštanjem teče ovako:

1) utvrditi koji se odnosi žele saznati tačnije, odnosi između kojih obeležja subjekata i kojih ponašanja (shvaćenih najšire) se žele saznati. Iz tog određenja formuliše se naslov - naziv tabele;

2) zatim se utvrdi koja je to tabela po redosledu u sistemu istovrsnih tabela. Pravi značaj i vrednost tabele izražava se tek u sistemu i u odnosu istovrsnih tabela. U levom gornjem uglu upisuje se redni broj tabele, podvuče se crta, a ispod nje se upiše broj pitanja koja se ukrštaju. Zatim, uvidom u podatke, konstatujemo broj evidentiranih podataka. Znak Σ (sigma), koji označava brojčanu (statističku) osnovu za izračunavanje procenata i broj koji joj odgovara, upisujemo u desni gornji ugao ($\Sigma=100\%=1500$). Zatim pristupamo konstruisanju "zaglavlja" i "pretkolone".¹⁸² Pretpostavimo da formiramo tabelu sa dva ulaza koja pokazuju koliko je muških ženskih novinara u političkoj rubrici lista "X" obrađivalo ekonomsku, spoljnopoličku, unutrašnju i kulturnu problematiku.

br. g. = 1 Naziv tabele $\Sigma = 30 = 100\%$
P : 2/7 zaglavlje
pretkolona

Teme Pol	Ekonomske		Spoljno-političke		Unutrašnje-političke		Kulturne		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Žene										
Muškarci										
Ukupno										

Ova tabela podesean je osnov i za neposredno, grubo zaključivanje i za izračunavanje raznovrsnih korelacija i drugih odnosa, tj. za primenu raznih statističkih postupaka.

¹⁸² Stojak, Rudi: Metoda analize sadržaja, Sarajevo, 1990, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, str. 181-199.

O tabelama i tabeliranju vidi na:

Blagoev, Borislav: navedeno delo, str. 47-55.

Lekić, Đorđe: navedeno delo, str. 323-324.

Mužić, Vladimir: navedeno delo, str. 407-411.

Gud i Het: navedeno delo, str. 331-334.

Gud i Skat: navedeno delo, str. 504-506, 657-677.

Izrada sistema potrebnih osnovnih tabela je u stvari priprema osnove za analizu i ocenu podataka.

5. Ocena podataka

Ocena podataka je nužna predradnja njihovoj stvarnoj detaljnoj obradi u svrhu provere hipoteza i zaključivanja o predmetu istraživanja.

Analiza podataka logično prethodi njihovoj oceni. Njome treba otkriti na šta se raspoloživi podaci zaista odnose, u kakvim su relacijama sa predmetom, ciljevima i hipotezama, koji su im nedostaci, prednosti i koje su mogućnosti njihovog kombinovanja i statističke obrade.

Postupak analize je misao i njime se odobrava:

- a) razlaganje podataka na njihove sadržaje, oblike i relacije prema predmetu istraživanja i predmeta njihovog sadržaja;
- b) upoređenje istovrsnih podataka i provera njihove logičke koherentnosti;
- c) konstatovanje izvesnih saznavnih činjenica kroz određene iskaze ili poretke koji se odnose na određene činioce, relacije, svojstva i aktivnosti ispoljene u stvarnosti određenoj vremenom i prostorom.¹⁸³

Analiza se izvodi po unapred utvrđenom planu izvedenom iz projekta istraživanja i orijentisanim zadacima istraživanja. Bitno je analizom doći do saznanja koliko su podaci validni, pouzdani i dovoljni da se na osnovu njih odgovori na ključna pitanja istraživanja i da se na osnovu njih obavi provera hipoteza. Rezultati analize moraju nam formirati pouzdan oslonac za uverljiv odgovor postoji li "sistematska greška" ili "kabinetska greška", kakva i kolika je, kako pristupiti njenom otklanjanju. "Sistematska greška" se ne može poistovetiti sa "kabinetskom". Ona je greška koja nastaje kumulacijom logičkih (i tehničkih) grešaka koje se ponavljaju u toku realizacije istraživanja i vode deformaciji rezultata istraživanja. "Kabinetska" greška je nastala u konceptualizaciji i (ili) izradi projekta istraživanja i uneta u realizaciju kroz uputstva i instrumente.

Ocena podataka je sastavni deo analize valjanosti podataka, njen polazni, funkcionalni radni i završni deo zato što se određeno saznanje o podacima stiče kroz sve faze rada, a svaki segment analize takođe se završava parcijalnom ocenom. Kao posebna celina - faza - ocena podataka je završna faza analize valjanosti podataka i nju ne treba mešati sa analizom podataka u svrhu sticanja saznanja o istraživanom predmetu.

Zadatak ocene podataka je da utvrdi da li su raspoloživi podaci dovoljni, adekvatni, pouzdani, validni i upotrebljivi za saznanja o predmetu i proveru hipoteza. Ocenjuje se za kvalitativne podatke da li se sadržajno odnose na predmet istraživanja i da li dobro izražavaju svojstva i smer pojave. Za kvantitativne podatke ocenjuje se da li valjano izražavaju meru (rasprostranjenost, intenzitet) dimenzije pojave.

Praktikuje se više postupaka u oceni podataka. Najjednostavniji, najčešći, najmanje standardizovan i najmanje pouzdan je prosta logička ocena podataka. No, ona nije proizvoljna, već je zasnovana na pravilima logičkog mišljenja. Drugi postupak je poređenje teorijskog

¹⁸³ O podacima vidi: Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 200.

Zaječaranović, Gligorijs: navedeno delo, str. 182-183.

Milić, Vojin: navedeno delo, str. 378-380.

Gud i Skat: navedeno delo, str. 222-223, 467-468, 408-410.

koncepta sa sadržajem podataka koji su po tom konceptu (ugrađenom u projekt istraživanja) prikupljeni. S obzirom da postoji više nesaglasnih teorijsko-metodoloških pravaca i njihovih varijanti, ovaj postupak ne izgleda apsolutno pouzdan.

Treći postupak je poređenje sadržaja podataka predmetnog istraživanja sa sadržajima ranijih istraživanja istog ili sličnog predmeta. Mi bismo tome dodali još i zahteve da prethodno istraživanje pripada istoj naučnoj disciplini, da je protok vremena veoma mali, da je istraživanje bilo u okviru istog teorijsko-metodološkog pravca i da su primenjene iste metode, te da se između dva istraživanja nisu odigrale radikalne socijalne promene (npr. promena društvenog sistema). I na kraju, da se strogo odredi značenje termina i pojma "sadržaj podataka" u konkretnom slučaju. Ni ovaj postupak nije zaštićen od grešaka.

Četvrti postupak je prikupljanje ocene valjanosti podataka od grupe eksperata za predmet istraživanja. Ocena je pouzdanija ukoliko je sastav ekspertskog tima raznovrsniji po pripadnosti adekvatnim disciplinama. Nama izgleda da je ocena ekspertskog tima neadekvatna ako u njenom sastavu nema metodologa. Ako su svi članovi tima iste struke - iz iste naučne discipline, relativno se lako formira "prosečno mišljenje". Međutim, postoje i mnoge smetnje za kompetentnu i jedinstvenu ocenu zbog raznih osobina, teorijskih i ideoloških orijentacija, itd. eksperata. Uprkos svemu, ovaj način ocene podataka smatra se egzaktnijim od prethodnih.

Peti postupak je korišćenje koeficijenta korelacije za odnose sadržaja podataka o istim pitanjima dobijenim raznim, paralelno primenjenim metodama. Očigledno je da se ovaj način ne može primeniti na sva istraživanja zbog njihove različite složenosti i prirode. Zahtev da podaci treba da budu prikupljeni posredstvom međusobno nezavisnih indikatora izgleda opravdan, ali ga je veoma teško ispuniti. Ima predmeta istraživanja u kojima postoji samo jedna moguća metoda i samo jedan tip indikatora. Npr. čovek svoja lična osećanja može da opiše usmeno ili pismeno, ali su usmeni i pisani iskaz u suštini isti indikator. Ili, pri analizi dokumenata indikator je pisan iskaz određene sadržine, a to znači da nema drugih ni zavisnih ni nezavisnih indikatora. Formiranje tzv. "kompleksnih indikatora" u celini (npr. formiranje indeksa) ne rešava probleme na koje smo ukazali. Naime, kako ćemo formirati valjane indekse od kvalitativnih podataka?

Svi navedeni postupci ocene podataka pomažu, ali ne mogu da garantuju valjanost podataka. Bez saznanja o valjanosti varijabli i indikatora i postupka primene indikatora i instrumenata ne može se sa sigurnošću utvrditi stvarna vrednost podataka.

Analizom i ocenom otkrivaju se greške koje se uzajamno potiru - što je slučaj sa tehničkim greškama koje se ne ponavljaju već se sporadično javljaju. Međutim, postoje i greške koje se uvećavaju - kao što su to greške koje potiču od pristrasnosti (uključujući i nedovoljnu obrazovanost, nesavesnost, sklonost proizvoljnosti, itd.) subjekta istraživača.

Otklanjanje grešaka zamenom originalnim poznatim prosečnim podacima suštinski ne rešava već dalje komplikuje problem.

Nastajanje problema sprečava se:

- 1) odgovornom kompetentnom konceptualizacijom i izradom preciznog projekta istraživanja;
- 2) rigoroznom i kritičkom primenom pravila metoda;
- 3) valjanom obukom i proverom saradnika;
- 4) sistematskom i oštrom kontrolom istraživačkih aktivnosti u svim segmentima procesa.

XII Provera hipoteza i zaključivanje na osnovu podataka

1. Statistička obrada i analiza podataka

U delu o merenju društvenih pojava ukazali smo da skalama merimo kvalitete i da drugim načinima merenja merimo egzaktnu kvantitete. Takođe smo pomenuli četiri tipa skale, a svaki od tih tipova skala daje mogućnosti za primenu određenih statističkih postupaka. Evo pregleda skale koje se koriste u statističkoj obradi podataka i statističkih postupaka vezanih za njih:¹⁸⁴

I. nominalna skala:

1) kvantitativna obeležja

- (1) proporcije
- (2) postupci (procenti)
- (3) dominantna vrednost (modus)
- (4) test značajnih razlika
- (5) Hi - kvadrat test (značajnosti relativnih tendencija)

2) kvalitativna

- (1) binomni test
- (2) Hi - kvadrat test
- (3) Cochranov Q test
- (4) Pearsonov koeficijent kontingencije
- (5) Fi - koeficijent

II. ordinarna skala:

- (1) Centralna vrednost (medijana)
- (2) Rangovi

- (1) Kolmogor-Smirnov test
- (2) Wilcoxonov test - rang
- (3) Test medijane
- (4) U - test (Mann Whitney)
- Wald - Wolfowitzov test
- Spearmanov koeficijent
- Korelacija ranga (RO)
- Kendallov koeficijent saglasnosti (W)
- Analiza varijanse (Fridmanova varijanta)

III. intervalna skala:

- Aritmetička sredina
- Standardna devijacija
- Koeficijent varijabiliteta

- Walshov test

IV. Srazmerna - odnosna:

- Test značajnosti razlika

¹⁸⁴ Mužić, Vladimir: Metodologija pedagoških istraživanja, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1968, str. 381-386.

Lekić, Đorđe: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980.

Milić, Vojin: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1978.

Milić procenjuje nominalnu skalu i od proste skale imenovanja dovodi je do skale koja ima karakteristike Omerne - odnosno racio - skale. Međutim, pitanja o odnosu prebrojavanja nosilaca određenog kvaliteta i njihove uloge u njoj (nominalnoj skali) otvara šire pitanje skaliranja.

Standardnih devijacija
 Test Z vrednosti
 Pearsonov koeficijent Korelacije
 (R)
 Analiza kovarijanse
 Parcijalna korelacija
 Faktorska analiza
 Multivarijantne tehnike
 Geometrijska sredina
 Harmonijska sredina

Nije moguće za sva istraživanja u društvenim naukama odrediti statističke postupke koje valja primeniti. Dovoljno je reći da se u okviru ekonomskih nauka posebno izučavaju privredna matematika i ekonomska statistika, da se u okvirima metodologije prava (Lukić, R. "Metodologija prava", Beograd, 1983. i Blagojević, Slobodan: "Metodologija prava", Beograd, 1997, a u knjizi D. Mihajlovića, namenjenoj postdiplomcima Fakulteta organizacionih nauka navode tehnike skaliranja na samo jednoj strani i to povezano sa naučnim ispitivanjem. Slično postupa i M. Vujević, a i Dž. Termiz u knjizi "Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu" govori o merenjima u okviru istraživačkih metoda i tehnika - (npr. u okviru sociometrijske metode). Međutim, različito se postupa u knjigama Dž. Termiz - S. Milosavljević: "Uvod u metodologiju politikologije" i "Praktikum metodologije politikologije"; S. Milosavljević - I. Radosavljević: "Osnovi metodologije političkih nauka". To dokazuje da nije preporučljivo za sve društvene nauke u okviru metodologije društvenih nauka davati posebne okvire merenja i statističkih postupaka, već da je dovoljno ukazati na osnovne statističke postupke, a ostalo prepustiti ili odgovarajućim udžbenicima statistike ili specijalnim metodologijama određenih nauka i naučnih disciplina. U to nas uveravaju metodologije iz oblasti pedagogije (Mužić, Vladimir i Lekić, Đorđe). Posebno je instruktivna već pominjana knjiga Jacka D. Fitzgeralda i Stevena M. Foxa: "Metodologija istraživanja u kriminološkim istraživanjima" u kojoj se prikazuju svi poželjni statistički postupci u jednom kriminološkom istraživanju, u okviru izlaganja o deskriptivnoj statistici (str. 99) i o diferencijalnoj statistici (str. 165-199). Navedene su i obrađene teme: 1) merenje i skale; 2) opisivanje podataka (sirovi brojevi, procenti, etape, distribucije frekvencije); 3) mere centralne tendencije (median, mod); 4) mere dispozicije (raspon, prosečna devijacija, standardna devijacija); 5) distribucije (unimodalne i multimodalne, normalne distribucije i standardni skorovi); 6) poređenje distribucija frekvencije; 7) osnovi "cross - tabulacije" i elaboracijska analiza; 8) sketergrami; 9) regresivna analiza; 10) korelaciona analiza; 11) korelacija i "cross - tabulacija"; 12) određivanja verovatnoće empirijski i matematički; 13) distribucija uzrokovanja; 14) neparametarska statistika; 15) procena tačke i intervalna procena; 16) testiranje hipoteza; 17) studentov t; 18) jednosmerna analiza varijanti; 19) utvrđivanje odnosa između varijabli u tabelama (Hi-kvadrat, koeficijent korelacije). Dajući ovaj pregled prikazanih statističkih postupaka, preporučujemo studentima da je konsultuju jer su postupci demonstrirani na primerima.

U gotovo svim empirijskim istraživanjima u kojima je primenjena statistička metoda ne moraju se izvesti svi statistički postupci u obradi podataka. Ipak, za većinu istraživanja neizbežni su: 1) prebrojavanje, kojim se utvrđuje broj jedinica obuhvaćenih istraživanjem, broj

ispravno - pogrešno obrađenih jedinica, itd.; 2) izračunavanje proporcija i procenata. Proporcijama se izračunava kvantitativan odnos prema celini korišćenjem raspona od 0 (nula) do 1 (jedan). Procenat je stoti deo određene brojčane (kvantitativne) mase, njen postotak. Proporcije i procenti su bitni jer omogućavaju poređenje više razdeoba (serija) sa istim kategorijama raznih veličina; 3) izračunavanje srednjih vrednosti, odnosno aritmetičke sredine koristi se u gotovo svim empirijskim istraživanjima.¹⁸⁵ To je količnik zbira svih vrednosti obeležja u skupu jedinica i broja tih jedinica (npr. zbir svih učenika osnovnih škola podeljenog sa brojem škola). Aritmetička sredina ogrubljava i pojednostavljuje karakteristike skupa, ali ih izražava kondenzovano i jednostavnije. Osim aritmetičke, postoje i geometrijska¹⁸⁶ i harmonijska sredina¹⁸⁷ koja se znatno ređe koristi.

Koeficijenti odnosa služe za opisivanje statističkog skupa iskazivanja međusobnog odnosa kategorija, kao i utvrđivanjem srazmere jedne kategorije prema drugoj od koje zavisi (npr.: broj odličnih napisa u političkoj rubrici lista "X" prema ukupnom broju tih napisa).

Numeričke razdeobe frekvencija se smatraju merom opisa statističkog skupa otkrivanjem mere centralne tendencije ili prosečne, srednje vrednosti razdeobe. Reprezentativne veličine - mere iskazuju se kroz izračunate srednje vrednosti (aritmetičke, geometrijske i harmonijske) i kroz pozicione srednje vrednosti (medijana i modus). Poželjno je izračunavati i varijacije

¹⁸⁵ Lekić, Đorđe: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980, str. 269-274.

"Na osnovu niza distribucija po funkciji mogu se izračunati srednje vrednosti koje prezentuju odlike skoro svih skorova... Sljedeće su srednje vrednosti: aritmetička sredina (M) - najčešće medijana Md (ređe); i mod (Mo) najređe.

- Izračunavanje aritmetičke sredine iz negrupisanih podataka:

obrazac: $M = \sum x / N$, značenje simbola: M - aritmetička sredina - zbir, x - skorovi, N - broj slučajeva.

- Izračunavanje aritmetičke sredine iz podataka grupisanih u razrede:

obrazac: $M = \sum fxi / N$, značenje simbola: M - aritmetička sredina - zbir, x - skorovi svrstani u razrede, xi - srednji skor razreda (središnja tačka), f - frekvencija, fxi - proizvod srednjeg skora i frekvencije, N - broj slučajeva.

- Izračunavanje aritmetičke sredine pomoću proizvoljne polazne tačke:

obrazac: $M = x_0 + (\sum fd) / N$, značenje simbola: M - aritmetička sredina, x_0 - proizvoljna polazna tačka, i - broj jedinica u intervalu - zbir, f - frekvencija, d - odstupanje razreda od razreda u kome se nalazi proizvoljna tačka, fd - proizvod frekvencije i odstupanja, fd - zbir proizvoda i frekvencije odstupanja, N - broj slučajeva.

Vidi: Mužić, V.: Metodologija pedagoškog istraživanja, Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika, 1968.

Guilford, J.P. : Osnovi psihološke i pedagoške statistike, SA, Beograd, 1968.

Blagoev, B.: Statistika za studente pravnih fakulteta, Naučna knjiga, Beograd, 1969.

¹⁸⁶ Lekić, Đ.: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, str. 274-276.

- Izračunavanje medijane:

"Medijana je ona tačka na skali iznad koje se nalazi 50% slučajeva i ispod koje se nalazi 50% slučajeva."

Obrazac: $Md = D + [(N/2 - kf) / f]$, značenje simbola: Md - medijana, D - donja granica razreda, N/2 - polu zbir frekvencija, kf - kumulativna frekvencija, f - frekvencija u razredu gde se nalazi medijana, i - veličina intervala.

Vidi: Mužić, V.: Metodologija pedagoškog istraživanja Guilford, J.P.: Osnovi psihološke i pedagoške statistike Blagoev, B.: Statistika za studente pravnih fakulteta.

¹⁸⁷ Lekić, Đ.: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980, str. 276.

- Izračunavanje MOD-a:

"Mod je skor koji se najviše pojavljuje u skali podataka...skor sa najvećom frekvencijom u distribuciji podataka."

Obrazac: $Mo = M - 3(M - Md)$, značenje simbola: Mo - mod, M - srednja vrednost, Md - medijana.

Vidi: Mužić, V.: Metodologija pedagoškog istraživanja.

Guilford, J.P.: Osnovi psihološke i pedagoške statistike. Blagoev, B.: Statistika za studente pravnih fakulteta.

odstupanja od srednje vrednosti i jednih od drugih.

Medijana je mera centralne tendencije koja svojom vrednošću deli razdeobu (seriju) na dva jednaka dela po veličini. Ona je moguća ako je serija sređena po veličini, na nju ne utiču promene vrednosti obeležja i neosetljiva je na ekstremne vrednosti obeležja. To je vrednost obeležja za tipičnu jedinicu.

Modus je najčešće ponavljana vrednost obeležja u razdeobi jednog skupa, a koristi se u svim istraživanjima tipične vrednosti obeležja.

Mere proseka važne su za otkrivanje razlika u komparaciji delova strukture razdeobe ili više razdeoba. Naime, različite razdeobe (serije) mogu imati iste srednje vrednosti, što može dovesti do deformisanih zaključaka. Stoga se dodaju mere varijacija: a) apsolutne (razmak varijacija, interkvartalni razmak, prosečno odstupanje i standardna devijacija) i b) relativne (koeficijent varijacije i koeficijent kvartalne varijacije).

Razmak varijacije je razmak između najviše i najniže vrednosti obeležja iskazane u pojedinačnim ili grupnim razmacima. Ovo je nužno gruba mera varijacija.

Interkvartalni razmak je finija mera i predstavlja razliku između trećeg i prvog kvartila.

Prosečno apsolutno odstupanje je odstupanje pojedinih vrednosti obeležja u razdeobi od aritmetičke sredine, ali ona nema veći značaj.

Varijansa je kvadrat srednjeg apsolutnog odstupanja. Neophodna je za upoređivanje u raznim serijama, a pogodna za dalju matematičku obradu i statističku analizu.

Standardna devijacija¹⁸⁸ ubraja se u najznačajnije apsolutne mere varijacije. To je kvadratni koren iz varijanse pojedinih vrednosti obeležja u razdeobi od njihove aritmetičke sredine.

Koeficijent varijacije¹⁸⁹ je odnos između standardne devijacije i aritmetičke sredine izražen u procentima.

U društvenim istraživanjima neizbežno je izračunavanje korelacija. Njime se izražavaju stepeni jačine odnosa kojim se uzajamna zavisnost pojava, njihovih svojstava i odredbi ispoljavaju. Korelacija ne iskazuje uzročno-posljedične odnose, pa se zavisna varijabla ne može objašnjavati nezavisnom.

Regresija¹⁹⁰, kao statističko matematički postupak, izražava stohastičke zavisnosti i teži da se zavisna varijabla opiše - objasni nezavisnom posredstvom postavljanja matematičke relacije i određivanjem njihovog oblika i pravca.

U društvenim istraživanjima primena izračunavanja korelacije (koeficijenta korelacije) i (ili) regresije zahteva uspostavljanje kombinacije tipova i broja obeležja, pa se može organizovati na sledeći način:

¹⁸⁸ Lekić, Đ.: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, str. 116-120.

¹⁸⁹ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 225-228.

Koen, Moris - Nejgel, Ernest: Uvod u logiku i naučni metodi, str. 178-192, 237-300, 343-352. Blagoev, Boris: Statistika za pravnike, str. 170-181.

¹⁹⁰ Milić, Vojin: Sociološki metod, str. 723-741.

kombinacija obeležja	metodi	mere i pokazatelji
1. Dve ili više pojava (beleže) sa kvalitativnim (atributivnim) izrazom	Kontigencija	Hi - kvadrat Yuleov koeficijent udruživanja Fi - koeficijent Koeficijent korelacije ranga
2. Dve pojave sa numeričkim (kvantitativnim) izrazom, Serije sa grupisanjem ili negrupisanim obeležjima nastalim iz akcije posmatranja (potpunog ili uzorka)	Totalna korelacija Linijska regresija	Dijagram rasturanja Regresivna jednačina Standardna greška regresije Koeficijent determinacije Koeficijent korelacije ETA - koeficijent
3. Tri ili više pojava kvalitativnog obeležja	Višestruka korelacija Delimična korelacija	Regresivne ravni - linijska i krivolinijska višestruka korelacija Koeficijent višestruke korelacije Koeficijent delimične korelacije

U praksi malo je naučnika - istraživača koji se bave istraživanjem društvene problematike i koji dovoljno znaju matematiku i statistiku da bi mogli da samostalno obave sva proračunavanja. Od njih se u prvom redu očekuje da postave zahteve i u saradnji sa statističarem formulišu zadatke. Inače, procedure i formule izračunavanja ugrađene su u programe računara jer su standardizovane.

S obzirom da su društvene pojave dinamične, moramo podsetiti na potrebu izračunavanja vremenskih serija primenom indeksa dinamike i modela vremenskih varijacija.

Na kraju recimo i to da stepen i obim statističke obrade umnogome zavise od vrste i tipa istraživanja. Npr. neka teorijska istraživanja uopšte ne zahtevaju statističku obradu, dok druga, bazirana na rezultatima empirijskih istraživanja, zahtevaju veoma suptilnu statističku obradu. Ni sva empirijska istraživanja ne zahtevaju podjednako detaljnu statističku obradu. Međutim, sva društvena istraživanja zahtevaju prebrojavanje, formiranje serija, izračunavanje procenata i srednje vrednosti, standardne greške i izračunavanje korelacije (koeficijenta korelacije).

2. Provera hipoteza

U metodološkoj literaturi postoje dva koncepta provere hipoteza: prvi, široko usvojen i primenjivan, koji zahteva da se hipoteze dokazuju odnosno potvrđuju¹⁹¹ i drugi da se hipoteze opovrgavaju. S obzirom da koncept opovrgavanja hipoteza, čiji je autor Poper, u istraživačkoj praksi retko primenjuje, obradimo prvo njega.

Suština koncepcije Karla Popera može se sažeto izraziti kroz sljedeća dva stava:

1) hipotezu treba proveravati tako što će se ona (njen stav i stavovi o varijablama)

¹⁹¹ Šešić, Bogdan: Osnovi metodologije društvenih nauka, str. 224-232.

opovrgavati po pravilima metode dokazivanja i opovrgavanja;

2) ako hipoteza nije uspešno opovrgnuta, ona se smatra važećom sve do njenog opovrgavanja.

Ovo stanovište nije moglo biti prihvaćeno iz dva bitna razloga. Prvi je što, po normama logike, negiranjem i opovrgavanjem jednog nije određeno i dokazano drugo. Drugi razlog je što koncepcija opovrgavanja znatno siromaši tradicionalnu proceduru provere hipoteza koja obuhvata i dokazivanje i opovrgavanje - sučeljavanje argumenata u prilog i protiv stava hipoteze.

Koliko je složena problematika dokazivanja hipoteza, jasno se vidi iz postojanja mnoštva pristupa i shvatanja. Ž. Ristić u knjizi: "O istraživanju, metodu i znanju" na str. 215-245 navodi sljedeće pristupe: 1) tradicionalni; 2) logičko-pozitivistički i logičko-empiričkog (Hempelovo, Karnapovo); 3) empirijski sa stanovišta falsifikacionizma; 4) Lakatoševo stanovište; 5) hipotetičko - deduktivni pristup; 6) Belzijanski pristup; 7) Salmonovo shvatanje; 8) Glimorova koncepcija; 9) Akonštajnovno shvatanje; 10) Kunovo shvatanje; 11) Fejerabendovo shvatanje; 12) shvatanje o novini iskustvenog svedočanstva; 13) De Grotovo shvatanje. Razmatranje svakog od ovih shvatanja nije moguće jer bi zahtevalo previše prostora, a problem ne bi u celini bio rešen. Istraživačka praksa je već afirmisala određenu proceduru koju ćemo ovde izložiti.¹⁹²

Hipoteze su shvaćene kao osnovane pretpostavke do kojih se došlo prethodnim empirijskim saznanjem (stečenim pri identifikaciji istraživanja problema) i prethodnim teorijskim istraživanjem tokom konceptualizacije i izrade delova projekta istraživanja do dela o hipotezama. Dakle, hipoteze nisu nasumične i proizvoljne, već su izraz postojećeg naučnog saznanja i njegovih nedostataka, praznina i pitanja na koja nije dat dovoljno voljan - savremen zadovoljavajući odgovor.

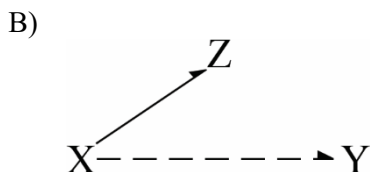
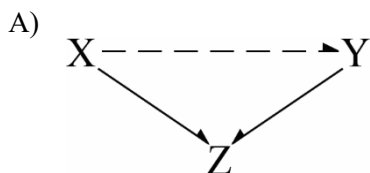
Svaka hipoteza ima stav, koji je njena suštinska odredba. Stav hipoteze, koji je odnos između nezavisne i zavisne varijable, shvatamo kao tezu koju procedurom osnovnog metoda dokazivanja i opovrgavanja treba argumentima dokazati ili opovrgnuti.

Argumenti u proveri hipoteza su indikatori odnosno podaci o indikatorima. Ako su podaci validni i pouzdani i ako ih ima dovoljno, oni će odgovarajuću hipotezu potvrditi ili negirati. Za kvantitativne hipoteze neophodni su kvantitativni indikatori i podaci, a za kvalitativne mogu biti primenjivi i jedni i drugi.

Pretpostavimo li da su nam indikatori i podaci valjani, pouzdani i dovoljni, podatke tretiramo kao odgovarajuća svedočanstva o stavu hipoteza. Proceduru provere hipoteza usložnjavaju svojstva hipoteza i indikatora. Hipoteza može biti jednostavna, sastojati se iz samo dve varijable, ali može da bude i složena, te da sadrži i jednu, dve ili tri pomoćne, intervenirajuće raznovrsne varijable. Takva hipoteza onda ima centralni stav hipoteze i stavove koji iskazuju odnos između osnovnih i pomoćnih varijabli.¹⁹³ Šematski se to može prikazati na sljedeći način:

¹⁹² Poper, Karl: Logika naučnog otkrića, Nolit, Beograd, 1973, str. 279-310. Veoma je kritičan prema verifikaciji hipoteza i razmatra "potvrđljivost" i "opovrgljivost" hipoteza.

¹⁹³ Mihailović, Dobrovoje: Metodologija naučnih istraživanja, FON, Beograd, 1999, str. 140-142.

Itđ.

U prvom A) slučaju imamo nezavisnu varijablu koja deluje na zavisnu i na intervenirajuću (pomoćnu) i intervenirajuću koja deluje na zavisnu. Tu imamo: a) stav o nezavisnoj i intervenirajućoj varijabli i odnosu između njih; b) stav o odnosu intervenirajuće i nezavisne varijable; c) centralni stav hipoteze. U drugom B) slučaju imamo intervenirajuću varijablu koja prethodi nezavisnoj i odnos nezavisne i zavisne varijable. Tu imamo stav o odnosu intervenirajuće i zavisne varijable i centralni stav hipoteze - o odnosu nezavisne i zavisne varijable. Moguće su i mnoge druge kombinacije s obzirom na postojeće vrste varijabli i njihovu moguću ulogu u hipotezama.

Dokazivanje, tačnije proveru hipoteza započinjemo od provere pojedinačnih hipoteza. Pri tom treba početi od stanovišta da sve pojedinačne hipoteze ne moraju da budu istog značaja za potvrđivanje hipoteze. Stoga proveri pojedinačnih hipoteza prethodi utvrđivanje njihovog značaja za proveru (potvrdu) posebne hipoteze koju konkretizuju.

Drugi čin je izbor prve hipoteze i utvrđivanje redosleda po kome ćemo proveravati hipoteze. Racionalno je da se primat da najznačajnijim hipotezama, kao i da se provere sve pojedinačne hipoteze u okviru određene posebne hipoteze. Logično je da se završi sa hipotezama čiji su sadržaj efekti, ako to dozvoljava sistem hipoteza.

Treći čin je analiza hipoteze odabrane za proveru. To praktično znači da treba tom analizom konstatovati broj i svojstva varijabli i stavova hipoteze i njihovoj korespondentnosti sa određenim indikatorima odnosno podacima. Četvrti čin je dovođenjem u vezu podataka i hipoteza i to:

a) podataka koji se odnose na nezavisnu varijablu, da bi se utvrdilo da li podaci potvrđuju njeno postojanje, svojstva i ulogu u hipotezi;

b) isto se ponavlja i sa zavisnom varijablom i sa pomoćnim varijablama.

Ako podaci potvrđuju svojstva i ulogu u prvom redu nezavisne i zavisne varijable, pa potom i drugih, možemo pristupiti proveri centralnog stava hipoteze i drugih stavova koje ona sadrži.

Svi podaci koji se mogu odnositi na hipotezu nemaju isti značaj za njeno potvrđivanje - opovrgavanje. S obzirom da stav hipoteze izražava odnos između varijabli, a to može da bude sadržaj, usmerenost, tendencije, trajanje itd. odnosa, kao što se može odnositi i na prošlost, sadašnjost i budućnost u raznim spregama, to moramo jasno razlučiti:

a) šta stav i pod kojim uslovima zaista tvrdi;

- b) na koje komponente se koji podaci odnose na predmetne tvrdnje;
- c) koliko podataka je saglasno, a koliko nesaglasno sa tvrdnjama stava - stavova;
- d) kakav je značaj podataka, njihova validnost, pouzdanost, koji potvrđuju -

opovrgavaju stav hipoteze.

Kao pravilo može se prihvatiti da je jedna pojedinačna hipoteza potvrđena ako je dovoljan broj odgovarajućih podataka saglasan sa stavom hipoteze i ako potvrđuje svojstva i ulogu varijabli. Insistiranje na kvalitetu kvalifikovanih podataka i utvrđivanju njihovog značaja ima u vidu da u nekim istraživanjima podaci mogu da imaju razno metodsko porijeklo i da razne primenjene tehnike mogu da imaju razne uloge i da se različito odnose prema raznim hipotezama. Npr. za neke hipoteze mogu se javiti podaci dobijeni samo jednom metodom i tehnikom, a za druge primenom dve ili više metoda i tehnika. Hipoteza je potvrđena samo ako je potvrđuju podaci dobijeni svim korišćenim tehnikama, tj. ako su podaci saglasni. U slučaju nesaglasnosti podataka iz različitih izvora ta nesaglasnost se mora otkloniti. Procedura otklanjanja nesaglasnosti podataka podrazumeva: a) analizu svojstava nesaglasnosti; b) otkrivanje razloga nesaglasnosti, njegovog obima i značaja; c) izbor postupka za otklanjanje nesaglasnosti. Jedan od postupaka može biti prihvatanje podataka koji su dobijeni primenom glavne metode, a zanemarivanje drugih. Međutim, neslaganje podataka otvara mnoga pitanja - među njima i stvarnu vrednost istraživanja u celini.

Provera posebnih hipoteza vrši se po pravilima i proceduri korišćenoj u proveru pojedinačnih hipoteza. Razlika je u tome što ulogu indikatora i podataka preuzimaju pojedinačne hipoteze, a posebne hipoteze tu ulogu preuzimaju u proveru generalne hipoteze.

Na kraju moramo da naglasimo da je provera hipoteza, osim u slučajevima laboratorijskog eksperimenta, isključivo visoko intelektualan i složen proces koji zahteva visoki stepen pronicanja u odnose i značenje. Kompetentnost, znanje, nadahnuće, itd. su neophodni i ne mogu se zameniti mehaničkom primenom šablona, modela ili statističkih postupaka bez kojih se ne može, ali koji su samo instrument.

Provera hipoteza je procedura izgradnje jednog sazajnog, logičkog i funkcionalnog sistema induktivno-deduktivnog zaključivanja na osnovu teorijskih i empirijskih činjenica.

XIII Zaključivanje o istraživanju i rezultatima istraživanja

Zaključivanje na osnovu rezultata istraživanja je misaoni proces formiranja objedinjenog sistema naučno stečenog saznanja sistematizacijom i logičkim povezivanjem sudova u zaključke i zaključaka u određene strukture. U načelu možemo razmatrati tri posebne sadržajne celine: 1) zaključivanje o procesu i svojstvima realizovanog istraživanja, tj. o metodološkoj problematici; 2) zaključivanje o predmetu istraživanja; 3) zaključivanje o društvenoj pojavi na koju se predmet istraživanja odnosi. Ova tri segmenta, a pogotovu drugi i treći, mogu se samo uslovno razdvojiti. U sva tri slučaja odigravaju se procesi induktivnog, traduktivnog i deduktivnog zaključivanja, koji se međusobno smenjuju.

1. Zaključivanje o istraživanju

Dva su bitna pitanja predmeta zaključivanja o istraživanju. Oni su međusobno vremenski udaljeni. Prvi period odigrava se u toku planiranja istraživanja. Njime se vrši selekcija pristupa, metoda i tehnike istraživanja, njihovo izdvajanje iz naučnog metodološkog fonda i apliciranje na predmet istraživanja. To je sistem prognostičkih sudova i zaključaka da će određeni pristupi, metode i tehnike omogućiti određeni nivo, pouzdanost i validnost saznanja u određenim uslovima. To su i zaključci - procene obima, svojstava, vremena i prostornog rasporeda uslova. Od bitnog značaja su procene mogućnosti primene određenih metoda, tehnika, instrumenata i postupaka u određenim uslovima. Zaključci do kojih se došlo su pretežno kolektivni i primenjeni te je njihova ispravnost proverena. Njihov osnovni sadržaj su bili celishodnost i primenljivost u pretpostavljenim okolnostima.

Drugi period zaključivanja odigrava se po završetku istraživanja i obuhvata dva testa: materijalno-organizacioni, operativni i naučno metodološki. Naučno-metodološki zaključci mogu da budu različito koncipirani i dimenzionirani. Zahtev naučnosti nameće obavezu da se prikaže i objasni kako se došlo do rezultata istraživanja. Na neki način, to zaključivanje ima svojstva predstavljanja i opovrgavanja rezultata istraživanja. No, ono nije originalno niti stvaralačko jer može da bude i samo kratak opis. Daleko je značajniji sistem zaključaka - ocena o otvorenim mogućnostima i limitima primenjenih pristupa, metoda i tehnika, o doprinosu i nedostacima otkrivenim istraživanjem. U tom smislu traže se bar odgovori na pitanja: 1) šta je od već poznatog u metodologiji i primenjenog u istraživanju valjano funkcioniralo; 2) šta je od toga izazivalo teškoće i kako su se one prevazilazile; 3) šta je novo, zašto i kako nastalo tokom istraživanja u metodsko-metodološkoj sferi. Bitan problem u ovom donošenju ocena predstavljaju kriterijumi.

2. Zaključivanje o predmetu istraživanja

Podaci do kojih smo došli istraživanjem neposredno se odnose na predmet istraživanja - njegovu strukturu, svojstva, odnose i veze, sadržinu i oblike i na njegove odnose sa okruženjem i mestom, ulogom i funkcijama u okruženju. To podrazumeva i saznanja o njegovim dimenzijama i količinama, kao i o njegovom ponašanju. Na osnovu podataka saznajemo o: a) predmetu kao celini u određenom okruženju; b) predmetu kao celini sastavljenoj od delova i činilaca; c) delovima i činilcima predmeta i njihovim mestima, ulogama, funkcijama, odnosima i svojstvima.

Podaci se ni približno jednako ne odnose na sve odredbe predmeta, već samo na one koje su tretirane hipotezama, tačnije samo na one za koje su bili utvrđeni indikatori (ispoljavanja, manifestacije) o kojima su pribavljeni podaci. Dakle, o predmetu istraživanja možemo zaključivati delom neposredno, na osnovu podataka, a delom posredno, na osnovu asocijacija i implikacija koje proizlaze iz zaključaka o hipotezama ili nekih grupa podataka. Prema tome, možemo razlikovati izvorne neposredne zaključke o predmetu i implicirane neposredne zaključke o predmetu. U ovom iskazu "neposredno" znači neposredovan odnos sadržaja, a ne metoda formiranja.

Zaključci o predmetu su u prvoj fazi pretežno deduktivni. Predmet se određuje s jakim osloncem na postojeći naučni fond i formulaciju problema, ali je jedan deo oslonjen i na nenaučna saznanja. I njih tretiramo kao skup - izvesnu celinu znanja iz koga se dedukuju zaključci (i sudovi) o predmetu istraživanja.

Od momenta početka prikupljanja podataka, a naročito od momenta započinjanja provere pojedinačnih hipoteza, zaključci o predmetu istraživanja postaju induktivni. O svakoj pojedinačnoj hipotezi donose se dve vrste sadržaja različitih zaključaka. Jedni se odnose na to da li je hipoteza potvrđena ili opovrgnuta u celini ili delimično, da li je treba zameniti, u celini ili delimično, itd. - dakle, zaključci o statusu hipoteze. Drugi se odnose na sam predmet istraživanja kako je određen. Pitanje je možemo li ovo zaključivanje opravdano smatrati neposredovanim. Naime, podaci se odnose na indikatore, varijable i stav hipoteze, a ne neposredno na odredbu predmeta. Ovako postavljeno pitanje je disfunkcionalno jer se sve hipoteze bave - iskazuju stav o određenim odredbama predmeta. Pravo pitanje je da li su hipoteze zaista obuhvatile sve sadržaje - odredbe predmeta i odnose među njima. Evidentno je da nisu, već da su iskazivane samo bitne odredbe. Osim toga, sistem hipoteza ne zahvata dovoljno i neposredno odnose između pojedinih odredaba. Otuda potreba za impliciranim zaključcima predmeta istraživanja bilo koje vrste.

Pojednostavljeno, mogli bismo reći da su zaključci o pojedinačnim hipotezama neposredni, na osnovu podataka, a da su neposredni i po odnosu na predmet istraživanja.

Zaključci o posebnim hipotezama su izvedeni - implicirani zaključcima o pojedinačnim hipotezama, a zaključci o generalnoj hipotezi su implicirani zaključcima o posebnim hipotezama. Tako je nastao četvorostepeni sistem zaključaka po kriterijumu apstrahovanja.

Četvrti stepen čini generalni zaključak (sistem generalnih zaključaka) o predmetu istraživanja kao celini.

Zaključci na osnovu rezultata istraživanja nisu analitički - zasnovani su na indukciji te su načelno verovatni sa raznim stepenima verovatnoće. Međutim, ovaj generalni stav ne može se apsolutizovati. Istraživanja zasnovana na egzaktnom merenju i na primeni omerne (racio) skale mogu biti, po svojim rezultatima, i potpuno istiniti u datom vremenu i prostoru. Ako smo tačno prebrojali koliko je napisa objavljeno u političkoj rubrici lista "X" u utvrđenom periodu, može se govoriti samo o istinitosti i tačnosti, a ne samo o verovatnim zaključcima, kao i o dijagnostičkim i prognostičkim.

Za nas je, međutim, najvažnije da li nam zaključci nude - saopštavaju konstatovane naučne zakone ili možda naučna objašnjenja i koja. Da li se radi o kauzalnim - uzročnim objašnjenjima, o statističkim ili teleološkim objašnjenjima. Naravno, naučni zakoni nisu nužni za određene vrste objašnjenja (npr. teleološka, statistička), ali između zakona i objašnjenja postoje određene relacije i u njih ugrađene pravilnosti.

3. Zaključivanje o pojavi

Može se prigovoriti da je zaključivanje o pojavi isto što i zaključivanje o predmetu jer je i sam predmet određena pojava. Sa ovim se ne možemo složiti jer je predmet svakog pojedinačnog istraživanja samo deo, aspekt, svojstvo, moment pojave. Međutim, na osnovu neposrednih zaključaka o predmetu može se u nekoj meri zaključivati o celini pojave. Naime, zaključci o predmetu impliciraju znatno obuhvatnije zaključke, naročito ako se dovedu u vezu sa zaključcima iz drugih istraživanja, aksiomima, naučnim zakonima, itd. Te zaključke nazvaćemo generalizirajućim imajući u vidu da oni mogu da izražavaju čvrsto stanovište, zasnovano na pouzdanim i validnim saznanjima (nazovimo ih kategoričkim), ali i da mogu da iskazuju samo osnovane i verovatne pretpostavke (nazovimo ih hipotetičkim).

Zaključci o pojavi su indirektni, posredovani zaključcima o predmetu. I oni su induktivni, ali oni koji se oslanjaju na aksiome, naučne zakone i slično ne mogu biti samo verovatni i potpuno neanalitični. Postojeća, važeća logika ne poznaje prelazne i integrisane forme zaključivanja kakve se ovde javljaju. One se istovremeno delom dedukuju iz aksioma, naučnih zakona, itd., a delom indukuju iz zaključaka o predmetu istraživanja.

Po pravilu, zaključci o pojavi i predmetu istraživanja (naročito heurističkih ali i verifikatornih) veoma su kritični i inovatorski orijentisani. Nažalost, svi zaključci na osnovu rezultata istraživanja i podataka su i sa mogućim greškama. Najčešće greške su greške tumačenja i vrednovanja podataka, greške pristrasnosti, greške jednostranih previda i, nažalost, greške površnosti. Greške površnosti imaju svoj izvor u: a) nedovoljnoj obradi podataka; b) nedovoljno odgovornoj analizi i proveru zaključaka; c) nepoštovanju metodoloških i metodskih pravila; d) nedovoljnom konsultovanju i uvažavanju teorije. Ako se ove greške izbegnu, verovatno je da će biti oformljen jedan produktivan sistem svodnih, sintetizirajućih zaključaka koji i kada ne daju zakon i objašnjenje upućuju na njih.

XIV Izveštaj o istraživanju

U savremenoj metodološkoj literaturi problematika izrade izveštaja i njegove uloge istraživanje privlači sve vrste interesovanja. To je izraz pravilnog shvatanja važnosti izveštaja koji je, u biti, i najznačajniji deo istraživanja. Radi sintetizovanog naučnog saznanja koje se iskazuje u izveštaju, uključujući i ukazivanje na mogućnosti primene rezultata, istraživanje je i obavezno.

Većina autora prvenstveno i pretežno razmatra izveštaj o rezultatu u istraživanju i to o onom njegovom delu koji se odnosi na tematiku predmeta istraživanja. Pritom se razmatraju razne uloge i forme u kojima se izveštaj o rezultatima bilo kog istraživanja može naći - počev od izrade studentskih seminarskih radova, pa do izveštaja o rezultatima istraživanja u isključivo naučne svrhe. U tom smislu ilustrativna je najnovija knjiga M. Sakana: "Izrada stručnih i naučnih radova", koja sadrži mnoštvo tehničkih grešaka.¹⁹⁴

Svaka ozbiljna analiza pokazuje da se izveštaj o naučnom istraživanju ne može svoditi samo na izveštaj o saznanjima-istraživačkim rezultatima o predmetu nauke i naučnog istraživanja, već da je to mnogo šira problematika.

1. Pojam i struktura izveštaja o istraživanju

Izveštaj o istraživanju je složena celina naučnog i stručnog saznanja o celokupnom procesu sticanja naučnog saznanja istraživačkom delatnošću u okviru definisanog naučnog - istraživačkog procesa. On sadrži tri posebna segmenta - sadržaja:

a) sadržaj koji obrađuje konkretne praktične aktivnosti organizaciono-tehničke odnosno tehničko-ekonomske prirode; b) sadržaje koji obrađuju problematiku predmeta istraživanja; c) sadržaje koji obrađuju metodološko metodu problematiku.

U metodološkim istraživanjima sadržaji označeni sa b) i c) mogu se, ali ne moraju spajati.

Izveštaj o istraživanju najšira je celina, a izveštaj o rezultatima istraživanja deo je te celine.¹⁹⁵

2. Pojam, struktura i klasifikacija izveštaja o rezultatima istraživanja

Izveštaj o rezultatima istraživanja je celina izlaganja novostečenih naučnih saznanja o predmetu i metodama istraživanja, izložena pismeno, sistematski, kritički i argumentovano u odgovarajućim formama, stilom i jezikom podobnim prvenstveno za dalje naučno korišćenje.¹⁹⁶

Istraživačka praksa poznaje, po kriterijumu namene, dva osnovna tipa izveštaja o rezultatima istraživanja. Prvi, u funkciji razvoja nauke i naučnoistraživačkog rada, koji je potpuno

¹⁹⁴ Sakan, Momčilo: Izrada stručnih i naučnih indeksa, Beograd, 2000.

¹⁹⁵ Milošević, Novak: Metod i metodologija ratne veštine, Centar visokih vojnih škola, Institut za strategijska istraživanja, str. 208-220.

Milosavljević, Slavomir: Istraživanje političkih pojava, Institut za političke studije, Beograd, 1980, str. 285-287.

¹⁹⁶ Milosavljević, Slavomir: Izveštaj o naučnom istraživanju, Centar visokih vojnih škola, Institut za strategijska istraživanja, 1990.

saglasan sa napred navedenom definicijom.

Drugi tip izveštaja, karakterističan za razvojna istraživanja, izlaže mogućnosti i uslove primene naučnih saznanja i rezultata konkretnog istraživanja u praksi - čak neposredno predlaže puteve i načine neposrednog praktikovanja stečenog znanja.

Razlikujući ova dva tipa izveštaja, ne isključujemo mogućnost da se formira integralan izveštaj, ali to nije čest slučaj.

Izveštaj o rezultatima istraživanja formalno je poseban, ali ne i nezavisan, već blisko povezan sa prethodnim naučnim saznanjima. On je složen i osetljiv sistem dokazivanja i opovrgavanja kojim se ostvaruje produktivno naučno zaključivanje. Pogrešno je shvatiti izveštaj kao jednostavno saopštavanje podataka, sudova, i zaključaka do kojih se došlo proverom hipoteza i zaključivanje o njima i na osnovu njih. Suština izveštaja je u saopštavanju istinitosti - lažnosti, pa su iskazi izveštaja istovremeno: konstatacije o istinitosti - lažnosti koncepta, pristupa, stavova hipoteza u istraživanju; postulati i premise za izvođenje novih zaključaka (u ovom izveštaju i kasnije); osnova za izvođenje novih pitanja i hipoteza. To ukazuje da izrada izveštaja ima svojstva procesa istraživanja primenom svih osnovnih metoda saznanja.

Bitan sadržaj predmetnog izveštaja jesu rezultati do kojih se došlo tokom istraživanja.

2.1. Uobičajeni kriterijumi klasifikacije izveštaja o rezultatima istraživanja

Prvi, najčešće korišćen kriterijum klasifikacije je stepen dovršenosti istraživanja i izveštaja. Po tom kriterijumu se razlikuju tri, po funkciji razne vrste izveštaja: 1) preliminarni; 2) fazni - etapni ("sekvencionalni") i 3) završni - konačni izveštaji.

2.1.1. Preliminarni izveštaj

Po pravilu odnosi se na celinu rezultata istraživanja, ali se može odnositi, u specifičnim slučajevima, i na neke delove rezultata istraživanja. Samo izuzetno se susreću preliminarni izveštaji o istraživanju. Preliminarni izveštaj je prethodnici, pre završetka svih potrebnih nivoa obrada podataka i produbljenog zaključivanja. Njime se stvarno iskazuju samo nagoveštaji verovatnih rezultata, te njegov sadržaj često čini samo osnovne klasifikacije, pregledi distribucija, tabele i konstatacije o potvrđenosti - opovrgnutosti hipoteza, osnovna argumentacija i okvirni, uzdržani sudovi.

Jednostavnija i manjeg obima, kao i akciona istraživanja, po pravilu ne zahtevaju izradu preliminarnih izveštaja rezultata istraživanja.

2.1.2. Fazni ili etapni - parcijalni izveštaji

U ovu vrstu izveštaja ubrajamo sve izveštaje čiji predmet su delovi istraživanja - rezultata istraživanja po bilo kojim kriterijumima. Termiz Dž. i S. Milosavljević kao i Milosavljević S. i Radosavljević I. navode i opisuju sledeće vrste parcijalnih izveštaja: 1) fazne - etapne; 2) prostorno definisani; 3) problemski - tematski definisani; 4) metodološki - metodski definisani; 5) predmetom definisane i 6) karakteristikama podataka definisane izveštaje o rezultatima istraživanja. Ovoj problematici, moguće je, verovatno pristupiti i na drugi način, ali to, osim navedenih autora, u poslednjih desetak godina, koliko je prošlo od kako je S. Milosavljević postavio osnove ovoj klasifikaciji, niko ovu problematiku nije obrađivao.

2.2. Osnovni sadržaji parcijalnih izveštaja

2.2.1 Fazni ili etapni izveštaji

U praksi istraživanja nailazimo na celovite i na delimične parcijalne izveštaje. Celoviti obuhvataju jedan celovit, karakterističan period. Tipičan primer za to su izveštaji koji se pripremaju poslije svake etape panel i longitudinalnog istraživanja. Parcijalni izveštaji se odnose na faze koje se mogu odrediti po bilo kojim racionalnim i funkcionalnim kriterijumima (npr. probna faza, kontrolna faza, pripremna faza, itd.). Tipičan primer za to je sekvencionalna analiza prilikom primene metode posmatranja. Svrha ovog izveštaja je da ukaže na eventualnu potrebu za intervencijom.

2.2.2. Prostorno definisani izveštaji

Poznata su dva osnovna tipa ovog izveštaja: teritorijalno određeni po definisanim teritorijama (socijalno, ekonomski, pravno, politički, kulturno), kao što su to npr. države, geografske ili druge jedinice u komparativnom istraživanju. Drugi tip prostorno definisanih izveštaja je samo varijacija prvog. On se priprema u okviru složenog istraživanja u kojem se, u okviru generalnog projekta, javljaju posebni projekti ili potprojekti koji se odnose na određene teritorije. Praktično, jedinstven predmet istraživanja i isti metod istraživanja sugeriraju posebne izveštaje po teritorijama kako bi se sagledale identičnosti, sličnosti i razlike.

Specifičan slučaj su izveštaji - monografije proizašle iz istraživanja primenom studije slučaja u nizu ili mozaik studije slučaja.

Izveštaji ove vrste treba da su za predmetnu teoriju konačni i da omogućavaju sintezu opšteg izveštaja u okviru generalnog projekta.

2.2.3. Problemski - tematski definisani izveštaji

Ova vrsta i probleme u okviru intradisciplinarnog istraživanja.

U oba slučaja ovi parcijalni izveštaji osnova su za izradu integralnog završnog - konačnog izveštaja.

2.2.4. Metodološko-metodski definisan izveštaj

Kao što je već u naslovu rečeno, ovu vrstu izveštaja izaziva upotreba više metoda ili tehnika u okviru istog istraživanja. Razlog za izradu posebnih izveštaja je u odnosu između rezultata i primenjenih metoda. Naime, podaci dobijeni raznim metodama mogu da budu saglasni, ali i nesaglasni. Nezavisni izveštaji omogućavaju komparaciju podataka, zaključaka i metoda odnosno tehnika. Međutim, svi metodi u jednom istraživanju ne moraju biti istog statusa. Oni mogu biti jedini (tada se ovi izveštaji ne prave), da budu paralelni u istom statusu ili u raznim statusima (kada je neophodno praviti izveštaj o rezultatima svake metode). Problemi odnosa metoda i izveštaja impliciranih njima, rešavaju se unutar projekta istraživanja.

Korisno je da se svi ovi izveštaji shvate i koriste kao osnov za izradu sintetičkog izveštaja. U izradi sintetičkog izveštaja možemo konstatovati sljedeće situacije:

- (1) jedan izveštaj, zasnovan na jednoj metodi, osnovni je i glavni, a ostali su pomoćni;
- (2) svi izveštaji su ravnopravni, te je sintetički izveštaj proizvod njihove integracije i prožimanja;
- (3) jedan izveštaj ili dva ili više izveštaja integrisana u celini su osnovni, a jedan ili

dva su kontrolni za celinu ili samo deo tog izveštaja.

2.2.5. Izveštaji definisani vrstom predmeta istraživanja

Uobičajeno je da se predmeti istraživanja i sama istraživanja dele na empirijske i teorijske. U savremenoj naučnoistraživačkoj praksi isključivo teorijskih ili isključivo empirijskih istraživanja gotovo da nema. Društvene pojave koje su predmet istraživanja u društvenim naukama su teorijska i empirijska, odnosno onakva kakvima ih istraživanje odredi.

Svako empirijsko istraživanje započinje teorijskim istraživanjima i, takođe, završava njime. Stoga ćemo odmah istraživanje podeliti na aktivnosti teorijskog i na aktivnosti empirijskog istraživačkog rada. To praktično znači da se moraju razmatrati, kao fazni, teorijski i empirijski izveštaji po kriterijumu sadržaja predmeta i metoda istraživanja.

Dva su realiteta teorijskog istraživanja: prvi, prethodi empirijska istraživanja i odnosi se na naučni fond - postojeće knjige, časopise, rezultate istraživanja, itd. Ovaj izveštaj je instrumentalan, neodrživ kao celina, već se ugrađuje u projekt istraživanja. Drugi realitet odigrava se u toku istraživanja i izrade celovitog izveštaja. On ima dve komponente: saznanja o predmetu u postojećem naučnom fondu i teorijskih stavova do kojih se došlo proučavanjem empirije. Ovaj izveštaj ulazi u završni, konačni izveštaj o rezultatima istraživanja.

Drugu vrstu čine izveštaji na osnovu empirijskih podataka. I tu imamo dva nužna realiteta. Jedno su izveštaji zasnovani na izvornim podacima dotičnog istraživanja, koji su bitni i suštinski osnovi za izveštaj o rezultatima istraživanja. Drugi realitet je izveštaj o podacima, tj. na osnovu podataka iz drugih istraživanja koji su osnova za sekundarnu analizu. Tu se može govoriti o dve odnosno tri varijante: prva, podaci su opšti, bez strogo definisane namene i predmetne usmerenosti (opšti podaci statistike) koji se preuređuju u skladu sa potrebama istraživanja predmeta i na osnovu njih se radi izveštaj; druga, izveštaji drugih srodnih, odnosno upotrebljivih istraživanja služe kao globalni podaci i osnov za izradu izveštaja; treća, koriste se odabrani podaci drugih istraživanja za izradu izveštaja.

Svi navedeni parcijalni izveštaji samo su svojevrsni segmenti izrade završnog konačnog izveštaja i, kada je potrebno, opravdano je raditi ih kao posebne.

2.2.6. Parcijalni izveštaji po svojstvima podataka

I u svim prethodnim izveštajima svojstva podataka su imala veliki značaj. U ovoj klasifikaciji posebnu ulogu imaju dve odredbe: izvori podataka i odnos podataka prema predmetu istraživanja.

Opravdano je razlikovati izveštaje na osnovu originalnih, izvornih podataka neposredno usmerenih ka predmetu istraživanja, od onih koji se zasnivaju na izvedenim podacima ili podacima koji nisu neposredno usmereni na sam predmet dotičnog istraživanja.

Ova podela samo je varijanta prethodne vrste i odnosi se na istraživanja sekundarnom analizom.

Poznata je klasifikacija prema kriterijumu odnosa izveštaja prema projektu istraživanja, koju smo već naznačili. Možemo konstatovati sledeće odnose:

- 1) pripremni izveštaj;
- 2) u fazi izrade;
- 3) u kontrolnoj funkciji;
- 4) u funkciji izlaganja rezultata istraživanja.

U nekim slučajevima pripremaju se i izveštaji o "ponovljenim" ili o dopunskim istraživanjima.

2.3. Završni - konačni izveštaj

U praksi naučnog istraživanja upotrebljavaju se izrazi svodni, završni i konačni za izveštaj koji se podnosi naručiocu i naučnoj javnosti (užoj ili široj) po završenom istraživanju. Ne ulazeći u raspravu o najpogodnijem, mi ćemo izložiti definiciju završnog - konačnog izveštaja, njegovu osnovnu strukturu i sistematiku, osnovni sadržaj, način izlaganja i bitne momente prezentacije. Napominjemo da sve što bude rečeno odnosi se prvenstveno na izveštaj o rezultatima istraživanja, ali takođe i na izveštaj o istraživanju shodno njegovim bitnim odredbama.

Pojmom "završni izveštaj" označavamo celovit izveštaj kojim saopštavamo rezultate istraživanja poslije obavljenih svih istraživačkih radnji i postupaka predviđenih projektom istraživanja. Njime obuhvatamo kritički, uz neophodne korekcije i sintetizovanje i sve parcijalne izveštaje koje smo prethodno pripremom i razmotrili. Ovaj izveštaj još nije usvojen od naručioca i naučne javnosti (ili predstavnika naučne javnosti) te se ne može smatrati konačnim.

Pojmom "konačni izveštaj" označava završni izveštaj po usvajanju od naručioca i predstavnika naučne javnosti. Naime, nijedan izveštaj o naučnom istraživanju nikada nije konačan jer se i decenijama poslije usvajanja ponovo podvrgava izučavanju i kritici. Ipak, on je za istraživačku ekipu, naručioca i određene predstavnike naučne javnosti (recenzente, naučni savet projekta, članove naučnog skupa na kojem su projekti i izveštaj razmatrani, itd.) konačan, jer time prestaju njihove dalje obaveze prema predmetnom istraživanju.

2.3.1. Struktura i sistematika završnog - konačnog izveštaja o rezultatima istraživanja

Struktura izveštaja determinisana je projektom istraživanja i odlikama pribavljenih podataka, te obavljenom procedurom obrade podataka i zaključivanja na osnovu njih.

Analizom poznatih izveštaja o rezultatima istraživanja (i istraživanja) došlo se do sljedeće najčešće strukture:¹⁹⁷

A) konstatovanje postojanja ili nepostojanja određenih pojava odnosno njihovih neposrednih i (ili) posrednih manifestacija;

B) za pojave čije je postojanje (u sadašnjosti, prošlosti, budućnosti) konstatovano, neophodne su odredbe:

a) vremenske (trajanje, kontinuitet, sukcesija, povremenost, periodičnost, itd.);

b) prostorne (mesto, prostor, rasprostranjenost, gustina);

c) oblika, sadržine i suštine;

d) svojstava kvalitativnih i kvantitativnih;

e) odnosa i veza (uslovljenosti, uzročnosti, redosleda i poretka, hijerarhije u poretku - sistemu, itd.);

f) značaja i značenja (po ljude, društvo, sistem, itd.).

Sadržaj pobrojanih iskaza zavisi u svakom istraživanju prvenstveno od zaključaka na

¹⁹⁷ Gud i Het: Metodi socijalnog istraživanja, str. 339-353.

osnovu podataka, a determinisano je prvenstveno predmetom, ciljevima, hipotezama i indikatorima istraživanja.

Navedeni delovi strukture nisu obavezno podjednako prisutni u svim izveštajima.

Struktura sadržaja izveštaja može se sistematizovati (rasporediti) u izveštaju po jednoj od dve osnovne koncepcije. Prvu možemo nazvati linearnom. Ona podrazumeva izlaganje rezultata istraživanja od početnih, polaznih do završnih - po redosledu odigravanja istraživanja: a) društveni - naučni problem; b) projekt istraživanja; c) realizacija istraživanja; d) rezultati istraživanja odnosno: (a) polazne postavke; (b) saznanja proverom hipoteza; (c) zaključci; (d) sinteze.

Druga koncepcija menja redosled, te prvo saopštava bitne sintetizovane rezultate istraživanja da bi ih u daljem postupku obrazlagala.

Izbor jedne od ovih koncepcija zavisi od konkretne svrhe istraživanja i zahteva naručioca. Npr. kod akcionih istraživanja bitno je rešenje i njegova primena te naručilac insistira na tome.

Izveštaj o rezultatima istraživanja može biti jedinstven ("monolitan") i segmentiran.

Tip jedinstvenog ("monolitnog") izveštaja odlikuju:

- a) jedinstven način obrade osnovnog sadržaja predmeta;
- b) intenzivna unutrašnja logičko-sadržajna povezanost;
- c) postupnost i sistematičnost izlaganja;
- d) čvrst, stabilan poredak odnosa između delova i delova i celine izveštaja.

Ovaj tip izveštaja javlja se u tri varijante. Prva je izveštaj linearnog protoka, čija je bitna odlika jedinstveno postavljen i istražen predmet; a u izveštaju se izlaže deo po deo i na kraju se formiraju jedinstveni zaključci. Blaža varijacija ove varijante je izveštaj koji operiše sa podacima i zaključcima do kojih se došlo primenom više metoda. I tada se svi podaci tretiraju na isti način i čine osnovu i argumente istog, jedinstvenog, procesa dokazivanja i zaključivanja.

Treću varijantu tipa izveštaja linearnog protoka nazvaćemo varijantom zvezdasto - linearnog protoka. Njegova je specifičnost što on razmatra posebno razne aspekte predmeta, da bi se sva razmatranja na kraju slila u jedinstvene zaključke.

Segmentarni ili zbirni tip izveštaja razlikuje se od prethodnog po tome što ga čini skup relativno posebnih - pa i samostalnih izveštaja iz kojih se može ali i ne mora izvesti zaključna sinteza.

Prva varijanta ovog tipa je rigoroznija i podrazumeva zbir samostalnih izveštaja pri čemu se svaki bavi posebnom problematikom. Oni mogu da budu povezani i samo zajedničkom koncepcijom iskazanom u uvodu ili kratkim rezimeom ili zaključnim razmatranjima. Ovakvi izveštaji odgovaraju multidisciplinarnim istraživanjima.

Druga varijanta zahteva jaču konceptualno-sadržajnu i logičko-metodsku povezanost sa temom generalnog projekta. To se ostvaruje tako da se, na osnovu tematske povezanosti segmentata formira svodni, završni izveštaj koji ima ulogu izveštaja o rezultatima generalnog projekta.

Osim dva već izložena koncepta sistematizacije (linearna - ulazna i silazna), može se javiti i treća koncepcija tematsko-problemskog izlaganja i sistematizacije. To je sistematizacija po određenim tematsko-saznajnim i logičkim celinama koje se povezuju u jedinstvene zaključke ili zaključna razmatranja završnog - konačnog izveštaja.

2.3.2. Osnovni sadržaji završnog - konačnog izveštaja

Osnovni sadržaj izveštaja čine razni iskazi o predmetu istraživanja i toku istraživanja. Oni mogu biti pojmovi (definicije), stavovi, sudovi i zaključci ili složenije celine formirane od njih. U ovom tekstu, radi njegovog skraćivanja, sve iskaze nazivaćemo "stavovi".¹⁹⁸

U izveštajima se najčešće susrećemo sa apodiktičkim i hipotetičkim stavovima, sa stavovima kategoričke tvrdnje i stavovima iskazivanja verovatnoće. Težnja je da se dospe do apodiktičkih, kategoričkih stavova iza kojih stoji nužno ili bar izvesno saznanje, ali se, nažalost, u društvenim naukama, češće mogu javljati stavovi koji izražavaju osnovni stepen verovatnoće.

Za završne izveštaje karakteristična su tri vrste stavova:

a) izvorni stavovi, koji su originalni i neposredno zasnovani na podacima, prvenstveno empirijskim, dotičnog istraživanja. Ranije stanovište da se izvorni stavovi zasnivaju isključivo na empirijskim podacima zbog toga što postoje i teorijska istraživanja, a u njima se mora operisati sa empirijskim podacima;

b) radni stavovi - koji su predmet i sredstvo obrade, a posreduju između početnih i zaključnih stavova;

c) zaključni stavovi - koji saopštavaju saznanja do kojih se došlo.

Navedeni stavovi mogu biti dijagnostički, eksplanatorni - eksplikacijski ili prognostički, a po svojstvima i porijeklu mogu biti naučni i ideološki. Oni mogu biti u ulozi postulativnih, eksplikacijskih i prognostičkih, ali mogu biti i u ulozi argumenata, a ne samo postavki. Stavovi argumenti u izveštaju o rezultatima naučnog istraživanja moraju da budu osnovani prvenstveno na podacima pribavljenim predmetnim istraživanjima i aksiomima, zakonima i naučnim objašnjenjima, kao i paradigmatiskim stavovima. Pitanje kako se zaštititi od ideoloških stavova, makar i prikrivenih, trajno je otvoreno.

Kao generalno pravilo za korišćenje stavova u izradi izveštaja može se prihvatiti:

a) stavovi izveštaja izvedeni iz empirijskih istraživanja treba da budu prvenstveno izvedeni iz empirijskih podataka tog istraživanja indukcijom i generalizacijom.

Dijagnostički stavovi treba da budu polazni u konstruisanju zaključnih stavova.

Stavovi postojećih teorija služe prvenstveno za orijentaciju, a samo prilikom objašnjenja i prognoze u zaključnim stavovima mogu poslužiti i kao argumenti.

Pri nesaglasnosti empirijskih i teorijskih stavova posebno kritički razmatraju se teorijski stavovi;

b) stavovi izveštaja teorijskog istraživanja zasnivaju se na teorijskoj argumentaciji i podacima, a u određenim slučajevima i na empirijskim.

Težnja je svakog naučnog empirijskog istraživanja doprinos teoriji i njena provera, te je za očekivanje i formiranje izvorno-teorijskih stavova.

3. Način izlaganja izveštaja

Način izlaganja izveštaja mora imati bar dva segmenta: a) stil izlaganja; b) jezik izlaganja, a može se tome dodati i ilustrativnost izlaganja.

¹⁹⁸ Lekić, Đorđe: Metodologija pedagoških istraživanja i stvaralaštva, str. 345-352. Robert, S.N.: Tehnika naučnog rada.

Izveštaj se, u jednoj od izloženih formi, izlaže pismeno, naučnim, odabranim jezikom i odgovarajućim pismom. Pismeni izveštaj je jedna smisljena, logička, sistematska, sadržajno bogata celina. Njeno izlaganje može biti praćeno i drugim oblicima saopštavanja - usmenim ili drugim.

U praksi prezentovanja izveštaja nailazimo najčešće na četiri tipa izlaganja: (1) narativno; (2) problemsko; (3) polemičko i (4) kombinovano i kompleksno. Razumljivo je da se radi o pretežnom a ne isključivo jednom tipu izlaganja.

Narativno izlaganje usmereno je na relativno sistematično i detaljno opisivanje zasnovano na izvornim, originalnim stavovima i podacima do kojih se došlo istraživanjem. Ono može biti sintetičko - da krene od pojedinačnog pa da objedinjavanjem dođe do opštijeg i opšteg, a može biti i analitičko - da krene od opštih - opštijih stavova pa da završi sa elementarnim činionicima. U izradi izveštaja moguće je kombinovati analitičko i sintetičko narativno izlaganje, što se najčešće i čini.

Problemsko izlaganje zahteva da se jasno formuliše pitanje - predmet razmatranja - "problem", pa da se izlože nesaglasni stavovi o njemu i argumenti za i protiv, te da se na osnovu njih prosuđuje. Manje korektan, ali ne redak slučaj je da se izloži samo stav koji se zastupa, odnosno stav koji se osporava i argumenti u prilog svom stavu. Problemsko izlaganje je veoma podsticajno, a može biti u tolerantnom i arbitrarnom stilu. Tolerantan stil podrazumeva afirmativan pristup i nastojanje da se što objektivnije i mirno, uz puno uvažavanje, razmotri problem. Arbitrarno ima "oštriji" vid i približava se polemičkom.

Polemičko izlaganje je oštra rasprava o problemu u kojoj se prvenstveno naglašeno angažuje na dokazivanju sopstvenog stava, pri čemu nije uvek distancirano od pristrasnosti. Šta više, u nekim neželjenim slučajevima, ni ličnost polemičara nije zaštićena. Međutim, ako se polemika shvati i prihvati samo kao angažovaniji oblik problemskog razmatranja, takvo izlaganje može biti veoma atraktivno i prodorno.

Kombinovano izlaganje se može smatrati najčešćim zbog sadržine izveštaja i prirode dokazivanja i opovrgavanja. Ono je, izgleda, i najproduktivnije. No, to nije nezavisno od nauke i naučne discipline u čiji okvir spada izveštaj.

Od svakog izveštaja se očekuje da bude jasan, precizan, razumljiv, proverljiv. U ostvarivanju ovih zahteva veliku ulogu igra jezik.

Stanovište da treba izveštaj izraditi na jeziku nauke, naučne discipline, relativno je teško ostvariti. Stoga njega treba operacionalizovati tako da se izveštaj priprema na jeziku na kojem je pripreman i projekt istraživanja. Tako se ostvaruje težnja da se, u meri u kojoj je naučni jezik dotične nauke, naučne discipline, u meri u kojoj je izgrađen, koristi u izradi izveštaja. A to znači da u multidisciplinarnim istraživanjima moraju ili da se koriste jezici svih disciplina ili da se izvede nekakav prosečan jezik koji će uz izvesne veoma specifične reči i izraze dati i "leksikon" - "rečnik" značenja.¹⁹⁹

Veoma značajan faktor izbora jezika izveštaja je adresat. Razlikuju se jezičke obaveze i rešenja u izveštaju²⁰⁰ koji je namenjen užoj naučnoj javnosti, od izveštaja koji je namenjen naručiocu i onog koji je namenjen najširoj publici.

¹⁹⁹ Gud i Sket: Metodi istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji, str. 665-705.

Šuković, Filip: Neformalni socijalni odnosi u OUR-a, str. 61-118.

²⁰⁰ Milosavljević, Slavomir: Izveštaj o naučnom istraživanju.

Jezik naučnog izveštaja ne izbegava varvarizme - tuđice koje imaju status internacionalnih stručnih reči i fraza, ali izbegava stilske figure i nejasne ilustracije i neosnovane konstrukte. Ponavljanje istih, strogo definisanih pojmova i termina, iskaza i znakova strogo određenog značenja poželjno je i ne može se smatrati kvarenjem stila. Izveštaj prvenstveno mora biti zanimljiv po sadržaju, po unutrašnjoj dramatici naučnog otkrića i saznanja, a ne po spoljnim obeležjima.

U društvenim naukama izveštaj ne može da bude pripremljen na bilo kom "veštačkom jeziku", ali se može i treba preneti na računarski (neki od računarskih) jezika. Računarski jezik treba shvatiti kao "servisni" jezik i to u uslovima njihove unifikacije.

Istraživanja mogu dovesti do saznanja za koja nemamo gotove reči ili izraze. Poželjno je da se određene neophodne reči konstruišu uz objašnjenje i s težnjom da budu asocijativne i da se mogu uklopiti u konvencionalne važeće jezičke sisteme.

Ilustracije u naučnom izveštaju ne koriste se radi poboljšanja stila i pravičnosti teksta već su u funkciji: (1) boljeg, tačnijeg i potpunijeg razumevanja i shvatanja; (2) argumentacije dokazivanja - opovrgavanja; (3) prikazivanja, opisivanja pojava i njihovih odredaba; (4) kvantitativnog iskazivanja kvaliteta. Stoga su najčešće ilustracije: fotografije, crteži, skice, mape, šeme, dijagrami, tabele, pregledi poredaka, ređe makete i modeli, izabrani iskazi posebnog društvenog statusa.

Potrebno je razlikovati ilustracije ugrađene u tekst izveštaja od onih datih u prilogu. Ilustracije ugrađene u tekst neposredno su povezane sa određenim delom teksta te dobijaju ulogu specifične forme njegovog iskaza. Uz njih se moraju nalaziti izvesne vezne rečenice, numeracije, legende i slično.

Ilustracije u prilogu odnose se na veće celine izveštaja i u suštini one govore o osnovu i argumentima izveštaja, pa se i ne mogu smatrati ilustracijama već bitnim sastavnim delovima izveštaja - njegovim prilogima.

Izveštaj se, po pravilu završava zaključcima (što je bolje) ili zaključnim razmatranjima (što manje obavezuje). Međutim, izveštaji istraživanja za posebne svrhe mogu da imaju - ili obavezno imaju - još jedan specijalan deo u kome se upućuje na praksu primene naučnog saznanja stečenog istraživanjem. Taj deo možemo nazvati praktično-instruktivnim. On se ne odnosi na Predloge u vezi sa daljim naučnim aktivnostima, već na praktikovanje rešenja. Njegov sadržaj po pravilu čine dve bitne grupe sistematizovanih saznanja: A) osnove za donošenje raznovrsnih odluka i B) ponuđena rešenja u formi modela odnosno raznovrsnih elaborata.

U prvu grupu (A) svrstaćemo tzv. "dajdžest" izveštaje, kao sugestije kako tumačiti određene stavove i kako ih primeniti. U tu grupu spadaju i najraznovrsniji pregledi, među kojima posebnu ulogu imaju: a) pregled bitnih i najvažnijih, neposredno upotrebljivih stavova izveštaja; b) pregledi bitnih podataka, direktno i indirektno korišćenih u izradi izveštaja - po porijeklu; c) pregled preporuke; d) pregled otvorenih stavova; e) pregled otvorenih pitanja i najvažnijih hipotetičkih stavova - izvedenih stavova; f) pregled otkrivenih, koncipiranih ili konstruisanih modela od značaja za praksu.

Drugu (B) grupu čine Predlozi celovitih akata (pravnih, organizacionih) Predlozi konkretnih, operativnih mera i, jednom rečju, raznih, neposredno primenjivih elaborata, modela,

maketa i slično. Druga grupa svojstvena je akcionim istraživanjima.²⁰¹

XV Korišćenje rezultata naučnog istraživanja

1. Nauka i naučno saznanje kao osnov unapređenja društvene prakse. Rezultati istraživanja u praktičnoj primeni

Naučna istraživanja uvek, u principu, imaju dva cilja. Prvi je tzv. naučni cilj, koji zahteva da se istraživanjem postigne relativno pouzdano naučno saznanje određenog nivoa (deskripcija predmeta istraživanja, klasifikacija - tipologizacija, naučno otkriće, naučno objašnjenje ili naučna prognoza) ili, ako je to složeno istraživanje sa više potprojekata, onda više raznih naučnih ciljeva u zavisnosti od razvijenosti i dostupnog nivoa naučnog saznanja za svaki deo projekta (za svaki potprojekt) posebno. Drugi je tzv. društveni cilj koji je usmeren na usavršavanje i razvoj dela društvene prakse, na koji se odnosi predmet istraživanja. Naučna istraživanja imaju određene ciljeve i svrhe, a naučna, posebno naučno proverena saznanja i naučno zasnovane hipoteze osnov su sveukupnog savremenog napretka društva.

Za naša razmatranja od posebnog interesa su doprinosi naučnih istraživanja u naučno-obrazovnoj sferi, posebno u oblasti studija. Ovde se rezultati istraživanja višestruko manifestuju. Prvo, sadržaji koji se po nastavnim planovima i programima izučavaju su rezultati naučnih istraživanja. Drugo, obrazovno-nastavni proces izučava se na osnovu rezultata istraživanja nastavno-vaspitnog procesa, čime se bave pedagogija i andragogija. Tokom studija ne samo da se koriste rezultati istraživanja već ih proveravaju (kroz seminarske radove) i stvaraju nove rezultate (kroz studentska istraživanja, diplomske, postdiplomske i doktorske radove, kao završne radove za određene nivoe studija).

Primena rezultata istraživanja u društvenoj praksi se ostvaruje izradom elaborata (poslovno-studijskih radova), normativnih i instruktivnih dokumenata i njihovu adekvatnu primenu.

1.1. Korišćenje rezultata istraživanja u izradi diplomskih radova

Izrada diplomskih radova podrazumeva izvršavanje jedne školske obaveze kojom se, na sistematizovan način, demonstrira stečeni nivo znanja i kreativna sposobnost određenog kandidata. Diplomski rad je obrada zadate (odabrane i odobrene) teme na nivou korektne interpretacije postojećeg naučnog saznanje i kritičkog razmatranja hipotetičkih naučno osnovanih stavova. Naravno, diplomski radovi mogu imati i viši nivo - npr. mogu biti i uspešno

²⁰¹ O izveštaju o rezultatima istraživanja vidi u:

(1) Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad, Zagreb, 1988, str. 125-133.

(2) Jack D. Fitzgerald - Steven M. Fox: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, Sarajevo, 2001, str. 211-222.

(3) Ristić, Živan: O istraživanju, metodu i znanju, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995, str. 421-427.

(4) Mihailović, Dobrivoje: Metodologija naučnih istraživanja, FON, 1999, str. 255-266.

(5) Termiz, Dževad - Milosavljević, Slavomir: Uvod u metodologiju politikologije, DAX-Trade, Sarajevo, 1999.

(6) Milosavljević, Slavomir - Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Beograd, str. 634-663.

(7) Termiz Dževad - Milosavljević, Slavomir: Praktikum iz metodologije politikologije, Sarajevo, 2000, str. 327-331.

rešavanje jednog naučnog ili složenog stručnog problema. Obim diplomskog rada kreće se, kada je to rad u pisanom obliku, oko 50 strana (tri autorska tabaka). Ipak, neko fiksno ograničenje ne postoji. Poznati su i diplomski radovi sa preko 150 strana. Obim, sistematizacija, broj delova rada i njegova unutrašnja opremljenost, kao i fizički oblik, zavise od karaktera i vrste rada, od kandidata i mentora.

U izradi diplomskih radova prvenstveno se koriste već oblikovani i objavljeni rezultati istraživanja, koji su i sami istraživani tokom izrade diplomskog rada.

Diplomski rad je individualan, samostalan, autorski rad kandidata diplomca koji može, ali ne mora da dâ naučni doprinos. Uloga mentora je samo podsticajna i usmeravajuća i u nekoj meri verifikatorna, jer se odbrana rada odigrava pred komisijom, po pravilu tročlanom.

1.2. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu postdiplomskih radova

Izrada postdiplomskih radova. U savremenim uslovima, koje karakteriše prelaz školstva i visokog obrazovanja na bolonjski koncept - sistem, javljaju se sledeći oblici završnih posle-diplomskih radova: specijalistički, master, magistarski i doktorski radovi. Među njima postoje određene povezanosti i neke odlike su im zajedničke, ali su i velike razlike među njima.

1.3. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu specijalističkih radova

Specijalistički radovi su radovi kojima se, po pravilu, u pisanom obliku, sintetizovano, manifestuje viša stručna osposobljenost u određenoj užoj oblasti određene struke, obradom određene teme. Orijentaciono, obim rada kreće se oko 75 strana, ali striktnog ograničenja nema. Specijalistički radovi moraju da sadrže doprinos rešavanju visoko stručnog problema, ali ne moraju da sadrže naučni doprinos. Međutim, neki specijalistički problemi graniče se i čak prelaze u naučne probleme (tzv. ekspertski problemi), te se u tim radovima ne isključuje ni naučni doprinos. Uloga mentora je nešto manja nego kod izrade diplomskih radova, ali i dalje sadrži usmeravajuću, podsticajnu i verifikatornu funkciju.

1.4. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu master radova

Master radovi su prelaz između specijalističkih i magistarskih radova. I među master radovima ima razlika jer postoje akademske i strukovne studije. Na nekim strukovnim studijama takođe postoje master studije. Te master studije su usmerene na dalje, više, strukovno usavršavanje, ali se njihovim završavanjem ne stiče pravo upisa na doktorske studije. Tome su primereni i master radovi u institucijama strukovnih studija.

Master radovi na akademskim studijama više su usmereni na povezivanje nauke i struke, a naglasak je na naučnim aspektima. Ovi samostalni, individualni i kreativni radovi moraju imati i naučne komponente i moraju manifestovati sposobnost kandidata - autora za kreativan rad u određenoj oblasti nauke. U oba slučaja uloga mentora je prvenstveno podsticajna i usmeravajuća, mada se ne može izbeći ni njegova verifikatorna funkcija. Bez pozitivne ocene rada, koju daje mentor, rad ne ide u dalju proceduru. Rad se brani pred komisijom, a odbranjeni rad daje pravo na doktorske studije. Obim rada orijentaciono obuhvata oko 120 strana, mada definisana ograničenja nisu propisana, već zavise od teme i drugih karakteristika rada.

1.5. Korišćenje rezultata istraživanja za izradu doktorskih disertacija

Doktorski rad (disertacija, doktorska teza) najviši je nivo završnog rada u hijerarhiji obrazovnog sistema.

Bitan uslov za sticanje prava na prijavu i izradu doktorske teze (disertacije) do uvođenja tzv. bolonjskog koncepta visokog obrazovanja bio je izrada i uspešna odbrana magistarske teze. Magistarska teza morala je da bude samostalna, kreativna obrada teme od naučnog značaja na oko 120 ili više strana, a magistarski rad je morao da sadrži elemente naučnog doprinosa. Na osnovu odbranjenog magistarskog rada može se prijaviti odnosno braniti doktorska teza (disertacija) do kraja godine. Odbrana magistarskog rada realizuje se pred komisijom od najmanje tri člana, od kojih uz mentora još jedan kompetentan član treba da bude nastavnik, odnosno naučnik iz najuže naučno-nastavne oblasti.

Primenom tzv. bolonjskog koncepta - Bolonjske deklaracije izmenili su se uslovi za sticanje prava na prijavu i odbranu disertacije. Master znanje postalo je uslov na doktorske studije, a planom i programima doktorskih studija uređene su oblasti na kojima se može doktorirati. Na taj način je doktorat dobio naglašenije obeležje završnog rada na najvišem stepenu studija, iako je zadržao svojstvo prvog samostalnog, formalno verifikovanog, naučnog rada, javno branjenog pred kompetentnom komisijom.

Obim doktorske teze (disertacije) nije propisan, ali prema vladajućim uzusima kreće se od oko 220 stranica teksta pa do oko 400, što je dovoljno za jednu naučnu monografiju ili studiju. Disertacija mora da rešava naučno i društveno značajan problem i da, kroz obradu teme, obezbedi naučni i društveni doprinos.

2. Proces izrade završnih radova u institucijama visokog obrazovanja

Procedura sticanja stručnih naučnih znanja propisana je: a) državnim zakonima i podzakonskim aktima; b) internim propisima institucija na kojima se stiču određene kvalifikacije i zvanja i c) propisima drugih ovlašćenih subjekata.

Ipak, osnovni tok tog procesa, uz manja specifična odstupanja, u biti je isti.

2.1. Izbor teme za obradu

Izbor teme za obradu u završnom radu bilo kog nivoa je proces ozbiljnog i odgovornog rada, a ne prost čin. Ipak, relativno je velika razlika između izbora teme za diplomski rad i teme za postdiplomski (specijalistički, master, magistarski ili doktorski) rad. Postoje neka neformalna pravila nastala kroz praksu kojih kandidati treba da se pridržavaju radi sopstvene koristi.

Izbor teme za diplomski rad može biti veoma ograničen time što će institucije propisati koje će teme biti moguće obrađivati određene školske godine. Mogućnosti kandidata su da sa određenog spiska odabere neku od tema, ako je neko drugi nije već rezervisao.

Ostali kriterijumi izbora teme su manje-više isti, iako izbor teme nigde nije sasvim slobodan. Opredeljenjem za određene poslediplomske studije kandidat je preuzeo da bira temu iz određene naučno obrazovne oblasti. A na izbor teme uticaće i istraženost te oblasti i potencijalni mentor.

Prvi kriterijum kandidata pri izboru teme je (treba da bude) stvarna zainteresovanost za

određenu naučno-nastavnu problematiku. Što je zainteresovanost veća to je poznavanje te problematike veće. Izbor teme se vrši sa više kompetentnosti pa je i njena obrada lakša i atraktivnija.

Drugi kriterijum je obim zadatka (zadataka) u obradi teme. Obim zadatka podrazumeva stvarni broj pripremnih i tekućih radnji i potrebno vreme za obradu. Što je rad originalniji i manje istražen to su zahtevi veći. Najmanji obim i kvalitet rada je onaj koji je interpretacija izvesnog broja fundamentalnih dela o tematskom problemu (što je najčešće slučaj kod diplomskih radova), a najveći kada se tema odnosi na neistraženu problematiku. Izvesna pre-distraživanja i konsultacije tu mogu znatno pomoći.

Treći kriterijum je stvarno raspoloživa literatura. Stvarna raspoloživost se mnogo razlikuje od formalne raspoloživosti prosto faktičkom fizičkom dostupnošću knjiga i mogućim vremenom korišćenja. Malo knjiga na mnogo korisnika jednako je nedostupnosti literature.

Četvrti kriterijum je raspoloživost izvora neophodnih za empirijska i za kombinovana (teorijsko-empirijska) istraživanja, odnosno teme koje zahtevaju takva istraživanja.

Peti opšti kriterijum je faktička dostupnost osnova za obradu teme, ne samo fizička već i kulturna, obrazovna i funkcionalna. Slaba dostupnost obrazovno-kulturnog karaktera (npr. nedovoljno poznavanje stranih jezika ili naučno-stručne terminologije, a ponekad i sopstvenog maternjeg jezika i nivo pismenosti, mogu biti uzrok mnogim teškoćama).

Procedura odobravanja teme za obradu određenom kandidatu, između ostalog, služi i tako da oceni dostupnost teme intelektualno-obrazovnim mogućnostima kandidata!

2.2. Izbor mentora

Izbor mentora je dvostrani, ali i višeslojni odnos kandidata i mentora, jer koliko je pravo i mogućnost da kandidat izabere mentora, toliko je i pravo mentora da prihvati ili odbije mentorstvo nad radom određenog kandidata. Što je nivo studija viši to su mogućnosti izbora mentora odnosno prihvatanja kandidata veće. Nažalost, u svim realnim situacijama postoje izrazita normativna i faktička ograničenja. U svim situacijama i u svim visokoobrazovanim institucijama postoje propisane norme ili bar ustaljeni uzusi o naučno-nastavnim zahtevima u kojima određeni nastavnik može biti mentor, odnosno koje uslove mora ispunjavati da bi bio mentor. Ogovarajući subjekt može uspešno obavljati dužnost mentora u vođenju do 20 diplomskih radova, do 10 master ili specijalističkih i 3 do 5 doktorskih radova. Više od 10 radova raznih nivoa ne može voditi u skladu sa ulogom mentora nijedan nastavnik.

Uloga mentora je veoma odgovorna, zahteva veoma mnogo naučnih znanja, dinamičku obdarenost o toku nauke i mnogo spretnosti, strpljenja i takta u obavljanju podsticaja, usmeravanja i vrednovanja rada - i kandidata, jer odnos kandidata i mentora je nužno saradnički.

Prvi kriterijum za izbor mentora je njegov naučni i nastavni, formalni i stvarni status, njegov ugled i osnove tog ugleda. Problem je u tome što su najpriznatiji i najugledniji istovremeno i najzauzetiji, pa ih je i najteže privoliti da se prihvate mentorstva.

Drugi kriterijum je stvarna radna zauzetost mentora. Tu su važna dva ključna pokazatelja: prvi, koliko kandidata već vodi; drugi, na koliko mesta i predmeta već obavlja nastavničke i naučnoistraživačke funkcije. Prezauzet nastavnik i istraživač ne može biti efikasan mentor jer postoje prirodne granice radnih i intelektualnih moći.

Treći kriterijum je zainteresovanost potencijalnog mentora za obavljanje mentorske uloge. Rad sa kandidatom retko je prijatan i atraktivan, a veoma je odgovoran i, po pravilu, slabo plaćen. Stoga je mentorski rad stimulisan činjenicom da je jedan od kriterijuma za izbor u

više nastavno-naučno zvanje. Međutim, dva su druga bitna razloga za prihvatanje mentorstva: a) savest i odgovornost za valjano vršenje svojih uloga i funkcija; b) zadovoljstvo zbog uspešnog učešća i doprinosa nastajanju i razvoju novog stvaraoaca u nauci i životnoj praksi.

Četvrti kriterijum za izbor mentora je zainteresovanost za određenu tematiku. To se relativno lako otkriva posredstvom objavljenih radova i neposrednom komunikacijom.

Peto je brzina rada i reagovanja mentora, što je manifestovano kroz prethodnu praksu. Spor mentor je uzrok sporog toka procesa.

Šesti kriterijum je objektivizirana dobronamernost potencijalnog mentora, uravnotežena i bez nepoželjne pristrasnosti, zasnovana na moralnim, društveno-pozitivnim razlozima.

2.3. Podnošenje zahteva za obradu određene teme

- izrade određenog završnog rada

Procedura podnošenja prijave - molbe - zahteva za izradu završnog rada bilo kog nivoa propisana je zakonom i unutrašnjim propisima institucije. U njima su decidirano određeni postupci, forme i sadržine dokumenata koji se moraju podneti i plaćanja koja kandidat mora izvršiti, uključujući i sve važeće rokove u kojima se obavezne radnje moraju obaviti. S obzirom da se situacija razlikuje od institucije do institucije, svaki kandidat se mora lično obavestiti o proceduralnim obavezama u instituciji u kojoj će hteti (moći) da prijavi i izradi svoj rad. Umesto bavljenja različitim propisima, mi ćemo se ovde orijentisati na tok i bitne radnje pri prijavljivanju rada - odnosno teme pod pretpostavkom da je kandidat prethodno ispunio uslove.

Prvi čin u pripremi prijave, poslije orijentacionog izbora teme i upoznavanja sa propisima koji regulišu proceduru podnošenja prijave, jeste neophodna konsultacija sa potencijalnim mentorom. U vezi s tim, znatne su razlike između konsultacija sa mentorom za diplomski rad i za poslediplomske i doktorske radove. Pri izradi diplomskih radova mogućnosti izbora tema i mentora veoma su ograničene, te se prva konsultacija odigrava više kao intrukcija kandidata kako da pristupi izradi prijave i kako da koncipira svoj rad te koju literaturu da koristi. Iako je diplomski rad završni školski rad, korisno je da se na prvu konsultaciju sa mentorom ode već pripremljen.

To znači da je kandidat, koristeći seminarske radove ili određeni seminarski rad, oformio mogući naziv i mogući sadržaj teme iskazao kroz nekoliko podnaslova, odnosno odrednica delova celine rada, kao i da je popisao bitnu osnovnu literaturu. Za taj prvi razgovor sa mentorom korisno je imati i pripremljeno pismeno obrazloženje. Na taj način lakše se pribavlja pristanak nastavnika da bude mentor, a njemu se daje mogućnost da pažljivije razmotri temu i da da konkretnije instrukcije. Tako se izbegavaju i moguća nerazumevanja ili pogrešna tumačenja.

Na poslediplomskim i naročito doktorskim studijama tok stvari je drugačiji. Osnovna orijentacija na određenu problematiku, pa time i temu, poznata je već pri izradi istraživačkog projekta kao ispitne obaveze iz predmeta Metodologija istraživanja, odnosno Metodologija nauke. I drugi obavezni, npr. seminarski radovi, iako iz raznih predmeta, mogu biti aspekti ili činioци teme budućeg rada, te prvi konsultativni razgovor nema svojstva prvog radnog kontakta, već diskusije, kvalifikovano razmatranje nacrta sadržaja i obrazloženja teme, literature i izvorne građe, a ako je doktorska teza u pitanju, naročito se naglašava istinski naučni doprinos. Ovo i jeste ključni problem svake disertacije i svake konsultacije sa mentorom.

Dok prva konsultacija sa mentorom pri podnošenju prijave za diplomski rad ima pretežno

instruktivni karakter, prva konsultacija sa mentorom u vezi sa završnim radom na poslediplomskim i doktorskim studijama ima pretežno verifikatorni karakter. Naime, mentor tada prvenstveno verifikuje zamisao kandidata i ukazuje mu na otvorena pitanja realizacije osnovne zamisli, te usmerava i instruiira kandidata prvenstveno po njegovom zahtevu. Veoma osetljivo pitanje u savremenoj situaciji je upoznatost sa najnovijom i najznačajnijom literaturom i njena dostupnost.

Drugi čin, poslije konsultacije sa mentorom, izrada radne skice sadržaja teme. Na prvi pogled to je jednostavan posao - "valjda svako zna o čemu treba da piše"! Međutim, svaka skica sadržaja treba da ima:

(1) Uvod, u kome će jasno saopštiti: problem i predmet koji će obrađivati, naučne i društvene ciljeve, osnovne hipoteze koje će proveravati i indikatore, naučni pristup - paradigmu i metode koje će koristiti i, razumljivo, naučnu i društvenu opravdanost. Osim toga, mora saopštiti i bitne kategorijalne pojmove, tačnije njihove važeće definicije.

(2) Drugi deo sadržaja razrađuje predmet istraživanja u tom radu. Taj deo sadržaja može se izložiti na više načina, ali je, izgleda, najkomfortniji sljedeći: a) jedna glava u kome se saopštavaju polazna saznanja o predmetu rada, o njemu kao strukturi, sistemu i procesu i odnosima u vezi s tim; b) jedna glava o fundamentalnim naučnim pitanjima koja se postavljaju u vezi s predmetom rada i c) jedna glava o konceptu traganja za odgovorima - o projekcijama odgovora na evidentirana - izložena pitanja.

(3) Treći deo sadržaja su zaključci ili zaključna razmatranja u kojima se saopštavaju naučni rezultati istraživanja. Ovaj deo prijave je verovatno i najvažniji i najteže ga je postaviti. Njegova izrada, naročito u prijavama doktorskih teza, po pravilu se oslanja na obimna predistraživanja i veoma pouzdano i dovoljno obimno saznanje o predmetu. Jedino ako je predmet istraživanja sasvim nova pojava (što je u društvenim naukama veoma retko), saznanje o njoj se ne zahteva, a sadržaj se koncipira prema saznanju o srodnim pojavama.

Sadržaj rada iskazuje zamisao o strukturi sistematizacije, kao i o shvatanju celine pojave, problema i predmeta istraživanja u radu. Opravdano je tvrditi da je to sintetizovan, shvaćen rezultat prethodnih istraživanja, pripremnih predistraživanja, znanja i nadahnuća kandidata.

Treća složena radnja je obrazloženje teme. Može izgledati da je zadatak manje složenosti jer neko ko je već sačinio određeni Predlog teme i sadržaja, zna i zašto je to učinio baš tako kako je učinio. Međutim, obrazložiti temu i sadržaj rada kroz koji će ona biti obrađivana i, verovatno, uspešno obrađena, zahteva odgovore na pitanja: zašto je to baš tako postavljeno, zašto je predmet baš tako strukturiran, zašto su hipoteze i indikatori baš takvi, zašto su odabrane baš te metode i tehnike istraživanja, itd. Obrazloženje teme - istraživanja - rada mora da ponudi jasne i uverljive odgovore ne samo kandidatu - autoru i mentoru već i svim drugim učesnicima u proceduri odobravanja obrade teme, pa i potencijalnim korisnicima rada. Rad nije svrha sam sebi. Zato se i u strukturi rada zahteva iskaz o naučnom (očekivanom) doprinosu (naučni i društveni ciljevi) i o doprinosu nauci i društvenoj praksi (naučna i društvena opravdanost).

Obrazloženje teme, sadržaja, sistematizacije i toka (načina) izrade rada je suštinsko razjašnjenje problema koji će se istraživanjem - obradom teme - razrešavati. Četvrta radnja je konsultacija sa mentorom o sadržaju rada i njegovom obrazloženju. Pitanja da li je to i zašto potrebno ne postavljaju se. Sadržaj i obrazloženje teme su suštinske odredbe prijave teme i rada i osnova ocene prihvatljivosti teme i rada, kao i legitimacija kompetentnosti kandidata, a u nekoj meri i mentora.

U praksi, kandidati pitaju: Zar nije jednostavnije i lakše obaviti posebnu konsultaciju o sadržaju teme - rada, a posebno o obrazloženju? Naravno, to je moguće, ali su nedostaci takvog toka procesa bar sljedeći: (1) potrebno je dva puta zakazivati sastanak i učestvovati na njemu, što je gubitak vremena, pogotovo ako je mentor prezauzet; (2) pitanja “zašto” i “kako” postavljaće se još pri odvojenom razmatranju samog sadržaja. Tih pitanja će biti manje i odgovori će biti lakši ako je dato i obrazloženje; (3) eventualne intervencije mentora biće neposrednije i funkcionalnije kada ima uvid u sadržaj i obrazloženje, što daje mogućnosti da se konačan tekst prijave teme - rada uradi odmah poslije konsultacije.

Efikasnost i produktivnost komunikacije kandidat - mentor je bitan razlog za istovremeno razmatranje nacрта sadržaja teme - rada i njegovog obrazloženja.

Članovi komisije za ocenu podobnosti teme nisu poznati Pre podnošenja prijave, jer ih nadležni organ imenuje poslije podnete prijave. Međutim, mentor zna ko od nastavnika, po postojećim kriterijumima, može biti predsjednik, odnosno član komisije, te može da uputi kandidata na određene ličnosti da bi sa njima obavio konsultaciju - ako je to potrebno.

Poslije obavljenih konsultacija, kandidat sačinjava konačan tekst prijave teme rada i u skladu sa važećim propisima podnosi prijavu nadležnom organu.

Posljednja radnja kandidata u ovoj fazi toka procesa je da izradi dinamičku projekciju daljeg rada, te da prati zbivanja i, ako je to potrebno i moguće, interveniše kako bi odluku dobio što Pre. U tom periodu treba da održava prigodnu komunikaciju sa mentorom i šefom katedre.

2.4. Izrada prve verzije rada

Do konačne odluke nadležnog organa o prihvatanju prijave i odobravanju izrade određenog rada (diplomskog, postdiplomskog, doktorskog) na određenu temu, kandidat obavlja pripreme za obradu teme u skladu sa svojim dinamičkim planom. Te pripreme se uglavnom sastoje u obezbeđivanju mogućnosti da se dođe do odgovarajućih izvora i literature. Po pravilu, najviše podnetih prijava, koje su dobro pripremljene, budu usvojene bez primedbi, manji broj uz određene sugestije, a veoma se retko dešava da neka prijava bude odbijena. To je posljedica uvažavanja prethodnih rezultata naučnih istraživanja i ostvarivanja složenog procesa koji smo u prethodnim delovima ovog teksta opisali. Na osnovu već poznate prakse, kandidat može i Pre donošenja službene odluke o prihvatanju njegove prijave da započne sa proučavanjem literature koja je oslonac u njegovom radu, odnosno dela “glavnog” autora koja mu služe kao osnovna orijentacija. Ovo je preporučljivo iz dva razloga. Prvi je što kandidat ostaje u raspoloženju i u procesu rada, što je bitno za “mentalnu kondiciju” kandidata. Drugo, tako se skraćuje potrebno vreme za izradu rada.

Preporučljivo je da se izrada prve verzije započne proučavanjem teksta odobrene teme i sadržaja rada. Odobreni sadržaj rada obavezuje kandidata da u radu obradi sve stvari koje se nalaze u sadržaju odobrenog rada i to po usvojenom redosledu i obimu koji je odobren. Između Predloga u prijavi rada i odobrenog rada ne mora da bude razlike, ali ima slučajeva u kojima se zahtevaju čak i znatnije izmene u sadržaju, pa i u naslovu rada. Takav slučaj zahteva znatan napor za izmenu koncepcije i organizacije rada, možda čak i paradigme, da bi se tema i rad prilagodili - usaglasili sa postavljenim zahtevima. Poznati su slučajevi u kojima su angažovanje oko prijave poslediplomskog i doktorskog rada trajale i po nekoliko godina. Neophodno je poslije službenog odobrenja teme i rada kritičkim proučavanjem odobrenja ustanoviti na što nas dobijeno odobrenje obavezuje i šta nam dozvoljava. I racionalno je

otkriti kako mentor shvata dobijeno odobrenje i šta očekuje u daljem radu. U tom smislu, jedan prigodan razgovor sa mentorom o daljem radu može biti stimulativan i produktivan i za kandidata i za mentora. Tehnika rada na izradi teksta u kome se obrađuje odobrena tema, odnosno sadržaj započinje sa pravljenjem tzv. ispisa iz najvažnijih dela i izveštaja o prethodnim istraživanjima na koje se kandidat oslanja i na koje će se u radu pozivati. Ispisi se ne prave nasumice. Naprotiv, to je sistematski rad u čijoj osnovi stoji okvirni, orijentacioni pojmovnik. Svaki govor ili pisani tekst sastoji se iz mnoštva međusobno povezanih smislenih iskaza, a bitni činiooci su im pojmovi određenog značenja i termini (reči) kojima se oni iskazuju. Pojmovnik je sistematizovan pregled pojmova (reči, termina) koji se nužno koriste za formiranje iskaza u radu. U svakom Predlogu sadržaja rada i u njegovom obrazloženju navedeni su bitni, centralni pojmovi koji se nalaze već u nazivu teme. Ostali bitni pojmovi dati su u navođenju sadržaja. Shodno tome, okvirni orijentacioni pojmovnik će sadržati one pojmove, one bitne reči kojima je iskazan sadržaj i obrazloženje sadržaja rada. Na primer, Politički stavovi iskazani u TV dnevnicima u 2008. godini na programima TV, zahteva da se u pojmovnik unesu: (1) definicije politike i političkog; (2) definicije stavova i političkih stavova; (3) definicije iskaza i njihovih formi: stav, sud, zaključak - tvrdnja, sumnja, upit; (4) TV programi, emisije i žanrovi; (5) određenja vremena i prostora (društvenog, kalendarskog, graničnog, obuhvata, itd.). Odrednice u pojmovniku su kriterijumi raspoređivanja ispisa po ključnom predmetu iskazivanja.

Pogledajmo šta u osnovi ispisi sadrže. Prvo, ispisi iz literature sadrže: podatke o autoru (ime i prezime), naziv dela, izdavača i mesta izdavanja, godina izdanja i strana na kojoj se dotični iskaz nalazi. Pravilno zabeleženi ispis docnije služi u dve svrhe: prva je da se povezivanjem, komparacijom i sučeljavanjem sa srodnim tematskim iskazima izgradi sopstveni predmetni iskaz (npr. o definiciji politike i političkog); drugo, služi kao argumentacija na koju se kandidat autor poziva u formi napomene odnosno "fusnote".

"Fusnote" su kratke napomene (osim izuzetno) koje tvorac teksta stavlja na dno strane i obeležava istim arapskim brojem u delu teksta na koji se napomena odnosi. Sadržaj fusnote je iskaz drugog autora na koji se tvorac teksta poziva iskazujući saglasnost ili nesaglasnost sa njim. Očigledno je da su ispisi funkcionalna osnova za izradu teksta odobrenog rada i da je pojmovnik osnova za izradu registra pojmova i imena na kraju rada.

Delatnost na izradi prve verzije rada teče ovako:

(1) Proučavanjem odobrene prijave rada uočavanje valjano zasnovanih postulata i pretpostavki. Ocena se zasniva na prethodno proučenoj literaturi, pojmovniku i ispisima;

(2) Otkrivanje nedorečenosti, nedostataka i slabosti u odobrenoj prijavi i, u međuvremenu, korišćenoj literaturi. I ovde se ocena zasniva na saznanjima iz korišćene literature, pojmovnika i ispisa, ali i na osnovu kreativne intuicije;

(3) Sastavljanje pregleda nedostataka i otvorenih pitanja i kritičko sagledavanje pravaca i metoda njihovog rešavanja;

(4) Dalja istraživanja postojećih naučnih rezultata istraživanja, kompetentne literature i izvora u cilju prikupljanja podataka za otklanjanje nedostataka i slabosti;

(5) Popunjavanje praznina, ispravljanje grešaka, ukazivanje na dalja kretanja i otkrivanje novih mogućih hipoteza u cilju izrade kompletnog teksta prve verzije rada. Prvom verzijom rada izražavaju se:

A) razlozi i pristup istraživanju kroz: a) uvodnu napomenu; b) predgovor ili deo uvoda; c) kao kroz mogući pogovor i d) zaključnu napomenu;

B) izlaganje saznanja ostvarenog o predmetu - teme rada uz kritički tretman saznanja u korišćenju literaturi i prethodnim rezultatima istraživanja;

C) izlaganje zaključaka (zaključnih razmatranja) u formi decidiranih stavova o suštinskim, bitnim odredbama predmeta - teme istraživanja. To su stavovi kojima se potvrđuju (u potpunosti ili delimično) ili formiraju nove hipoteze, klasifikacije ili tipologizacije, objašnjenja i/ili prognoze;

D) formiraju prilozi (dodaci) teksta kao: a) skup tema, slika, itd. koje do-prinose razumevanju; b) skraćeni pregled pitanja i stanovišta radi lakšeg i bržeg informisanja; c) pregled instruktivnih odredaba ili celovitih uputstava.

U praksi svake institucije postoje uobičajene forme i tehnička rešenja za izradu i predaju radova mentoru. Ta rešenja treba poštovati. Međutim, to je ipak samo prva verzija na koju mentor može da stavi primedbe i da sugerira izmene. Stoga marginama i proredom rada treba ostaviti dovoljno mesta za te primedbe. Sam rad treba da bude otkucan (odštampan) dovoljno krupnim slovima da mentor nema smetnje u čitanju - pregledavanju rada.

Kada je prva verzija rada pripremljena (napisana, korigovana i umnožena u najmanje dva, a bolje je više - do 10 primeraka), rad se predaje mentoru i sa njim ugovara konsultacija. Vremenski razmak od predaje prve verzije rada do konsultacije kreće se oko svije sedmice (14-15) dana, ali taj vremenski period zavisi od dogovora mentora i kandidata.

Mentor pregleda i ocenjuje prvu verziju, stavlja primedbe i upućuje sugestije u obliku beležaka na samom radu (što je pogodnije za kandidata) ili beležaka za sebe na osnovu kojih će voditi razgovor sa kandidatom. Prilikom konsultacija sa mentorom zadaci kandidata su da: a) pažljivo sasluša primedbe i sugestije mentora; b) traži bliža objašnjenja za sve što mu bude izgledalo nedovoljno jasno ili neprihvatljivo; c) ove primedbe precizno pribeleži; d) manifestuje dobru volju i spremnost da primedbe i sugestije uvaži. Ne treba računati s tim da mentor neće ponovo pročitati rad Pre nego što ga pusti u dalji postupak. Pokušaj obmane mentora može da donese velike, čak nepopravljive nepravilnosti i štete.

Poslije zadnje konsultacije sa mentorom kandidat pristupa izradi zadnje verzije rada uvažavajući sugestije i kritike mentora. Istovremeno poverava odgovarajućim licima - stručnjacima korekturu i lekturu. Prilikom lekture mogu nastati problemi zbog razlika između jezika struke i priznatog književnog jezika. Zbog toga lektor ne može biti samo poznavalac govornog i književnog jezika, već i jezika struke i nauke.

2.5. Predaja završne verzije rada

Dve su bitne faze predaje posle diplomskih i doktorskih radova. Prva faza je predaja završnog rada mentoru koji će ga proučiti i ako rad odgovara važećim kriterijumima, pozitivno oceniti i prihvatiti. O tome će napisati kratku ocenu u kojoj će reći da rad ispunjava uslove za komisijsku ocenu i tu ocenu uputiti nadležnom organu sa Predlogom da se oformi odgovarajuća komisija za ocenu rada. Ako rad ne odgovara, mentor će rad vratiti na doradu. To je jedan od važnih razloga da se pažljivo i odgovorno postupi u skladu sa njegovim primedbama i sugestijama.

Druga faza je predaja rada komisiji za ocenu rada. Po kojoj proceduri i u kom obliku (kako ukoričen i kako umnožen ako je rad u pisanoj formi i koliko primeraka odnosno kako, na čemu ako je rad u elektronskoj formi - što je još uvek retkost, treba li da ima apstrakt rada i njegov prevod, itd.) treba predati rad svaka institucija posebno propisuje. U skladu sa važećim

propisima treba rad opremiti, predati određenom nadležnom subjektu u određenom broju primeraka i uz obavljanje predviđenih pratećih radnji.

Poslije predaje radova komisiji kandidat počinje pripremu odbrane rada.

Komisija koja ocenjuje rad može ga oceniti podobnim za javnu odbranu bez dodatnih zahteva, može imati određene zahteve i može rad oceniti nepodobnim za odbranu.

2.6. Odbrana rada

Odbrana rada takođe je regulisana propisima države i propisima odgovarajuće institucije. Razlike u načinima i procedurama odbrane proizlaze iz svojstava, društvenih funkcija i položaja institucije.

U načelu, najveće razlike u odbrani radova postoje u odbranama diplomskih i posleddiplomskih radova, uključujući i doktorske radove. Ključna razlika je u tome što odbrana diplomskog rada, a kada je pred komisijom, ne mora da bude objavljena u štampi sa datumom i mestom održavanja. Takođe, diplomski rad se ne mora određeno vreme držati na uvidu javnosti, što zahteva nešto drukčiju proceduru.

Posleddiplomski i doktorski radovi prvo budu pozitivno ocenjeni, pa tek onda izloženi na uvid javnosti - o čemu se javnost obaveštava preko medija. Radovi za koje komisija oceni da još nisu podobni za javnu odbranu, ne izlažu se javnosti, već se vraćaju kandidatu (i mentoru) na doradu ili se konačno, što je samo izuzetno, odbijaju. Takav slučaj je npr. kada se otkrije da je rad plagijat i tome slično.

Za vreme izloženosti rada javnosti na rad mogu stavljati primedbe i sugestije razni subjekti - pripadnici javnosti - od najkompetentnijih do potpuno nekompetentnih.

Ako ima primedbi na rad, komisija za ocenu rada dužna je da ih razmotri i oceni, da utvrdi kakav uticaj imaju na ocenu koju je formirala komisija i da o tome obavesti nadležni organ (nastavno-naučno veće). Taj organ će odlučiti, na Predlog Komisije, da li će rad ići na javnu odbranu ili će biti odložen na određeno vreme da bi se izvršila korektura u skladu sa usvojenim primedbama.

Kada nema primedaba, komisija za ocenu podnosi izveštaj da je rad podoban za javnu odbranu i da za vreme na koje je bio izložen javnosti nije bilo primedaba. Nadležni organ tada formira komisiju pred kojom će se rad javno braniti. Ta komisija ima najmanje tri člana - predsednika, člana i mentora, ali može imati više članova. Najmanje dva člana treba da budu naučnici - nastavnici iz najuže naučne oblasti kojoj pripada tema rada.

Komisija zakazuje datum i mesto javne odbrane i to se objavljuje u medijima. Preporučljivo je da vremenski razmak formiranja komisije za javnu odbranu i same odbrane ne bude duži od desetak dana.

Administracija institucije dužna je da, po odluci uprave, obezbedi odgovarajuću prostoriju i tehničku opremu za normalno odvijanje javne odbrane.

Priprema kandidata za javnu odbranu teče od dana kada je mentor uputio rad na komisij-sku ocenu. Preporučljivo je da kandidat prisustvuje nekim odbranama istovrsnih radova kako bi se privikao na uobičajenu proceduru.

Procedura odbrane se uglavnom realizuje na sledeći način:

A) u zakazano vreme i na određenom mestu, predsednik komisije otvara javnu odbranu;

B) čitaju se:

a) podaci o kandidatu;

- b) ocena komisije o radu;
- C) kandidat iznosi postavke svog uvodnog izlaganja, koje najčešće sadrži:
 - a) razloge koji su ga opredelili za izbor teme;
 - b) izazove i teškoće na koje je naišao pri obradi teme - izradi rada;
 - c) bitne doprinose nauci i naučnoj disciplini i razrešenjima problema koje je tretirao svojim radom;
 - d) pitanja i hipoteze koje treba u budućnosti obraditi, a do kojih se došlo obradom ove teme;
 - e) zahvalnost na podršci;
 - f) namera za angažovanje u budućnosti.

Ovo izlaganja nije prepričavanje rada ili zaključnih razmatranja u radu, već je sintetizovano izlaganje suštine obavljenog istraživanja i njegovih rezultata.

Uvodno izlaganje je optimalno kada traje 15-20 minuta i ako se ne čita, već se samo koristi podsetnik. Međutim, u nekim institucijama su uobičajene prezentacije - što se suštinski svodi na ilustracije šemama, dijagramima, itd., onoga što je rečeno - ili što se tek namerava reći.

Poslije uvodnog izlaganja slede pitanja i ispitivanja već formiranih stavova komisije za odbranu rada - koji su po pravilu, bili članovi komisije za ocenu rada. Prvenstvena funkcija pitanja članova komisije je stimulisanje kandidata da otkloni neke nedorečenosti u radu ili da jače istakne doprinose rada ili čak i proširi i produbi doprinose rada.

Za pripremu odgovora, kandidat može dobiti pauzu od oko 15-20 minuta, a može se i odreći.

Poslije pauze, kandidat izlaže odgovore na pitanja članova komisije, sažeto i konkretno.

Ako je bilo suvislih pitanja iz publike, odgovara i na njih.

Tokom davanja odgovora na pitanja može doći i do nesaglasnih stavova između ispitivača i kandidata. Kandidat nije dužan da se složi sa stavovima koje ne prihvata ili je dužan da svoje neslaganje obrazloži i valjano argumentuje.

Po završetku davanja odgovora Komisija se povlači da bi donela zaključak o odbrani teze i na kraju ga na svečan način saopštava prisutnima. Obavezno čita zapisnik o odluci Komisije.

Institucija u kojoj je rad odbranjen izdaje:

- a) na zahtev diplomiranog (kandidata koji je odbranio diplomski, master, magistarski i doktorski rad) potvrdu o stečenom zvanju odbranom rada. To je dokument privremenog važenja;

- b) diplomu u skladu sa važećim propisima.

U današnjoj situaciji doktorati nauka su specifični po ulozi Univerziteta u odobravanju tema, oceni - prihvatanju radova, odnosno izveštaja komisije o podobnosti radova za javnu odbranu i ovlašćenju da propisanoj proceduri promovišu one koji su odbranili svoje disertacije u zvanja doktora nauka. Uručivanjem diploma i promocijom u zvanje doktora nauka završava se proces sticanja akademskih - naučnih zvanja na osnovu izrade i odbrane jednog rada pred odgovarajućom komisijom. Svako dalje napredovanje i sticanje novih zvanja i statusa povezano je sa više drugih kriterijuma struke i nauke.

Svaki doktor nauka i svaki magistar ima pravo da stiče i nove, druge magistrature i doktorate. Broj magistratura (mastera) i doktorata koji se mogu steći nije ograničen, osim situacijama stvarnosti.

Svako ko je odbranio svoj rad ima pravo da ga objavi u odgovarajućem obliku (knjige, serije članaka, diska, itd.). Uobičajeno je da se odbranom rad postepeno priredi za izdavanje

i da se tako priređen podvrgne recenziji dva kompetentna i ugledna recenzenta.

XVI TEORIJSKE I METODOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA SISTEMA BEZBEDNOSTI DRŽAVE

1. SHVATANJE BEZBEDNOSTI U DRUŠTVENOJ I POLITIČKOJ TEORIJI

1.1. Opšte odredbe pojma bezbednost

Pojam bezbednost veoma je složen fenomen, koji je direktno povezan sa civilizacijskim razvojem ljudskog roda i sa njim čini neraskidiv spoj, uslovljen činjenicom da bez bezbednosti nema mogućnosti ostvarenja društvenih vrednosti, kao ni progresivnog pomeranja civilizacijskih tokova. Uporedo sa razvojem društvenih odnosa i eksponencijsalnim razvojem nauke i tehnologije, a naročito od sredine dvadesetog veka, ovaj termin širi svoj sadržaj i na potrebu ostvarenja simbioze razvoja civilizacije sa njenim prirodnim okruženjem s ciljem opstanka kako civilizacije tako i prirodnih uslova i okruženja u kojima se ona razvija. Takođe, pojam bezbednost neraskidivo je vezan i za ljudsku bit; od trenutka kada je čovek počeo da stvara određene vrednosti, nastaje i potreba da se zaštite te vrednosti od bilo kojeg oblika i nosioca ugrožavanja. Sve to uslovljava različito terminološko i pojmovno određenje bezbednosti i stvara potrebu da se pre njegovog definisanja odredi terminološko značenje bezbednosti.

Sa prvim društvenim zajednicama i plemenskim savezima istorijske epohe nastaje i potreba za njihovom zaštitom od potencijalnih društvenih i prirodnih oblika ugrožavanja. Ovaj termin svoje prvo normativno-pravno utemeljenje nalazi u prvim civilizacijama staroga veka, u kojima je ustanovljen uređen društveni, ekonomski i politički poredak u skladu sa društvenim odnosima toga vremena. Termin bezbednost potiče od latinske reči *securitas-securutatis*, što znači bezbednost, izvesnost, samopouzdanje, neustrašivost (lat. *securus*, siguran, bezbedan, pouzdan, neustrašiv, uveren, stalan, čvrst, odan, istinit...).²⁰²

Znatno kasnije, razvojem modernih društava, bezbednost postaje terminološki i pojmovno određena i u jezicima ekonomski, politički i vojno moćnih svetskih sila. U engleskom jeziku se za pojam bezbednost koriste dva izraza *security* i *safety*. Prvi termin (*secure* siguran, osigurati) najčešće se koristi za označavanje „nacionalne bezbednosti” (*national security*),²⁰³ dok drugi termin *safety*,²⁰⁴ označava sposobnost delovanja u smislu očuvanja nacionalne bezbednosti (ujedno, ovi termini upućuju i na osnovnu klasifikaciju bezbednosti). U francuskom jeziku se za ovaj pojam koriste termini *securite* i *surete*, u nemačkom izraz *sicherheit*, u italijanskom *sigurezza*, a u ruskom jeziku koristi se termin *безопасность*.

²⁰² Hornby A. S., Oxford Advanced Learner's Dictionary, OUP, New York, 2010, p. 1334. Под одредницом *security* подразумева и активности повезане са заштитом државе, објеката или особа од напада или угрожавања.

²⁰³ Isto, str. 982. Pod odrednicom *nation* podrazumeva državu posmatranu kao grupu ljudi koji govore istim jezikom, dele istu kulturu i istoriju i žive na određenoj teritoriji pod jednom vladom.

²⁰⁴ Isto, str. 1303. Pod odrednicom *safety* podrazumeva se stanje zaštićenosti od opasnosti i povrede.

Srpski jezik prepoznaje termin „bezbedno“, što znači „odsustvo opasnosti, bezbednost, odlučnost, čvrstinu, gotovost, jasnost, određenost i doslednost“.²⁰⁵

U Enciklopedijskom leksikonu pod terminom bezbednost podrazumeva se osiguranje opstanka i delovanja ustanova ili lica od akata koji ih ugrožavaju.²⁰⁶

Polazeći od navedenog enciklopedijskog značenja termina „bezbednost“, može se uočiti znatno šire značenje ovog pojma, koj i uključuje i pojam „sigurnost“, prevashodno usmeren na lično osećanje odsustva straha od pretnji i rizika koji ugrožavaju čoveka, kao individuu, u svim sferama društvenog života, ali i odsustvo ličnog straha od ugroženosti delovanja faktora i činilaca iz prirodnog okruženja. Prethodno navedeno uslovljava potrebu jasne sadržinske odvojenosti koja međusobno karakteriše ova dva pojma, u kome postoji jasan odnos pojma bezbednost kao opšteg u odnosu na pojam sigurnost, kao posebnog, koji i proističe iz pojma bezbednost.

Prema N. Daniloviću i M. Gordiću, sigurnost je izvorna ljudska potreba i složen sistem faktičkih društvenih činjenica, uverenja i verovanja subjekata društva u trajno ostvarivanje dostignutog ili još boljeg društvenog položaja. To je rezultat mnoštva različitih i društvenih i ličnih mera koje su garant da se položaj subjekta u društvu neće prekomerno i disfunkcionalno pogoršati, pa se ova društvena pojava manifestuje kao lična, grupna i kolektivna i pod njom se uglavnom podrazumeva „pravna, politička, ekonomska, socijalna i kulturna sigurnost“. Nasuprot tome, bezbednost je pojam koji obuhvata širok dijapazon težnji ka životu i odnosima u kojima devijantna (nenormalna) ponašanja drugih neće voditi u nenormalne, nesvakodnevne opasnosti po živote, zdravlje, svojinu i interese ljudi. Zaštita predstavlja samo jednu dimenziju bezbednosti, sa brojnim instrumenata i aktivnosti koji obezbeđuju osnovne vrednosti države i društva, regiona i međunarodne zajednice od raznih oblika ugrožavanja i ugroženosti.²⁰⁷

Kada je reč o definisanju pojma bezbednost, u teoriji i praksi postoje neslaganja o obimu i sadržaju ovog pojma, imajući u vidu mnogobrojnost podsistema koji ga čine, u različitim sferama društvenog života. Razvojem društvenih odnosa na nacionalnom i međunarodnom planu, nauke i tehnologije, kao i odnosa čoveka prema prirodi, sadržaj ovog pojma značajno se menjao i divergirao, pokušavajući da obuhvati sve komponente ljudskog života, kako čoveka kao pojedinca tako i kao člana širih društvenih zajednica različitog karaktera, ali i živog bića čiji je opstanak na planeti uslovljen očuvanjem prirodnog staništa koje ga okružuje.

Interesantno je pomenuti promišljanje profesora Ričarda Koena u vezi sa teorijskim određenjem pojma sistem bezbednosti i međusobnog odnosa različitih nivoa bezbednosti. Prema profesoru Koenu, postoje četiri koncentrična nivoa prstena bezbednosti koji su međusobno komplementarni i koji se međusobno dopunjavaju stvarajući na taj način kvalitativan pomak u shvatanju sistema bezbednosti u celini. Ta četiri prstena u suštini predstavljaju: pojedinačnu bezbednost, kolektivnu bezbednost, kolektivnu odbranu i unapređenje stabilnosti. Prema Koenu, prvi prsten pojedinačna bezbednost usmeren je na unapređenje i zaštitu ljudskih prava unutar sopstvenih granica i van njih, drugi prsten

²⁰⁵ Rečnik srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog jezika, Matica srpska i Matica hrvatska, NoviSad, Zagreb, 1967.

²⁰⁶ Enciklopedijski leksikon, Interpres, Beograd, 1969, str. 554.

²⁰⁷ Danilović N., Gordić M., Savremeni sistemi bezbednosti i zaštite, skripta, Slobomir P Univerzitet, Slobomir, Bijeljina, 2007, str. 26–49.

kolektivna bezbednost u funkciji je održavanja mira i stabilnosti unutar njihovog zajedničkog prostora, trećim prstenom kolektivna odbrana ostvaruje se funkcijauzajamne zaštite od spoljne agresije, dok se četvrtim prstenom unapređenje stabilnosti unapređuje stabilnost u drugim oblastima gde bi konflikt mogao da ugrozi njihovu zajedničku bezbednost, korišćenjem političkih, informacionih, ekonomskih i po potrebi vojnih sredstava.²⁰⁸

Sagledavanjem nadležnosti svih navedenih prstenova bezbednosti jasno se ustanovljava njihova različitost u ostvarivanju svojih funkcija, ali i međusobna komplementarnost. Naime, dok je kolektivna bezbednost određena kao politička i zakonska obaveza država članica da brane integritet pojedinih država unutar grupe potpisnika ugovora, kolektivna odbrana predstavlja obavezu svih država da brane jedna drugu od spoljne agresije. Može se zaključiti da kolektivna bezbednost obezbeđuje uslove za nesmetan razvoj svih sfera društvenog života unutar, odnosno između država članica ugovora, dok kolektivna odbrana gleda „spolja“, odnosno obezbeđuje nesmetan razvoj svih sfera društvenog života unutar saveza, sprečavajući moguće bezbednosno ugrožavanje država članica ugovora od strane drugih država ili verskih, političkih i drugih organizacija koje nisu u sastavu spolja. Na taj način, međusobnom saradnjom u sistemu bezbednosti, pokrivena je obaveza odbrane država članica jednog saveza od eventualnog kako međusobnog bezbedonosnog tako i potencijalnog ugrožavanja „spolja“, odnosno nekim faktorom van saveza.

Prema Koenu, pojedinačna bezbednost predstavlja obavezu zaštite ljudskih prava, odnosno obavezu zaštite ljudske bezbednosti. Ona predstavlja prvi, kohezioni prsten bezbednost iz kojeg proističu ostali prstenovi. Naime, prema ovom shvatanju, jedino regulisanjem obaveze zaštite prava čoveka kao pojedinca mogu da se stvore uslovi za razvoj međusobnih veza i odnosa u ostvarivanju obaveze zaštite bezbednosti jedne države ili više država unutar nekog saveza. Kao argument za ovu tvrdnju može se navesti mišljenje Bila Mek Svinija: „Suprotno ortodoksnom gledištu u studijama bezbednosti, bezbednost mora imati smisla na osnovnom nivou pojedinačnog ljudskog bića, da bi imala smisla na međunarodnom nivou“. Međutim, danas se shvatanje obaveza iz područja zaštite pojedinačne bezbednosti često koristi za demonstraciju sile i postizanje određenih ekonomskih, političkih i verskih ciljeva određenih država ili saveza širom sveta. Ovaj model intervencija u kriznim područjima širom sveta prepoznaje se kao „globalizacija brige“ za ljudska prava, čime se zadaju „teški udarci međunarodnoj zajednici“ i u tesnoj je vezi sa četvrtim prstenom bezbednosti unapređenjem stabilnosti. Unapređenjem stabilnosti ustanovljava se koncept po kojem sve članice jednog saveza moraju da budu aktivne u ostvarivanju funkcija bezbednosti. Naime, sve članice jednog saveza moraju biti spremne daučestvujuu zajedničkoj diplomatiji, ekonomiji i, ako je potrebno, vojnoj akciji unutar, ali i van njihovog zajedničkog prostora ukoliko je ugrožena dobrobit i stabilnost saveza.

Jedan broj autora pojam bezbednost definiše sadržinski, pozitivistički, utvrđujući koji je to prvi pojam u hijerarhiji pojmova koji uređuju ljudski život na individualnom, nacionalnom i globalnom planu a viši je od pojma bebednost, kao i koje su to specifične razlike koje ovaj

²⁰⁸ Bitno je napomenuti da, prema profesoru Koenu, navedeni prstenovi bezbednosti svoju funkciju i međusobnu interakciju mogu ostvariti jedino oko jezgra koje čine države liberalne demokratije, uvezane u mrežu formalnih i neformalnih saveza i institucija i koje imaju isto shvatanje zajedničkih društvenih vrednosti, kao i međusobnu intenzivnu saradnju u sferama politike, ekonomije i odbrane.

pojam razlikuju od svih ostalih pojmova sadržanih u tom višem pojmu (kao viši pojam u odnosu na bezbednost najčešće se koriste pojmovi vezani za društvene pojave u sferi ljudske delatnosti, stanja ili organizacije). Drugi pak autori pojam bezbednosti definišu negativistički, pokušavajući da se pojmovno odredi prema terminima koji se sadržinski dijametralno razlikuju od pojma bezbednost (šta je to što predstavlja esecijalnu suprotnost bezbednosti).

Pozitivistički pristup definisanju pojma bezbednost u prvi plan ističe bezbednost kao vrednost (državnu, nacionalnu, političku, moralnu, ekonomsku i ličnu), odnosno kao instrumentalnu vrednost koja se objašnjava na način „da se nešto postigne“, a ne samo kao „pojava (stanje) sama za sebe“.²⁰⁹ Prema ovom pristupu, bezbednost sama po sebi ništa ne stvara, ali omogućava postojanje mnogih vrednosti (život, slobodu i dr.), pa i stvaranje materijalnih dobara.²¹⁰ Ovim pristupom takođe se jasno stavlja do znanja da je bezbednost usmerena na potrebu stvaranja, održavanja i unapređenja uslova koji omogućavaju zaštitu usvojenih vrednosti i interesa pojedinaca, grupa, država i međunarodne zajednice, kao i stvaranja uslova koji omogućavaju život ljudi u blagostanju koje obezbeđuje napredak i razvoj čoveka kao pojedinca i člana određenih društvenih grupa.

Negativistički pristup definisanju ovog pojma podrazumeva bezbednost kao odsustvo ugrožavanja, stvaljajući termin ugrožavanje kao dijametralno suprotan terminu bezbednost, po sadržaju i značenju, a stanje ugroženosti kao dijametralno suprotno stanju bezbednosti. Ovakav pristup objašnjava suštinu dijalektičkog pristupa objašnjenja ljudske civilizacije u kojem je jedinstvo i borba suprotnosti dijametralno različitih oblika postojanja objektivne stvarnosti (u ovom slučaju bezbednosti i ugrožavanja) osnova za prelazak različitih kvantitavnih suprotnosti u novi kvalitet, koji je rezultat ustrojavanja divergentnog, sadržinskog vertikalnog i horizontalnog širenja bezbednosti u zavisnosti od novih oblika ugrožavanja ljudskog društva. Ovaj pristup je usmeren na definisanje pojma ugrožavanje, kao i svih njegovih činilaca u skladu sa novim bezbednosnim pretnjama i rizicima, koji su posledica potrebe čoveka da stvara ali i razara ne samo civilizacijske tekovine već i prirodu koja ga okružuje. Prema ovom pristupu, osnovna klasifikacija ugrožavanja izvršena je prema kriterijumu izvora ugrožavanja koji može da bude veštački (ugrožavanje izazvano ljudskim faktorom, namerno ili slučajno) ili prirodni (posledica prirodnih nepogoda i katastrofa). Najsvežiji očigledan primer simbioze prirodnog i ljudskog faktora ugrožavanja bezbednosti predstavlja poslednja prirodna nepogoda koja je zadesila Japan u 2011. godini u vidu zemljotresa, koji je pokrenuo cunami i izazvao velike ljudske i materijalne žrtve u ovoj državi, ali takođe i eventualnu mogućnost nastanka globalne katastrofe usled izazivanja kvara na reaktorima u postrojenjima nuklearnih elektrana u gradu Fukudžimi (nastanak nuklearne elektrane rezultat je civilizacijskog razvoja nauke i tehnolgije savremenog doba).

U Političkoj enciklopediji bezbednost u „najširem političkopravnom smislu obuhvata mere i aktivnosti čuvanja i zaštite od ugrožavanja nezavisnosti i integriteta jedne zemlje (države, nacije) i unutrašnjeg ustavnog i pravnog poretka“. U prvom slučaju radi se o spoljnoj, a u drugom o unutrašnjoj bezbednosti.²¹¹

Prema mišljenju M. Hadžića i saradnika, pod uticajem strukturnih promena u

²⁰⁹ Šešić B., Osnovi logike, Naučna knjiga, Beograd, 1983, str. 31.

²¹⁰ Isto, str. 31.

²¹¹ Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 79

evroatlantskom okruženju postepeno se napušta tradicionalni koncept shvatanja bezbednosti, u kojem su pojedinačne države i njihova vojska „glavni zaštićeni objekti, ali i ključni subjekti očuvanja bezbednosti“. Bezbednost se sve više iskazuje kao „krajnji proizvod udruženog dejstva ekonomskih, socijalnih, demografskih, političkih, kulturnih, ekoloških i vojnih obeležja neke države, regiona ili globalne zajednice“.²¹²

Na složenost određenja pojma bezbednost ukazuje i Mark Houben (Mags Noićep), koji smatra da je bezbednost „nedovoljno razrađen pojam, na kome se, međutim, sve više radi“, ali i da je taj pojam „nedovoljno razvijen, ali da se on sve više širi“.²¹³ Prema njemu, pojam bezbednosti je višedimenzionalna, odnosno višenaspektna pojava koja diferencira bezbednost na horizontalnom i vertikalnom nivou. Ta višeslojna koncepcija zahvata raspon od pojedinca do globalnog nivoa, ali slojevi su međusobno povezani i deluju jedni na druge.

1.2. Klasifikacija bezbednosti

Prema objektu mogućeg ili verovatnog ugrožavanja, bezbednost se klasifikuje na: a) državnu bezbednost, b) opštu (javnu), kolektivnu i ličnu bezbednost i v) imovinsku bezbednost.²¹⁴

Imajući u vidu opasnosti koje sobom nose delatnosti spoljnih i unutrašnjih činilaca, većina autora razlikuje spoljnu i unutrašnju bezbednost. Spoljna bezbednost odnosi se na nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet države, a unutrašnja na nesmetano funkcionisanje konkretnog ustavnog poretka, odnosno društveno-političkog, ekonomskog i pravnog sistema i zaštićenost drugih dobara, vrednosti i objekata zaštite, kao i zaštite prava i sloboda građana.

Polazeći s tog stanovišta, Lj. Stajić i R. Gaćinović integralnu bezbednost klasifikuju na: unutrašnju (individualnu i nacionalnu) i međunarodnu (regionalnu, globalnu, zajedničku, kolektivnu i kooperativnu) bezbednost.²¹⁵

Individualna bezbednost je usmerena na stanje bezbednosti koja je usmerena ka pojedincu, odnosno građaninu jedne zemlje, koja je dužna da svojim institucionalnim uređenjem obezbedi slobodu i prava svih svojih građana u skladu sa usvojenim vrednostima i interesima države i društva. Sloboda i prava građana mogu jedino biti ograničeni slobodom i pravima drugih građana države i ona se ograničavaju jedino kada nastaje konflikt između međusobno različitih interesa pojedinaca ili grupa u okviru države. Individualna bezbednost je neraskidivo vezana za državnu nacionalnu bezbednost, jer samo u državi u kojoj postoje jasno definisani subjekti bezbednosti, koji realizuju funkciju sprečavanja ugrožavanja državnih interesa u svim sferama društvenog života, može postojati i stanje individualne bezbednosti. Odnos između individualne i nacionalne bezbednosti razmatran je još u vreme nastanka ozbiljnih nacionalnih država novoga veka, a razmatrali su ga Tomas Hobs i Džon Lok, engleski filozofi empiristi (ta filozofska promišljanja su u prvi plan stavljala međusobni odnos ljudi jednih prema drugima u prirodnom okruženju; prema Hobsu, u prirodnom okruženju

²¹² Hadžić M., Timotić M., Milosavljević B., Smisao reforme sektora bezbednosti priručnik, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2004.

²¹³ Houben M., Menjanje obrazaca i shvatanja bezbednosti, Reforma vojske - iskustva i izazovi - zbornik tekstova, priredio Miroslav Hadžić, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2003, str. 131.

²¹⁴ Politička enciklopedija, str. 79.

²¹⁵ Stajić Lj., Gaćinović R., Uvod u studije bezbednosti, Draslar partner, 2007, str. 36.

čovjek je čovjeku neprijatelj, a prema Loku, prijatelj, i on ističe značaj države u zaštiti prirodnog prava čovjeka).

Nacionalna bezbednost je usmerena na zaštitu suvereniteta, nezavisnosti i ustavnog poretka države od spoljnih (vojnih i nevojnih političkih, ekonomskih, etničkih) i unutrašnjih faktora ugrožavanja (terorizam, organizovani kriminal, elementarne nepogode i prirodne nesreće, etnički i konfesionalni sukobi) i na stvaranje povoljnih uslova za razvoj usvojenih nacionalnih interesa i društvenih normi i vrednosti.²¹⁶

Mark Houben smatra da su najznačajnije međunarodne i regionalne bezbednosne organizacije, kao što su UN, NATO i OEBS, razvile „sopstvenu“ koncepciju bezbednosti. U vezi s tim, UN govore o „opštoj“, NATO o „kolektivnoj“, a OEBS o „kooperativnoj“ bezbednosti.²¹⁷ Prema konceptu UN, bezbednost se sagledava kao opšta i u funkciji je zaštite od ugrožavanja svih država sveta, ali i planete Zemlje. Prema konceptu NATO-a, bezbednost se sagledava kao kolektivna odbrana, koja za zaštitu usvojenih vrednosti ove alijanse predviđa i upotrebu oružanih efektivna i vojne sile. Koncept bezbednosti OEBS-a usmeren je na međusobnu bezbedonosnu kohabitaciju članica ove organizacije s ciljem upozorenja na moguće bezbednosne izazove, rizike i pretnje, prevenciju kriza, kao i umanjenja i otklanjanja posledica postkonfliktnog perioda.

1.3. Opšte odredbe pojma sigurnost

Pojmovno određenje termina sigurnost ima, pored političke i bezbednosne, i svoju filozofsku dimenziju. Naime, sigurnost, u filozofskom smislu, može se definirati kao puna ravnoteža između čovjeka i prirode čija interakcija ne dovodi do narušavanja stanja ni u prirodi ni u kvalitetu ljudskog života. Sa tog stanovišta, može se reći da sigurnost predstavlja ujedno i filozofsku kategoriju, koja ujedinjava osnovne filozofske pravce: metafiziku (osnovno stanje postojanja objektivne stvarnosti je mirovanje) i dijalektiku (osnova postajanja objektivne stvarnosti jeste kretanje). Imajući u vidu da prirodni zakoni, u suštini, predstavljaju egzaktno pokazatelje dešavanja u prirodi, može se zaključiti da za njih važe principi metafizike, po kojima svaka pojava u prirodi teži ravnoteži i mirovanju, a narušavanje njenog stanja i kretanje samo predstavlja proces koji opet vodi uspostavljanju mirovanja. Za razliku od prirodnih pojava, osnovna ontološka karakteristika ljudskog bića, po kojoj se ono razlikuje od svih ostalih konkretnih formi objektivne stvarnosti, jeste sposobnost mišljenja. Mišljenje je osobina ljudskog roda koja ga navodi na stalno kretanje i razvoj, ali i na destrukciju civilizacije, pa se zato može zaključiti da društvenim pojavama odgovaraju principi metafizike. Iz navedenog se može zaključiti da sigurnost, u filozofskom pogledu, kao što nije apsolutna ravnoteža između čovjeka i prirode, ujedinjava potrebu prirode za mirovanjem i čovjeka za kretanjem u jedinstvenu harmoničnu celinu sa apsolutnim odsustvom ugrožavanja.

Međutim, potrebno je pojmovno odrediti i političku dimenziju termina sigurnost. Prema

²¹⁶ Treba napomenuti da se umesto nacionalne bezbednosti u literaturi često upotrebljava sintagma državna bezbednost. Smatram da je potrebno razgraničiti pojmovno ove sintagme, zato što, dok postoji pojam nacije, on nije isto što i „stanovništvo“ ili „građani“ države. Potrebno je sagledati pitanje nacionalne bezbednosti u multinacionalnim državama, sa stanovišta zaštite identiteta, vrednosti i interesa svake nacije u multinacionalnoj državi.

²¹⁷ Houben M., n. d., str. 71.

ovom shvatanju, ona predstavlja sigurnost ljudskih života i društvenih vrednosti, na kojima se zasniva uređenje jedne države, od bilo kojeg oblika nasilnog ugrožavanja.

Prema Rami Masleši, savremenu sigurnost, u sistemskom smislu, možemo definisati kao dinamičnu, složenu i specifičnu kategoriju kojom se obezbeđuju sigurnosne i slobodne prostorne i egzistencijalne pretpostavke potrebne za odvijanje prirodnih i fundamentalnih sveukupnih ljudskih potreba i interesa, uz dosledno priznanje i zaštitu osnovnih prava i sloboda čoveka, održavanjem potrebne ravnoteže između slobode i sigurnosti, čoveka i prirode, te potrebnu i efikasnu premoć pozitivnih konstruktivnih nad destruktivnim tendencijama u razvoju civilizacije s ciljem unapređenja i zaštite sveukupnih vrednosti društva. Dakle, pored definisanja sigurnosti kao integrativne kategorije, sigurnost je i relativna funkcija države koja, u skladu sa ustavnom ulogom, treba da obezbedi punu zaštićenost građana i same države od svih oblika ugrožavanja kojima se dovode u pitanje funkcionisanje određenog ustavnog uređenja (suverenitet, nezavisnost i teritorijalna celovitost), kao i rad svih ostalih subjekata u svim oblastima života i rada.²¹⁸ U državi je za njene građane primarna lična sigurnost, a zatim društvena, u raznim oblastima društvenog života.

Kada je reč o društvenom položaju ljudi, Dž. Termiz navodi sledeće njegove komponente: imovina i svojina, izvori i obim prihoda, obim i karakteristike potrošnje, vrsta profesije i zanimanje, slobodno vreme, društveni ugled, društvena komunikacija, uticaj u svojoj porodičnoj, lokalnoj i široj društvenoj sredini i dr.²¹⁹

Na osnovu prethodno rečenog, može se zaključiti da je sigurnost, u političkom smislu, situacija ili stanje stvarnosti u određenoj sferi društvenog života bez postojanja stvarne ugroženosti, ili je to odsustvo postojanja ugroženosti prividno i posledica je verovanja i subjektivnih osećanja.

1.4. Bitne razlike između shvatanja pojmova bezbednost i sigurnost

U naučnom i teorijskom promišljanju o osnovnim pojmovima u oblasti bezbednosti, termin bezbednost predstavlja osnovni, polazni, fundamentalni pojam iz kojeg se izvode svi ostali.

U najširem smislu reči, bezbednost je težnja ka životu i odnosima u kojima ih devijantna (nenormalna) ponašanja drugih neće dovesti u nenormalne, nesvakodnevne opasnosti po njihove živote, zdravlje, svojinu i interese.

Sigurnost je izvorna ljudska potreba i složen sistem faktičkih društvenih činjenica, uverenja i verovanja subjekata u trajno ostvarivanje dostignutog ili još boljeg društvenog položaja. Sigurnost je rezultat mnoštva različitih društvenih i ličnih mera koje su oslonac i garant da se položaj subjekta u društvu neće prekomerno i disfunkcionalno pogoršati. Otuda se ova društvena pojava manifestuje kao lična, grupna i kolektivna, pa u društvu, kao zajednici ljudi, postoje sistemi osiguranja i zaštite njihovog socijalnog položaja.

Terminološkim razgraničenjem ova dva ključna pojma, uočava se sva njihova složenost u oblasti bezbednosti i ukazuje na stratešku potrebu dubljeg istraživanja značenja osnovnih termina u ovoj oblasti, kao i odnosa između njih. To se ne može postići bez izrade valjanog

²¹⁸ Arežina V., Problemi merenja ekološke bezbednosti, MST Gajić, Beograd, 2010, str. 159.

²¹⁹ Termiz Dž., Teorija socijalnog rada, Grafit, Lukavac, 2001, str. 35-45.

kodeksa pojmova, kao funkcionalnog pojmovno-terminološkog sistema. Svrha izrade takvog sistema jeste omogućavanje da se bezbednost, kao veoma složena oblast države i društva, shvati i istinito izrazi posredstvom bitnih delova (činilaca).

Naime, bezbednost je složen iskaz, odnosno složena smisaona celina koju čini više pojmova i termina koji se nalaze u određenoj vezi i poretku, te se, osim u najjednostavnijim slučajevima, ne mogu iskazati jednim pojmom ili terminom. Kad god ne postoji mogućnost da se suštinske odredbe složenog pojma bezbednosti izraze samo jednim pojmom terminom, odgovarajuća veza između pojmova termina obezbeđuje se kodeksom pojmova, neophodnim za formiranje pojma bezbednost određene istinitosti i pravog značenja.

Mnoštvo činilaca utiče na izradu kodeksa pojmova iz oblasti bezbednosti. To su stepen razvijenosti nauke o bezbednosti, pre svega stepen njene teoretske razvijenosti, što podrazumeva stepen stabilnosti njenih aksioma, postulata i teorema, kao i izgrađenost sistema kategorija, pojmova i termina.

2. SISTEM BEZBEDNOSTI KAO ZNAČAJAN INSTRUMENT POLITIKE I DRŽAVNE VLASTI

Kao značajan instrument politike i državne vlasti sistem bezbednosti biće razmotren kroz opšte odredbe o sistemu, njegovo određivanje u političkoj teoriji, kao činilac političke i društvene moći, odnosa između sistema bezbednosti i ostalih društvenih sistema i kroz klasifikaciju sistema bezbednosti.

2.1. Opšte odredbe pojma sistem

Uporedo sa razvojem naučne misle, kako u prirodnim tako i u društvenim naukama, razvija se teorija sistema, kao jedan od načina

dolaženja do naučne istine. Sistemski pristup problemu, koji se zasniva na činjenici da je sve sistem, od atoma do vasiona, prvi je bio prepoznat prilikom istraživanja prirodnih pojava. Samo etimološko značenje ovog termina potiče od grčke reči *sistema*, što označava svojstvo nekog skupa elemenata koji imaju odliku međusobnog uticaja i odnošenja.²²⁰

U „Političkoj enciklopediji“, sistem je „skup elemenata i njihov međusobni odnos“, odnosno „skup principa koji služi kao temelj neke nauke“ ili „oblik političke i društvene organizacije ili način njihovog ustrojstva“. On podrazumeva i „svaki skup ideja, funkcija, materijala, ljudi ili grupa povezanih određenom koncepcijom koji predstavljaju zaokruženu relativno nezavisnu celinu“.²²¹

Mogućnost upotrebe sistemskog pristupa problemu u definisanju i proučavanju pojava u društvenim naukama istraživali su još novovekovni sociolozi i filozofi, kao što su: Lajbnic, Hegel, Roler (W. Rohler), Lotku (A. I. Lotku) i drugi, koji su ujedno i začetnici formulisanja ideje organizacionog sistema, koju stvara čovek kako bi zadovoljio svoje potrebe i interese. Naime, pored materijalnih i tehničkih elemenata koji učestvuju u izgradnji sistema, i ljudske tvorevine su sistemi. Odnosno, svaka čovekova umna tekovina predstavlja sistem. Svi sistemi

²²⁰ Hornby A. S., op. cit., str. 1516. Pod odrednicom *system* podrazumeva i organizovani skup ideja ili teorija, ili način na koji se nešto sprovodi.

²²¹ Politička enciklopedija, Beograd, 1975, str. 970.

imaju sledeće zajedničke karakteristike na kojima se i zasniva mogućnost njihove primene u istraživanju prirodnih i društvenih pojava:

- sadržinski predstavljaju kompoziciju određenih elemenata, ali oni sami za sebe ne determinišu sistem kvalitativno,
- ta kompozicija u skladu je sa određenim prirodnim zakonima i
- kompozicija je nastala po određenim, unapred postavljenim principima i kriterijumima.

Sistemi se mogu klasifikovati u odnosu na različite kriterijume. Imajući u vidu da sistemi prekrivaju sve prirodne i tehničke pojave, kao i društvene tekovine, jedna od klasifikacija je sledeća:

- prirodni sistemi, koji obuhvataju geološke, atmosferske, kosmičke i biološke sisteme, odnosno one koji nastaju, razvijaju se i gasu na osnovu prirodnih zakona,
- tehnički ili teleološki sistemi, kod kojih je kompozicija elemenata usklađena sa jednim prirodnim zakonom kako bi se pružili otpori drugim prirodnim zakonima (lokomotiva, električni generator, radilica i sl.) i
- organizacioni sistemi, koji predstavljaju sve materijalne, umne i moralne tekovine koje je stvorio ljudski mozak.

Sa stanovišta istraživanja društvenih pojava, uključujući i pojave iz sfere bezbednosti, posebno su interesantni organizacioni sistemi, imajući u vidu da su stvoreni svesnom aktivnošću čoveka koji im je postavio cilj i svojom upravljačkom aktivnošću usmerava ih ka tom cilju. Oni se klasifikuju na:

- moralne sisteme, kojima se ostvaruje neki moralni cilj, čijim ostvarenjem se uspostavljaju izvesni odnosi između ljudi,
- instrumentalne, odnosno sisteme organizacione prirode, čija je namena da posluže kao instrument bilo kojoj ljudskoj individualnoj i društvenoj aktivnosti, izuzev onih koji po svojoj strukturi predstavljaju tehničke sisteme, i
- materijalne, koji se konstituišu i funkcionišu na potpunom ili delimičnom ulazu i izlazu iz sistema ili samo potpunom ili delimičnom materijalnom ulazu, odnosno izlazu.

Izučavanje sistema uopšte, uključujući i organizacione, pretpostavlja spoznaju njihove konstitucije, ponašanja i procesa ostvarivanja ciljeva koji su im zadati, što zahteva analitički pristup njegovim elementima, odnosno podsistemima. Na osnovu navedenog može se zaključiti da: sistemski pristup problemu (teorija sistema) znači izučavanje podsistema, odnosno činioce nekog sistema problema.

Međutim, nemoguće je sistemskim pristupom problemu analitički zahvatiti relevantne karakteristike svih činilaca u jednom organizacionom sistemu. Jednim sistemskim zahvatom moguće je obuhvatiti samo određene karakteristike sistema ili podsistema činioaca, dok se drugim zahvatima iz različitih uglova posmatranja otkrivaju druge karakteristike istih podsistema u posmatranju.

Organizacioni sistem je sistem cilja, a uslov za ostvarenje tog cilja je funkcionisanje sistema pod upravljačkom aktivnošću čoveka koji ga usmerava ka njemu. Iz složenosti sistema, odnosno upravljačkog procesa proističe nužnost kontrole i upoređivanja ostvarenih

sa projektovanim stanjima i preduzimanje mera za navođenje stvarnih na projektovana stanja. Tako Niklas Luhman u delu „Teorija sistema“ kaže da: „Postoje ciljni, svrsishodni, namerni sistemi, koje izgrađuju ljudi, voljno i racionalno“. Egzaktni primeri su vojska, policija, preduzeća itd. Međutim, on ističe da „Svaki sistem ne mora da ima definisani ili utvrđeni cilj. Postoje sistemi koji nastaju stihijski i spontano i koji tek naknadno oformljuju cilj“. ²²² Primer su razni pokreti, protesti i sl.

2.2. Određivanje sistema bezbednosti u političkoj teoriji

U savremenoj političkoj teoriji, sistem bezbednosti pojmovno se određuje kao organizovan društveni sistem preko kojeg društvo ostvaruje funkciju zaštite svojih vitalnih vrednosti radi opšteg napretka i razvitka društva.

Ovaj društveni sistem uspostavlja se kao trajan sistem radi zaštite nacionalnih država, regiona i globalnog društva od različitih oblika i izvora ugrožavanja i ugroženosti.

Sistem bezbednosti predstavlja materijalnu i društvenu tekovinu, stvorenu ljudskim intelektualnim sposobnostima. Ljudskim promišljanjem i upravljanjem stavljaju se u optimalnu funkciju personalne i materijalne komponente ovog sistema u prostoru i vremenu kako bi on u okolnostima antagonistički nastrojenog okruženja mogao da opstane i ostvari svoju ulogu s ciljem maksimalnog ispoljavanja sopstvenih sposobnosti uz minimum zacija ispoljavanja sposobnosti nosioca ugrožavanja. Po svojim osobinama, sistem bezbednosti je: u odnosu na kriterijum prirode postojanja organizacioni; po svojoj strukturi složen; po kriterijumu stalnosti postojanja i delovanja dinamičan; ponašanje nosioca ugrožavanja se uvek procenjuje, tako da poznavanje strukture sistema bezbednosti i zakonitosti njegovog funkcionisanja nije dovoljno za potpuno predviđanje njegovog ponašanja u borbenim dejstvima, pa je na osnovu ovog kriterijuma delimično determinisan; njegovim funkcionisanjem upravlja čovek, što ga čini zatvorenim; materijalan, imajući u vidu da funkcionise na delimičnom ulazu i izlazu iz sistema (u pitanju je organizacija, ali organizacija kao sistem, a ne kao funkcija menadžmenta organizovanja, koja se zasniva na donošenju odluka i njihovoj realizaciji na osnovu ulaznih informacija inputa).

Razvoj civilizacije uslovio je i pojavu različitih teorija o bezbednosti, kao modela zaštite ustrojenih vitalnih vrednosti i interesa određenih društvenih organizacija.

Realistička teorija bezbednosti zasniva se na pretpostavci da je država glavni subjekt i nosilac bezbednosti. Prema ovoj teoriji, bezbednost se postiže uz podizanje ukupne vojne sposobnosti u odnosu na pretpostavljene protivnike (koncept nacionalne bezbednosti).

Pojedini zagovornici ovog pravca dopuštaju mogućnost da međunarodne organizacije imaju drugorazrednu ulogu, tako što posreduju izvorno državnu volju Bull (Bull), ali odbacuju ocene po kojima je sistem države zastareo Falk (Falk), kao i da je u fazi „istorijskog strateškog odstupanja pred izazovima i pretnjama kojima objektivno više nije dorasla“. ²²³ Predstavnik ove škole Arnold Volfrens daje najpoznatiju definiciju bezbednosti, tvrdeći da je bezbednost u objektivnom pogledu odsustvo pretnji usvojenim vrednostima, a u subjektivnom pogledu znači odsustvo straha da će te vrednosti biti napadnute.

²²² Videti opširnije: Niklas Luhmann, Teorija sistema, Zagreb, Globus, 1981, str. 140-165.

²²³ Simić D., Savremene teorije bezbednosti, Reforma sektora bezbednosti, Zbornik predavanja, Centar za proučavanje odbrane i bezbednosti, G-17 Institut, Beograd, 2003, str. 13.

Liberalno institucionalistička teorija bezbednosti prihvata mnoge postavke zagovornika „realizma“, kao što je stav da je preovlađujuće stanje u međunarodnom sistemu stanje anarhije, kao i da je u odnosima između država prisutna sila i politika sa pozicije sile. Međutim, liberalni institucionalisti ukazuju na značaj međunarodne saradnje, posebno one koja se ispoljava kroz njene multilateralne oblike i institucionalno udruživanje, kao najdelotvorniji način prevazilaženja nasilnih sukoba u odnosima naroda i država.

Unutar liberalnog institucionalizma posebnu pažnju zaslužuje „teorija demokratskog mira“, u čijoj je osnovi stav da je kolektivna bezbednost, teorijski i praktično, najprisutniji koncept bezbednosti. Ova teorija potiče iz osamdesetih godina 20. veka, a njeni glavni zastupnici su Majkl Dol i Brus Roset, koj i su preuzeli izvorno učenje Imanuela Kanta, posebno se osvrćući na njegovo delo „O večitom miru“, iz 1795. godine. Prema ovoj teoriji, države sa demokratskim uređenjem ne ratuju između sebe, jer postoji snažna interakcija između demokratije, mira i bezbednosti. Država nije više glavni subjekt bezbednosti, nego je uzrok i deo problema nesigurnosti u međunarodnom sistemu bezbednosti. Država je, s jedne strane, glavni subjekt osiguranja bezbednost „ispod i iznad sebe“, a, sa druge, može da bude i izvor nesigurnosti za svoje građane.

Globalistička teorija bezbednosti, čiji su najpoznatiji predstavnici Martin Šo, Hedli Bul i Jan Klark, ukazuju na potrebu očuvanja globalnih ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih vrednosti, koji su posledica započetog procesa globalizacije nakon raspada bipolarne podela sveta.

Socijalno-konstruktivistička teorija bezbednosti pripada trećoj grupi pristupa, tzv. „alternativno-kritičkim pristupima“²²⁴ i, nasuprot globalističkoj teoriji i teoriji demokratskog mira, ostaje pri pretpostavci da su države i dalje ključni subjekti međunarodne politike i međunarodne bezbednosti. Najpoznatiji predstavnik ovog pravca je Aleksandar Vend.

Za savremeni koncept bezbednosti posebno je značajna liberalno institucionalistička teorija bezbednosti, koja u funkcionalnom pogledu pravi distinkciju između nacionalnog odbrambenog sistema (national defense system) i nacionalnog bezbednosnog sistema (national security system). Savremene države svojim odbrambenim sistemom sprovode delatnost odbrane u slučaju oružane agresije spolja, a nacionalni bezbednosni sistem podrazumeva delovanje celokupnog društva, države i svih državnih organa u međusobnoj povezanosti radi garantovanja bezbednosti društvu, državi i pojedincu.²²⁵

Osnovni zadatak sistema bezbednosti jeste da preko uspostavljenih institucija i operativno-profesionalnih i specijalizovanih organa i službi sa jasno utvrđenim pravima, obavezama i dužnostima i potrebnom kadrovskom i tehničkom opremljenošću, na osnovu naučno-stručnih i stečenih iskustvenih saznanja u proučavanju, praćenju, analizi i celovitom objašnjenju bezbednosnih pojava, procesa i događaja, preduzima kompleks operativnih, taktičko-tehničkih i drugih preventivno-represivnih aktivnosti radi blagovremenog i uspešnog otkrivanja, sprečavanja i otklanjanja svih unutrašnjih i spoljašnjih izvora ugrožavanja, s ciljem očuvanja i zaštite osnovnih društvenih vrednosti, pridržavajući se

²²⁴ Isto, str. 30.

²²⁵ Grizold A., Tatalović S., i Cvrtila V., *Savremeni sistemi nacionalne sigurnosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1999, str. 8.

ustavno-pravnih, zakonskih i etičko-profesionalnih principa.²²⁶

Uvažavajući sva do sada poznata teorijska stanovišta, kao i prethodno navedeno, za sistem bezbednosti može se reći da je oblik organizovanja i funkcionisanja subjekata društva, koji u određenim bezbednosnim uslovima sprovode različite aktivnosti na preventivnom i represivnom planu radi zaštite suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog uređenja države, očuvanja ljudskih prava i sloboda i drugih vrednosti društva od svih izvora i oblika ugrožavanja i ugroženosti.

2.3. Sistem bezbednosti kao činilac političke i društvene moći

Mnogi autori su pokušavali da definišu pojam moć. Posebno su činili napore da moć kao pojam i realitet razlikuju od sile. Tako u „Političkoj enciklopediji“ stoji da je moć: sposobnost proizvođenja izvrsnih promena, odnosno pojava u svetu, a politička moć je sposobnost proizvođenja takvih promena u političkom životu.²²⁷ Prema Veberu, „Moć predstavlja izgled da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na to na čemu se zasnivaju ti izgledi.“²²⁸

Slavomir Milosavljević pojam moć obrađuje pod naslovom „Politička i društvena moć“. On ističe da je „neophodno razlikovati ukupnu društvenu moć, kao sposobnost samoostvarivanja progressa ljudskog društva i čoveka kao individualnog bića u njemu, od moći koncentrisane urazličitim sferama ljudskog života, u različitim delovima,“²²⁹ delatnostima i subjektima društva.“²³⁰

Politička moć je fundamentalni pojam politike i političkog, i kao deo društvene moći spada u sferu uređivanja međusobnih odnosa u društvu. To je oblik društvene moći čije je suštinsko svojstvo ostvarenje uticaja i posredovanje uticaja i koja je okrenuta prema vlasti, ali se ne ostvaruje samo preko vlasti. Osnovna specifičnost političke moći u tome je da se ona izvodi iz celokupne društvene moći, a posebno iz ekonomske moći. Sistem bezbednosti sa svojim podsystemima, kao što su: vojska, policija, službe bezbednosti, carina, službe civilne zaštite, razne inspeksijske službe, službe i institucije organizacije zdravstvene i socijalne zaštite, obrazovanja i vaspitavanja, naučne i druge institucije predstavlja značajan činilac društvene i političke moći.

Vojska je najstariji i do danas najefikasniji oblik društvene i političke moći i kao deo aparata države ne može naći na sebi zaštitu od spoljašnjeg društvenog ugrožavanja.

Policija je značajan činilac društvene i političke moći koji je prvenstveno usmeren na obezbeđenje javnog reda i poretka.

Službe bezbednosti u savremenim uslovima predstavljaju posebne organizacije društvene i političke moći koje imaju posebne stvarne statute i ovlašćenja u društvu.

²²⁶ Masleša R., Teorije i sistemi sigurnosti, Magistrat, Sarajevo, 2001, str. 126.

²²⁷ Politička enciklopedija, str. 584.

²²⁸ Вебер М., Привреда и друштво I, Просвета, Београд, 1976, стр. 37.

²²⁹ Problem definisanja društvene moći je pre svega u tome što je ona sagledavana u odnosu na ljude, a veoma malo u odnosu na prirodu i druge bitne činioce iz ljudskog okruženja. Na primer, dostupne definicije ne nude odgovor da li je bezbedan i neugrožen čovek u odnosu sa prirodom: vulkanom, odronima, zemljotresima, orkanima, kao i društvena okruženja sa njihovim svojstvima. Povećanje moći stvaranjem potpuno novog, ljudska moć, um, moć duha činioci su koji se takođe u dostupnim definicijama nedovoljno sagledavaju.

²³⁰ Milosavljević S., Politička akcija, Institut za političke studije, Beograd, str. 86-100.

Carinske službe, takođe, predstavljaju značajan činilac društvene i političke moći zbog specifičnih zadataka koje imaju u prometu robe između raznih država.

Službe civilne zaštite, prvenstveno vatrogasne, službe odbrane od poplava i grada i slične isto tako su značajan činilac društvene i političke moći jer štite savremeno društvo od prirodnih ili čovekovom rukom izazvanih izvora i oblika ugrožavanja.

Razne inspeksijske službe, svojim efikasnim delovanjem, osnažuju društvenu i političku moć organa vlasti u društvu.

Službe i institucije zdravstvene i socijalne zaštite, kao podsistem sistema zaštite i bezbednosti, predstavljaju značajan činilac društvene i političke moći svakog društva jer obezbeđuju zdravstvenu zaštitu i socijalnu sigurnost pripadnika društva.

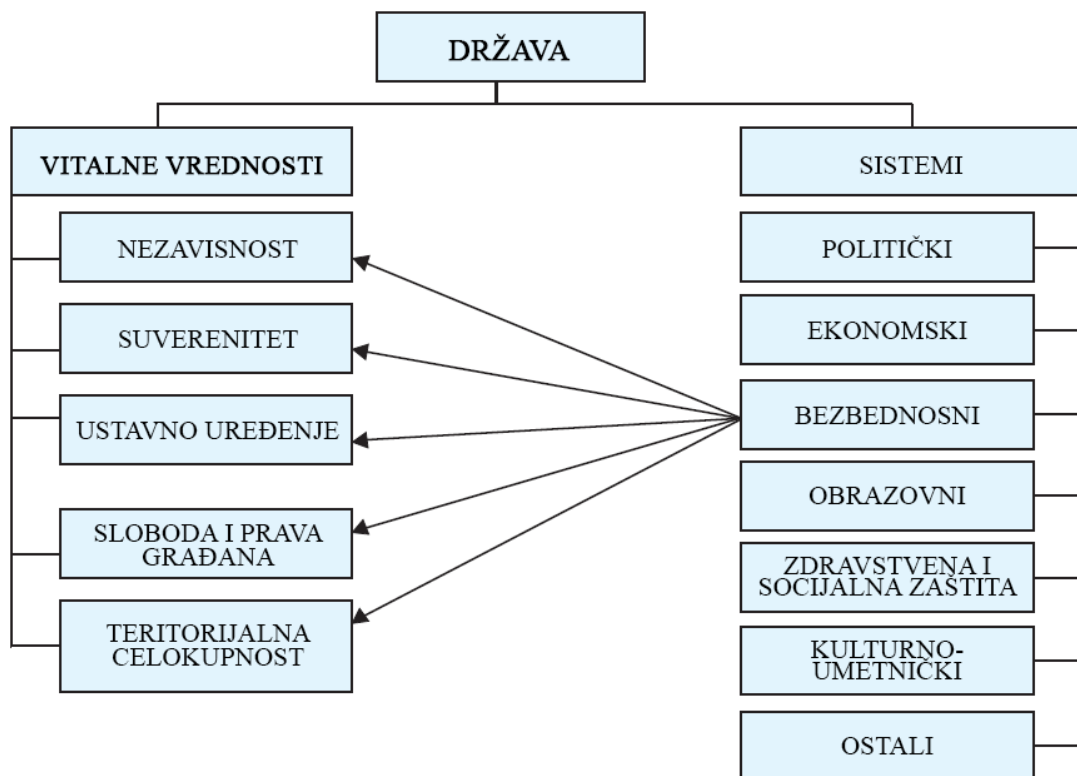
Nauka i tehnologija su stvarni, bitni, savremeni činioци moći, koji u postojećim okolnostima i postojećoj društvenoj situaciji stvaraju nove mogućnosti za razvoj i ostvarivanje interesa i ciljeva društva.

2.4. Odnos sistema bezbednosti i ostalih društvenih sistema

Jedna država, da bi mogla da funkcioniše kao globalni državni i društveni sistem, uspostavlja više velikih sistema, podistema i mikrosistema, između kojih postoje vertikalne i horizontalne veze i odnosi. Svaki državni sistem, podsistem i mikrosistem ima ustavom određenu društvenu ulogu, funkcije i delatnosti, kojima se dostižu ciljevi u oblasti društvenog života za koju su odgovorni.

Sve savremene države danas u svojoj strukturi imaju manje ili više razvijene autonomne sisteme,²³¹ kao što su politički, ekonomski, obrazovni, zdravstvena i socijalna zaštita, kulturno-umetnički i dr. Pored ovih društvenih sistema, jedan od značajnih podistema države je i sistem bezbednosti.

²³¹ Milosavljević S., Radosavljević I., Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 44: Prema ovim autorima: „Sistem je u savremenim politikološkim istraživanjima bitan pojam. Definiše se na razne načine. Za mišljenje o sistemu bitne su odredbe: a) to je celina, b) u kojoj su uspostavljeni pretežno saglasni i funkcionalni odnosi relativno stalnih činilaca strukture, v) u kome se vrše određene međusobno povezane funkcije, g) koji kao celina vrši određene funkcije u okruženju, d) teži održanju ravnoteže, d) prema okruženju odnosi se kao posebnost“.

Šema 1. Bitni sistemi u organizaciji države

Sistem bezbednosti se uspostavlja kao trajan sistem, radi zaštite od svih oblika i izvora ugrožavanja i ugroženosti trajnih potreba pojedinaca, društvenih grupa i nacionalnih država. Između sistema bezbednosti i ostalih društvenih sistema postoje brojne veze i uzročno-posledični odnosi, koji čine društvo organizovanim i koherentnim sistemom.

Osnovna uloga sistema bezbednosti jeste da štiti nezavisnost, suverenitet, društveno uređenje (ustavni poredak), slobode i prava građana i da brani teritorijalni integritet države. Dakle, sistem bezbednosti je organizovan društveni sistem pomoću kojeg društvo ostvaruje osnovnu ulogu zaštite svojih vitalnih vrednosti, radi opšteg napretka društva i vitalnih sistema u njemu.

U širem smislu, sistem bezbednosti, kao skup institucija koje poseduju fizičku prinudu, služi za ostvarivanje državne vladavine, odnosno, kada su u pitanju međunarodni sistemi bezbednosti, za ostvarivanje interesa moćnih država, koalicija i multinacionalnih asocijacija.

Zajedničko za sve društvene sisteme jeste uspostavljanje takvih odnosa između onih koji vladaju i sistema bezbednosti da sistem bezbednosti, koji ima zakonitu moć raspolaganja fizičkom prinudom, bude pouzdan činilac ostvarivanja njihovih interesa.

Odnos između onih koji vladaju i sistema bezbednosti obezbeđuje se na više načina, od kojih su značajniji:

- 1) uspostavljanje hijerarhijskog komandnog i upravnog odnosa, kao osnovnog unutar društvenog odnosa,

- 2) postavljanje na komandne i upravne položaje u sistemu bezbednosti lica koja socijalno i idejno pripadaju političkim elitama na vlasti i
- 3) uspostavljanje sistema vrednosti unutrašnjem životu podsistema sistema bezbednosti koji proizlazi iz sistema vrednosti vladajuće klase.

2.5. Klasifikacija sistema bezbednosti

U teoriji i društvenoj praksi prisutne su različite klasifikacije sistema bezbednosti, a najrasprostranjenija je podela na unutrašnje i međunarodne sisteme bezbednosti. Ova klasifikacija direktno je determinisana razvojem nauke i tehnologije i globalizacijom svetskog tržišta i interesa ekonomski i politički najmoćnijih svetskih struktura društva.

Unutrašnji sistem bezbednosti, čija je osnovna uloga zaštita od svih oblika i uzroka ugrožavanja državnih institucija i usvojenih državno-društvenih vrednosti i interesa jedne države od svih oblika unutardržavnog i ugrožavanja od potencijalnih subjekata, koji potiču van teritorije države koja se ugrožava, klasifikuje se u brojne pod sisteme: vojska, policija, službe bezbednosti, carina, službe civilne zaštite, razne inspeksijske službe, službe i institucije zdravstvene i socijalne zaštite, institucije i organizacije obrazovanja i vaspitavanja, naučne i druge institucije. Suština unutrašnjeg sistema bezbednosti jeste da ostvaruje ulogu, funkcije i zadatke koji pro ističu iz teorija državne bezbednosti (konkretni oblik zaštite društveno-ekonomskog uređenja jedne države).

Spoljašnji sistem bezbednosti zasnovan je na potrebi ostvarenja uloga, funkcija i zadataka koji se odnose na regionalnu, međunarodnu i globalnu bezbednost. Iako sistem spoljašnje bezbednosti ni je posto jan i ute meljen kao kona čan oblik, ipak su u savre menim međunarodnim odnosima uspostavljeni relativno postojani sistemi koncepti i oblici spoljašnjeg (međunarodnog) sistema bezbednosti, kao što su: sistem kolektivne bezbednosti i odbrane, sistem koncept kooperativne bezbednosti, koncept saradnje u bezbednosti, koncept koalicije voljnih itd.

Raspadom bipolarne podele sveta međunarodna bezbednost dobija jednu novu dimenziju. Sa jedne strane, jedan broj teoretičara i dalje smatra da je u stanju apsolutne anarhičnosti između država zaštita teritorijalnog integriteta, suvereniteta, nezavisnosti i ostalih usvojenih društvenih vrednosti i interesa u autonomnoj funkciji pojedinačnih država. Sa druge strane, drugi teoretičari smatraju da je globalizacija celokupne civilizacije uslovila i nastanak sistema bezbednosti čija je osnovna uloga zaštita globalnih interesa i vrednosti ljudske civilizacije. Poseban osvrt na ovakav razvoj teorija o međunarodnoj bezbednosti dao je Džejms Rozenau, koji govori o „račvanju globalne strukture“²³², sa dva sistema međunarodne bezbednosti državno-središnjim (state centric) i višesredišnjim sistemom (multicentric).

U teorijskim radovima Ričarda Koena i Mihaela Mihalke naziru se projekcija i zamisao jednog novog, ali još neistraženog sistema međunarodne bezbednosti, izloženog u zajedničkoj studiji „Saradnja u bezbednosti“ (Cooperative Security).²³³ U ovoj studiji sistem saradnje u bezbednosti predstavljen je u četiri koncentrična prstena: (1) pojedinačna bezbednost; (2) kolektivna bezbednost; (3) kolektivna odbrana i (4) unapređenje i širenje

²³² Rosenau J., *The Dynamism of a Turbulent World*, pp. 18–35. In: Michael T. Klare, Yoges Chandrani (eds): *World Security – Challenges for New Century*, Third edition, St. Martin's Press, New York, 1998, p. 26.

²³³ Simić D., *Nauka o bezbednosti*, Službeni list SRJ, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 83-101.

stabilnosti.

2.6. Uloga, funkcije i delatnosti sistema bezbednosti

Uloga, funkcije i delatnosti sistema bezbednosti definišu se u odnosu na ostale sisteme u državi i karakteristični su za različita državna uređenja i države.

2.6.1. Uloga sistema bezbednosti

Glavna uloga sistema bezbednosti jeste da štiti nezavisnost, suverenitet, društveno uređenje (ustavni poredak), slobode i prava građanina i da brani teritorijalni integritet države.

Posmatrano u širem smislu, može se reći da je osnovna društvena uloga sistema bezbednosti da kao skup institucija koje poseduju fizičku prinudu služi za ostvarivanje klasne vladavine, odnosno za ostvarivanje interesa klase (klasa) na vlasti.

Često se u sociološkim i politikološkim razmatranjima osnovna društvena uloga sistema nacionalne bezbednosti deli na unutrašnju i spoljnu.

Pod unutrašnjom ulogom podrazumeva se postojanje i delovanje sistema bezbednosti kao činioca unutrašnje politike, odnosno, činioca stabilnosti postojećeg društvenog poretka i ostvarivanja interesa društvenih snaga (političkih partija na vlasti) koje u društvu imaju ulogu vodećih društvenih snaga.

Pod spoljnom ulogom podrazumeva se delovanje sistema bezbednosti kao činioca spoljne politike, odnosno, činioca kojim vodeće snage društva ostvaruju svoje ciljeve u međunarodnim odnosima.

U nekim državama spoljni činilac presudno utiče na njihovu unutrašnju politiku. To su one države koje svoj suverenitet i unutrašnji razvitak zasnivaju, pre svega, na nekoj uticajnoj članici međunarodne zajednice. I u takvim slučajevima spoljna politika je izraz unutrašnje politike, zato što takav odnos zavisnosti ne bi bio moguć da vodeće snage društva u osloncu na spoljnog činioca ne vide garanciju unutrašnjeg razvitka.

Iz ovako definisane uloge sistema bezbednosti proističu osnovne i posebne funkcije sistema bezbednosti, čijim se ostvarivanjem postižu ciljevi države u oblasti bezbednosti.

2.6.2. Funkcije sistema bezbednosti

Bezbednost je jedna od osnovnih funkcija svake države. Bezbednost kao funkcija „nerazdvojni je atribut države i podrazumeva vršenje poslova bezbednosti radi zaštite određenih vrednosti“,²³⁴ bez obzira na društveno uređenje, politički sistem i oblik vlasti.

Funkcija bezbednosti i organizacija bezbednosti čine sistem bezbednosti.

Za razliku od ranijeg perioda, u kojem je bezbednosna funkcija bila područstvena, sadašnje državne funkcije u oblasti bezbednosti su podržavljene. Danas aktivnu ulogu u ostvarivanju bezbednosne funkcije države imaju subjekti državnog sistema, ali i privatni činioци bezbednosti, čiji je koordinator država.

Dakle, bez obzira na to da li je reč o nacionalnom, regionalnom ili globalnom sistemu bezbednosti, u epicentru bezbednosne dileme ostaje država. Ona je ta društvena institucija u oblasti nacionalnog i međunarodnog prava koja pruža legitimitet i zaštitu društva i svojim činjenjem ili nečinjenjem utiče na bezbednost regiona i međunarodne zajednice u celini.

²³⁴ Kovačević S., Osnovi sistema DSZ, Beograd, VŠUP, 1980, str. 14.

Određene državne funkcije mogu da se vrše na dva načina. Prema prvom, sintetičkom načinu, funkcija se određuje kroz odnos države prema društvu u celini i njegovim sastavnim činiocima. Prema drugom, analitičkom načinu, gleda se više na formalnu stranu državne delatnosti i konkretnu sadržinu te delatnosti, u raznim društvenim oblastima u kojima se vrši.

Za sintetički način gledanja na državne funkcije karakteristična su dva pristupa: prvi, koji polazi od stanovišta da je funkcija države u ostvarivanju opštedruštvenih interesa (zaštita opšteg dobra), i drugi, koji polazi od stanovišta da je državna funkcija zaštita posebnih interesa vladajuće strukture (partije, stranke, vere...).

U analitičkom aspektu, koji je karakterističan za većinu građanskih učenja, funkcije se posmatraju više sa aspekta delatnosti u oblastima u kojima se vrše.

Sa stanovišta delatnosti koje vrši, osnovna funkcija sistema bezbednosti jeste da onemogućava ugrožavanje građana i ukupnog društvenog i državnog sistema od svih oblika ugrožavanja i ugroženosti. Funkcija sistema bezbednosti zasniva se i ogleda u pravovremenom otkrivanju i sprečavanju svih oblika antidruštvene delatnosti kojima se ugrožavaju osnovne vrednosti društva.

Iz osnovne funkcije sistema bezbednosti proizlaze posebne funkcije, koje će biti naznačene u delu koji se odnosi na ostvarivanje funkcija sistema bezbednosti.

U ostvarivanju opšte i posebnih funkcija bezbednosti države, sistem bezbednosti deluje na tri tradicionalna načina:

- preventivno, gde svojim postojanjem predstavlja instrument odvrćanja od svih oblika i izvora ugrožavanja;
- kurativno, otklanjanjem uzroka ugrožavanja i eliminisanjem njihovih nosilaca silom, na pravno dozvoljen način;
- postkurativno, umanjnjem, otklanjanjem posledica, kao i delanjem na umanjnje mogućnosti ugrožavanja.

2.6.3. Delatnosti sistema bezbednosti

Delatnosti sistema bezbednosti u osnovi predstavljaju osnovna sredstva za ostvarivanje ciljeva, odnosno osnovnih funkcija sistema bezbednosti. Imajući u vidu činjenicu da sistem bezbednosti obuhvata različite podsisteme, svi oni u ostvarivanju opštih i posebnih funkcija bezbednosti vrše posebne državne delatnosti, koje se mogu svrstati u nekoliko grupa:

- obaveštajno-bezbednosne delatnosti na prikupljanju, analizi i distribuciji obaveštajno-bezbednosnih podataka;
- delatnosti na očuvanju javne bezbednosti, uz poštovanje pojedinačnih sloboda i ljudskih prava (delatnosti unutrašnjih poslova);
- delatnosti odbrane od spoljnih oblika oružanog ugrožavanja;
- delatnosti kontrole državne granice, uključujući i nelegalnu kontrolu prometa dobara i ljudi i
- delatnosti fizičko-tehničke zaštite ljudi, imovine i poslovanja.

Realizacijom ovih delatnosti sistem bezbednosti štiti bezbednost građana, države i društva od svih oblika ugrožavanja i ugroženosti, bilo da oni dolaze spolja ili iznutra. U svim savremenim državama ove delatnosti su trajne i utvrđene su ustavom i pozitivnim zakonima države.

Budući da će o svakoj od ovih delatnosti biti više reči kada se bude potpunije teorijski

razrađivao svaki od podsistema sistema bezbednosti, delatnostima sistema bezbednosti posvetićemo ovde samo nužnu pažnju.

- Obaveštajno-bezbednosna delatnost

Obaveštajno-bezbednosne službe vrše važne delatnosti države. Njihovom dobrom organizacijom i realizacijom obezbeđuje se nezavisno proučavanje podataka bitnih za bezbednost države i društva i zaštitu njihovih životnih potreba i interesa. Za realizaciju ove državne delatnosti zaduženi su posebni državni organi obaveštajne i bezbednosne službe koji se u većini država nalaze u nadležnosti izvršne vlasti, a čije nadgledanje vrši zakonodavna vlast.

U uslovim novih rizika i pretnji po unutrašnju bezbednost, kao što su proliferacija oružja za masovno uništavanje, organizovani kriminal, trgovina drogom, ilegalne migracije, međunarodni terorizam itd., a naročito posle 11. septembra 2001. godine, dobri obaveštajni podaci smatraju se suštinskim za svaku državu. Zato su mnoge zemlje dodelile šira ovlašćenja obaveštajnim službama, a nove tehnologije proširile su mogućnost nadziranja, otkrivanja i lišavanja slobode osumnjičenih i omogućile veću saradnju između obaveštajnih i bezbednosnih službi na nacionalnom, ali i regionalnom i međunarodnom nivou.

U takvim okolnostima povećava se uloga parlamenta u uravnoteživanju narastajuće moći obaveštajno-bezbednosne delatnosti, sa građanskim slobodama i ljudskim pravima.

Budući da delatnost prikupljanja obaveštajno-bezbednosnih podataka zahteva visok nivo tajnosti, glavna opasnost, s jedne strane, proističe iz mogućnosti da podaci budu zloupotrebljeni u unutrašnje političke svrhe, dok, s druge, obaveštajno-bezbednosna delatnost može da postane pretnja društvu i političkom sistemu, radi čije zaštite se i organizuje. Zbog toga postoji velika potreba za civilnom i demokratskom kontrolom subjekata ove delatnosti od strane izvršne i zakonodavne grane vlasti. Samo sistem provera i ravnoteža vlasti mogu da spreče izvršnu ili zakonodavnu vlast da zloupotrebe obaveštajne i bezbednosne službe u vlastite političke svrhe.

U demokratskim društvima subjekti obaveštajno-bezbednosne delatnosti treba da teže većoj efikasnosti, političkoj neutralnosti, privrženosti profesionalnoj etici, delovanju unutar zakonitih ovlašćenja i u skladu s ustavnim i pravnim normama i demokratskom praksom države.

Obaveštajno-bezbednosna delatnost treba da bude na transparentan način definisana jasnim zakonskim okvirima, koje je usvojio parlament, u kojima su precizirana ovlašćenja, nadzor i kontrola subjekata ove delatnosti.

- Delatnost unutrašnjih poslova

Za sprovođenje delatnosti unutrašnjih poslova u svim državama zadužena je policija. U demokratskim društvima policija je vezana istim pravom koje treba da sprovodi i kojeg treba da se pridržava.

Ponašanje subjekata koji izvršavaju delatnosti unutrašnjih poslova prema javnosti smatra se jednim od glavnih pokazatelja demokracije jedne zemlje. Budući da nosioci delatnosti unutrašnjih poslova uživaju monopol legitimne primene sile u društvu, oni su u nadležnosti izvršne vlasti. Upravo zbog toga oni mogu da budu korišćeni kao sredstvo državne zloupotrebe, nasilja, gušenja ljudskih prava i korupcije. Zato je delatnost unutrašnjih poslova

nužno precizno zakonski urediti, kako bi se obezbedilo da ona bude u službi zaštite građana i društva, a ne u službi političara, birokrata ili ustanova unutrašnjih poslova.

Nosioci delatnosti očuvanja javne bezbednosti treba da imaju operativnu nezavisnost, da su nepristrasni, da se striktno pridržavaju zakona i da deluju profesionalno. Oni treba da budu svesni profesionalnog etičkog kodeksa i da ga se pridržavaju. Deo profesionalne etike treba da bude poštovanje prava na život i upotrebu sile samo kada je to neophodno da bi se obezbedio legitimni cilj. Nosioci delatnosti unutrašnjih poslova ne smeju upotrebljavati silu vi še od apsolut no nužne i zakonom do zvo lje ne.

Delatnost očuvanja javne bezbednosti treba da bude pod stalnom kontrolom zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, a neophodno je da postoji razvijena i unutrašnja kontrola ove delatnosti unutar profesionalnog policijskog sistema.

Proces obavljanja poslova unutar delatnosti očuvanja javne bezbednosti teče odozdo i odgovara na izražene potrebe građana i društvene zajednice. Na taj način ova delatnost zadobija poverenje, saglasnost i podršku javnosti. Zato ona u demokratskim državama treba da bude decentralizovana, kako bi na brz i efikasan način bila u službi građana u lokalnoj zajednici.

• Delatnost odbrane

Razvoj bezbednosne situacije od okončanja hladnog rata snažno je uticao na vojnu delatnost širom sveta. Oružane snage, kao glavni nosioci odbrambene delatnosti, dobile su nove zadatke. U poslednjih dvadeset godina oružane snage pretežno izvršavaju sledeće misije i zadatke:

- zaštita nezavisnosti, suverenosti i teritorijalne celovitosti zemlje;
- učešće u međunarodnim misijama očuvanja ili nametanja mira;
- pružanje pomoći civilnom stanovništvu u nesrećama;
- pomoć civilnim organima vlasti u izvršavanju unutrašnjih bezbednosnih zadataka u izuzetnim slučajevima;
- učešće u izgradnji društva (društvena funkcija).

Stepen ostvarivanja zadataka unutar odbrambene delatnosti različit je zavisno od zemlje i zavisi od pravnog okvira i poimanja bezbednosne situacije.

Uprkos novim bezbednosnim rizicima i pretnjama, najvažniji zadatak oružanih snaga i dalje je ostao odbrana zemlje od oružanog napada spolja. Međutim, od kraja Hladnog rata nosiocima odbrambene delatnosti postalo je jasno da nacionalnoj bezbednosti ne prete samo strane oružane snage nego i nove nevojne pretnje, kao što su terorizam, građanski ratovi, organizovani kriminal, kibernetički napadi i korupcija.

Odbrambena delatnost mora efikasno da odgovori na sadašnje i buduće izazove.

S tim ciljem neophodni su:

- (1) demokratizacija vojne delatnosti, odnosno: a) dovođenje vojne delatnosti u odgovorniji položaj pred legitimno izabranim organima političke vlasti i b) uravnoteženje resursa potrebnih oružanim snagama, kao nosioca odbrambene delatnosti, sa potrebama i mogućnostima drugih sektora društva;
- (2) prilagođavanje novom bezbednosnom okruženju, odnosno: a) prilagođavanje brojne veličine i budžeta oružanih snaga ekonomskim

moogućnostima društva i novim bezbednosnim pretnjama i b) pripremanje oružanih snaga za nove misije izgradnje, očuvanja i nametanja mira;

- (3) internacionalizacija uloge oružanih snaga bilo *ad hoc*, kao što su mirovne misije UN, bilo dugoročno i institucionalno, na bilateralnoj ili multilateralnoj osnovi (npr. NATO), odnosno: a) stavljanje delova oružanih snaga pod međunarodne komande i organizacione strukture i b) povećanje interoperabilnosti oružanih snaga da mogu efikasno da deluju sa inostranim oružanim snagama u oblasti kompatibilnosti sistema opreme, obuke, jezika, obaveštavanja, komande i kontrole.

Zbog potencionalnih opasnosti da se oružane snage stalno upliću u društvo, privredu i politiku ili da budu zloupotrebljene za civilno održavanje javnog reda i mira, neophodno je da one budu pod stalnom demokratskom kontrolom i nadzorom organa zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, kao i nevladinog sektora i medija.

To nameće potrebu da odbrambena delatnost bude dobro definisana zakonima i vojnim pravilima i propisima, kao i usklađena sa koncepcijom i politikom nacionalne bezbednosti i da odgovara istinskim bezbednosnim potrebama društva. U izvršenju bezbednosnih potreba društva potrebno je uvažavati princip da nevojne funkcije ne mogu da odvajaju oružane snage od njihove osnovne društvene uloge.

- Delatnosti kontrole državne granice

Garantovanje bezbednosti granica jedan je od osnovnih ciljeva suverene države. Zato svaka suverena država izgrađuje strukturu pogranične bezbednosti kako bi postigla ovaj cilj. U odnosu na primenjeni model pogranične bezbednosti, sve zemlje mogu se podeliti u dve osnovne grupe:

- zemlje koje poseduju jedinstveni sistem vlasti u organizaciji delatnosti obezbeđenja državnih granica i
- zemlje koje ne poseduju jedinstveni sistem vlasti u organizaciji delatnosti obezbeđenja državnih granica.

Danas u većini zemalja u svetu, uključujući i sve članice Evropske unije i NATO, delatnost pogranične bezbednosti u nadležnosti je ministarstva unutrašnjih poslova. Međutim, u jednom broju zemalja pogranični nadzor i režim pasoške kontrole podeljeni su na dve ili više instanci, koje su najčešće pod nadležnošću različitih ministarstava. U nekim zemljama delatnost zaštite granica sprovode oružane snage.

Efikasan razvoj i implementacija nacionalne pogranične bezbednosti zahteva specijalnu organizaciju državne granične službe, koja je odgovorna za kontrolu svih granica na kopnu, moru i u vazduhu.

Glavne karakteristike efikasnog sistema kontrole državnih granica su:

- jedinstven sistem vlasti pogranične bezbednosti, odgovoran za bezbednost celokupne državne granice;
- delatnost pogranične bezbednosti organizovana na principima profesionalizma;
- nosioci delatnosti pogranične bezbednosti sarađuju sa nacionalnim, regionalnim i međunarodnim telima na svim nivoima;

- svi ovlašćeni nosioci delatnosti pogranične bezbednosti podređeni su ministarstvima unutrašnjih poslova.

Osnovni kriterijum u razvoju delatnosti pogranične bezbednosti u savremenom periodu jeste primena Šengenskih standarda u uređenju, organizaciji i kontroli državnih granica. U skladu sa ovim standardima, Savet Evrope usvojio je sedam opštih principa za stvaranje uspešnog sistema pogranične bezbednosti:

- 1) u uslovima porasta globalizacije i sve veće integracije, prevashodni interes država jeste da obezbede efikasan sistem pogranične bezbednosti;
- 2) stvaranje efikasnog sistema pogranične bezbednosti mora se bazirati na jasnim i adekvatnim normativno-pravnim uslovi ma i realnim fak tič kim pretpostavka ma;
- 3) politika pogranične bezbednosti usko je povezana sa nacionalnom spoljnom politikom, a unutar zemalja članica EU i sa zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom Evropske unije;
- 4) čuvanje državnih granica je nacionalna misija i zadatak, koji treba da izvršavaju specijalno osposobljene i opremljene snage policije;
- 5) efikasnost i dovoljnost sistema pogranične bezbednosti mogu se postići pravilnom koordinacijom svih nosilaca pogranične delatnosti, koja se zasniva na podeli odgovornosti i centralizovanoj vlasti;
- 6) kontrola granica treba da bude dizajnirana na sistemu pune saradnje svih nosilaca delatnosti pogranične bezbednosti na nacionalnom, bilateralnom, multilateralnom, regionalnom i međunarodnom nivou;
- 7) planiranje unutar delatnosti pogranične bezbednosti neophodno je da se zasniva na Šengenskim principima.

U skladu sa principima Saveta Evrope i Šengenskim kriterijumima, glavni subjekt pogranične bezbednosti je pogranična policija, koja izvršava sledeće misije javne bezbednosti: obezbeđuje efikasnu zaštitu granica s ciljem očuvanja i jačanja bezbednosti građana i izvodi misije u okviru nacionalnog i međunarodnog sistema bezbednosti.

Prema ovim misijama, osnovni ciljevi pogranične policije su: sprečavanje i onemogućavanje ilegalnih ulazaka i trgovine ljudima; otkrivanje i borba protiv kriminala i drugih opasnosti koje se odnose na pograničnu policiju; sprečavanje i borba protiv trgovine oružjem, drogama i drugim opasnim materijama u okviru jurisdikcije pogranične policije; repatrijacija stranaca koji suu zemljuušli legalno ili ilegalno, ili onih koji moraju da napuste zemlju.

U realizaciji ovih ciljeva, pogranična policija izvršava sledeće zadatke: kontrolu prekograničnog saobraćaja na graničnim prelazima, graničnim oblastima u zemlji i u oblastima koje su definisane kao migracione rute; kontrolu odseka između graničnog prelaza na kopnu i na moru (zelena i plava granica); kontrola luka i otkrivanje kriminala u svim pograničnim oblastima, uključujući kopno, vazdušni prostor i teritorijalne vode; ponovni prijem stranaca koji su bili obavezni da napuste zemlju; uključivanje nacionalnih i međunarodnih elemenata za stvaranje optimalnih okvira za efikasno delovanje pogranične policije.

Za efikasno funkcionisanje delatnosti pogranične bezbednosti neophodno je da nacionalne države poseduju određeni nivo administrativnih kapaciteta, kao što su: nacionalna strategija o integrisanom upravljanju granicom; specijalizovano obučeni profesionalni pripadnici

pogranične policije; specijalna organizacija pod jurisdikcijom ministarstva unutrašnjih poslova; saradnja sa vlastima i lokalnim žiteljima; efikasna komandna i komunikacijska struktura.

- Delatnosti fizičko-tehničke zaštite ljudi, imovine i poslovanja

U uslovima kada sve države u svetu posebnu pažnju posvećuju stvaranju povoljnog ambijenta za privlačenje stranog kapitala i investiranje u svoje zemlje, delatnost zaštite bezbednosti lica, imovine i poslovanja dobija na značaju. To je utoliko značajnije jer je jačanje tržišne ekonomije uslovalo da i sama privreda preuzme na sebe deo odgovornosti u ovoj oblasti, stvarajući privatni sektor bezbednosti, koj i bi trebalo da bude u interakcij i da ima „saradnički“ i „pomoćni“ odnos sa javnim, odnosno državnim sektorom bezbednosti.

Privatni bezbednosni sektor ili alternativna bezbednost nije konkurencija državi i njenog bezbednosti, već izraz potreba društva, privatnog kapitala, kao i potreba građana da u saradnji sa institucijama države, u interesu svih, podignu nivo opšte bezbednosti na viši stepen.

Danas su sve brojnija privredna društva i preduzetnici koji se specijalizuju za pružanje usluga fizičko-tehničkog obezbeđenja, a kad se uzmu u obzir i privredni subjekti koji imaju službe obezbeđenja za sopstvene potrebe, kao i privatne i državne agencije, dolazi se do velikog broja pravnih lica i mnogo većeg broja zaposlenih koji se bave ovom delatnošću. U pitanju je respektabilna snaga koja brine o poslovima bezbednosti i kojoj država treba strateški da odredi odgovarajuće mesto i ulogu.

U većini suverenih država u svetu delatnost fizičko-tehničke zaštite ljudi, imovine i poslovanja organizovana je u okviru privatnih preduzeća za fizičko-tehničko obezbeđenje. Prema međunarodnim standardima, ova delatnost obuhvata sledeće poslove: fizičko obezbeđivanje objekata i imovine; tehničko obezbeđivanje imovine projektovanjem, ugradnjom i održavanjem alarmnih audio i video-sistema i centrala, kao i drugih tehničkih sistema čiji je cilj sprečavanje ulaska neovlašćenih lica u objekat ili na prostor koji se obezbeđuje; obezbeđivanje lica; obezbeđivanje stvari u transportu; održavanje reda na javnim skupovima (redarska služba); zaštita poslovanja.

Predmet poslovanja preduzeća za obezbeđenje, prema nacionalnim zakonima o jedinstvenoj klasifikaciji delatnosti i registru jedinica razvrstavanja, najčešće se određuje kao: traženje izgubljenih lica; aktivnosti privatnih istražitelja; aktivnosti prismotre i čuvanja i ostale zaštitne aktivnosti; transport dragocenosti; telesna zaštita; ulične patrole, čuvanje i nadgledanje stambenih zgrada, kancelarija, fabrika, gradilišta, hotela, pozorišta, diskoteka i slično; aktivnosti detektiva u trgovinskim radnjama; aktivnosti odvrćanja pomoću mehaničkih i elektronskih uređaja i slično; pružanje saveta o zaštiti i bezbednosti u oblasti industrije, domaćinstava i javne bezbednosti.

Polazeći od ovako širokog predmeta poslovanja, početkom devedesetih godina dvadesetog veka započet je proces širenja privatnih bezbednosnih organizacija. Većina njih mogla se klasifikovati u nekoliko grupa: plaćenici; privatna vojna preduzeća; privatna preduzeća za FTO; pojedinci koji su registrovali delatnost i pružaju određene bezbednosne usluge (detektivi, savetnici, telohranitelji i slično); detektivske agencije; agencije za bezbednosni konsalting, marketing i inženjering (za projektovanje i izgradnju tehničkih i integralnih sistema i slično).

Veliki broj alternativnih činilaca bezbednosti doveo je do komercijalizacije sektora bezbednosti i do stvaranja specijalizovanog tržišta za određene usluge bezbednosti. Da bi se

uspostavio efikasan sistem fizičko-tehničkog obezbeđenja lica, imovine i poslovanja, bilo je neophodno ovu delatnost normativno-pravno urediti na savremen način i kroz aktivnosti bezbednosnog marketinga, inženjeringa i konsaltinga utvrditi konkretne potrebe korisnika za zaštitom.

Potreba za normativnim uređenjem delatnosti, svojinski pluralizam, tržišni principi, uz različitost svojinskih odnosa, samo su neke od odrednica delatnosti fizičko-tehničkog obezbeđenja na putu asocijacije i pridruživanja porodici evropskih država.

2.7. Činioci sistema bezbednosti

Sistem bezbednosti je vrlo složen hijerarhijski sistem, organizovan u isto tako složene hijerarhijske podsisteme i mikrosisteme.

Podsistem, po pravilu, ostvaruje jednu aktivnost, kao deo opšte aktivnosti, dok mikrosistem povezuje više aktivnosti i funkcioniše na užem prostoru (opština, kanton, entitet, region). Svaki sistem može da ima jedan ili više oblika aktivnosti i deli se na nekoliko podsistema, koliko ima i oblika aktivnosti.

Strukturu sistema bezbednosti čini niz činilaca kao što su: vojska, policija, civilna zaštita, obaveštajno-bezbednosne službe, civilne službe sigurnosti (institucije zdravstvene i socijalne zaštite), obrazovne i naučne institucije i privatne agencije za bezbednost.

U činioce sistema bezbednosti ubrajaju se i ustanove zdravstvene i socijalne zaštite, kao i vaspitne i obrazovne institucije i naučne organizacije, zato što se u njima osposobljavaju subjekti bezbednosti za suprotstavljanje ugrožavanju i efektima ugrožavanja, bilo da je reč o prirodnom ili o društvenom ugrožavanju.

O činiocima sistema bezbednosti biće više reči u posebnom poglavlju.

3. PROBLEMI NAUČNOG DEFINISANJA TERORIZMA

3.1. Bitni činioci pri definisanja terorizma

Terorizam se u društvenoj stvarnosti manifestuje direktno- indirektno, neposredno ili posredno, u društvenoj i političkoj stvarnosti, a što nužno podrazumeva da mora biti prepoznatljiv i specifičan u odnosu na druge društvene i političke pojave. Bitan činilac pojava uopšte, društvenih, političkih pojava, i pojava terorizma, jeste da sve one imaju svoju strukturu, određene odnose i veze, funkcije, vreme trajanja, rasprostiranja, a što je sve skupa bitan uslov postojanja bilo kakve pojave, pa i terorizma. Terorizam se, s druge strane, u društvenim i političkim naukama, shvata i definiše pretežno kao politička pojava, jer on pre svega nastaje u određenim političkim uslovima, u okviru određenog političkog sistema, radi ostvarivanja određenih političkih interesa i ciljeva. U tom kontekstu se preduzimaju i određene terorističke aktivnosti (delanja i delovanja pojedinaca, grupa, organizacija) radi uticanja i uticaja pre svega u sferi politike, političkih procesa. Terorizam kao društvena i politička pojava, proces, sistem, uvek se javlja i ostvaruje u određenom društvu, na određenom prostoru, teritoriji, u okviru određenih društvenih, političkih, i drugih grupa.

Obzirom da je terorizam pretežno politička pojava, u tom kontekstu istaći ćemo i bitna svojstva političkih grupa i političkih sukoba u okviru neke zajednice. Pod političkim grupama se u osnovi shvataju grupe ljudi kojima je osnovni cilj osvajanje i očuvanje političke vlasti, političkog uticaja, političke moći a radi upravljanja opštim i posebnim društvenim poslovima,

u određenom društvu, zajednici, državi, na celoj teritoriji ili delu teritorije. U tom kontekstu političke grupe se i organizuju, stvaraju svoju organizaciju, ostvaruju mnoštvo aktivnosti, delovanja i delanja. Političke grupe karakteriše prisustvo određenog aparata, precizna podela nadležnosti, podređenih i nadređenih (hijerarhijskih) odnosa, primena nasilja, (fizičkog, psihičkog), prinude, sile, terora, terorisanja, izazivanje straha, zastrašivanja, i sl. To ističe i Veber, kada kaže da „za političke grupe nasilje nije ni jedino niti normalno sredstvo upravljanja. Štaviše, njihovi rukovodioci su se uvek služili svim mogućim sredstvima za postizanje svojih ciljeva“. Političke grupe u svom delovanju i delanju stvaranja ili negiranja postojećih društvenih, političkih i drugih odnosa istima pripisuju legitimnost i legalnost, na osnovu tradicije, pozivanja na emocionalno- afektivno važenje novoga koje obično predstavlja određen uzor, na osnovu vrednosnoracionalnog verovanja, pozivanje na istorijska i prirodna prava, na osnovu sporazuma ili nametanjem, pokoravanjem. U političkoj praksi veoma je čest slučaj da manjine bezobzirno i nasilnim sredstvima ostvaruju i nameću nove poretke, koji potom postaju legitimni i legalni. Politička borba je metod i sredstvo političkih grupa, pod kojom možemo shvatiti ukupan društveni i politički odnos za koji je specifično obeležje, političko delovanje i delanje i nametanje političke volje nasuprot otporu drugih političkih grupa, zajednica ili pojedinaca. Ona se može ostvariti mirnim metodama i sredstvima, koja ne obuhvataju razna sredstava nasilja, sile i dr., i nasilnim metodama i sredstvima.

Politički sukobi (neki autori smatraju da su sukobi i konflikti istog značenja i umesto sintagme „politički sukobi“ često koriste „politički konflikti“) su bitno svojstvo društvenih sukoba, iz kojih se oni i izvode. Znači, politički sukobi su izveden pojam iz pojma društva i društvenih sukobe. Kada se koristi sintagma politički sukobi, to znači da se oni odnose na jednu posebnu sferu, sferu politike, političkih procesa i odnosa, sferu upravljanja opštim društvenim i političkim interesima. U tom kontekstu nesporno je njihovo ostvarivanje u vezi sa političkom moći, političkim interesima, političkom vlašću i političkim borbama u vezi osvajanja ili zadržavanja istih, u postojećim društvenim i političkim uslovima. Nesporno je, primenom istorijske i komparativne analize, da nijedna društvena i politička grupa, klasa, partija(e), međunarodna zajednica (što se može konstatovati na osnovu zbivanja u bližoj ili daljoj društvenoj ili političkoj prošlosti ili zbivanja u savremenim uslovima) nisu bile, niti su sada ravnodušne prema činjenici ko i u kojoj državi, regionu, (uvažavajući opšte i posebne interese- političke, ekonomske, vojne,) ima političku vlast. U zavisnosti od opštih i posebnih uslova, protivurečnosti unutrašnjih i spoljnopoličkih činilaca, postojećeg sistema i strukture političkih institucija, političke sukobe možemo klasifikovati na nekoliko nivoa:

- Politički sukobi na nivou globalne zajednice,
- Politički sukobe na nivou kontinenta i regiona, i
- Politički sukobi unutar određene države(a).

Politički sukobi mogu biti institucionalizovani ili neinstitucionalizovani, regulisani u skladu sa zakonskim propisima ili mogu imati karakteristike šireg političkog sukoba kojim se postojeći politički poredak dovodi ili se može dovesti u pitanje. Razne vrste političkih borbi između raznih dinastija, zavere i državnih udari, pobune, sukobi političkih stranaka onih koji su na vlasti i onih koje su u opoziciji, sve su to razni oblici političkih konflikata, različitih formi i sadržaja.

Sukobe, generalno možemo klasifikovati prema raznim kriterijumima. Najčešći su kriterijumi prema: subjektima, prema kriterijumu primene sile- nasilne i nenasilne, oružane -

neoružane, mestu, trajanju, vremenu, motivima, interesima, ciljevima, aktivnostima, institucionalizovane, neinstitucionalizovane, delovanjima, unutarorganizacijske i intra-organizacijske, lokalne, nacionalne, regionalne, globalne, međunarodne, međunacionalne, međudržavne, verske, prema usmerenju i intenzitetu, realističke i nerealističke, otvorene-prikrivene, legalne i nelegalne, legitimne-nelegitimne, ekonomske, socijalne, političke, ideološke, razrešive i nerazrešive, kontrolisane-nekontrolisane, konstruktivne i destruktivne i dr.

Bitan činilac ukupnih međuljudskih, pojedinačnih, grupnih, kolektivnih i širih odnosa, jeste objektivno postojanje ugrožavanja drugih pojedinaca, grupa, užih i širih kolektiviteta, u raznim uslovima i situacijama, svojim radnjama, delovanjima i delanjima, a radi ostvarivanja svojih potreba, ciljeva i interesa u odnosu na potrebe, ciljeve i interese drugih, odnosno iskorišćavanje i upotreba ljudi i prirodnih i društvenih bogatstava za sopstveni ili nečiji drugi interes, korist. Ugrožavanje ljudskih ukupnih odnosa i procesa moguće je vršiti svesno - nesvesno, namerno- nenamerno, organizovano- neorganizovano, legitimno- nelegitimno, legalno- nelegalno. Rezultat, efekat i posledica ugroženosti ljudi, određenih grupa, kolektiviteta, država, su raznovrsni. U nekim situacijama može se istaći da se radi o biloškoj i ekonomskoj, političkoj, ugroženosti pojedinih naroda, nacionalnih manjina, država, porodica, posebnih kategorija građana, i sl

Pod pojmom ugroženosti, u širem smislu, shvatamo sve planske, namerne, voljne aktivnosti određenih međunarodnih subjekata (države, saveza država, međunarodne zajednice i sl.) ili subjekata određenih grupa unutar određene države, prema određenim-raznim subjektima društvenih, političkih i drugih odnosa odn. pripadnicima određenih društvenih, političkih, verskih ili ekonomskih grupa, primenom konkretnih oblika sile i nasilja, čime se konkretizuju određeni oblici ugrožavanja, opasnosti.

Među grupama, razlikujemo prema vrstama aktivnosti – političke, ekonomske, vojne, biološke, kulturne, ideološke, verske i druge grupe, kao i društveno- politički opasne grupe.

Pod društveno- politički opasnim grupama, shvatamo, s jedne strane, sve one grupe koja imaju svojstva koja smo naveli u prethodnim delovima, ali, s druge strane, njihova specifičnost se sastoji u tome da se one odlikuju jako izraženim podelama hijerarhijskih nadležnosti i odnosa u svojim organizacijama, naglašenom upotrebom primene nasilja, (fizičkog, psihičkog), prinude, sile, terora, terorisanja, izazivanje straha, zastrašivanja, visokog intenziteta i usmerenja ugrožavanja pojedinaca, grupa, kolektiviteta, države(a) i njihovih potreba, ciljeva i interesa a radi svojih interesa i koristi.

U tom kontekstu, smatramo da je terorizam, s jedne strane, društvena i politički pojava, a s druge strane, specifična društveno- politički opasna grupa. Naime, nesporno je da se terorizam manifestuje direktno ili indirektno u stvarnosti, i da se razlikuje od drugih pojava stvarnosti. Terorizam kao društvena pojava se u društvu, društvenim odnosima, manifestuje kao društveni realitet i kao takav je prepoznatljiv, specifičan, u odnosu na sve ostale društvene pojave, ma koliko one bile slične. Takođe, terorizam nije samo upotreba nasilja, sile, prinude, terora, terorisanja, već su to samo bitne komponente terorizma.

Pored navedenog shvatanja terorizma kao društvene pojave, on se pre svega shvata i kvalifikuje prvenstveno kao politička pojava. Šta više, naglašen je naziv «politički terorizam». Ako je on prvenstveno politička pojava u društvu onda moramo utvrditi šta ga čini političkom pojavom. Terorizam je društvena i politička pojava koja se ostvaruje u određenom političkom sistemu i u tim okvirima on uspostavlja i ostvaruje specifične odnose

sa tim sistemom, bilo u cilju očuvanja ili negiranja istog. On kao politička pojava nastaje i razvija se u određenom istorijskom trenutku, situaciji(ama) i on prestaje sa određenim promenama u društveno- političkim i istorijskim okolnostima. Terorizam je politički motivisana i politički akciona pojava, koja faktički postoji samo kao aktivnost, delanje određenog intenziteta, usmerenosti, ciljne orijentacije, određene dinamike. Ukoliko nema političkih aktivnosti i akcija, delanja i delovanja, onda ne postoji ni terorizam kao politička pojava, pri čemu se mora naglasiti da jedan slučaj ili akcija ne mogu se kvalifikovati kao terorizam, već mora da bude njih više, u određenim vremenskim periodima.

Bitan, po nekim autorima, krucijalan činilac terorizma je nasilje, koje se sastoji iz mnoštva činilaca, raznih svojstava, oblika, usmerenosti, posledica. Prema opštem shvatanju, nasilje je primena sile kojom se namerava, teži, da se suprotna strana dovede u situaciju da se ponaša suprotno njenim namerama i njenoj volji. Sila koja se upotrebljava u tu svrhu, pre svega je fizička sila, a može biti i psihička. U društvenim naukama termin nasilje pretežno označava nezakonite, nedopuštene, osobito pravno nedopuštene upotrebe sile, dok se prinuda upotrebljava za označavanje dopuštene upotrebe sile. Pod prinudom se obično shvata upotreba sile, prvenstveno fizičke (ali i druge) kako bi se od nekog subjekta iznudilo neko ponašanje protivno njegovoj volji, i iz tih razloga je njena primena u društvu od strane države regulisana kako bi se obezbedila njena primena u meri u kojoj je samo krajnje nužna. Kao što se uočava, kod definicija pojma nasilje i prinude, upotrebljavan je pojam sila koji ima više značenja: a) u užem, sila znači isto što i moć, posebnu vrstu moći – onu koja dejstvuje protiv volje onoga na koga je upravljena; b) u društvenim naukama i političkim naukama sila označava fizičku silu, mogućnost upotrebe sredstava fizičke prinude.

Na osnovu naših iskaza, nesporno je da je terorizam društvena i politička pojava, proces i sistem, da je to jedna specifična društveno- politički i opasna grupa, teroristička grupa, kojom se ugrožavaju potrebe, interesi i ciljevi pojedinaca, grupa i mnogih kolektiviteta, države i država odnosno bezbednost i političko- konstitucionalni poredak.

Bitni činioci terorizma su, s jedne strane, politička usmerenost i politički zahtevi, ciljevi; i s druge: a) nasilje, b) prinuda, v) sila, g) teror i terorisanje, d) strah (strah je željeni ili nameravani efekat, a ne sporedni proizvod terorizma), đ) zastrašivanje, i drugi činioci. Terorizam je određen vršenjem totalnog ili parcijalnog nasilja nad pojedincem, grupom, zajednicom, i sl., koje može vršiti pojedinac, grupa, kolektivitet, i sl., kojim se ugrožavaju potrebe, interesi i ciljevi drugih subjekata.

Terorizam kao društvena i politička pojava i proces je istorijski realitet. Georg Švarcenberger, kao primer navodi Samsonovo obaranje hrama Filistejaca, ratobornog nesemitskog naroda u jugozapadnoj Palestini koji je dugo ratovao sa Izraelcima . Louis Rene Beres ističe da je terorizam pojava starija od antičkih civilizacija Grčke i Rima i daje primer ubistva Juliusa Caesara 44. godine p.n.e, primere religiozne sekte Sicarli i borbe Zealota, akte tajnih velikoislamskih oružanih grupa u XII i XIII veku . I za Roberta Fridlandera „individualne terorističke akcije motivisane ličnim i političkim strastima, gde su ubistva i nasilje bili metodi za stvarne, radikalne promene, bile su opštepoznate još od antičkog doba“ . Ali, po istom autoru, grupni terorizam kao političko oružje, koje ujedno predstavljaju prve terorističke oružane grupe, poznate su pod imenom Asasnis (Assassins). Termin dolazi iz arapskog jezika i literalno se prevodi kao uživalac hašiša ili neko ko je rob hašiša. Ove grupe sektaških islamskih fanatika, koje su uvek nastupale pod toksičnim delovanjem droge, angažovale su njihove vođe da rašire teror u formi ubistva i nasilja među istaknutim

hrišćanima i drugim verskim neprijateljima.

Kao političko nasilje koje pojedinac koristi u suprostavljanju državi, terorizam se javlja i u srednjevekovnom periodu. Takvo nasilje je bilo karakteristično i za vreme apsolutnih monarhija. Politička ubistva su korišćena kao ideološki izraz i kao političko oružje i ona predstavljaju anticipaciju terorističkog nasilja modernog sveta. Političko ubistvo je postalo formalno povezano sa terorizmom kroz Ženevsku Konvenciju o terorizmu iz 1937. godine. Međutim, tiranoubistvo nije isto što i moderni terorizam. Tiranoubistvo je političko ubistvo u uskom smislu reči, dileme u vezi sa njim nisu bile oko opravdanosti oduzimanja života bilo kog čoveka, već oko dopuštenosti nasilne promene legitimne, Bogom dane vlasti. Prema tome nasilje apsolutne monarhije usmereno prema pojedincu imalo je za posledicu istovetan odgovor pojedinca prema državi. To je poizvelo pojedinačne i grupne akcije u kojima su korišćena teroristička sredstva u političke svrhe. Nastanak terorizma kao društvene i političke pojave veoma često se povezuje sa jakobinskom diktaturom i metodama Robespiera, Saint-Justa i Couthona u toku tzv. vladavine terora u Francuskoj (1793-1794). Kada je reč o Robespjerovom teroru misli se, pre svega, na rad revolucionarnog suda. Taj sud je bio ustanovljen da sudi protivnicima revolucije. Pre pojave savremenog međunarodnog terorizma čitav XIX i početak XIX veka preplavljeni su primerima terorističkih aktivnosti. Tada se i u carskoj Rusiji pojavljuje revolucionarni terorizam kroz delovanje organizacija Zemlja i Narodna volja, čiji je primarni cilj bio transformacija ruskog društva i načina vladanja putem ubistva političara. Na kraju XIX veka u Rusiji je, sa pojavom socijalističke partije, potpomognut proces institucionalizacije ubistva kao političkog protesta. Politička istorija nas podseća i na atentat na Napoleona III, ubistvo američkog predsednika Džejmisa Garfilda, ubistvo jugoslovenskog kralja Aleksandra i drugih.

Terorizam kao društvena i politička pojava, i sam je, s jedne strane deo društvenog i političkog procesa, a s druge strane, i sam terorizam je specifičan proces, i to akcioni organizovan proces s evidentnim svojstvima političkog. Ovakvo shvatanje i zaključak, nameće nam sledeći zaključak:- terorizam ima etape i faze procesa: početna etapa, rast i razvoj, kulminaciju, stagnaciju, opadanje i prestanak uz izazivanje raznih društvenih i političkih efekata, u tim etapama. Ukoliko se terorizam ne odigrava kao proces, onda nema ni terorizma. S tog aspekta, možemo da razlikujemo terorizam u: a) nastajanju, b) razvoju i kulminaciji, v) stagnaciji, i g) opadanju i nestajanju.

Terorizam kao pretežno politička pojava, proces i struktura se ostvaruje u određenim društvenim, a posebno političkim uslovima. Iste možemo klasifikovati i vrednovati po raznim kriterijumima. U naučnom istraživanju terorizma, uslovi imaju dve primarne uloge: s jedne strane, oni su skup okolnosti u kojima i pod čijim uticajem nastaje i razvija se terorizam, a s druge strane, oni su stalni predmet delovanja pojava i njenih činilaca na nastanak i razvoj terorizma. Oni u osnovi mogu biti stabilni - nestabilni, promenljivi, povoljni - nepovoljni za nastanak i razvoj terorizma kao pojave, strukture i procesa.

Pod uslovima, u generalnom smislu, shvatamo skup činilaca čije postojanje predstavlja osnov ostvarivanja pojava i manifestovanje karakteristika određene pojave- pojava, tako da se može konstatovati mnoštvo uslova i njihovih bitnih činilaca, raznovrsnost, mnogobrojnost i protivurečnost istih. Možemo konstatovati, da imamo, s jedne strane, nužne i dovoljne uslove i s druge, ostale uslove.

Pod nužnim uslovima shvatamo one uslove, bez kojih ni jedna društvena, politička pojava, u okviru istih, i terorizam, niti druge pojave ne bi mogle ni nastati, niti se ostvarivati. Sledeći

bitan činilac su dovoljni uslovi, pod kojima shvatamo one uslove koji obezbeđuju formiranje i ostvarivanje pojave kao samosvojsvene, vremenski i prostorno povezane. Ostali uslovi su ustvari uslovi prisustva, uslovljeni činiocima povoljne - nepovoljne situacije, ali se isti javljaju posle nužnih i dovoljnih uslova. Nužne i dovoljne uslove određićemo kao bitne, a ostale kao nebitne uslove. Iz tih razloga se objektivno mogu razlikovati uslovi koji, s jedne strane, odgovaraju, pogoduju razvoju i manifestaciji terorizma, koje možemo nazvati povoljnim uslovima, a s druge strane, za razliku od onih koji ne pogoduju ostvarivanju terorizma kao pojave, a koje ćemo odrediti kao nepovoljne.

Imajući u vidu navedene iskaze, nesporno je da se terorizam javlja i ostvaruje u bitnim uslovima, i to pre svega u prirodnim i društvenim uslovima. Prirodni uslovi su prirodna svojstva određenih teritorija u određenim granicama, sa stanovišta povoljnosti za nastanak i razvoj terorizma. Društveni uslovi su uslovljeni društvenim odnosima i procesima, pri čemu iste stvara, prilagođava i menja svesnom, ciljnom i svrsishodnom delatnošću sam čovek, koji iste saglasno svojim potrebama i interesima koristi i utiče na njih. Bitni društveni uslovi su društveno-ekonomska funkcija i nivo razvijenosti iste, u čijim okvirima subjekti terorizma ostvaruju svoja ponašanja, društvena struktura postojećeg društva sa kojom je usko vezana i društvena situacija, i ekonomska sposobnost za proizvodnju i razvoj, i društvena svest-nauka, ideologija, religija, itd.

U uslove nužno obuhvatamo i postojanje društvenih i političkih institucija, ustanova i organizacija, društvene norme i odgovarajuća ponašanja. Nesporno je da se terorizam kao realna društvena i politička pojava ostvaruje u ekonomskim uslovima, političkim, pravnim, tehničko- tehnološkim, informativno-komunikacijskim, kulturno- obrazovnim, tradicionalnim, organizacijskim, ideološkim, teritorijalno- političkim, vremenskim i drugim uslovima.

Akteri, generički posmatrano su neophodni činilac svake društvene i političke pojave. Oni se nalaze u određenim početnim uslovima i oni se istovremeno, tim, postojećim uslovima i prilagođavaju i nastoje da i sebe kao pojedince i pripadnike određenih grupa i zajednica prilagode sopstvenim akcijama. Subjekti su ti koji izučavaju i vrednuju uslove, i u odnosu s njima i u odnosu na njih, i oni u određenoj meri i definišu ciljeve i preduzimaju razne aktivnosti kako bi ih realizovali, vršeći pri tom jedni na druge razne uticaje. Ti početni uslovi su objektivno zatečeni i osnovni, a svi ostali su promenljivi određenim ponašanjima i aktivnostima raznih subjekata.

Akteri terorizma su bitni činioci društvenih i političkih procesa. Politika i političko je ustvari odnos u kom učestvuje mnoštvo subjekata koji se međusobno razlikuju po mnogim kvalitativnim i kvantitativnim svojstvima, ulogama i položajima, mestu, funkcijama, te se u tim procesima javljaju i subjekti terorizma. Pod subjektima terorizma možemo shvatiti mnogobrojne učesnike koji posredno ili neposredno, sa manjim ili većim intenzitetom, usmerenošću, voljno ili nevoljno, učestvuju u ostvarivanju politike, političkih procesa, terorizma, terorističkih aktivnosti.

Društvo, u užem ili širem shvatanju, kao i pojedinac, grupe, kolektiviteti su i subjekt i objekt terorističkih aktivnosti i terorističkih akcija. Čovek kao pojedinac, i širi oblici ljudskog organizovanja, u određene društvene i političke odnose stupaju nezavisno od svoje volje i u njima učestvuju u raznim vezama i odnosima. U tim društvenim i političkim i drugim odnosima i vezama, čovek i drugi kolektiviteti, kao članovi određene društvene i političke zajednice mogu biti zadovoljni ili nezadovoljni tim odnosima, te u skladu sa svojim

potrebama, motivima, interesima i ciljevima oblikuju i svoje modele odnosa, pravila ponašanja i u tom pravcu i usmeravaju i razvijaju svoju aktivnost i akciju. Usmerena i razvijana aktivnost i akcija dovodi ih u raznovrsne kontakte i opštenja sa drugim pojedincima i kolektivitetima, koji se nalaze u sličnim ili različitim položima, pri tom nastojeći da budu relativno samostalni, suprotstavljaju se podređivanju, ali i nastojeći da drugima budu nadređeni, javljajući se u ulozi podređenog i nadređenog ili vođenog ili vođe. Kao što se vidi iz navedenih iskaza, mogući su raznovrsni odnosi, koji se ne mogu samo sa jednog aspekta sagledavati niti proučavati. Saglasno predmetu ovog naučnog rada, nesporno je da u ostvarivanju terorističkih aktivnosti i akcija, učestvuju i podređeni i nadređeni, vođeni i vođe, dobrovoljno opredeljeni i prinuđeni, kao i neutralni, individualni i kolektivni, oficijelni i spontani, legalni i ilegalni, legitimni i neligitimni, organizovani i neorganizovani, aktivni i pasivni i drugi učesnici.

Akteri terorizma se javljaju u mnogim ulogama, koje uslovno možemo odrediti:

1. Kao subjekte očuvanja i proširenja političke suverene vlasti matične države,
2. Kao subjekte negiranja, osporavanja i slabljenja političke suverene vlasti matične države,
3. Kao subjekte otepljenja od matične države i formiranja nove države.

Aktere terorizma, možemo klasifikovati po mnogobrojnim kriterijumima. Jedan od kriterijuma klasifikacije jeste uloga i položaj subjekata, i po tom kriterijumu subjekte terorizma možemo razvrstati na: subjekte koji čine akciono jezgro, potom subjekti – aktivisti – nosioci akcija, aktivisti – sledbenici, učesnici – korisnici akcija i kontraaktivisti. Po sastavu – kolektivnosti, subjekte možemo klasifikovati na: kolektivne, grupne i individualne. Po kriterijumu organizovanosti na: organizovane i neorganizovane, po kriterijumu dobrovoljnosti, oficijelnosti, legalnosti, legitimnosti, aktivnosti, usmerenosti. Kao subjekti terorizma mogu se identifikovati i spoljni i unutrašnji, državni i nedržavni, izvršioci i organizatori, pomagači, i dr. Moguće su klasifikacije i po drugim kriterijumima; kao što su kriterijumi aktivnosti, te u tom smislu subjekti terorizma mogu biti aktivni ili pasivni subjekti, i sl.

Ponašanje pojedinaca, grupa, kolektiviteta, je motivisano, raznim potrebama, počev od egzistencijalnih do složenih društvenih i političkih potreba. U društvenim i političkim naukama postoji opšta saglasnost prema klasifikaciji potreba, te u tom smislu iste klasifikuju na egzistencijalne, prirodne i društvene ili- egzistencijalne- potrebe za sigurnošću, potrebe za pripadanjem i potrebe za afirmacijom. Objektivno, potrebe pojedinaca i grupa su podređene potrebama društvene i političke zajednice i organizacije, i one ih sistemski kontrolišu. Međuzavisnost individualnih, grupnih, društvenih i političkih potreba i njihova prožetost najneposrednije su iskazani kroz organizaciju društva, države, i one se u praksi manifestuju kao neophodne i hijerarhijski određene.

U ostvarivanju potreba javlja se hijerarhija- prioriteta koji se izražavaju kroz strukturu interesa, ciljeva i aktivnosti - delanja - akcija i ponašanja. Prioriteti potreba su osnova su za formiranje prioriteta i hijerarhije interesa. Nesporno je, da se određene životne potrebe moraju u određenoj meri zadovoljavati, kako bi se ispunili nužni i dovoljni uslovi za postojanje i egzistiranje. Sa stanovišta opstanka ljudskih zajednica i čoveka kao pojedinca, neophodan je unos hrane, vode, zaštita od spoljnih uticaja u određenim objektima za stanovanje, i sl., ali sa stanovišta društvene i političke organizacije, države, to nije nužan i dovoljan uslov. Za neke društvene i političke organizacije, pri čemu mislimo i na neke terorističke organizacije (npr.

Al Kaida, i dr.) i neke društvene i političke procese, karakteristično je da se određeni pojedinci, grupe, i sl., žrtvuju, sa unapred procenjenim gubicima. Za takve organizacije, opstanak ili nastanak određenih zajednica i organizacija, su bitni motivi, interesi i ciljevi, odnosno pojedinačna i grupna samožrtvovanja su bitan, nužan i dovoljan uslov.

Nesporno je da sve društvene i političke akcije i delanja (pri čemu mislimo i na terorističke akcije i delanja) sadrže raznovrsne potrebe, ciljeve i interese, koji su objektivno usaglašeni sa bitnim potrebama pojedinaca, društvenih i političkih grupa, zajednica, organizacija, itd., koje ne moraju da su međusobno usklađene. U tom kontekstu nameće se i pitanje, da li terorizam kao društvena i politička pojava, struktura i proces, ima artikulisane interese i ciljeve, i kakvi su i koji to ciljevi, odnosno da li terorizam ima svoje strateške, taktičke, operativne i druge ciljeve i šta je u osnovi tih ciljeva? Da li su oni protivurečni, suprotni zahtevima drugih subjekata, kojih, koliko, kako i zašto? Prema našem shvatanju, kao i na osnovu uvida u postojeći naučni fond, postoji opšta saglasnost da terorizam i terorističke organizacije su imali i imaju određene ciljeve, i da se oni razlikuju u osnovi od ciljeva drugih subjekata u društvenim i političkim procesima. U tom kontekstu uobičajena je klasifikacija ciljeva teorizma na opšte, istorijske, strateške, taktičke, operativne i druge.

Pod opštim ili generalnim ciljevima se shvataju ciljevi, koji su usmereni i povezani sa međunarodnim ciljevima održanja i očuvanja postojeće političke i suverene vlasti, ciljevima proširivanja teritorijalnog integriteta, slabljenja i potiskivanja političke i suverene vlasti i ciljevi secesije, oцепljenja i formiranja nove države.

Pored opštih ciljeva, prisutni su i istorijski ciljevi, čija je suština realizacija određenih istorijskih interesa i namera, koji se objektivno usled određenih nepovoljnih uslova nisu ostvarili u proteklom vremenu. Oni imaju poseban značaj, kada se imaju u vidu ciljevi državnog terorizma. Primer je državnoteroristička agresija na SRJ tokom 1999 godine. SRJ se do 1999 godine prostirala na teritoriji površine 102.173 km², na kojoj je prema popisu iz 1991.g. živelo 10.406.740 stanovnika. Srbi su prema podacima bili najbrojniji sa 6.485.590 ili 62,3%; Crnogoraca je bilo oko 620.000 ili 5%; nacionalnih manjina; Šiptara je bilo oko 1.700.000 ili 16%; Mađara 345.370 odn. 3,3%; Muslimana 327.150 ili 3,1%; Jugoslovena 343.230 ili 3,2%; i ostalih 656.970 ili 6,3% . Kao takva SRJ je bila upola manja od bivše SFRJ, ali je i dalje bila veća od mnogih evropskih država. Granične države sa SRJ su bile Rumunija, Mađarska, Bugarska, Albanija, i nove - Hrvatska, BiH, BJR Makedonija. Destabilizacijom i dezintegracijom SFRJ izmenjeni su unutrašnji i spoljni uslovi i uticaji i ponašanje mnogih zemalja na Balkanu. Realno je očekivati, da će u tim novim uslovima neke susedne države imati i određene teritorijalne pretenzije. U tom smislu nije slučajna podrška Mađarske Hrvatskoj (isporuka oružja početkom 90-tih godina), briga o ljudskim pravima i slobodama Mađara na teritoriji SRJ, Srbije i Crne Gore odnosno Srbije, proširujući ih na Šiptare, KiM, Rašku oblast. Osnovni cilj tog pristupa jeste ostvarivanje istorijskih interesa i ciljeva prema prostoru Srbije. Kao argument mađarska diplomatija je isticala istorijski netačnu kvalifikaciju kako je Vojvodina 1918.g. ušla u sastav Srbije, a da nije bila ujedinjenja, te iz tog razloga Vojvodina i ne može ostati u sastavu Srbije.

Saglasno navedenom, u tim relacijama bitno je imati u vidu i istorijske ciljeve Nemačke na Balkanu. Posle ujedinjenja Nemačka je formirala grupu njoj podređenih zemalja (Austrija, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija, Hrvatska, baltičke zemlje i dr.). Nemačka je faktički bila najaktivnija u razbijanju SFRJ, SRJ, SCG, Srbije. Naime, ona je i pored dogovora „evropske dvanaestorice“ od 16.12.1991.g. u Briselu, odbila da sačeka sa priznavanjem

Slovenije i Hrvatske do 15.1.1992.g., te je to učinila sama i faktički „nametnula situaciju svršenog čina“. Za taj pristup Nemačka je imala za saveznike Papu i Belgiju. Njeni ciljevi su bili razbijanje SFRJ, SRJ, SCG, Srbije, povezivanje Slovenije i Hrvatske i Crne Gore sa nemačkom privredom, izlaz na Jadransko more - toplo more preko prijateljskih zemalja i preko plovnog puta Rajna – Majna - Dunav i ostvarivanje veze sa Crnim morem, a poseban istorijski interes i cilj je kažnjavanje Srbije koja je bila njen protivnik i u Prvom i u Drugom svetskom ratu.

Strategijski ciljevi, pored opštih i istorijskih su veoma bitni, jer od njihove realizacije zavisi i realizacija užih ciljeva. Deo strateških ciljeva su taktički i operativni ciljevi. Taktički su posebne celine strateških, a operativni su pojedinačni, uža ciljevi, koji mogu biti povezani, nepovezani i sastavni su deo taktičkih i operativnih ciljeva.

Pod ciljevima terorističkih organizacija, terorista, možemo shvatiti i rezultate koji se faktički žele i objektivno mogu ostvariti u odnosu na protivnika, žrtvu terorističkog napada na određenoj teritoriji, u nekom vremenu ili za određeni period vremena. U odnosu na žrtvu napada teroristički ciljevi mogu biti i protivpravno svrgavanje suverene aktuelne vlasti, kompromitacija odbrambeno - bezbednosnog sistema države žrtve – napada, izazivanje oružane pobune na celoj ili delu teritorije države- žrtve napada, stvaranje povoljnih uslova za vojnu ili humanitarnu intervenciju, nametanje političkih stavova i iznuđivanje neprihvatljivih političkih, vojnih, ekonomskih, teritorijalnih i drugih ustupaka, genocid, etničko čišćenje nad pojedinim narodima, nacionalnim manjinama države žrtve državnog terorizma.

Ukoliko je država žrtva terorističkog napada ali od strane nedržavnog subjekta, ciljevi mogu biti: izazivanje nacionalnih, verskih i drugih sukoba radi stvaranja povoljnih uslova za mešanje drugih država ili regionalnih organizacija, OUN, u unutrašnje poslove suverene države, otepljenje dela teritorije suverene države radi stvaranja separatne države ili prisjedinjenje sa drugom graničnom državom, stvaranje povoljnih uslova za vojnu intervenciju ili agresiju (sa ili bez odobrenja OUN, izazivanje straha, zastrašivanje).

Na osnovu napred navedenih iskaza, nesporno je naše polazište, da je terorizam društvena i politička pojava, struktura i proces. Kao takva pojava, nesporno je da terorizam mora imati i određene aktivnosti i akcije subjekata terorizma, koje se suštinski razlikuju od aktivnosti drugih pojava odn. pojava čije aktivnosti i akcije nemaju svojstva terorizma, terorističkih aktivnosti i akcija.

Radi realizacije svojih potreba, interesa i ciljeva u postojećim uslovima, subjekti terorizma raznim aktivnostima, na razne načine se ponašaju, i to ponašanje je opazivo i iskazivo. Tako, s jedne strane, ponašanje subjekata terorizma se ostvaruje političkim i terorističkim aktivnostima, radnjama, činjenjem ali i nečinjenjem, i to kao praktikovanje terorizma i politike, a s druge strane, političkim iskazima, izjavama, saopštenjima, kao verbalno političko ponašanje. U osnovi svaka teroristička aktivnost je ciljno-racionalna, svesna i po težnji svrsishodna, dinamična aktivnost i bitan činilac politike i političkog, bez koje nema ni terorizma kao pojave i procesa. Suština terorističke aktivnosti jeste da ima određene motive, koji su racionalno definisani, svesne inicijatore i učesnike, koji faktički i utvrđuju nivo potrebnih aktivnosti i ciljeva koje treba ostvariti. Osnova terorističke aktivnosti je društvena osnova, a akciono jezgro - jezgra, su inicijatori terorističkih i političkih aktivnosti. Akciono jezgro - jezgra imaju ulogu sagledavanja ukupnog stanja i mogućnosti ostvarivanja aktivnosti u datoj situaciji, vremenu i prostoru, a radi očuvanja ili menjanja opštih i posebnih interesa društvene strukture, u čijem se interesu aktivnost i odvija-razvija. Teroristička aktivnost se

ostvaruje fazno, i to se pre svega opaža i otkriva potreba i interes za određenim aktivnostima, sagledava i utvrđuje društvena i politička osnova subjekata koji će učestvovati u aktivnostima, opredeljuje se vođenje iste izborom minimalnih i maksimalnih, kratkoročnih i dugoročnih ciljeva. Potom se vrši izbor vremena, mesta, povoda i načina započinjanja iste, uspostavljanje komunikacije sa socijalnom bazom, odnosno, delovima socijalne baze od koje se očekuje podrška, te ostvarivanje aktivnosti izborom metoda i sredstava, i analiza tokova i rezultata i ocena postignutih efekata i posledica. Povoljne društvene i političke situacije za terorističku aktivnost su pre svega krizne društvene i političke situacije.

U odnosu na pojam teroristička aktivnost, teroristička akcija je užiji pojam. Teoristička akcija je pojam koji je po karakteristikama intenzivniji, naglašeniji, određeniji, koji faktički kraće traje i u suštini je deo ostvarivanja ukupne terorističke aktivnosti. Svaka akcija, pa i teroristička akcija, kao i aktivnost, ima određenu strukturu, organizaciju, uslove u kojima se ostvaruje, subjekte, ciljeve, metode i sredstva koja primenjuje radi postizanja određenih rezultata, efekata i posledica. Ona je ujedno i određeno ciljno - racionalno, svesno, svrsishodno ponašanje pojedinaca i grupa, skup određenih radnji, činjenja određene usmerenosti, intenziteta, podsistem i konkretizacije terorističkih aktivnosti. Terorističke akcije mogu biti pojedinačne, grupne, određenog trajanja i rasprostranjenosti, u nekom vremenu i prostoru, teritoriji. Bitno svojstvo svake terorističke akcije jeste njen uticaj na određene pojave i procese, pri čemu imamo u vidu prevashodno uticaja na politiku, političke procese i političku situaciju. Njihov uticaj je u osnovi posledica određenih postupaka i ponašanja subjekata terorizma sa namerom da se ostvare određeni interesi i ciljevi. Ti uticaji su u osnovi, po nekima protivpravni, nelegalni, nelegitimni, organizovani, iznudeni i po načinu ostvarivanja mogu biti aktivni i pasivni, a po drugima, to su legalni, legitimni uticaji. Stepenn realizacije terorističkih akcija, njihovi rezultati, efekti i posledice su indikator određenih promena na određenom vremenu i prostoru. Razlike između početnog stanja (stanja pre akcije) i završnog stanja (stanja po okončanju akcije) je indikator opravdanosti, uspešnosti terorističkih akcija. Ilustrativni primeri uspešnosti terorističkih akcija su povlačenje Španije iz Iraka i pad njene Vlade, i slično.

Primenjujući raznovrsne metode i sredstva u terorističkim akcijama, postižu se i različiti rezultati, efekti i posledice, manji ili veći uticaji, tako da npr. broj žrtava terorizma u nekim situacijama je veći, u nekim manji, mada sam broj žrtava terorizma, istovremeno, nije valjan indikator kvaliteta. Taj odnos kvalitet - kvantitet između terorističkih akcija i žrtava terorizma je odnos određen sa uslovima, situacijama u kojima se izvode terorističke akcije i efekti, rezultati i posledice samih terorističkih akcija, pri čemu se posebno mora imati u vidu razlika između akcija državnog terorizma, državnih subjekata i akcija nedržavnih subjekata i žrtava terorizma koje su posledica akcija jednih ili drugih. Primer su neke terorističke akcije. Tako, npr. na Baliju, 12.10.2002. godine od eksplozije bombe u noćnom klubu poginule su 202 osobe, a za napad je optužena islamska grupa „Džema islamija“. Polovinom novembra 2003. godine 23 osobe je ubijeno a 300 ranjeno u dva napada na sinagoge u Istanbulu, sumnjalo se na Al Kaidu. Od eksplozije bombe na trajektu u zalivu Manila, poginulo je više od 100 ljudi. Terorističku akciju je izvršila grupa „Abu Sajef“ koja često izvodi svoje akcije na južnom ostrvu Mindanao na Filipinima. Sa velikim brojem žrtava kao rezultat terorističkih akcija možemo navesti realizovane terorističke akcije u Meki (S. Arabija) novembar - decembar 1979, 333 žrtave; Bogoti (Kolumbija) novembra 1985, 155 žrtava; Buđanovsku (Rusija) juna 1995. godine broj žrtava bio oko 150; Kizljaru (Rusija) januara 1996. godine kojom prilikom

je broj žrtava bio oko 100 lica; Moskva (Rusija) pozorište, oktobra 2002. godine broj žrtava oko 170; Beslan (Rusija) početak septembra 2004, 339 žrtava; napadi na železnice: Moskva (Rusija) marta 2004, više desetina žrtava i nekoliko stotina povređenih; Madrid (Španija) od marta 2004. godine 191 žrtva i oko 1600 ranjeno; London (Velika Britanija) jula 2005. godine oko 100 poginulih i više stotina žrtava. Za primer može nam poslužiti i terorističko delovanje OVK na teritoriji Kosova i Metohije od 1998. do 1999. godine. Naime, na osnovu analize sadržaja određenih dokumenata i primenom statističkog metoda obrađenih podataka o terorističkom delovanju - akcijama OVK na teritoriji KiM utvrđeno je da je u periodu 1. 1. 1998. godine do 28. 9. 1999. godine, na KiM izvedeno 5.527 terorističkih akcija na stanovništvo i njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu. Tokom 1998. godine izvedeno je 1.885 terorističkih akcija (34%), mesečno u proseku 157 ; u periodu neposredno pre i u toku NATO terorističke agresije (1. januar do 10. jun 1999. godine), izvršeno je 713 terorističkih akcija (15%), ili mesečno u proseku 315 akcija; i u periodu od 10. jun– 28 septembar 1999. godine, izvršeno je 2.929 terorističkih akcija (51%), ili mesečno u proseku 834 terorističkih akcije.

Subjekti društva, politike, terorizma, svoje aktivnosti i akcije, ostvaruju upotrebom raznovrsnih metoda i sredstava, koje su funkcionalnog i instrumentalnog karaktera. Oružani ili neoružani oblici terorističkih aktivnosti i akcija (terorizam podrazumeva postojanje i upotrebu oružja i drugih sredstava, nasilje, strah, i sl.) su metod i sredstvo radi realizacije utvrđenih interesa i ciljeva. Tako npr., ubistvo civila ili drugih lica od eksplozije bombe u Baliju 2002, napad na železnicu u Londonu 2005, jeste metod kojim se teži realizacija terorističkih ciljeva. Ali, i izazivanje straha i zastrašivanje albanskog naroda na Kosovu i Metohiju od strane OVK tokom 1998, 1999 godine, takođe je metod, i sredstvo instrumentalnog karaktera, kojim se realizuju postavljeni ciljevi terorističke organizacije.

Terorizam kao metod i sredstvo politike, kao pojava i proces u ostvarivanju određenih ciljeva, koristi razne metode i sredstva u zavisnosti od karaktera organizacije društva.

Metod je nužan činilac terorističke aktivnosti i političkog ponašanja subjekata terorizma, politike- političkog, koji izaziva određene efekte i posledice racionalno i funkcionalno je povezan sa ciljem, ciljevima, svrshodan, i isti je nužan činilac strukture politike i političkih procesa. Metod rada, metod delovanja subjekata terorizma čine tri bitna segmenta, i to: idejno-ideološki deo koji obuhvata sistem vrednosti i norme ponašanja, saznanji deo koji čine kategorijalno-pojmovni sistem i saznanja zakona društvenih i političkih kretanja, kao i tehnički deo, koji čine postupci i sredstva kojima se realizuju postavljeni ciljevi.

Ostvarivanje aktivnosti subjekata terorizma primenom raznovrsnih metoda se ostvaruje funkcionisanjem podsistema informisanja, odlučivanja, organizovanja, komuniciranja i vrednovanja.

Osnovne metode terorizma su metode sukoba i metode saradnje, koje se ostvaruju posredstvom metoda prinude, iznude, dovođenje određenih subjekata u situaciju bez postojanja alternative, i metode prisile, koja podrazumeva direktnu primenu fizičkog i drugog nasilja.

Metode i sredstva subjekata terorizma primenjuju se zavisno od situacije i od mogućih i raspoloživih sredstava.

Sva sredstva koja praktikuju subjekti terorizma možemo svrstati u materijalno-tehnička, organizaciona i sredstva delovanja na svest. Generalno, sva sredstva subjekata terorizma, možemo klasifikovati na sredstva stimulacije i sredstva sprečavanja. Sredstva stimulacije su

tehnike i postupci koji pokreću, podstiču, jačaju određenu aktivnost i sredstva destimulacije su tehnike i postupci koji određene aktivnosti destimulišu, onemogućavaju i negiraju. Navedena sredstva stimulacije i destimulacije možemo svrstati u osnovi u materijalno-tehnička i psihička sredstva.

Pod psihičkim sredstvima podrazumevamo sve vrste i negativnog uticaja svesti, sistem vrednosti, ideologije, radi podsticanja ili sprečavanja određenih aktivnosti.

Terorizam kao društvena i politička pojava, struktura i proces, ostvarujući razne odnose i veze sa drugim pojavama i procesima, ali istovremeno i unutar samog sebe, izaziva raznovrsne efekte, rezultate i posledice, i to pre svega u svojim unutrašnjim okvirima, a takođe i u spoljnim odnosno okruženju, kom on na određen način i pripada, delimično ili u celosti.

Kao društvena i politička pojava terorizam (za koji možemo istaći da ima pretežna svojstva akcionog tipa, čije su osnove nastanka u određenim društvenim i političkim potrebama, interesima i ciljevima) je usmeren ka ostvarivanju artikulisanih, nameravanih i očekivanih efekata, rezultata i posledica.

Tako npr, neka uspešno izvedena teroristička akcija kojom je ubijen veliki broj lica ili naneta razaranja određenih objekata, materijalna šteta ogromna, strah masovan; može imati raznovrsne efekte, rezultate i posledice. Delovanje može biti pozitivno i negativno u pravcu po izvršiocu dela, tako što može obeshrabriti napadnutu stranu koja iz straha prihvata zahteve izvršilaca terorističkih akcija; ili, može podstaći žrtvu napada na ofanzivniju i organizovaniju odbranu. Znači, trenutni i povoljan rezultat terorističke akcije, ne mora biti i konačno pozitivan. U nekim slučajevima dolazi i do izostanka pravog efekta, što je faktički znak nedovoljne realizacije cilja.

Terorističke akcije izvedene na London jula 2005, imale su posebne efekte, rezultate i posledice, pored ostalih: da izvrgnu ruglu predstavu o britanskim gradovima kao antiteroristički bezbednim, da omalovaže samouverene obaveštajno- bezbednosne službe, da se osvete zbog britanskog vojnog angažovanja na nekoliko ratišta u svetu, da izazovu strah kod stanovništva, i sl.

Terorizam kao pojava i proces ostvaruje se raznovrsnim aktivnostima kojima se postižu određeni efekti, rezultati i posledice po subjekte i zajednice, tako da neki mogu biti pozitivni, a neki negativni ili neutralni, kako po subjekte kao učesnike političkih procesa, tako i same zajednice. Pod efektima možemo shvatiti sve što proizilazi iz političkih i drugih procesa, u kojima subjekti terorizma mnogobrojnim aktivnostima preduzimaju u ukupnosti, na određenom prostoru i vremenu.

Pod posledicama možemo shvatiti pojave i odnose, koji su proizašli iz aktivnosti subjekata terorizma, nezavisno od njihovih ciljeva ili čak nasuprot njihovim ciljevima, očekivanjima ili neočekivanjima, a pod pojmom rezultati označavamo stepen ostvarivanja ciljeva aktivnosti subjekata terorizma. Ocena, vrednovanje, efekata, rezultata i posledica je sistematična i složena procedura koja proizilazi iz mnogobrojnosti subjekata na koje se odnose efekti, rezultati i posledice, na koje deluju i svojstva istih, te su u tom smislu moguće i razne situacije. Ukupnost efekata, rezultata i posledica po određene subjekte terorizma, politike, zajednicu, mogu biti pozitivni, negativni, neutralni sa mnoštvom raznih varijeteta. Efekti, rezultati i posledice mogu biti pozitivni ili negativni, nameravani- nenameravani, maksimalni- minimalni, direktni- indirektni, funkcionalni- disfunkcionalni, usmereni ka održanju, poboljšanju ili pogoršanju političke situacije u ukupnosti ili u parcijalnim segmentima.

Terorizam kao pojava, struktura, proces i određena aktivnost i akcija, kako u prošlosti, tako i u savremenim društvenim i političkim uslovima je aktuelan, naučno i društveno značajan problem. On je kao specifičan realitet, jedan od najtežih problema međunarodne zajednice. Događaji i činjenice, u poslednjih nekoliko godina ukazuju da angažovanost relevantnih činilaca u međunarodnoj zajednici, na realizaciji zajedničkih pristupa borbe protiv terorizma, nisu dali adekvatne rezultate. Naprotiv, terorizam je objektivno i dalje moćno sredstvo za ostvarivanje ciljeva u različitim oblastima društvenog i političkog života.

Terorizam je u ranijim periodima uglavnom vršen u formi atentata na pojedince (individualni teror), a danas ima masovniji karakter i druga svojstva. Opšteprihvaćeno je stanovište, da je terorizam jedan od metoda i sredstava politike, političke borbe, rado ostvarivanja političkih ciljeva, interesa i uticaja, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu.

3.2. Primeri definisanja terorizma u naučnom fondu

O terorizmu kao pojavi, realitetu, postoji mnoštvo kolektivnih i pojedinačnih iskaza, stavova i ocena, definicija, počev od Organizacije Ujedinjenih nacija, Evropske unije, političara najmoćnijih i najrazvijenijih zemalja, naučno-istraživačkih institucija, naučnika raznih orijentacija, publicista, čiji se iskazi baziraju na empirijskim i teorijskim saznanjima, saznanjima naučnih institucija, bezbednosnih službi i na rezultatima mnogih samostalnih istraživača. Pored mnoštva iskaza i definicija raznih kolektivnih i pojedinačnih subjekata o terorizmu, nesporno je da sve do danas nije oformljena jedna opštevažeća, opšteprihvaćena naučna definicija terorizma, na osnovu koje bi se terorizam mogao precizno identifikovati kao odgovarajući realitet. Posledica nepostojanja opšteprihvaćene naučne definicije terorizma jeste i postojanje i mnoštva opštih i posebnih nesaglasnosti, nesporazuma i nerazumevanja i u vezi formiranja, konstituisanja, jedne jasne opštevažeće, opšteprihvaćene i međunarodne norme, na osnovu koje bi se mogla izvršiti identifikacija i prepoznavanje terorizma, teroriste, da bi se o istim moglo suditi relativno osnovano, usaglašeno i meritorno.

Kao pojava, aktivnost i proces terorizam, s jedne strane, jedan je od oblika ugrožavanja svake države, kojom se napadaju pre svega osnovne vrednosti, ustavom utvrđeni poredak, suverenitet, teritorijalni integritet, ukupna bezbednost države i odbrambeni sistem i druge vrednosti, ali sa druge strane, terorizam je pojava i proces, metod i sredstvo politike, političke borbe, radi očuvanja i proširenja političke i suverene vlasti države, odnosno država.

Država, savezi država i subjekti države i država, međunarodne organizacije, u ostvarivanju zaštite od terorizma preduzimaju i primenjuju raznovrsne aktivnosti, različitih usmerenja i različitih nivoa intenziteta, kako bi predupredili posledice terorizma po međunarodnu zajednicu, državu(e) i građane države. U tom smislu su posebno značajna naučna istraživanja, s jedne strane terorizma i terorističkih akcija, a sa druge strane, istraživanje aktivnosti države - država, međunarodne zajednice radi zaštite od terorizma i terorističkih akcija, sa posebnim naglaskom na naučnom istraživanju terorizma, u smislu da se terorizam istražuje po modelu tipskog predmeta istraživanja i po modelu procesa istraživanja političkih nauka.

Naučna istraživanja terorizma, zbog protivurečnih shvatanja politike i terorizma su, kako u društvenim, a pre svega političkim naukama, različitim teorijskih i metodoloških pristupa, različitih shvatanja predmeta i metoda nauka, i različitih određenja i na razne načine određena, te se u tom smislu i javlja mnoštvo i saglasnosti odnosno nesaglasnosti pri naučnom istraživanju i definisanju terorizma.

Termin terorizam, na koji se poziva studija Generalnog sekretara OUN-a, po prvi put je upotrebljen u izveštaju koji je donet na III Međunarodnoj konferenciji za unifikaciju krivičnog prava, 1930. godine u Briselu.

Društvo naroda je 1937. godine donelo Ženevsku konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju terorizma, ali ova konvencija nije stupila na snagu jer nije ratifikovana od dovoljnog broja zemalja.

Generalna skupština Ujedinjenih nacija dve godine posle završetka II Svetskog rata razmatrala je problem terorizma i na Drugom zasedanju održanom 21.11.1947. godine usvojila je Rezoluciju 177/II kojom je Komisiji za međunarodno pravo naloženo da pripremi Nacrt kodeksa zločina protiv mira i bezbednosti čovečanstva. Navedena Komisija je Generalnoj Skupštini podnela Nacrt kodeksa 1954. godine. U čl. 2, paragraf 6, utvrđeno je „ukoliko vlasti jedne zemlje preduzimaju ili ohrabruju terorističke aktivnosti koje su sračunate na izvođenje terorističkih akata u drugoj zemlji, to se proglašava zločinom protiv mira i bezbednosti čovečanstva.”

Rezolucijom Saveta bezbednosti UN-a br. 1269 iz 1999. godine bezrezervno su osuđena „sva dela, metode i aktivnosti terorizma kao kriminalne i neopravdane, bez obzira na motiv“, a Rezolucijom UN-a br. 1368, usvojene na Savetu bezbednosti 12. septembra 2001. godine, smatra se da je terorizam, u većini slučajeva politički akt, čiji je cilj da proizvede dramatične i smrtonosne žrtve nad civilima i da stvori atmosferu straha, uglavnom zbog političkih i ideoloških (sekularnih i religijskih) ciljeva. Terorizam je kriminalni akt, ali je i više od kriminala. Da bi se prevazišao terorizam kao problem, neophodno je da se shvati njegova politička svrha, kriminalna osnova i psihologija. Takođe je istaknuto, da države treba da sarađuju i da čine sve što je u njihovoj moći, kako bi izvršioci, organizatori i pokrovitelji terorističkih dela pravno odgovarali za sve posledice svojih dela. Od tada do danas usvojeno je više Rezolucija o terorizmu i verifikovano nekoliko međunarodnih Konvencija o suzbijanju pojedinih vidova međunarodnog terorizma. Mnoge rasprave o terorizmu u Ujedinjenim nacijama pokazale su da nema opšte niti dovoljne saglasnosti o definisanju terorizma niti merama kojima bi se sprečio terorizam.

Terorističke akcije izvršene u Evropi 60-tih i početkom 70-tih godina, kao što su teroristička događanja u Minhenu, Londonu, na Rimskom aerodromu Fiumicinei i drugi imali su za posledicu da se u Evropi preduzme niz aktivnosti na području prevencije i represije terorizma. U tom smislu je usvojena Haška konvencija, Evropska konvencija o suzbijanju terorizma i druge konvencije, gde ćemo za potrebe ovog rada izdvojiti nekoliko konvencija u kojima je definisan pojam terorizma.

Haškom konvencijom definisano je ponašanje posebnog krivičnog dela međunarodnog terorizma, a koje se odnosi na otmicu vazduhoplova kao delikta međunarodnog prava i utvrđena obaveza država ugovornica da to delo sprečavaju strogim kaznama. Prema čl.1 Haške konvencije krivično delo čini „svako lice koje u vazduhoplovu u letu, nezakonito i nasilno ili pretnjom nasilja zapleni vazduhoplov ili vrši kontrolu nad njim.” Iz opisa dela se vidi da se kao objekt radnje izvršenja pojavljuje vazduhoplov, i to samo civilni, iz razloga što se Konvencija ne primenjuje u situacijama kada je vazduhoplov upotrebljen u vojne, policijske ili carinske svrhe (čl.3.s.2.). Ovo krivično delo se može izvršiti samo u letu i isključuje se primena ove Konvencije na otmice sa zemlje. Ova Konvencija ima karakteristike parcijalne konvencije i njen značaj ističemo pre svega imajući u vidu da se njome definiše jedan „poseban tip terorističkog ponašanja“ sadržanog u izvršenju terorističkog akta u

vazduhoplovu u letu.

Evropska Konvencija o suzbijanju terorizma od 27.1.1977 (sam naslov) upućuje nas na zaključak da se njom imaju u vidu države članice Saveta Evrope i terorizam koji je usmeren protiv države. Ovom Konvencijom se ispuštaju odredbe o individualnom i grupnom terorizmu nepolitičke prirode, kao i terorizam koji može da se vrši i od strane države. Konvencija sadrži niz krivičnih dela, koja su predmet postojećih višestranih međunarodnih ugovora, a potom dela koja pretpostavljaju izvršenje posebno nabrojanih akata. Kada se analiziraju krivična dela koja čine predmet postojećih višestranih međunarodnih ugovora, reč je pre svega o delima obuhvaćenim Konvencijom o suzbijanju nezakonite otmice vazduhoplova, potpisane u Hagu 16.12.1970. i Konvencijom o suzbijanju nezakonitih akata upravljenih protiv civilnog vazduhoplovstva, potpisane u Montrealu 23.9.1971. (čl.1. al.b). Ove dve konvencije imaju za predmet inkriminacije, koje su faktički bile nepoznate većem broju država, otmicu vazduhoplova i delo ugrožavanja bezbednosti civilnog vazduhoplovstva, kao krivična dela terorizma, a što smo delom istakli u prethodnom pasusu.

Ovom, Evropskom konvencijom, se određuju dobra koja se štite: život, telesni integritet, bezbednost lica i imovine, obuhvataju se određena ponašanja, kao što su: otmice, uzimanje talaca, protivpravno zadržavanje, obeležava se upotreba opasnih sredstava i to bombi, granata, automatskog oružja i sl. Navedena sredstva imaju mogućnost da prouzrokuju pogubne posledice za ljude i imovinu, štetna po život i telo ljudi.

Tokom 2001 OUN naglašava da je terorizam, u osnovi politički akt, čiji je cilj je da izazove ogromene žrtve nad civilima i da se formira atmosfera straha, pre svega zbog političkih i ideoloških ciljeva. OUN ističe da države treba da sarađuju i da preduzmu sve mere, kako bi se osumnjičeni izvršioci, organizatori i pokrovitelji terorističkih dela pravno odgovarali za sve posledice svojih dela. Ujedinjene nacije ističu da se mora biti jako oprezan tokom davanja raznih podrški svim merama koje se preduzimaju u cilju borbe protiv terorizma. Ističe se kao generalni stav, da terorizam zaslužuje univerzalnu osudu, a borba protiv terorizma zahteva valjano određivanje planiranja u borbi protiv terorizma.

U dokumentu Saveta Evrope „Zajednički stav Evrope od 27.12.2001.g. o primeni određenih mera u borbi protiv terorizma“ terorizam je na posredan način definisan preko odredbe terorističko delo. Pod terorističkim delom se smatralo jedno od učinjenih dela sa namerom, koje imajući u vidu okolnosti u kom je nastalo, može da ošteti neku državu ili međunarodnu organizaciju, koje je počinjeno sa ciljem da ozbiljno zastraši stanovništvo ili natera vladu ili međunarodnu organizaciju da učini odn. ne učini neko delo ili destabilizuje ili uništi osnove strukture države odnosno međunarodne organizacije. Ovaj dokument ne poznaje državni terorizam, već se naglašava da je država glavni faktor borbe protiv terorizma, ali istovremeno se država nigde ne vidi ni kao potencijalni, mogući inspirator, pomagač ili kao jedan od subjekata terorizma.

Generalna Direkcija za ljudska prava Saveta Evrope u dokumentu „Smernice o ljudskim pravima i borbi protiv terorizma“ od 11.7.2002. odnosno aprila 2003.g. odredila je terorizam kao terorističko delo. U tom smislu se na indirektan način pod terorizmom shvata „terorističko delo, svaki prestup počinjen od strane pojedinaca ili grupe koje pribegavaju nasilju ili pretnji nasiljem protiv neke države, njenih institucija, protiv stanovništva uopšte odnosno protiv određenih pojedinaca, a motivisani su separatističkim težnjama, ekstremnim ideološkim faktorima i nameravaju da stvore osećaj straha kod zvaničnih vlasti, kod pojedinaca odnosno delova društva ili javnosti u celini“

Terorizam je u većini zemalja predviđen kao krivično delo. Krivičnim zakonikom SAD pod terorizmom se označava politički motivisano nasilje s predumišljajem počinjeno protiv neboraca od strane nedržavnih skupina ili prikrivenih agenata, obično sa namerom da se utiče na publiku... Pojam međunarodni terorizam označava terorizam koji obuhvata građane ili teritorije više zemalja... Pojam teroristička grupa označava ma koju grupu koja upražnjava ili ima značajne podgrupe koje upražnjavaju međunarodni terorizam." Prema definiciji FBI. „terorizam je nezakonita primena sile ili nasilja prema licima ili imovini kojim se zastrašuje ili vrši prinuda nad vladom, civilnim stanovništvom, ili ostalima, radi ostvarivanja političkih i društvenih ciljeva“ . Sekretarijat za odbranu SAD iz 1990. g. predložio je sledeću definiciju terorizma: „Nezakonita upotreba sile ili pretnja njome, ili izazivanje nasilja protiv pojedinaca i svojine kako bi se zastrašile vlade ili države i prisilile na nešto, često radi postizanja političkih, religioznih ili ideoloških ciljeva."

Krivičnim zakonom Jugoslavije, članom 125, pored drugih odredbi, pod terorizmom se shvatalo vršenje nasilja prema pojedincima, grupama ljudi ili imovinskim dobrima. Teroristički akti su bili pretežno politički motivisani. Vršenje atentata prema visokim državnim funkcionerima, izazivanje straha kod ljudi, rušenje značajnih privrednih ili vojnih objekata i drugi teroristički akti su najčešće usmereni ka destabilizaciji društveno - političkog i ekonomskog uređenja jedne države. Terorizam je delo pojedinaca, ali je najčešće organizovano nasilje iza koga stoje pojedine političke ili druge organizacije, pa i države.

Pod terorizmom se smatralo i izazivanje požara, eksplozije ili preduzimanje neke druge opšteopasne radnje ili akta nasilja kojima je stvoreno osećanje nesigurnosti kod građana u nameri ugrožavanja ustavom utvrđenog državnog i društvenog uređenja ili bezbednosti SFRJ. Radnja izvršenja je preduzimanje neke opšteopasne radnje ili akta nasilja kojima se zbog njihove prirode ili upotrebljenih sredstava stvara opasnost za imovinu i ljude.

Posledice ovog krivičnog dela se sastoje u stvaranju osećanja lične nesigurnosti kod građana, koje se manifestuju osećanjem ugroženosti zdravlja, imovine ili nekih drugih sloboda, koje nastaju kao posledica terorističkih akata. Ovo krivično delo je izvršeno preuzimanjem opšteopasne radnje ili nekog akta nasilja. Moguć je i pokušaj dela, npr. atentata ili pokušaj izazivanja požara ali do atentata ili požara nije došlo iz nekih razloga, a to je učinjeno u navedenoj nameri.

Izvršilac krivičnog dela može biti svako lice, a ne samo građanin matične države. Delo se može izvršiti samo sa direktnim umišljajem, uz koji mora da postoji i namera ugrožavanja državnog ili društvenog uređenja ili bezbednosti SFRJ . Za ovo delo je bila propisana kazna od najmanje tri godine zatvora.

U našoj domaćoj, kao i stranoj naučnoj literaturi mogu se pronaći mnoge mnoge kolektivne i individualne definicije terorizma, od kojih su mnoge sličnog sadržaja. Radi uvida u različite teorijske pristupe kod definisanja terorizma, opredelili smo se da prikazemo nekoliko enciklopedijskih definicije i jedan broj definicija domaćih i stranih autora i to po kriterijumu godina objavljivanja naučnih radova u kojima su date definicije terorizma.

Autori Političke enciklopedije pod terorizmom smatraju doktrinu i metod borbe za određene ciljeve sistemskom upotrebom nasilja, a u Maloj enciklopediji, Prosvete terorizam je definisan kao ideologija i metod borbe za političke ciljeve. Autori Vojnog leksikona pod terorizmom smatraju „organizovanu i sistemsku primenu nasilja sa namerom da se izazivanjem straha i lične nesigurnosti građana naruši autoritet države ili ostvare neki politički ciljevi."

Prof. T. Živanović smatra da se terorizam sastoji u zastrašivanju stanovništva pomoću akata nasilja. George Sliwowski ističe strah kao bitan činilac terorizma, koji im daje ogromnu moć i dovodi ga u vezi sa usavršavanjem sredstava komunikacije. Russell, Banker i drugi, definišu terorizam kao pretnju ili stvarnu upotrebu sile ili nasilja, da se postignu politički ciljevi, kroz strah, prinudu, zastrašivanje. Radoslav Stojanović definiše terorizam kao akt fizičkog nasilja protiv neke države radi vršenja uticaja na njeno ponašanje ili vršenja pritiska ideološke i političke prirode. Terorizam kao akt nasilja primenjuje se i prema ljudima, pojedincima koji pripadaju nekim političkim, rasnim, etničkim grupama ili koji imaju značajne funkcije u vlasti određene države. Katarina Tomaševska smatra pod terorizmom korišćenje nasilja u svrhu izazivanja političke reakcije i uz nedeskriminitivan izbor neposrednih žrtava.

Dragan Simeunović pod terorizmom smatra složen oblik organizovanog individualnog i ređe institucionalizovanog političkog nasilja obeleženog brahijalno – fizičkim i psihološkim metodama političke borbe, kojima se obično u vreme političkih i ekonomskih kriza, a retko i u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti „veliki ciljevi“ na način potpuno neprimeren datim uslovima, pre svega datoj društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju. Radoslav Gaćinović smatra da terorizam predstavlja primenu nasilja od strane pojedinaca ili grupa intrinzično ili ekstrinzično motivisanih, a koji su odlučni da nameću svoju volju organima vlasti ili građanima, izazivajući strah, kolebljivost, zebnju, defetizam i paniku. Mićo Bošković pod terorizmom smatra najbrutalniji oblik nasilja, onaj koji nastoji da ostvarenje svojih ciljeva realizuje ne samo unutar jedne države, nego i u čitavoj međunarodnoj zajednici.

R. Lemkin tvrdi da se terorizam u najširem smislu sastoji u zastrašivanju stanovništva pomoću akata nasilja. Profesor Q. Saldana smatra da terorizam "u najširem smislu obeležava svaki zločin ili prestup, politički ili socijalni, čije izvršenje ili oglašavanje seje opšti strah, po svojoj prirodi stvara opštu opasnost ("danger general"). U najužem smislu ("strictiori sensu") teroristički atentati su kriminalni akti izvršeni jedino ili u principu sa ciljem uzbune (element subjektivni), sa upotrebom sredstava sposobnih da izazovu stanje opšte opasnosti („danger commun“)- („element objektivni").

A. Sottile definiše terorizam kao kriminalni akt izvršen terorom, nasiljem, zastrašivanjem, a u cilju postizanja određenog cilja. J.A. Rouh pod terorizmom smatra „svaku radnju sadržanu u upotrebi jedne serije sredstava opasnih za lice i dobra s ciljem terorisanja stanovništva". J. Waciorski pod terorizmom smatra "metod kriminalne aktivnosti kojom počinilac namerava da putem terora nametne svoju prevlast u društvu ili državi da bi sačuvao, izmenio ili porušio društvene veze javnog poretka. Hacker smatra da je terorizam pozorište i da je postao oblik masovne zabave. B. Jankes definiše terorizam surogatom za rat. W. Smit ističe da terorizam predstavlja nasilje koje sadrži pretnju danjeg korišćenja nasilja, a žrtva terorističkog čina je arbitrarno određeni pripadnik neke grupe, a arbitarnost određivanja cilja napada unutar te grupe ima za cilj da formira kod konkretne grupe atmosferu straha. H. Hyams pod terorizmom smatra upotrebu terora od strane militantne politike kao načina za obaranje neke vlade na vlasti ili prisiljavanje te vlade na promenu politike. On razlikuje dve osnovne forme terorizma: direktni i indirektni. U slučaju direktnog terorizma terorista cilja da teroriše nosioca vlasti ili njegovog predstavnika- cara, ministre, kabinet. Kod indirektnog terorizma

diskredituje se vlada dokazivanjem njene nesposobnosti zaštićivanjem stanovništva i njegovih dobara i podržavanjem zakona ili poretka. F. Bueno Aris ističe da je terorizam jedan kompleksan fenomen politički i socijalni i da ga je teško formulisati. R. Shultz pod terorizmom smatra korišćenje ekstranormalnih oblika političkog nasilja, a ekstranormalnost se ogleda i u različitim ideološkim opredeljenjima onih koji se služe terorizmom. Paust smatra da terorizam obuhvata namernu upotrebu nasilja ili pretnju nasiljem protiv instrumentalnog cilja (neposredne žrtve nasilja) kako bi se primarnom cilju terorista prenela poruka pretnje budućim nasiljem. Pomerantz smatra da je terorizam po definiciji koju prihvata FBI nelegalna primena sile ili nasilja protiv ljudi i imovine s ciljem da se zaplaši ili prisili vlada ili civilno stanovništvo ili deo stanovništva, radi ostvarivanja političkih ili drugih ciljeva. Laquer pod terorizmom podrazumeva primenu nasilja od strane određenih grupa u političke svrhe, obično uperen protiv vlada, a vremenom i protiv drugih etničkih grupa, klasa, religije ili političkih pokreta. Ričard Folk ističe da je „megaterorizam nasilje usmereno protiv civilnih ciljeva, kojima se postižu značajni nivoi materijalne i simboličke štete“. Džesika Stern definiše terorizam kao „akt nasilja ili pretnja nasiljem protiv osoba koje nisu u borbi a sa ciljem da se izvrši osveta, postigne zastrašivanje ili na drugi način utiče na publiku“, a Jonah Eligzander (1989) terorizam definiše kao „proces namernog upotrebljavanja psihološkog zastrašivanja i fizičkog nasilja od strane suverenih država, kao i subnacionalnih grupa, da bi se nezakonito ostvarili neki strateški i politički ciljevi“.

Iz navedenih definicija terorizma može se uočiti opšta namera, nastojanje povezivanja pojma terorizma sa pojmom krivičnog dela, kriminalnog akta, kako tridesetih godina prošlog veka, tako i u savremenim definicijama terorizma. Kod mnogih savremenih definicija terorizma, i stranih i domaćih autora, može se uočiti „transformacija“ „kriminalnog akta odnosno kriminalnog dela“ iz tridesetih godina prošlog veka u „akt nasilja“ u zadnjih par decenija.

Takođe kod jednog broja savremenih definicija terorizma može se zapaziti niz nesaglasnosti oko određenja koncepcije i koncepta korišćenja nasilja, pretnje nasiljem, određenje nasilja kao metoda i sredstva, određenja subjekata terorizma i njihovih interesa i ciljeva, nesaglasnosti oko etimološkog određenja pojma terorizma... Međutim, pored nesaglasnosti prisutne su i određene opšte saglasnosti u definisanju terorizma, koje se manifestuje u naglašavanju nasilja kao jedne od bitnih odredbi određenja terorizma, zatim u naglašavanju izazivanja straha, stepena ostvarenja političkih ciljeva... S druge strane jedan broj autora, definisao je pojam terorizma na indirektan način tako što su izvršili identifikaciju bitnih elemenata, odredbi terorizma. Vojin Dimitrijević umesto definisanja terorizma naglašava bitne ili konstitutivne elemente terorizma, a to su pre svega politička dimenzija terorizma, nasilje, izazivanje straha kod protivnika.

Najučestaliji element u definicijama terorizma bio je upotreba sile i nasilja, potom politički uticaj na širu okolinu, nenormalnost terorizma, kao i nelegalnost i nelegitimnost terorizma. Milan Pašanski je izdvojio 11 konstitutivnih elemenata terorizma, i to su po njemu – politički motivisana namera, organizovanost, posledice terorističkog akta, voljni odnos terorista, sredstva, bezobzirnost i izuzetna surovost, raznolikost i veliki broj meta, ekonomičnost izvođenja terorističkih akata, komunikativnost, veliki publicitet i njegovi nosioci – nedržavni i državni subjekti.

Stav Laquer-a iz 1986. godine bio je, da se o terorizmu može napisati knjiga sa više strana, ali da se on ne može definisati, a što je on zaključio analizom većeg broja definicija koje je istražio u periodu od 1963 – 1981. godine, da bi isti stav kasnije izmenio.

Zainteresovanost međunarodne zajednice za terorizam se posebno ispoljila u situacijama kada je on bio usmeren protiv SAD i njihovog prekookeanskog prisustva. Prva faza (i pre okončanja hladnog rata) dostigla je ranu kulminaciju 1983.g.kada je u Bejrutu ubijen 241 američki marinac- vagon bombom velike razorne snage. Taj događaj naveo je administraciju SAD (u to vreme Ronald Regan je bio predsednik SAD) da naglo okončaju američko prisustvo u Libanu. Taj napad na vojne objekte i oružane snage SAD nije ispravno kvalifikovati kao terorizam, teroristički akt, ali se on najčešće povezivao sa nasiljem koje je usmereno na građane i civilno društvo. Razmere nanete ukupne štete po SAD po prvi put su tad stavile na dnevni red ozbiljnost pretnje koju nedržavni politički subjekti predstavljaju za veliku američku svetsku strategiju, a posebno kada je u pitanju njena bliskoistočna politika.

Iranska revolucija, koja je otpočela zauzimanjem američke ambasade, bila je indikator antiamerikanizma i spremnosti bliskoistočnih snaga da dovedu u pitanje američku regionalnu dominaciju. Takvi izazovi utvrđenom međunarodnom poretku bili su označavani kao terorizam. Taj politički koncept bio je usmeren ka mobilizaciji zgražavanja nad antiamerički orijentisanim nasiljem. U pozadini takvog pristupa bila su i izraelska nastojanja da palestinske protivnike odrede kao teroriste, kako bi time zamaglili nelegalnu i nelegitimnu okupaciju, koja je ustvari bila državni terorizam. Tada se terorizam u američkom i izraelskom političkom diskursu, kao pojam dovodio u vezu sa sa nedržavnim oblicima nasilja, koji su u toj meri zločinački, da se svaki metod prisiljavanja i osвете tretira kao prihvatljiv i nepodložan kritici.

Na neki način slična situacija se ponovila i sa događajima od 11. septembra 2001. godine. Odgovor SAD imao je efekat odobrenja vladama širom sveta da pojačaju svoje nasilje protiv opozicionih aktivnosti i pokreta otpora koji su određivani kao terorizam, da se čak upuštaju u rat protiv suverenih država koje navodno podržavaju te vandržavne snage. Predsednik SAD je u govoru u UN od 10.11.2001. godine izdejstvovao široku međunarodnu podršku za američki odgovor na napad Al Kaide: „ Mi zahtevamo široko opredelenje za ovu borbu. Moramo se ujediniti da bismo se suprostavili svim teroristima, a ne samo nekima od njih. U ovom svetu postoje dobre i loše stvari i mi se ne moramo slagati kada je reč o pitanju gde treba povući deobnu liniju između njih. Pa ipak ne postoji tako nešto kao što je dobar terorista. Nikakvim nacionalnim aspiracijama, nikakvim opravdavanjem zla ne može se nikad opravdati smišljeno ubijanje nevinih. Svaka vlada koja odbaci taj princip, nastojeći da odabere svoje terorističke prijatelje, osetiće konsekvence." Zaključak je jasan: napad na SAD mora biti kvalifikovan kao napad na međunarodnu zajednicu u celosti i na njega se mora odgovoriti, a to znači uništiti i razbiti bilo koji pokret na bilo kom mestu ako se on oslanja na ono što se podrazumeva pod terorizmom u Beloj kući i Pentagonu.

Predsednik Buš i drugi američki lideri nisu definisali terorizam, ali iz njihovih govora je jasno da oni pod terorizmom smatraju akte nasilja nedržavnih političkih pokreta koji su usmereni prema civilnim ciljevima ili od nasilja usmerenog na vojne mete SAD. Tako je napad na američki vojni brod „ USS Kole" označen kao teroristički. Ta selektivnost je u saglasnosti sa definicijama terorizma na koje se američka vlada oslanja decenijama i koje terorizam tretiraju kao antidržavno i antivladino nasilje, čak i ono koje je usmereno samo na vojno osoblje ili na vladine zvanične zgrade.

Predsednik SAD, Džordž V. Buš u nekoliko svojih govora prilikom prezentiranja „Strategije nacionalne bezbednosti SAD-a“, a u vezi sa antiterorističkim aktivnostima, istakao je nekoliko bitnih odrednica: a) pregled američke međunarodne strategije:- Cilj naše nacije je uvek bio veći od naše odbrane. Mi se borimo, kao što smo se oduvek borili, samo za

mir- mir koji je u službi slobode. Mi ćemo braniti mir od pretnji terorista i tirana. Mi ćemo sačuvati mir stvaranjem dobrih odnosa između velikih sila. I mi ćemo proširiti mir podsticanjem (ohrabrivanjem) slobodnih i otvorenih društava na svakom kontinentu. Govor Buša pred diplomiranim kadetima Vest Pointa u Njujorku, 01.06. 2002.g.; b) „Neki su zabrinuti što je izgleda malo nediplomatski i neljubazno ako se govori u terminima ispravno (tačno) i pogrešno. Ja se ne slažem s tim. Različite okolnosti zahtevaju različite metode, eli ne i različite morale“. Govor na Vest Pointu u Njujorku, od 01.06. 2002.g.; c) Učvršćivanje saveza da bi se pobedio globalni terorizam i radilo na sprečavanju napada protiv nas i naših prijatelja:- Prošla su samo tri dana od tih događaja, a Amerikanci još nemaju utisak o istorijskom odstojanju. Ali naša odgovornost prema istoriji je već potpuno jasna- da odgovorimo na ove napade i oslobodimo svet od zla. Rat protiv nas je izveden krišom, uz prevaru i ubistva. Ova nacija je miroljubiva, ali i žestoka kad je izazovu. Vreme i uslove za početak sukoba su odredili drugi. A oni će se završiti na način i onda kada mi to izaberemo. Govor u Vašingtonu, 14.09. 2001.g.; d) Saradnja sa ostalima da bi se smanjili regionalni konflikti:- Mi izgrađujemo svet pravde, ili živimo u svetu prinude. Važnost naših zajedničkih odgovornosti, čini malim i nevažnim naša neslaganja. Govor u Berlinu, 23.05. 2002. g.

Nasuprot zvaničnim definicijama u SAD, pojedini američki naučnici- pretežno kritičari američke spoljne politike, odbacuju takve definicije i insistiraju da terorizam postoji kad god je političko nasilje usmereno na one koji su «nevini» bez obzira koji je subjekat (akter) posredi. Iz te perspektive, države su glavne terorističke organizacije koje deluju na planeti i kao takve one su odgovorne za najveći deo civilnih žrtava. Sama Amerika je veoma često dosada pružala neposrednu ili posrednu podršku vladama koje vrše nasilje nad civilima.

3.3. Državni terorizam i druge specifične definicije terorizma

Prilikom definisanja terorizma u proteklih nekoliko decenija postavlja se pitanje uloga i svojstava države(a) kada država ili više država, preduzimaju terorističke aktivnosti. Definisane pojma državni terorizam se veoma često izbegava ili negira od strane mnogih država, ili međunarodne zajednice. Jedan od retkih, autora koje je definisao državni terorizam, bio je dr Dragan Simeunović sa Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Po istom autoru, „pod državnim terorizmom mogu se smatrati po formi i suštini klasični teroristički akti specifični po tome što su javno izvedeni od pripadnika vojnih, policijskih ili plaćeničkih snaga neke zemlje izvan njenih granica, a po odluci njenih vlasti kao specifični vid ostvarenja politike sile u međunarodnim odnosima. Najsvežiji primeri državnog terorizma su izraelsko bombardovanje naselja PLO u Tunisu i američka otmica egipatskog aviona u novembru 1985. U širem smislu pojam državnog terorizma takođe obuhvata i javno ili direktno dirigovani terorizam od strane nekih država odnosno njihovih institucija“. Prisutna su i shvatanja o terorizmu kao instrumentu „spoljne politike“ ili „tajnom terorizmu“, u okviru kojih se razlikuju „tajni državni terorizam, koji je u stvari direktno prikriveno učešće državnih agenata (obaveštajnih službi i specijalnih snaga) u terorističkim aktivnostima, a druga vrsta državnog terorizma jeste državno sponzorisan terorizam koji podrazumeva situaciju u kojoj su države ili privatne grupe unajmljene da za račun države izvršavaju terorističke akcije. U toj situaciji jedna država je naručilac ali ne i uvek direktni učesnik akcija“.

Pitanje uloge i svojstava države – država u ostvarivanju terorizma se postavlja na različite načine. Kada država, države, preduzimaju terorističke aktivnosti (koje podvodimo pod pojam državni ili međudržavni terorizam) na teritoriji ili delu teritorije suverene države, onda se

takve aktivnosti pretežno ocenjuju opravdanim, jer su iste u saglasnosti sa državnim interesima ili interesima međunarodne zajednice. Takve aktivnosti su vršene i vrše se u ime države – država i obavezno su u funkciji „legitimnih i legalnih“ interesa države ili interesa međunarodne zajednice. To je slučaj i sa aktom državnog terorizma i terorističkom agresijom SAD- NATO pakta „Milosrdni anđeo“ na SRJ od 24.3.1999. do 10.6.1999. godine koja je izvršena kršenjem Povelje OUN, bez odluke SB, čime su prekršeni i osnivački akt NATO-a, ustavi zemalja članica NATO-a, kao i niz međunarodnih konvencija. Tokom izvođenja aktivnosti i akcija državnog terorizma i terorističke agresije, SAD i NATO su ostvarile i saradnju sa terorističkom „OVK“. O terorizmu OVK videti rezolucije SB UN 1160 (1998.), 1199 (1998.). Subjekti međunarodne zajednice koji se aktivnostima i akcijama državnog i međudržavnog terorizma i terorističke agresije, suprotstavljaju, u osnovi doživljavaju osudu, izolaciju, ucene. Njihovo suprotstavljanje se ocenjuje kao neprihvatljivo, neopravdano i nedozvoljeno.

Ukoliko se uporedi npr. broj žrtava terorizma čiji su izvršioci razne terorističke organizacije (po nekim autorima, to su subjekti nedržavnog terorizma) primer- Al Kaida, Hezbollah, Tamilski tigrovi i slično, i to na primeru nekih otmica, napada na železnice, pozorišta, škole, uočićemo da je broj žrtava terorizma kao rezultat terorističkih akcija od nekoliko desetina do najviše nekoliko stotina žrtava, sa izuzetkom septembra 2001.g. u SAD gde je broj žrtava dostigao oko 3000 poginulih. Ali, ako pogledamo rezultate državno terorističke agresije na neke suverene države, primer je SRJ, na nesumnjiv način uočavamo da je broj žrtava tog tipa terorizma i nenadoknativa materijalna šteta daleko veća nego kad su u pitanju terorističke akcije nedržavnih subjekata. Posledice državno terorističke agresije su po samu državu žrtvu napada, granične države, region i kontinent (e), katastrofalne kako po ljudskim žrtvama, tako i sa aspekta ekonomske, socijalne, demografske, ekološke i druge katastrofe. Ti gubici, štete nisu trenutni, kraćeg roka, već dugoročno imaju negativne efekte, posledice po samu državu žrtvu ali i po druge države i stanovništva i njihove resurse. Faktički, ovo je ključna razlika između žrtava terorističkih organizacija, kada su, terorističke organizacije, „tipa državnih ili nedržavnih subjekata“.

Komisija za konvencionalno naoružanje Ujedinjenih nacija je 1948 godine prva upotrebila pojam „oružje za masovno uništenje (weapons of mass destruction – WMD)“ kojim bi se nuklearno razlikovalo od konvencionalnog naoružanja. Prema njihovoj definiciji, oružje za masovno uništenje obuhvata „atomska ekslozivno oružje, naoružanje sa radiološkim materijalom, smrtonosno hemijsko i biološko naoružanje, kao i sva ostala naoružanja koja će se razviti u budućnosti ali koja će po svojim smrtonosnim posledicama i rušilačkoj moći imati slične karakteristike kao atomska bomba ili neko od nevedenih naoružanja“. Tokom decembra 2002 godine, savetnik za nacionalnu bezbednost predsednika SAD-a, Kondoliza Rajs na Vrajston predavanju u Njujorku, izjavila je: - U decembru 2002. godine, ozvaničen je dokument pod nazivom „Nacionalna strategija u borbi protiv širenja oružja za masovno uništavanje“, koja se smatra sastavnim delom Strategije nacionalne bezbednosti SAD od septembra 2002. godine“.

OUN su predložile posebne mere kojim će se sprečiti primena oružja za masovno uništenje u terorističkim aktima, i to:

- a) preventivne akcije, posebno akcije država,
- b) saradnja OUN-a sa subjektima u međunarodnoj zajednici,
- c) veći obim i intenzitet međunarodne saradnje i povezanosti.

O nuklearnim terorističkim akcijama može se pričati sa dva aspekta. S jedne strane, kad su subjekti terorističkih akcija nedržavni subjekti, i s druge, kad se radi o subjektima državnog terorizma. U tom kontekstu su mogući i određeni efekti, rezultati i posledice odn. procena ostvarivanja pretnji i upotrebe nuklearnog naoružanja.

Prema nezavisnim stručnjacima iz 80-tih godina prošlog veka procenjeno je da Izrael raspolaže sa oko 200 nuklearnih bojnih glava. Bivši američki sekretar za odbranu SAD Robert Gejts branio je nuklearni program Izraela. SAD nisu vršile pritisak na Izrael da obelodani svoje kapacitete, a odbacio je tvrdnje nekih zvaničnika da SAD imaju duple standarde u odnosu prema Izraelu i Iranu.

Subjekti terorističkih organizacija, nuklearno oružje mogu pribaviti na mnoge načine: kupovinom ili dobijanjem radioaktivnog materijala preko države ili država, i to onih koje podržavaju terorizam, krijumčarenjem, i dr.

Opšte je poznato da po ugovoru o neširenju nuklearnog naoružanja iz 1970. godine, samo pet zemalja poseduju nuklearno naoružanje (Kina, Francuska, Rusija, Velika Britanija i SAD), i druge zemlje mogu da proizvode nuklearne oružje. Iako su međunarodni odnosi između Indije i Pakistana veoma zategnuti, posebno nakon uspostavljanja tzv. „linije razgraničenja“ duž većeg dela granice, obe zemlje od 1998. godine, izvode nuklearne probe i lansiraju balističke rakete (visokog dometa).

Prema saznanjima Komisije za sprečavanje širenja oružja za masovno uništenje i terorizam američkog Kongresa u decembru 2008, SAD bi u narednih pet godina trebalo da očekuju teroristički napad nuklearnim ili biološkim oružjem. Prema izveštaju te dvostranačke komisije američkog Kongresa, najverovatniji izvor takvog napada bio bi Pakistan, dok bi mete mogle da budu SAD ili neki drugi deo sveta.

Autori izveštaja ukazuju da napad nije neminovao već da je njihov cilj da se sagleda opasnost, koja je daleko realnija nego što su to do sada sugerisali skeptični spoljnostopolitički i odbrambeni analitičari. Oni su u tom smislu upozorili da se bezbednosni kapaciteti SAD „ne povećavaju, već smanjuju“. Administraciji Baraka Obame, novog predsednika SAD, preporučeno je da kao spoljnostopolitički prioritet izdvoji Pakistan, „raskršće“ puteva terorizma i oružja za masovno uništavanje. Obamina administracija bi, kako se ocenjuje, trebalo da poboljša sposobnost zemlje za suprotstavljanje takvom napadu i pripremi se za eventualni biološki rat. U nizu preporuka za sprečavanje mogućeg terorističkog napada, u izveštaju se ukazuje i na loše mere bezbednosti u laboratorijama u SAD, u kojima se barata nekim od najsmrtonosnijih bioloških materijala na svetu. Komisija je poručila novoj administraciji da imenuje zvaničnika u Nacionalnom savetu za bezbednost zaduženog isključivo za koordinaciju američke obaveštajne i spoljne politike u borbi protiv širenja nuklearnog i biološkog oružja.

Nasuprot nuklearnom terorizmu, hemijski terorizam je u dosadašnjim terorističkim akcijama primenjivan. Primer je hemijski teroristički napad, koji se desio 1995. godine kada su članovi japanske sekte „Vrhovna istina“ (Om Šinrikjo) pustili otrovni gas (sarin) na nekoliko različitih lokacija, u Tokiju i Jokohami, kada je umrlo deset, a povređeno oko 5.500 ljudi. Ovim akcijama cilj je bio da se stanovništvo zastraši, izazove strah, prouzrokuju ljudske žrtve, nanese ekonomska šteta, i sl.

Prednosti ovog tipa terorizma sastoje se u tome što on u odnosu na konvencionalni ili nuklearni terorizam, je lakši, pokretljiviji, hemijske supstance nisu skupe i ne zahtevaju se posebni kapaciteti, dostupniji, hemijsko naoružanje je bez boje, mirisa i drugih faktora, a

njihovo prisustvo se otkriva tek nakon okončanih akcija.

Biološki terorizam obuhvata primenu različitih vrsta biološkog oružja (kao što su različite vrste mikroba, virusa i sl.) u naseljenim ili nenaseljenim područjima. Za razliku od hemijskog, biološko oružje nije jednostavno proizvesti niti je lako dostupno. Biološko oružje zahteva posebne laboratorije i korišćenje raznih sredstava, koja pretežno nisu dostupna terorističkim organizacijama.

Terorističke organizacije imaju mogućnost da dođu u posed biološkog naoružanja tako što će ga same proizvesti u svojoj laboratoriji, ili da ga prokrijumčare, kupe od neke druge države. Komisija za sprečavanje širenja oružja za masovno uništenje i terorizam američkog Kongresa ističe da metropole mogu da očekuju terorističke napade pre biološkim nego nuklearnim oružjem, i to pre 2013 godine. Sa njihovim ocenama upoznat je i novi potpredsednik SAD Džo Bajden, a novoj administraciji Baraka Obame je preporučeno da se „pojača borbena gotovost zbog mogućih terorističkih napada“. Istovremeno je Komisija skrenula pažnju i administraciji i javnosti da „Pakistan predstavlja novu i veoma opasnu pretnju, jer teroristi u ovoj zemlji najlakše mogu da nabave biološko i nuklearno oružje“.

Ovaj vid terorizma je specifičan vid terorističkih akata, koji se vezuju za pripadnost određenoj religiji i njenim dogmama. Pripadnost određenoj religiji je bitan činilac religioznog samoubilačkog terorizma, i po nekim autorima, veći stepen terorističkih aktivnosti i akcija se ispoljava u uslovima gde su akteri sukoba pripadnici različite religije. Po drugim autorima, ovaj oblik terorizma se ispoljava u pre svega u uslovima okupacije, gde dolazi do sukoba pripadnika date zajednice u očuvanju svog ukupnog identiteta, religioznog i nacionalnog, protiv okupacionih snaga (primer su sukobi u Iraku). Prema trećoj grupi autora, samoubilački religiozni terorizam se manifestuje unutar pripadnika iste religije. Kao argumentaciju navedenih iskaza, autori često navode sukobe između Palestinaca protiv Izraela, libanskih šiita protiv SAD, Francuske i Izraela, Tamila protiv Šri Lanke, Sika i Kašmira protiv Indije, Kurda protiv Turske, Čečenije protiv Rusije, iračkih pobunjenika protiv SAD, sl. Često navođeni primeri religiozno samoubilačkog terorizma su bombaški napadi izvedeni protiv SAD, Francuske i Izraela u periodu od 1982. do 1986, ili u Iraku početkom dvadeset prvog veka, ili sukobi muslimana sa pripadnicima drugih religija, ili sukoba sa sledbenicima iste vere, a kao primer se uzimaju sukobi između sunita i šiita.

Polazeći od napred nevedenih opštih teorijskih određenja, kolektivnih, pojedinačnih i specifičnih definicija terorizma, uočava se da je terorizam u osnovi društvena i politička pojava, sa određenim obeležjima. Tu pre svega mislimo na odredbe koje se odnose na identifikaciju terorizma u određenim uslovima, okruženju, raznovrsne subjekte, motive, interese, ciljeve, aktivnosti, delovanja, koja su svesna, namerna, umišljajna, organizovana, nasilna, protivpravna, kako u okviru nacionalnih zakonodavstava, tako i u međunarodnom pravu.

Prema navedenim pojedinačnim definicijama terorizma, moguće je identifikovati mnoštvo kriterijuma klasifikacije terorizma. Mi ćemo izdvojiti jedan broj kriterijuma koje smo identifikovali i koje možemo imenovati na osnovu uvida iz postojeće politikološke i druge literature, kako domaće tako i strane. To su kriterijumi po osnovu subjekata terorizma, religiozne pripadnosti, masovnosti, ciljeva, stepena organizovanosti, prema praktikovanju određenih aktivnosti, metoda, prema sredstvima izvršenja terorističkih aktivnosti: konvencionalna- nekonvencionalna, akcija, rezultatima, efektima i posledicama, po obuhvatu prostora, vremenu pojave terorizma, usmerenosti, intenzitetu, učestalosti, stepenu

efikasnosti, žrtvama terorizma, broju žrtava, i dr.

Zaključak se nameće sam po sebi. Postoji mnoštvo definicija i mnoštvo kriterijuma klasifikacije terorizma, ali se iz istih može uočiti kao opšta tendencija, da se u osnovi naglašavaju samo pojedinačne odredbe i kriterijumi klasifikacije. Nedostatak navedenih definicija i kriterijuma klasifikacije terorizma su parcijalni, pojedinačni pristupi. Nedostaje jedan opšti, generalni pristup, koji bi obuhvatio sve bitne odredbe pojma terorizma na osnovu kojih bi se mogla dati jedna opšta definicija terorizma kao političke pojave.

Na osnovu napred navedenih iskaza, mnoštva definicije terorizma, dolazimo do jednog opšteg zaključka- sve one nam omogućavaju da prepoznamo terorizam po nekoj bitnoj odredbi, ali da nijedna od njih ne ispunjava sve zahteve, pravila definisanja – naučnog definisanja odnosno da eksplicitno ne iskazuju sve suštinske odredbe terorizma kao celine.

Naime, definisanje ili konstatovanje bitnih činilaca, u navedenim definicijama, koja se mogu javiti kako samostalno, tako i u okviru drugih pojava, bez njihove suštinske povezanosti, odnosa, uloga, funkcija, kvaliteta i kvantiteta, ne daju nam potpuna i nužna saznanja o celini pojave, kako bi se ista mogla identifikovati, ali je to, s druge strane dobar putokaz i način da se dođe do predmeta definisanja. Prilikom definisanja terorizma kao pojave i procesa, nužno je utvrditi i međuzavisnost pojmova i realiteta, definiensa i definienduma odnosno neophodna je i orijentacija ka celovitoj naučnoj definiciji, koja će ukazati na sve bitne odredbe pojave kao celine. Od mnogih definicija terorizma najviše kriterijume i karakteristike naučne definicije ima definicija prof. Dragana Simeunovića koja treba i može da se koristi kao značajan pristup i metod i osnov za izgradnju potpune i stabilne naučne definicije terorizma.

Obzirom na navedena opšteteorijska određenja, kolektivne i pojedinačne definicije terorizma, uočavamo da je terorizam u osnovi društvena i politička pojava, sa određenim obeležjima. Tu pre svega mislimo na odredbe koje se odnose na identifikaciju terorizma u određenim uslovima, okruženju, raznovrsne subjekte, motive, interese, ciljeve, aktivnosti, delovanja, koja su svesna, namerna, umišljajna, organizovana, nasilna, protivpravna, kako u okviru nacionalnih zakonodavstava, tako i u međunarodnom pravu.

Prema pojedinačnim i kolektivnim definicijama terorizma, moguće je identifikovati više kriterijuma klasifikacije terorizma, a što smo i istakli u prethodnom podnaslovu.

Iz tih razloga, mi ćemo pokušati da damo jednu definiciju terorizma, koja bi obuhvatila bitne odredbe terorizma. Prema toj definiciji, terorizam bi definisali kao istorijsku, društvenu i politički opasnu pojavu, u čijoj se osnovi nalaze različite situacije i koji se ispoljava u raznim sferama i na razne načine odn. terorizam je pretežno politička pojava, proces, struktura, aktivnost i akcija, koji ima svoje subjekte, koji deluju i ostvaruju svoje aktivnosti saglasno određenim potrebama, interesima, ciljevima, u određenim uslovima i situacijama, pri čemu se praktikuju razne metode i sredstva a radi realizacije određenih rezultata, efekata i posledica, na određenom prostoru, vremenu. To je svesna, ciljna, svrshodna, namerna, delotvorna aktivnost i akcija, usmerena, određenog intenziteta i učestalosti, ilegalno, kriminalno i organizovano delovanje primenom neadekvatnog nasilja u političke svrhe i uz stvaranje mnoštva žrtava i ugrožavanje pojedinaca, grupa, užih i širih kolektiviteta, države(a), političkog i pravnog sistema, suvereniteta i teritorijalnog integriteta, raznovrsnim radnjama, delovanjima i delanjima, a radi ostvarivanja svojih potreba, ciljeva i interesa u odnosu na potrebe, ciljeve i interese drugih, odnosno iskrorišćavanje i upotreba ljudi i drugih zajednica i njihovih prirodnih, društvenih i drugih bogatstava za sopstveni ili nečiji drugi interes, korist.

Krucijalni činioci terorizma su politička usmerenost i politički zahtevi, ciljevi, nasilje, prinuda, sila, teror i terorisanje, strah, zastrašivanje, i drugi činioci. Terorizam kao istorijska pojava, ali i kao deo društvenih i političkih nauka, podrazumeva s jedne strane postojanje terorizma kao pojave sa svim njenim svojstvima odnosno objektivni razvoj u prošlosti i savremenim uslovima, kako u ukupnosti, tako i u subjektivnom, odraz objektivnog razvoja o terorizmu u našoj svesti, našem saznanju o tom razvoju i njegovom naučnom istraživanju. U tom kontekstu odn. shvatanju terorizma i kao istorijske pojave, to znači da taj pristup ima za cilj za rekonstrukciju terorizma kao pojave u opštosti, posebnosti i pojedinačnosti, sa ciljem da se otkriju bitni činioci koji su na jednom određenom mestu i u određenom vremenu doveli do izvesnog istorijskog događaja ili događanja.

Rekonstrukcija terorizma kao pojave i procesa sa aspekta politikoloških naučnih istraživanja nužno mora da obuhvati određene društvene i političke događaje, sa posebnim naglaskom na terorističke događaje i događanja, koji su, bitan činilac politike, političkih realiteta. Događaj, događanja u politikološkom smislu, su rezultanta određenih aktivnosti i akcija i opažena manifestacija pojave, procesa u datom vremenu, prostoru, u određenim uslovima, raznovrsnih formi i sadržaja. Kao pojava, proces, struktura, sa određenim funkcijama, vezama i odnosima, događaj, događanja, mogu biti aktuelni, značajni, određenog usmerenja i intenziteta, učestalosti, atraktivni, dinamični- statični, ponovljivi- neponovljivi, pozitivni- negativni i slično. Oni se javljaju: u određenim situacijama, povoljnim- nepovoljnim, neutralnim po razne subjekte politike i terorizma i njihove aktivnosti, uslovima, okruženju, imaju svoje uzroke i posledice. U osnovi događaj, događanja su proizvodi ljudske prakse, aktivnosti, delovanja, delanja - rezultanta i mnoštva aktivnosti, na globalnom, regionalnom planu, kao što ekonomske i političke krize, ideološki sukobi, namerno izazvani sukobi i sl.

Predmet događaja, događanja su i specifične aktivnosti koje preduzimaju određeni subjekti, pa i teroristi i terorističke organizacije. Obzirom na strukturu tih događaja, funkcije, veze i odnose između subjekata tih događaja, njihove ciljeve, aktivnosti, metode i sredstva i rezultate, efekte i posledice, posebne specifičnosti, pod terorističkim događajima, događanjima (polazeći od opšteg određenja događaja, događanja) mogli bi da shvatimo specifične aktivnosti i akcije terorista i terorističkih organizacija, u određenom vremenu i na određenom prostoru, teritoriji, radi postizanja određenih, a pre svega političkih ciljeva i interesa, primenom određenih metoda i sredstava, a radi ostvarivanja ukupnih ili parcijalnih rezultata, efekata i posledica. Teroristički događaji - događanja su u širem smislu iskazano društvenog karaktera, ali u osnovi oni su pretežno politička pojava, jer su pre svega usmereni na politiku, političke procese i političke aktivnosti, politički sistem, politička događanja. Ovi događaji mogu imati karakteristike i vanrednih društvenih i političkih događanja, senzacionalnost, simboličnost, dramatičnost, napetost, neizvesnost, i sl. Događaji, mogu biti vezani na prostoru jedne ili više država, mogu se odnositi na pojedince, kolektivitete, državu ili države, iz jednog društva u jednom ili više perioda i sl. Teroristički događaji mogu biti sadašnji, prošli, budući, očekivani- neočekivani, masovni, učestali, periodični ili stalni, specifični, karakteristični i sl.

U tom kontekstu jedan od mnoštva drugih događaja, koji možemo navesti i imenovati istovremeno, kao društveni i politički, ali i teroristički, koji je ostavio veoma teške posledice po razne subjekte društvenih i političkih procesa i subjekte terorizma, jeste i teroristički napad muslimanskih ekstremista na kasarne američkog i francuskog kontigenta mirovnih snaga u

Bejrutu i Libanu od 23.10.1983. godine. Tom prilikom su teroristi ušli u kasarne i aktivirali bombe bez namere da pobjegnu. Žrtve tog događaja su 241 američki vojnik i 58 francuskih padobranaca koji su ubijeni, kao i sami realizatori terorističkog napada- samoubilački ili samožrtvovani teroristi, koji nisu imali nameru da pobjegnu. Ukupni efekti, posledice i rezultati ta dva događaja, koja su se desila istovremno i na dva mesta, bilo je povlačenje američkih i francuskih snaga od strane Ronalda Regana i Fransoa Miterana. Razlog povlačenja je faktički priznanje nemogućnosti borbe sa terorizmom. Posle tih događaja usledile su i druge samoubilačke terorističke akcije, u nekim slučajevima sa manjim, a negde sa većim brojem žrtava, sa raznim efektima za koje je karakteristično smrt terorista. Bombaš-samoubica je obično finalna karika u terorističkoj organizaciji. Naime, pošto je doneta odluka o realizaciji nekog terorističkog napada na određeni cilj, vrši se prikupljanje podataka, fizički i duhovnih trening samoubica - samožrtvovanih, pripreme eksploziva..., transport bombaša u područje zadatka, u koji su uključeni veći broj izvršioca i pomagača i sama realizacija. Samoubilački (religiozni) terorizam je od osamdesetih godina prošlog veka, poprimio veći značaj, a posebno kod Hezbolaha, Hamasa, palestinskog islamskog džihada u Izraelu, kao i tokom devedestih godina. Slična situacija desila se i početkom avgusta 1998.g. u Keniji i Tanzaniji kada su eksplodirale bombe ispred ambasada SAD i kada su ubijene 234 osobe, uključujući i 12 amerikanaca. U sličnom kontekstu je i događaj odn. teroristički napad Al Kaide- Bin Ladena na Svetski trgovinski centar u Njujorku 25.2. 1993.g. kada je od eksplozije poginulo pet, a ranjeno više od hiljadu ljudi, ili napad na SAD i međunarodnu zajednicu jeste događaj odn. više događaja od 11.9.2001.g. kojim je ponovo Al Kaida- Bin Laden, naneta nenadoknadviva šteta SAD, sa velikim brojem žrtava, oko 3000 žrtava, kako civilnih, tako i pripadnika oružanih snaga i velikom materijalnom i simboličkom štetom, a sa druge strane i sa žrtvama samoubicama, samožrtvovanim teroristima.

4. SPECIFIČNOSTI PRIMENE METODE MODELOVANJA U ISTRAŽIVANJU SISTEMA BEZBEDNOSTI

Imajući u vidu da se modeli, eksperimenti i modalni eksperimenti primenjuju i u fundamentalnim, primenjenim i razvojnim istraživanjima, mogućnosti naučnog saznanja metode modelovanja veoma su velike. Njihovu primenu srećemo i u verifikatornim i heurističkim istraživanjima. Pri tome, pomoću modelovanja, modela i modalnog eksperimenta društvene pojave mogu se opisivati, tipologizirati, otkrivati, objašnjavati i prognozirati. Istraživačka praksa je pokazala da valjanu prognozu nije moguće ostvariti bez prognostičkog modela, koji je izveden modalnim eksperimentom, pri čemu značajnu ulogu imaju tzv. kvaziekperimenti, a posebno metoda simulacije.²³⁵

4.1. Opšte odredbe metode modelovanja

Prema mišljenju B. Šešića, kao posledica razvoja kibernetike, kao teorije izgradnje i upravljanja složenim dinamičkim sistemima, razvila se metoda modelovanja kao opšta naučna metoda. Prema ovom autoru, osnovnu karakteristiku metode modelovanja čini

²³⁵ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 273.

jedinstvo teorije i prakse, koje je na višem nivou nego kod statističke metode.²³⁶ Dakle, primenom ove metode naučna metodologija se ponovo vraća od teorije praksi, pri čemu opšti teorijski postupci nalaze praktičnu primenu i proveru u praksi ostvarujući viši stepen jedinstva između teorije i prakse.

Kada je reč o političkim naukama i političkoj praksi, S. Milosavljević smatra da je ova metoda jedna od fundamentalnih opšenučnih metoda. Ona se pojavljuje i kao opšta teorija društveno-političkih odnosa i kao sistem programskih, političkih, pravnih i drugih normi, i kao određeni stepen ostvarenja u praksi kao modalni eksperiment.²³⁷ Ovaj autor ističe dva značajna momenta koji odlučujuće utiču na primenu metode modelovanja u svim empirijskim istraživanjima u političkim naukama: prvo, naučna istraživanja se zasnivaju na već postojećim naučnim saznanjima koncentrisanim u naučnom fondu ili pak od iskustvenih saznanja i, drugo, projekt empirijskog istraživanja nužno podrazumeva i određeni teorijski model o predmetu istraživanja.²³⁸ Međutim, uprkos tim značajnim koracima u primeni metode modelovanja, ova metoda se, kao opštenaučna, primenjuje tek odnedavno.

4.1.1. Pojam i struktura modelovanja

Kada je reč o metodi modelovanja, neophodno je da se najpre odredi pojam modelovanje. Prema B. Šešiću, pod modelovanjem se ne podrazumeva samo „čulno predstavljanje i fizičko podražavanje nego i svako psihičko predstavljanje, čak i zamišljanje bilo kog predmeta ili pojave“.²³⁹

Polazeći od stanovišta da je modelovanje konstitutivni deo svakog procesa ljudskog mišljenja, S. Milosavljević i I. Radosavljević pod ovim pojmom podrazumevaju „racionalan, sistematski, složen postupak adekvatnog predstavljanja bitnih odredaba procesa, pojave odnosno društvenih realiteta ili njihovih zamisli kao određene celine“.²⁴⁰ Pri tom se formiranje novih pojmova ostvaruje pomoću već poznatih pojmova.

Prema mišljenju Rotenberga, modelovanje predstavlja najznačajnije konceptualno sredstvo koje je čoveku na raspolaganju.²⁴¹

Proces modelovanja sastoji se od uočavanja bitnih činilaca pojave, s jedne, te njihovog predstavljanja, s druge strane. Ti činioци mogu da budu predstavljeni pojmovno jezički, ili pak u obliku nekih tehničkih ili fizičkih predmeta. Zato, svaka „teorijsko-misaona delatnost predstavlja, pored ostalog, teorijsko modelovanje pojava koje se istražuju“.²⁴²

Modelovanje je „saznajni dijalektički proces kretanja saznanja od prakse ka teoriji i od teorije ka praksi“, pa se na osnovu toga mogu razlikovati dve osnovne vrste modelovanja teorijsko i praktično. Teorijskim modelovanjem realnih pojava objašnjavaju se realne prirodne, društvene i psihičke pojave, a praktičnim modelovanjem teorijskih postavki

²³⁶ Šešić B., Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 17.

²³⁷ Milosavljević S., Istraživanje političkih pojava, Beograd, 1980, str. 241 i 242.

²³⁸ Isto, str. 242.

²³⁹ Šešić B., n. d., str. 18.

²⁴⁰ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 265.

²⁴¹ Rothenberg, prema Radenković B. i saradnici, Računarska simulacija, Fakultet organizacionih nauka, Saobraćajni fakultet, Beograd, 1999, str. 1.

²⁴² Šešić B., Opšta metodologija, str. 18.

objašnjavaju se same teorije.²⁴³

Prilikom modelovanja određenih društvenih pojava neophodno je da se uvažavaju sledeći principi: 1) princip univerzalnosti predmeta modelovanja, koji podrazumeva da se svaki predmet istraživanja može modelovati, 2) princip raznovrsnosti modela, koji znači da se svaki predmet ili sistem može modelovati na različite načine i 3) princip prototipnosti i egzemplarnosti.²⁴⁴

Nakon određenja pojma modelovanje, neophodno je da se odredi i njegova struktura. U vezi s tim, B. Šešić smatra da strukturu modelovanja čine: 1) predmet modelovanja, koji čini bilo koja pojava koja se metodom modelovanja istražuje; 2) subjektivni faktor jedinka ili grupa istraživača koji grade model nekog predmeta i preko tog predmeta istražuju neku pojavu ili proces; 3) sredstva kojima se i od kojih se gradi model (fizička, tehnička, misaona i jezička) i 4) uslovi u kojima se model gradi.²⁴⁵ Slično tome, S. Milosavljević i I. Radosavljević razlikuju četiri osnovna činioca modelovanja: 1) situacija, odnosno uslovi modelovanja; 2) subjekt modelovanja; 3) objekt (predmet) modelovanja i 4) sredstva modelovanja.²⁴⁶

Predmet modelovanja, prema mišljenju B. Šešića, može da bude svaka stvar proces ili pojava, odnosno „svaki predmet fizičke, organske, psihičke, društvene i misaone stvarnosti“.²⁴⁷ Imajući u vidu da struktura i funkcija čine suštinu svake stvari procesa, onda struktura i funkcionisanje određenih procesa ili pojava čine glavni predmet modelovanja. Prema tome, osnovni cilj metode modelovanja jeste što tačnije i što dublje saznanje bilo koje stvari ili procesa, odnosno njihove strukture i funkcionisanja.

Uzevši u celini, proces modelovanja sastoji se od sledećih faza:

- 1) definisanje potreba i svrishodnosti izrade modela;
- 2) izbor predmeta modelovanja;
- 3) izbor vrste i tipa modela;
- 4) izbor sredstava modelovanja;
- 5) izbor saradnika u izradi modela;
- 6) projektovanje modela i njegova izrada;
- 7) testiranje modela i njegova eventualna dorada i
- 8) predstavljanje i upotreba modela.

Sve pomenute faze izrade modela i realizacija metode modelovanja realizuju se po opštim pravilima projektovanja i realizacije naučnog istraživanja.²⁴⁸

4.1.2. Pojam i vrste modela

Sledeći pojam koji je neophodno odrediti da bi se shvatila suština metode modelovanja jeste pojam modela.²⁴⁹ Međutim, u savremenoj metodologiji ne postoji opšteprihvaćeno

²⁴³ Isto, str. 25

²⁴⁴ Isto, str. 21

²⁴⁵ Šešić B., Opšta metodologija, str. 18.

²⁴⁶ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 271.

²⁴⁷ Šešić B., n. d., str. 19.

²⁴⁸ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 271.

²⁴⁹ Hornby A. S., n. d., str. 952. Pod odrednicom *model* podrazumeva se i pojednostavljen opis sistema kojim se objašnjava kako nešto funkcioniše ili proračunava šta bi se moglo dogoditi.

značenje pojma model, s obzirom na složenost njegovog predmeta, kao i različita značenja termina „model“ u svakoj od posebnih nauka. Uopšte uzevši, „model je svaki teorijski, to jest pojmovni ili stavni, ili praktični realni, predmetu istraživanja analogni sistem (S_1) pomoću koga se istražuje izvestan osnovni predmet ili sistem (S_0)“. Na osnovu navedenog, modelovanje predstavlja „konstruisanje sistema S_1 , tj. sistema modela prema sistemu originalu S_0 koji se istražuje na modelu S_1 “.²⁵⁰

Prema mišljenju B. Radenkovića i saradnika, model je „uprošćena i idealizovana slika realnosti“, koja nam „omogućava da se suočimo sarealnim svetom (sistemom) na pojednostavljen način, izbegavajući njegovu kompleksnost i ireverzibilnost, kao i sve opasnosti (u najširem smislu te reči) koje mogu proisteci iz eksperimenta nad samim realnim sistemom“. Dakle, model je „opis realnog sistema sa svim onim karakteristikama koje su relevantne iz našeg ugla posmatranja“. Upravo zbog toga, autori zaključuju da model predstavlja „uprošćenu sliku realnog sistema, te kao takav ne sadrži samo objekte i atribute realnog sistema, već i određene pretpostavke o uslovima njegove validnosti“.²⁵¹ Prema mišljenju S. Milosavljevića i I. Radosavljevića, „imitacija, prototip ili projekcija nekog predmeta dela postojeće, prošle i moguće buduće društvene realnosti“.²⁵²

Slično različitom pristupu određenja pojma model, postoje različiti pokušaji klasifikacije osnovnih vrsta modela. Teorijski posmatrano, ako se ima u vidu gnoseološka priroda modela, razlikuju se sledeće osnovne vrste modela: teorijski; praktični; realni; idealni; prosti; složeni; strukturni; funkcionalni; parcijalni; globalni; analitički; tipološki i mrežni; deterministički; stohastički i statistički. Pored navedenih, često se koriste i mešoviti ili kombinovani modeli, kao što su, na primer, teorijsko-praktični; strukturno-funkcionalni i kompleksni.²⁵³ Sa našeg stanovišta, poseban značaj imaju strukturno-funkcionalni modeli.

Nabrojane vrste modela, koje su prisutne u opštoj metodologiji, prema mišljenju S. Milosavljevića, odgovaraju i potrebama empirijskih istraživanja u oblasti političkih nauka. Međutim, specifičnosti predmeta istraživanja političkih nauka zahtevaju i nešto drugačiju tipologizaciju modela. Shodno tome, S. Milosavljević navodi osam tipova modela: 1) jednostavni složeni; 2) statični dinamični; 3) zatvoreni otvoreni; 4) kruti elastični; 5) retrospektivni prognostički; 6) vrednosni (normativni) stvarni (realistični); 7) izvedeni projicirani i 8) interni eksterni.²⁵⁴

Za statične modele karakteristično je da se mogu primeniti na svaki predmet istraživanja, ali je njihova primena uslovljena bogatstvom naučnog fonda saznanja iz određenog predmeta istraživanja, kao i prirodom samog predmeta. Za razliku od statičnih modela, dinamični modeli omogućavaju sopstvenu transformaciju, u skladu sa uočenim tendencijama u stvarnosti iz koje se ti modeli izvode. Takva vrsta modela sadrži činioce vremena i prostora i promene oblika, što se izražava „dinamičkim varijantama činilaca modela, tako i varijantama relacija između njih u vremenu i prostoru“.²⁵⁵

Zatvoreni (potpuni, dovršeni) model definisan je na taj način da su eventualne varijacije

²⁵⁰ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 21.

²⁵¹ Radenković B., i saradnici, n. d., str. 1i2.

²⁵² Milosavljević P. i Radosavljević I., n. d., str. 265.

²⁵³ Radenković B., i saradnici, n. d., str. 23.

²⁵⁴ Milosavljević S., n. d., str. 244-248.

²⁵⁵ Isto, str. 245.

realne pojave u potpunosti definisane operacionalnim određenjem predmeta istraživanja, kao i hipotezama i instrumentom istraživanja. Ovi modeli se uglavnom koriste u istraživanjima verifikatornog karaktera i u istraživanju političkih pojava, kao što je odnos stvarnog i normativno određenog sistema u pogledu njegove organizovanosti i institucionalnosti. Nasuprot njima, postoje otvoreni modeli koji omogućavaju dogradnju novih komponenata u model tokom samog istraživanja. Otvorenost modela najviše je izražena kroz instrumente, obradu i interpretaciju rezultata istraživanja. Primenjuju se u istraživanjima koja zahtevaju „viši stepen naučnog saznanja i čiji je karakter heuristički”.²⁵⁶

Kruti (čvrsti) modeli karakterišu se po tome što je veći broj činilaca jednoznačno određen, pa gubitak samo jednog činioca uzrokuje raspad čitavog modela. Zbog toga se ova vrsta modela primenjuje za određene situacije i ne može se primeniti na veoma složene predmete istraživanja. S druge strane, elastični modeli, koji su razvijeni sa manje detalja, služe za istraživanje složenih društvenih pojava, a prvenstveno njihove sadržine i suštine. Takvi modeli su neophodni prilikom istraživanja političkih odnosa, pri čemu se pola zi od mode la ide alnog i stre mi ka mode lu re alnog.

Retrospektivni modeli namenjeni su za misaonu rekonstrukciju prošlih situacija, korišćenjem raspoloživog fonda naučnog saznanja. Ovaj tip modela je naročito pogodan za istraživanje stavova o proteklim događajima, znanjima i slično, pa se često koristi u istorijskoj nauci, ili u političkoj istoriji. Prognostički model je izveden iz prošlosti i sadašnjosti, ali sadrži i dimenziju budućnosti. Po karakteru je dinamičan, otvoren i elastičan, te je pogodan za istraživanje ciljeva, planova i programa.

Za politikološka empirijska istraživanja naročito su značajna tri tipa modela vrednosni, normativni i realni (stvarni). Ova tipologizacija modela zasnovana je na kriterijumu „unutrašnjeg opšteg sadržaja predmeta modela”.²⁵⁷ Vrednosni modeli su neposredno izvedeni iz sistema vrednosti, ciljeva, načela i principa. Normativni modeli su izvedeni iz pravnih i drugih normi, dok su stvarni ili realni modeli izvedeni neposredno iz društvene ili političke stvarnosti. U politikološkim istraživanjima se ova tri modela najčešće koriste u određenoj kombinaciji.

Izvedeni modeli zasnivaju se na naučnom fondu saznanja iz prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Nasuprot tome, projicirani modeli su više proizvod intuicije i pretpostavki nego naučnog saznanja, pa su zbog toga najmanje definisani i najmanje pogodni za empirijska istraživanja.

Prema kriterijumu internosti, razlikuju se dva tipa modela interni i eksterni. Interni modeli su, u stvari, modeli strukture i oblika projekta i njihovih delova (postupaka i instrumenata, kontrole, selekcije, klasifikacije, korišćenja i interpretacije podataka). Eksterni modeli predstavljaju modele pojava predmeta istraživanja, odnosno modele sadržine. Pri tome, značajno je napomenuti da interni modeli ili modeli oblika mogu postati eksterni modeli, dok eksterni modeli ili modeli sadržine ne mogu da postanu interni modeli.

Polazeći od definicije modela kao „imitacije, prototipa ili projekcije“ nekog predmeta, S. Milosavljević i I. Radosavljević razlikuju tri osnovne vrste modela: 1) modele imitacije; 2) modele prototipove i 3) projektivne modele. Prvu vrstu modela čine oni kojima se uglavnom

²⁵⁶ Isto, str. 246.

²⁵⁷ Isto, str. 247.

predstavljaju realiteti društvene stvarnosti materijalne ili druge prirode. Druga vrsta modela prototipovi, predstavlja realitete sa bitnim karakteristikama i svojstvima koji će tek biti proizvedeni, dok se projekтивni modeli karakterišu predstavljanjem zamisli budućih realiteta.²⁵⁸

Pored navedene osnovne klasifikacije modela, pomenuti autori navode još dva kriterijuma prema kojima se modeli u političkim naukama mogu klasifikovati: 1) predmeti sadržaja modela, 2) složenost, svrha i ciljevi modela. Takođe, navode još dva kriterijuma koji su značajni za razlikovanje modela u društvenim naukama: 1) elastičnost ili otvorenost i 2) statičnost ili dinamičnost modela.²⁵⁹

Kada je reč o prvom kriterijumu, odnosno predmetu sadržaja modela, razlikuju se sledeće vrste modela: 1) modeli političkih sistema; 2) modeli političkih odnosa; 3) modeli političkih ponašanja; 4) modeli političke moći; 5) modeli političke vlasti; 6) modeli političkih organizacija i pokreta; 7) modeli političkih procesa; 8) modeli političkog grupisanja; 9) modeli političkih interesa i 10) modeli političke ideologije i orijentacionih vrednosti.²⁶⁰

Prema drugom kriterijumu klasifikacije, označenom kao ciljevi i svrha modela, razlikuju se dve vrste modela: naučnoistraživački i modeli koji nastaju na osnovu rezultata naučnog istraživanja. Prva vrsta modela koristi se isključivo radi sticanja naučnog saznanja, a druga vrsta u političkoj nauci ili praksi. Takvi modeli, prema mišljenju pomenutih autora, nastaju u akcionim i razvojnim istraživanjima.²⁶¹

Prema mišljenju B. Radenkovića i saradnika, za predstavljanje sistema koriste se sledeće vrste modela: mentalni (misaoni), verbalni, strukturni, fizički, analogni, matematički, simulacioni, računarski i razni drugi. Oni ih svrstavaju u dve grupe materijalne i simboličke modele (ma te ma tič ki, koncept tualni, računar ski, si mulacioni i dr.).²⁶²

Mentalni modeli su strukture koje, prema njihovom mišljenju, ljudski mozak neprekidno konstruiše kako bi bio u stanju da poveže niz činjenica sa kojima se čovek sreće, a potom na osnovu toga deluje. Takvi modeli omogućavaju, na primer, razumevanje fizičkog sveta, komunikaciju između ljudi i planiranje akcija.

Verbalni modeli su uglavnom proizvod mentalnih modela i predstavljaju njihov izraz u govornom jeziku, a uobičajeno se predstavljaju u pisanom obliku. Verbalni modeli spadaju u klasu neformalnih modela.

Fizički modeli predstavljaju umanjene modele realnog sistema koji se ponašaju na isti način kao i njihovi originali. Uglavnom se grade na osnovu teorije sličnosti.

Matematički modeli nastaju kada su veze između objekata modela opisane matematičkim (numeričkim) relacijama. Ti modeli pripadaju klasi apstraktnih modela. Pri formulisanju matematičkog modela polazi se od verbalnog modela koji se transformisanjem dovodi u stanje koje se može opisati matematičkim jezikom.

Konceptualni modeli stvaraju se na osnovu predstave o strukturi i logici rada sistema ili problema koji se modelira i prikazuju se u obliku čije je značenje precizno definisano. Njihov poseban značaj proističe iz činjenice da oni predstavljaju osnovu za izradu računarskih

²⁵⁸ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 265.

²⁵⁹ Isto, str. 267-268.

²⁶⁰ Isto, str. 267.

²⁶¹ Isto, str. 268.

²⁶² Radenković B. i saradnici, n. d., str. 3.

modela. Ovi modeli se često nazivaju i strukturni, budući da u grafičkom obliku ukazuju na strukturu (relativno stabilan odnos elemenata) posmatranog sistema.

Računarski (simulacioni) modeli su prikaz konceptualnih modela u obliku programa za računar. U tom obliku modeli postaju sredstvo kojim se može efikasno analizirati rad modela.

Saznajna uloga modela u savremenoj nauci je višestruka i ona se ogleda u sledećem: 1) model zamenjuje predmet istraživanja ili njegove delove koji posebno interesuju istraživača; 2) model služi za izvođenje jedne posebne vrste eksperimenta, a to je modalni eksperiment koji se sve više primenjuje u savremenoj nauci; 3) modelom se mogu realno predstaviti naučni pojmovi i teorije, čime se stvara mogućnost za njihovu praktičnu primenu i proveru; 4) upotreba modela predstavlja značajno sredstvo ne samo proveravanja već i uopštavanja naučnih stavova i teorija; 5) model i modelovanje imaju značajnu ulogu u naučnom predviđanju i 6) upotreba modela ima značajnu ulogu u naučnom objašnjenju pojava koje se istražuju.²⁶³

4.2. Pojam i vrste eksperimenata

Prilikom određivanja modalnog eksperimenta i njegove uloge u istraživanju društvenih pojava neophodno je da se nakon razmatranja pojma i vrste modela sagledaju pojam i vrste eksperimenata.

4.2.1. Pojam eksperimenta

Kada je reč o naučnom eksperimentu, kao osnovnoj i najznačajnijoj formi sticanja naučnog saznanja, B. Šešić pod njim podrazumeva „plansko, organizovano i metodsko proizvođenje i izvođenje ili samo menjanje pojavnih procesa, u cilju otkrića nepoznatih činjenica, svojstava i odnosa pojava, i u cilju proveravanja hipoteza o tim činjenicama i njihovim svojstvima“.²⁶⁴ Međutim, sa metodološko-tehničkog aspekta, eksperiment se posmatra kao „plansko posmatranje pojava, koje se veštački izazivaju u određenim povoljnim uslovima, s ciljem da se prouče odnosi između činilaca pojave“.²⁶⁵ Dakle, ovaj metod se svodi na naučno posmatranje, ali u precizno određenim i kontrolisanim uslovima.²⁶⁶ Njime se, prema mišljenju D. Mihajlovića, „izdvaja jedan od niza mogućih činilaca i variraju njegovi modaliteti uz praćenje promena na drugoj pojavi“.²⁶⁷ Takav odnos između ovih pojava smatra se odnosom uzroka i posledice.

Prema shvatanju S. Milosavljevića i I. Radosavljevića, eksperiment je način prikupljanja podataka neposrednim čulnim opažanjem, korišćenjem pomoćnih tehničkih sredstava ili bez njih.²⁶⁸ Mogućnosti njegovog korišćenja u društvenim, a naročito u političkim naukama uslovljavaju sledeći činioci: priroda predmeta istraživanja, razvijenost teorije i metodologije određene nauke i etički momenat. Pri tom, osnovnuteškoću u njegovoj primeni u društvenim naukama predstavljaju masovnost, disperzivnost, raznolikost i neponovljivost tih pojava.

²⁶³ Šešić B., Osnovi metodologije društvenih nauka (drugo izdanje), Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 118.

²⁶⁴ Šešić B., Osnovi metodologije društvenih nauka, Beograd, 1984, str. 243.

²⁶⁵ Kozić P., Metodologija naučnoistraživačkograda, Beograd, 1994, str. 36.

²⁶⁶ Međutim, eksperiment nije samo posmatranje pojava već i uticanje i čak izazivanje pojava (lab oratorijski).

²⁶⁷ Mihajlović D., Metodologija naučnih istraživanja, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1999, str. 161.

²⁶⁸ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 540.

4.2.2. Vrste eksperimenata

Postoje različiti kriterijumi za klasifikaciju eksperimenata. Jedan od njih je mesto izvođenja eksperimenata i, u odnosu na taj kriterijum, D. Mihajlović razlikuje sledeće vrste eksperimenata: 1) eksperiment u prirodnim uslovima; 2) eksperiment u laboratorijskim uslovima; 3) prirodni eksperiment; 4) eksperiment „ex post facto“ i 5) simulacioni eksperiment.²⁶⁹

Sa našeg stanovišta, najznačajniji je simulacioni eksperiment, koji se najčešće koristi u prognostičke svrhe. Ova vrsta eksperimenta izvodi se na taj način da se u njemu koristi mnoštvo poznatih podataka i više zamišljenih procena kako bi se formirala predstava o mogućoj situaciji ili pojavi.²⁷⁰ U ovoj vrsti eksperimenta uglavnom se koristi računar, pomoću kojeg se proveravaju brojni simulacioni modeli. Zbog nedovoljne pouzdanosti dobijenih podataka, ova vrsta eksperimenta zahteva naknadne provere.

Živan Ristić posebno razmatra dve vrste tzv. nacrtu eksperimentalnih istraživanja: a) eksperimentalni i b) kvaziekperimentalni nacrt. Shodno Kirkovom shvatanju eksperimentalnog nacrtu, Ristić pod ovom sintagmom podrazumeva „plan prema kojem se subjekti izlažu nivoima tretmana i analiziraju rezultati“.²⁷¹ Ova vrsta nacrtu veoma je podesna za proveravanje hipoteza o uzročnom odnosu između promenljivih, pri čemu je neophodno da se obezbede sledeći uslovi: 1) mogućnost upoređivanja; 2) manipulisanje nezavisnom promenljivom, odnosno mogućnost da se tzv. sistematska varijansa, koja potiče od nezavisne promenljive, učini najvećom mogućom; 3) nadziranje tzv. strane sistematske varijanse²⁷² i mogućnost uopštavanja nalaza na, istraživanjem neobuhvaćene, uslove i slučajeve.²⁷³

Kvaziekperimentalni nacrti razlikuju se od eksperimentalnih po tome što u njima nema mogućnosti za obrazovanje grupa ispitanika slučajnim procesom, već se za tu svrhu istraživanja uzimaju već obrazovane grupe, kao što su organizacione jedinice neke organizacije i slično. Kod kvaziekperimentalnih nacrtu razlikuju se nacrti vremenskih nizova i nacrti sa nejednakom kontrolnom grupom.²⁷⁴

Eksperiment, kao istraživačka metoda, najčešće se zasniva na korišćenju dve ujednačene grupe eksperimentalne i kontrolne, koje su na početku eksperimenta ujednačene prema određenom svojstvu koje interesuje eksperimentatora. Pri tome, eksperimentalna grupa se planski izlaže delovanju određenog faktora ili uticaja, dok kontrolna grupa svoj rad odvija u uobičajenim uslovima. Posle jednokratnog ili višekratnog izlaganja delovanju određenog faktora, eksperimentator preduzima ponovno merenje u obe grupe, a eventualna (značajna) razlika koja se pojavljuje u merenju određenog svojstva između eksperimentalne i kontrolne grupe pripisuje se delovanju eksperimentalnog faktora.

Kada je reč o društvenim i političkim naukama, eksperimenti se dele na dve grupe prave i kvaziekperimente. Prvu grupu čine laboratorijski i eksperiment u prirodnim uslovima, a drugu grupu prirodni, ex post facto eksperiment i simulacija, odnosno modalni

²⁶⁹ Mihajlović D., n. d., str. 162.

²⁷⁰ Isto, str. 163.

²⁷¹ Ristić Ž, O istraživanju, metodu i znanju, Institut za pedagoško istraživanje, Beograd, 1995, str. 319.

²⁷² „Svrha nadziranja tzv. strane sistematske varijanse jeste da se odstrane alternativna objašnjenja nalaza o odnosu nezavisne i zavisne promenljive dobijenog eksperimentom“, Isto, str. 322.

²⁷³ Isto, str. 319 i 320.

²⁷⁴ Isto, str. 344.

eksperiment.²⁷⁵

Laboratorijski eksperiment se najređe koristi u političkim naukama i najteže ga je izvesti. Eksperiment u prirodnim uslovima moguće je izvesti korišćenjem dve grupe eksperimentalne i kontrolne. Mogućnosti izvođenja prirodnog eksperimenta su mnogo veće, ali se ne može tvrditi da je to i ekonomičnije od prethodne vrste eksperimenta. Ex post facto eksperiment predstavlja rekonstrukciju društvene pojave na osnovu raspoloživih podataka i uz primenu statističke metode. Međutim, ova istraživanja po svojoj verovatnoći i pouzdanosti imaju veoma ograničenu vrednost. Simulacioni metod može da se primeni kao oblik ex post facto eksperimenta ili prognostičkog eksperimenta. Ovaj eksperiment izvodi se na taj način da se u njemu koristi mnoštvo već poznatih podataka ili naučno zasnovanih procena kao važećih podataka o svojstvima neke pojave, pa se najčešće korišćenjem kompjutera ti podaci stavljaju u pretpostavljene funkcije i odnose i na taj način se formira predstava o mogućoj situaciji i ponašanju. Simulacija, prema mišljenju S. Milosavljevića i I. Radosavljevića, u suštini predstavlja oblik modalnog eksperimenta.

Prilikom primene simulacionog modeliranja ne može se dobiti rešenje u analitičkom obliku, u kojem su zavisne promenljive funkcije nezavisnih promenljivih, već se rešenje problema dobija eksperimentisanjem nad modelom. U vezi s tim, u literaturi se često srećemo sa pojmom simulacioni eksperiment, koji služi da se prikupe određene informacije o sistemu, budući da bi dobijanje tih informacija putem eksperimenta nad realnim sistemom bilo suviše neracionalno. Informacije dobijene tim postupkom kasnije se „transformišu u odluke značajne za upravljanje realnim sistemom koji je predmet simulacionog modeliranja“.

Kada je reč o simulacionom eksperimentu, treba istaći da se kao rezultat dobija „skup tačaka, tj. vrednosti zavisnih promenljivih za pojedine vrednosti nezavisnih promenljivih (vreme)“. Nezavisne varijable ili promenljive modela su takvog karaktera da se kao rezultat tog eksperimenta dobija više različitih vrednosti zavisnih promenljivih za istu vrednost nezavisnih promenljivih. Zbog toga je neophodno da se prilikom planiranja i analize simulacionih eksperimenata primenjuje statistički pristup.²⁷⁶

4.3. Osnovni model u modalnom eksperimentu

Metoda modelovanja, kao opštenaučna metoda, je teorijsko-empirijska metoda i u njenoj osnovi su osnovne metode tipologizacije, apstrakcije i konkretizacije. Međutim, pri modelovanju, kao i u primeni modalnog eksperimenta, koriste se i ostale osnovne metode.

Kada je reč o modalnom eksperimentu, on može da ima dvojako značenje, odnosno da bude empirijski i praktičan, s jedne, i teorijski i misaoni, s druge strane. Sintagma „misaoni eksperiment“ sadrži jednu protivrečnost, koja se ogleda u tome daje eksperiment prvenstveno empirijska metoda i da su bitne karakteristike eksperimenta vezane upravo za „praktično ponašanje u proizvođenju određenog rezultata“.²⁷⁷ Međutim, ova protivrečnost može da se objasni na sledeći način: prvo, zamišljeni i verbalno predstavljeni model proverava se praktičnim eksperimentom; drugo, model je označen samo u osnovnim crtama, pa se eksperimentom ili kvazieksperimentom izgrađuje i razvija model i, treće, postoji misaoni

²⁷⁵ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 542 i 543.

²⁷⁶ Radenković B. i saradnici, n. d., str. 15.

²⁷⁷ Milosavljević S., Radosavljević I., n. d., str. 271.

model koji je teorijski zasnovan i u praksi primenjen.²⁷⁸

Saznajna moć modalnog eksperimenta je velika i u teorijskim i u empirijskim istraživanjima. Pri tom je bitan uslova za pravilno i uspešno izvođenje modalnog eksperimenta odgovarajuće predstavljanje modela. Kada su u pitanju društvene i političke nauke, veoma je značajno da se formiraju „standardni termini i pojmovi, znaci i simboli naučnoistraživačkog fonda“, koji će obuhvatati odgovarajuće postulativne i aksiomske postavke, kao i pravila postavljanja i korišćenja modalnog eksperimenta. U vezi s tim, S. Milosavljević i I. Radosavljević navode dve grupe pravila. Prvu grupu čine pravila komunkabilnosti i realističnosti modela, a drugu grupu odnosi se na ograničenost modela, koja se izražava kroz njegovu pojednostavljenost i parcijalnost, kao i relativno i ograničeno važenje.²⁷⁹

Modalni eksperiment odvija se na već izgrađenom modelu. To je viši oblik i posebna vrsta veštačkog eksperimenta, koji se odlikuje višim stepenom stvaralaštva. Osnovne karakteristike modalnog eksperimenta su sledeće: izvodi se na modelu, na kojem je u izvesnoj meri realizovana i praktično predstavljena teorija čije se hipoteze proveravaju pomoću modalnog eksperimenta; omogućava istraživanje određenih pojava u strogo utvrđenim uslovima, koje eksperimentator, pored variranja, može i da kontroliše; omogućava ne samo variranje uslova eksperimenti sanja nego i kombinovanje tih uslova, čime se stvaraju mogućnosti za izvođenje novih eksperimenata; omogućava praktična istraživanja određenih pojava u tzv. čistom obliku, tj. izdvojenih iz kompleksnih pojava u kojima se javljaju pojave koje istražujemo; ima veoma široku oblast primene.²⁸⁰

Osnovna karakteristika modalnog eksperimenta jeste da se, polazeći od konstruisanog modela, procesom mišljenja dolazi do novog modela. Pri tom čitav proces mišljenja sadrži sledeće činioce: opažanje, predstavljanje i saznanje.

Polazeći s tog stanovišta, postoje bar dve vrste modela: misaoni i praktični. U okviru prve grupe (misaoni modeli), za nas su najvažniji projektovani modeli. To su modeli događanja stvari, procesa, situacije, ponašanja koji govore šta će nastati, ili šta nastaje. Specifična podvrsta te grupe modela jesu planovi. Druga grupa modela su praktični modeli. To su realizovani modeli koji su proizašli iz modela zamisli.²⁸¹

Svaki modalni eksperiment je istovremeno sistem (misaoni, praktični ili kombinovani) sa najmanje četiri podsistema: 1) podsistemom obaveštavanja; 2) podsistemom odlučivanja; 3) podsistemom organizovanja i 4) podsistemom izvršavanja odluka.

Kada je reč o modalnim eksperimentima, postavlja se pitanje u vezi sa kojim modelima možemo izdvojiti modalne eksperimente. Drugim rečima, da li su modalni eksperimenti empirijski, teorijski ili kompromisni.

Posebna vrsta modalnog eksperimenta je kvazieksperiment. Taj kvazieksperiment se tretira kao analiza ili proučavanje (korišćenjem celog skupa, međusobno povezanih osnovnih metoda). Svaki modalni eksperiment je istovremeno proces: a) selekcije; b) variranja i v)

²⁷⁸ Isto, str. 272.

²⁷⁹ Isto, str. 273.

²⁸⁰ Šešić B., Opšta metodologija, str. 25.

²⁸¹ Struktura modela zamisli sastoji se od: 1) početne ideje koju čine: opažanje, osećanje i obaveštenje i 2) konstatacije: kao istinito ili ne istinito sa znanje. Ta konstatacija mora se sastojati od: a) saznanja; b) pretpostavki o funkcionisanju modela; v) sadržine i formi modela; g) mesta i uloge u sistemu (poretku) i d) odnosa sa okruženjem.

vrednovanja. U suštini, svaki modalni eksperiment je razvijena procedura dokazivanja i opovrgavanja, koja uglavnom ima tri faze: prva faza sadrži tezu ili osnovnu (početnu) zamisao; u drugoj fazi izlažu se pozitivni i negativni argumenti, koji podrazumevaju selekciju, variranje i vrednovanje, a treća faza obuhvata konstituisanje valjanog sistema modela.

Strukturu modalnog eksperimenta čine sledeći činioци.

Prvi činilac su uslovi u kojima pojava nastaje i egzistira.

Drugi činilac su subjekti koji ocenjuju uslove i koji imaju određene osobine i određeni odnos prema uslovima.

Treći činilac je veza između subjekta i uslova u čijoj su osnovi motivi, interesi, želje, namere, težnje zbog kojih se razvijaju određene delatnosti.

Četvrti činilac su aktivnost, ponašanje, delanje subjekata u tim uslovima i u izmenjenim uslovima, radi ostvarivanja ciljeva i kroz koje se ostvaruju određeni odnosi i veze.

Peti činilac su metodi i sredstva koji se pri tome koriste i koji se jasno i svrsishodno ugrađuju u mogući sistem.

Kada je reč o odnosu simulacije sa modalnim eksperimentom, može se zaključiti da je simulacija samo jedna od procedura dokazivanja i opovrgavanja kod modalnog eksperimenta, korišćenjem računara ili na drugi način.

4.4. Simulacija kao tehnika izvođenja modalnog eksperimenta

Pre razmatranja simulacija, kao tehnika izvođenja modalnog eksperimenta, neophodno je da se najpre utvrde pojam, cilj, značaj simulacije i osnovne karakteristike simulacionih modela.

4.4.1. Pojam, cilj i značaj simulacije

Model se opisuje ili definiše na različite načine analitički, numerički ili eksperimentom. Kada se za to koristi eksperiment, onda se taj proces najčešće naziva simulacija.²⁸² Reč simulacija u svakodnevnoj upotrebi može da označi veći broj različitih aktivnosti, ali se u nauci pod ovim pojmom najčešće podrazumeva „proces izgradnje apstraktnih modela za neke sisteme ili podsisteme realnog sveta i obavljanje većeg broja eksperimenata nad njima“.²⁸³

Cilj simulacije, prema mišljenju B. Radenkovića i saradnika, jeste da „proučimo ponašanje sistema koji simuliramo, ali i da ustanovimo kako bi se isti sistem ponašao kada bi na njega delovao neki drugi skup promenljivih okolnosti (ulaznih veličina i parametara)“.²⁸⁴

Prednost simulacionih modela u odnosu na analitičke u tome je da se kod analitičkih modela sveukupno ponašanje sistema razmatra direktno, dok simulacioni modeli prikupljaju podatke o promenama stanja sistema i izlaza fokusirajući se na ponašanje individualnih komponenti sistema.²⁸⁵

²⁸² Hornby A. S., н. д., стр. 1384. Pod odrednicom simulation podrazumeva se i situacija u kojoj je određeni skup uslova stvoren veštački s ciljem prime neproučenog ili doživljenog, npr. simulacija na kompjuteru, simulacioni model.

²⁸³ Isto, str. 8.

²⁸⁴ Isto, str. 14.

²⁸⁵ Schmidt, prema Radenković, B. i saradnici, n. d., str. 14.

4.4.2. Osnovne karakteristike simulacionih modela

Radi racionalnog korišćenja simulacionih metoda i tehnika, neophodno je poznavati njihove prednosti i nedostatke.

Osnovne prednosti korišćenja simulacije, koje se navode u literaturi koja se bavi ovim problemima, jesu: simulacione metode se lakše primenjuju od analitičkih; kod simulacionih modela generisani podaci mogu da se koriste za analizu bilo koje merljive veličine, dok se kod analitičkih modela može izračunati samo ograničeni broj merljivih karakteristika sistema; simulacioni podaci o činiocima sistema su mnogo jeftiniji od podataka o realnom sistemu; simulacioni model se može višestruko koristiti za analizu sistema; pomoću simulacionog modela mogu da se rešavaju složeni dinamički problemi sa slučajnim promenljivim, koje su nedostupne matematičkom modelovanju.²⁸⁶

Kada je reč o nedostacima, B. Radenković i saradnici, na osnovu razmatranja više stranih autora, navode sledeće nedostatke korišćenja simulacije: simulacioni modeli za digitalne računare mogu biti skupi i zahtevati značajno vreme za izgradnju modela i njegovu validaciju; izvođenje eksperimenta zahteva korišćenje dosta vremena i kapaciteta memorije računara; da bi se dobio odgovarajući uzorak rezultata simulacije, neophodno je izvesti veći broj simulacionih eksperimenata, što znatno povećava vreme i kapacitet memorije računara; vrednovanje modela je dosta složeno i često zahteva dodatno izvođenje eksperimenata i za pravilno korišćenje ove simulacione metode neophodno je poznavanje ostalih metoda i instrumenata.²⁸⁷

4.4.3. Vrste simulacionih modela

U knjizi „Računarska simulacija“ srećemo dva osnovna načina podele simulacionih modela: prvi je prema vrsti promenljivih u modelu a drugi prema načinu na koji se stanje u modelu menja u vremenu. Zato postoje deterministički i stohastički, s jedne, i diskretni i kontinualni modeli, s druge strane.²⁸⁸

Deterministički modeli su oni čije se ponašanje može predvideti, odnosno u kojima je novo stanje sistema u potpunosti određeno prethodnim stanjem. Stohastički modeli su oni čije se ponašanje ne može unapred predvideti, ali se mogu odrediti verovatnoće promena sta nja si ste ma.

Diskretni modeli karakterišu se time da se stanje sistema menja samo u pojedinim tačkama u vremenu (nema kontinualne promene stanja), a takve promene stanja nazivaju se događaji. U kontinualnim modelima promenljive stanja menjaju se kontinualno u vremenu.

Prema B. Radenkoviću i saradnicima, postoje četiri osnovne vrste simulacionih modela, koji se razlikuju prema pristupu modeliranju i klasi problema koji se rešava, s jedne, i prema tehnikama modeliranja i simulacije koje su za njih razvijene, s druge strane. To su: 1) Monte Karlo (MopGe Saglo) simulacija; 2) kontinualna simulacija; 3) simulacija diskretnih događaja i 4) mešovita, kontinualnodiskretna simulacija. Osim Monte Karlo simulacije, koja je statička, sve ostale vrste su dinamičke. U Monte Karlo simulaciji tretman slučajnih

²⁸⁶ Radenković B. i saradnici, n. d., str. 19 i 20.

²⁸⁷ Isto, str. 20.

²⁸⁸ Isto, str. 26 i 27.

događaja i generisanje slučajnih vrednosti bliski su onom iz simulacije diskretnih događaja.²⁸⁹

Razlikujemo sledeće tipove primene Monte Karlo simulacije: deterministički problemi koje je teško ili skupo rešavati; složeni fenomeni koji nisu dovoljno poznati i statistički problemi koji nemaju analitička rešenja.

Pomoću kontinualne simulacije rešavaju se dve osnovne grupe problema: 1) problemi koji su detaljno opisani i koji se opisuju diferencijalnim jednačinama (problemi iz fizike, biologije i inženjerstva) i 2) problemi koji nastaju opisom veoma složenih sistema, u kojima se niz elemenata sistema redukuje na manji broj komponenata i u kojima se promene u sistemu aproksimiraju konstantnim brzinama promene (problemi iz područja društvenih nauka i ekonomije).

Tipovi kontinualnih simulacionih modela su: 1) modeli koji se opisuju običnim diferencijalnim jednačinama; 2) modeli koji se opisuju sistemima parcijalnih diferencijalnih jednačina i 3) modeli dinamike sistema (System Dynamics).

Mešovita simulacija omogućava integrisanje kontinualnih i diskretnih elemenata sistema. Veza između diskretnog i kontinualnog pristupa postiže se uvođenjem dva tipa događaja: vremenskih događaja događaji koje generiše mehanizam upravljanja događajima, i događaja stanja događaji koje aktivira mehanizam pomaka vremena sa konstantnim prirastom, čiji je vremenski interval mali.

Tip simulacionog modela najčešće se bira tako da bude jednak tipu originalnog sistema. Drugi važan činilac za izbor tipa simulacionog modela jeste cilj simulacione studije, a treći činilac odnosi se na sposobnost samog istraživača da pronađe adekvatnu apstrakciju sistema za rešavanje određenog problema.

Zavisno od vrste simulacionog modela, varijable ili promenljive simulacionog modela mogu da se menjaju na jedan od četiri načina: kontinualno u kontinualnom vremenu, diskretno u kontinualnom vremenu, diskretno u diskretnom vremenu i kontinualno u diskretnom vremenu. Kakve će se promenljive koristiti, to zavisi od situacije koja se modelira, od svrhe modela, računara (analogni, digitalni ili hibridni), simulatora i samog simulacionog jezika. Kod složenih modela u većoj meri koriste se promenljive koje uzimaju vrednosti iz diskretnog skupa i u diskretnoj vremenskoj osnovi. Za modele kod kojih se promene vrednosti promenljivih stanja dešavaju u diskretnim vremenskim trenucima trajanje simulacije zavisi od izabranog vremenskog koraka, tj. od izabrane vremenske jedinice. Vremenski korak može da bude konstantan ili promenljiv.²⁹⁰

4.4.4. Računarska simulacija

Usko povezan sa ovom vrstom eksperimenta je i pojam računarske simulacije, jer se ona zasniva na ideji eksperimentisanja sa modelom realnog sistema na računaru u toku određenog vremena. Računarska simulacija je proces rešavanja problema koji se tiče predviđanja i određivanja budućih stanja realnog sistema na osnovu proučavanja računarskog modela tog sistema.²⁹¹

Kao što je istaknuto, model, kao i svaki realni sistem, ima svoje objekte, koji se opisuju

²⁸⁹ Isto, str. 27.

²⁹⁰ Radenković B. i saradnici, n. d., str. 36.

²⁹¹ Widman i Loparo, prema Radenković B., i saradnici, n. d., str. 14.

atributima ili promenljivim. On je apstraktni prikaz sistema i daje njegovu strukturu, njegove komponente i njihovo uzajamno delovanje. Budući da se za simulaciju najčešće koristi računar, pod računarskom simulacijom može se podrazumevati „skup instrukcija (program) koji služi da se generiše ponašanje simuliranog sistema (vremenska serija vrednosti promenljivih simuliranog sistema)“.²⁹²

Dakle, modelovanje je proces kojim se uspostavlja veza između realnog sistema i modela, dok je računarska simulacija proces koji uspostavlja relaciju između modela i računara. Za ovaj proces korišćen je programski jezik JAVA, uz podršku fazi logike.

4.4.5. Faze simulacionog procesa

Prilikom simulacionog modeliranja postoje određene faze ili postupci čiji broj i redosled zavise od svake konkretne situacije. Međutim, neki autori definišu nekoliko faza za veći skup problema koji se rešavaju ovom metodom. Na primer, Lou i Kelton navode deset faza simulacionog procesa.²⁹³

- 1) definicija cilja simulacione studije,
- 2) iden ti fi ka ci ja si ste ma,
- 3) prikupljanje podataka o sistemu i njihova analiza,
- 4) izgradnja simulacionog modela,
- 5) izgradnja simulacionog programa,
- 6) verifikacija simulacionog programa (testiranje simulacionog programa prema postavkama simulacionog modela pojedinačne procedure, generisanje slučajnih promenljivih, povezivanje procedura),
- 7) vrednovanje (validacija) simulacionog modela (ispitivanje da li simulacioni model adekvatno predstavlja stvarni sistem ispi ti vanjem podudar nosti iz la za mode la i realnog sistema, analizom rezultata koju vrše eksperti),
- 8) planiranje simulacionih eksperimenata i njihovo izvođenje,
- 9) analiza rezultata simulacionog eksperimenta i
- 10) zaključci i preporuke.

Struktura simulacionog procesa je takve prirode da je moguć i povratak na prethodne korake, zavisno od prethodno dobijenih rezultata.

4.4.6. Simulacija društvenih pojava

Kada je reč o primeni simulacije društvenih pojava, Harold Gueckov u članku „Simulacija kao izrada modela“, koju svrstava u pomoćna sredstva za razvoj teorija, smatra da simulacija predstavlja jedan od više različitih načina izrade modela o delovanju društvenih sistema. On smatra da je to heuristički postupak koji zahteva veću jasnoću formulacije nego što je to slučaj kod nekih matematičkih modela. Zbog toga je neophodno da se varijable utvrde dosta precizno i da se što adekvatnije odredi njihov međusobni odnos. Sledeći neophodan uslov za izradu operativno izvodljivog modela jeste da se odabere ograničeni broj ključnih varijabli, kako bi istraživači bili u stanju da taj model „primene, a da on ipak ostane verna, iako

²⁹² Radenković B. i saradnici, n. d., str. 10.

²⁹³ Law i Kelton, prema Radenković B. i saradnici, n. d., str. 21-24.

smanjena, kopija originala koji se simulira“.²⁹⁴ To se, prema mišljenju Gueckova, postiže na taj način da se čitav skup varijabli predstavi ograničenim skupom prototipskih varijabli, kao i da se specifikuju uzajamni odnosi između varijabli.

On napominje da jedan od problema sa kojim se suočavamo prilikom simulacije sa tzv. živim odlučiocima jeste pitanje „do koje mere je simulacija prestala da bude simulacijom i postala primerom samih tih 'pojava'“, odnosno „do koje mere model pojave prelazi u samu pojavu“. Međutim, on smatra da važnost ovog pitanja prestaje onog trenutka „kad modeli dobijeni simulacijom predvide važne crte stvarnih sistema“ društvenih pojava, pa tada ta razlika postaje beznačajna.²⁹⁵

Simulacija odnosa između nacija, prema mišljenju Gueckova, predstavlja „smanjen i pojednostavljen operativni model odnosa među društvenim jedinicama, izveden uz pomoć simboličkih i imitativnih sastavnih delova“.²⁹⁶ Ova definicija mogla bi da se primeni i na simulaciju odnosa između podsistema sektora bezbednosti, u kojima ključnu ulogu ima ljudski faktor povezan sa znanjem i tehnologijom.

Kao i kod simulacija određenih matematičkih modela, prilikom razrade simulacije društvenih situacija neophodno je da se odaberu određena svojstva sistema u celini, kao i njegovih podsistema. Pri tom se moraju specifikovati jedinice i njihovi međusobni odnosi, koji na početku odvijanja procesa simulacije mogu imati izvestan stepen apstrakcije i uopštenosti, a u toku samog procesa mogu se unositi ispravke koje će model učiniti adekvatnijim.

4.5. Primena metode modelovanja u istraživanju sistema bezbednosti

Primena modalnog eksperimenta u istraživanju potencijalnog sistema bezbednosti stalno je aktuelna. Za političke nauke, s obzirom na evidentne reformske procese u oblasti bezbednosti i politikološka razmišljanja u vezi sa tim, sticanje jednog celovitog uvida u potencijalni sistem bezbednosti države sa politikološko-metodološkog aspekta ima primarni značaj. Naučno je evidentno i u praksi očigledno da sistem bezbednosti, kao i svaki društveni sistem i podsistemi unutar njih, nužno sadrži odredbe opšteg, posebnog i pojedinačnog. Upravo razlike u okvirima opšteg zahtevaju uvažavanje posebnosti i specifičnosti u istraživanju pojedinih podsistema potencijalnog sistema bezbednosti države. To je logičko-metodološka i teorijska paradigma koja je naglašeno prisutna i u razmatranju potencijalnog sistema bezbednosti Republike Srbije, uz korišćenje modalnog eksperimenta kao nužnog metoda i tehnike istraživanja. Stoga je modalni eksperiment određen kao početni osnovni model koji u istraživanju potencijalnog sistema bezbednosti omogućava jedinstvo teorije i prakse na višem nivou, odnosno omogućava da aksiomatski opšti teorijski postupci nalaze svoju praktičnu primenu i proveru u praksi, to jest u prirodnoj, naučnoj i društvenoj dimenziji. Otuda primena modalnog eksperimenta u istraživanju potencijalnog sistema bezbednosti ima poseban naučni značaj.

Međutim, metoda modelovanja, a time i modalni eksperiment, ima i izvesnih ograničenja

²⁹⁴ Guetzkow H., Примјена симулације у проучавању односа међу нацијама, у: Новосел Павле, Политичка знаност – методе (уводна студија и изабрани текстови), стр. 576.

²⁹⁵ Isto, str. 577.

²⁹⁶ Isto, str. 571.

saznajnih mogućnosti. Ta ograničenja su naročito pri tome da li kom pri mene metode modelovanja u oblasti društvenih pojava, jer ma koliko da je adekvatan model društvene pojave, uvek je, manje ili više, zbog svoje apstrakcije, samo približno adekvatan stvarnosti. Zbog toga se opravdano postavlja pitanje da li se postojećim vrstama modela mogu adekvatno modelovati društvene pojave, uzete u celini. Prema mišljenju B. Šešića, bez korišćenja dijalektičke logike i izgradnje dijalektičkih modela to nije moguće.²⁹⁷

Imajući u vidu da model predstavlja jednu vrstu apstrakcije realnog sistema, pri čemu se u njemu zadržavaju samo one karakteristike realnog sistema koje su bitne za svrhu njegovog izučavanja, nivo apstrakcije utiče na validnost modela. Problem validacije modela javlja se u svakom procesu modeliranja, a proističe iz činjenice da je model uvek pojednostavljeni pogled na realni sistem koji je predmet posmatranja. Suviše složeni ili savršeni modeli, koji imaju sposobnost da za isti skup ulaznih veličina proizvode iste izlazne vrednosti kao i realni sistemi, čak i ako su ostvarivi, po pravilu su preskupi i neadekvatni za eksperimentisanje. S druge strane, suviše pojednostavljeni modeli ne odslikavaju na pravi način posmatrani sistem, a rezultati koji se dobijaju njihovom primenom mogu da budu neadekvatni i pogrešni. Stoga je, opredeljujući se za nivo apstrakcije u posmatranju realnog sistema, potrebno u određenom trenutku povući granicu u realnom sistemu, i to tako dajući model što vernije odslikava posmatrani sistem, ali i da, s druge strane, njegova složenost ne bude ograničavajući faktor.²⁹⁸

²⁹⁷ Šešić B., Osnovi metodologije društvenih nauka (drugo izdanje), str. 121.

²⁹⁸ Radenković B. i saradnici, n. d., str. 2.

XVII SISTEM BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

Sistem bezbednosti Republike Srbije čine: sistem odbrane (vojska), policija, službe bezbednosti, civilna zaštita, privatna bezbednost, ostale državne oružane organizacije i službe civilne sigurnosti.

1. SISTEM ODBRANE

Kao veoma značajan činilac ukupnog sistema bezbednosti države biće obrađeni: pojam, ciljevi, zadaci, načela funkcionisanja, organizacioni i akcioni aspekti sistema odbrane. Vojska je detaljno analizirana, kako zbog svoje uloge u društvu tako i u realizovanju mikromodela simulacije, odnosno, primera za makrosimulaciju u izvođe nju modal nog eks perimen ta.

1.1. Pojam sistema odbrane

U svrhu prevencije i odgovora na savremene izazove, rizike i pretnje, Republika Srbija organizuje odbranu. Strategijski koncept odbrane, usklađen sa ljudskim potencijalom i materijalnim resursima Republike Srbije, razvijen je u celovit i kompleksan sistem odbrane.

Sistem odbrane čini skup podсистема koji se nalaze u međusobnoj interakciji i koji funkcionišu po određenim zakonitostima ili načelima. U skladu sa klasifikacijom sistema, organizacioni sistem čine ljudi i sredstva (biološki i tehnički podsystemi) udruženi radi ostvarenja nekog cilja.

Sistem odbrane Republike Srbije, kako je dat u Strategiji odbrane, je ste organizacioni sistem i sadrži najbitnije osnovne podsysteme koji jedan sistem determinišu: ciljevi, zadaci, činioici, načela funkcionisanja, upravljanje i rukovođenje. Tako je u Strategiji odbrane Republike Srbije utvrđeno da sistem odbrane čine međusobno povezani podsystemi države Srbije u funkciji zaštite i odbrane njenih vitalnih državnih i nacionalnih interesa.

Odbrana Republike Srbije ostvaruje se angažovanjem raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa, a obezbeđuje upotrebom Vojske Srbije i drugih snaga odbrane na zaštiti suverenosti, nezavisnosti, teritorijalne celovitosti i bezbednosti.²⁹⁹

Osnovni cilj odbrane jeste odvracanje od napada i suprotstavljjanje vojnim i nevojnim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti zemlje i zaštita građana, materijalnih dobara i životne sredine.³⁰⁰

Odbrana zemlje se ostvaruje:³⁰¹

- 1) organizovanjem i pripremanjem subjekata odbrane za izvršavanje zadataka u ratnom i vanrednom stanju;
- 2) preduzimanjem mera i radnji za rad subjekata odbrane i za upotrebu Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u ratnom i vanrednom stanju, do konačnog otklanjanja ili prestanka opasnosti za zemlju;
- 3) preduzimanjem mera i aktivnosti na zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih dobara i životne sredine u ratnom i vanrednom stanju;

²⁹⁹ Isto (član 2, stav 1)

³⁰⁰ Isto (član 2, stav 3)

³⁰¹ Isto (glava 1, član 5)

4) učešćem u multinacionalnim operacijama.

Odbrana Republike Srbije spro vodi se je din stvenim si ste mom organizovanja priprema građana, državnih organa, organa autonomnih pokrajina, organa jedinica lokalne samouprave, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika za izvršavanje zadataka odbrane u ostvarivanju i očuvanju bezbednosti Republike Srbije i njenih građana.

Odbrana Republike Srbije spro vodi se samostalno, a može se sprovoditi i u saradnji sa drugim državama u okviru institucija sistema nacionalne, regionalne i globalne bezbednosti.

U Zakonu o odbrani³⁰² navedeno je da je sistem odbrane deo sistema nacionalne bezbednosti i jedinstven oblik organizovanja i pripremanja za izvršenje zadataka odbrane, sprovođenja mera iradnji zarad građana, državnih organa, privrednih društava i drugih pravnih lica za upotrebu Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u ratnom i vanrednom stanju.

Osnovna uloga sistema odbrane jeste zaštita vitalnih bezbednosnih i odbrambenih interesa Republike Srbije, utvrđenih kao:

1. odbrana Republike Srbije;
2. pristupanje programu Partnerstvo za mir, EU i drugim međunarodnim organizacijama i institucijama;
3. saradnja sa međunarodnim organizacijama i institucijama;
4. izgradnja poverenja, bezbednosti i stabilnosti u regionu i
5. sprovođenje Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN o KiM.

Bitna odrednica sistema odbrane Republike Srbije jeste da se on nalazi pod demokratskom i civilnom kontrolom. To je jedan od zahteva i standarda koji je prisutan u svim razvijenim zemljama, susednim i zemljama u tranziciji.

1.2. Ciljevi i zadaci sistema odbrane

Pri analizi bilo kojeg organizacijskog sistema polazi se od njegovih ciljeva i zadataka, što je slučaj i sa sistemom odbrane.

Ciljevi sistema odbrane Republike Srbije, u važećoj Strategiji odbrane, utvrđeni su sledećim redosledom:

- 1) odbrana i zaštita vitalnih bezbednosnih i odbrambenih interesa Republike Srbije,
- 2) aktivan doprinos očuvanju mira i razvijanju povoljnog bezbednosnog okruženja i
- 3) razvijanje i unapređivanje partnerskih odnosa sa odgovarajućim institucijama sistema kolektivne bezbednosti u susednim i drugim državama.

Zadaci sistema odbrane su: izgradnja sistema odbrane sposobnog da odgovori na sadašnje i buduće izazove, rizike i pretnje bezbednosti u miru i ratu; efikasno upravljanje odbranom; stabilno funkcionisanje sistema odbrane prema raspoloživim resursima i mogućnostima za logističku podršku; dostizanje interoperabilnosti sa sistemima odbrane država uključenih u evropske i evroatlantske bezbednosne integracije; saradnja sa državama članicama PzM, NATO-a i drugim državama i savezima i reforma sistema odbrane.

U mnogim strategijama odbrane stranih država ciljevi i zadaci odbrane definišu se i opisno. Na primer, i u našoj Strategiji odbrane ciljevi odbrane mogli bi se utvrditi opisno i na

³⁰² Isto (glava 1, član 4-1)

sledeći način: razvijati i unapređivati partnerske odnose sa institucijama kolektivne bezbednosti, te aktivnim doprinosom očuvanju mira i razvijanju povoljnog bezbednosnog okruženja zaštititi i odbraniti vitalne bezbednosne i odbrambene interese Republike Srbije. Da bi se tako okarakterisani ciljevi ostvarili, neophodno je da sistem odbrane realizuje sledeće zadatke: izgradi racionalan i održiv sistem odbrane, koji će moći efikasno da se suprotstavi sadašnjim i budućim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti Srbije, u miru i ratu, da sistem stabilno funkcioniše, da se njime efikasno upravlja, da dostiže potrebnu interoperabilnost sa kolektivnim sistemima odbrane radi efikasne saradnje sa članicama PzM, NATO i drugim sistemima kolektivne bezbednosti.

1.3. Načela funkcionisanja sistema odbrane

Načelima funkcionisanja se usmerava, orijentiše i izražava težnja ka maksimalnoj efikasnosti u funkcionisanju i stabilnosti sistema odbrane.

U teorijskim izvorima navode se sledeća načela funkcionisanja sistema odbrane: sveobuhvatnost, jedinstvo, operativnost, kooperativnost, interoperabilnost, efikasnost, elastičnost, savremenost, profesionalnost, transparentnost i dovoljnost.

Sveobuhvatnost, posmatrano u najširem smislu, podrazumeva dva aspekta: (1) da je sistem odbrane proučio i utvrdio sve ključne izazove, rizike i pretnje bezbednosti, sa jedne, i (2) da je obuhvatio sve neophodne podsisteme za svoje funkcionisanje, da bi se predupredili i eliminisali izazovi, rizici i pretnje bezbednosti, sa druge strane. Potrebno je prvo utvrditi izazove, rizike i pretnje, a onda im „dodeliti“ snage koje će im se suprotstaviti. U užem smislu, sveobuhvatnost podrazumeva dedukciju sistema na njegove funkcionalne i strukturne delove. Odnosno, jasno se moraju precizirati funkcije (zadaci) koje će sistem da izvršava, a onda tim funkcijama (zadacima) dodeliti snage koje će ih izvršavati, obezbeđivati i njima upravljati.

Sadašnje uspostavljanje sistema odbrane Republike Srbije kao samostalne države ima karakteristike centralizovanog sistema u suprotstavljanju vojnim (oružanim) i nevojnim (neoružanim) oblicima ugrožavanja bezbednosti. Okružena je državama od kojih je većina u Evropskoj uniji i NATO-u. Naša zemlja je u Partnerstvu za mir, opredeljena za vojnu neutralnost. To su bitni činioci koji utiču na uspostavljanje sistema odbrane.

Jedinstvo, kao načelo, u najširem smislu trebalo bi razumeti kao nedvosmisleno utvrđen sistem za bilo koji deo teritorije Republike Srbije. Imajući u vidu činjenicu o odsustvu teritorijalnog integriteta i suvereniteta na delu teritorije KiM, ovo načelo ima futuristički karakter. Jedinstvo, kao načelo funkcionisanja sistema odbrane, ima i druge aspekte. Prvi aspekt podrazumeva jedinstvenu Strategiju odbrane, drugi aspekt je jedinstvo snaga u sistemu odbrane, dok se treći aspekt iscrpljuje na jedinstvu upravljanja, rukovođenja i komandovanja sistemom odbrane.

Operativnost se uobičajeno tumači sa aspekta funkcionisanja sistema u vremenu i prostoru, po ciljevima i snagama. No, to eksplicitno ne podrazumeva i elastičnost. Operativan je onaj sistem koji funkcioniše u svim uslovima i najčešće se vrednuje atributom blagovremen ili pravovremen, dok mu se, u nekim slučajevima, pridaju i atributi tačan, pedantan i slično.

Kooperativnost unutar sistema uzima u obzir činioce koji međusobno sudejstvuje u sistemu odbrane Republike Srbije.

Kooperativan sa drugim sistemima unutar Republike Srbije podrazumeva funkcionalnu saradnju sa ostalim činiocima sektora bezbednosti Republike Srbije.

Pristupanjem programu Partnerstvo za mir, Republika Srbija opredelila se za saradnju i sa podsistemima sistema bezbednosti susednih i drugih zemalja članica Partnerstva za mir.

Efikasnost se pojavljuje i kao načelo, ali i kao mera kriterijum valjanosti sistema odbrane, odnosno svih navedenih načela. Kao načelo, efikasnost podrazumeva takvu projekciju sistema odbrane koja će uspešno odgovoriti sadašnjim i procenjenim izazovima, rizicima i pretnjama, a realizacija svih njegovih načela pojaviće se kao efikasnost u smislu kriterijuma funkcionisanja.

Elastičnost, najčešće, podrazumeva prilagodljivost sistema odbrane novonastalim uslovima. Odnosno, u smislu navedenog načela, sistem odbrane mora da bude koncipiran i uspostavljen tako da se bez većih teškoća prilagođava novim funkcionalnim ili organizacijskim promenama. Funkcionalne promene, pre svega, podrazumevaju efikasno reagovanje na nove pretnje, a organizacijske promene podrazumevaju izmene u sistemu unutar Republike Srbije i prilagođavanje sistema odbrane sistemima u okruženju, bilo da se radi o ulasku u partnerske ili u integracione oblike čvršćih veza, kao što je savezništvo.

Savremenost je načelo koje podrazumeva da sistem odbrane odgovara najvišim standardima koji važe u relevantnim zemljama užeg i šireg okruženja. Savremenost, sa druge strane, podrazumeva da se u sistemu koriste najmoderniji metodi i sredstva za njegovo funkcionisanje, obezbeđe nje i upravljanje.

Profesionalnost, u sistemu odbrane, od izvršnih, obezbeđujućih do upravljačkih funkcija, zahteva specifičan spektar znanja, sposobnosti, ljubavi prema vojnom pozivu, spremnosti na odricanje i za prihvatanje rizika, neophodnih za svaku pojedinačnu funkciju. Profesionalizam u sistemu odbrane takođe podrazumeva i da se svi poslovi i zadaci obavljaju na krajnje racionalan, svrsishodan, efikasan i efektivan način sa izraženom svešću o značaju takvog odnosa i rada u pripremi i odbrani otadžbine i njenih građana u skladu sa Ustavom i zakonima države.

Transparentnost je jedno od načela koje srećemo u skoro svim zemljama. Naš izvorni termin za ovaj strani pojam jeste otvorenost za javnost sistema odbrane, iako se uvek u prevodenju stranih termina čini greška, sa većim ili manjim odstupanjima od izvornog značenja. Transparentnost se, pre svega, odnosi na finansiranje sistema odbrane, ali i na druge njegove izvršne, upravljačke i obezbeđujuće funkcije. Transparentnost ima i međunarodnu dimenziju, koja sa aspekta priključenja bezbednosnim integracijama može da bude od krucijalnog značaja.

Dovoljnost, kao načelo funkcionisanja sistema odbrane, ima nekoliko aspekata. Prvo, to načelo treba da podrazumeva da je sistem po pitanju podsistema koji ga čine u dovoljnoj meri (broj i vrsta) organizovan da može da odgovori na izazove, rizike i pretnje bezbednosti. Drugo, dovoljnost je aspekt po kojem se strateški koncept odbrane iscrpljuje, odnosno da su predviđene sve mere, aktivnosti i postupci koji će odgovoriti izazovima, rizicima i pretnjama, bez ostatka. Treći aspekt dovoljnosti, kad je u pitanju upotreba najdrastičnijeg oblika oružane sile, jeste da se upotrebi proporcionalno dovoljno sile za dostizanje cilja (maksimum sile minimum nasilja). Dovoljnost se odnosi i na materijalna i, posebno, finansijska izdvajanja za potrebe sistema odbrane.

Iako je u zvaničnoj Strategiji odbrane Republike Srbije navedeno da se na čela odnose na funkcije i ciljevanje pod sistemima odbrane, ipak, budući da to nije eksplicitno navedeno, u ovom delu treba da se prepoznaju jasne razlike između oslonca na sopstvene snage i kolektivnog sistema odbrane, kao dva ključna i prepoznatljiva načela i pola između kojih se

kreću konkretna rešenja svih relevantnih zemalja. Strategija odbrane, polazeći od realnosti sadašnje pozicije Republike Srbije i njenog odnosa prema kolektivnim sistemima bezbednosti, daje osnovne postavke i mogućnosti perspektivnog uključivanja Srbije u kolektivne sisteme bezbednosti, odnosno evroatlantske integracije, što je i navedeno kao jedan od vitalnih bezbednosnih i odbrambenih interesa. Do sticanja takvih pozicija, sistem odbrane Republike Srbije, u svom strategijskom konceptu odbrane, u ratu će se oslanjati na sopstvene snage i pomoć prijateljskih zemalja.

1.4. Činioci sistema odbrane

Sa stanovišta teorije sistema, činioci sistema odbrane mogu se uslovno grupisati u dve celine. Činioci prve celine čine akcioni aspekt sistema odbrane i pokazuju od čega se sastoji ukupna odbrambena delatnost, a čine ga: 1) odbrambene aktivnosti, 2) odbrambene mere i 3) poslovi odbrane.

Činioci druge celine čine organizacioni aspekt sistema odbrane i pokazuju ko su nosioci takve delatnosti, a čine ga: 1) snage odbrane i 2) subjekti odbrane (nosioci poslova odbrane).

Svaki od ovih činilaca ostvaruje svoju funkciju u sistemu odbrane, a ostvarivanjem njihovih funkcija obezbeđuje se funkcionisanje sistema u celini.

Činioci sistema odbrane treba da se pridržavaju odredaba Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Ženevske konvencije, Kodeksa međunarodnog humanitarnog prava i unutrašnjeg zakonodavstva.

1.4.1. Akcioni aspekt

Akcioni aspekt sistema odbrane obuhvata: odbrambene aktivnosti, odbrambene mere i poslove odbrane.

• Odbrambene aktivnosti

Odbrambene aktivnosti ostvaruju snage odbrane.³⁰³ Sastoje se od sledećih oblika suprotstavljanja oblicima ugrožavanja:

- vojni izazovi, rizici i pretnje bezbednosti,³⁰⁴ koji se ispoljavaju u obliku: agresije, oružane pobune i drugih oblika upotrebom oružane sile;
- nevojni izazovi, rizici i pretnje bezbednosti, koji se ispoljavaju u obliku: terorizma, organizovanog kriminala, korupcije, elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća i drugih opasnosti.

• Odbrambene mere

Najvažnija odbrambena mera jeste utvrđivanje postojanja i proglašavanje stanja opasnosti ili ugroženosti bezbednosti, i to u obliku: neposredne ratne opasnosti, ratnog stanja, vanrednog stanja; izvršenja mobilizacije; preduzimanja mera pripravnosti.

Imajući u vidu značaj odbrambenih mera, njihovi osnovni činioci propisani su zakonskim i podzakonskim aktima, pri čemu je posebno naglašen: sadržaj tih mera; subjekti koji te mere

³⁰³ Opširnije videti: Zakon o odbrani, član 3.

³⁰⁴ Isto (član 4, stav 10).

naređuju; subjekti koji te mere sprovode i način njihovog sprovođenja.

- Poslovi odbrane

Uspešno ostvarivanje odbrane zemlje, odnosno organizovanje i osposobljavanje društva za odbranu i bezbednost, uslovljava neophodnu potrebu da se organizuju i vrše određene aktivnosti i radnje kojima se to neposredno obezbeđuje.³⁰⁵

1.4.2. Organizacioni aspekt

Organizacioni aspekt sistema odbrane obuhvata: snage odbrane i subjekte odbrane.

- Snage odbrane

Snage odbrane Republike Srbije, u širem smislu, predstavljaju ukupne ljudske i materijalne potencijale Republike Srbije koji se mogu usmeriti u otporu prema protivniku, a u užem smislu snage odbrane, na osnovu zakona, čine organizacione strukture subjekata

³⁰⁵ Takve aktivnosti i radnje označavaju se poslovima odbrane, u koje se ubrajaju: Procenarizika i pretnji bezbednosti zemlje; izrada Nacrta strategije nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Dugoročnog plana razvoja sistema odbrane Republike Srbije i usvajanje dokumenata za njihovu razradu; izrada predloga Doktrine Vojske Srbije; izrada predloga Strategijskog pregleda odbrane Republike Srbije; izrada Srednjoročnog plana i programa razvoja sistema odbrane; izrada predloga godišnjeg izveštaja Vlade o stanju priprema za odbranu, sa kojim se saglasio predsednik Republike; izrada nacrta zakona iz oblasti odbrane, bezbednosti i Vojske Srbije; izrada nacrta zakona o potvrđivanju međunarodnih ugovora u oblasti odbrane i vojne saradnje; izrada platformi za vođenje pregovora i zaključivanje međunarodnih ugovora u oblasti odbrane i vojne saradnje i njihovo izvršavanje; planiranje i ostvarivanje međunarodne saradnje iz oblasti odbrane i vojne saradnje; koordiniranje izrade Nacrta plana odbrane Republike Srbije, u skladu s uputstvom Vlade o metodologiji za izradu planova odbrane i predlaganje Vladi na usvajanje; predlaganje uputstva o metodologiji za izradu planova odbrane; utvrđivanje predloga planova odbrane drugih snaga sistema odbrane, koji su u vezi sa Planom upotrebe Vojske Srbije; planiranje, pripremanje i kontrola mobilizacije građana, državnih organa, organa autonomnih pokrajina, organa jedinica lokalne samouprave, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika i Vojske Srbije za izvršavanje zadataka u ratnom i vanrednom stanju; izrada akata i planskih dokumenata kojima se planiraju mere i radnje za rad građana, državnih organa, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika i za upotrebu Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u ratnom i vanrednom stanju; izvršavanje vojne, radne i materijalne obaveze; izvršavanje odluka predsednika Republike o upućivanju profesionalnih vojnih lica u multinacionalne operacije i odluka Vlade o upućivanju osoba civilne zaštite i zaposlenih u organima državne uprave u humanitarne i druge operacije u inostranstvu; planiranje i organizovanje civilno-vojnih odnosa u oblasti odbrane; informativna, kulturna, muzejska, arhivska i verska delatnost i druge delatnosti, za potrebe odbrane; sistem osmatranja, obaveštavanja i uzbuđivanja za potrebe građana, državnih organa, javnih službi, autonomnih pokrajina, jedinica lokalne samouprave, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika; planiranje, organizovanje, sprovođenje i kontrola mera civilne zaštite, u skladu sa zakonom i propisima koji se odnose na civilnu zaštitu; organizovanje, modernizacija i unapređenje veza i kriptozastite za potrebe Vojske Srbije i drugih državnih organa; usklađivanje organizacije veza i informatičkih i telekomunikacionih sistema za potrebe odbrane; uređenje i priprema teritorije za potrebe odbrane; istraživanje, razvoj, proizvodnja i promet naoružanja i vojne opreme; opremanje i naoružavanje Vojske Srbije i drugih snaga odbrane, postupci poverljivih nabavki i materijalno obezbeđivanje Vojske Srbije; planiranje, upravljanje, kontrola i sprovođenje obaveštajno-bezbednosnih poslova od značaja za odbranu, u skladu sa zakonom kojim se uređuju službe bezbednosti i drugim propisima; školovanje i usavršavanje za rad na poslovima odbrane i bezbednosti, planiranje, organizovanje i delatnost vojnog školstva; razvoj obrazovnog sistema za potrebe odbrane i Vojske Srbije; harmonizacija sistema vojnog školstva sa sistemom srednjoškolskog, višeg i visokog obrazovanja

NASTAVAK TREBA

sistema odbrane.³⁰⁶

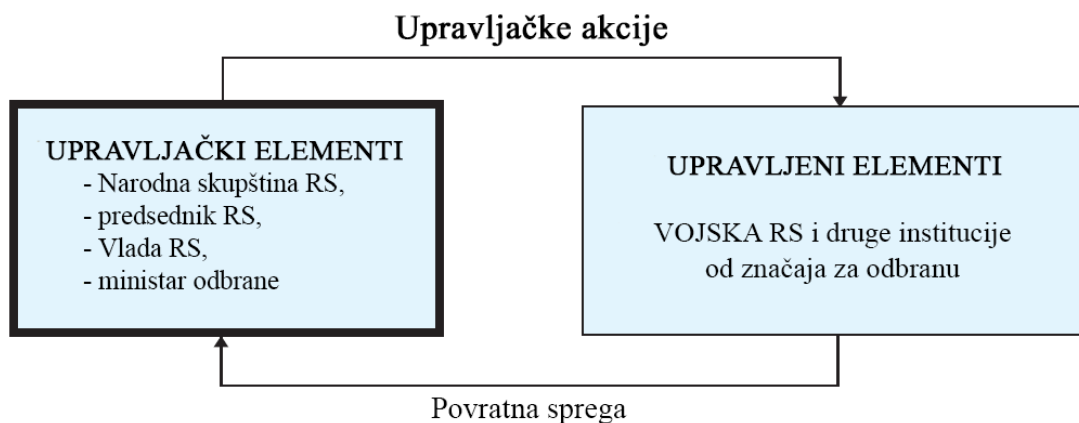
- Subjekti odbrane (nosioci poslova odbrane)

Subjekti odbrane su: građani, državni organi, privredna društva, druga pravna lica i Vojska Srbije.³⁰⁷

Odbrana Republike Srbije sprovodi se jedinstvenim sistemom organizovanja priprema građana, državnih organa, organa autonomne pokrajine, organa jedinica lokalne samouprave, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika za izvršavanje zadataka odbrane i upotrebu Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u ostvarivanju i očuvanju bezbednosti Republike Srbije i njenih građana.³⁰⁸ Sprovodi se samostalno ili u saradnji sa drugim državama, u okviru institucija sistema nacionalne, regionalne i globalne bezbednosti.³⁰⁹

Posmatrano iz funkcionalnog, pragmatičnog ugla, svaki sistem sastoji se od manjeg ili većeg broja činilaca (delova), koji čine njegovu strukturu, odnosno sadržinu, a koji se nalaze u međusobnoj interakciji. Najopštija podela činilaca nekog organizacionog sistema je na: (1) činioce koji upravljaju (upravljački) sistemom i (2) činioce kojima se upravlja upravljani, odnosno izvršni.

Upravljački i upravljani činioci sistema odbrane na nivou Republike Srbije mogu se identifikovati kao na šemi 2.

Šema 2. Upravljački i upravljani činioci sistema odbrane na nivou Republike Srbije

Pravilno angažovanje ljudskog potencijala i materijalnih resursa države jedan je od preduslova za efikasno strukturiranje i ostvarivanje funkcija sistema odbrane države. Članom 4. Zakona o odbrani definisano je da se materijalni resursi u odbrani sastoje od prirodnih, ekonomskih, finansijskih, informacionih i ostalih, koji bi bili upotrebljeni u odbrani zemlje. Članom 14. definisano je da Ministarstvo odbrane radi na istraživanju, razvoju, proizvodnji i

³⁰⁶ Isto (član 4, stav 2).

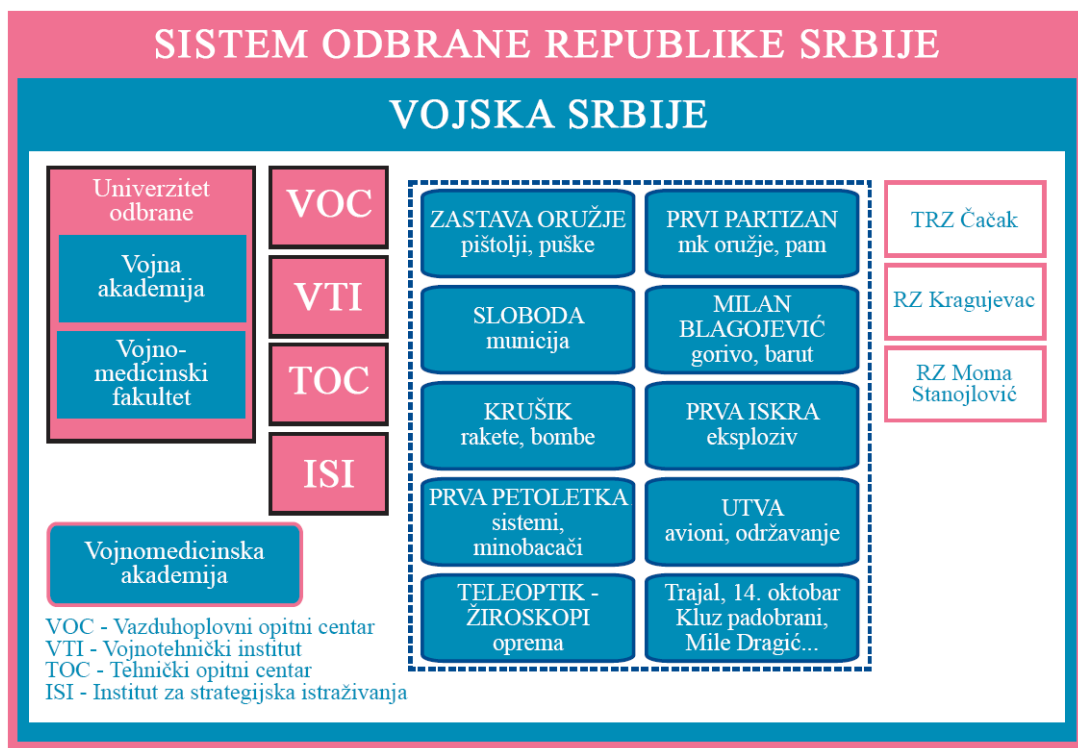
³⁰⁷ Isto (član 2, stav 5).

³⁰⁸ Isto (član 2, stav 3).

³⁰⁹ Isto (član 2, stav 4).

prometu naoružanja i vojne opreme, te obezbeđenju naoružanja i

vojne opreme Vojsci Srbije i drugim subjektima odbrane. Logističko obezbeđenje vojske i sistema odbrane definisano je članom 45. Zakona o odbrani i obuhvata sledeće aktivnosti: proizvodnju, modernizaciju naoružanja i vojne opreme, nabavku naoružanja, vojne opreme i drugih sredstava, planiranje, izgradnju i održavanje infrastrukturnih objekata, transport, zdravstvenu i drugu zaštitu. Takođe je i sistem školstva za potrebe Vojske i sistema odbrane od izuzetnog značaja u izgradnji i razvijanju sistema odbrane.

Slika 1. Sistem odbrane Republike Srbije

U našem sistemu odbrane, Vojna akademija i Vojnomedicinski fakultet institucije su koje se bave obrazovanjem za potrebe Vojske, sistema odbrane, a raspolazu kapacitetom i za obrazovanje kadra u našem društvu. Sredinom 2010. godine prvi put je formiran Univerzitet odbrane, akreditovan kao visokonaučna ustanova, čime se stvaraju povoljniji uslovi za razvoj obrazovanja u sistemu odbrane.

Istraživanjem i razvojem bavi se Vojnotehnički institut. Kao vrhunska naučnoistraživačka institucija (osnovana 1948. godine), bavi se razvojem novih oružja za potrebe vojske, modernizacijom postojećeg naoružanja, istraživanjem u specifičnim oblastima odbrane, pružanjem stručne pomoći odbrambenoj industriji, stručne pomoći u izradi tehničke dokmunetacije, pružanjem usluga civilnom sektoru i naučnom saradnjom sa stranim firmama.

Institut za strategijska istraživanja je naučnoistraživačka ustanova Ministarstva odbrane koja se bavi istraživanjima u oblasti bezbednosti, odbrane i vojne istorije.

Proizvodnja naoružanja i vojne opreme organizovana je u sedam preduzeća odbrambene

industrije Srbije, čiji je država većinski vlasnik, kao i 40 preduzeća sa licencom za proizvodnju materijala za odbranu.

Remont, popravka i modernizacija naoružanja i vojne opreme vrše se u tri naša remontna zavoda: Vazduhoplovnom remontnom zavodu „Moma Stanojlović“ u Batajnici remont, popravka, dogradnja i proizvodnja za avione, helikoptere, raketne i radarske sisteme; „Tehničkom remontnom zavodu Kragujevac“ specijalizovanoj vojnoj instituciji namenjenoj za remont, proizvodnju i delaboraciju municije i elemenata rudarskih eksplozivnih materijala; „Tehničkom remontnom zavodu Čačak“ remont, popravka i nadogradnja i elementi proizvodnje za oklopna vozila, artiljerijska oružja, motorna vozila i odgovarajuću opremu.

U oblasti zdravstvene zaštite pripadnika Vojske, sistema odbrane i našeg društva, Vojnomedicinska akademija je zdravstvena i naučna institucija koja obezbeđuje sigurnost i bezbednost pripadnika vojske, sistema odbrane i građana našeg društva.

Prvi put u novijoj istoriji usvojeni su osnovni strategijskodoktrinarni dokumenti u oblasti odbrane, kao što su: Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Strategija odbrane Republike Srbije i Doktrina Vojske Srbije. Takođe izradom i nekih od osnovnih planskih dokumenta u oblasti odbrane, kao što su: Dugoročni plan razvoja sistema odbrane Republike Srbije, Strategijski pregled odbrane Republike Srbije i Plan odbrane Republike Srbije, stvoreni su preduslovi za racionalno i efikasno organizovanje i funkcionisanje sistema odbrane.

1.5. Vojska Srbije

Vojska Srbije nastala je nakon ukidanja Vojske Srbije i Crne Gore, odnosno, prestankom postojanja državne zajednice Srbija i Crna Gora. Vojsci se dodeljuju misije i zadaci.

- Misije Vojske Srbije su: odbrana Republike Srbije od spoljnog oružanog ugrožavanja; učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu i podrška organima civilnih vlasti u slučaju prirodnih nepogoda i katastrofa.
- Osnovni zadaci Vojske Srbije su: odvrćanje od oružanog ugrožavanja i drugih vojnih izazova, rizika i pretnji bezbednosti; odbrana teritorije vazdušnog prostora i akvatorije; osposobljavanje vojnika, starešina, komandi jedinica i ustanova za realizacije misije i zadataka; učešće u međunarodnoj vojnoj saradnji i mirovnim operacijama pod okriljem OUN i sistemima kolektivne bezbednosti; pružanje pomoći državama članica u slučaju prirodnih nepogoda i katastrofa većih razmera u kojima sugroženi ljudski životi, životna sredina i materijalna dobra.

Vojska može da obavlja i druge zadatke, na osnovu odluka Narodne skupštine Republike Srbije i predsednika Republike Srbije. Vojska je na strategijskom, operativnom i taktičkom nivou organizovana u komande, jedinice i ustanove, a čine je vidovi, rodovi i službe. Vidovi su integrisani i čine relativno autonomne celine kopnenih, vazduhoplovnih i rečnih snaga i jedinica, rodova i službi. Vojska se popunjava profesionalnim vojnicima, vojnicima na dobrovoljnom služenju vojnog roka i rezervnim sastavom, sa tendencijom ka punoj profesionalizaciji.

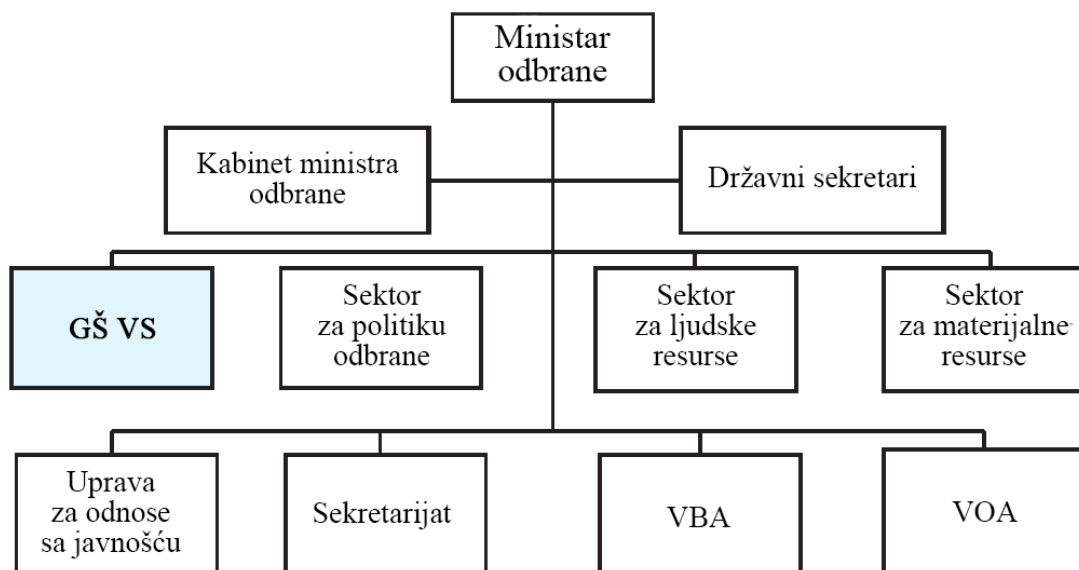
1.5.1. Organizacija Vojske Srbije

Predsednik Republike Srbije, na predlog ministra odbrane, utvrđuje osnove organizacione

strukture i brojnu veličinu vojske.

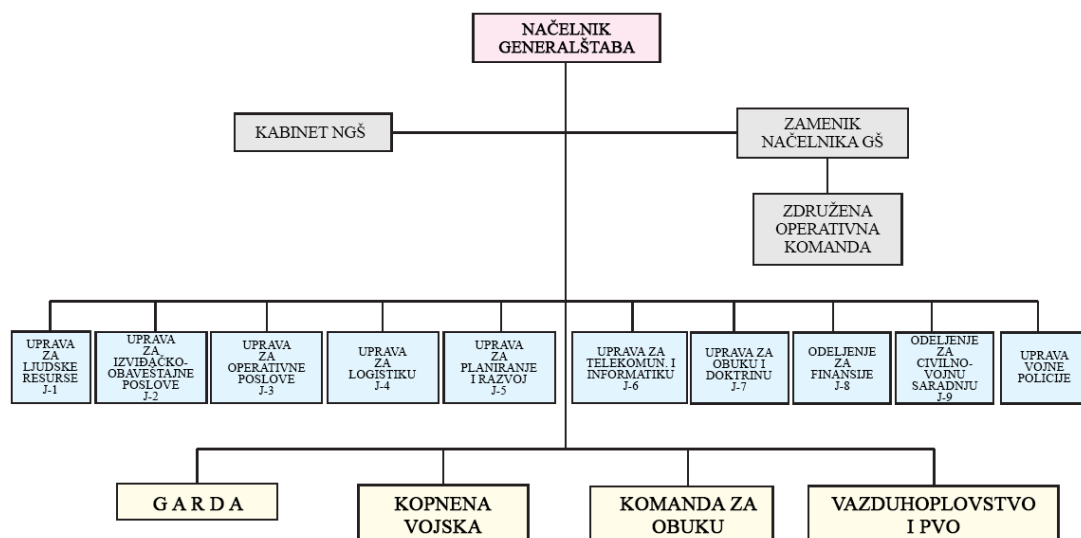
Vojska je organizovana na stratezijskom, operativnom i taktičkom nivou.

Generalštab je organizacijski u sastavu Ministarstva odbrane od 2004. godine.

Šema 3. Organizacija Ministarstva odbrane

Generalštab je najviši stručni i štabni organizacioni deo vojske namenjen za pripremu i upotrebu u miru i ratu, na osnovu odluka nadležnih. U njegovoj organizaciji nalazi se 9 uprava, od J-1 do J-9, i Uprava vojne policije. Za njega su vezane tri komande operativnog nivoa: Komanda Kopnene vojske, Komanda Vazduhoplovstva i protivvazduhoplovne odbrane i Komanda za obuku. Združena operativna komanda je organizovana s ciljem rukovođenja i operativnog komandovanja vojskom i čine je predstavnici organizacionih celina Generalštaba, kao i komandi operativnog nivoa radi uspešnog planiranja i objedinjavanja intervidovskog dejstva sastava vojske, kao i ostalih podsistema sistema odbrane Republike Srbije. Organizacija Generalštaba prikazana je na šemi 4.

Šema 4. Organizacija Vojske Srbije

1.5.2. Reforma Vojske Srbije

Sistem odbrane Republike Srbije i Vojska Srbije nalaze se u poodmaklom procesu reforme. Iako je postignut nužan konsenzus oko samog opredeljenja za reformu, ipak u dostupnoj literaturi nije teorijski definisan sadržaj pojma reforme. Retki primeri definisanja ovog pojma nalaze se u radovima unutar pojedinih naučnih disciplina, gde se ovaj pojam sagledava iz ugla osnovnog predmeta tih naučnih disciplina, pa se ne može koristiti kao opšti.

U nekim naučnim disciplinama pojam reforme definiše se na različite načine. Na primer, reforma predstavlja „značajnije promene u društvenim odnosima, političkom sistemu, državi, pravu itd., koje se odigravaju u okviru iste društveno-ekonomske formacije, istog sistema, odnosno ne predstavlja njegovo potpuno kvalitativno menjanje. Reforma se obično pojmovno i faktički suprotstavlja revoluciji ili se one pojmovno razlikuju, mada se u mnogim istorijskim procesima reforma u smislu evolucije javlja s revolucijom“.³¹⁰

Navedena definicija upućuje da su predmeti reforme odnosi u sistemu, a ne sama struktura. Ipak, promena odnosa neminovno vodi i promeni strukture, često i promeni strategije sistema, a ponekad samo taktike i sastava. Budući da organizaciona transformacija sadrži promene vizija, misije, zadataka i strategije, a time i reorganizaciju, jasno je da ona, kao vid organizacionih promena, odgovara reformi. Upravo ona sadrži mere i postupke kojima se radikalno menjaju svi organizacioni aspekti odjednom i, na makroorganizacijskom nivou, promene počinju promenom strategije sistema, a prate ih promene u strukturi i kadrovima.

Osnovna opredeljenja naše zemlje u oblasti reforme su: civilna i demokratska kontrola;

³¹⁰ Termin REFORMA potiče iz novolatinskog, a njeno semantičko značenje je ponovno formiranje strukture forme. U Leksikonu stranih reči i izraza pojam reforma definisan je kao „preinačenje, preinaka, preobražaj, promena na bolje, preustrojstvo, izmena, ispravka; menjanje nabolje postojećih uređenja zakonskim putem ne menjajući suštinu“. Deo referenci preuzima ovu definiciju umanjujući njen obim, ali zadržavajući suštinu (Popularna enciklopedija, BIGZ, Beograd, 1976).

profesionalizacija vojske; vojna neutralnost; učešće u međunarodnim operacijama; uspostavljanje racionalnog, efektivnog i efikasnog sistema odbrane i vojske, uvođenje savremenog menadžmenta ljudskih resursa; primena međunarodnih standarda i poboljšan standard i status profesionalnih pripadnika, odnosno, povećanje ugleda i poverenja u vojsku i sistem odbrane kod građana našeg društva.

Imajući u vidu da je sistem opšte vojne obaveze napušten, nameće se zahtev regulisanja koncepta profesionalne vojske. Taj zahtev nameće potrebu za potpunim redefinisanjem sistema selekcije, obuke, školovanja kadra, kao i dogradnju zakonske regulative koja definiše oblast odbrane i vojske. Dakle, to je mnogo širi koncept od projektovanja sistema gde se predviđa smanjenje broja oficira za oko 40%, podoficira za oko 45%, civilnih lica za oko 50%, te povećanje broja profesionalnih vojnika za 90%.

Zbog toga je potrebno doktrinarno definisati promene koje će od shvatanja vojne profesije za ceo život (od prvog čina do penzije) izgrađivati nov pristup vojno-civilni, odnosno mešovite karijere oficira, kao i strukturu činova u obliku piramide, u kojoj će najzastupljeniji biti činovi od potporučnika do kapetana.³¹¹ Potrebno je preći sa sistema u kojem su godine života i rada, uz vrlo dobre rezultate, potreban i dovoljan preduslov za napredovanje do najviših činova (potpukovnik, pukovnik) na sistem predvidive vojne karijere, gde će napredovanje u Vojsci biti rezultat ličnih dostignuća i ostvarenih odličnih rezultata.

Sada su svi oficiri razvrstani po rodovima i službama. Praksa pokazuje da je to takođe neodrživ sistem. Postoje oficiri koji imaju naučna i nastavna zvanja, rade u štabovima kao planeri, personalnim, obaveštajnim, odnosno organima bezbednosti. Sve su to posebna znanja i sposobnosti, po kojima treba razvrstati pripadnike Vojske i sistema odbrane, te ih na taj način prepoznavati i planirati njihovo napredovanje u službi.

Opređenjenost za vojnu neutralnost ukazuje na to da je potrebno ustrojiti nov sistem organizacije jedinica, po usvojenim međunarodnim vojnim standardima i našim iskustvima iz prethodnog perioda.

Istovremeno, vojska će biti u prilici da specijalizuje pojedine podsisteme, sa kojima može učestvovati u međunarodnim misijama, u sastavu multinacionalnih snaga, van granica naše zemlje. Struktura snaga se može definisati odgovorima na sledeća pitanja: možemo li to da uradimo, koliko to košta, da li je potrebno da to uradimo? Ovakva organizacija vojske traži potpuno novo zakonsko okruženje, novu logiku, nova značenja.

Komandno-informacioni sistem i informatička podrška novoj organizaciji vojske jedan je od najvažnijih standarda. Sada u vojsci nema komandno-informacionog sistema koji su komplementarni sa članicama PzM.

Takođe, projektovanje modernizacije i nabavke borbenih sredstava i sistema, kao i nabavka novih, treba da bude u skladu sa dugoročnim i srednjoročnim planovima. Za njihovo realno planiranje i primenu potrebni su stabilni izvori finansiranja. Njih sada u sistemu i vojsci nema.

Predviđene su tri faze reforme Vojske.

- Prva faza, od 2005. do 2007. godine, obuhvata donošenje normativne regulative za uspešnu realizaciju reforme Vojske Srbije. Usvojeni su zakoni o

³¹¹ Predviđena struktura po činovima u Vojsci Srbije je: potporučnik kapetan oko 55%, major oko 22%, potpukovnik oko 14%, pukovnik oko 8% i general oko 1%.

odbrani i Vojsci i službama bezbednosti.

- Druga faza, od 2008. do 2010. godine, obuhvata uspostavljanje nove organizacije vojske na stratejskom i operativnom nivou.
- Treća faza, od 2011. do 2015. godine, obuhvataće promene na taktičkom nivou, potpunu profesionalizaciju i značajniju modernizaciju Vojske.

Budući da predmet nisu svi subjekti odbrane (građani, državni organi, privredna društva, druga pravna lica i vojska) opredelili smo se da u teorijskom konceptualnom modelu, a time i u modalnom eksperimentu detaljno obradimo vojsku.

Ovo pre svega sa stanovišta da vojska predstavlja najznačajniji podsistem sistema bezbednosti kao i da stratejska, normativnopravna i organizacijsko-funkcionalna regulativa i njihova praksa pružaju povoljne pretpostavke za modalni eksperiment.

Na osnovu te elaboracije moguće je modelovati i sve druge podsisteme sistema odbrane.

2. POLICIJA

Ovaj podsistem sistema bezbednosti biće obrađen kroz pojam, funkcije u demokratskom društvu, osnovne principe na kojima se zasniva savremena policija, misije i zadatke, organizaciju, nadležnosti policije Republike Srbije i rukovođenje policijom.

2.1. Pojmovno određenje policije

Policija je jedna od najstarijih službi u ljudskom društvu, odnosno državi. Etimološki posmatrano, reč policija (engleski - *police*, nemački - *polizei*, francuski - *police*) potiče od grčke reči polis, politea, što označava upravu grada, državu, ustav.

Pojava i razvoj moderne nauke o podeli vlasti, naročito misli o upravnim organima vlasti, doprineli su da upravni organi moraju postupati u skladu sa pravnim normama koje donose najviši zakonodavni organi vlasti. U drugoj polovini 18. veka dolazi i do izdvajanja specijalizovanih organa policije za očuvanje javnog reda i mira, koji su, zajedno sa vojskom, činili značajan organ državne vlasti, koji su preuzeli sveukupnu zaštitnu ulogu u državi.

U pisanim izvorima može se naći osnova za teorijsko definisanje savremene policije. Prema većini autora, za prvu modernu definiciju policije može se uzeti definicija engleskog autora Moubija (Mawby R. I.), iz 1885. godine, prema kojoj policija predstavlja „onaj deo društvene organizacije koji se neposredno brine oko održavanja dobrog poretka, odnosno prevencije i otkrivanja povreda tog poretka“, ³¹² dok je dvadeset godina kasnije američki autor (R. Fosdick) dao novu definiciju policije, prema kojoj „policija danas označava prvenstveno ustavom konstituisane snage za zaštitu pojedinaca u okviru njihovih zakonskih prava“. ³¹³

U naučnim i stručnim krugovima čitav vek su uglavnom ponavljani činioци ovih pojmova policije, a tek u poslednjih nekoliko decenija dvadesetog veka u politikološkoj i pravnoj literaturi čine se ozbiljniji naponi da se kritički definiše pojam policije, pri čemu se u prvi plan stavljaju pravni aspekti pojmovnog definisanja policije.

Složenost pojma policije uslovljava njegovo definisanje sa više aspekata, i to kao: (1)

³¹² Mawby R. I., *Comparative Policing Issues: The British and American System in International Perspective*, London, Unwin Human, 1990, p. 2.

³¹³ Isto, str. 4.

organizacionog i funkcionalnog; (2) formalnog i materijalnog; (3) statičkog i dinamičkog i (4) organa vlasti i javne službe.

U organizacionom smislu, policija se definiše kao: posebna, ustavom konstituisana organizaciona snaga; specijalizovana oružana sila; služba sa profesionalnim osobljem; organ formalne socijalne kontrole; skup organa i institucija sa policijskom ulogom; institucija vlasti; državni organ; specifična upravna organizacija i upravni resor sa zadacima u oblasti unutrašnjih poslova.

U funkcionalnom smislu, policija predstavlja: određenu delatnost države i društva; posebnu vlast za održavanje poretka; vlast propisivanja, organizovanja i intervenisanja u unutrašnjim odnosima; državnu funkciju; upravnu funkciju; javnu službu; misiju i dr.

U formalnom definisanju pojma policije težište je na autoritetu, vrsti ovlašćenja, organizacionim formama, režimu delovanja i procedurama koje primenjuje policija, što je bliže spoljašnjem ili pravnom izražavanju policije.

U materijalnom smislu pojam policije upućuje na osnovnu sadržinu aktivnosti, ciljeve i svrhu postojanja policije. Prema ovoj definiciji, osnovna svrha i cilj policije jesu održavanje javnog reda i utvrđenog poretka, odnosno izvršavanje propisa.

Statički pristup definiše policiju kao jedan tradicionalno okoštali zatvoreni policijski sistem, sa precizno određenim položajem.

U dinamičkom smislu, policija se posmatra kao integralni deo društva, odnosno kao dinamičan i transparentan sistem koji prilagođava svoje delovanje savremenim i dinamičnim promenama društva, vodeći računa o humanom postupanju i izgradnji dobrih interakcijskih veza i odnosa sa građanima, medijima i civilnim društvom.

U dvema novijim definicijama pojma policija primenjuje se izbalansirani odnos više kriterijuma definisanja ovog pojma. Prema američkom teoretičaru D. H. Bejliju (Bayly), policija se definiše kao „ljudstvo ovlašćeno od strane grupe da reguliše interpersonalne odnose unutar te grupe putem primene fizičke sile“, a on dalje ističe da ta definicija ima tri značajna činioca: (1) fizičku silu, (2) unutrašnju upotrebu i (3) kolektivno ovlašćenje.³¹⁴

Drugi američki autor (Mawby R. I.) nudi razvijeniju definiciju policije. On pod policijom podrazumeva „svaku posebnu agenciju (ustanovu), koja se odlikuje njenom legitimnošću, strukturom i funkcijom“. Pod legitimnošću se podrazumeva da je društvo policiji dalo monopol u vidu posebnih ovlašćenja, koja služe obavljanju njene uloge. Struktura podrazumeva da je policija organizovana snaga, sa određenim stepenom specijalizacije i pravilom ponašanja u upotrebi prinude (kodeksom prakse). Funkcija podrazumeva da je uloga policije koncentrisana na održavanje javnog reda i poretka i na prevenciju i otkrivanje povreda takvog reda i poretka.³¹⁵

Iako ove dve novije definicije policije obuhvataju veći broj elemenata pojma policija, one ne obuhvataju ovaj pojam u potpunosti. Zbog toga, polazeći od navedenih pristupa, pod policijom možemo podrazumevati: složen profesionalni sistem, specifičan i dinamičan upravni organ vlade koji je, u skladu sa zakonom, ovlašćen da održava unutrašnju bezbednost

³¹⁴ Bayly D. H., *Patterns of Policing, A Comparative International Analysis*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1990, p. 3.

³¹⁵ Mawby R. I., *Comparative Policing Issues: The British and American System in International Perspective*, p. 2

u društvu, koristeći legitimna sredstva prinude, uz striktno pridržavanje etičkog kodeksa i profesionalnih principa u vršenju dužnosti.

2.2. Funkcije policije u demokratskom društvu

Od svih službi koje ima moderna država, policija je ona društvena institucija koja ima najviše direktnog i trenutnog uticaja na dobrobit građana i zajednice. Jedna od osnovnih uloga države jeste da obezbedi svojim građanima život bez zločina i nasilja. Policija je odgovorna za sprovođenje zakona koje je donela demokratski izabrana zakonodavna vlast i ima vitalnu funkciju u pružanju javne bezbednosti.

Glavna funkcija regularne policije u demokratskom društvu jeste da održava zakon i javni red/javnu bezbednost; da spreči, prepozna i bori se protiv kriminala; da pruži pomoć svim ljudima u opasnosti (da pomogne ugroženima) i da štiti i poštuje osnovna prava i slobode građana.

U demokratskim društvima policija predstavlja jedini državni organ koji ima dozvolu da, kada je to neophodno, koristi silu protiv građana. Policajcima je, takođe, garantovan visok nivo lične diskrecije s ciljem sprovođenja policijskih zadataka. Specijalna priroda i ovlašćenja koje ima policija znače da policija, zajedno sa vojskom, jeste instrument države, a time i da se ta ovlašćenja mogu zloupotrebiti.

Iz tog razloga mnoge demokratske države uvode specijalne zakone kako bi se osiguralo da policija služi interesima društva i građanima koje treba da zaštiti, a ne interesima elite na vlasti i samoj policijskoj instituciji. Policija mora da bude ograničena zakonima koje je donela demokratski izabrana vlast. Takođe, neophodno je da i građani i društvene zajednice kojima policija služi imaju uticaja na rad policije. Postoji direktna veza između načina na koji policija obavlja svoje dužnosti i kvaliteta demokratije u nekoj zemlji. U praksi ne postoji nijedan model demokratske policije. Policija je duboko ukorenjena u socijalnu, političku i kulturnu tradiciju sopstvene zemlje, pa otuda postoji veliki broj policijskih sistema. Ipak, međunarodna zajednica, a naročito Evropska unija izgradile su određeni kodeks policijske etike i formulisale odgovarajuće principe na kojima se izgrađuje i funkcioniše savremena policija u demokratskom društvu.

2.3. Osnovni principi na kojima se zasniva savremena policija

Organizacija savremene policije zasniva se na sledećim principima.

- Policija treba u svakom trenutku da radi u okviru zakona. To znači da je policija ograničena zakonom koji mora da podržava i sprovodi, neutralno i nepristrasno.
- Savremena policija teži da zaštiti građane, sa punim poštovanjem i zaštitom njihovih ljudskih prava i sloboda.
- Savremena policija je poštena i nepristrasna društvena institucija: građani u demokratskim zemljama mogu da očekuju pravedan i nepristrasan odnos policije prema njima, bez obzira na njihove godine, rasu, etničku pripadnost, religiju, pol ili seksualnu orijentaciju.
- Demokratska policija je operativno odgovorna potrebama pojedinaca, tako i za pružanje usluga zajednici i građanima. Ona odgovara potrebama i zahtevima građana i zajednice, i time stiče poverenje, odobravanje i podršku

javnosti.

- Savremena policija je pod efektivnom kontrolom građana. U sistemu rukovođenja i komandovanja, policija se nalazi pod kontrolom civilnih vlasti. Policija mora da radi unutar civilnih pravnih okvira i pravnog sistema.
- U svim savremenim društvima potrebno je da postoji odvojenost policije od Vojske i jasna razlika između Vojske i policije. Policija je ona društvena institucija koja treba da održava red i zakon.
- Iako savremena policija predstavlja izvršno oruđe države, ne sme se dozvoliti da dođe do političkog uticaja elite na vlasti na stručne i profesionalne poslove policije. Operativna nezavisnost policije je od najvećeg značaja za društvo.
- Policija treba da poštuje etički kodeks ponašanja. Ona apsolutno mora da poštuje pravo na život, te da koristi minimalnu silu, i to samo u slučajevima kada je to apsolutno opravdano i neophodno, odnosno samo u legitimne svrhe.
- Uloga policije mora da bude jasno odvojena od drugih organizacija u krivičnom i pravosudnom sistemu, kao što su sud, javno tužilaštvo, advokatska komora itd.
- Policija treba da je pod civilnom i demokratskom političkom kontrolom. Kršenje ljudskih prava od strane policije treba detaljno da se ispita i da se preduzmu odgovarajuće mere.
- Policija mora da bude efikasna u borbi protiv kriminala i u zaštiti građana.

Ključne karakteristike policije u demokratskoj državi

- Policija mora da poštuje vladavinu prava i da deluje u skladu sa etičkim kodeksom poziva.
- Savremena policija nastoji da obezbedi efikasnu javnu bezbednost, uz poštovanje ljudskih prava i sloboda ljudi.
- Odgovornost policije zahteva otvorenost i postojanje mehanizama nadzora i unutrašnje i spoljašnje kontrole.
- Obavljanje policijskih poslova u demokratskoj državi je proces odozdo, koji odgovara na potrebe i brige pojedinačnih građana i zajednice i teži poverenju, saglasnosti i podršci javnosti i spremnosti na otvorenost i dijalog.³¹⁶

2.4. Misije i zadaci policije

Misije i zadaci policije definisani su zakonom, u Republici Srbiji kao demokratskoj državi. U redovnim uslovima to su: održavanje javnog mira, zakona i reda u društvu; zaštita i poštovanje osnovnih ličnih prava i sloboda, posebno onih iz Evropske konvencije o ljudskim pravima; sprečavanje i borba protiv kriminala; otkrivanje kriminala; obezbeđenje pomoći i servisnih funkcija građanstvu.³¹⁷

³¹⁶ Iz tih razloga policija je u mnogim zemljama decentralizovana, da bi na odgovarajući način i brzo izašla u susret lokalnim potrebama.

³¹⁷ U Ministarstvu odbrane i Vojsci poslove policije izvršava vojna policija. Ti poslovi obuhvataju suzbijanje kriminaliteta, kontrolu i održavanje vojnog reda i discipline, obezbeđenje najznačajnijih vojnih objekata, određenih lica, dokumenata i naoružanja, regulisanje i kontrolu vojnog putnog saobraćaja i protivterorističku zaštitu.

Polazeći od tako definisanih misija, osnovni zadaci policije u savremenom društvu su: zaštita života, lične bezbednosti, ljudskih prava i građanskih sloboda; zaštita ustavnog poretka od nasilnog ugrožavanja i promena; zaštita bezbednosti države u skladu sa zakonom; zaštita svih oblika svojine; sprečavanje vršenja krivičnih dela; otkrivanje krivičnih dela, pronalaženje, hvatanje i predaja izvršilaca krivičnih dela nadležnim organima; održavanje javnog reda i mira; zaštita određenih ličnosti i objekata i održavanja javnih skupova, manifestacija, kulturnih i sportskih priredbi i drugih dozvoljenih vidova masovnog okupljanja građana; bezbednost i kontrola saobraćaja na putevima i određeni poslovi bezbednosti u drugim oblastima saobraćaja; kontrola prelaska državne granice u skladu sa zakonom države; određeni poslovi zaštite od požara, preventivno-tehničke zaštite, prometa, upotrebe i uskladištenja opasnih materija, kao i druge aktivnosti na zaštiti građana i imovine.

2.5. Organizacija i nadležnosti policije Republike Srbije

U Republici Srbiji poslove državne uprave utvrđene zakonom i propisima donetim na osnovu zakona obavlja ministarstva. Ona primenjuju zakone i druge propise i opšte akte Narodne skupštine i Vlade, kao i opšte akte predsednika Republike; rešavaju u upravnim stvarima; vrše upravni nadzor nad obavljanjem poverenih poslova i dr.

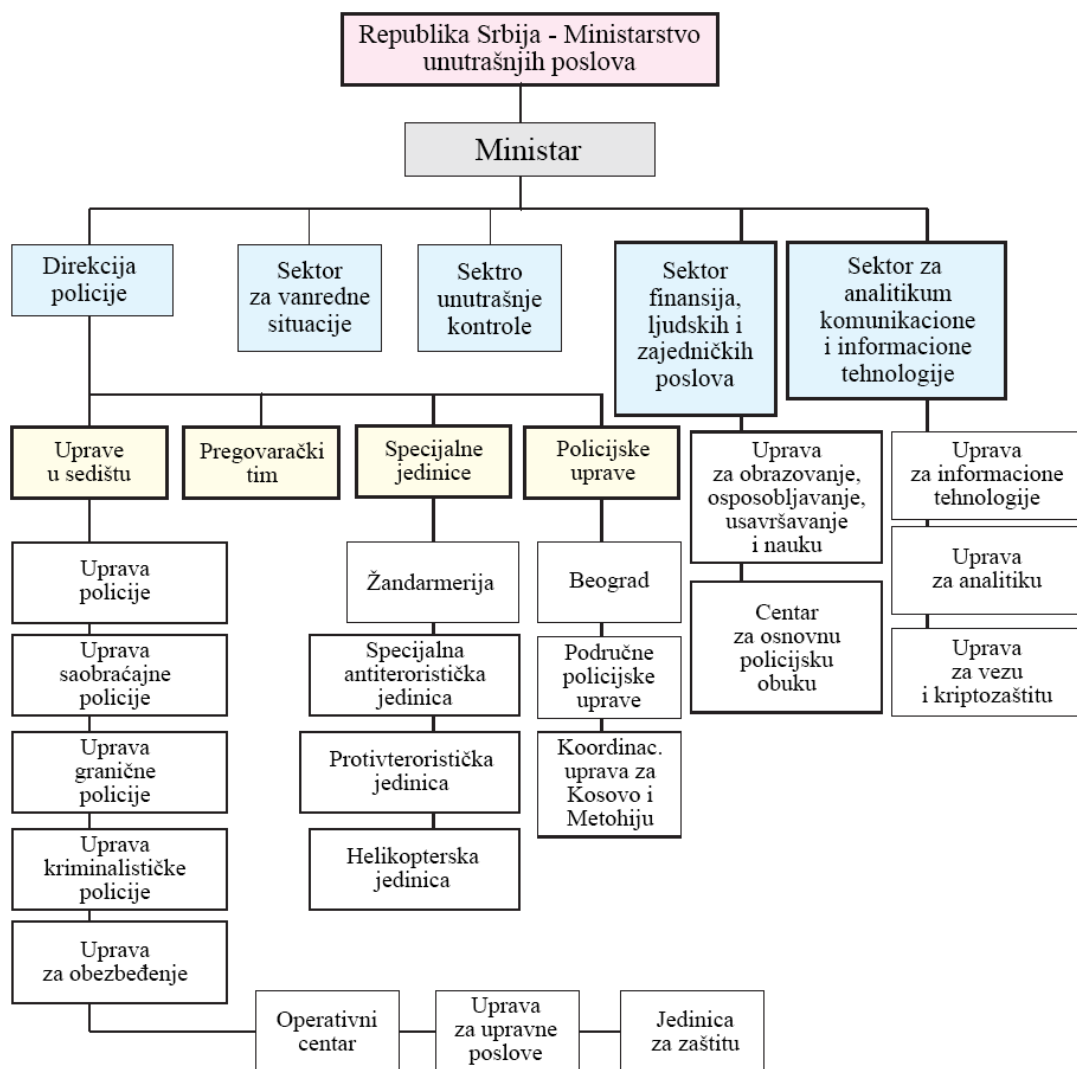
Unutrašnji poslovi su zakonom utvrđeni poslovi čijim obavljanjem nadležni organi Republike Srbije ostvaruju bezbednost Republike i njenih građana i obezbeđuju ostvarivanje ustavom i zakonom utvrđenih drugih prava građana.

Unutrašnje poslove državne uprave obavlja Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Organizacija policije u Republici Srbiji data je na šemi 5.

U obavljanju unutrašnjih poslova mogu se primenjivati samo mere prinude koje su predviđene zakonom i kojima se sa najmanje štetnih posledica za građane i njihove organizacije, preduzeća, ustanove i druge organizacije postiže izvršenje poslova.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije obavlja poslove državne uprave koji se odnose na: zaštitu bezbednosti Republike Srbije i otkrivanje i sprečavanje delatnosti usmerenih na podrivanje ili rušenje ustavom utvrđenog poretka; zaštitu života, lične i imovinske sigurnosti građana; sprečavanje i otkrivanje krivičnih dela i pronalaženje i hvatanje učinioca krivičnih dela i njihovo privođenje nadležnim organima; održavanje javnog reda i mira; obezbeđivanje zborova i drugih okupljanja građana; obezbeđivanje određenih ličnosti i objekata; bezbednost saobraćaja na putevima; kontrolu kretanja i boravka stranaca; nabavljanje, držanje i nošenje oružja i municije; proizvodnju i promet eksplozivnih materija, zapaljivih tečnosti i gasova; zaštitu od požara; državljanstvo; jedinstveni matični broj građana; lične karte; putne isprave; prebivalište i boravište građana; obučavanje kadra, kao i druge poslove određene zakonom; zaštitu života, lične i imovinske bezbednosti građana; pružanje pomoći u slučaju opasnosti; promet i prevoz oružja, municije, eksplozivnih i određenih drugih opasnih materija; ispitivanje ručnog vatrenog oružja, naprava i municije.

Šema 5. Organizacija policije u Republici Srbiji

2.6. Rukovođenje policijom

Rukovođenje policijom vrši Vlada Republike Srbije i Ministarstvo unutrašnjih poslova. Odluke i smernice predsednika Republike iz oblasti bezbednosti sprovodi Ministarstvo unutrašnjih poslova, u skladu sa zakonom.

Vlada usmerava i usklađuje rad, vrši nadzor rada Ministarstva unutrašnjih poslova i razmatra program i izveštaj rada Ministarstva.

Ministar unutrašnjih poslova rukovodi Ministarstvom u skladu sa ovlašćenjima utvrđenim u Zakonu o Vladi RS, Zakonu o administrativnoj službi i upravi RS, Zakonu o ministarstvima, Zakonu o unutrašnjim poslovima i drugim zakonima.

O radu i stanju unutrašnjih poslova ministar je dužan redovno da izveštava predsednika

Republike, Narodnu skupštinu i Vladu Republike Srbije.

Vršenje policijskih poslova organizuje, usmerava, koordinira, kontroliše i vodi sve policijske aktivnosti direktor policije, kao rukovodilac ukupnih operativnih poslova u Ministarstvu i za svoj rad odgovoran je ministru unutrašnjih poslova i Vladi Republike Srbije.

Direktor policije poslove u skladu sa zakonom vrši neposredno, ili preko za to nadležnih rukovodilaca osnovnih organizacijskih jedinica policije.

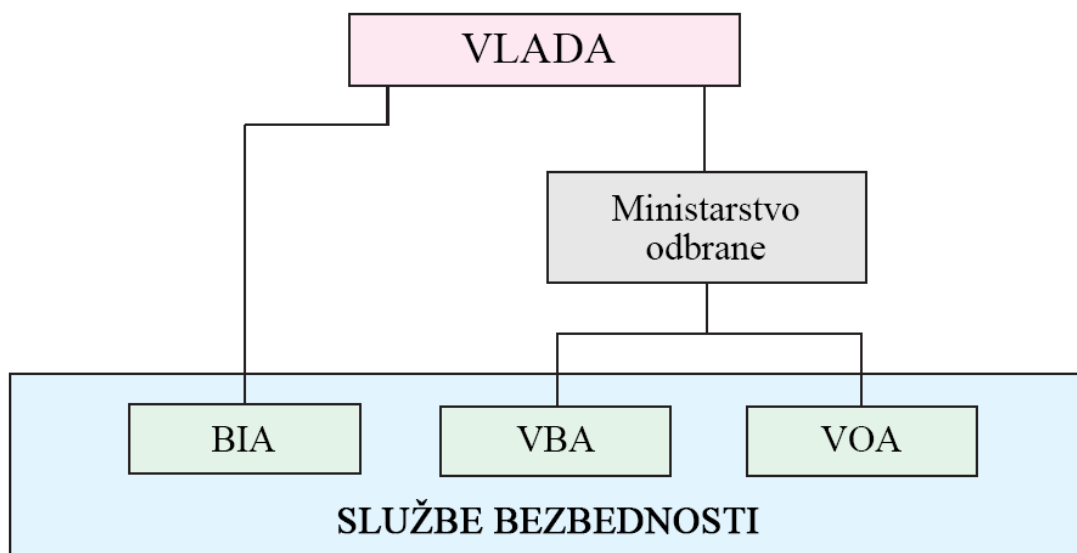
Ostalim poslovima u skladu sa zakonom rukovode rukovodioci osnovnih organizacionih jedinica, koji su za svoj rad odgovorni ministru unutrašnjih poslova.

3. SLUŽBE BEZBEDNOSTI

Osamostaljivanjem Republike Srbije službe bezbednosti su, u skladu sa savremenim tendencijama, organizovane u Bezbednosno-informativnu agenciju, Vojnobezbednosnu agenciju i Vojnoobaveštajnu agenciju.

3.1. Pojam i karakteristike službi bezbednosti Republike Srbije

Obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Srbije proizašao je iz obaveštajno-bezbednosnog sistema državne zajednice Srbija i Crna Gora. Do donošenja Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, u Srbiji su postojale BIA, VOA i VBA, a u Ministarstvu spoljnih poslova postojale su službe za istraživanje i dokumentaciju i služba bezbednosti. U članu 3. Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti, koji je usvojen u Narodnoj skupštini Republike Srbije, definisano je da su službe bezbednosti deo jedinstvenog bezbednosno-obaveštajnog sistema Republike Srbije. Službe bezbednosti su Bezbednosno-informativna agencija, kao posebna organizacija, Vojnobezbednosna i Vojnoobaveštajna agencija u sastavu Ministarstva odbrane (šema 6).

Šema 6. Službe bezbednosti u Republici Srbiji

Službe bezbednosti obavljaju poslove i zadatke u skladu sa zakonom. Na snazi su Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti u Republici Srbiji („Službeni list Republike Srbije“, br. 116/07 i „Službeni list SCG“, br. 17/04), Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 42/02), Zakon o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 88/09), Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite koje neposredno vrše MUP, BIA, Vojnobezbednosna agencija i vojna policija („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 12/09).

3.2. Načela delovanja službi bezbednosti

Osnovna načela delovanja definisana zakonom su: službe bezbednosti deluju u okviru Ustava, zakona, drugih propisa i opštih akata; strategije nacionalne bezbednosti; strategije odbrane i utvrđene bezbednosno-obaveštajne politike Republike Srbije.

Takođe je definisano da su pripadnici službi bezbednosti dužni su da postupaju u skladu sa Ustavom, zakonom, drugim propisima i opštih aktima; prema pravilima struke i nepristrasno i politički neutralno.

Takođe je naglašeno da pripadnici službi bezbednosti ne mogu da budu članovi političkih stranaka.³¹⁸

Pošto ova načela treba realizovati u praksi, neophodan preduslov je zaokružen strategijsko-doktrinarni, normativno-pravni okvir. Činjenica je da je neophodno nakon donošenja zakona o službama i Strategije nacionalne bezbednosti dalje normativno dograđivati ove podsisteme.

3.3. Nadležnosti službi bezbednosti

Donošenjem Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji i Zakona o Bezbednosno-informativnoj agenciji, na snazi su definisane nadležnosti.

3.3.1. Nadležnosti Vojnobezbednosne agencije

Vojnobezbednosna agencija³¹⁹ nadležna je za bezbednosnu i kontraobaveštajnu zaštitu Ministarstva odbrane i Vojske Srbije u okviru koje obavlja opštebezbednosne, kontraobaveštajne i ostale poslove i zadatke od značaja za odbranu Republike Srbije.³²⁰

U okviru kontraobaveštajnih poslova i zadataka, VBA:³²¹ otkriva, prati i onemogućava obaveštajno delovanje, subverzivne i druge aktivnosti stranih država, stranih organizacija, grupa ili lica usmerene protiv Ministarstva odbrane i Vojske Srbije; otkriva, prati i onemogućava unutrašnji i međunarodni terorizam, ekstremizam i druge oblike organizovanog nasilja usmerene protiv Ministarstva odbrane i Vojske Srbije; otkriva, istražuje i dokumentuje krivična dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Republike Srbije, krivična dela protiv

³¹⁸ Član 2. Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije.

³¹⁹ 12. novembra 1839. godine donet je prvi vojni zakon u kojem su prvi put definisani oblici ugrožavanja bezbednosti vojske, pa je taj dan određen kao datum formiranja Vojnobezbednosne agencije. Vojnobezbednosna agencija organizovana i strukturirana na savremenim osnovama, formirana je i zvanično je počela da funkcioniše 1. januara 2004. godine kao deo bezbednosno-obaveštajnog podsistema u Ministarstvu odbrane u sastavu bezbednosno-obaveštajnog sistema Republike Srbije.

³²⁰ Član 5. Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji.

³²¹ Član 6. Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji.

čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, krivična dela organizovanog kriminala, krivično delo pranje novca, kao i krivična dela korupcije (zloupotreba službenog položaja, trgovina uticajem, primanje mita i davanje mita) i ako nisu rezultat delovanja organizovane kriminalne grupe, unutar Ministarstva odbrane i Vojske Srbije; otkriva, istražuje i dokumentuje krivična dela odavanje poslovne tajne od interesa za odbranu, neovlašćenog pristupa zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka, odavanje službene tajne i odavanje vojne tajne; planira, organizuje i sprovodi kontraobaveštajnu zaštitu tajnih podataka Ministarstva odbrane i Vojske Srbije; planira, organizuje i sprovodi kontraobaveštajnu zaštitu Ministarstva odbrane i Vojske Srbije; prikuplja, analizira, obrađuje i procenjuje kontraobaveštajne podatke iz svoje nadležnosti; obavlja i druge kontraobaveštajne poslove i zadatke. Osnovni sadržaj rada je kontraobaveštajni rad.

VBA je, u okviru svojih nadležnosti, ovlašćena da pribavlja podatke iz javnih izvora, od fizičkih i pravnih lica, kao i od organa, organizacija, službi i nosilaca javnih ovlašćenja.

Svi državni organi, organizacije i službe i pravna lica dužni su da ovlašćenim licima VBA omoguće uvid u registre, zbirke podataka, elektronske baze podataka i drugu službenu dokumentaciju.

Najširu osnovu kontraobaveštajnog rada čini kontraobaveštajna zaštitna lica, objekata i aktivnosti kroz preventivno-bezbednosne mere u komandama, jedinicama i ustanovama MO i VS.

U okviru svojih nadležnosti, VBA vrši bezbednosne provere za prijem na rad u MO i VS, za postavljanje na određene dužnosti, u saradnji sa BIA i policijom.

3.3.2. Nadležnost Vojnoobaveštajne agencije

Vojnoobaveštajna agencija³²² nadležna je za obavljanje obaveštajnih poslova od značaja za odbranu koji se odnose na prikupljanje, proučavanje, procenu, zaštitu i dostavljanje podataka i informacija o potencijalnim i realnim opasnostima, aktivnostima, planovima ili namerama stranih država i njihovih oružanih snaga, međunarodnih organizacija, grupa i pojedinaca.³²³

Iz nadležnosti su izvedeni i definisani poslovi i zadaci VOA:³²⁴ pribavlja i proverava podatke i informacije, obrađuje ih, proučava, procenjuje i dostavlja nadležnim organima; sarađuje i razmenjuje informacije i podatke sa službama, organizacijama i institucijama Republike Srbije koje se bave bezbednosno-obaveštajnim poslovima, kao i sa službama drugih zemalja i organizacija u skladu sa utvrđenom bezbednosno-obaveštajnom politikom, međunarodnim ugovorima i preuzetim obavezama; čuva pribavljene podatke i informacije u skladu sa zakonom, podzakonskim aktima i štiti ih od neovlašćenog otkrivanja, davanja, korišćenja, gubitka ili uništavanja; planira, organizuje i sprovodi bezbednosnu zaštitu svojih aktivnosti, lica, objekata i dokumenata; organizuje bezbednosnu zaštitu objekata Ministarstva odbrane i Vojske Srbije u inostranstvu i lica koja su od strane Ministarstva odbrane i Vojske

³²² Vojnoobaveštajna agencija je formirana pre 90 godina, kada je 6. aprila 1920. godine stupila na snagu Uredba o Glavnom đeneralštabu i đeneralštabnoj struci Kraljevine SHS i obrazovano Obaveštajno odeljenje Glavnog đeneralštaba.

³²³ Član 24. Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji.

³²⁴ Član 25. Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji.

Srbije službeno upućena u inostranstvo; štiti opremu i sredstva koja koristi u radu od neovlašćenog pristupa; pribavlja, razvija i koristi infor m a c i o n e s i s t e m e, s i s t e m e v e z a i s i s t e m e z a p r e n o s p o d a t a k a, k a o i s r e d s t v a z a z a š t i t u i n f o r m a c i j a; o r g a n i z u j e o b u k u p r i p a d n i k a V O A, o r g a n i z u j e s p e c i j a l i s t i c k e k u r s e v e, v r š i i s t r a Ź i v a n j a, f o r m i r a a r h i v e i o b j a v l j u j e s o p s t v e n a i z d a n j a; p l a n i r a, o r g a n i z u j e i s p r o v o d i u n u t r a š n j u k o n t r o l u r a d a p r i p a d n i k a V O A; z a h t e v a o d n a d l e Ź n i h s l u Ź b i b e z b e d n o s t i b e z b e d n o s n e p r o v e r e p r a v n i h i f i z i c k i h l i c a k a d a j e t o n e o p h o d n o z a o b a v l j a n j e p o s l o v a i z n a d l e Ź n o s t i V O A u t v r Ź e n i h o v i m z a k o n o m; p l a n i r a o p r e m a n j e i v r š i n a b a v k u s t v a r i z a s v o j e p o t r e b e; o b a v l j a i d r u g e p o s l o v e i z s v o j e n a d l e Ź n o s t i.

Imajući u vidu da pripadnici sistema odbrane i vojske učestvuju u mirovnim misijama pod okriljem Ujedinjenih nacija, od posebnog značaja je prikupljanje i raspolaganje obavještenjima o realnim činjenicama u vezi sa karakterom misije, zoni, karakteristikama izvršenja zadataka, kao i okruženju vojnom i nevojnom, u kojem će pripadnici misije UN iz naše zemlje izvršavati zadatke.

3.3.3. Nadležnost Bezbednosno-informativne agencije³²⁵

Agencija obavlja poslove koji se odnose na: (1) zaštitu bezbednosti Republike Srbije i otkrivanje i sprečavanje delatnosti usmerenih na podrivanje ili rušenje Ustavom utvrđenog poretka Republike Srbije; (2) istraživanje, prikupljanje, obradu i procenu bezbednosno-obaveštajnih podataka i saznanja od značaja za bezbednost Republike Srbije i (3) informisanje nadležnih državnih organa o tim podacima, kao i druge poslove određene zakonom.

Zadaci BIA su: otkrivanje, praćenje, dokumentovanje, sprečavanje, suzbijanje i presecanje delatnosti organizacija i lica usmerenih na vršenja organizovanog kriminala; krivičnih dela povezanih sa inostranim činiocima; unutrašnjeg i međunarodnog terorizma; najteŹih oblika krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava; protiv Ustavom utvrđenog poretka i bezbednosti Republike Srbije.

U ostvarivanju ovih zadataka agencija ostvaruje saradnju sa drugim nadležnim organima i službama Republike Srbije, kao i sa organima, organizacijama i službama drugih država u skladu sa smernicama Vlade Republike Srbije.

U skladu sa savremenim standardima organizovanja bezbednosnoobaveštajnog sistema, u modelu je predviđeno formiranje Centralnog registra i Nacionalne agencije za zaštitu tajnih podataka.

Prvi put je predviđeno formiranje Saveta za nacionalnu bezbednost, čiji je osnovni zadatak usmeravanje i usklađivanje rada službi bezbednosti i čiji su članovi najodgovorniji predstavnici izvršne vlasti Republike Srbije: predsednik Republike, predsednik Vlade, ministar odbrane, ministar unutrašnjih poslova, ministar pravde, načelnik Generalštaba Vojske Srbije, direktori službi bezbednosti.

Takođe je predviđeno formiranje Biroa za koordinaciju službi s ciljem operativnog usklađivanja delatnosti službi bezbednosti. U sastav Biroa za koordinaciju, pored direktora službi bezbednosti i sekretara Saveta, mogu se pozivati i: predstavnici Ministarstva spoljnih poslova, direktor policije i načelnici uprava policije, republički javni tužilac, direktor Uprave

³²⁵ Član 2. Zakona o Bezbednosno-informativnoj agenciji.

carina, rukovodioci drugih državnih organa, organizacija i institucija.

3.4. Rukovođenje službama bezbednosti i kontrola

Zbog specifičnosti i značaja službi, od izuzetnog je značaja da se one nalaze pod civilnom i demokratskom kontrolom. S tim u vezi, definisano je da radom Bezbednosno-informativne agencije rukovodi direktor, koji za svoj rad odgovara Vladi. Njega postavlja Vlada, na predlog predsednika Vlade. Radom Vojnoobaveštajne i Vojnobezbednosne agencije rukovode direktori agencija, koji za svoj rad odgovaraju ministru odbrane. Savremena dostignuća u imenovanju i postavljanju direktora agencija jesu da se pre njihovog postavljenja pribavljaju mišljenja predsednika Republike i Komisije Narodne skupštine Republike Srbije za kontrolu rada službi bezbednosti. Kako je ministar odbrane u sastavu Vlade, a direktor BIA vezan za nju, omogućava se kontrola službi bezbednosti od strane Vlade. Od posebnog je značaja vršenje skupštinskog nadzora službi. Narodna skupština obavlja nadzor preko nadležnog odbora. Takođe, postoji i unutrašnja kontrola funkcionisanja službi bezbednosti. Rukovodilac unutrašnje kontrole vrši unutrašnju kontrolu, i to pre svega sa stanovišta zakonitosti i pravilnosti u radu službi. Rukovodilac unutrašnje kontrole podnosi izveštaje o kontroli rukovodiocu službe, kao i drugim organima koji se definišu zakonom (npr. Vladi, Savetu za nacionalnu bezbednost, nadležnom skupštinskom odboru).

Službe bezbednosti dužne su da obaveštavaju javnost o svom radu preko organa kojima dostavljaju izveštaje (u našem modelu predviđeno je formiranje agencije za kontakte sa javnošću, koja se nalazi u sastavu Biroa za koordinaciju Saveta za nacionalnu bezbednost).

4. CIVILNA ZAŠTITA

Civilna zaštita je delatnost koja danas prvenstveno funkcioniše u miru, vanrednim situacijama i u ratu. Stoga je civilna zaštita pojam sa jasno definisanim prioritetima, organizacijom i modalitetima funkcionisanja u sferi zaštite javnog interesa ljudskih života, materijalnih dobara i životne sredine.

Ona je poseban in stitut međunarodnog humanitarnog prava, ustanovljen Dopunskim protokolima iz Ženevske konvencije, 1977. godine, prvenstveno namenjen za zaštitu i zbrinjavanje civilnog stanovništva u oružanom sukobu.

Civilna zaštita, kao humanitarna delatnost, sa zadatkom zaštite i spasavanja stanovništva i materijalnih dobara, neprekidno se uređuje i funkcionalno širi, Prvi put se u Srbiji uređuje Zakonom o Ministarstvu unutrašnjih poslova 1948. godine.

Danas su nadležni organi u oblasti zaštite i spasavanja definisani Ustavom Republike Srbije, član 190, tačka 6, Zakonom o lokalnoj samoupravi i Zakonom o zaštiti od elementarnih nepogoda. Civilna zaštita u Srbiji se planira, organizuje i osposobljava kao sistem u skladu sa procenom ugroženosti i mogućnostima za zaštitu i spasavanje ljudi, materijalnih dobara od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća i drugih nesreća u miru i ratu.

4.1. Pojam zaštitne funkcije države

Zaštita od prirodnih i drugih nesreća sastavni je deo zaštitne unutrašnje bezbednosne funkcije države. Otuda se oblast zaštite i spasavanja organizuje kao normativno, organizaciono i funkcionalno samostalan i jedinstven podsistem nacionalne bezbednosti

države. U nju su uključene i povezane sve spasilačke aktivnosti, službe i druge namenske snage za zaštitu, spasavanje i pomoć, koje u svom radu koriste zajedničku telekomunikacionu, informacionu i drugu infrastrukturu.

Osnovni cilj zaštite spasavanja i pomoći jeste da se sačuvaju ljudi, životinje, materijalna dobra i okolina od nesreća, odnosno od uništenja, oštećenja i drugih posledica nesreća, te da se ublaže njihove posledice. Ciljevi zaštite i spasavanja ljudi i materijalnih dobara ostvaruju se: preventivnim aktivnostima; uspostavljanjem i održavanjem pripravnosti za preduzimanje mera; osmatranjem, obaveštavanjem i uzbunjivanjem; zaštitom, spasavanjem i pomoći i otkla nja njem posle di ca nesreća.

Preventivnim aktivnostima potrebno je sprečiti, ukloniti ili smanjiti bezbednosne rizike. Preventivno delovanje obuhvata organizacione, tehničke i druge preduzete mere i aktivnosti za sprečavanje nastanka ili bar zaublažavanje posledica pojedinih nesreća. Preventivu sprovode nadležna ministarstva, lokalne zajednice, privredna društva (preduzeća), zavodi i druge organizacije.

Uspostavljanje i održavanje pripravnosti za preduzimanje mera obuhvata planove zaštite i spasavanja i druge oblike pripremljenosti, koji omogućavaju što brži odziv i delotvorno preduzimanje mera u nesrećama.

Osmatranje, obaveštavanje i uzbunjivanje organizuje se kao jedinstven podsistem za otkrivanje i praćenje opasnosti od prirodnih i drugih nesreća, te vođenje zaštite, spasavanja i pomoći u nesrećama. Čine ga informacioni i telekomunikacioni sistem, centri za obaveštavanje i sredstva za uzbunjivanje. Sistem deluje neprekidno u potrebnom obimu, a prema potrebi se aktivira u celosti.

Zaštita, spasavanje i pomoć u nesrećama obuhvata gašenje i spasavanje iz požara i eksplozija, spasavanje iz ruševina i odrona, spasavanje u planinama, iz pećina, rudnika, na vodi i iz vode, spasavanje od nevremena, oluja i drugih vremenskih elementarnih nepogoda, spasavanje u saobraćajnim nesrećama, prvu i hitnu medicinsku i veterinarsku pomoć, zaštitu od neeksplozivnih ubojnih sredstava, izvođenje radiološke, hemijske i biološke zaštite, prikupljanje podataka o žrtvama i ugroženima, pomoć ugroženima, opštu humanitarnu pomoć i obezbeđenje osnovnih uslova za život.

Zaštitu, spasavanje i pomoć izvode javne, dobrovoljne i profesionalne spasilačke službe, stručne službe privrednih društava, zavoda i drugih organizacija, humanitarnih organizacija, jedinice službe i organa civilne zaštite i druge snage za zaštitu, spasavanje i pomoć.

Otklanjanje posledica nesreće obuhvata nužno preduzete mere i aktivnosti za obezbeđenje osnovnih uslova za život i obezbeđenje uslova za trajnu obnovu pogođenog područja. Obnovu pogođenog područja po pravilu organizuju i vode nadležni resorni organi, odnosno organi koje odrede Vlada, nadležna ministarstva ili lokalne zajednice s ciljem njegovog vraćanja na prethodno stanje ili poboljšanje stanja.

4.2. Pojam, mesto i uloga civilne zaštite u sistemu zaštite države

Civilna zaštita predstavlja jedan od ključnih sadržaja bezbednosti i podrazumeva pripremanje i učešće građana, preduzeća i drugih pravnih lica i profesionalnih službi, organizacija i udruženja u zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih dobara i životne sredine od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća, ratnih razaranja, terorizma i drugih opasnosti većih razmera.

Zahvaljujući takvom poimanju i mestu i ulozi u društvu, civilna zaštita u značajnoj meri

doprinosi smanjenju ljudskih i materijalnih gubitaka, a svojim uspešnim razvojem i delovanjem pruža pomoć ljudima kada im je najpotrebnija i omogućava funkcionisanje političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog sistema u složenim društvenim uslovima čime je njeno funkcionisanje od stratejskog značaja za sistem bezbednosti i državu u celini.

Civilna zaštita ima savetodavnu ulogu Vlade i drugih državnih organa u vezi zaštite od nesreća. Civilna zaštita mora da zahteva od izvršnih organa vlasti da se njene mere smatraju prioritetnim, preventivnim i pripremnim merama, kojima mogu da se smanje negativni događaji i posledice nesreća, kao i da se založe za obezbeđenje sredstava za preduzimanje mera pomoći i saniranje posledica.

Prema međunarodnim standardima, civilna zaštita predstavlja organizovan odgovor države na opasnosti koje ugrožavaju stanovništvo, materijalna dobra i životnu sredinu. Ona predstavlja celovit sistem i najširi oblik organizovanja, pripremanja i učešća stanovništva u humanitarnim aktivnostima i zadacima zaštite i spasavanja u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća, ratnih razaranja i drugih opasnosti.

Civilna zaštita, kao humanitarna socijalno integrativna funkcija, pre svega je eminentna državna funkcija, neprenosiva i neotuđiva od izvršne vlasti. Ona se planira, organizuje i osposobljava u skladu sa procenom ugroženosti i mogućnostima za zaštitu i spasavanje ljudi, materijalnih i drugih dobara, imajući u vidu stepen ugroženosti i povredljivosti od elementarnih nepogoda, tehničkotehnoloških nesreća (prvenstveno hemijskih akcidenata), ratnih razaranja i drugih opasnosti.

4.3. Misije i zadaci civilne zaštite

Osnovna misija civilne zaštite jeste da realizacijom preventivnih i operativnih mera obezbedi efikasnost zaštite i spasavanja ljudi, materijalnih i kulturnih dobara i životne sredine od posledica elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća, ratnih razaranja i drugih većih opasnosti.

Polazeći od ovakve misije, a u skladu sa Ženevskim konvencijama i Dopunskim protokolom iz 1977. godine, civilna zaštita izvršava sledeće zadatke: sklanjanje ljudi i materijalnih dobara; evakuaciju; zbrinjavanje ugroženih i nastradalih (smeštaj i snabdevanje); zamaćivanje; spasavanje iz ruševina; zaštitu i spasavanje od poplava i zaštitu i spasavanje na vodi; zaštitu i spasavanje od požara; radiološko-hemijsko-biološku zaštitu; očuvanje dobara bitnih za opstanak; prvu medicinsku pomoć i obezbeđenje rezervi krvi; sanaciju terena; otkrivanje neeksplozivnih ubojnih sredstava i označavanje opasnih zona; održavanje reda; informisanje; osmatranje i obaveštavanje; versku pomoć i zaštitu verskih objekata; zaštitu životne sredine.

Kako je civilna zaštita najširi oblik organizovanja građana na zaštitu života, materijalnih i kulturnih dobara, to znači da ona ima obavezu u suprotstavljanju svim negativnim faktorima i uzročnicima. Civilna zaštita ima obavezu da ukaže na uzročnike, odakle se javljaju, kao i na koji se način treba od njih zaštititi i spasiti.

Radi potpune kontrole i uvida teritorije na zaštitu životne sredine, neophodna je koordinacija i angažovanje državnih organa i službi, kao i institucija koje se profesionalno bave ovim poslom, uz istovremeno uvažavanje postojećih zakonskih odredaba o zaštiti životne sredine. S tim ciljem neophodno je obezbediti: neposrednu kontrolu izvora opasnosti; blagovremeno preduzimanje preventivnih mera; obaveštavanje građana o pojavi opasnosti; preduzimanje mera ako do opasnosti dođe i otklanjanje posledica opasnosti.

Štabovi civilne zaštite svih nivoa dužni su da preduzmu mere i angažuju sve raspoložive snage i sredstva na saniranju posledica na zaštiti tla, vazduha, vode, šuma, biljnog i životinjskog sveta, prirodnih dobara i sa institucijama koje se u miru bave zaštitom životne sredine da utvrde zadatke u periodu nastajanja ratne opasnosti, rata i elementarnih nepogoda.

4.4. Osnovna načela, organizacija i funkcionisanje civilne zaštite

Sistem zaštite i spasavanja, u savremenom smislu, egzistira od 1955. godine. Konceptijski i organizaciono, kao sistem, zaokružen je pre dve decenije. Protekli period pružio je dovoljno mogućnosti za promenu postojećih rešenja i prilagođavanje sistema civilne zaštite stvarnim potrebama društva.

Da bi se složeni zadaci mogli izvršiti, neophodno je da se uspostavi harmoničan sistem civilne zaštite, odnosno sistem zaštite i spasavanja države od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških udesa, ratnih razaranja i drugih opasnosti. Radi unapređenja sistema zaštite i spasavanja stanovništva u vanrednim situacijama, Vlada Republike Srbije je u septembru 2009. godine donela odluku o uspostavljanju integrisanog sistema zaštite i spasavanja formiranjem jedinstvene službe za vanredne situacije u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova. Na osnovu te odluke, Uprava za vanredne situacije, koja se nalazila u sastavu Ministarstva odbrane, prešla je u sastav Ministarstva unutrašnjih poslova. U njemu je formiran poseban podsistem, Sektor za vanredne situacije. Takođe je formirana Uprava za civilnu zaštitu, kao sastavni činilac tog sektora. Njene nadležnosti su sledeće: strateško planiranje i koordinacija, uništavanje neeksplozivnih ubojnih sredstava, operativni organizacioni poslovi u civilnoj zaštiti i tehnička podrška. Zadržan je koncept da se civilna zaštita organizuje na tri nivoa: nacionalnom, regionalnom i lokalnom. Svoje zadatke izvršava tesno sarađujući sa drugim državnim organizacijama i službama i lokalnim vlastima.

Činioci strukture sistema civilne zaštite propisani su Ženevskim konvencijama, koje je, posle ratifikacije, svaka zemlja dužna da ugradi u svoje nacionalno zakonodavstvo. U funkcionalnom i institucionalnom pogledu, u većini zemalja u svetu činioci sistema civilne zaštite danas su: lična i uzajamna zaštita stanovništva; služba osmatranja i obaveštavanja; jedinice civilne zaštite; organi rukovođenja civilnom zaštitom (štabovi i poverenici); preduzeća, organizacije i službe opremljene i osposobljene za zaštitu i spasavanje i organizacije koje obavljaju javnu službu ili deo nje.

Lična i uzajamna zaštita obuhvata mere i postupke za neposrednu ličnu i uzajamnu zaštitu i spasavanje ljudi na svim mestima gde oni žive i rade.

Služba osmatranja i obaveštavanja (OIO), kao deo sistema civilne zaštite, obrazuje se u centre za obaveštavanje u svim opštinama, kantonima (okruzima), entitetima i na nivou države, kao i kroz osmatračke stanice i jedinice za uzbunjivanje. Ona vrši sledeće funkcije: osmatranje, otkrivanje i praćenje opasnosti; prikupljanje, obradu podataka o otkrivenim opasnostima i blagovremenu distribuciju informacija štabovima civilne zaštite i drugim nadležnim subjektima i obaveštavanje i uzbunjivanje stanovništva, preduzeća i drugih pravnih lica.

Jedinice civilne zaštite organizuju se, opremaju i osposobljavaju za zaštitu i spasavanje ljudi, materijalnih i kulturnih dobara od ratnih razaranja, elementarnih i drugih većih nepogoda i drugih opasnosti u miru i ratu. Namena, zadaci i organizaciona struktura jedinica civilne zaštite zavise od procene ugroženosti teritorije. One se organizuju na svim nivoima, od republike do mesne zajednice i organizacije. Odluku o formiranju, na predlog štabova

civilne zaštite, donose izvršni organi vlasti. Za rukovođenje jedinicima civilne zaštite neophodno je imenovati i postaviti stručno sposobne starešine. Izbor i postavljanje ovih starešina vrše štabovi civilne zaštite.

Štabovi civilne zaštite su operativno-stručni organi rukovođenja akcijama zaštite i spasavanja ljudi i materijalnih dobara. Oni prate teritorijalnu organizaciju i organizovani su na svim nivoima državi, od lokalnog, regionalnog (kantonalnog), republičkog (entitetskog) do nacionalnog (državnog).

Preduzeća, organizacije i službe opremljene i osposobljene za zaštitu i spasavanje podijeljene su u tri grupe. Prvu grupu čine preduzeća, kao što su: stambeno-komunalna, građevinska, za održavanje puteva, saobraćajno-transportna, turističko-ugostiteljska, trgovinska, prehrambena, zanatska, poljoprivredna, vodoprivredna, elektroprivredna, za održavanje i eksploataciju šuma, zdravstveno-socijalna, informativno-propagandna, obrazovno-kulturna i druga. Drugu grupu čine sportske i društvene organizacije, kao što su: vazduhoplovni, planinarski i vatrogasni savezi, kao i savez za zimski sport, društvo za podvodnu aktivnost i Crveni krst. Treću grupu čine organizacije i službe kao što su: veterinarska, hidrometeorološka, protivgradna, hidrološka, seizmološka i geološka služba; zavod za dezinfekciju, dezinsekciju i deratizaciju; služba za spasavanje na rekama, jezerima i planinama; spasilačke jedinice u rudnicima, hemijskoj industriji i sl.; teritorijalne vatrogasne jedinice, radioamateri, agencije za pogrebne usluge, organizacije za zaštitu na radu i osiguravajuće kuće za osiguranje imovine i lica i dr.

Organizacije čija je mirnodopska delatnost, po odluci izvršnih organa vlasti, obaveza zaštite i spasavanja u civilnoj zaštiti, odgovorne su za planiranje, organizaciju i izvršavanje zadataka zaštite i spasavanja stanovništva, materijalnih i kulturnih dobara.

Za organizaciju, pripreme i sprovođenje mera zaštite i spasavanja u miru odgovorni su Republika, okruzi, gradovi, opštine i njihovi organi, naseljena mesta, organizacije i mesne zajednice i njihovi izvršni organi.

Primena propisanih nadležnosti Uprave za civilnu zaštitu u sastavu Sektora za vanredne situacije Ministarstva unutrašnjih poslova, kao i realizacija obaveza iz Zakona o vanrednim situacijama i ostalih zakonskih i podzakonskih akata iz ove oblasti biće najbolji pokazatelj opredeljenja i korektor dalje dogradnje.

5. PRIVATNA BEZBEDNOST

Prema osnivaču si ste ma obezbeđena lica, imovina i poslovanja, može se govoriti o državnom (javnom) i o privatnom sektoru bezbednosti. Državni (javni) sektor bezbednosti organizuje obezbeđivanje lica, imovine i poslovanja za potrebe održavanja javnog reda i mira, obezbeđivanje javnih skupova i drugih okupljanja građana, obezbeđenje određenih ličnosti i objekata, bezbednost saobraćaja na putevima, nabavku, držanje i nošenje oružja i municije, proizvodnju i promet zapaljivih tečnosti i gasova, kao i zaštitu od požara.

Karakteristično je da zemlje zapadne Evrope imaju zaokružen sistem privatne bezbednosti. Zakonodavstvo koje se neposredno odnosi na privatni sektor bezbednosti u većini zapadnoevropskih zemalja uređeno je posle 1990. godine, izuzev Italije, koja takvo zakonodavstvo ima još od 1931. godine, i Švedske, koja ga ima od 1973. godine.

Privatni sektor bezbednosti organizuje se kroz uređeni sistemski zakon, osnivanjem privrednih subjekata (preduzeća, agencija i službi) namenjenih za pružanje bezbednosnih

usluga na tržištu, po zahtevu korisnika za koje ne postoji zakonom propisana obaveza organizovanja zaštite od strane vojske i policije.

Pionirom privatnog sektora bezbednosti smatra se, pored ostalih, Pinkertom (Allan Pinkerton, 1819-1884), osnivač najpoznatije privatne detektivske agencije u Sjedinjenim Američkim Državama (The Pinkerton Detective Agency), koja je počela sa radom 1850. godine u Čikagu.³²⁶

Jedan od delova kompleksnog sistema privatnog sektora bezbednosti predstavlja i sistem poslovne zaštite i bezbednosti, odnosno njegova najznačajnija komponenta služba FTO.

Služba FTO, u najširem smislu, predstavlja bezbednosnu delatnost koju obavljaju zakonom određeni specijalizovani i drugi državni organi (vojska, policija, službe bezbednosti, sudske i zatvorske straže i slične strukture), preduzeća, delovi nekih privrednih subjekata (agencija, kompanija i slično) i obučeni neposredni izvršioci (vojnici, policajci i radnici), radi održavanja javnog reda i mira, zaštite objekata i određenih ličnosti, tehnologije, imovine, ljudstva, projekata, informacija i interesa od neovlašćenih spoljnih uticaja (industrijske špijunaže), kriminaliteta, terorizma i drugih oblika ugrožavanja (požara, poplava, havarija i sl.). Prema osnivaču i korisniku usluga bezbednosti, može se govoriti o državnom (javnom) i privatnom sektoru bezbednosti.

Preduzeća u privatnom sektoru bezbednosti. Država ima monopol upotrebe legitimne sile. Ona je odgovorna za unutrašnju bezbednost i odbranu od spoljnih pretnji. Devedesete godine 20. veka, na globalnom nivou, odlikuje množenje privatnih bezbednosnih i vojnih delatnosti. Većina njih može da bude podeljena u glavne grupe: plaćenici, privatna vojna preduzeća, privatna preduzeća za FTO, pojedinci koji kao registrovanu delatnost pružaju određene bezbednosne usluge (detektivi, savetnici, telohranitelji i slično), detektivske agencije i agencije za bezbednosni konsalting, marketing i inženjering (za projektovanje i izgradnju tehničkih i integralnih sistema i slično).

Funkcije privatnih vojnih preduzeća. Privatna vojna preduzeća su neka vrsta modernih i preduzetnih „plaćenika“. Kao takva, ona rade za profit, pružajući vojne usluge i obuku, odnosno obavljajući borbene ili neborbene usluge.³²⁷

Funkcije privatnih preduzeća za obezbeđenje. Najčešće su postkonfliktne ili „propale“ države u iskušenju da prizovu privatna preduzeća za obezbeđenje, da bi nadomestile nedostatak odgovarajućih vojnih i policijskih snaga, jer nisu u stanju da svim građanima i/ili grupama pruže bezbednost jer su suočene sa brojnim ekonomskim, političkim i bezbednosnim izazovima i sa krizom redefinisanja sistema, tzv. „tranzicioni procesi“.

5.1. Pojam obezbeđenja lica, imovine i poslovanja

Obezbeđenje lica, imovine i poslovanjau privatnom sektoru bezbednosti predstavlja integralnu komponentu poslovanja privrednih subjekata, odnosno jednu funkciju u sistemu

³²⁶ Pinkertonova agencija imala je značajnu ulogu u organizovanju sistema fizičke zaštite vrednosnih transporta na železnici i otkrivanju i hvatanju nekih od najpoznatijih kriminalaca toga vreme na.

³²⁷ Međutim, ova preduzeća ne uklapaju se u definiciju plaćeničkih snaga iznetu u Međunarodnoj konvenciji protiv regrutovanja, upotrebe i finansiranja i obuke plaćenika, koju je u Rezoluciji 44/34 usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija, 4. decembra 1989. godine. Konvencija je stupila na snagu 20. oktobra 2001. godine, ali je do sada ovaj dokument ratifikovalo samo nekoliko država. Ova konvencija je znatno proširila definiciju sadržanu u članu 47. Prvog dodatnog protokola Ženevskih konvencija iz 1949. godine.

poslovne bezbednosti koji obuhvata niz radnji i mera, u okviru organizacije zaštite, radi sprečavanja raznih oblika ugrožavanja lica, imovine i poslovanja. Sadržaj FTO može da se podeli na preventivni, namenjen sprovođenju zaštite od ugrožavanja zaštićenih vrednosti, i represivni (reaktivni), kao reakciju na konkretne oblike ugrožavanja zaštićenih vrednosti, objekata i ličnosti. Preventivni rad predstavlja pravilo subjekata koji sprovode FTO neprekidno, povremeno ili u određenim intervalima, dok je represivna delatnost nepredvidljiva i zavisi od razvoja događaja na licu mesta.

5.2. Izvori i oblasti ugrožavanja lica, imovine i poslovanja

Imovinu preduzeća ili drugog pravnog i fizičkog lica čine prava svojine na pokretnim i nepokretnim stvarima, novčana sredstva i hartije od vrednosti, kao i druga imovinska prava.

Ugrožavajući faktori imovine i života ljudi, koji su u delatnosti čoveka ili van delatnosti čoveka i njegovog uticaja, ispoljavaju se kao: prirodne pojave: geofizičke pojave zemljotresi, poplave, grom; biološke pojave epidemije, pandemije i sl.; negativno dejstvo Sunčeve energije; pojave tehničko-tehnološkog karaktera: eksplozije, požari, havarije, udesi, jonizujuća zračenja i slično, koja ugrožavaju životnu sredinu; socijalne pojave: ratovi, ekonomske krize, političko nasilje i sl.; socijalno-patološke pojave: alkoholizam, narkomanija, kockanje, prosjačenje, prostitucija, nezaposlenost i sl.; kriminalne delatnosti izvršenje krivičnih dela iz oblasti opšteg, privrednog, političkog, ekološkog kriminaliteta itd.

5.3. Struktura sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja

Sistem obezbeđenja lica, imovine i poslovanja podrazumeva fizičko, tehničko i protivpožarno obezbeđenje, zaštitu na radu, poslove odbrane i civilne zaštite, mere koje se preduzimaju na planu blagovremenog sprečavanja zaraza i epidemija, kao i upravljanje i rukovođenje kriznim situacijama na nivou zaštićenog objekta.

Fizička bezbednost podrazumeva raznovrsnu delatnost subjekata koji je preduzimaju, kao i preduzimanje odgovarajućih metoda, kroz organizovanu delatnost, bilo samostalno ili od nadležnog specijalizovanog državnog organa, u okviru zakonskih ovlašćenja i nadležnosti, što ujedno podrazumeva i preduzimanje bezbednosnih, vojnih, kriminalističkih i policijskih metoda rada.

Tehnička bezbednost dobilaje naziv po primeni tehničkih sredstava u ostvarivanju zaštitne funkcije države. U ovom domenu postoje precizna zakonska ograničenja u pogledu korišćenja tehničkih sredstava radi ostvarivanja bezbednosti, kako bi se isključile njihove zloupotrebe i nekontrolisana primena.

Zaštita na radu je stvaranje uslova kojima se obezbeđuje sigurnost i bezbednost na radu, sprečavaju i otklanjaju štetnosti koje mogu da prouzrokuju povrede na radu, profesionalna i druga oštećenja zdravlja zaposlenih na radu ili u vezi sa radom, na očuvanju zdravlja i radne sposobnosti zaposlenih, kao i na zaštiti čovekove okoline.

Poslovi odbrane podrazumevaju mere i aktivnosti koje se sprovode od službe FTO, u slučaju rata, neposredne ratne opasnosti i vanrednih prilika, kroz mobilizaciju ljudstva i njihovo angažovanje po naređenjima Ministarstva odbrane i Vojske.

Poslovi civilne zaštite podrazumevaju mere i aktivnosti koje se sprovode na planu zaštite i spasavanja ljudi i materijalnih dobara ugroženih prirodnim i drugim nesrećama.

Zaštita od zaraza i epidemija vrši se periodično, merama dezinfekcije, deratizacije i

sličnim merama delovanja s ciljem uništenja životinja koje mogu da prenose zarazne bolesti na ljude i uništavaju imovinu.

5.4. Sadržaj sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja

Sadržaj sistema obezbeđenja može se podeliti na preventivni namenjen sprovođenju zaštite od ugrožavanja, i represivni kao reakciju na konkretne oblike ugrožavanja zaštićenih vrednosti, objekata i ličnosti.

Preventivna zaštita preduzeća podrazumeva postojanje planova i aktivnosti radi realizacije zadataka koji proizlaze iz sadržaja izvora i oblika ugrožavanja, čime se otklanja mogućnost nastajanja težih posledica. Služba obezbeđenja preduzima sledeće mere: obezbeđuje imovinu preduzeća i štiti živote ljudi od svih vidova napada, uništavanja ili ugrožavanja; kontroliše ispravnost vrata, prozora i brava na svim objektima u krugu preduzeća i okolini; kontroliše ulazak lica u krug preduzeća, u poslovne i druge zgrade; proverava da li se u krug preduzeća ili u poslovne zgrade unosi vatreno oružje, minsko-eksplozivne naprave, zapaljiva sredstva; kontroliše ulazak radnika koji su u alkoholisanom stanju ili koji svojim ponašanjem ugrožavaju javni red i mir; uočavaju pušenje duvana (cigareta, lula) na zabranjenim mestima, kontrolišu izvore otvorenog plamena u blizini kruga preduzeća; nadziru da li se poštuje zabrana fotografisanja i skiciranja određenih prostora ili postrojenja u okviru preduzeća; proveravaju da li su zaključane kase, čelični ormari, radni stolovi i da li su ključevi ostavljeni na sigurnom mestu; uočavaju i otkrivaju pojave i ponašanja koji predstavljaju potencijalnu opasnost za ugrožavanje imovine, života ljudi i drugih vrednosti preduzeća i preduzimaju mere za njihovo otklanjanje samostalno ili u saradnji sa detektivskim agencijama, policijom ili službama bezbednosti (BIA ili VBA); upućuju razna upozorenja radi poštovanja preventivnih mera koje sprovodi služba obezbeđenja.

I pored svih preventivnih mera koje preduzima služba FTO, dolazi do situacija da zaštićeni objekat bude napadnut, oštećen ili uništen.

Represivna funkcija, dakle, predstavlja izuzetak i upotrebljava se samo ako preventivne mere ne daju odgovarajuće rezultate. Represivne mere su: izdavanje upozorenja; legitimisanje; zadržavanje; pregled lica, vozila i prtljaga; sprečavanje neovlašćenog ulaska i izlaska u preduzeće, otkrivanje izvršilaca krivičnih dela u krugu preduzeća; otkrivanje sakrivenog materijala, robe, stvari i alata prilikom pregleda vozila; uspostavljanje reda i sprečavanje nasilja u krugu preduzeća; sprečavanje bekstva i lišavanje slobode lica zatečenih u izvršenju krivičnih dela; upotreba fizičke snage i drugih sredstava prinude; upotreba vatrenog oružja; osiguranje lica mesta.

Unutrašnje (interno) informisanje, kao faktor efikasne zaštite imovine i života ljudi u preduzeću i drugom pravnom licu, podrazumeva međusobno blagovremeno i tačno informisanje između rukovodećih struktura preduzeća i neposrednih izvršilaca u službi FTO, sa planovima i drugim potrebnim merama koje se preduzimaju u različitim situacijama, a uvek s ciljem ostvarivanja zadovoljavajućeg stepena zaštite objekta. Pored toga, informisanje podrazumeva da rukovodeći kadar preduzeća upozna plan obezbeđenja ili određene njegove celine, uz neophodno informisanje ostalih zaposlenih o svim merama koje treba da se sprovedu u sklopu obavljanja redovne delatnosti i u vanrednim okolnostima.

Da bi služba FTO uspešno funkcionisala, moraju biti zastupljeni i primenjeni sledeći principi obezbeđenja: stalna gotovost, pravovremenost, kompleksnost, sigurnost i efikasnost.

5.5. Efekti sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja

Uslovno rečeno, efekti pravilno ustrojenog sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja mogu se ogledati na dva nivoa.

Na prvom nivou, funkcionisanje sistema obezbeđenja lica, imovine i poslovanja ogleda se kroz nesmetano funkcionisanje i poboljšavanje poslovanjaštićenog objekta, i to kroz: zaštitu tajnih podatakaštićenog objekta, kvalitetnu kadrovsku politiku, smanjivanje i umanjivanje materijalne štete, uklanjanje i sprečavanje uzorka kriminalne aktivnosti uštićenom objektu, prikupljanje informacija koje imaju uticaj na poslovnu politikuštićenog objekta, jačanje njegovog položaja na tržištu i slično. Na drugom nivou, funkcionisanje sistema obezbeđivanja lica, imovine i poslovanja odražava se i na opšte stanje nacionalne bezbednosti, kao i na razvoj nacionalnog tržišta robe i usluga i slično.

6. OSTALE DRŽAVNE ORUŽANE ORGANIZACIJE

Termin „ostale državne oružane organizacije“ (u daljem tekstu ODOO) mogu da imaju različita značenja s obzirom na okvire i države u kojima se koriste i razlikuju se od privatnih oružanih organizacija. U skladu sa londonskim Međunarodnim institutom za strateške studije (IISS), koncept ODOO (ponekad se pominju kao paravojne organizacije) obuhvata „žandarmeriju“, carinske službe i graničarsku službu, ako su ove snage obučene u pitanjima vojne taktike, zatim opremljene kao vojne snage i operišu pod vojnim vlastima u slučaju rata.

Skoro sve države u svetu imaju ODOO. Da broj pripadnika ostalih državnih militarnih organizacija predstavlja ozbiljnu snagu u jednoj državi, koju treba striktno nadzirati i kontrolisati, pokazuje pregled ostalih državnih militarnih organizacija u 11 izabranih zemalja (tabela 1).

Tabela 1. Pregled državnih militarnih organizacija u 11 izabranih zemalja³²⁸

Država	Ukupno akt. Ljudstva u OS	Ljudstvo u ODOO	Tip ostalih državnih oružanih organizacija
Finska	27.000	3.100	Graničari
SAD	1.433.600	53.000	Civilna vazduhoplovna patrola
Ruska Federacija	1.212.700	359.100	Graničari, unutrašnje trupe ministarstva, snage za zaštitu Ruske Federacije, Federalna služba bezbednosti, Federalna agencija za komunikacije i informacije, železničke trupe, itd.
Maroko	196.300	50.000	Žandarmerija, Pomoćne snage, itd.
Francuska	259.050	101.399	Žandarmerija
Italija	194.000	254.300	Posebno „Karabinjeri“ i Garda javne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova
Turska	514.850	150.000	Žandarmerija – Nacionalna garda, Obalska straža
Burkina Faso	10.800	4.200	Žandarmerija, bezbednosne kompanije
Čile	77.700	38.000	„Karabinjerosi“
Republika Koreja	687.700	3.504.500	Civilni odbrambeni korpus i Mornarička policija
Indonezija	302.000	280.000	Uključuje policiju, mornaričku policiju i lokalne vojne pomoćne trupe

³²⁸ Izvor: The Military Balance 2004–2005, International Institute for Strategic Studies, Oxford University Press, London.

Neke od nadležnosti ostalih državnih oružanih organizacija, prema praksi u većem broju zemalja sveta, su: kontrola granica, zajedno sa praćenjem nelegalne trgovine dobrama i ljudima, kontrola unutrašnjih nemira i pobuna, održavanje reda i zakona u vanrednim situacijama i čuvanje važnih državnih ličnosti i vitalnih instalacija od posebnog značaja za odbranu i bezbednost zemlje.

Žandarmerija je u našoj državi ponovo formirana 2001. godine kao osnovna manevarska jedinica MUP-a Republike Srbije. Pri formiranju, u svom sastavu imala je 4 odreda, i to u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Kraljevu, i posebno Protivterorističku jedinicu (PTJ).

Granična policija je formirana 2006. godine i organizovana na centralnom, regionalnom i lokalnom nivou, jedinstvene hijerarhijske strukture, s ciljem ostvarivanja sledećih zadataka: neposredna organizacija i obavljanje poslova kontrole prelaženja i obezbeđenja državne granice, rešavanje statusnih pitanja stranaca koji legalno borave u Republici Srbiji, kao i kontrola kretanja, boravka i mera prema svim stranim državljanima koji se nalaze u Republici Srbiji, suzbijanje prekograničnog kriminala i kriminalističko-obaveštajni poslovi.

7. SLUŽBE CIVILNE SIGURNOSTI

Veoma važan segment podsistem sistema bezbednosti države predstavljaju službe civilne sigurnosti, i to carinska služba, invalidsko-penzijsko osiguranje, socijalno osiguranje, zdravstvena zaštita. Ovi podsistemi imaju uticaj i daju značajan doprinos, kako za građane tako i za profesionalne pripadnike podsistema sistema bezbednosti.

7.1. Carinska služba

Nastajanje prvih država sa jasno ustrojenim ekonomsko-političkim sistemom neodvojivo je povezano sa formiranjem prvih oblika carinskih službi. Tako se još u Starom zavetu pominje da su Persijanci prilikom povratka Jevreja iz Vavilona u Jerusalim naplaćivali od njih određene dažbine.

Imajući u vidu da su te dažbine davane caru, pretpostavlja se tako da i termin carina potiče još iz tog perioda. I u prvom ustavnom dokumentu, Magna carta liberatum (Velika povelja o slobodama), nastalom 1215. godine, napominje se potreba carinske kontrole robe i usluga, čime se jasno stavlja do znanja značaj uloge carinske službe za pravilno funkcionisanje državnog sistema, naročito u oblasti finansija.

Termin carina kod nas se prvi put pojavljuje u srednjovekovnoj Srbiji u 12. veku, kada se roba carinila na trgovima u većim gradovima. Pojava carinske službe, koja svoje zadatke izvršava u pograničnim mestima, vezana je za početak 19. veka, kada je Karađorđe ustanovio prvi carinski prelaz. Od tada, sistem carinske službe širi se otvaranjem carinskih prelaza na raznim mestima i u raznim krajevima Srbije. Treba napomenuti da je razvoj srpske carinske službe bio neodvojiv od razvoja srpske države i da je razvojem državnosti ova služba dobijala i nove kvalitativno različite i naprednije forme postojanja.

Imajući u vidu ratna previranja, nastajanje i raspadanje država na ovim prostorima u tokom 20. veka, potrebno je istaći da je carinska služba u tom periodu doživljavala različite procese restrukturiranja, ali da je njeno funkcionisanje neprekidno trajalo, uključujući i periode oružanih sukoba.

Prirodna bogatstva, geografski položaj, nagla ekspanzija nauke i tehnologije i razvoja

privrede stalno uvećavaju potrebu za razmenom potrošnih i drugih vrsta robe, proizvoda i usluga. Širenje Evropske unije, procesi globalizacije i potreba za stalnim širenjem globalnog tržišta postavljaju carinskoj službi nove zadatke, koji se više ne svode na kontrolu i carinjenje robe i usluga, već dobijaju jednu novu kvalitativnu dimenziju.

Danas Carinska služba Republike Srbije, u procesu približavanja evropskim integracijama, a kao posledica potrebe za standardizacijom procedura i organizacije ove službe sa istim službama u regionu, realizuje sledeće funkcije: zaštitnu, fiskalnu, informatičku i bezbednosnu.³²⁹

Zaštitna funkcija je posebno bitna za male i slabije razvijene zemlje, a posledica je potreba za zaštitom sopstvene robe i usluga od hiperordukcije inostrane robe, lojalne i nelojalne konkurencije, liberalnog i nekontrolisanog tržišta. Svrha ove funkcije jeste zaštita konkurentnosti domaće privrede uvođenjem odgovarajućih ograničenja, kao što su visoke stope carine i poreza, akcize, uvođenje kvota i kontingenata za određenu robu.

Fiskalna funkcija ujedno predstavlja i najstariju funkciju carinske službe. Usmerena na obezbeđivanje budžetskih sredstava neophodnih za servisiranje javne potrošnje države. Tom funkcijom, naplatom carinskih dadžbina i poreza na promet država ostvaruje značajne izvore prihoda koji mogu da dostignu i trećinu ukupnog budžeta države.

Informatička funkcija direktno je determinisana eksponencijalnim razvojem informacionih i računarskih tehnologija i njihovim uvođenjem u carinski postupak. Ovom funkcijom skraćuje se vreme osnovnih carinskih poslova i obezbeđuje skraćivanje vremena za promet robe i usluga. Prikupljene informacije klasifikuju se i obrađuju, a zatim unose u jedinstven informatički servis, koji značajno olakšava rad svih carinskih organa. Ova funkcija direktno je povezana i sa bezbedonosnom funkcijom zato što prikupljeni i obrađeni podaci mogu biti korišćeni i za rad drugih državnih organa: tužilaštvo, sud, MUP, inspekcije u slučaju otkrivanja i istrage pojedinih kriminogenih aktivnosti.

Bezbedodnosna funkcija je neraskidivo vezana za delokrug delatnosti carinske službe i komplementarna je sa funkcijama osnovnih organa sistema bezbednosti. Svetska ekonomska, verska i politička previranja, ratna dešavanja, političke krize, procesi tranzicije, sistemski menjaju ekonomsku i socijalnu sliku svake države i utičući na značajne promene u sistemskim društvenim vrednostima stvaraju uslove za pojačan razvoj organizovanog kriminala i drugih težih oblika socijalne patologije, uključajući i terorizam. Savremeni kriminal koristi sve prednosti savremenih tehnologija, kriminalne grupe su dobro organizovane, a u vršenju svojih akata i postizanju svojih ciljeva ne prezaju ni od najtežih oblika protivzakonitog delovanja. U tom pogledu carinska služba neprkidno pokušava da spreči ovakve oblike ponašanja još od graničnih carinskih mesta, sprečavajući izbegavanje carinskih dažbina, krijumčarenje robe van legalnog prometa, proliferaciju oružja, promet narkotika ili nuklearnog otpada. S ciljem ostvarenja ove funkcije, carinska služba bi morala da razvije specijalizovane timove različitog profila, koji bi se u potpunosti mogli suprotstaviti svim oblicima narušavanja carinskih propisa radi sprečavanja ugrožavanja bezbednosti i zdravlja ljudi, ali i državnih institucija.

³²⁹ Šaranović Jovan, Carinska služba kao činilac u borbi protiv ilegalne trgovine, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 78.

7.1.1. Mesto i uloga carinske službe u sistemu bezbednosti

Kao što je već istaknuto, sam delokrug rada carinske službe direktno je povezan sa ostvarenjem zadataka sistema bezbednosti. Zbog široke oblasti delovanja carinske službe u okviru kontrole protoka robe, putnika, transportnih sredstava i dokumentacije, koja je definisana nadležnostima iz oblasti carinskog, spoljnotrgovinskog, deviznog i poreskog sistema, carina je sve više kohezivni faktor novog koncepta nacionalne bezbednosti. Cariski poslovi započinju na samom graničnom prelazu, pregledom i kontrolom robe, otkrivanjem prekršaja regulisanih Carinskim zakonom. Ovi prekršaji su najčešće lakši prekršaji, ali često zalaze i u domen krivičnih dela, kao što je slučaj sa ilegalnim unošenjem različitih vrsta opijata, oružja, ljudi i ostalog što čini ilegalnu trgovinu. Ipak, posao carinske službe ne završava se na grničnim prelazima; ona svoje zadatke izvršava i u dubini teritorije u carinskim ispostavama. Pravilan rad carinskih ispostava posebno je važan ako se imaju u vidu taktike kriminalaca koji često uspevaju da improvizuju i maskiraju nedozvoljenu robu, menjaju vrstu prevoza, kao i da koriste raznu drugu robu za pokriće nelegalnog prometa. Za unapređenje rada carinske službe u ovoj sferi ostvarenja svoje funkcije, zaštiti društvenih vrednosti i institucija države, potrebno je ovu službu opremiti savremenim sredstvima za brzo i tačno otkrivanje ilegalne robe (raznim savremenim rendgen uređajima i kamerama) kao i obezbeđenjem odgovarajućeg visokoprofesionalnog, odgovornog i stručnog kadra.

Ostvarivanje bezbednosne funkcije carinske službe takođe omogućava: postojanje moćnog informacionog sistema u okviru carinske službe; neprekidnu raspoređenost ljudskih i tehničkih resursa na nacionalnoj granici i u unutrašnjosti zemlje, na strateškim robnim, tržišnim, privrednim, industrijskim i saobraćajnim centrima; stalnu analizu i procenu rizika na svim graničnim prelazima i u robnom prometu; preventivno delovanje organa carinske službe na suzbijanju deliktne aktivnosti; upućenost carinske službe na saradnju sa drugim državnim i društvenim subjektima sistema socijalne kontrole i sistema bezbednosti, kao što su: MUP, granična policija, obaveštajno-bezbednosne službe, vojska, privatna preduzeća za obezbeđenje i detektivske agencije, tužilaštva, sudovi, agencije za sprečavanje pranja novca i dr.; međunarodnu povezanost i saradnju sa stranim carinskim službama i međunarodnim organizacijama (Svetska carinska organizacija, Interpol i dr.).

Treba imati u vidu da i razni uvoznički lobiji, kao i poneke političke garniture imaju određene veze sa pojedinim kriminalnim strukturama, što značajno otežava rad carinske službe i umanjuje njene rezultate.

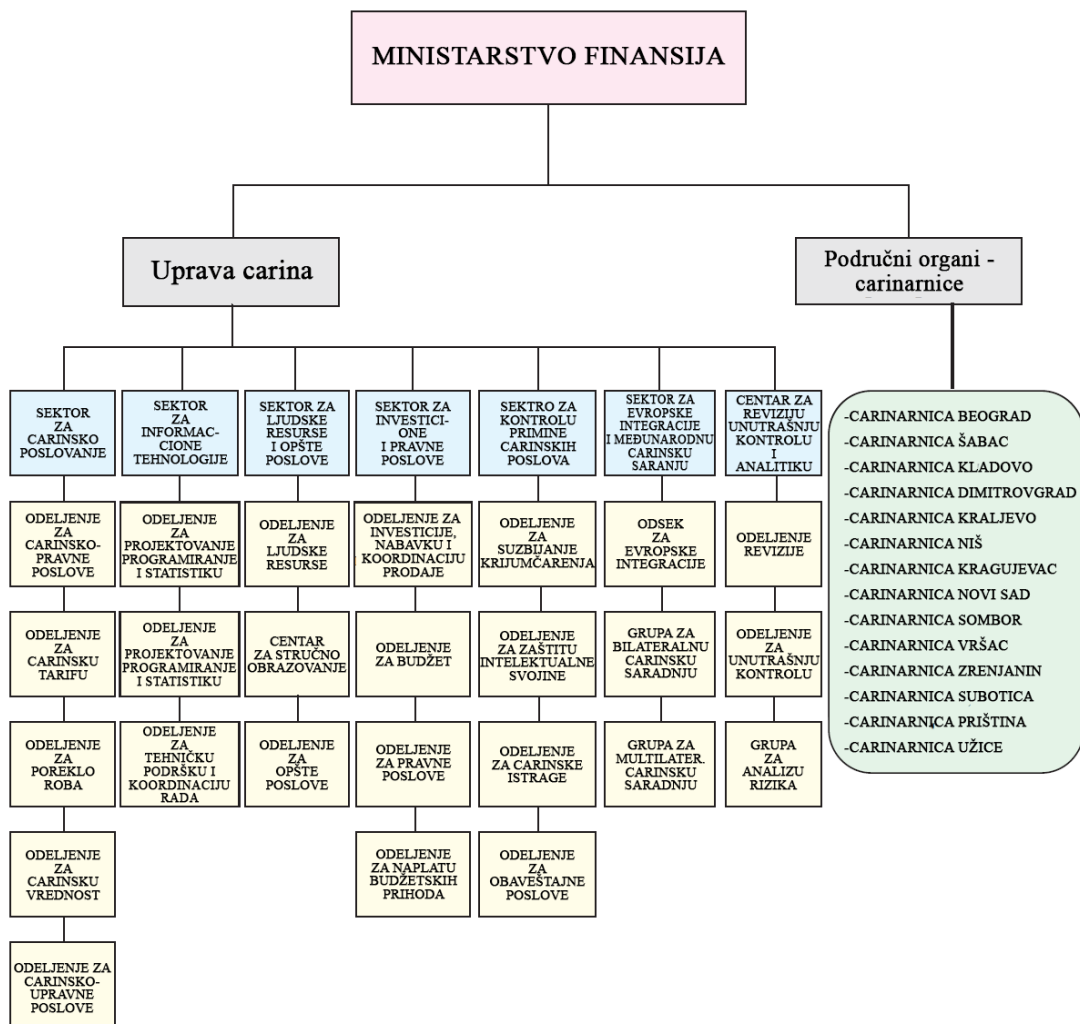
Prethodno navedeno, kao i novi bezbedonosni izazovi, rizici i pretnje i proces globalizacije utiču na kvalitativne promene u funkcionisanju carinske službe. Takođe, pridruživanje Republike Srbije Evropskoj uniji predstavlja osnovni spoljnotpolitički cilj naše politike. Imajući u vidu da je Republika Srbija okružena članicama EU, kao i kandidatima za članstvo u EU, veoma je značajno uvođenje koncepta in te gri sanog upravljanja njom koji će bi ti kom patibilan sa rešenjima prisutnim u regionu i EU. U ovom konceptu posebnu ulogu ima i carinska služba. Naime, koncept EU u pogledu integrisanog upravljanja granicom podrazumeva otvorenost granice za protok robe i kretanje ljudi, kao i za regionalnu saradnju, ali i saradnju u okviru EU. Međutim, ovaj proces je dvosmeran, kako granice treba da budu slobodne za tržište tako je potrebno da budu i zatvorene za kriminalne i druge aktivnosti kojima se ugrožavaju bezbednost, zdravlje ljudi i društvene vrednosti na kojima počiva EU. To za posledicu ima potrebu stvaranja ravnoteže između strogih kontrola i otvorenih granica,

što se i postiže razvojem koncepta sistema upravljanja u okviru integrisanog upravljanja u vezi sa granicom, u kojem učestvuju pored carinske i ostale službe koje se bave sprečavanjem bezbednosnog ugrožavanja Republike Srbije, regiona i EU Imajući u vidu evropske standarde, osnovni principi efikasnog upravljanja granicom su: zemlje susedi moraju poboljšati saradnju u oblasti upravljanja zajedničkim granicama; granične službe (posebno carina i granična policija) moraju više da sarađuju kako bi granični prelazi bili što efikasniji u smislu protoka robe i ljudi, ali i kontrolisanja prekograničnog kriminala; problemi upravljanja granicom ne mogu se rešiti samo delovanjem na granici već tu moraju da budu uključene i aktivnosti na nivou cele zemlje.³³⁰ Sistem integrisanog upravljanja granicom u suštini predstavlja komplementarnu delatnost njegovih elemenata (granične policije, carine, veterinarske inspekcije, fitopatološke i sanitarne službe) čime se obezbeđuje uspostavljanje i dugoročno održavanje granice, otvorene za kretanje ljudi i robe, ali i bezbedne i zatvorene za sve vidove prekograničnih kriminalnih aktivnosti koje ugrožavaju bezbednost i stabilnost u regionu.

7.1.2. Organizacija i rukovođenje carinskom službom

Poslove iz nadležnosti Uprave carina, koja prestavlja organizacionu celinu Ministarstva finansija, vrše organizacione jedinice u sedištu i van sedišta Uprave carina (šema 7). Zadatak Uprave carina jeste da omogućí brz i nesmetan protok robe i putnika, spreči kršenje carinskih, poreskih, spoljnotrgovinskih, deviznih propisa, sprovede zaštitu bezbednosti i zdravlja građana Republike Srbije, kao i naplatu carinskih dažbina.

³³⁰ Isto, str. 89

Šema 7. Organizacione jedinice uprave carina

Carinarnice, kojih na teritoriji Republike Srbije ima četrnaest, kao područni organi Uprave carina, osnivaju se u privrednim i saobraćajnim centrima kada to zahtevaju obim, struktura i tokovi robe u putničkom i robnom prometu sa inostranstvom.

Radi obavljanja pojedinih poslova iz nadležnosti carinarnica, osnivaju se, kao organizacione jedinice, carinske ispostave, odseci i referati, u sedištu ili van sedišta carinarne.

Odluku o sedištu Uprave carina, osnivanju, početku i prestanku rada carinarne, carinskih ispostava, odseka i referata do nosi Vlada na predlog ministara.

Uprava carina, kao organ uprave u sastavu Ministarstva finansija, poslove iz svog delokruga obavlja preko Centrale Uprave carina i područnih organa carinarnica.

Područje Republike Srbije oivičeno je graničnom linijom, koja ujedno predstavlja i carinsku liniju, prostor unutar carinske linije predstavlja carinsko područje Republike Srbije

i obuhvata teritoriju, vazdušni prostor i teritorijalne vode na kojima država ima suverenitet. Prostor koji se nalazi uz graničnu liniju na zahvatu u dubinu teritorije naziva se carinski pogranični pojas.

Carinska služba je organizovana, osposobljena i ovlašćena državna institucija koja realizuje svoje zadatke neprekidno na čitavom prostoru Republike Srbije, to jest na graničnoj liniji, u pograničnom carinskom pojasu i u carinskom području Republike Srbije. Pripadnici carine raspoređuju se po graničnim prelazima gde postoji realna potreba, kao posledice intenziviranog saobraćaja ili sumnji na moguće narušavanje bezbednosti i realizaciju kriminogenih aktivnosti. Jedan broj pripadnika carine predstavljaju mobilne ekipe, čiji je zadatak praćenje i zaustavljanje protoka ljudi i robe, kao i vršenje vanrednih kontrola. Uvedena je i posebna jedinica čiji je zadatak kontrola plovnih puteva radi presretanja i zaustavljanja krijumčarenja na rekama registrovanim za međunarodni plovni saobraćaj.

Rad u carinskoj službi Republike Srbije zasniva se na poštovanju hijerarhije i izvršavanju postavljenih zadataka uz obavezno poštovanje kodeksa carinske službe.

7.2. Sistem socijalne sigurnosti

U socijalno-politikološkoj literaturi koja se bavi proučavanjem sistema socijalne sigurnosti koristi se veliki broj pojmova čija se sadržina različito shvata i određuje.

Polazeći od činjenice da je socijalno-politička delatnost jednog društva u najvećoj meri usmerena ka obezbeđenju socijalne sigurnosti i da je njen predmet uglavnom usmeren na obezbeđenje adekvatnih životnih i radnih uslova ljudi, u definisanju pojmovno-kategorijalnog aparata neophodno je poći od definisanja pojma socijalna politika.

Socijalna politika je deo opšte politike koja podrazumeva organizovanu delatnost države, društvenih institucija, političkih partija i drugih nosilaca političke moći, a usmerena je ka obezbeđenju ukupnih životnih i radnih uslova ljudi i društvenih grupa. Cilj socijalne politike jeste postizanje socijalne sigurnosti, koja se ostvaruje na osnovama principa solidarnosti, uzajamnosti i samopomoći.³³¹

Iz pojma socijalna politika moguće je odrediti pojam socijalne sigurnosti, kao specifični oblik društvene sigurnosti.

Socijalnu sigurnost shvatamo kao sistem osećanja, verovanja i uverenja subjekta da će on moći svojom aktivnošću (ciljnom, svrsishodnom radom, angažovanjem), u skladu sa svojim sposobnostima, stabilno i trajno da zadovoljava svoje standardne potrebe, kao i da će mu u situacijama koje karakterišu privremene ili trajne teškoće uslediti odgovarajuća pomoć i podrška.

Sastavni deo socijalne sigurnosti čine: a) raspoloživa, stečena i očuvana materijalno-finansijska sredstva (uštede u raznim oblicima, na primer, ulog depozit u banci, uloženi novac, vredne pokretnosti, vredne nekretnosti i slično); b) stečeni ugled i poštovanje u okruženju; v) očuvano zdravlje, vitalnost i radna sposobnost; g) obrazovanost, stručna i profesionalna, društveno cenjena i tražena; d) informisanost i komunikativnost („poznavanje pravih ljudi“, „prijateljstva sauticajcima“, „zavičajne veze“ itd.).

Sam pojam socijalna sigurnost često se u praksi izjednačava sa pojmom socijalno osiguranje, a u nekim slučajevima i sa pojmovima socijalno obezbeđenje, socijalna zaštita i

³³¹ Videti opširnije: Vuković Drenka, Sistemi socijalne sigurnosti, Službeni glasnik, Beograd, 2002.

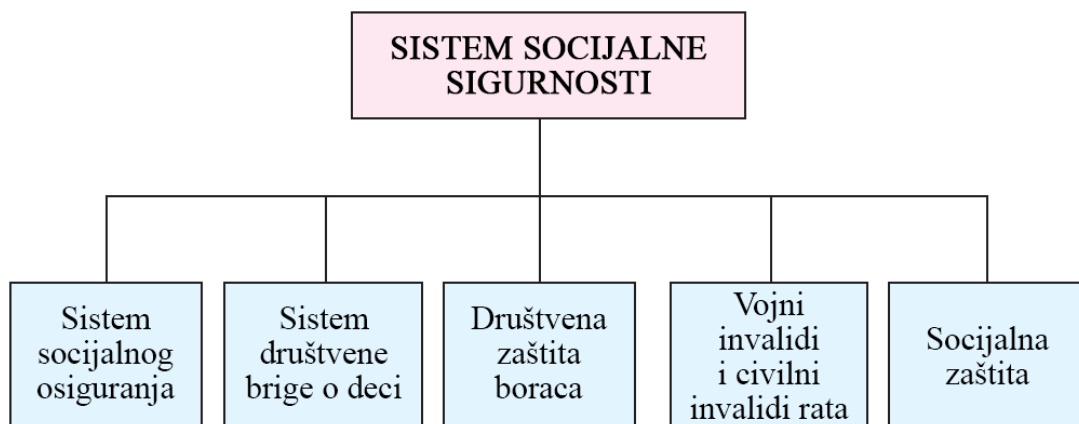
socijalno staranje. Mada mnogi autori ove pojmove smatraju sinonimima, ipak je između njih potrebno pravi razliku.

Socijalno osiguranje pokriva osiguranje u slučajevima: privremenog ili trajnog smanjenja i gubitka radne sposobnosti ili dohotka, starosti, bolesti, nesreće na poslu i nezaposlenosti.

Socijalno obezbeđenje može se definisati kao sistem socijalnih javno-pravnih mera kojima se garantuje i obezbeđuje zadovoljavanje osnovnih potreba radi ostvarenja socijalne sigurnosti građana u društvenim situacijama kada oni sami, ili uz pomoć porodice, nisu u mogućnosti da to učine, pa im je za to potrebna pomoć društva.³³²

Socijalna zaštita najčešće se definiše kao organizovana društvena delatnost čiji je cilj pružanje pomoći građanima i njihovim porodicama kada dođu u stanje socijalne potrebe i preduzimanje mera za sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica takvog stanja.³³³

Sistem socijalne sigurnosti u većini zemalja predstavljen je na šemi 8.

Šema 8. Sistem socijalne sigurnosti

Sistem socijalne sigurnosti predstavlja veoma značajan faktor za svakog građanina, kao i za profesionalne pripadnike sistema bezbednosti. Ukoliko je taj sistem precizno i jasno razrađen i adekvatno se primenjuje u praksi, ima pozitivan uticaj na angažovanje u preventivi i angažovanje u suprotstavljanju bezbednosnim pretnjama, a posebno u složenim i kriznim situacijama kada se faktori rizika usložavaju.

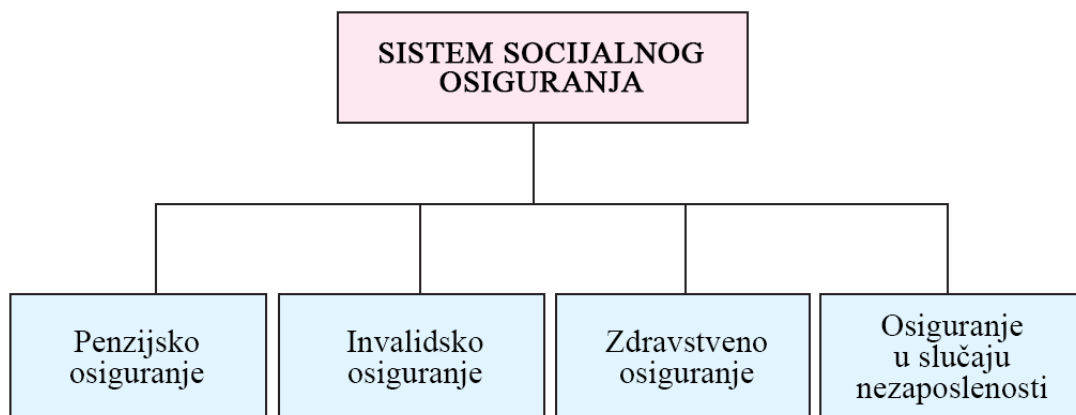
7.2.1. Sistem socijalnog osiguranja

Osnovni principi i načela sistema socijalnog osiguranja su: načelo obaveznosti; ostvarivanje prava po osnovu rada osiguranika; sticanje prava u zavisnosti od dužine i obima ulaganja sredstava; poštovanje principa uzajamnosti, solidarnosti, neprenosivosti i nezastarevanja prava i dr.

Sistem socijalnog osiguranja prikazan je na šemi 9.

³³² Videti opširnije: Vuković Drenka, n.d., str. 28.

³³³ Videti opširnije: Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđenju socijalne sigurnosti građana Republike Srbije, Narodna skupština Republike Srbije, Beograd, 1991.

Šema 9. Sistem socijalnog osiguranja

Programi socijalnog osiguranja ostvaruju se u okviru posebnih državnih službi ili preko specijalno formiranih agencija koje imaju određen nivo samostalnosti i pored toga što njihov rad kontroliše država.

Za pripadnike podsistema sistema odbrane (njene profesionalne pripadnike, oficire, podoficire i profesionalne vojnike) postoji fond za socijalno osiguranje vojnih osiguranika. Donošenjem posebnog Zakona o penzijsko-invalidskom osiguranju vojnih osiguranika (sl. list „SFRJ“, br. 67/72) izdvojen je sistem socijalnog osiguranja vojnih osiguranika kao poseban. Osnovna delatnost fonda jeste ostvarivanje prava i obaveza iz socijalnog osiguranja vojnih osiguranika, i to: penzijsko, invalidsko i zdravstveno osiguranje. Prema rešenjima propisanim o penzijsko-invalidskom osiguranju Republike Srbije, pojedine kategorije zaposlenih osiguranika kojima se staž osiguranja računa sa uvećanim trajanjem (ovlašćena službena lica policije, službi bezbednosti) mogu ostvariti pravo na starosnu penziju po posebnim uslovima. To je definisano pre svega zbog osećaja materijalne sigurnosti pripadnika profesionalnih podsistema sistema bezbednosti i uvažavanja veoma strogih kriterijuma za vršenje profesionalne službe. Slična rešenja postoje i u mnogim drugim državama (SAD, Rumunija, Bugarska i dr.). U jednom broju susednih zemalja sredstva za vojne penzije nalaze se u budžetima država (Austrija, Slovenija, Poljska, Hrvatska, Makedonija).

Normativno-pravna regulativa u ovoj oblasti može veoma pozitivno, ukoliko je adekvatno regulisan sistem socijalnog osiguranja, delovati na građane i pripadnike sistema bezbednosti. Isto tako, ukoliko ova oblast nije valjano regulisana, ona može delovati izuzetno negativno.³³⁴

³³⁴ U pregovorima organa SR Jugoslavije i Republike Makedonije o usaglašavanju i potpisivanju sporazuma o socijalnom osiguranju od 12. do 15. marta 2001. godine, 2002. i 2005. godine. U sporazumu između republičkih fondova za penzijsko i invalidsko osiguranje Srbije nije predviđena kategorija vojnih osiguranika (profesionalnih vojnih lica koja su do 1991. godine službovala u Republici Makedoniji). Zbog takvog sporazuma pripadnici vojske koji su ostali u Makedoniji ili su iz Makedonije prešli u druge očepljene Republike ne mogu da ostvare pravo na penziju, što se izuzetno negativno odražava na ukupan odnos prema učešću i angažovanju u elementima sisteme bezbednosti (vojsci).

Izvor: Zakon o potvrđivanju sporazuma između SRJ i Republike Makedonije o socijalnom osiguranju od 11. maja 2001. godine.

- Penzijsko i invalidsko osiguranje

Penzijsko-invalidsko osiguranje je najvažniji činilac sistema socijalnog osiguranja i socijalne sigurnosti uopšte. Organizovano je na jedinstvenom principu za sve osiguranike, prema sektoru zaposlenosti, a prava po ovom osnovu finansiraju se iz: doprinosa radnika, doprinosa poslodavaca i sredstava države. U najvećem broju slučajeva postoji kombinacija sva tri načina finansiranja.

Sistem penzijsko-invalidskog osiguranja u većini zemalja ima karakter javnog osiguranja, koji predviđa postojanje obaveznog i dobrovoljnog osiguranja.

Prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja su lična i ne mogu se prenositi na druga lica, pri čemu se poštuje princip o nezastarevanju stečenih prava.

Osiguranje za slučaj invalidnosti postoji kada kod osiguranika nastane trajno smanjenje ili gubitak sposobnosti za rad na poslu koji obavlja zbog promena zdravstvenog stanja prouzrokovanih povredom na radu, profesionalnim oboljenjem, povredom van rada ili bolešću koje se ne mogu ot k lo ni ti lečenjem ili medi cin skom rehabi li taci jom. Zbog specifičnosti angažovanja u podsistemima sistema bezbednosti, postoji velika mogućnost nastanka invalidnosti.

Zakon o osnovnim pravima boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca ima 14 podzakonskih akata koji uređuju osnovna prava. Zakonom Republike Srbije o penzijsko-invalidskom osiguranju ova oblast je regulisana.

U izradi je nov Nacrt zakona o boračko-invalidskoj zaštiti koji nudi rešenja za uočene probleme iz prakse. Posebno je važno zakonski regulisati adekvatan tretman u društvu i prava članova porodica palih boraca, ratnih vojnih invalida, kao što su: porodična invalidnina, zdravstvena zaštita i druga prava u vezi sa ostvarivanjem zdravstvene zaštite, materijalno obezbeđenje, dodatak za negu, naknada troškova putovanja, besplatna i povlašćena vožnja, pomoć u slučaju smrti, rešavanje stambenih potreba, prioritet pri zapošljavanju pod istim uslovima, besplatno školovanje i stipendiranje dece palih boraca, carinske i poreske olakšice, naknada troškova eshumacija, sahrana eshumiranih boraca sa vojnim počastima, čuvanje i održavanje grobova palih boraca koji su bili jedino dete, besplatan ulaz do grobnih mesta i njegovo održavanje, plaćanje stanarina, naplata materijalne i nematerijalne štete po automatizmu, primanja po osnovu oštećenja zdravstvenog stanja i velikog umanjenja radne sposobnosti, dodela besplatnih akcija, besplatan prevoz na području grada, odnosno opštine.

Novčanu naknadu za telesno oštećenje ostvaruje osiguranik kod koga nastane gubitak, bitnije oštećenje ili znatnija onesposobljenost po je di nih or gana ili de lova te la, što ote ža va nor mal nu aktivnost organizma i iziskuje veće napore u ostvarivanju životnih potreba, bez

Finansiranje ostvarenog staža osiguranja (penzijskog staža) u bivšoj JNA odnosno VJ za civilna lica u periodu od 1991 do 1993. godine, kada je došlo do sukcesije bivših republika članica tadašnje SFRJ, zbog nemogućnosti adekvatnog rešenja veliki broj civilnih lica ima priznat staž osiguranja u dvostrukom trajanju ali im to finansijski nije definisano. Ni ta civilna lica ne mogu da ostvare prava iz penzijskog osiguranja. Izražen problem je i sa civilnim licima koja su bila angažovana u Vojsci Republike Srpske Krajine, iz istog razloga.

Sa Republikom Slovenijom takođe nije sklopljen sporazum o socijalnom osiguranju ni posle 16 godina. Time se onemogućava ostvarivanje prava na penziju do 1991. godine, gde je takođe veliki broj pripadnika elemenata sistema bezbednosti. Postoje 4 principa EU iz ove oblasti: jednakost u tretmanu, sabiranje svih vremena osiguranja-radnog staža, jedinstvo zakonodavstva i transfer prava i obaveza. Iako postoji oko 18.000 državljana Srbije koji imaju ova prava, oni ih još nisu ostvarili.

obzira na to da li prouzrokuju ili ne prouzrokuju invalidnost.

Pravno na novčanu naknadu za rizik od telesnog oštećenja uslovljeno je uzrokom oštećenja, koje se vezuje za povredu na radu ili profesionalno oboljenje. Može da se ostvaruje uporedo ili nezavisno od postojanja invaliditeta. Ostvaruje ga i osiguranik kome je očuvana radna sposobnost, zato što ga teža fizička oštećenja dovode u teži položaj pri aktivnosti u vezi sa njegovim radom. Zbog angažovanja građana i profesionalnog dela u sistemu bezbednosti, povećan je rizik od ovakvih oblika oštećenja. Problematično je još složeniji zbog činjenice da postoje fizička oštećenja organizma koja su vidljiva, ali postoje i psihički problemi (PTSP vijetnamski sindrom) koji se akumuliraju i nisu vidljivi golim okom. Zbog toga je izuzetno važno da se adekvatno uredi ova zakonska oblast.

Pravo na novčanu naknadu za pomoć i negu drugog lica predviđeno je u uslovima kada je zbog povrede ili bolesti ta pomoć neophodna da bi osiguranik zadovoljio osnovne životne potrebe.

- Programi zdravstvenog osiguranja

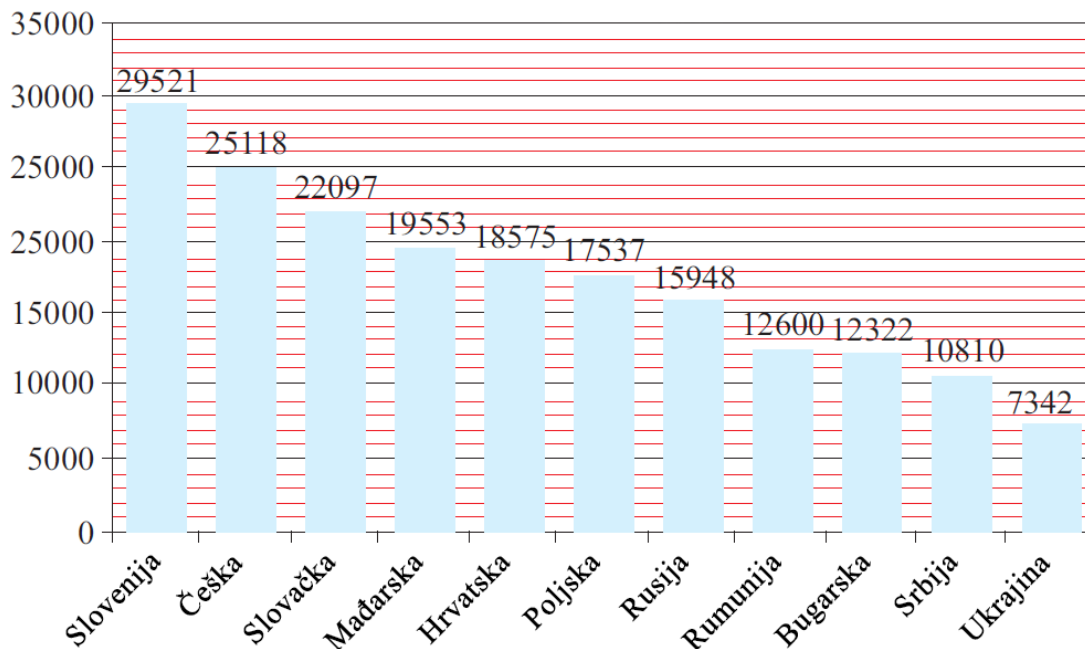
Sistem zdravstvenog osiguranja predstavlja obavezan vid osiguranja i značajno područje sistema socijalne sigurnosti u našoj zemlji. U sistemu socijalne sigurnosti posebno mesto pripada programima osiguranja za slučaj bolesti, koji se po pravilu sastoje od dve grupe prava: prava na novčanu naknadu za vreme privremene sprečenosti za rad usled bolesti i prava na zdravstvenu zaštitu. Za profesionalni deo pripadnika sistema bezbednosti urađen je program zdravstvene zaštite u funkciji preventivnog zdravstvenog osiguranja. Zbog postojanja rizika koji utiču na ugrožavanje zdravlja, kao i zbog potrebe da profesionalni deo sistema bezbednosti čine mentalno i fizički zdrave osobe, većini sadržaja zdravstvene zaštite posvećuje se adekvatna pažnja. Proučavanje postojeće zakonske regulative ukazuje da ova oblast nije u potpunosti regulisana.

U većini zemalja organizacija sistema zdravstvenog osiguranja najčešće je prenetu nadležnost državnih institucija socijalnog osiguranja, a administriranje programima javnih sistema zdravstvene zaštite povereno je posebnim agencijama ili fondovima za zdravstveno osiguranje, a za profesionalne pripadnike vojske i sistema odbrane u Republici Srbiji formiran je poseban fond.

- Programi osiguranja nezaposlenih

Sva društva u tranziciji, te i Republika Srbija, suočavaju se sa problemom rasta broja nezaposlenih, kao i sa nedovoljnim mogućnostima za nova zapošljavanja. Kako je naše društvo u procesu tranzicije, i dalje nas očekuje prestrukturiranje privrede i reforme u oblasti društvenih delatnosti, organima uprave, pa i sistemu bezbednosti, sa neminovnim daljim smanjenjem broja zaposlenih. Njega karakteriše povećanje zabrinutosti za egzistenciju i nesigurnost za status u službi, posebno sa stanovišta iznosa bruto nacionalnog dohotka po stanovniku koji se može videti na grafikonu 1.

BDP po stanovniku u 2008. (u USD)

Grafikon 1. Bruto društveni proizvod po stanovniku u 2008. godini³³⁵

Sva istraživanja društava pokazuju da ljudi koji ostaju bez posla doživljavaju to kao jedan od najtežih psihosocijalnih i materijalnih udara na ličnost. Čovek koji izgubi posao i ne može da se zaposli zapada u teško psihičko stanje, ima osećaj bezvrednosti. Takvo stanje negativno se odražava na angažovanje u podsistemima sistema bezbednosti.

Zbog toga, a s ciljem razvijanja osećaja sigurnosti, posebnu pažnju treba posvetiti razvoju programa osiguranja nezaposlenih, koji u osnovi treba da pruži određeni stepen sigurnosti, odnosno pripadanja našem društvu, sa krajnjim ciljem njihovo zapošljavanje, a time i pozitivan odnos prema društvu i učešću u sistemu bezbednosti radi suprotstavljanja bezbednosnim pretnjama.

7.2.2. Programi zaštite porodice i dece

Kako su porodica i deca jedan od osnovnih segmenata svakog društva, briga za prosperitet ovih ćelija društva izražava se kroz programe za njihovu zaštitu.

Sistem društvene brige o deci u Srbiji zasniva se na pravu i dužnosti roditelja da se staraju o podizanju i vaspitanju svoje dece, pravu deteta na uslove života koji omogućavaju njegov pravilan psihofizički razvoj i na obavezi države da im to omogući. Zbog izraženog „starenja“ populacije u Srbiji, veoma niskog priraštaja, u društvu se preduzimaju mere za povećanje nataliteta, kao i za ozdravljenje porodice. Ove mere treba da stimulišu rađanje i povećanje broja mladih stanovnika i na taj način predstavlja jednu od sigurnih osnova za izgradnju efi

³³⁵ Izvor: wllw, Database.RolandBerger

ka snog si ste ma države.

7.2.3. Programi socijalne zaštite siromašnih

U strukturi sistema socijalne sigurnosti značajno mesto pripada programima zaštite siromašnih. Sa stanovišta bezbednosti države, siromaštvo i beda su bitni činioci koji veoma negativno utiču na bezbednost jedne države. Najefikasniji način za poboljšanje odnosa stanovništva je ekonomski prosperitet i razvoj čime bi se smanjio broj pripadnika društva koji se nalaze u kategoriji siromašnih i bednih. Ekonomski razvoj, mogućnost zapošljavanja i življenja od svog rada neophodni su preduslovi za prevazilaženje ovog izraženog socijalnog problema. Upravo zbog postojanja ovih kategorija stanovništva, zakonom o socijalnoj zaštiti se u svakoj zemlji utvrđuju uglavnom sledeće vrste delatnosti i ustanova socijalne zaštite: centar za socijalni rad, ustanove za smeštaj korisnika, ustanove za dnevni boravak i pomoć u kući.

7.3. Uloga sistema obrazovanja i vaspitanja u oblasti bezbednosti

Sistem obrazovanja i vaspitanja ima veoma značajnu ulogu u obezbeđenju ukupne sigurnosti i bezbednosti ljudi, društvenih grupa, nacionalnih država i međunarodne zajednice u celini. Sistemom obrazovanja i vaspitanja utiče se na razvijanje svesti i osećaj sigurnosti kod ljudi, društvenih grupa i zajednica, izgrađuje se bezbednosna kultura, razvija solidarnost i potreba za suživotom različitih nacionalnih, etničkih i verskih zajednica na jednom prostoru, osposobljavaju pojedinci, grupe i društvene zajednice da mogu da odgovore na različite bezbednosne izazove, rizike i pretnje koji ih ugrožavaju.

Ovakvu ulogu sistem obrazovanja i vaspitanja u svakoj zemlji ostvaruje po uzrastima stanovništva i nivoima obrazovanja i vaspitanja, počev od: porodice, dečijeg vrtića, osnovne, srednje i više škole, fakulteta, masterskih i doktorskih studija.

Porodica u svakom društvu, pa i u našem, predstavlja osnovnu ćeliju od neprocenjivog značaja za obrazovanje i vaspitanje svakog čoveka. Zdrava i stabilna porodica čini osnov za izgradnju zdravog, obrazovanog i vaspitanog čoveka.

Kako u strukturi stanovništva postoji određeni broj mladih ljudi koji nisu završili osnovnu školu, i onih koji nisu završili srednju školu, potrebno je naći adekvatan oblik i za njihovo obrazovanje i obučavanje za učešće u zaštiti i spasavanju, odnosno angažovanje u podsistemima sistema bezbednosti. Za učešće u sistemu bezbednosti poseban doprinos davale su i mogu dati društvene organizacije kao što su: izviđači, radio-amateri, modelari, alpinisti, ronionci, članovi sportskih klubova (borilačke veštine, strelci i dr.).

Poseban značaj imaju specijalizovani sistemi obrazovanja, koji se razvijaju u pojedinim podsistemima sistema bezbednosti, kao što su: centri za osposobljavanje pripadnika vojske, policije, obaveštajno-bezbednosnih službi, civilne zaštite, pogranične policije, carine i privatnih preduzeća i agencija za bezbednost; Vojna akademija; Kriminalističko-policijska akademija; specijalizovani fakulteti kriminoloških studija i studija bezbednosti; razni oblici osposobljavanja rukovodećih kadrova u vojsci, policiji, obaveštajno-bezbednosnim službama, carini i privatnim preduzećima i agencijama za bezbednost.

Osnovni subjekt svakog društva, pa i našeg, jeste građanin. Sa tog stanovišta, potrebno je dograditi programe u njegovom obrazovanju (osnovnim fundamentalnim znanjima, posebnim znanjima i funkcionalnim znanjima) iz oblasti sigurnosti i bezbednosti.

Za pripadnike podsistema sistema bezbednosti navedena znanja nužan su preduslov za kreativno razmišljanje i delanje, te je neophodno izgrađivati i posebna kao i studijska znanja. Potrebno je postići balans između znanja iz oblasti bezbednosti i sigurnosti i civilnih koja su potrebna pripadniku podsistema sistema bezbednosti.

7.4. Uloga nevladinih organizacija u oblasti bezbednosti

Nevladine organizacije registruju se na nivou države, autonomne pokrajine, grada ili opštine. Prema podacima kojima raspolaže Centar za razvoj neprofitnog sektora (SK-OTb), u svakoj zemlji u tranziciji deluje između 500 i 1.500 nevladinih organizacija.

„Nevladine organizacije imaju veoma značajnu ulogu u demokratskom i parlamentarnom nadgledanju vojske, pre svega, zbog: širenja nezavisne analize i informacija o bezbednosnom sektoru, vojnim i odbrambenim pitanjima; praćenja i ohrabrivanja poštovanja zakonskih i ljudskih prava unutar bezbednosnog sektora; stavljanja na dnevni red skupštine bezbednosnih pitanja koja su važna za društvo u celini; učestvovanja u parlamentarnim debatama i organizovanja kurseva i seminara; davanja alternativnih stručnih gledišta u odnosu na vladinu bezbednosnu politiku i budžet za odbranu; negovanja javnih debata u odnosu na formulisanje mogućih političkih opcija; obezbeđivanja podrške političkim odlukama o nacionalnoj bezbednosti i načinu sprovođenja tih odluka; edukacije javnosti i olakšavanja alternativnih rasprava u javnom sektoru“.³³⁶

7.5. Uloga medija u oblasti bezbednosti

Savremena društvena kretanja karakteriše, baš kao i najstarija vremena, postojanje raznovrsnih medija, s ciljem uticaja na publiku.³³⁷ Od posebnog značaja je informisanje o podsistemima i sistemu bezbednosti.

7.5.1. Informisanje o sistemu bezbednosti

Za svaku organizaciju koja vodi računa o unapređenju svojih odnosa s javnošću poseban značaj ima uspostavljanje svestrane saradnje sa masovnim medijima. Naime, informacije koje se prezentiraju na televiziji, radiju ili u novinama predstavljaju u današnjem globalnom selu i društvima komunikacijskog izobilja glavni izvor uticaja na javno mnjenje. Zato i sistem bezbednosti ima potrebu da razvije otvorene i iskrene odnose sa predstavnicima medija, što predstavlja obrt u odnosu na situaciju od pre desetak godina. Dobri odnosi sa medijima mogu višestruko koristiti svim organizacijskim celinama sistema bezbednosti, budući da se tako podstiče saradnja i podrška javnosti na mnogo različitih načina. Tako se mediji mogu koristiti za informisanje javnosti o aktivnostima sistema bezbednosti, preko njih se može tražiti pomoć javnosti za neke akcije, mogu se objaviti novi zakoni i propisi, a može se uticati i na povećanje bezbednosne kulture širokog kruga ljudi. U nekim slučajevima, sistem bezbednosti koristi medije i za uklanjanje uznemirenosti građana nekim događajem ili pojavom koja može poprimiti razmere krizne situacije.

Sistemi bezbednosti u svetu imaju razrađene metode kako da pojedine svoje poslove

³³⁶ Parlamentarni nadzor bezbednosnog sektora načela, mehanizmi i praksa, Interparlamentarna unija i Ženevski centar za kontrolu oružanih snaga, 2003, str. 37.

³³⁷ Videti opširnije: Slavomir Milosavljević, Dževad Termiz, Vera Arežina, Analitika medija, str. 7-20.

prezentiraju javnosti preko sredstava javnog informisanja, a da psihološki efekat i praktični rezultat budu što povoljniji za sistem bezbednosti. To se može dosta jednostavno ostvariti zato što postoji međusobna upućenost sistema bezbednosti na medije i obrnuto, što neki autori upoređuju sa ne previše harmoničnim ali dugotrajnim brakom. Uzajamna zavisnost sistema bezbednosti i informaciono-komunikacionog podсистема nije, doduše, tako uočljiva i direktna kao što je veza informativnog sa ostalim društvenim sistemima, na primer, sa političkim i ekonomskim.³³⁸

U uslovima demokratskog društva sve više dolazi do izražaja imanentna funkcija informativnog segmenta da postane instrument javnosti u ulozi društvenog kritičara i nadzora. Takva uloga medija je u interesu sistema bezbednosti, jer mediji različitim kanalima javnosti transmituju, s jedne strane objektivne, pravovremene, celovite i aktuelne informacije, a s druge strane i one koje predstavljaju tendenciozne i ekstremno negativno usmerene poruke. Time se omogućava reverzibilni tok (feedback) inovacijskih, kompetitivnih i oprečnih mnjenja i stavova, kao i alternativnih rešenja o koncepciji, organizaciji i razvoju sistema bezbednosti. Na taj način medij i ne samo da ostvaruj u društveni uticaj na javnost već odražavaju i autonomnu, kritičku i slobodnu misao.³³⁹ Potrebno je istaći i da se pod određenim uslovima, radi izbegavanja štetnih posledica, deo aktivnosti, informacija i podataka može ograničiti prema medijima. Reč je o državnoj, vojnoj ili poslovnoj tajni.

8. OSTVARIVANJE FUNKCIJA SISTEMA BEZBEDNOSTI

Sa stanovišta delatnosti koje vrši, osnovna funkcija sistema bezbednosti jeste da štiti bezbednost građana i ukupnog državnog i društvenog sistema od svih oblika ugrožavanja.

Posebne funkcije sistema bezbednosti su: prikupljanje, obrada i dostavljanje informacija svim podsystemima unutrašnje i spoljne bezbednosti za potrebe Vlade; odbrana države od spoljnog i unutrašnjeg oružanog i neoružanog ugrožavanja i ugroženosti; obezbeđenje javnog reda i mira i bezbednosti drumskog, vazdušnog i rečnog saobraćaja; osiguranje bezbednosti i puna kontrola granice; obezbeđenje bezbednosti i sigurnosti ljudi, imovine i poslovanja; zaštita ljudskih prava i sloboda, uključujući i manjinska prava, i učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu.

U ostvarivanju opšte i posebnih funkcija bezbednosti države, delovanje sistema bezbednosti deli se na: a) preventivno,³⁴⁰ b) kurativno i v) postkurativno.

8.1. Preventivno delovanje sistema bezbednosti

Sistem bezbednosti, ostvarivanjem opštih i posebnih funkcija, svojim postojanjem predstavlja instrument odvrćanja od svih oblika i izvora ugrožavanja. Preventivna uloga predstavlja efikasno ostvarivanje njenih funkcija. Prevencija je osnovni oblik delovanja i rada sistema bezbednosti i predstavlja plansko angažovanje podсистема sistema bezbednosti s ciljem ostvarivanja definisanih funkcija. Prevencijom se uspešno predviđa, sprečava i

³³⁸ Reg Dejvid, Odnosi s medijima, Klio, Beograd, 1996, str. 217.

³³⁹ Bojović Mišo, Vojska pred očima javnosti, NIC Vojska, Beograd, 1999, str. 52.

³⁴⁰ Preventivan (lat. praeventivus), predohranbeni, predohranski, koji služi za predohranu, predupređan, koji predupređuje, koji sprečava, zaštitni.

onemogućava ugrožavanje.

8.2. Kurativno delovanje sistema bezbednosti

Kurativni oblik delovanja podсистема sistema bezbednosti je oblik kojim se otklanjaju uzroci ugrožavanja i njihovi nosioci na pravno dozvoljen način. Cilj kurativnog delovanja jeste da podсистemi sistema bezbednosti samostalno otkriju i razjasne oblike ugrožavanja i da efikasnim merama eliminišu nosioce, uzroke i posle di ce tih obli ka ugroža vanja.

Za realizaciju operativnih mera podсистема sistema bezbednosti primenjuje se proaktivan³⁴¹ način angažovanja podсистема sistema bezbednosti, čiji je smisao da podсистemi sistema bezbednosti dejstvuju pre nego što se nešto desilo, dakle unapred.

Za preventivno i proaktivno delovanje podсистема sistema bezbednosti i njega kao celine, od izuzetnog je značaja stvaranje opštih i posebnih uslova, i to pre svega preciznim regulisanjem funkcija u strategijsko-doktrinarnoj sferi, normativno-pravnoj i organizacionoj, kao i primena doktrinarnih dokumenata i uvežbavanje pojedinaca i podсистема sistema bezbednosti za ostvarivanje definisanih funkcija.

8.3. Postkurativno delovanje sistema bezbednosti

Postkurativno delovanje je po pravilu usmereno u više smerova: prvo, na umanjivanje, otklanjanje i nadoknadu (supstituisanje) ostvarene štete i, drugo, u pravcu preduzimanja delatnosti kojima će biti sprečena ili bar umanjena mogućnost ugrožavanja i velike štete.³⁴² Na primer, zemljotresi, poplave, erupcije vulkana, olujni vetrovi.

9. KOORDINACIJA FUNKCIJA SISTEMA BEZBEDNOSTI

Upravljanje složenim organizacionim procesima i sistemima izuzetno je značajna aktivnost koja se sastoji od pojedinačnih procesa upravljanja. To se odnosi i na složen organizacioni sistem kakav je sistem bezbednosti Republike Srbije. Veliki broj i raznovrsnost uticajnih faktora, koji izazivaju i uslovljavaju mnogobrojne aktivnosti, njihove međusobne veze i odnose, dodatno usložavaju taj proces, te ga je veoma teško u celini sagledati i rešiti.

Naučnici koji se bave teorijom organizacionih sistema nemaju jedinstven stav o osnovnim elementima funkcije upravljanja organizacionim sistemima.

Prema Foelu (Fayolu), funkcija upravljanja sastoji se od sledećih pet osnovnih elemenata: predviđanja koje obuhvata sagledavanje mogućih budućih stanja i definisanje budućih akcija; organizovanja priprema za realizaciju zadataka; komandovanja koje omogućava početak funkcionisanja, davanjem određenih naređenja; koordinacije (usklađivanja) što obuhvata usklađivanje svih aktivnosti i faktora s ciljem održavanja efikasnog funkcionisanja, i kontrole koja omogućava nadgledanje i proveravanje da li se sve aktivnosti odvijaju u skladu sa naredbama.

Mejzi (J. L. Massie) navodi sledećih sedam funkcija ili potprocesa koji čine proces

³⁴¹ Proaktivan (лат. pro-, agere–радити, лат. proactivus) koji dejstvuje pre nego što se nešto desilo, radi i suviše brzo i unapred (engleska definicija za pro-active je kontrolisanje situacije i uticanje na događaje, ne čekajući da se događaji dese, pa da se tek on da re a gu je na njih).

³⁴² Arežina V., Problemi merenja ekološke bezbednosti, str. 179–181.

upravljanja: 1) odlučivanje proces izbora najbolje akcije između akcije više raspoloživih alternativa, radi postizanja željenog cilja; 2) organizovanje proces određivanja strukture i raspodela poslova; 3) kadrovanje proces odabiranja, obuke i promocije kadra; 4) planiranje proces predviđanja budućnosti; 5) kontrolisanje proces merenja tekućeg izvođenja i vođenja prema određenim ciljevima; 6) komuniciranje proces u kojem se ideje prenose na druge radi dobijanja željenog cilja, i 7) vođenje (usmeravanje) proces u kojem se potčinjeni vode prema zajedničkim ciljevima.

Pošto faza planiranja predstavlja primarnu fazu procesa upravljanja, koja obuhvata definisanje ciljeva, pravca i globalne strategije razvoja, određivanje načina i sredstava za dostizanje postavljenih ciljeva i izbor najbolje alternative, da bi se planiranje obavilo valjano, neophodno je stvoriti saznavnu osnovu u ovoj oblasti.

Za sistem bezbednosti izuzetno je značajno dugoročno planiranje. U strategijsko-doktrinarnoj sferi, u procesu dugoročnog planiranja neophodno je definisati vizije, misije i zadatke sistema bezbednosti Republike Srbije u celini i svih njenih podсистема. U pravno-normativnoj, potrebno je doneti zakone (propise) u skladu sa strategijskim opredeljenjima, a u organizacijsko-funkcionalnim potrebno je doneti odgovarajuće planove, pravila i uputstva kojima se definišu procedure za obučavanje i delanje svih pripadnika sistema bezbednosti i društva.

Donošenjem odluke o formiranju Saveta za nacionalnu bezbednost Republike Srbije, u njegov sastav ušli su najviši predstavnici izvršne vlasti predsednik Republike, predsednik Vlade, ministri odbrane, unutrašnjih poslova, pravde, načelnik Generalštaba Vojske Srbije, direktor BIA i rukovodioci Vojne službe bezbednosti i Vojnoobaveštajne službe u Ministarstvu odbrane. Takav sastav Saveta stvara preduslove za koordinaciju aktivnosti od strane izvršne vlasti kroz Vladu ili resorno ministarstvo. Savet za nacionalnu bezbednost formira Biro za koordinaciju, koji operativno usklađuje rad službi bezbednosti i izvršava zaključke Saveta o pitanjima iz svoje nadležnosti. U sastav Biroa za koordinaciju ulaze rukovodioci podсистема sistema bezbednosti locirani u izvršnoj i sudskoj vlasti načelnik Generalštaba, pomoćnici ministra (npr. resor javne bezbednosti MUP-a), direktor BIA, načelnici VBA i VOA, vrhovni državni tužilac i slično, a u radu Biroa, bez prava odlučivanja, mogu da učestvuju: predstavnici Ministarstva spoljnih poslova, koji rukovode službom za istraživanje i dokumentacijom i službom bezbednosti, direktor policije i načelnici uprava policije, republički javni tužilac, direktor Uprave carina i rukovodioci drugih državnih organa, organizacija i institucija. Takođe, s ciljem što efikasnije koordinacije, državni organi moraju da sarađuju sa Svetom u efikasnom izvršavanju zaključaka Saveta.

U predlogu zakona o službama bezbednosti predviđeno je telo koje se naziva Biro za koordinaciju rada službi bezbednosti. Njegova je osnovna funkcija koordinacija poslova kojima je potrebno ostvariti operativno usklađivanje aktivnosti službi bezbednosti, kao i službi bezbednosti i drugih državnih organa.

Pošto je naša zemlja članica Partnerstva za mir i potpisala je konvenciju o policijskoj saradnji u Jugoistočnoj Evropi i druga međunarodna akta, a s ciljem koordinacije, neophodno je formirati nacionalnu kancelariju za zaštitu tajnih podataka sa centralnim registrom. Time bi, uz obezbeđenje ljudskih i materijalnih resursa, odnosno edukaciju kadra i obezbeđenje opreme, kao i adekvatnu zakonsku regulativu, bili stvoreni uslovi za efikasnu koordinaciju podсистема sistema bezbednosti i njihovih tajnih podataka, kao i adekvatnu saradnju sa međunarodnim institucijama.

Formiranje „četvrte grane vlasti“, u čiji bi sastav ulazili naučni i stručni autoriteti, doprinosi efikasnom sagledavanju određenih bezbednosnih problema i njihovom stručnom i naučnom rešavanju, kao i pronalaženju optimalnih metoda za preventivni rad kroz koordinaciju određenih podсистема strukture bezbednosti.

10. BUDŽETSKO FINANSIRANJE SISTEMA BEZBEDNOSTI

Za svaki organizacioni sistem izuzetan značaj ima sagledavanje odnosa između svih oblika utrošene energije i ostvarenih efekata. Efekti delovanja podсистема sistema bezbednosti mogu biti vrlo uspešni, uspešni i neuspešni. Podсистemi sistema bezbednosti, takođe, mogu biti negativni, neutralni, pozitivni, sa nizom drugih podvarijanti, koje su razrađene u primenjenom modelu svakog od podсистема sistema bezbednosti i njega kao celine. Prilikom razmatranja segmenta uložena energija analiziraćemo izdvajanje iz budžeta za podсистeme sistema bezbednosti od 2000. do 2010. godine, kao i strukturu troškova u Ministarstvu odbrane Republike Srbije sa stanovišta stvaranja preduslova za efikasno izvršavanje funkcija, odnosno kroz analizu troška i efekta.

Osnovnu organizacionu jedinicu sistema bezbednosti Republike Srbije čini čovek i sredstvo. Sagledaćemo i izdvajanja iz budžeta za sistem bezbednosti u periodu 2000-2010. godina, te na osnovu toga procenjivati stvaranje preduslova i ostvarivanje efekata sistema bezbednosti.

Izdvajanje iz budžeta za sistem bezbednosti u Republici Srbiji u hiljadama dinara prikazano je tabelarno (tabela 2) i grafički (grafikon 2).³⁴³

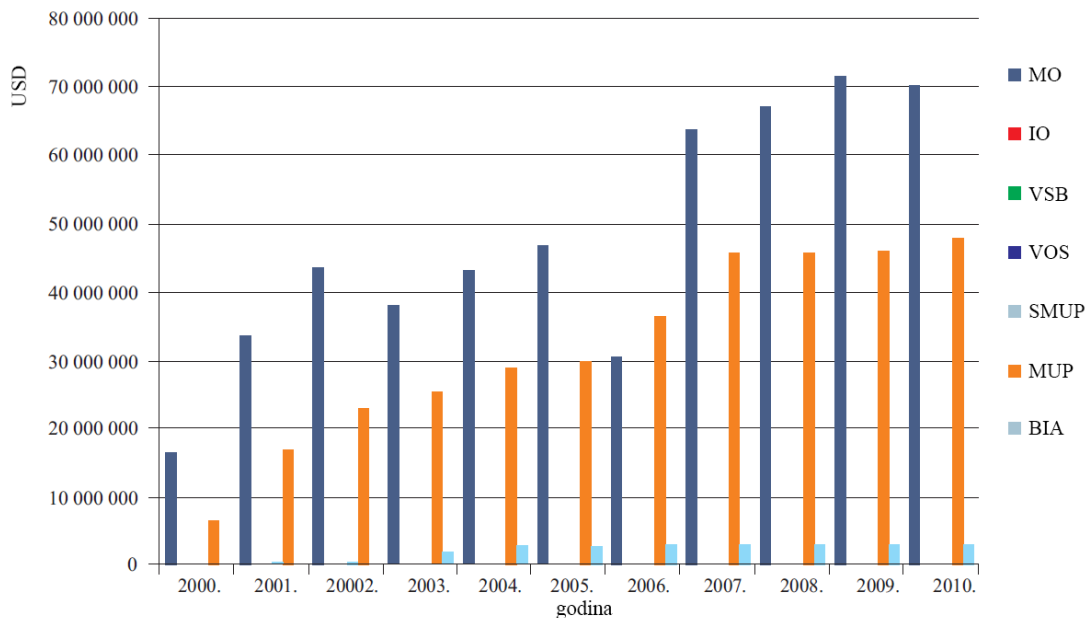
Kako se za sistem bezbednosti iz budžeta izdvajaju značajna sredstva, od izuzetne je važnosti da dugoročni i srednjoročni planovi budu u skladu sa savremenim pretnjama po bezbednost države i u funkciji preventive. Takođe su to sistemi za koje su neophodni vrhunsko znanje i tehnologije i ulaganje u sistem bezbednosti može da predstavlja činioca privrednog razvoja zemlje. Deo najsavremenijeg naoružanja i opreme (raketni sistemi, avioni, radari) neophodno je uvesti iz inostranstva, i to se najčešće radi angažovanjem sredstava iz dodatnih izvora finansiranja. Iz analize finansiranja podсистема i sistema bezbednosti u celini od 2000. do 2010. godine mogu se izvesti određeni zaključci.

Tabela 2. Izdvajanje iz budžeta za sistem bezbednosti

God.	Ministarstvo odbrane	Inspektorat odbrane	Vojna služba bezbednosti	Vojno-obaveštajna služba	SMUP	MUP	BIA
2000.	16.382.000	0	0	0	151.607	6.539.328	0
2001.	33.630.000	0	0	0	319.826	17.000.000	0
2002.	43.391.467	0	0	0	483.805	22.905.465	151.797
2003.	37.829.000	0	0	0	0	25.357.954	1.986.745
2004.	43.082.063	0	0	0	0	28.809.068	2.780.744
2005.	46.576.015	0	0	0	0	29.943.768	2.541.625
2006.	30.211.612	20.631	157.154	111.296	0	36.520.308	2.949.471

³⁴³ 142 Izvor: Zakon o budžetu Republike Srbije od 2000. do 2007. godine, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o budžetu Republike Srbije od 2003. do 2006. godine, Zakon o saveznom budžetu od 2000. do 2002. godine, Zakon o izmenama Zakona o saveznom budžetu za 2001. i 2002. godinu.

2007.	63.547.643	10.953	46.168	65.454	0	45.552.034	3.325.810
2008.	66.846.965	18.172	107.055	150.103	0	45.814.344	3.380.140
2009.	71.414.006	9.427	99.344	144.909	0	45.678.666	3.235.298
2010.	69.703.127	17.873	100.000	145.000	0	47.532.614	3.532.333

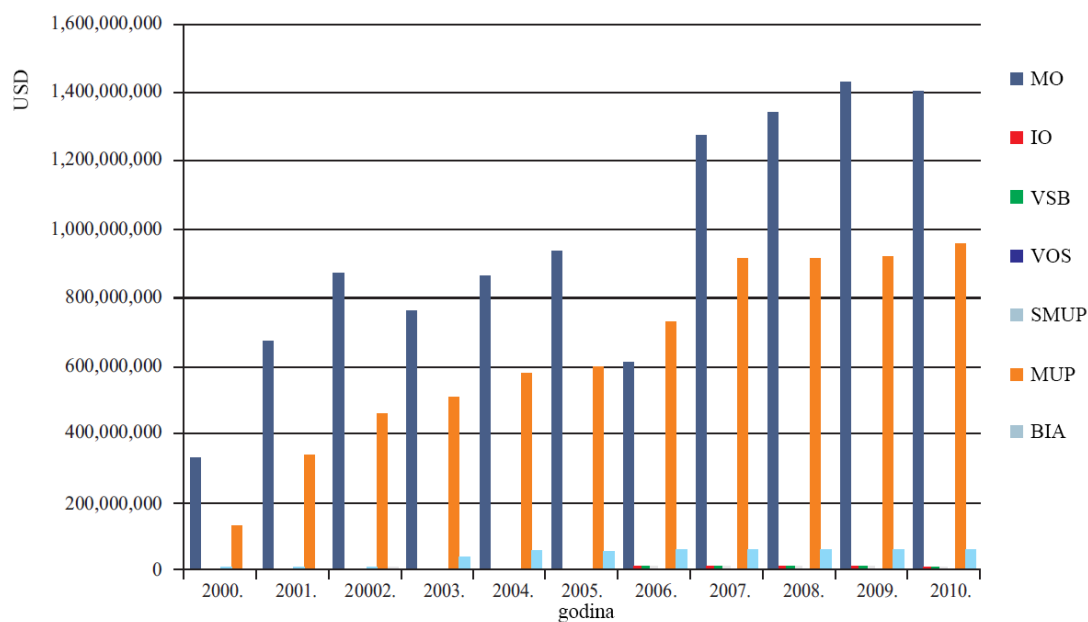

Grafikon 2. Grafički prikaz izdvajanja iz budžeta za sistem bezbednosti u Republici Srbiji (u hiljadama RSD)

Navedeno izdvajanje za sistem bezbednosti, preračunato u američkim dolarima, prikazano je u tabeli 3, a grafički na grafikonu 3.

Tabela 3. Izdvajanje iz budžeta za sistem bezbednosti

God.	Ministarstvo odbrane	Inspektorat odbrane	Vojna služba bezbednosti	Vojno-obaveštajna služba	SMUP	MUP	BIA
2000.	1.016.883.923	0	0	0	9.410.738	405.917.318	0
2001.	510.009.099	0	0	0	4.850.257	257.810.130	0
2002.	677.568.191	0	0	0	7.554.731	357.674.344	2.370.346
2003.	657.666.898	0	0	0	0	440.854.554	34.540.073
2004.	734.447.033	0	0	0	0	491.119.468	47.404.432
2005.	694.956.953	0	0	0	0	446.788.540	37.923.384
2006.	453.423.562	309.635	2.358.607	1.670.358	0	548.106.078	44.266.411
2007.	1.116.932.497	201.120	847.788	1.201.939	0	836.477.110	61.072.222
2008.	1.364.730.493	346.780	2.042.956	2.959.981	0	878.245.610	64.852.099
2009.	1.030.207.819	135.992	1.433.122	2.090.436	0	658.953.635	46.671.927
2010.	975.194.883	250.055	1.399.069	2.028.650	0	665.014.095	49.419.778

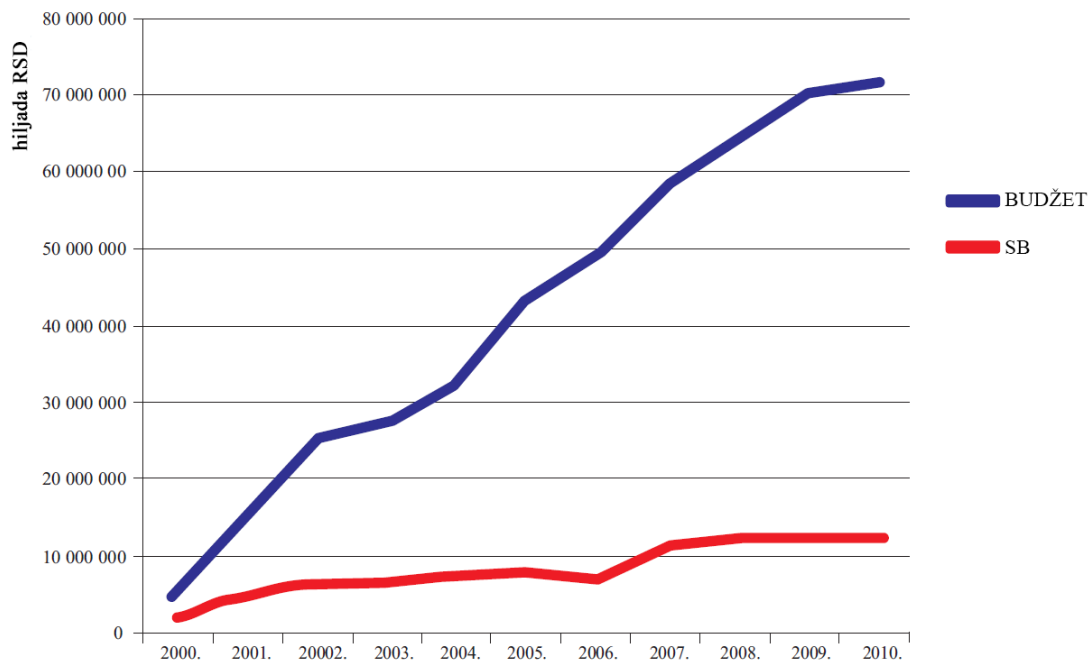

Grafikon 3. Grafički prikaz izdvajanja iz budžeta za sistem bezbednosti u Republici Srbiji (u USD)

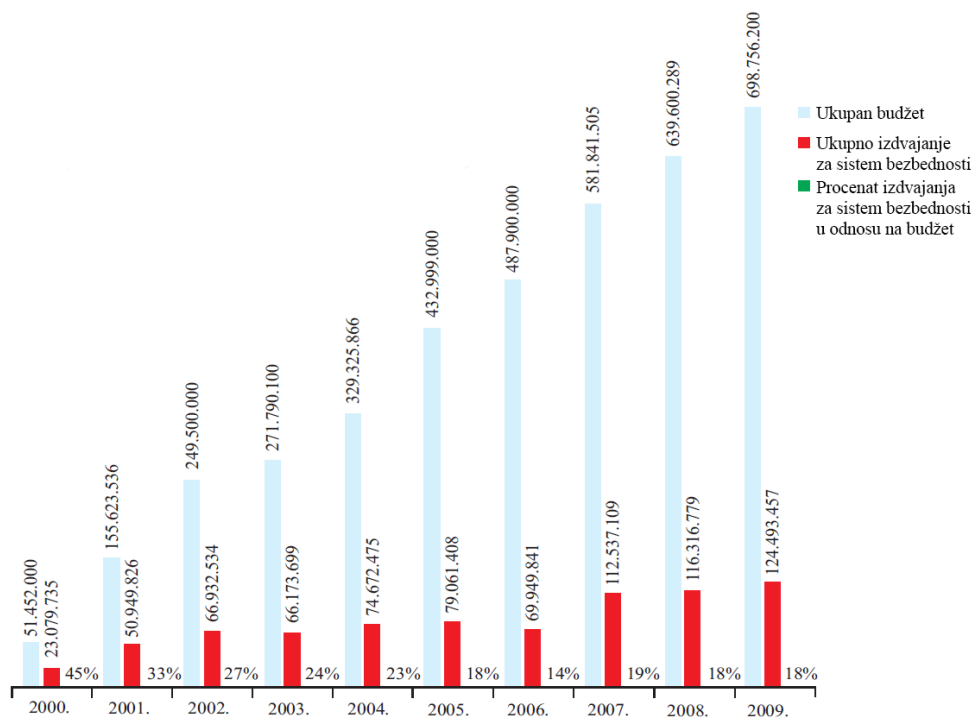
U odnosu na ukupan budžet (zbir saveznog i republičkog budžeta), izdvajanje za sistem bezbednosti prikazano je u tabeli 4, a grafički na grafikonima 4 i 5.

Tabela 4. Izdvajanje za sistem bezbednosti u odnosu na celokupan budžet Republike Srbije (u hiljadama RSD)

God.	Budžet	Ukupna izdvajanja za SB	% izdvajanja za SB u odnosu na budžet
2000.	51.452.000	23.072.935	45
2001.	155.623.536	50.949.826	33
2002.	249.500.000	66.932.534	27
2003.	271.790.100	65.173.699	24
2004.	329.325.866	74.672.475	23
2005.	432.999.000	79.061.408	18
2006.	487.900.000	69.949.841	14
2007.	581.841.505	112.537.109	19
2008.	639.600.289	121.210.527	19
2009.	698.756.200	120.581.650	17
2010.	714.823.840	121.030.947	17

Grafikon 4. Grafički prikaz odnosa budžeta i budžetskih izdvajanja za sistem bezbednosti u Republici Srbiji (u hiljadama RSD)

Grafikon 5. Odnos budžeta i budžetskih izdvajanja za sistem bezbednosti i njihov procentualni odnos u Republici Srbiji (u hiljadama RSD)

Analizom izdvajanja iz budžeta za sistem bezbednosti uočava se da je 2000. godine izdvajanje iznosilo 45%, 2006. godine 14%, a u 2009. godini 18% od ukupnog budžeta. Iako je procenat izdvajanja za sistem bezbednosti nominalno manji, on je efektivno veći i iznosi oko 18%. Sagledavanjem izdvajanja po podsistemima sistema bezbednosti, uočava se da je izdvajanje za neka ministarstva i agencije raslo, za neke podsisteme približno je isto, a za neke smanjeno.

Karakteristično je i to da se u Ministarstvu odbrane oko 70% odobrenog budžeta troši za personalne troškove, što je posledica nasleđenog stanja i nepovoljno se odražava na povećanje borbene sposobnosti jedinica i vojske u celini, posebno na opremanje novim sistemima.

Savremeni ratovi i nevojne pretnje zasnovani su na primeni najsavremenijih tehnologija, znanja i sposobnosti, što direktno utiče na potrebu za nabavkom novih i modernizaciju postojećih sredstava u svim podsistemima strukture sistema bezbednosti. U suprotnom, tehnološki jaz biće još izraženiji, pa bez obzira na osposobljenost ljudstva teško će odgovoriti u potpunosti i efikasno vojnim i nevojnim izazovima i pretnjama.

Ovako opširno izlaganje o celokupnom sistemu bezbednosti i svim bitnim činiocima potrebno je zbog toga što se modalni eksperiment ne može izdvojiti kao apsolutno izolovan eksperiment, jer su svi ti činioci u sadejstvu. Kada se obavlja simulacija jednog segmenta, za koji se izgrađuje veoma precizan sistem međusobno saglasnih definicija, nužno se mora imati u vidu i podrazumevaju se i delovanja drugih činilaca koji se, osim izuzetno, ne moraju decidirano eksplicirati.

To je razlog za relativno široku obradu sistema bezbednosti.

XVIII SAVREMENI PROBLEMI U OSTVARIVANJU FUNKCIJA PODSISTEMA SISTEMA BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

1. NORMATIVNO-PRAVNA REGULATIVA U OBLASTI BEZBEDNOSTI

Za efektivno funkcionisanje sistema bezbednosti od izuzetnog značaja, pored strategijsko-doktrinarnog i organizacijsko-funkcionalnog, jeste i pravno-normativna regulativa.

Kad je reč o normativno-pravnoj regulativi, osnov za funkcionisanje podsistema sistema bezbednosti je usvojeni Ustav Republike Srbije otkako je Republika Srbija postala samostalna država, Zakon o ministarstvima, kao i zakoni koji regulišu odbranu, vojsku, policiju, službe bezbednosti i dr.

Na osnovu proučavanja normativno-pravne regulative podsistema sistema bezbednosti u Republici Srbiji, možemo konstatovati da je od formiranja samostalne države ovo područje u osnovi regulisano propisima.³⁴⁴

Najveći broj zakonske i podzakonske regulative i podzakonskih akata donet je u periodu postojanja prethodnih država na ovom prostoru. Neki od njih su iz 1977. godine, a najveći broj donet je u prethodnih 15 godina. Zakon o vazдушnom saobraćaju donet je 1998. godine (Pravilo letenja u oružanim snagama 1974. godine, Privremeno uputstvo za rad kontrole letenja 1974. godine), Zakon o hidrometeorološkim poslovima od interesa za celu zemlju 1990. godine, Zakon o zaštiti od požara 1988. godine, Zakon o eksplozivnim materijama, zapaljivim tečnostima i gasovima 1977. godine, Zakon o prevozu opasnih materija 1990. godine.

Zakon o odbrani stupio je na snagu 19. decembra 2007. godine.³⁴⁵ Danom stupanja na

³⁴⁴ Ustav Republike Srbije, Zakon o odbrani, Zakon o Vojski Srbije, Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti u Republici Srbiji, Zakon o vanrednim situacijama, Zakon o tajnosti podataka, Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi, Zakon o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granice Republike Srbije, Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Strategija odbrane Republike Srbije, Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine, Strategija kontrole streljačkog i lakog oružja u Republici Srbiji za period 2010-2015. godine, Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu od 2010. do 2015. godine, Strategija povećanja učešća domaće industrije u razvoju telekomunikacija u Republici Srbiji, Strategija razvoja elektronske uprave u Republici Srbiji za period od 2009. do 2013. godine, Strategija za prelazak sa analognog na digitalno emitovanje radio i televizijskog programa u Republici Srbiji, Nacionalna strategija za borbu protiv organizovanog kriminala, Strategija za borbu protiv droga u Republici Srbiji za period od 2009. do 2013. godine, Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, Nacionalna strategija za mlade, Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja, Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji, Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005-2010., Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije, Strategija razvoja socijalne zaštite, Strategija integrisanog upravljanja granicom u Republici Srbiji, Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji, Strategija razvoja telekomunikacija u Republici Srbiji u periodu od 2006. do 2010. godine, Strategija borbe protiv trgovine ljudima u Republici Srbiji, Strategija za smanjenje siromaštva, Doktrina Vojske Srbije...

³⁴⁵ Danom stupanja na snagu ovog zakona prestali su da važe: Zakon o odbrani („Službeni list SRJ“, br. 43/94,

snagu ovog zakona, u ovom periodu, prilagođavana su sva ostala podzakonska akta i primenjivana u praksi.

Zakon o Vojci Srbije stupio je na snagu 1. januara 2008. godine.³⁴⁶

Do donošenja propisa o vojnoj obavezi, socijalnom, zdravstvenom i penzijskom i invalidskom osiguranju profesionalnih vojnih lica, na snazi ostaju sledeće odredbe Zakona o Vojsci Jugoslavije: odredbe o popuni rezervnog sastava (čl. 26. i 27), odredbe o pravima na produženo osiguranje i na naknadu zbog prestanka zaposlenja (čl. 59. i 59a), poglavlje XV Zdravstveno osiguranje (čl. 211. do 239), poglavlje XVI Penzijsko i invalidsko osiguranje (čl. 240. do 260. i 262. do 278), poglavlje XVII Vojna obaveza (čl. 279. do 336) i poglavlje XIX Kaznene odredbe (čl. 340. do 345).

Pošto ova sistemska pitanja treba rešiti na nivou države i Vlade (socijalno, zdravstveno i penzijsko-invalidsko osiguranje penzionisanih pripadnika vojske, njihove porodice, način popune rezervnog sastava), potreban je dalji rad na dogradnji, izradi, razradi i imlementaciji zakona iz ove oblasti.

Zakon o policiji („Službeni glasnik RS“, br. 101/2005) stupio je na snagu 29. novembra 2005. godine.

Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti stupio je na snagu 19. decembra 2007. godine.

Zakon o vojnobezbednosnoj i vojnoobaveštajnoj agenciji donet je 26.10. 2009. godine, Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite koje vrše MUP, BIA, VBA i vojna policija donet je 9. 2. 2009. godine, Zakon o tajnosti podataka primenjuje se od 1.1. 2009. godine.

Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji („Službeni glasnik RS“, broj 42/02) donet je 2002. godine.

U narednom periodu neophodno je angažovanje nadležnih organa da donesu neophodne podzakonske akte za sprovođenje ovih zakona u praksi.

Carinski zakon donet je 2003. godine („Službeni glasnik RS“, br. 73/2003, 61/2005, od 18. jula 2005. godine, 85/2005. od 6. oktobra 2005. godine, 62/2006. od 19. jula 2006. godine donete su izmene i dopune).

Civilna zaštita u Republici Srbiji definisana je Zakonom o odbrani Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 45/91, 58/91), deo koji se odnosi na civilnu zaštitu i službu osmatranja i obaveštavanja, i Zakon o zaštiti od elementarnih i drugih većih nepogoda („Službeni glasnik SRS“, br. 20/77, 24/85, 52/89, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005).

Formiranjem Sektora za vanredne situacije pri MUP-u i posebne uprave u sektoru, Uprave za civilnu zaštitu, neophodno je da se, u okviru MUP-a, definiše oblast zaštite i spasavanja, kao i nadležnosti Ministarstva odbrane i Vojske u skladu sa postojećim rešenjima. Posebno je važno uraditi nove republičke zakone, i to: Zakon o zaštiti od požara, Zakon o zaštiti i

11/95, 28/96, 44/99 i 3/02), osim odredaba čl. 26. do 30. i člana 39, odredaba Glave VI Bezbednost i mere zaštite (čl. 67. do 86.) i odredaba čl. 49. do 66, koje ostaju na snazi do donošenja posebnih zakona; Zakon o merama za slučaj vanrednog stanja („Službeni glasnik RS“, br. 19/91); Zakon o odbrani („Službeni glasnik RS“, br. 45/91, 58/91, 53/93, 67/93 i 48/94), osim odredaba Poglavlja VI Civilna zaštita (čl. 73. do 86), koje ostaju na snazi do donošenja Zakona o civilnoj zaštiti.

³⁴⁶ Danom stupanja na snagu ovog zakona prestaje da važi Zakon o Vojsci Jugoslavije („Službeni list SRJ“, br. 43^94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/02, 37/02 i „Službeni glasnik SCG“, br. 7/05 i 44/05).

spasavanju, Zakon o civilnoj zaštiti, Zakon o odbrani od grada.

Privatna bezbednost u Srbiji nije do sada regulisana zakonom. Uprkos opredeljenjima i praksi razvoja tržišne ekonomije i primarnog razvoja privatne preduzetničke delatnosti u oblasti definisanja funkcionisanja FTO, nije učinjena adekvatna normativnopravna regulativa. Članom 97. stav 1. tačka 2, 4. i 17. Ustava Republike Srbije stvoreni su ustavni osnovi za donošenje zakona o privatnoj delatnosti obezbeđenja, samozaštitnoj i detektivskoj delatnosti, kojom se, pored ostalog, uređuje ostvarivanje i zaštita sloboda i prava čoveka i građanina, bezbednost njenih građana, pravni položaj pravnih subjekata i drugih odnosa od interesa za Republiku Srbiju.

U toku je izrada predloga zakona o privatnoj delatnosti obezbeđenja, samozaštitnoj i detektivskoj delatnosti kojom bi se na zakonit i efikasan način definisala ova oblast.

Za unapređenje postojećeg stanja, neophodno je u Narodnoj skupštini RS usvojiti zakone kojima se regulišu podsistemi sistema bezbednosti i on kao celina.

U Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine odbrana se tretira na nivou ustavnog načela, a sistem bezbednosti ne. Članom 98. Ustava propisuje se da Narodna skupština, kao najviše predstavničko telo i nosilac ustavotvorne i zakonodavne vlasti, usvaja strategiju odbrane (što je realizovala) i vrši nadzor rada službi bezbednosti.

Nadležnosti Republike Srbije koje se odnose na ovu oblast definisane su članom 97, u kojem se precizira da uređuje i obezbeđuje odbranu i bezbednost Republike Srbije i njenih građana, kao i mere za slučaj vanrednog stanja.

U članu 112. Ustava definisano je da predsednik Republike, u skladu sa zakonom, komanduje Vojskom i postavlja, unapređuje i razrešava oficire Vojske Srbije.

Članom 123. Ustava propisane su nadležnosti Vlade. Ona utvrđuje i vodi politiku; izvršava zakone i druge opšte akte Narodne skupštine; donosi uredbе i druge opšte akte radi izvršavanja zakona; predlaže Narodnoj skupštini zakone i druge opšte akte i daje o njima mišljenje kad ih podnese drugi predlagač; usmerava i usklađuje rad organa državne uprave i vrši nadzor nad njihovim radom; vrši i druge poslove određene Ustavom i zakonom.

Usvajanjem Zakona o odbrani, Vojsci, osnovama uređenja službi bezbednosti RS, Zakona o vojnobezbednosnoj i vojnoobaveštajnoj agenciji, Uredbe o određivanju poslova bezbednosne zaštite koje vrše MUP, BIA, VBA i Vojna policija, Zakona o tajnosti podataka, stvoreni su povoljniji uslovi za zakonit i efikasan rad podsistema sistema bezbednosti. Takođe, usvajanjem Strategije nacionalne bezbednosti kao najvišeg strateškog dokumenta, Strategije odbrane, stvaraju se povoljni preduslovi za izradu ostalih stratejskih dokumenata (Strategijuu borbi protiv terorizma, verskog ekstremizma, korupcije i kriminala, zaštite od elementarnih nepogoda poplave, požara, grada itd.) čijom se realizacijom štite nacionalni interesi Republike Srbije od pretnji bezbednosti u različitim oblastima društvenog života.

Daljom razradom zakonskih i političkih akata koji se odnose na ovu oblast (donošenjem odgovarajućih dokumenata i dugoročnih planova) stvaraju se uslovi za celovito normativno-pravno regulisanje podsistema sistema bezbednosti, kao i sistema bezbednosti u celini.

2. MEHANIZMI CIVILNE I DEMOKRATSKE KONTROLE SISTEMA BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

Da bismo sagledali ovo pitanje, neophodno je da se prethodno analizira oblast odnosa civilni sistem bezbednosti, čiji je samo jedan od oblika i civilna kontrola sistema bezbednosti.

Ova sfera obuhvata celinu složenih veza našeg društva i sistema bezbednosti. Njome se iskazuju političke, socijalno-ekonomske, kulturne i vrednosne odrednice društvenog položaja sistema bezbednosti. U tom prostoru ispoljavaju se i međusobni uticaji sistema bezbednosti i društva.

Prema Zbirci radova „Civilna kontrola Vojske i policije“, kao opšti indikator stanja civilno-vojnih odnosa u nekom društvu mogu se uzeti: „(1) uloga oružanih snaga van vojne sfere, odnosno da li one pokušavaju da ostvare uticaj na političke procese, kulturna zbivanja, sistem informacija; (2) način rešavanja sukoba i neslaganja između vojnih i civilnih vlasti, da li se sporovi rešavaju u tolerantnom dijalogu ili jedna od strana pokušava silom da nametne svoje stavove; (3) stavovi koje vojni i civilni lideri imaju jedan prema drugima da li postoji uzajamno poštovanje i priznavanje stručne kompetentnosti svakog u svojoj sferi odgovornosti i (4) kvalitet politike koja nastaje iz civilno-vojne interakcije da li država postiže vojne i političke uspehe ili neuspehe“.³⁴⁷

Sve to ukazuje na složenost odnosa koji se u društvenoj praksi uspostavljaju između Vojske i ostalih podsistema sistema bezbednosti sa drugim činiocima društvene strukture. Ti odnosi su najvidljiviji u oblasti politike, ekonomije, nauke i tehnologije. U sferi politike sistema bezbednosti, pripremanjem strategije bezbednosne politike utiče se na definisanje strategije nacionalne bezbednosti i koncepcije bezbednosti koja treba da proizađe iz nje. „U ekonomskoj sferi sistem bezbednosti je veliki potrošač ali i proizvođač koji u namenskoj industriji i pratećim granama zapošljava deo radne snage i stvara deo društvenog dohotka. U nauci i tehnologiji sistem bezbednosti se koristi naučnim i tehničkim dostignućima, ali pruža i doprinos razvoju nauke na poljima za koje je zainteresovana. To su najčešće vodeće naučne discipline i vrhunske tehnologije koje, jednom usavršene za potrebe sistema bezbednosti, kasnije nalaze široku primenu u civilnoj industriji i drugim oblastima društvenog života...“.³⁴⁸

U istoj Zbirci radova dalje se ističe da se „...civilno-vojni odnosi uspostavljaju, formiraju i ostvaruju u društvenoj praksi u trouglu između tri partnera: Vojske, političkih elita i građanstva. Vojska u ovom smislu obuhvata oružane snage i njihove pripadnike. Njen profesionalni deo (oficiri i podoficiri) koji aktivnije učestvuje u formulisanju vojne politike. Drugi partner, političke elite, može se definisati funkcijom. To su one elite koje predstavljaju Vladu i imaju direktan uticaj na veličinu, sastav i namenu oružanih snaga. To su najuticajniji članovi vlade, parlamenta i političkih partija. Treći partner građanstvo je socijalno višeslojan i njegov uticaj na civilno-vojne odnose ispoljava se uglavnom posredno, na izborima, putem sredstava informisanja i kompetentnog javnog mnjenja...“.³⁴⁹ Shodno tome, u društvenoj praksi ti odnosi se ispoljavaju u obliku: 1) podele nadležnosti i kontrole jednog nad drugim i 2) u obliku saradnje i saglasnosti. Ovaj stav može se odnositi i na ostale podsisteme sistema bezbednosti.

U jednom takvom složenom kompleksu odnosa civila i sistema bezbednosti moguće je sagledati politički i normativni status sistema bezbednosti i njega kao celine, odnosno višedimenzionalnost njenih veza sa institucijama i subjektima društva.

Centralnu tačku te relacije čini civilna kontrola nad sistemom bezbednosti, koja ima više

³⁴⁷ Grupa autora, Zbirka radova, Civilna kontrola Vojske i policije, str. 7.

³⁴⁸ Isto, str. 6.

³⁴⁹ Isto, str. 6.

dimenzija, od kojih su najznačajnije parlamentarna kontrola i kontrola nezavisne kritičke javnosti.

Osnovna načela civilno-vojnih odnosa u parlamentarnim demokratijama uglavnom su se iskristalisala u praksi. U vezi s tim, od vremena „Magna carte“ (Velike povelje o slobodama), preko Dušanovog zakonika do najnovijeg pravnog akta kojim se regulišu politički odnosi u Evropi budućnosti Pariske povelje za novu Evropu, civilna kontrola podsistema sistema bezbednosti jedan je od osnovnih principa na kojima su se zasnivala i na kojima će se zasnivati prosperitetna i moderna društva.

Otuda, u okviru procesa reformi sektora bezbednosti značajno mesto zauzima civilna kontrola sektora bezbednosti Srbije. Precizno ustavno i zakonsko određenje uloge sistema bezbednosti i mogućnost njihove kontrole jedan je od bitnih indikatora ukupne demokratizacije svakog društva. Zbog toga civilna kontrola sistema bezbednosti predstavlja značajnu pretpostavku pune integracije Republike Srbije u savremene tokove međunarodne zajednice.

U Republici Srbiji, kao demokratskoj državi, civilna kontrola sistema bezbednosti realizuje se po parlamentarnom modelu. Prema tom modelu, centralna uloga pripada parlamentu, njegovim organima i radnim telima. Preko Vlade Republike Srbije, odnosno njenih resornih ministarstava, ostvaruju efikasnu kontrolu nad sistemom bezbednosti i ostalim subjektima bezbednosti.

Sušтина procesa civilne kontrole sistema bezbednosti Srbije obuhvata sticanje uvida u stanje sistema bezbednosti na osnovu ustavnih i zakonom utvrđenih ovlašćenja i faktičkih mogućnosti izbornih organa političke vlasti, kao što su predsednik Republike

Srbije, Narodna skupština Republike Srbije, odnosno odgovarajući odbori i Vlada Republike Srbije u kojoj odlučujuću ulogu imaju nadležna ministarstva. Cilj kontrole jeste da se utvrdi da li je delovanje sistema bezbednosti u skladu sa Ustavom utvrđenom pozicijom, kao i sa politikom koju navedeni predstavnički i izvršni organi vlasti utvrđuju u svojim aktima.

Načelo demokratske i civilne kontrole vojske postavljeno je kao ustavni princip članom 11. Ustava Republike Srbije,³⁵⁰ koji je propisao da je Vojska Srbije pod demokratskom i civilnom kontrolom, a članom 99. stav 6. definisano je da Narodna skupština vrši nadzor rada službi bezbednosti.

U Zakonu o Vojsci³⁵¹ (član 29) definisano je da je Vojska Srbije pod demokratskom i civilnom kontrolom. Navedeno je da demokratska i civilna kontrola Vojske Srbije naročito obuhvata kontrolu upotrebe i razvoja Vojske Srbije, internu i eksternu kontrolu troškova za vojne potrebe, praćenja stanja i obaveštavanja javnosti o stanju priprema Vojske Srbije, obezbeđenje slobodnog pristupa informacijama od javnog značaja i utvrđivanje odgovornosti za vršenje vojnih dužnosti u skladu sa zakonom.

Demokratsku i civilnu kontrolu Vojske Srbije vrše Narodna skupština, zaštitnik građana i drugi državni organi, u skladu sa svojim nadležnostima, građani i javnost.

Propisi o zaštitniku građana koji se odnose na zaštitu i ostvarivanje prava građana primenjuju se i na profesionalne pripadnike Vojske Srbije.

³⁵⁰ Izvor: Ustav Republike Srbije.

³⁵¹ Izvor: Zakon o Vojsci Srbije.

Transparentnost u finansiranju potreba odbrane posebno obuhvata: predlaganje, pripreme, iskazivanje i kontrolu troškova sistema odbrane; prikazivanje ciljeva i zadataka za koje su neophodna odgovarajuća sredstva; podnošenje izveštaja o namenskom trošenju tih sredstava i stalnu kontrolu troškova sistema odbrane.

U Zakonu o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije³⁵² članom 15. definisan je nadzor rada službi bezbednosti.

Nadzor rada službi bezbednosti zasniva se na sledećim načelima: podređenost i odgovornost službi bezbednosti izabranim vlastima Republike Srbije; političke, ideološke i interesne neutralnosti službi bezbednosti; obaveze službi bezbednosti da informišu javnost o izvršavanju svojih zadataka, u skladu sa zakonom; dužnosti nosilaca nadzora rada službi bezbednosti da obaveštavaju javnost o rezultatima nadzora; profesionalne odgovornosti i operativne samostalnosti pripadnika službi bezbednosti u izvršavanju dobijenih zadataka i odgovornosti rukovodilaca službi za rad službi.

Narodna skupština obavlja nadzor rada službi bezbednosti neposredno i preko nadležnog odbora Narodne skupštine.

Službe bezbednosti obaveštavaju javnost o svom radu preko organa kojima dostavljaju izveštaje, na način kojim se ne ugrožavaju prava građana, nacionalna bezbednost i drugi interesi Republike Srbije.

2.1. Načela civilne kontrole sistema bezbednosti

Osnovna načela civilne kontrole sistema bezbednosti u parlamentarnim demokratijama iskristalisana su u praksi tokom razvoja političkog sistema i političkih institucija, a sredinom ovog veka i teorijski surađena u vojnoj sociologiji. Centralno pitanje civilne kontrole sistema bezbednosti jeste distribucija društvene moći, odnosno uspostavljanje balansa između onih koji raspolazu sredstvima sile i onih koji treba da održavaju kontrolu nad njenom upotrebom.

Sistem bezbednosti je hijerarhijski ustrojen i u njemu pojedinac koji komanduje rukovodi u vanrednom stanju i ratu ima velika ovlašćenja i odgovornost prema izvršenju zadatka i potčinjenima, posebno što se takvi zadaci izvršavaju uz povećane rizike sa mogućnošću gubitka života. Kao branioci društva, pripadnici sistema bezbednosti nose veliku odgovornost.

Civilna kontrola sistema bezbednosti podrazumeva da sve odluke koje se donose o razvoju i upotrebi podsistema sistema bezbednosti budu u nadležnosti demokratski izabranih organa civilne vlasti. Oni su predstavnici demokratski izražene volje naroda, dok se pripadnici sistema bezbednosti imenuju i postavljaju. Civilna zakonodavna i izvršna vlast je ovlašćena (ali i odgovorna izbornom telu) da odredi veličinu i sastav sistema bezbednosti i da usvoji strategiju nacionalne bezbednosti, doktrine i ostala normativnopravna i organizaciona dokumenta. Kad se radi o finansijskim sredstvima, izvršna vlast predlaže budžet, ali ga samo zakonodavna vlast može usvojiti i odobriti finansijska sredstva za potrebe sistema bezbednosti. Naravno, profesionalci u sistemu bezbednosti imaju svoju ulogu u pripremi ovih i drugih dokumenata, u njihovom stručnom obrazlaganju i odbrani predloženih rešenja u parlamentu i njegovim telima.

³⁵² Izvor: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije.

Skupštinska tela za odbranu (odbori i komisije) moraju imati jasno definisana ovlašćenja i pravne mogućnosti da svoje odluke sprovedu, posebno u dimenzioniranju snaga bezbednosti i u kontroli veličine budžeta za snage bezbednosti i njegove opšte distribucije po podsistemima sistema bezbednosti. Skupštinski odbori predlažu Skupštini i Vladi da odobri ili ne odobri finansijska sredstva za krupne tehničke projekte sistema bezbednosti (razvoj novih tipova tenkova i aviona, raketnih sistema, nuklearnih i vasijskih programa vojne namene), a Skupština mora da ima i mogućnost da kontroliše utrošak odobrenih sredstava.

Implementacija prvog načela civilne i demokratske kontrole sistema bezbednosti supremacija civilne u odnosu na vlast u sistemu bezbednosti i efikasna potčinjenost sistema bezbednosti civilnoj vlasti realizuje se u praksi kroz razgraničenje nadležnosti između predsednika Republike, Narodne skupštine i Vlade Republike Srbije;³⁵³ preciziranje nadležnosti skupštinskih tela, odbora i komisijau Poslovniku o radu Narodne skupštine Republike Srbije; dimenzionisanje sistema bezbednosti i kontrolu budžeta od strane Skupštine Srbije; razgraničenje nadležnosti Ministarstva odbrane, Ministarstva unutrašnjih poslova i Generalštaba, Uprave policije i precizno regulisanje ovlašćenja ministra odbrane, ministra unutrašnjih poslova, načelnika GŠ Vojske Srbije, direktora Uprave policije, direktora BIA; potčinjenost Generalštaba Vojske Srbije Ministarstvu odbrane, direktora policije Ministarstvu unutrašnjih poslova; potčinjenost BIA Vladi Republike Srbije, VOA i VBA ministru odbrane; inkorporiranost vojnih sudova i tužilaštava u civilne pravosudne organe.

Implementacija drugog načela civilne i demokratske kontrole sistema bezbednosti priznavanje i prihvatanje profesionalne kompetentnosti i autonomije profesionalaca sistema bezbednosti u njihovoj stručnoj sferi.

Ono se realizuje kroz: profesionalno rešavanje svih pitanja organizacije i upotrebe sistema bezbednosti u skladu sa tehnološkim napretkom; konsultovanje nadležnih pri donošenju odluka iz oblasti sistema bezbednosti; obezbeđenje dostojne materijalne pozicije u društvu pripadnicima sistema bezbednosti, kao i društvenog ugleda neophodnog za obavljanje teške profesije itd.

Za implementaciju trećeg načela civilne i demokratske kontrole sistema bezbednosti depolitizacija i minimalizacija mešanja sistema bezbednosti u politiku i političke intervencijeu stručna pitanja centralna strategijska referentna tačka jeste da politika određuje opšte ciljeve države i naroda,³⁵⁴ u koje se uklapa i sistem bezbednosti. Ovo načelo precizirano je Zakonom o odbrani i vojsci.

2.2. Normativna polazišta civilne kontrole sistema bezbednosti

Osnovna normativna polazišta za civilnu kontrolu Vojske Srbi je čine:

- Povelja UN, koju su sve članice UN dužne da poštuju i primenjuju;
- sporazumi o međunarodnim zakonima koji regulišu svaki oružani konflikt (četiri ženevske konvencije i dva pravila iz 1997. godine).

Međunarodni sporazumi koji regulišu tipove naoružanja (Konvencija o pešadijskim minama):

³⁵³ Isto, str. 17, 18, 19. i 20.

³⁵⁴ Isto, str. 20.

- svi međunarodni sporazumi političke i pravne prirode;
- svi sporazumi i deklaracije regionalnih organizacija;
- dogovori o bezbednosnoj politici (OEBS i EU);
- regionalni dogovor o vojnoj saradnji i obaveštajnoj pomoći u odbrani (Vašingtonski sporazum za NATO ili PzM).

Na osnovu ovih i sličnih (usvojenih) međunarodnih zakona, države se obavezuju da će poštovati određene principe međunarodnog ponašanja i mere za jačanje regionalne i međunarodne bezbednosti. Takođe, zemlje sklapaju međunarodne sporazume radi prijateljstva i saradnje u oblasti bezbednosti, što je učinila i naša zemlja.

2.3. Nadležnosti državnih organa i institucija u civilnoj kontroli sistema bezbednosti Republike Srbije

Analizom nadležnosti državnih organa i institucija u ovoj oblasti, biće obrađene nadležnosti predsednika Republike, Narodne skupštine, skupštinskih odbora i komisija, zaštitnika građana i državnogrevizora, u civilnoj kontroli sistema bezbednosti Republike Srbije.

2.3.1. Predsednik Republike Srbije

Civilna kontrola sistema bezbednosti koju vrši predsednik Republike Srbije nigde nije eksplicitno regulisana. Prema članu 113. postojećeg Ustava Republike Srbije, predsednik Republike: ukazom proglašava zakone i komanduje vojskom (član 112). Predsednik Republike Srbije u oblasti odbrane naročito: podnosi zajedno sa Vladom Narodnoj skupštini predlog za proglašenje ratnog i vanrednog stanja; daje saglasnost na nacrt Strategijskog pregleda odbrane Republike Srbije; usvaja Doktrinu Vojske Srbije, na osnovu predloga ministra odbrane; naređuje sprovođenje Plana odbrane Republike Srbije; utvrđuje osnove mirnodopske i ratne organizacije Vojske Srbije, na osnovu predloga ministra odbrane; usvaja Plan mobilizacije Vojske Srbije; naređuje sprovođenje mera pripravnosti, opštu i delimičnu mobilizaciju; usvaja Plan upotrebe Vojske Srbije i naređuje njenu upotrebu; odlučuje, u skladu sa zakonom, o upućivanju pripadnika Vojske Srbije u multinacionalne operacije, na osnovu odluke Narodne skupštine; donosi smernice za izgradnju operativne i funkcionalne sposobnosti Vojske Srbije; postavlja i razrešava načelnika Generalštaba Vojske Srbije, uz mišljenje ministra odbrane, donosi pravila koja se odnose na upotrebu Vojske Srbije, kao i druga pravila kojima se uređuje unutrašnji red i pravila službe u Vojsci Srbije; vrši i druge poslove određene zakonom.

2.3.2. Narodna skupština Republike Srbije

U međunarodnoj zajednici postoje određeni principi koji regulišu demokratske civilno-vojne odnose i kojih se Republika Srbija mora pridržavati, a to su:

- da je država jedini učesnik u društvu koji ima legitiman monopol na korišćenje sile, a sistem bezbednosti je odgovoran legitimnim demokratskim vlastima;
- Narodna skupština Republike Srbije ima vrhovnu vlast, a izvršna vlast (Vlada sa svojim resornim organima i predsednik Republike Srbije) sujoj odgovorni razvoj, izvršavanje i reviziju bezbednosne i odbrambene politike;
- Narodna skupština Republike Srbije imajedinstvenuustavnu ulogu u kreiranju

- i razmatranju izdvajanja za odbranu;
- Narodna skupština Republike Srbije ima odlučujuću ulogu u odnosu na proglašavanje i ukidanje vanrednog ili ratnog stanja;
- principi odgovornog ponašanja i vladavina zakona odnose se podjednako na sve ogranke vlasti, pa samim tim i na vojsku i ostale podsisteme sektora bezbednosti;
- osoblje u profesionalnom delu sistema bezbednosti je pojedinačno odgovorno sudovima za kršenje nacionalnih i međunarodnih zakona (koji se tiču civilnih i vojnih prekršaja) i
- Vojska i ostale institucije sistema bezbednosti su politički neutralne.

Imajući u vidu zadatak Narodne skupštine Republike Srbije da predstavlja interese srpskog naroda i ostalih građana koji u njoj žive, postoji više razloga za svestranije uključivanje parlamenta u razvoj državne odbrambene politike: državna odbrambena politika utiče na živote ljudi, na vrednosti i dobrobit celokupnog društva i ne može se prepustiti da o njoj sudi samo izvršna vlast ili pojedini podsistemi sistema bezbednosti; državna odbrambena politika ima velike posledice na budućnost sistema bezbednosti i njenih pripadnika, a ostavlja i finansijske posledice na sve građane poreske obveznik; pored finansijskih troškova, bezbednosne i odbrambene mere mogu uticati na smanjenje građanskih sloboda, što značajno utiče na stepen ostvarene demokratije u društvu.

Na osnovu ustavnih ovlašćenja, Narodna skupština Republike Srbije ostvaruje demokratsku i civilnu kontrolu nad Vojskom u sledećim oblastima: 1) osnovna zakonska i politička ovlašćenja; 2) donošenje i kontrola budžeta; 3) odlučivanje o upućivanju mirovnih misija u inostranstvo i 4) javne nabavke za potrebe odbrane.

U oblasti osnovnih zakonskih i političkih ovlašćenja, Narodna skupština Republike Srbije, na predlog Vlade, donosi: Strategiju nacionalne bezbednosti, Strategiju odbrane i Strategijski pregled odbrane, zakone o vojnim pitanjima i odbrani, zakone i druga akta o primeni međunarodnog prava i konvencija koje utvrđuju obaveze o saradnji Republike Srbije sa međunarodnim sudovima, Odluku o proglašenju i ukidanju ratnog stanja, Odluku o članstvu Srbije u međunarodnim organizacijama i o pravima i obavezama koji proističu iz tog članstva, Zakon o utvrđivanju granica Srbije, ispituje predstavnike izvršne vlasti, poziva predstavnike izvršne vlasti, profesionalne pripadnike sistema bezbednosti i civilne eksperte da svedoče na parlamentarnim sednicama, traži informacije i druga akta od predstavnika izvršne vlasti, vrši saslušanja predstavnika izvršne vlasti, vojske, bezbednosnih i obaveštajnih službi i civilnog osoblja po pojedinim pitanjima od posebnog bezbednosnog i odbrambenog značaja.

U oblasti donošenja i kontrole budžeta, Narodna skupština Republike Srbije: ostvaruje pristup svim budžetskim dokumentima; ostvaruje uvid, pregleda i utiče na budžetska izdvajanja za sistem bezbednosti; donosi Zakon o budžetu Republike Srbije; ostvaruje kontrolu budžeta namenjenog za sistem bezbednosti na nivou programa, projekata i smernica; usvaja/odbija sve naknadne predloge budžetskih sredstava u vezi sa sistemom bezbednosti.

U oblasti odlučivanja o upućivanju mirovnih misija u inostranstvo, Narodna skupština Republike Srbije: donosi odluku o upućivanju pojedinaca i trupa u mirovne misije; određuje mandat mirovne misije; donosi budžet za mirovnu misiju i ostvaruje njegovu kontrolu; procenjuje moguće rizike angažovanog osoblja podsistema sistema bezbednosti u mirovnoj misiji; donosi pravila angažovanja pripadnika Vojske, policije i civilnog osoblja u mirovnim misijama; određuje lanac komandovanja u mirovnoj misiji; odlučuje o dužini trajanja

mirovne misije i donosi odluku o obilasku trupa na misiji.

U oblasti javnih nabavki za potrebe odbrane, Narodna skupština Republike Srbije: pribavlja informacije od Vlade Republike Srbije o većim nabavkama za potrebe sistema bezbednosti; prihvata ili odbija pripremljene ugovore o javnim nabavkama za potrebe sistema bezbednosti; nadzire i proverava pojedine faze nabavke većih količina naoružanja i vojne opreme (procenjuje potrebu za novom vojnom opremom i naoružanjem, vrši odabir proizvođača naoružanja i vojne opreme i procenjuje ponude za kompenzaciju), kao i drugih materijalnih dobara.

2.3.3. Skupštinski odbori i komisije

U praktičnom ostvarivanju demokratske i civilne kontrole nad vojskom, zbog kompleksnosti ovog sistema, u Narodnoj skupštini Srbije razvijena je struktura parlamentarnih odbora i komisija, koji imaju odlučujući uticaj na izvršnu vlast.

Parlamentarni nadzor odbrambenog sektora uključuje postojanje ne samo jednog odbora već nekoliko odbora i komisija, koji s vremena na vreme mogu držati zajedničke sednice.

Odbor za bezbednost i odbranu težišno se bavi pitanjima koja se odnose na sektor bezbednosti, npr. na misiju, organizaciju, kadrove, operacije i finansiranje vojske i policije, regrutovanje i javne nabavke.

Odbor za spoljnu politiku, u oblasti bezbednosti i odbrane, bavi se odlukama o učešću u mirovnim misijama ili o prihvatanju njihovog raspoređivanja na sopstvenoj teritoriji, međunarodnoj bezbednosti, međunarodnim/regionalnim organizacijama, sporazumima i aranžmanima.

Odbor za budžet i finansije ima poslednju reč o budžetu namenjenom za sektor bezbednosti.

- Odbor za bezbednost i odbranu

Odbor za bezbednost i odbranu Narodne skupštine Republike Srbije³⁵⁵ ima sledeće nadležnosti.

U oblasti politike odbrane: ispituje i izveštava Skupštinu Srbije o glavnim političkim inicijativama objavljenim od nadležnih ministarstava; periodično poziva ministra odbrane, ministra unutrašnjih poslova, direktora BIA da informiše članove Odbora o izvršavanju političkih odgovornosti ministara i ministarstava; zahteva transparentnost i prisutnost javnosti u radu ministarstava, saglasno Zakonu o slobodi informisanja, i obezbeđuje kvalitetno snabdevanje parlamenta informacijama iz oblasti bezbednosti, bilo kojim sredstvima; žalbe profesionalnih pripadnika sistema bezbednosti.

Odbor naročito: nadzire ustavnost i zakonitost rada službi bezbednosti; nadzire usklađenost rada službi bezbednosti sa strategijom nacionalne bezbednosti, strategijom odbrane i bezbednosno-obaveštajnom politikom Republike Srbije; nadzire poštovanje političke, ideološke interesne neutralnosti u radu službi bezbednosti; nadzire zakonitost trošenja budžetskih i drugih sredstava za rad; razmatra i usvaja izveštaje o radu službi

³⁵⁵ Za efikasno ostvarivanje predviđenih delatnosti iz nadležnosti ovog odbora neophodno je stvarati materijalne, kadrovske, organizacione i druge pretpostavke, zbog veoma značajne oblasti i izuzetno složenih problema koji se razmatraju, a od bitnog su uticaja na državu i njene građane.

bezbednosti (redovni izveštaj, vanredni izveštaj); razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata iz nadležnosti službi bezbednosti; pokreće inicijative i podnosi predloge zakona iz nadležnosti službi; razmatra predloge, peticije i predstavke građana koji su upućeni Narodnoj skupštini u vezi sa radom službi bezbednosti i predlaže mere za njihovo rešavanje i o tome obaveštava podnosioca; utvrđuje činjenice o uočenim nezakonitostima ili nepravilnostima u radu službi i njihovih pripadnika i o tome donosi zaključke; izveštava Narodnu skupštinu o svojim zaključcima i predlozima; na zahtev članova Odbora, mora im se omogućiti pristup u prostorije službe, dozvoliti uvid u dokumentaciju, pružiti podaci i informacije o radu službe i odgovoriti na njihova pitanja u vezi sa radom službe.

Članovi Odbora ne mogu od službi bezbednosti tražiti podatke o: identitetu sadašnjih i bivših saradnika službe; pripadnicima službe sa prikrivenim identitetom; trećim licima kojima bi otkrivanje tih podataka moglo da šteti; metodima prikupljanja obaveštajnih i bezbednosnih podataka; akcijama koje su u toku; načinu primene posebnih postupaka i mera; podacima i informacijama drugih državnih organa u posedu službe.

Sednice Odbora mogu biti zatvorene za javnost. U tom slučaju, predsednik Odbora obaveštava javnost o radu Odbora, saglasno odlukama donetim na sednici Odbora.

U oblasti zakonodavstva: razmatra i izveštava Narodnu skupštinu Republike Srbije o nacrtima zakona o odbrani, vojsci, civilnoj zaštiti, bezbednosnim i obaveštajnim službama, koje je predložila Vlada Republike Srbije; razmatra međunarodne i regionalne sporazume i aranžmane koji potpadaju pod odgovornost Ministarstva odbrane; po potrebi, inicira donošenje novog zakonodavstva u oblasti bezbednosti ili inicira izmene postojećeg, tako što traži od nadležnih ministarstava da predlože nove zakone ili iz mene i do pune postojećih zakona.

U oblasti troškova za odbranu: analizira, ispituje i izveštava parlament o godišnjim troškovima podsistema sistema bezbednosti; razmatra svaku dodatnu procenu u oblasti bezbednosti, koju Vlada Republike Srbije predstavi Narodnoj skupštini i izveštava Skupštinu kad god ona zahteva dodatno razmatranje pojedinih pitanja iz ovih oblasti; po potrebi, zahteva od nadležnih organa da izvrše reviziju trošenja sredstava za potrebe bezbednosti.

U oblasti menadžmenta i administracije: po potrebi, razmatra, prikuplja dokaze i izveštava Narodnu skupštinu o glavnim unapređenjima sprovedenim od odgovarajućih izvršnih organa vlasti ili predsednika Republike Srbije (rukovodećih lica u službama bezbednosti i bezbednosnim agencijama); po potrebi, razmatra unutrašnju organizaciju podsistema sistema bezbednosti i obaveštava parlament o mogućim greškama.

• Odbor za budžet i finansije

Odbor za budžet i finansije predstavlja ključno sredstvo demokratske vladavine. On odslikava osnovne vrednosti koje čine nacionalnu politiku i predstavlja Vladin pogled na socijalno-ekonomsko stanje nacije. Budžet je svojevrsna deklaracija vladinih finansijskih i ekonomskih ciljeva, koji odslikavaju vladine socijalne i ekonomske prioritete.

Budžet na najbolji način obezbeđuje meru vladinih namera za budućnost. Zbog toga je za Republiku Srbiju budžet izuzetno važan dokument u osiguranju transparentnosti, dostupnosti i kvaliteta rada Vlade u kojem se daje detaljniji opis predloženih troškova u oblasti bezbednosti.

Budžet dozvoljava parlamentu i javnosti da zna „kuda ide novac“ i tako se povećava transparentnost poslovanja oblasti bezbednosti. Budžetska sredstva za finansiranje bezbednosti

i planirani prihodi u sistemu bezbednosti iskazuju se u budžetu Republike Srbije.

Rezultati našeg istraživanja su nedvosmisleno pokazali da se najbolji učinak u parlamentarnoj kontroli budžeta može očekivati ako se ona realizuje u četiri sledeće faze.

U fazi budžetske pripreme, u kojoj u skladu sa Ustavom Republike Srbije i Zakonom o budžetu, Vlada Republike Srbije utvrđuje u svom budžetu sredstva za rashode bezbednosti. Takođe, u ovoj fazi izvršna vlast predlaže raspodelu sredstava za razne namene, a Narodna skupština Republike Srbije (odbori za bezbednost i odbranu i za finansije i budžet i njihovi članovi) mogu da doprinesu procesu raspodele sredstava za razne namene, kroz razna formalna i neformalna sredstva.

U fazi odobravanja budžeta, Narodna skupština Republike Srbije proučava i određuje interes javnosti o prihvatljivosti raspodele sredstava za pojedine namene i upravlja odobravanjem sredstava za bezbednost kroz određena uputstva. Aktom Narodne skupštine o budžetu utvrđuje se procenat sredstava namenjenih za finansiranje podsistema sistema bezbednosti i njihova precizna raspodela po stavkama za koje su namenjena. Ovaj akt razmatraju Odbor za bezbednost i odbranu i Odbor za budžet i finansije, a usvaja ga Narodna skupština Republike Srbije.

U fazi trošenje sredstava iz odobrenog budžeta, Narodna skupština Republike Srbije analizira i prati troškove Vlade Republike Srbije i može da zatraži povećanje transparentnosti i odgovornosti u trošenju sredstava namenjenih za bezbednost. U slučaju van budžetskih zahteva, Narodna skupština Republike Srbije nadgleda i preispituje ove zahteve kako ne bi došlo do prekoračenja troškova ili nezakonitih radnji i postupaka.

U fazi revizije, Narodna skupština Republike Srbije razmatra da li je ili nije bilo zloupotrebe sredstava raspoređenih po određenim namenama od strane Vlade Republike Srbije. Dodatno, Narodna skupština Srbije evaluira periodično ceo budžet namenjen za finansiranje nadležnosti Republike Srbije i sprovodi reviziju da bi se osigurala odgovornost, efikasnost i preciznost u trošenju sredstava.

U tom složenom procesu javljaju se i određeni problemi. Glavni problemi koji ograničavaju efektivnu kontrolu budžeta namenjenog za bezbednost su sledeći:

Odsustvo preciznog ustavnog radnog okvira za finansiranje bezbednosti, gde postoje poteškoće koje se već ispoljavaju u praksi usled nedostatka jasnog pravnog okvira u Ustavu Republike Srbije, koji onemogućava Narodnu skupštinu Srbije da nadgleda aktivnosti u oblasti bezbednosti.

Nedostatak informacija o realizaciji misija i zadataka vojske i pojedinih podsistema sistema bezbednosti i utrošku sredstava za pokrivanje rashoda nastalih u realizaciji tih misija i zadataka.

Nedostatak ovih informacija ima za posledicu da se javnost i Narodna skupština lišavaju odgovornosti koja im je naslovljena sistemom demokratske i civilne kontrole.

Vanbudžetske aktivnosti i izvori prihoda u sistemu bezbednosti tačna priroda i vrednosti vanbudžetskih izvora i prihoda sistema bezbednosti za specijalne aktivnosti (posebno aktivnosti komercijalne prirode kao što su profiti od vojnih kompanija ili snabdevajućih servisa) nisu uvek poznati parlamentu, zbog čega su se dešavali ozbiljni problemi i javljale povremene afere.

Prikrivanje troškova bezbednosti, što otežava prikazivanje odobrenog budžeta i usložava mogućnost da javnost i Narodna skupština naprave važeće procene realnih troškova bezbednosti.

Slabi mediji, koji usled nedostatka ekspertize i resursa ne prate dovoljno rad vojske, sistema bezbednosti i Narodne skupštine. Ovo lišava većinu poreskih obveznika trenutne i pravovremene informacije o aktivnostima svojih predstavnika i partija u oblasti odbrane.

Suviše malo vremena za pravilno ispitivanje budžeta sistema bezbednosti, što predstavlja značajan problem za efektivno nadgledanje Narodne skupštine Republike Srbije.

Nedostatak infrastrukture, ekspertize i osoblja u Narodnoj skupštini Republike Srbije da pokriju sve zahteve koji se od njih traže da bi se osiguralo da izvršenje misija i budžeta ima opravdanje pred građanima.

Odgovornost Narodne skupštine za budžetske rashode namenjene za odbranu ključna je u celokupnom procesu.

Narodna skupština Republike Srbije prikuplja informacije od Vlade Republike Srbije o važnim pitanjima odbrane na različite načine, a najčešće parlamentarnom debatom postavljanjem parlamentarnih (poslaničkih) pitanja i sprovođenjem parlamentarne istra ge.

U parlamentarnoj praksi Srbije, značajan oblik parlamentarne kontrole u oblasti bezbednosti i odbrane imaju i ad čos formirani anketni odbori i istražne komisije, koji su u našim uslovima pokazali brojne prednosti, a posebno: uspostavljanje ovih anketnih odbora i istražnih komisija javnost doživljava kao pozitivan politički signal; anketni odbori i istražne komisije su dobro sredstvo za detaljno ispitivanje politički osetljivih pitanja koja se tiču odbrane, i ovi odbori i istražne komisije mogu da pruže preciznu procenu Vladine politike o posebnim pitanjima i predlože način rešavanja osetljivih bezbednosnih i odbrambenih pitanja.

Radi sagledavanja stanja i utvrđivanja činjenica u vršenju kontrole rada pojedinih institucija Republike Srbije, za sagledavanje pojedinih pojava i događaja, Narodna skupština Republike Srbije može obrazovati i anketni odbor.³⁵⁶ Odlukom o obrazovanju anketnog odbora utvrđuju se sastav i zadatak odbora. Anketni odbor sprovodi istragu na način da, istražujući pojedine pojave i radnje, a radi utvrđivanja činjenica, traži od institucija Republike Srbije podatke, dokumenta i obaveštenja. Pored izjava i dokumenata dobijenih od institucija, anketni odbor može uzimati izjave od pojedinaca. Predstavnici državnih organa i organizacija, kao i građani dužni su da daju istinite izjave, podatke, isprave i obaveštenja anketnom odboru. Međutim, odbor ne može vršiti sudske radnje, niti se može obraćati sudovima, ako je kod njih pokrenut postupak u stvarima koje su predmet ankete. Posle obavljene ankete, anketni odbor podnosi izveštaj sa predlogom mera Narodnoj skupštini Republike Srbije. Anketni odbor prestaje sa radom kada se na sednici Skupštine odluči o njegovom izveštaju.³⁵⁷

2.3.4. Zaštitnik građana

Narodna skupština Republike Srbije uspostavila je institut zaštitnika građana (na osnovu člana 138. Ustava Republike Srbije),³⁵⁸ koji kao nezavisan državni organ štiti prava građana i kontroliše rad organa državne uprave, organa nadležnog za pravnu zaštitu imovinskih prava i interesa Republike Srbije, kao i drugih organa i organizacija, preduzeća i ustanova kojima

³⁵⁶ Član 69. Poslovnika Narodne skupštine Srbije.

³⁵⁷ Poznat je primer obrazovanja anketnih odbora radi „Istrage u vezi sa ubistvom ministra odbrane Pavla Bulatovića“, kao i „Istrage u vezi sa izvozom naoružanja u Liberiju“.

³⁵⁸ Službeni glasnik RS, br. 79 od 16. septembra 2005.

su poverena javna ovlašćenja. Takođe, vrši i zaštitu ljudskih prava u najširem smislu reči. On postupa u slučajevima nepoštovanja prava građana i povreda učinjenih: aktima, radnjama ili nečinjenjem (zbog propusta u radu). Ovlašćen je da samoinicijativno pokrene postupak u slučajevima kršenja prava građana. U skladu s tim nadležnostima, on je i zaštitnik prava pripadnika sistema bezbednosti.

2.3.5. Državni revizor

Na osnovu člana 92. Ustava Republike Srbije predviđeno je da izvršavanje svih budžeta kontroliše Državnarevizorska institucija. Takođe je predviđeno da Narodna skupština razmatra predlog završnog računa budžeta po pribavljenom mišljenju Državne revizorske institucije.

Osnovna uloga državnog revizora jeste da prekontroliše kako se raspolaže „narodnim novcem“, odnosno kako se troše budžetska sredstva. Državni revizor treba da kontroliše sve budžetske institucije (ministarstva finansija, odbrane, policije, BIA, lokalnu samoupravu, političke partije deo koji se finansira iz budžeta itd.).

Savet Državne revizorske institucije kontroliše i proverava tačnost, verodostojnost i nedvosmislenost svih odluka koje je donela Vlada u vezi sa trošenjem sredstava iz budžeta po tri kriterijuma: vrednost novca procenjuje se najbolje moguće rešenje; efikasnost do koje mere su zadaci izvršeni, i efektivnost da li su resursi korišćeni optimalno za ostvarivanje rezultata.

Generalnog revizora bira Skupština Srbije. Državna revizorska institucija³⁵⁹ je prvi put izvršila finansijsku reviziju završnog računa budžeta Republike Srbije za 2008. godinu.³⁶⁰ Osnov za vršenje revizije sadržan je u Ustavu Republike Srbije, Zakonu o Državnoj revizorskoj instituciji, Zakonu o budžetskom sistemu, pozitivnim propisima Republike Srbije, kao i u programu revizije Državne revizorske institucije za 2009. godinu. Na osnovu Zakona o budžetskom sistemu, članom 64, propisano je da Ministarstvo finansija priprema Nacrt zakona o završnom računu budžeta Republike Srbije i podnosi ga Vladi, a Narodnoj skupštini za izvršenje budžeta Republike odgovara Vlada. Državna revizorska institucija je podnela izveštaj Narodnoj skupštini posle izvršene revizije. U izveštaju je naglašen značaj sistema interne kontrole, koji treba da obezbedi primenu zakona, propisa, pravila i procedura; uspešno poslovanje; ekonomično, efikasno i namensko korišćenje sredstava; čuvanje sredstava i ulaganja od gubitaka, uključujući i od prevara, nepravilnosti i korupcije; integritet i pouzdanost informacija, računa i podataka.³⁶¹ Za uspostavljanje bezbednih i efikasnih sistema internih kontrola vezanih za sve odluke koje se odnose na finansijsko upravljanje i kontrolu odgovoran je rukovodilac direktnog i indirektnog korisnika budžetskih sredstava ili rukovodilac navedenih entiteta obaveznih da uspostave ovaj sistem.³⁶² Dakle, interna kontrola se organizuje kao sistem procedura i odgovornosti svih lica uključenih u finansijske i poslovne procese direktnih i indirektnih korisnika budžetskih sredstava i organizacija

³⁵⁹ Državna revizorska institucija postala je član Međunarodne organizacije vrhovnih revizorskih institucija (International Organization of Supreme Audit Institution – INTOSAI) 24. novembra 2008. godine.

³⁶⁰ Izveštaj o finansijskoj reviziji budžeta Republike Srbije za 2008. godinu br. 1/2009, od 27. novembra 2009.

³⁶¹ Isto, str. 9.

³⁶² Isto.

obaveznog socijalnog osiguranja.³⁶³ Na osnovu provere uspostavljanja i funkcionisanja sistema internih kontrola, utvrđeno je da je pet korisnika budžetskih sredstava uspostavilo sistem budžetske kontrole, a da 20 korisnika to nije učinilo.

Takođe je, Zakonom o budžetskom sistemu, propisano i uspostavljanje interne revizijske funkcije. Interne revizije su neophodne s ciljem kontrole primene zakona i poštovanja pravila internih kontrola; ocena sistema internih kontrola u pogledu njihove adekvatnosti, uspešnosti i potpunosti; davanja saveta kada se uvode novi sistemi, procedure ili zadaci; revizija načina rada; uspostavljanje saradnje sa eksternom revizijom i vršenje ostalih zadataka neophodnih da bi se ostvarila sigurnost u pogledu funkcionisanja sistema interne kontrole.³⁶⁴

Proverom uspostavljanja i funkcionisanja interne revizije, samo kod određenih korisnika javnih sredstava, utvrđeno je da je interna revizija uspostavljena kod 7, a nije uspostavljeno kod 11 korisnika budžetskih sredstava.

Takođe, utvrđeno je da evidencije o primljenim i realizovanim donacijama u Republici Srbiji, koje se vode u Ministarstvu finansija Sektoru za programiranje i upravljanje fondovima Evropske unije i razvojnom pomoći i u Upravi za trezor, kao i evidenciji Narodne banke Srbije nisu međusobno usaglašene,³⁶⁵ kao i da praćenje i izveštavanje o primljenim donacijama Republike Srbije nije normativno uređeno, niti postoji nadležna institucija koja prikuplja i prati sve podatke o prijemu, realizaciji i izveštavanju o donacijama u Republici.³⁶⁶

Prvi put je ova institucija izvršila kontrolu „poverljivih“ nabavki Ministarstva odbrane, Ministarstva unutrašnjih poslova itd.

Sa stanovišta sagledavanja zakonskog trošenja sredstava poreskih obveznika, ovo je od izuzetnog značaja, a doprinosi i zakonitom radu i izgradnji poverenja između građana i podistema sistema bezbednosti.

2.4. Nevladin sektor, mediji i građani u civilnoj kontroli sistema bezbednosti

U demokratskim društvima značajni činioci u civilnoj kontroli sistema bezbednosti su: nevladin sektor, mediji i građani.

2.4.1. Nevladine organizacije

Prema podacima kojima raspolaže Centar za razvoj neprofitnog sektora (SK-OTb), u Srbiji deluju: 84 medicinske, 182 humanitarne, 261 socijalno-humanitarna, 218 nevladinih organizacija u oblasti kulture i umetnosti, 212 obrazovno-istraživačkih organizacija, 194 ekološka društva, 173 organizacije za izgradnju lokalne zajednice, 144 omladinske i studentske organizacije, 89 poslovnih i profesionalnih udruženja, 165 u oblasti zaštite ljudskih prava, 49 se bavi izbeglim i raseljenim licima, 51 se zalaže za mir, 23 su iz oblasti zakonodavstva i javne politike, 98 udruženja žena, 11 se bavi međunarodnom saradnjom, a 120 nevladinih organizacija ne spada ni u jednu od navedenih klasifikacija.

Organizovanje i delovanje nevladinih organizacija u našoj državi još nije regulisano zakonom.

³⁶³ Isto.

³⁶⁴ Isto, str. 12.

³⁶⁵ Isto, str. 160.

³⁶⁶ Isto, str. 160.

Nevladine organizacije u demokratskom društvu mogu da imaju veoma značajnu pozitivnu, ali u određenim slučajevima i negativnu ulogu. Uslovi za njihovo delovanje u našem društvu i brojnost doprinose civilnom nadgledanju sistema bezbednosti, a time i unapređenju stanja u toj oblasti. S ciljem povećanja efekata njihovog delovanja u našem društvu, neophodno je učešće većeg broja stručnjaka, jačanje kadrovskog potencijala, ulaganje većih materijalnih resursa i edukacija, kako pripadnika nevladinog sektora tako i struktura iz podсистema sistema bezbednosti o mestu i ulozi nevladinog sektora u demokratskom društvu, odnosno sistema bezbednosti u našoj državi. Time bi se doprinelo jačanju demokratskog potencijala našeg društva, odnosno jačanju i izgradnji sistema bezbednosti u njemu.

2.4.2. Uloga medija

Snaga medija izvire iz elementarnog prava čoveka da prima informacije i bude informisan, odnosno da sazna istinu o sebi, svojim pravima i svemu što ga okružuje. Pravo na informaciju osnovno je pravo koje je priznato u svim demokratskim ustavima i podržano praksom Evropske komisije i Suda za ljudska prava, na osnovu člana 10. Evropske konvencije o ljudskim pravima.³⁶⁷

Građani, grupe građana, udruženja građana, ustanove i mediji imaju, u skladu sa Ustavom i zakonom, pravo da vrše javni nadzor organa i institucija sektora bezbednosti i da od njih zahtevaju i dobijaju informacije od značaja za ostvarivanje javnog nadzora podсистema sistema bezbednosti. Zakonski je regulisano da su organi rukovođenja podсистemima sistema bezbednosti dužni da pruže građanima i javnosti informacije o radu organa i institucija sistema bezbednosti, potrebne za ostvarivanje njihove nadzorne uloge, ako se time ne odaje državna, vojna i službena tajna ili ne povređuju ljudska i manjinska prava i građanske slobode. Na sličan način i Zakon o vojsci i policiji ima odredbe o kontroli vojske i policije, kojima je utvrđena njena višestrukost i kod unutrašnje i kod spoljašnje kontrole.

Novinari, po Zakonu o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, imaju ne samo mogućnost već i zakonsko pravo da informišu javnost o svim pitanjima iz domena podсистema sistema bezbednosti za koje javnost pokaže interesovanje. S druge strane, ta činjenica ne bi trebalo da bude u suprotnosti sa interesima podсистema sistema bezbednosti, koji tačnim, pravovremenim i objektivnim informacijama može uraditi mnogo na popravljanju sopstvenog imidža.

U sastavu mnogih novinarskih kodeksa nalazi se i regulativa kojom se zabranjuje objavljivanje informacija prikupljenih na nezakonit način, kao i informacija koje su zakonom određene za državnu ili vojnu tajnu. Iskustva iz drugih država pokazuju da je mala korist od represivnih mera posle učinjenog dela.³⁶⁸

Sistem bezbednosti ima puno pravo da očekuje od medija da, vršeći svoju funkciju i učestvujući u civilnoj kontroli sistema, istinito i nepristrasno informišu javnost. Zbog toga bi pripadnici sistema bezbednosti trebalo da unaprede međusobnu komunikaciju i razumevanje sa predstavnicima medija i da sa njima postanu partneri na istom zadatku. U tom kontaktu,

³⁶⁷ Parlamentarna skupština Saveta Evrope, Rezolucija 1003, 42. zasedanje (1. jul, 1993. godine), str. 2.

³⁶⁸ Na primer, to što sudovi zabrane prodaju lista ili knjige sa objavljenom državnom ili vojnom tajnom ne znači ništa, jer se isti sadržaji mogu pojaviti u medijima neke od susednih država ili na internetu.

sistem bezbednosti može da se poziva i na zakonom uređena pravila postupanja profesionalaca u medijima, ali još više na sam novinarski kodeks, koji jasno propisuje da puni i pravi smisao etičnog novinarstva može doći do izražaja samo ako služi ostvarenju temeljnog ljudskog prava i slobode svakog čoveka da poseduje sve informacije od interesa za realizaciju svih ostalih sloboda i prava, za širenje polja slobode i uživanja u slobodi i da se energično odupire svakoj nezakonitoj uzurpaciji takvih informacija.³⁶⁹

Mediji imaju značajnu ulogu u civilnoj kontroli sistema bezbednosti, kao što je, uostalom, imaju i u demokratskoj kontroli drugih sektora, sistema i institucija civilnog društva. Ovakva pojava ne čudi, zato što u većini zemalja mediji, informišući javnost, utiču na oblikovanje javnog mnjenja, na ponašanje ljudi i imaju značajnu ulogu u stvaranju i razvoju kulture i demokratskih odnosa u društvu. Dakle, oni veoma značajno mogu da utiču i na stavove, odnos, i učešće građanina u podsystemima sistema bezbednosti, odnosno profesionalnog dela podsystema sistema bezbednosti.

Poznato je da se u našoj zemlji pojam civilna kontrola sistema bezbednosti upotrebljava tek u poslednjih nekoliko godina, tako da je sasvim jasno i da nema univerzalnih i konačnih rešenja ni u ulozi medija u civilnoj kontroli sistema bezbednosti. Neke osnove su, ipak, bile date u Nacrtu zakona o demokratskoj i civilnoj kontroli Vojske Srbije i Crne Gore, koji je na uvid javnosti dat sredinom jula 2005. godine.³⁷⁰ Međutim, taj nacrt zakona nije usvojen.

Uspešan model odnosa civilnog sistema bezbednosti omogućava demokratski nadzor sektora bezbednosti, a tome može doprineti samo zdrav i profesionalan odnos pripadnika sistema bezbednosti i civilnih demokratskih struktura, među kojima su i mediji. Taj odnos mora biti zasnovan na otvorenoj i iskrenoj komunikaciji između ovih subjekata.

Činjenica je da danas podsystemi sistema bezbednosti Republike Srbije individualno pojedinačno komuniciraju sa javnošću. Vrlo retko se daju informacije o aktivnosti i efektima sistema bezbednosti u celini, pre svega zbog nepostojanja jedinstvene strategije podsystema sistema bezbednosti i njega kao celine u medijima, kao i nepostojanja organa za tu funkciju sistema.

Prema predstavljenom teorijskom modelu, glavnu ulogu medijatora između sistema bezbednosti i medija treba da ima Agencija za odnose s javnošću Vlade Republike Srbije. Ona bi trebalo da se nalazi u Birou za koordinaciju Saveta za nacionalnu bezbednost. Aktivnosti agencije bile bi orijentisane na sve medije u državi i medije u inostranstvu. Organizacija komuniciranja sistema bezbednosti, njegovih podsystema sa domaćim i stranim medijima, izrada medijskog plana, ispunjavanje informativnih zahteva medija, pres-kliping, zatim izrada i plasman informacija na osnovu aktivnosti sistema bezbednosti, ukratko, neposredna saradnja sa redakcijama sredstava javnog informisanja i obezbeđivanje tretmana sistema bezbednosti u glasilima bile bi neke od aktivnosti Agencije za odnose sa javnošću. Ova agencija trebalo bi da omogući sistemu bezbednosti profesionalan i pouzdan odnos s medijima, gde ne bi dolazilo do propusta (na primer, neodgovaranje na medijske zahteve ili zastarevanje zahteva redakcija pojedinih medija da dobiju neke informacije). Rad sa medijima i stvaranje iskrenog i otvorenog odnosa sa javnošću ključ je da se osigura i druga

³⁶⁹ Etika novinarstva, Centar za profesionalizaciju medija, Interprint, Beograd, 2004, str. 10.

³⁷⁰ Odbor za odbranu Skupštine SCG izvršna radna grupa Odbora za odbranu, Nacrt zakona o demokratskoj i civilnoj kontroli vojske, 25. jul. 2005. godine.

strana priče koju zastupa sistem bezbednosti. Pri tome, ne treba smatrati uspešnim samo objavljen pozitivan medijski pristup. Uspeh je utoliko veći ukoliko je predmet priče u novinama, na radiju i televiziji izbalansiran i ako se u njoj blagovremeno čuje i glas sistema bezbednosti.

Mediji imaju značajnu i korisnu ulogu u civilnoj i demokratskoj kontroli sistema bezbednosti. Pomoću medija uspostavlja se još čvršći, sveobuhvatniji i kompleksniji demokratski nadzor sistema bezbednosti, što predstavlja jedan od uslova za pristupanje neke zemlje integracijama sa sistemima bezbednosti. Naravno, sistem bezbednosti treba da prihvati medije i njihovu kontrolnu ulogu kao jednu civilizacijsku tekovinu, koja će po svojim rezultatima samo koristiti čitavom sistemu bezbednosti.

2.4.3. Uloga građana

Kao što je već rečeno, u odnosima političkih lidera, lidera u sistemu bezbednosti i građanina, centralno mesto u demokratskim društvima treba da pripada građaninu. Njegova uloga u civilnoj kontroli sistema bezbednosti veoma je značajna i može da se ostvaruje na različite načine. Navešćemo samo neke od uloga građana u civilnoj kontroli sistema bezbednosti.

Naučna i stručna udruženja (univerzitetska, vojna, policijska, BIA) takođe imaju značajnu ulogu u civilnoj kontroli sistema bezbednosti. Udruženje vojnih beskućnika, Klub generala, Udruženje vojnih penzionera, Udruženje pilota i padobranaca, Udruženje podoficira, Udruženja penzionisanih pripadnika BIA, Udruženje penzionisanih pripadnika policije i druga udruženja jesu udruženja građana koja su osnovali penzionisani pripadnici podsistema sistema bezbednosti. Svojim aktivnostima, oni prate i mogu da učestvuju u procesima i tokovima sistema bezbednosti, sa mogućnošću kompetentnog davanja doprinosa unapređenju stanja, stručnim sagledavanjem normativnog i praktičnog u oblasti bezbednosti.

Promocija oficira, podoficira, studenata, srednjih vojnih škola, vojnih akademija, policijskih akademija imaju veoma značajnu ulogu u odnosu između ovih institucija i građana. Pozivanje ciljnih grupa u kasarne, stanice policije, u žandarmeriju, graničnu policiju radi upoznavanja sa uslovima i načinom rada, pravima, zadacima i obavezama pokaže se u praksi kao značajan sadržaj u stvaranju slike o sistemu bezbednosti kod građana. Poseban značaj u našem narodu ima polaganje vojničke zakletve, zatim druženje sa domaćinima, pripadnicima Vojske i policije iz rata, negovanje ratnog drugarstva, kao i pozivanje rezervnog sastava ratnih jedinica na vežbe, ali i ostali sadržaji života i rada jedinice. Odnos prema porodicama poginulih pripadnika sistema bezbednosti i ranjenima je od izuzetnog i neprocenjivog značaja, i to pre svega u funkciji ostvarivanja svih zakonskih prava, kao i u neprekidnom ljudskom i korektnom odnosu prema njima. To su samo neki od činilaca koji trasiraju veze između sistema bezbednosti i javnosti i dokumentuju međusobnu povezanost naroda i sistema bezbednosti. Ciljevi ovakvih aktivnosti su da: informišu stanovništvo o sistemu bezbednosti i njenim zadacima; ostvare dijalog između naroda i sistema bezbednosti kojim će se izazvati simpatije i razumevanje za zadatke sistema bezbednosti; predstave moć sistema bezbednosti i tako u praksi povećaju poverenje naroda u sistem bezbednosti; ostvare integraciju sistema bezbednosti i naroda, a pripadnike sistema bezbednosti prikažu kao deo društva koji se samo nalazi u specijalnim okolnostima; izazovu spremnost za angažovanje u sistemu bezbednosti.

Profesionalizacijom vojske u 2011. godini neophodno je prilagoditi oblike i sadržaje

saradnje vojske sa narodom.

2.5. Instrumenti civilne kontrole sistema bezbednosti Srbije

Skupština i Vlada dele odgovornost za održavanje funkcionalnog sistema bezbednosti. Demokratski nadzor, dakle, mora uključiti dijalog političkih lidera i visokih zvaničnika sistema bezbednosti, zasnovan na poverenju, otvorenoj komunikaciji i međusobnom uvažavanju.

Tri ogranka vlasti države, zakonodavna, izvršna i sudska vlast, vrše glavnu ulogu u nacionalnoj bezbednosnoj politici.

Konačno, dva institucionalna učesnika civilne kontrole vojske Zaštitnik građana i Glavni revizor, imaju odlučujuću ulogu u nadgledanju samo nekih objekata, kao i u nadzoru nad ostvarivanjem budžeta. Naša država odlikuje se složenom organizacijom u kojoj svaka od mnoštva institucija obavlja jedan ili više poverenih društvenih poslova. Najopštiji nivo te podele poslova su zakonodavna, izvršna i sudska vlast. Državno uređenje zasniva se na podeli vlasti natri navedene grane. Iznad njih je samo građanin, kome vlast treba da pripada, i koji njeno vršenje, preko izbora, poverava određenim organima, u prvom redu parlamentu.

Smatra se da je vođenje bezbednosne politike „prirodni“ zadatak izvršne vlasti, jer ona poseduje nužno znanje i može brzo da deluje. Kako je neposredni rukovodilac podsistema sektora bezbednosti u sastavu izvršne vlasti, ona ga samim tim i kontroliše. Parlament,³⁷¹ sa svoje strane, neposredno kontroliše izvršnu vlast, a s obzirom na značaj sektora bezbednosti, ne odriče se ni direktnog nadzora nad njim, uspostavljajući tako sistem međusobnih provera i ravnoteže, nužan za propisan odnos zakonodavne i izvršne vlasti. Otuda i odgovornost i obaveza parlamenta da ostvaruje kontrolu.

a) Kontrolna uloga zakonodavne vlasti

U demokratskom društvu, organi i institucije vlasti dužni su da povereni posao, odnosno nadležnosti, obavljaju legitimno, legalno, kvalitetno i efikasno. Savremene demokratije ne ostavljaju slučaju da odrede da li će tako i biti, već stvaraju složen sistem kontrole, provere i ravnoteža, koji treba da obezbedi poštovanje navedenih zahteva. Parlament, odnosno zakonodavna vlast, u toj podeli posla ima posebnu ulogu. Budući da je jedini sastavljen tako da reprezentuje volju građana birača, parlament je legitimni predstavnik građana nosioca suvereniteta (sa izuzetkom predsednika države, koga građani takođe biraju na neposrednim izborima). Upravo ta osobina daje mu pravo i obavezu da se stara da drugi organi vlasti, u suštini izvedeni iz parlamenta, takođe slede stvarnu volju građana.

Savremena razmatranja demokratije ukazuju na nemogućnost parlamenta da do kraja i dovoljno verodostojno prenese i zaštiti volju naroda. U tom smislu, sve više značaja za rešavanje takozvanog „demokratskog deficita“ dobija civilno društvo mediji, stručni forumi, nevladine organizacije i dr., koje u našim uslovima najčešće nazivamo „javnost“. Može se reći da oni pomažu parlamentu i drugim institucijama u ostvarivanju kontrolne uloge, i to je ranije definisana horizontalna kontrola.

Naravno, parlament nije jedina institucija koja nadgleda i kontroliše sektor bezbednosti.

³⁷¹ Parlament se sastoji od „pozicije“ i „opozicije“ – u njemu se odlučuje većinom glasova poslanika.

Parlament je institucija koja treba da se nalazi na vrhu kontrolne mreže državnih institucija i aktera civilnog društva. Preuzimanjem ingerencija drugih organa, parlament pokazuje nepoverenje u njih (osim ako to nije postavljeni cilj) i ruši im autoritet, onesposobljava ih za izvršenje svog zadatka, pri čemu nikada u potpunosti ne može da odgovori zahtevima "preuzetog" posla.

Dakle, nadzor sektora bezbednosti, a time i službi bezbednosti, parlament ostvaruje: (1) donošenjem zakona koji regulišu sektor bezbednosti (u kojima se ustanovljavaju institucije sektora bezbednosti, regulišu osnovi njihove organizacije, utvrđuju ovlašćenja, uređuju međusobni odnosi i odnosi sa drugim organima itd.); (2) odobravanjem budžeta; (3) vršenjem određenih neposrednih ovlašćenja koja obuhvataju i rad sektora bezbednosti (davanje saglasnosti na predlog za imenovanje najviših vojnih funkcionera i funkcionera službi, ratifikacija međunarodnih ugovora, odobravanje slanja trupa u inostranstvo itd.) i (4) neposrednom kontrolom sektora bezbednosti.

Nadzor sektora bezbednosti parlament može ostvarivati određenim instrumentima i sredstvima. Svi instrumenti mogu se svrstati u više celina, i to:³⁷² (1) opšta ovlašćenja (da inicira zakone, da dopunjava ili nanovo piše zakone, da ispituje članove izvršne vlasti, da poziva članove izvršne vlasti da svedoče na skupštinskim sednicama, da poziva osoblje bezbednosnog sektora da svedoči na skupštinskim sednicama, da dobija dokumenta od izvršne vlasti, da sprovodi skupštinske istrage i da održava saslušanja; (2) kontrola budžeta (pristup svim budžetskim dokumentima, pravo na reviziju i dopunu budžeta za odbranu i bezbednost, pravo na odobravanje i odbijanje svih dopunskih odbrambenih i bezbednosnih budžetskih predloga; (3) mirovne misije i raspoređivanje snaga u inostranstvu (učestvuje u odlučivanju ili odlučuje o slanju trupa u mirovne misije i inostranstvo, obezbeđuje da mandat mirovne misije bude pod mandatom UN ili, shodno preuzetim obavezama, odobrava budžet misije, utvrđuje razlike za pripadnike misija, utvrđuje pravila angažovanja, definiše nadležnosti u komandovanju i kontroli, definiše trajanje misije, definiše pravo na posećivanje trupa u misiji); (4) nabavka (obaveza izvršne vlasti da potpuno obaveštava parlament o odlukama vezanim za nabavke, pravo da se ugovori odobre ili odbiju, nadgledanje sledećih faza nabavke, preciziranje potreba za novom opremom, upoređivanje i odabir proizvođača, procena ponuda za kompenzaciju i poravnanje); (5) opšta odbrambena i bezbednosna politika (usvaja koncept bezbednosne politike, usvaja koncept upravljanja krizama, utvrđuje strukturu snaga, usvaja vojnu strategiju doktrinu) i (6) odbrambeno i bezbednosno ljudstvo (pravo da odobri ili odbije kadrovski plan, pravo da utvrdi gornju granicu broj ljudi, pravo da odobri ili odbije najviša vojna postavljenja ili pravo da bude konsultovan o njima).

Ovako definisani instrumenti odnose se na čitav sektor bezbednosti, a time i na službe bezbednosti. Dijapazon ovlašćenja parlamenta je veoma širok i od svake države zavisi koliko će ih ugraditi u ustav i zakone i koliko će ih primenjivati, odnosno kakav će biti kvalitet kontrole. Na kvalitet kontrole utiču tri grupe uslova:³⁷³ (1) formalna kontrola ovlašćenja

³⁷² Prema knjizi Parlamentarni nadzor bezbednosnog sektora, priručnik za poslanike br. 5/2003, izdanje Ženevskog centra za demokratsku kontrolu oružanih snaga.

³⁷³ Brus Džors, predsednik britanskog Komiteta za odbranu u Donjem domu Parlamenta i potpredsednik Parlamentarne skupštine OSCE, govori u ovom smislu o trijadi – „autoritet“, „mogućnost“ i „stav“ – odnosno trostrukom A (na engleskom „Authority“, „Ability“ i „Attitude“) delotvornog parlamentarnog nadzora – treća škola reforme sektora bezbednosti, zbirna predavanja, izdanje Beograd, 2004. godine.

(isključujući ustavna i zakonska ovlašćenja i dugotrajnu praksu): (2) stvarna mogućnost (kapacitet) parlamenta da vrši kontrolu, u smislu postojanja stručnih znanja i tehničkih mogućnosti i (3) postojanje političke volje poslanika da koriste svoja ustavna ovlašćenja.

Ustav daje najvažniji pravni osnov za parlamentarni nadzor sektora bezbednosti i veoma je važno da u Ustavu bude definisana parlamentarna moć prema bezbednosnom sektoru. Ova moć iz Ustava, koji nije podložan čestim promenama, mora da bude dodatno osnažena posebnim zakonima i pravilima parlamentarne procedure.

Pored ustavnih i zakonskih sredstava za kontrolu izvršne vlasti, parlament razvija i druge pravne metode i mogućnosti, a najčešće su: (1) skupštinska rasprava; (2) skupštinska pitanja i interpelacija i (3) skupštinske istrage.

Skupštinske rasprave o bezbednosnim pitanjima kao što su usvajanje budžeta, usvajanje programa Vlade, ratifikovanje ugovora, usvajanje pojedinih dokumenata, izveštaja, rasprave o skandalima, krizama, katastrofalnim nesrećama i dr. imaju ključnu ulogu u kontroli rada izvršnih organa vlasti. Moderni parlamentarni sistemi odlikuju se premeštanjem težišta rasprava na odbore, gde se prelamaju najjači argumenti, sučeljavaju stručna mišljenja, koristi ekspertiza stručnjaka i formira najbolja odluka.

Skupštinska pitanja i interpelacija jedan su od najčešćih oblika za nadgledanje rada Vlade i njenih organa. Poslanici mogu da postavljaju pitanja iz svih oblasti, pa i iz oblasti sektora bezbednosti, na šta ministri moraju dati odgovore. Poslanicima je na ovaj način omogućeno da dobiju blagovremene i ažurne podatke o bezbednosnoj politici i da pokrenu rasprave.

Skupštinske istrage sprovode skupštinski odbori koji učestvuju u zakonodavnom procesu, ali i u nadziranju politike koju sprovodi Vlada. Ukoliko se odbori formiraju za istraživanje jednog problema, onda su to istražni ili anketni odbori. U pogledu pozivanja svedoka, oni imaju ovlašćenja i odgovornost istovetnu sudskoj. Zavisno od značaja problema, odbori mogu organizovati javna saslušanja ili saslušanja bez prisustva javnosti. Posebno je značajno što u radu ovih odbora mogu da učestvuju poslanici opozicije, što svakako doprinosi povećanju kontrole rada izvršne vlasti. S obzirom na složenost bezbednosnog sektora, dobro razvijena struktura odbora ključna je za uticaj zakonodavne vlasti na izvršnu. Kontrola bezbednosnog sektora obuhvata delatnost više odbora, kao što su: Odbor za odbranu, Odbor za budžet i finansije, Odbor za bezbednost (i odbranu), Odbor ili pododbor za obaveštajne službe, Odbor za unutrašnje poslove itd. Da bi odbor efikasno realizovao svoje obaveze u pogledu kontrole bezbednosnog sektora, najvažnije je da ima zakonski definisan mandat, potreban nivo sredstava i potreban nivo stručnosti. Dakle, odbor treba da bude proporcionalan snazi političkih stranaka u parlamentu, po mogućnosti da predsednik odbora bude iz redova opozicije, a obavezno stručan i iskusan poslanik.

Potrebno je da ministarstva Vlade na vreme dostavljaju odborima predloge doktrinarnih dokumenata, kao i da odbori raspravljaju o nacrtima zakona, a ne samo o predlozima. Odbori mogu da iniciraju donošenje zakona, daju preporuke, pa i izrađuju nacрте zakona. Svaki nacrt zakona pri ulasku u skupštinsku proceduru mora pratiti pisane primedbe nadležnih odbora. Takođe, odbori treba da budu konsultovani o postavljenju najviših starešina u sektoru bezbednosti. Ministri i šefovi službi moraju podnositi izveštaje odboru, mogu biti pozivani radi davanja informacija ili istraga i mogu prisustvovati raspravama. Odbori mogu pozivati pripadnike sektora bezbednosti i nezavisne stručnjake, a poželjno je da sarađuju sa odborima drugih zemalja, kao i da budu konsultovani u pogledu zaključivanja međunarodnih ugovora.

U odnosu na druge odbore, parlamentarni odbori za sektor bezbednosti rešavaju još jedan

karakterističan zahtev iz svog domena, a to je da uži krug poslanika omogućava očuvanje tajnih podataka, uz istovremeno postojanje kontrole.

Smatra se da je najjači argument parlamenta pri nadzoru sektora bezbednosti pravo da odlučuje o budžetu i njegovom trošenju. Kroz kontrolu budžeta parlament se stara da novac bude potrošen za prave aktivnosti i na najefikasniji način. Odgovornost parlamenta prolazi kroz faze planiranja, odobravanja budžeta, ali isto tako i kroz izvršenje i reviziju budžeta. Imajući u vidu da je realizacija zadataka sektora bezbednosti povezana sa određenim stepenima tajnosti, to ni budžet nije do kraja javan i transparentan, ali parlamentarna kontrola ovaj problem može da reši³⁷⁴ tako da se opšti budžet podnosi parlamentu, poverljivi operativni izdaci budžetskom pododboru, a izdaci najpoverljivije prirode reprezentativnoj grupi odbora za kontrolu, u skladu sa definisanom procedurom.

b) Kontrolna uloga izvršne vlasti

Najznačajniji predstavnici izvršne vlasti u zemlji su: predsednik države, predsednik Vlade i Vlada sa svojim resornim ministrima, ministarstvima i drugim organima. Ustavnim rešenjem, i definisanim nadležnostima predsednika države i premijera, propisane su obaveze u vezi službi bezbednosti.

Izvršna vlast je nadležna za predlaganje zakonskih rešenja, za donošenje podzakonskih akata, za organizaciju, predlaganje budžeta, davanje smernica za rad, što je svakako važna delatnost u pogledu kontrole.

Imajući u vidu da je predsednik Vlade civil, kao i nadležni ministri, da oni upravljaju i rukovode službama, kao i da sprovode kontrolu, jasno je da je civilna kontrola sastavni deo realizacije njihovih misija i nadležnosti. Pored toga, nosioci izvršne vlasti mogu da koriste i druge mogućnosti za kontrolu. Najčešći oblici su savetodavna tela (savetnik za bezbednost, za odbranu, uži i širi komitet, savet bezbednosti), inspektorati i komisije za kontrolu rada službi, tako da se na taj način ostvaruje dodatna kontrola.

v) Kontrolna uloga sudske vlasti

Proklamovani princip demokratskog društva jeste podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, pri čemu je samostalno i nezavisno sudstvo osnovna pretpostavka dosledne primene podele vlasti. Sudstvo treba da obezbedi poštovanje individualnih i političkih sloboda, poštovanje ljudskih prava i vladavinu prava. Nezavisnost suda kao institucije ogleda se i prema ostalim državnim organima i organizacijama, političkim strankama, udruženjima. Izvršna vlast mora se uzdržavati od postupaka kojima se uzurpira sudska nadležnost ili ometa izvršenje sudskih odluka.

Dakle, sudstvo kao grana vlasti ima poseban status definisan Ustavom i zakonima koje donosi zakonodavac. Ono je nezavisno, pa je u poziciji da kontroliše ostale, a odluke sudske vlasti su upravo zbog toga obavezujuće. Na taj način sudska vlast ima mogućnost da kontroliše sektor bezbednosti, sastavni deo izvršne vlasti.

Sudstvo učestvuje u propisivanju pojedinih upravnih normi, kroz zaštitu sloboda i zaštitu prava institucija ili pojedinca. Pored toga, sudovi su jedini nadležni da donesu odluku i odobre

³⁷⁴ Treća škola reforme sektora bezbednosti, Beograd, 2004, str. 83.

primenu metoda kojima se narušavaju ustavne slobode građana, a u interesu zaštite drugih građana i društva. Ova procedura je upravo zbog toga veoma precizno definisana.

Stalnim uvidom u rezultate, njihovim procenjivanjem i procesuiranjem, sud je i te kako u poziciji da ceni i kontroliše zakonitost rada, ali i da reaguje u slučaju prekoračenja ovlašćenja i da i sam pokrene mehanizme za utvrđivanje odgovornosti nadležnih (tabela 5).³⁷⁵

Tabela 5. Moguće funkcije glavnih ogranka države koje se tiču sektora bezbednosti

	Parlament	Sudska vlast	Premijer	Izvršna vlast - kabinet	Načelnik Generalštaba
Vrhovna komanda	U nekim državama parlament raspravlja i/ili postavlja vrhovnog komandanta	Ustavni sud procenjuje ustavnost predsednika ili kabineta kao vrhovnog komandanta	U nekim državama predsednik vlade ima samo ceremonijalnu ulogu, u drugim on poseduje stvarni autoritet, npr. Vrhovnu komandu u ratu	Vlada ima vrhovnu komandu za vreme rata	U nekim državama funkcija vrhovnog komandanta postoji samo za vreme rata, u drugim je ona trajna
Bezbednosna politika	Raspravlja i odobrava koncept bezbednosti, usvaja zakone		Potpisuje zakone koji se odnose na bezbednosnu politiku	Predlaže i sprovodi bezbednosnu politiku	Savetuje vladu, I planira, pomaže I sprovodi bezbednosnu politiku
Budžet	Odobrava budžet			Predlaže budžet	Savetuje vladu
Odbrambeni zakoni	Usvaja zakone	Ustavni sud tumači ustavnost zakona	Potpisuje objavljivanje zakona	Predlaže zakone I usvaja amandmane	Savetuje vladu, sprovodi zakone
Osoblje	U nekim državama parlament ima moć da odobri važnija postavljanja	Sudi o zakonitosti njihovog ponašanja	Postavlja glavne komandante, odobrava kadrovske planove	Postavlja glavne komandante	Daje savete u vezi sa kadrovskim planovima, sprovodi ih I postavlja niže komandante
Nabavka	Raspravlja i/ili odobrava krupne nabavke oružja	Sudi o kršenju zakona o korupciji I prevari		Predlaže nabavke oružja	Pokreće I sprovodi nabavku oružja
Slanje trupa u inostranstvo/ Primanje stranih trupa	A priori odobrava; a posteriori odobrava ili uopšte ne odobrava	Sudi o zakonitosti njihovog ponašanja		Pregovara u međunarodnom učestvovanju, odlučuje o pravilima obavezivanja	Operacionalna komanda
Međunarodni ugovori, pristupanje savezima	Ratifikacija		Zaključuje međunarodne ugovore	Odgovoran je za međunarodne pregovore	Savetuje vladu

³⁷⁵ Videti opširnije: Parlamentarni nadzor bezbednosnog sektora načela, mehanizmi i praksa, Interparlamentarna unija i Ženevski centar za kontrolu oružanih snaga, 2003, str. 21.

3. NEDOVOLJNO DEFINISANE NADLEŽNOSTI PODSISTEMA SISTEMA BEZBEDNOSTI

Ustavom se ne definiše bezbednost kao ustavna kategorija, pa se može posmatrati sa dva aspekta: da je bezbednost jedna od funkcija odbrane, ili kao strateški sistem koji se sastoji od više podсистema, a jedan od njih je i odbrana. Prema Ustavu i Zakonu o ministarstvima, u Narodnoj skupštini Republike Srbije usvojeni su Strategija nacionalne bezbednosti, Strategija odbrane, zakoni o odbrani, vojsci, vojnobezbednosnoj i vojnoobaveštajnoj agenciji, predsedniku Republike, kao i brojni drugi zakonski akti koji se odnose na ovu oblast. Njihovim usvajanjem definisane su nadležnosti koje treba da pretvore u praktičnu akciju, a time se otklonjaju određena ograničenja (ustavna, zakonska, politička i sl.) za preciznije i efikasnije angažovanje podсистema sistema bezbednosti u skladu sa nadležnostima. Stvorene su zakonske pretpostavke za si stem sko reša vanje problema. Dakle, nadalje je potrebno precizno definisanje celovite politike bezbednosti, primena Strategije nacionalne bezbednosti, izrada odgovarajućih doktrina, koncepata bezbednosti, sistema bezbednosti, efikasnije izvršavanje zadataka iz oblasti bezbednosti izvršne vlasti. Dakle, činjenica je da su stvorene povoljnije strateške, normativno-pravne pretpostavke za unapređenje efikasnosti sistema bezbednosti. Međutim, i dalje se ovaj podсистem nalazi u stanju nedovoljnog političko-pravnog regulisanja, postojanja neodgovarajućih tela, odnosno nefunkcionisanja tih organa u realizaciji definisanih ciljeva. Takvo stanje prouzrokuje mešanje nadležnosti podсистema sistema bezbednosti. Na primer, službe bezbednosti u Republici Srbiji su Bezbednosno-informativna agencija (BIA), kao posebna organizacija vezana za Vladu, i Vojna obaveštajno-bezbednosna agencija (VOBA), vezana za Ministarstvo odbrane.

I oko pitanja prikupljanja podataka od građana ili pravnih lica stvari nisu definisane u potpunosti. Jedno od osnovnih pitanja jeste da li će službe imati policijska ovlašćenja ili neće. U suštini, to znači da ukoliko službe ne budu imale policijska ovlašćenja, one mogu pribavljati podatke uz izričitu saglasnost građanina, odnosno odgovornog pravnog lica.

Takođe je predviđeno da služba za istraživanje i dokumentaciju i služba bezbednosti Ministarstva spoljnih poslova nastavljaju rad u skladu sa propisima spoljnih poslova. Dakle, potrebno je definisati i urediti način obavljanja spoljnih poslova koji su u celosti od interesa za bezbednost Republike Srbije i fizičko-tehničku zaštitu Ministarstva spoljnih poslova i diplomatsko-konzularnih predstavništava u Republici Srbiji i inostranstvu.

Pitanje nadležnosti i ovlašćenja BIA prema pripadnicima Vojske i Ministarstva odbrane, kao i angažovanje VBA, VOA u obavljanju bezbednosnih poslova prema licima koja nisu pripadnici Vojske i Ministarstva odbrane predstavljaju osnovu za mešanje nadležnosti jedne i druge institucije. Kao primer navodimo Uredbu o dopuni Uredbe o evidentiranju imovnog stanja lica koja vrše funkciju, odnosno obavljaju poslove i zadatke u posebnim organizacionim jedinicama iz Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, koju je Vlada usvojila 3. avgusta 2007. godine, u kojoj se u članu 5a. definiše da BIA vrši bezbednosnu proveru izabranih i imenovanih lica na osnovu Zakona BIA, u skladu sa propisima o načinu obavljanja poslova iz njene nadležnosti. Kako je Ministarstvo odbrane deo Vlade, ova odredba odnosi se i na pripadnike Ministarstva odbrane i Vojske i predstavlja mešanje u nadležnost vojne policije i VBA.

Planiranje odbrane i učesće podсистema sistema bezbednosti jedna je od najznačajnijih aktivnosti. Oni se rade za nivo Republike, autonomne pokrajine, gradova, opština, preduzeća

i ustanova. Planovi odbrane u sadašnjem trenutku primenjuju se na osnovu dokumenata koja su im služila kao osnov u prethodnom periodu. Prema Zakonu o odbrani, planom odbrane Republike Srbije utvrđuju se zadaci svih subjekata odbrane u pogledu organizacije snaga, sredstava, mera i postupaka za rad državnih organa i upotrebu Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u ratnom i vanrednom stanju. Prvi od sadržaja je priprema za odbranu. Ovaj sadržaj, zbog nedovoljno jasne i precizne normativne regulative i nejasnih nadležnosti, nije sproveden u dovoljnoj meri u praksi.

3.1. Nedovoljno definisane nadležnosti u vezi sa regulisanjem vojne obaveze

Refor mom si ste ma odbra ne predvi de no je da će Vojska Srbije do početka 2011. godine biti potpuno profesionalna. Ona će se sastojati od aktivnog sastava i rezerve. Aktivni sastav činiće profesionalni pripadnici: oficiri, podoficiri, vojnici i civilna lica. U rezervnom sastavu biće dve kategorije: aktivna rezerva i pasivna rezerva. Prema Zakonu o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi donetom 2009. godine, predviđeno je da rezervni sastav čine: rezervni sastav u Vojsci Srbije, rezervni sastav civilne zaštite i drugih snaga odbrane, neraspoređeni vojni obveznici. Takođe je predviđeno da će od 1. januara 2011. godine upućivanje na služenje vojnog roka biti vršeno po principu dobrovoljnosti, a na osnovu potreba popune Vojske Srbije i raspoloživih sredstava u budžetu.

Prema dostupnim naučnim i stručnim radovima, uočava se veoma mali broj radova koji su posvećeni temi profesionalizacije vojske. Analizom pojma „profesionalno“,³⁷⁶ u stranoj i domaćoj literaturi, dolazi se do zaključka da ne postoji precizno i jasno definisan pojam „profesionalno“, tako da pripadnici bilo kojeg zanimanja tumače da svoje poslove obavljaju profesionalno (od pekara, vozača do lekara). U vojnom smislu, termin „profesionalna vojska“ najčešće se odnosi na to da mirnodopski sastav čine pripadnici koji su plaćeni za vojnu službu. Hantington je, u svom delu „Vojnik i država“ (1957), prilikom razmatranja „profesionalnog“, tumačio da su samo oficiri profesionalci. Moris Janovic (1961) u svom delu „Profesionalni vojnici“ smatra da je izdvajanje vojske pogrešna strategija i ističe da se vojska mora menjati da bi se prilagodila novim društvenim prilikama. Dakle, Janovic smatra da prilagođavanje društvenim promenama predstavlja meru profesionalizma.

Takođe, u našoj naučnoj i stručnoj literaturi³⁷⁷ skoro da nema naučnih i stručnih radova iz ove oblasti. Činjenica je da je prelazak sa regrutnog sistema na profesionalni model vojske znatno širi problem od dimenzionisanja veličine i strukture oružanih snaga, koji je uslovljen novim činiocima, pre svega kretanjima u svetskoj ekonomiji, nacionalnoj ekonomiji, političkim promenama u društvu i bezbednosnim rizicima i pretnjama za svaku državu, pa i našu. Navedeni činioci utiču na veličinu oružanih snaga i njenu strukturu. Poseban značaj imaju efekti koji se ostvaruju implementacijom ovakvih opredeljenja. Ostvarivanje efekata potrebno je analizirati radi efikasnog izvršenja predviđenih misija vojske i sistema odbrane. Potrebna je naučna argumentacija za koncept postojanja regrutnog sistema, odnosno

³⁷⁶ U 16. veku, u Oksfordskom rečniku engleskog jezika reč „profesija“ označavala je objavu, izraz namere ili svrhe. Upotrebljavala se u kontekstu školovanja sveštenika na srednjovekovnim univerzitetima. Dalje se ovaj termin širi i koristi u pravu, medicinu, vojsci. Pojam je najčešće povezivan sa visokim statusom. Međutim, i druga značenja su postajala uobičajena, pa se reč „profesionalno“ već od 16. veka upotrebljava za mnoga zanimanja.

³⁷⁷ Projekat Profesionalizacija Vojske, Ministarstvo odbrane, 2006.

profesionalne vojske. Primenom kriterijuma cena/efikasnost potrebno je sagledati realne troškove u strukturi kadra (oficire, podoficire, profesionalne vojnike i regrute dnevni, mesečni i godišnji za izvršenje zadataka u službi), obrazovanje svih navedenih kategorija, regrutaciju, kao i naknade za obavljanje vojne službe (socijalno-penzijsko-invalidsko osiguranje pripadnika vojske, njihovih porodica, stambeno zbrinjavanje, te druge vrste materijalnih troškova i prinadležnosti zbog specifičnosti vojne profesije). Posebno je značajno da se prilikom opredeljenja realno sagledaju obim i sadržaj pojma personalni troškovi, operativni troškovi. Činjenica je da se personalnim troškovima ne mogu smatrati samo plate nego i mnogi drugi troškovi koji su naučnici poznati. Neophodno je i detaljnije sagledati strukturu operativnih troškova, te na osnovu toga, kao i drugih troškova (obrazovanja, specifičnosti vojne službe) pokušati doći do približno realnih troškova za vojnike iz regrutnog sastava, odnosno vojnike po ugovoru. Za to postoje naučni alati u svetu koji se primenjuju i kod nas uvažavajući naše specifičnosti.

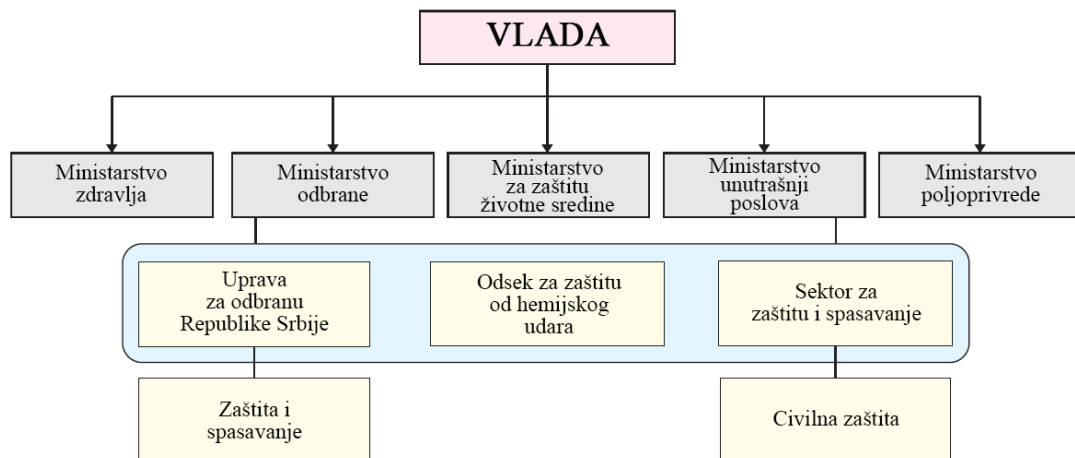
U popuni kadrom predviđena je nova kategorija kadra pod nazivom aktivna rezerva. Ona bi trebalo da predstavlja obučeni rezervni sastav Vojske Srbije koji se angažuje za popunu jedinica Vojske Srbije i Ministarstva odbrane, radi izvršenja zadatka u određenom vremenskom periodu. Prema Nacrtu uredbe o službi u aktivnoj rezervi, oni bi se godišnje pozivali na obuku trajanju od 40 do 45 dana. Sa njima bi se sklapao ugovor i mogao bi se produžavati najduže za vojnike i podoficire do 45 godina i oficire do 55 godina. Za njihovo angažovanje postojala bi materijalna nadoknada. Takođe je potrebno regulisanje njihovih prava i obaveza iz radnog odnosa kod poslodavca, odnosno, ukoliko ne rade takođe odgovarajuća prava i obaveze. Za vreme obučavanja, osposobljavanja i izvršavanja zadataka u jedinici im pripadaju određene naknade utvrđene za oficire, podoficire i profesionalne vojnike istog čina i dužnosti i tu oblast neophodno je precizno regulisati. Takođe je neophodno definisati i zakonski regulisati prava i obaveze pasivne rezerve. Za vojnike koji dobrovoljno služe vojni rok, predviđeno je da im je to uslov za prijem u profesionalne vojnike. Naznačene su, ali nisu zakonski definisane, i ostale beneficije koje mogu da ostvare u institucijama našeg društva. Dakle, reč je o jednom novom konceptu koji je i dalje potrebno analizirati na naučnoj i stručnoj osnovi (teorijskoj i iskustvima iz prakse u našim uslovima), korišćenjem postojećih naučnih alata koji omogućavaju celovito sagledavanje ovog problema kao i postizanje efekata, ali i realnih troškova. Na osnovu toga mogu se donositi adekvatne odluke u narednom periodu.

Cilj treba da bude da se najbolji pripadnici našeg društva zainteresuju i konkurišu za profesionalne vojnike. Period njihovog obrazovanja i osposobljavanja za konkretne dužnosti nije kratak i brz. Zato je potrebno da sistem u koji ulaze bude stimulativan i strukturiran na taj način da u njemu ostaju najbolji, da podstiče postizanje najboljih rezultata i na osnovu njih napredovanjem u vojničkoj karijeri (od profesionalnog vojnika do generala) ispunjavajući zakonske uslove i definisane kriterijume i da budu kreativni deo organizacije koja uči. S tim ciljem je neophodno dograditi zakonsku regulativu, gde pored Ministarstva odbrane izuzetnu ulogu imaju i ministarstva obrazovanja, za rad i socijalnu politiku, nauku, MUP itd.

3.2. Nedovoljno definisane nadležnosti u oblasti zaštite i spasavanja

Pri nastajanju samostalne države Republike Srbije nasleđeni su normativna dokumenta i praksa u kojoj su postojala mešanja nadležnosti podsistema sistema bezbednosti, a time i neracionalno trošenje resursa i nedovoljno efikasni podsistemi i sistem bezbednosti države.

Poslovima zaštite i spasavanja u slučajevima elementarnih nepogoda i tehničko-tehnoloških nesreća bavili su se sektori, uprave i odeljenja u Ministarstvu odbrane, Ministarstvu unutrašnjih poslova, Ministarstvu životne sredine i prostornog planiranja, Ministarstvu zdravlja i Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Šema 10. Organizacija u ministarstvima pri vanrednim situacijama

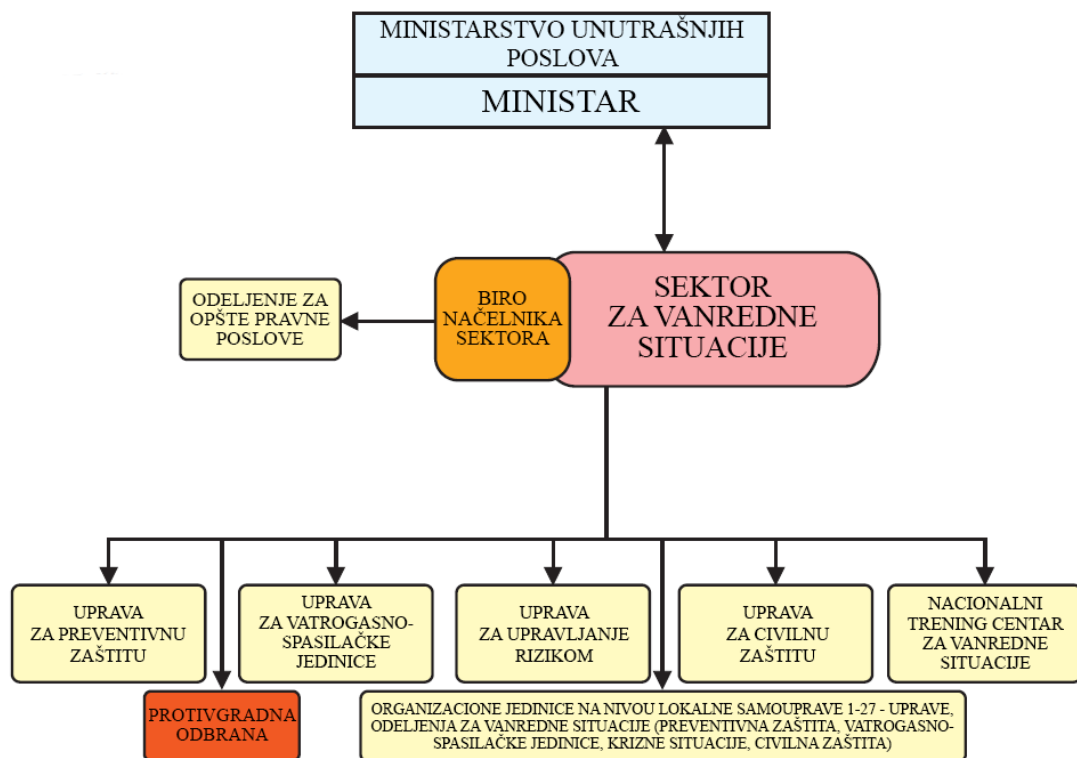
Na nivou Vlade, više ministarstava se u vanrednim situacijama bavilo i delatnostima iz oblasti zaštite i spasavanja (šema 11), nije postojalo operativno izvršno telo nego su formirani krizni štabovi. Takav je bio način angažovanja i ostalih državnih organa, preduzeća i drugih pravnih lica koji se angažuju u zaštiti i spasavanju, a koji pored svoje redovne delatnosti obavljaju delatnosti od posebnog interesa za Republiku u oblasti: meteorologije, hidrologije, seizmologije, ekologije, vodoprivrede, zdravstva, veterinarstva i dr.

Krizni štab Vlade Republike Srbije vršio je koordinaciju angažovanja snaga MUP-a, vojske, zdravstva, šumarstva i vodoprivrede, zaštite životne sredine, Hidrometeorološkog zavoda, Crvenog krsta Srbije, Komesarijata za izbeglice i ostalih državnih i privrednih subjekata koji su imali definisane nadležnosti. Međutim, kako su te nadležnosti proistekle iz normativno-pravne regulative koja je nedovoljno precizna, u praksi se više podsistema strukture sistema bezbednosti, zbog mešanja nadležnosti, bavilo istim ili sličnim delatnostima.

Radi prevazilaženja ovakvog stanja, a na osnovu Zakona o ministarstvima Republike Srbije, propisano je da Ministarstvo unutrašnjih poslova formira posebnu organizacijsku jedinicu Sektor za vanredne situacije,³⁷⁸ s ciljem pravnog uređenja, obavljanja poslova, uspostavljanja institucionalnih, organizacionih i personalnih uslova za sprovođenje zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama; preduzimanja preventivnih mera radi sprečavanja izbijanja požara i ublažavanja posledica elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških

³⁷⁸ Potrebno je naučno analizirati teoriju i praksu da li će on zaista biti dovoljno sposoban za efikasno, efektivno i racionalno ostvarivanje predviđenih zadataka, kao i njegovo stalno raspolaganje ljudstvom i sredstvima (oruđa, organizacija, finansijska sredstva itd.).

nesreća i sl., kao i prevencije radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja građana usled dejstva opasnih materija i drugih stanja opasnosti, stručnog osposobljavanja pripadnika organizacionih jedinica i građana iz delokruga Sektora.

Šema 11. Sektor za vanredne situacije pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srbije³⁷⁹

U svom sastavu, Sektor za vanredne situacije ima:

- Upravu za preventivnu zaštitu s ciljem sprovođenja preventivnih mera pri izgradnji objekata, korišćenih objekata i kontorlu prometa i prevoza opasnih materija;
- Upravu za vatrogasno-spasilačke jedinice radi materijalnotehničkog opremanja vatrogasnih i spasilačkih jedinica, zdravstveno-psihološke prevencije i kontrole rada vatrogasnih i spasilačkih jedinica;
- Upravu za upravljanje rizikom s ciljem uspostavljanja republičkog centra za obaveštavanje 112, osmatranja, obevaštavanja, uzbunjivanja i telekomunikacije, upravljanje rizicima od tehnoloških udesa i terorističkih napada i upravljanje programima i projektima;

³⁷⁹ Zbog neefikasnosti funkcionisanja podsistema protivgradne odbrane, predviđa se da će taj podsistem ući u sastav Sektora za vanredne situacije MUP-a, te da će koncept organizacije pretrpeti značajne promene.

- Upravu za civilnu zaštitu radi strateškog planiranja i koordinacije, uništavanje neeksplozivnih sredstava, operativne organizacione poslove u civilnoj zaštiti i tehničku podršku;
- Upravu za vanredne situacije u Beogradu s ciljem sprovođenja preventivnih mera pri izgradnji objekata, pri korišćenju objekata, upravljanje rizikom i civilnom zaštitom, tehničku zaštitu uviđaja, kontrolu prometa i prevoza opasnih materija i vatrogasno-spasilačku brigadu;

Upravu za vanredne situacije u Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu radi upravljanja njenim rizikom i civilnom zaštitom, a radi preventivne zaštite vatrogasno-spasilačku brigadu.

Zbog poznatih dešavanja u angažovanju sistema protivgradne odbrane, Vlada Republike Srbije donela je odluku da i sistem protivgradne odbrane bude sastavni deo Sektora za vanredne situacije. Time se i ovako kompleksan sistem čini još složenijim.

Za obavljanje poslova zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama u Republici Srbiji neophodno je, pored MUP-a, angažovanje i Ministarstva odbrane, Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj, Ministarstva za prostorno planiranje i zaštitu životne sredine, Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Ministarstva rudarstva i energetike, Ministarstva zdravlja, Ministarstva za infrastrukturu, Ministarstva finansija, Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Centra za razminiranje, Direkcije za unutrašnje plovne puteve, Republičke direkcije za imovinu, pokrajinskih organa, kao i Republičkog seizmološkog zavoda, komunalne policije, Dobrovoljnog vatrogasnog saveza, Crvenog krsta, Prve pomoći, spasilačkih službi, alpinista, ronilaca, gorskih službi spasavanja i lokalnih samouprava.

Na ovaj način uspostavlja se integrisani sistem zaštite i spasavanja, ali da bi se objedinile sve funkcije upravljanja prirodnom i ljudskom delatnošću u slučaju katastrofa, radi preventive i preduzimanja mera zaštite života i imovine građana, u modelu je predviđeno postojanje posebnog ministarstva u Vladi Republike Srbije ministarstva za vanredne situacije.³⁸⁰

To ministarstvo bi, realizujući funkcije i delatnosti, efikasno, efektivno i preventivno delovalo. Njegova organizacija i struktura bili bi racionalan, ekonomičan i efikasan podsistem. Zasniva se i na rešenjima u stranim zemljama. Pored toga, neophodna je izrada strategije za zaštitu i spasavanje, doktrinarnih dokumenata i zakona za zaštitu i spasavanje, sve s ciljem dobijanja jedinstvene službe sa jasnim lancem komandovanja upravljanja i hijerarhijskom dokumenata iz koje bi proistekle nadležnosti, efektivno i efikasno ostvarljive u praksi.

4. KOORDINACIJA FUNKCIJA SISTEMA BEZBEDNOSTI

Republika Srbija je osamostaljivanjem preuzela deo obaveza na međunarodnom i regionalnom nivou (UN, EU Partnerstvo za mir, Interpol i sl.). Ustavom Republike Srbije definisana je njena obaveza da ih realizuje. Jedan od bitnih ograničavajućih faktora je, pre svega, postojeća normativno-pravna regulativa, kao i deo bitnih političkih dokumenata u kojima se nedovoljno precizno definišu vizije, misije i zadaci sistema bezbednosti. Zakoni i propisi nisu dovoljno međusobno usklađeni, pa time ni planovi, pravila i uputstva. Navedeno

³⁸⁰ Ministarstva za vanredne situacije postoje u Ruskoj Federaciji, državna uprava za zaštitu i spasavanje u Sloveniji i Hrvatskoj.

stanje ne omogućava u potpunosti efikasno, efektivno i racionalno strukturiranje podsistema, odnosno ukupnog sistema bezbednosti Republike Srbije. Time je koordinacija između podsistema sistema bezbednosti izuzetno složena, pa se direktno odražava na

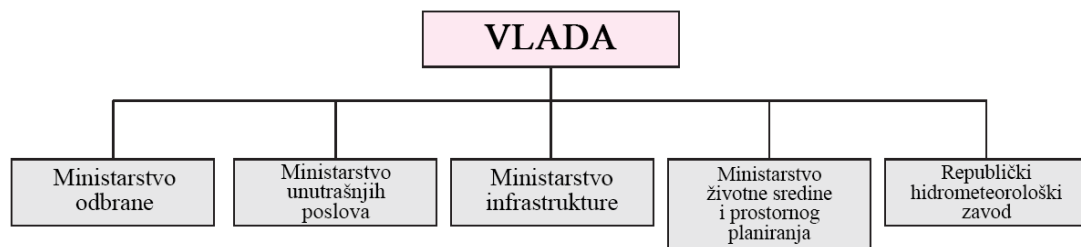
efikasnost njegove primene u praksi. Jedan od pokazatelja su oblici nevojnog ugrožavanja bezbednosti prilikom poplava i požara koji su se dešavali u 2006. i 2007. godini, kada su umesto planskog, organizovanog i efikasnog odgovora na ove oblike ugrožavanja formirani krizni štabovi od strane Vlade. Ona je angažovala određene snage i subjekte na principima saradnje, a koordinacija je vršena u toku izvođenja aktivnosti. Činjenica je da država i njeni podsistemi sistema bezbednosti nisu imali adekvatan odgovor i efikasnu upotrebu snaga i sredstava za otklanjanje navedenih oblika ugrožavanja bezbednosti i sigurnosti građana i institucija na njenoj teritoriji.

4.1. Koordinacija u upravljanju vazдушnim prostorom

Vazdušni prostor predstavlja treću dimenziju teritorije Republike Srbije. Članom 8. Ustava Republike Srbije, teritorija Republike Srbije je jedinstvena i nedeljiva. Granica Republike Srbije je nepovrediva, time i vazdušni prostor.

S tim ciljem, neophodno je strukturirati efikasan sistem zaštite vazdušnog prostora: osmatranje, identifikaciju, postupke u slučaju povrede vazdušnog prostora i terorističkih pretnji i civilno-vojnu koordinaciju. Za ostvarivanje navedenih delatnosti neophodno je angažovanje više ministarstava i agencija Vlade Republike Srbije (šema 12).

Zakonom o odbrani, član 4, stav 19, podsistem upravljanja vazдушnim saobraćajem obuhvata, u širem smislu, jedinstvo organizacija, službi i jedinica, objekata, opreme i sredstava, veština, informacija i doktrine (regulativa i procedura) uspostavljenih radi omogućavanja bezbednog i efikasnog kretanja vazduhoplova u svim fazama manevrisanja, a sastoji se od međusobno interaktivnih činilaca na zemlji i u vazduhu; sistem upravljanja vazдушnim saobraćajem, u užem smislu, je deo sistema nacionalne bezbednosti i jedinstven oblik civilno-vojnog organizovanja radi kontrole, zaštite i odbrane vazdušnog prostora, regulisanja i nadzora funkcionisanja sistema i pružanja usluga u miru, ratnom i vanrednom stanju.³⁸¹

Šema 12. Angažovanje ministarstava pri sistemu zaštite vazdušnog prostora

Upravljanje vazдушnim saobraćajem je veoma složen organizacioni podsistem, kao i njegova efikasna zaštita na zemlji. Ono zahteva precizno definisanje nadležnosti, funkcija i

³⁸¹ Zakon o odbrani, član 4, stav 19.

delatnosti. Upravljanje se vrši na strategijskom, pretaktičkom i taktičkom nivou i mora biti usaglašeno sa svetskim evropskim standardima u ovoj oblasti.

Kako dolazi do povreda vazdušnog prostora, pojava letelica koje mogu biti terorističke, izuzetno je značajna zakonska regulativa i definisanje procedura u vezi sa prinudnim sletanjem, prisiljavanjem da se napusti vazdušni prostor zemlje, kao i odobrenjem za obaranje letelica. To su strategijski značajne funkcije i delatnosti koje je neophodno potpuno jasno i precizno definisati radi efektivnog izvršavanja zadataka, u skladu sa nadležnostima, u izuzetno ograničenom vremenu. Pri tome, naročito je značajna autorizacija upotrebe smrtonosne vatre. Zbog toga je neophodno da se Zakonom o vazdušnom saobraćaju predvide rešenja i obaveze nadležnih ministarstva i agencija Vlade, što sada nije u potpunosti regulisano.

U svetu su, najčešće, definisana tri koraka za vazduhoplove koji se identifikuju kao mogući za izvršenje terorističkih akata:

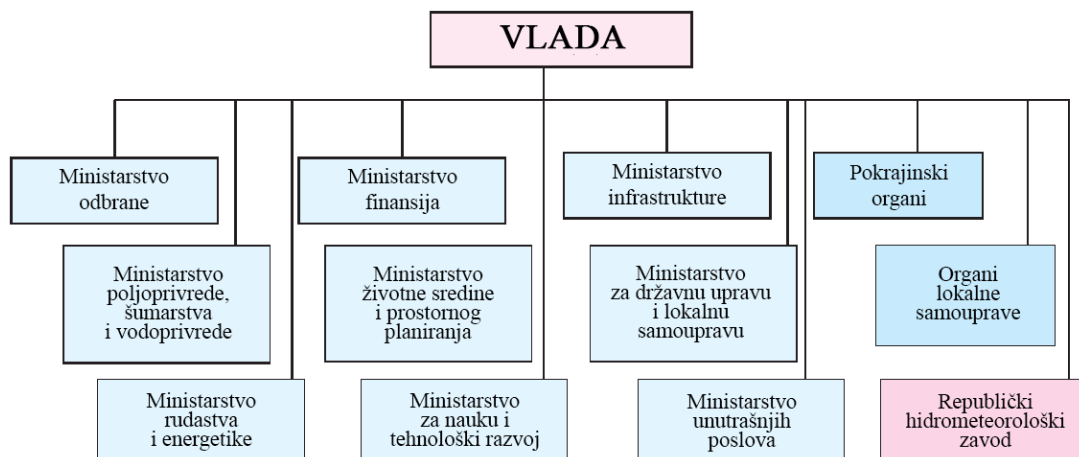
- I - sumnja, verovatnoća i potvrda,
- II - vizuelna identifikacija cilja,
- III - donošenje odluke od strane nadležnog.

Ova rešenja neophodno je ugraditi i u našu normativnu i praktičnu delatnost.

Pored izrade novog zakona o vazdušnom saobraćaju, potrebno je uraditi i „strategiju upravljanja vazdušnim prostorom“, kao i formirati „nacionalni vazduhoplovni savet“ sastavljen od ministara odbrane, unutrašnjih poslova, pravde i infrastrukture, komandanta vazduhoplovstva, direktora BIA, VBA i VOA, direktora Direktorata civilnog vazduhoplovstva i predsednika UO SMATSA.

4.2. Koordinacija ministarstava i agencija u Vladi Republike Srbije

Prema sadašnjim nadležnostima i njihovoj realizaciji, delovima poslova bavi se više ministarstava i agencija u oblasti hidrometeoroloških poslova i odbrane od grada i poplava. Pravni osnov za njihovo angažovanje jeste Zakon o hidrometeorološkim poslovima od interesa za celu zemlju, broj 18/88, 63/90, koji je na snazi od 1990. godine. Njime su, kao i praktičnim funkcionisanjem ministarstava i agencija u Vladi, s ciljem meteoroloških i hidroloških delatnosti, sistema rane najave meteoroloških i hidroloških elementarnih nepogoda, korišćenja fonda meteoroloških i hidroloških podataka i informacija, zaštite informacionog sistema, kao i racionalnog korišćenja vremenskih uslova, klime i vodenih resursa angažovani pored ostalih: Republički hidrometeorološki zavod, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, ministarstva za poljo privredu, šumarstvo i vodoprivredu, zdravlja, odbrane, unutrašnjih poslova, za infrastrukturu, za državnu upravu i lokalnu samoupravu, finansija, rudarstva i energetike, pokrajinski organi i lokalne samouprave.

Šema 13. Angažovanje ministarstava u oblasti hidrometeoroloških poslova i odbrane od grada i poplava

Posebno je značajan podsistem odbrane od grada, koji je neophodno uvezati u jedinstven sistem s ciljem preventivnog reagovanja i strukturiranja efikasnog, jedinstvenog i racionalnog podsistema. U Republici Srbiji odbrana od grada sprovodi se na ukupnoj površini od 7.749.800 hektara, od toga je poljoprivredno zemljište na 5.052.975 hektara. Podistom ima 13 radarskih centara i mrežu od 1601 protivgradne stanice. Takođe, ima i 3 savremena meteorološka radara, kao i telekomunikacionu mrežu od 60 repetitora, 100 baznih i 1700 ručnih radio-stanica i odgovarajućih mrežnih linkova, računarski sistem za podršku automatskom načinu rada.

Kako je novim konceptom predviđeno da lokalne samouprave preuzmu brigu o protivgradnim stanicama i strelcima, a u toku su izrade projekata na nivou Republike Srbije: projekat „Primene mezorazmernog modela zasejavanja oblaka u modifikaciji vremena“; projekat „Integrisani informacioni sistem odbrane od grada“, koji bi trebalo da bude završen 2011. godine; „Simulacije padavina u Srbiji“; „Protokol o saradnji sa mađarskom županijom Bač Kiškun“; projekat sa rumunskom „Agencijom za suzbijanjem grada i simulaciju padavina“, jasno se nameće potreba za proučavanjem nadležnosti ostvarivanja funkcija i organizacijom unutar Vlade, ministarstava i agencija i donošenja odgovarajućih strategija, zakonskih i podzakonskih akata, a s ciljem racionalnog, ekonomičnog i efikasnog strukturiranja u ovoj oblasti.

U Ministarstvu odbrane strukturirana je Uprava za odbranu Republike Srbije, u čijem je sastavu i odeljenje za civilnu zaštitu. Uprava realizuje zadatke civilne zaštite, od uzbunjivanja do otkrivanja i uništavanja neeksplozivnih ubojnih sredstava, kao i zaštitu i spasavanje od požara i eksplozija. U Ministarstvu unutrašnjih poslova strukturiran je Sektor za zaštitu i spasavanje. Kako su njegove zakonske nadležnosti iz ove oblasti zaštita od požara, tehničko-tehnoloških nesreća i eksplozivnih materija, jasno je da ne obuhvata značajan deo funkcija iz oblasti civilne zaštite. Treći segment zaštite nalazi se u Ministarstvu za zaštitu životne sredine, u čijem je sastavu Odsek za odgovor na hemijske udese.

Dakle, kako do danas nije usvojena Strategija nacionalne bezbednosti za zaštitu i spasavanje, pa ni Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje, jasno je da za koordinaciju

aktivnosti navedenih ministarstava ne postoje efikasne pretpostavke.

4.3. Koordinacija u određivanju tajne u Republici Srbiji i međunarodnim bezbednosnim sistemima

Svaka država ima interes da zbog mogućnosti štetnih posledica ne iznosi u javnost određene činjenice, zbog narušavanja vitalnih interesa te države u različi tim oblastima nje nog funkcio ni sanja (nacionalna bezbednost, odbrana, ekonomija, spoljna politika i sl.). Ti podaci predstavljaju tajnu čije neovlašćeno odavanje, otkrivanje, uništavanje ili zloupotreba pod zakonom utvrđenim uslovima predstavlja krivično delo. Sa aspekta opasnosti za nastupanje štetnih posledica, one mogu biti: neotklonjivo teške posledice, teško štetne, šteta po određene interese države i šteta za rad, odnosno obavljanje zadataka i poslova državnih organa. Postojeću normativno-pravnu regulativu o zaštiti tajnih podataka u Republici Srbiji, do donošenja Zakona o tajnosti podataka, karakterisalo je postojanje pet autonomnih sistema zaštite tajnih podataka: sistem odbrane (vojska); spoljni poslovi (diplomacija); unutrašnji poslovi (policija); bezbednost (BIA); privredna društva.

Donošenjem Zakona o tajnosti podataka uređen je jedinstven sistem određivanja i zaštite tajnih podataka koji su od interesa za nacionalnu i javnu bezbednost, odbranu, unutrašnje i spoljne poslove Republike Srbije, zaštite stranih tajnih podataka, pristup tajnim podacima i prestanak njihove tajnosti, nadležnosti organa i nadzor sprovođenja ovog zakona, kao i odgovornost za neizvršavanje obaveza iz ovog zakona i druga pitanja od značaja za zaštitu tajnosti podataka.

Odredbama Zakona o tajnosti podataka, članom 2, stav 1, definisani su i određeni pojmovi u smislu ovog zakona na sledeći način:

- 1) podatak od interesa za Republiku Srbiju je svaki podatak ili dokument kojim raspolaže organ javne vlasti, koji se odnosi na teritorijalni integritet i suverenost, zaštitu ustavnog poretka, ljudskih i manjinskih prava i sloboda, nacionalnu i javnu bezbednost, odbranu, unutrašnje poslove i spoljne poslove;
- 2) tajni podatak je podatak od interesa za Republiku Srbiju koji je zakonom, drugim propisom ili odlukom nadležnog organa donet u skladu sa zakonom, određen i označen određenim stepenom tajnosti;
- 3) strani tajni podatak je podatak koji Republici Srbiji poveri strana država ili međunarodna organizacija uz obavezu da ga čuva kao tajni, kao i tajni podatak koji nastane u saradnji Republike Srbije sa drugim državama, međunarodnim organizacijama i drugim međunarodnim subjektima, u skladu sa međunarodnim sporazumom koji je sa stranom državom, međunarodnom organizacijom ili drugim međunarodnim subjektom zaključila Republika Srbija.

Usvojenim Zakonom, članom 8, kao tajni podatak može se odrediti podatak od interesa za Republiku Srbiju čijim bi otkrivanjem neovlašćenom licu nastala šteta, ako je potreba zaštite interesa Republike Srbije pretežnija od interesa za slobodan pristup informacijama od javnog značaja.

Podaci iz stava 1 ovog člana odnose se naročito na: nacionalnu bezbednost Republike Srbije, javnu bezbednost, odnosno na odbrambene, spoljnopolitičke, bezbednosne i obaveštajne poslove organa javne vlasti; odnose Republike Srbije sa drugim državama,

međunarodnim organizacijama i drugim međunarodnim subjektima; sistemne uređaje, projekte, planove i strukture koji su u vezi sa podacima iz tačaka 1 i 2 ovog stava; naučne, istraživačke, tehnološke, ekonomske, finansijske poslove u vezi sa podacima iz tačaka 1 i 2 ovog stava.

Podatak ima jedan od sledećih stepena tajnosti:

- 1) „državna tajna“, koji se određuje radi sprečavanja nastanka neotklonjive teške štete po interese Republike Srbije;
- 2) „strogo poverljivo“, koji se određuje radi sprečavanja nastanka teške štete po interese Republike Srbije;
- 3) „poverljivo“, koji se određuje radi sprečavanja nastanka štete po interese Republike Srbije;
- 4) „interno“ koji se određuje radi sprečavanja nastanka štete zarad, odnosno obavljanje zadataka i poslova organa javne vlasti koji ih je odredio;

Za određivanje stepena tajnosti podataka mogu da se primenjuju samo stepeni tajnosti iz stava 1 ovog člana.

Bliže kriterijume za određivanje stepena tajnosti „državna tajna“ i „strogo poverljivo“ određuje Vlada, uz prethodno mišljenje Saveta za nacionalnu bezbednost.

Bliže kriterijume za određivanje stepena tajnosti „poverljivo“ i „interno“ određuje Vlada, na predlog nadležnog ministra, odnosno rukovodioca organa javne vlasti.³⁸²

Zaštita tajnih podataka je od izuzetnog značaja za sistem bezbednosti države i obuhvata registarski sistem, personalnu bezbednost, administrativnu bezbednost (fizičku), bezbednost objekata, informatičku bezbednost i industrijsku bezbednost. Takođe, tu su i postupci (mere) zaštite tajnih podataka neophodne u strukturiranju, i to: opšte mere zaštite, posebne mere zaštite i mere zaštite u odnosu sa stranim fizičkim i pravnim licima.

5. INFORMATIČKO-TEHNOLOŠKA POVEZANOST PODSISTEMA SISTEMA BEZBEDNOSTI

Savremena društvena kretanja, pored ostalog, karakteriše i brz i snažan tehnološki³⁸³ napredak, pa i informacionih tehnologija. Brze komunikacije i pristup informacijama su potrebe koje karakterišu današnji svet. To je posebno karakteristično za podsisteme i sistem bezbednosti države. Oni moraju biti sposobni da brzo i efikasno prime, analiziraju, obrađuju i distribuiraju veliki broj informacija. Kako sve informacije nisu iste važnosti, potrebno je efikasno upravljanje njima, sa težištem na primanju, obradi i dostavljanju značajnih informacija. Za realizaciju procesa upravljanja informacijama potrebno je uspostaviti i koristiti operativni sistem (kadrovski i tehnološki) koji obezbeđuje efikasnu upotrebu i protok informacija u obliku koji je pogodan za procenu i ocenu sadržaja informacije, kao i procedure i tehnike u izveštavanju i dostavljanju informacija sa težištem na informacijama koje

³⁸² Zakon o tajnosti podataka, str. 1, 3, 4, 5.

³⁸³ „Tehnologija je sistem. Ona uključuje u sebe daleko više od njenih materijalnih delova. Tehnologija znači organizaciju, procedure, simbole, nove reči, jednačine i možda najviše od svega jedan mentalni sklop. Ona uključuje i ideje i praksu; raznorodne modele stvarnosti. Tehnologija menja društvene i individualne veze među ljudima. Ona nas je naterala da preispitamo i ponovo definišemo naša shvatanja o moći i odgovornosti.“ Ursula Frenklin, Univerzitet u Torontu.

zahtevaju preduzimanje adekvatnih akcija. Analizom informacionih sistema i komandno-informacionih sistema podsistema sistema bezbednosti u Srbiji, dolazi se do zaključka da su u najvećem delu podsistema sistema bezbednosti razvijani informacioni sistemi pojedinačno za svaki od podsistema, ali da su najčešće međusobno neuvezani, međutim, ne u dovoljnoj meri.

Usled permanentnog rasta, tehnološko usavršavanje raznovrsnih oblika, metoda i sredstava ugrožavanja i ugroženosti sistema bezbednosti države (teroristička dejstva, avioni, helikopteri, krstareće rakete, oružje visoke tačnosti, oružja novih tehnoloških generacija informaciono i elektromagnetno oružje, nuklearno i hemijsko oružje) bitno utiče na projektovanje i realizaciju komandno-informacionih sistema u vojsci, zasnovanih na principima od kojih su najbitniji: interoperabilnost; fleksibilnost; pouzdanost; pravovremenost; brz odgovor sistema na nepredviđene situacije; mobilnost; održivost i opravdanost.

(1) Interoperabilnost treba da osigura razmenu informacija između podsistema sistema i njegovih korisnika. Osnovne determinante interoperabilnosti su: kompatibilnost i povezanost.

- 1) Kompatibilnost podrazumeva mogućnost rada dva ili više podsistema sistema bez posebnih interfejsa pri razmeni informacija.
- 2) Povezanost je ključna za funkcionisanje svakog KIS-a i treba da obezbedi veze između podsistema sistema u svim uslovima.

(2) Fleksibilnost podrazumeva minimalne prekide i kašnjenja u različitim uslovima primene. Postiže se primenom standarda, sistemskih zahteva i funkcionalnošću sistema prema stratezijskim, operativnim i taktičkim zahtevima.

(3) Pouzdanost treba da obezbedi raspoloživost sistema u svako vreme u skladu sa zahtevima podsistema. Redundantnost je princip koji obezbeđuje alternativne prenosne puteve, memorisanje podataka i brz oporavak komunikacijskog dela sistema.

(4) Pravovremenost je zahtev zadovoljavanja potreba za kritičnim informacijama (minimum značajnih informacija za odlučivanje i realizaciju zadatka) s ciljem obezbeđivanja brzog odziva podsistema sistema bezbednosti države, kratkog vremena obrade i prenosa podataka bitnih za odlučivanje.

(5) Mobilnost treba da obezbedi protok i obradu informacija po horizontali i vertikali i osigura neprekidne informacije pri brzom razmeštanju i upotrebi podsistema sistema bezbednosti države.

(6) Održivost sistema, kao podrška upravljanju naređivanju podsistemima, podrazumeva pouzdanost sistema u svim uslovima realizacije procesnih funkcija organizacionih sistema. Neki od pokazatelja održivosti su sledeći: sigurnost sistema (obuhvata mere koje omogućavaju zaštitu sistema od spoljašnjeg upada protivnika), zaštita informacija i zaštita od upada i napada na sistem.

(7) Opravdanost sistema postiže se racionalnim razvojem kojim se ostvaruje funkcionalnost, preventivno planiranje konstrukcije, maksimalna iskorišćenost i efikasno upravljanje sistemom.

Komandno-informacioni sistem vojske predstavlja veoma složen organizacioni sistem koji omogućava automatizovano prikupljanje, obradu, prenos i distribuciju, prikaz, memorisanje i zaštitu podataka i informacija kojima se obezbeđuju procesne funkcije nadležnim donosiocima odluka, kao i izvršno upravljanje naređivanjem, izveštavanje u

realnom vremenu.

Upotreba sofisticirane tehnike i intenzivna dinamika promena bezbednosnih rizika i pretnji uslovljavaju specifično, efikasno i efektivno preventivno delovanje.

Svaki komandno-informacioni sistem sastoji se od hardvera, softvera, baze podataka, komunikacija i senzora. Dakle, od idejnih rešenja projektovanja, budžetiranja do realizacije komandno-informacionih sistema za podsisteme sistema bezbednosti države u celini je potrebno imati sistemski pristup zasnovan na nekim od navedenih principa.

5.1. Komandno-informacioni i informacioni sistemi u Vojsci Srbije

Komandno-informacioni sistem i informatička podrška u novoj organizaciji Vojske jedan je od najvažnijih standarda. Sada u Vojsci nema komandno-informacionog sistema za podsisteme u celini. Takođe, oni nisu komplementarni sa članicama Partnerstva za mir.

Od komandno-informacionih sistema u Vojsci, trenutno u Vazduhoplovstvu i protivvazduhoplovnoj odbrani (ViPVO) postoji sistem AS-84, za prikupljanje informacija o situaciji u vazдушnom prostoru, komandovanje i kontrolu jedinicama u ViPVO na celokupnoj teritoriji Republike Srbije, kao i prosleđivanje informacija o situaciji u vazдушnom prostoru ostalim podsistemima u Vojsci, i nadležnim u našem društvu. Od raketnih sistema, u sistemu KUB postoji komandno-informacioni sistem K-1 koji omogućava, u realnom vremenu, prikupljanje podataka o situaciji u vazдушnom prostoru putem senzora, komandovanje i kontrolu, na površini od oko 3.200 kt².

Slika 2. Model KIS-a u raketnoj brigadi PVO

Takođe, u raketnom sistemu NEVA postoji komandno-informacioni sistem koji u realnom vremenu omogućava prikupljanje informacija o situaciji u vazдушnom prostoru, razmenu informacija, komandovanje i kontrolu, kao i izvršno komandovanje za upotrebu izvršnih borbenih sistema. Njihovom upotrebom skraćeno je vreme reagovanja sistema za 15-20 sekundi, čime je poboljšan kvalitet informacije, mogućnost donošenja pravilne odluke i efikasnog reagovanja na bezbednosnu pretnju iz vazdušnog prostora.

U Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije uvezane su lokalne računarske mreže (RAMKO) namenjene za razmenu informacija i podataka u funkciji podrške rukovođenju i komandovanju i efikasnom funkcionisanju Ministarstva odbrane, Generalštaba i njegovih jedinica u ratu i miru. One su međusobno povezane u jednu funkcionalnu celinu preko WAN (*Wide Area Network*), kao i softvera RAMKO. WAN je prostorna računarska mreža koja pokriva celokupnu teritoriju Republike Srbije sa kriptozastitom i predstavlja organizacionu i tehničkotehnološku celinu. Takođe, u svom sastavu ima i LAN mrežu (*Local Area Network*) čiji su računari i računarsko-komunikaciona oprema razmešteni na manjem prostoru (kancelarija, objekat ili manja grupa objekata), namenjeni za razmenu informacija unutar organizacionih jedinica Ministarstva odbrane i Generalštaba, komande, jedinica i ustanova.

RAMKO je namenjen za rukovođenje i komandovanje u Ministarstvu odbrane i Vojsci prenosom i distribucijom informacija u realnom vremenu. Aplikacija je otvorena, dinamična i omogućava dalju dogradnju, a sadašnja programska rešenja pružaju informatičku podršku (kadrovska evidencija, materijalni resursi, finansije itd.). Kao otvoren, dinamički i razvojni, sistem pruža mogućnost dalje dogradnje kako u oblasti softvera i hardvera tako i u daljoj dogradnji procesa prenosa podataka i telekomunikacione opreme.

Opšta karakteristika informacionog sistema u vojsci i sistemu odbrane jeste da su projektovani i realizovani segmentalno, te da nisu uvezani u jedinstven informacioni sistem. Na primer, u oblasti ljudskih resursa razvijeno je šest informacionih podsistema: OMORIKA organizacija i formacija/sistematizacija; KaIS profesionalni kadar; IS Stambeno stambeno obezbeđenje; VOJEVID obaveze odbrane; IS FSOVO socijalno osiguranje vojnih osiguranika; IS CVNDI vojnonaučne informacije i dokumentacija.³⁸⁴

5.2. Informacioni sistemi u Ministarstvu unutrašnjih poslova

U Ministarstvu unutrašnjih poslova, odnosno policiji, razvijen je jedinstven informacioni sistem koji omogućava prikupljanje, obradu i distribuciju podataka. Zasnovan je na međusobno povezanim podsistemima koji su uvezani u jedinstven informacioni sistem i pokriva celokupnu teritoriju Republike Srbije (bez KiM). Ovim sistemom obuhvaćen je deo srpskih opština na Kosovu i Metohiji. Jedinstveni informacioni sistem omogućava faktografsko i faktološko informisanje.

Faktografsko informisanje temelji se na činjenicama (faktima) koje su zapisane i čuvaju se u Jedinstvenom informacionom sistemu, a obuhvata:

³⁸⁴ Karakteristike ovih informacionih podsistema su sledeće: informacioni podsistemi su parcijalno i neravnomerno razvijani za formiranje baza podataka i automatizaciju pojedinačnih funkcija iz domena ljudskih resursa; neusaglašenost razvojnih koncepcija informacionih podsistema zbog nepostojanja strategije razvoja, metodologije razvoja i standardizacije; preovlađujuća tehničko-tehnološka zastarelost, koja u pojedinim slučajevima ugrožava funkcionisanje sistema; neadekvatno i neracionalno organizacijsko rešenje informatičke podrške u domenu ljudskih resursa i neperspektivnost i ograničenost daljeg usavršavanja postojećih informacionih podsistema.

1. faktografsku identifikaciju:

a) identifikacija fizičkih lica

- identifikacija srpskih državljana;
- identifikacija stranih državljana;

b) identifikacija objekata

- identifikacija vozila;
- identifikacija oružja;

v) identifikacija događaja

- identifikacija prekršaja;
- identifikacija krivičnih dela;

g) identifikacija aktivnosti organa unutrašnjih poslova

- identifikacija aktivnosti u oblasti suzbijanja kriminaliteta;
- identifikacija aktivnosti u oblasti prekršaja;

2. faktografsku proveru:

a) proveru lica pomoću kriminalističkih evidencija,

b) proveru lica pomoću evidencije iz oblasti prekršaja.

Faktološko informisanje zasniva se na podacima (prekršajne i kriminalne delatnosti) unetim u informacioni fond jedinstvenog informacionog sistema, koji su u njemu obrađeni po naučno verifikovanoj proceduri. Dakle, predstavlja korišćenje izvedenih informacija i obuhvata:

1. identifikaciju bezbednosnih pojava: obaveštenja o strukturi pojava, obaveštenja o prostornom rasporedu pojava i obaveštenja o vremenskom rasporedu pojava;
2. analizu i ocenu bezbednosti pojava;
3. predviđanje bezbednosnih pojava i stanja.

U svakoj stanici policije, u sklopu lokalnih automatizovanih informacionih sistema, omogućava se faktografsko informisanje o: ugroženim objektima na području stanice policije; događajima na teritoriji stanice policije; izvršiocu krivičnog dela i oštećeniku i žalbama građana i dr.

Dakle, jedinstveni informacioni sistem kao i lokalni automatizovani informacioni sistemi su u stvari baze podataka koje sadrže podatke različitog značaja. Dalja modernizacija jedinstvenog informacionog sistema približava njegove karakteristike svetskim modelima KIS-ova.³⁸⁵

Carina Republike Srbije takođe raspolaže veoma moćnim informacionim sistemom, kao i službe bezbednosti, obaveštajna služba, BIA, Republički hidrometeorološki zavod, Direktorat za civilno vazduhoplovstvo, civilna zaštita, Sektor za vanredne situacije MUP-a. Informacioni sistemi raspolažu i agencijama za privatna obezbeđenja. Međutim, podsistemi sistema bezbednosti nisu uvezani na efikasan i racionalan način u jedinstven informacioni, a još manje u jedinstven komandno-informacioni sistem, što znatno usložava pravilnu procenu na osnovu informacija i adekvatnu upotrebu i angažovanje snaga. Posebno izražen problem predstavlja neuvezanost podsistema sistema bezbednosti sredstvima veze, čime se

³⁸⁵ Lazović M., Stišović M., Teorija ratne veštine, Policijska akademija, Beograd, 1998, str. 397.

onemogućava prenos informacija. Telekomunikaciona mreža za KIS treba da se sastoji od mreže za prenos glasa i podataka, širokopojasne radio-mreže za prenos podataka, radio-mreže za podršku tehničkim sistemima, radio-relejne mreže, kablovske prenosne mreže, bakarne i optičke. Osnovne karakteristike sistema veza u Srbiji su da, bez obzira na vlasnike, razvijenost i namenu sredstava i sistema, postoji veliki broj imalaca sistema i sredstava veza.³⁸⁶ Prema dokumentima i pravilima,³⁸⁷ oni se mogu podeliti na: sisteme veza za opšte potrebe, sisteme veza za posebne potrebe i ostale imaoce sredstava veze.

- Sistemi veza za opšte potrebe su od značaja za funkcionisanje života i rada u zemlji, odnosno za celokupno stanovništvo. U sistem veza za opšte potrebe spadaju: sistem veza „Telekoma Srbija“, za zadovoljavanje potreba celokupnog društva, privrede i pojedinaca za korišćenje poštanskih, telegrafskih i telefonskih usluga u unutrašnjem i međunarodnom saobraćaju; sistem veza državnih radija i televizija, za emitovanje, prenos i distribuciju radio i televizijskih programa, namenjenih opštem prijemu radi zadovoljavanja potreba društva, privrede i pojedinaca za informisanjem i potreba iz oblasti nauke, kulture, obrazovanja i drugih oblasti života.³⁸⁸
- Sistemi veza za posebne potrebe, namenjeni za zadovoljavanje određenih potreba pojedinih organa i organizacija i prenošenje poruka pri izvršavanju njihovih zadataka, odnosno u obavljanju njihove delatnosti. Takvi sistemi nazivaju se funkcionalni sistemi veza.

Prema ovoj podeli, uslovno, može se reći da u sisteme veza za posebne potrebe spadaju: sistem veza Železnice, Elektroprivrede, državnih organa i Vojske.

Pored navedenih, i neki drugi veliki funkcionalni sistemi od opšteg značaja, koji svojom delatnošću pokrivaju celokupnu teritoriju zemlje, takođe poseduju velike i razvijene sisteme veza.

Najznačajniji su: Agencija za kontrolu letenja; Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP); Naftna industrija Srbije (NIS); Republički hidrometeorološki zavod (RHMZ); vodoprivreda, građevinska, poljoprivredna, šumarska i druga preduzeća; radio-amateri i slične organizacije i pojedinci.

U Republici Srbiji postoje i firme kao što su Telenor, VIP, kablovski operateri, vlasnici dela fiksne telefonije u privatnom vlasništvu, kao i preduzeća i druge organizacije koje za obavljanje svoje delatnosti koriste sopstvene, žične i radio-relejne veze sistema veza. Radio-vezu najčešće organizuju vlastitim radio-uređajima.

U te imaoce, pored ostalih, spadaju: vodoprivredne organizacije i preduzeća, građevinarstvo, poljoprivreda, šumska i lovna gazdinstva i organizacije, putni, brodarski i vazdušni saobraćaj, hidrometeorološke, zdravstvene, školske i druge ustanove, novinske i

³⁸⁶ Prema Zakonu o telekomunikacijama, svako fizičko ili pravno lice može da sagradi, poseduje ili eksploatiše javnu telekomunikacionu mrežu i/ili da pruža javnu telekomunikacionu uslugu ukoliko mu je Agencija za telekomunikacije prethodno izdala dozvolu. Pravo na dobijanje dozvole, pod jednakim uslovima, ima svako pravno ili fizičko lice koje ispuni uslove propisane Zakonom o telekomunikacijama.

³⁸⁷ Pravilo veze OS.

³⁸⁸ Ova oblast, prema najnovijim promenama u Republici Srbiji, sada je uređena Zakonom o radiodifuziji i Zakonom o telekomunikacijama Republike Srbije i kroz funkcionisanje Radiodifuzne agencije i Javnog servisa Radio-televizije Srbije.

informativne agencije, radio-amateri i mnogi drugi.

Potrebe odbrane zemlje i uključivanje ovih podсистема u jedinstven sistem u procesu planiranja i uređenja teritorije su od izuzetnog značaja.

Za efikasno funkcionisanje sistema bezbednosti neophodna je integracija veza njegovih podсистема, kao i ostalih sistema u državi.

Sistem veza „Telekom Srbija“ predstavlja jedan od najbitnijih i tehnički najopremljenijih sistema veze, koji najvećim delom koristi digitalne sisteme prenosa. Analogni sistemi prenosa u najvećoj meri se napuštaju. On omogućava mogućnost priključivanja i integracije sa sistemom veza ostalih podсистема, a posebno sistema veza Vojske.

Sistem veza Vojske je od izuzetnog značaja za uspešno funkcionisanje i upotrebu najsnažnijeg i najznačajnijeg podсистема sistema bezbednosti. Namenjen je da zadovolji potrebe komandovanja snagama i sredstvima Vojske. Sastoji se od sledećih elemenata: stanice veze, centrara veze i čvorišta veze, povezanih spojnim putevima, koji sa dokumentima veze i kriptozastite predstavljaju tehničko-tehnološku i organizacijsku celinu.

Sistem veza Vojske ispunjava tehničke i druge uslove sistema veze u društvu, što omogućava integrisanje, oslanjanje i dopunjavanje sa sistemima veze MUP-a, „Telekoma Srbija“ i sistemima veza ostalih imalaca.

Veze u Vojski Srbije realizuju organi i jedinice veze vlastitim snagama i sredstvima, uz delimično korišćenje snaga i sredstava ostalih imalaca sistema veza.

Bitne karakteristike sistema veza Vojske: sistem veza Vojske usklađen je sa organizacijom komandovanja u Vojski; pravovremeno je planiran, organizovan i uspostavljen u skladu sa planom upotrebe jedinica Vojske; sistem veza Vojske sposoban je za prilagođavanje novonastalim situacijama; ekonomičan je i delimično usklađen sa potrebama, prilagodljiv je za korišćenje u različitim uslovima izvršavanja namenskih zadataka jedinica Vojske; pouzdan u odnosu na dejstva protivnika; neprekidan je, zadovoljavajućeg kapaciteta; delimično je zaštićen. Međutim, činjenica je da je sistem veza zastareo, te kao takav nije dovoljno otporan na elektronska dejstva protivnika, ne omogućava u potpunosti tajnost, kao ni potpunu kriptozastitu informacija na svim nivoima.

Sistem veza MUP-a organizovan je na hijerarhijskom principu, a realizovane su sve osnovne vrste veza, radio-veze, radio-relejne i žične veze.

Radio-veze VF opsega organizuju se u dva nivoa. Najvećim delom zastupljena je radio-veza, a delimično i radio-relejna.

Žične veze u sistemu veza MUP-a predstavljaju osnov komunikacija. Oslanjaju se na Telekom. Uz to, u funkciji je i sopstveni sistem. Zastupljenost modernih tehnologija je sve izraženija i zastupljenija.

Mobilna telefonija Srbije (MTS), kao poseban ogranak „Telekoma Srbija“, takođe je u ekspanziji, posebno u domenu novih i savremenih servisa. U Srbiji postoje tri operatera mobilne telefonije (Telekom, Telenor, VIP). Teritorija Srbije je skoro u celini pokrivena signalom mobilne telefonije, što predstavlja pogodnu osnovu za eventualno korišćenje ovih kapaciteta veza pri nemogućnosti organizacije drugih vrsta veza.

GSM mreža pruža mogućnost korišćenja Interneta posredstvom mobilnog aparata. To je realizovano pomoću protokola WAP ili GPRS, kao i 3G sistem koji omogućava korisniku da istovremeno i priča i gleda sagovornika.

Takođe, „Telekom Srbija“ organizuje veze na koje su povezani imalci sistema veza iz Plana odbrane Srbije kao Sistem specijalnih veza (SSV).

5.3. Sistem specijalnih veza

Sistem specijalnih veza (SSV) predstavlja poseban oblik organizovanja veza koji obezbeđuje u telekomunikacionoj mreži na čitavoj teritoriji Srbije kvalitetne, pouzdane i otporne veze rukovođenja i subordinacije za određene prioritetne korisnike. Prioritet upotrebe SSV imaju: predsednik Republike Srbije, Vojska Srbije, organi Republike, organizacije u oblasti informativno-propagandne delatnosti (Javni servis radija i televizije), organizacije koje obavljaju javnu službu ili delatnosti i preduzeća i druga pravna lica koja proizvode predmete, odnosno vrše usluge od posebnog značaja za odbranu zemlje.

Sistem specijalnih veza je telekomunikacioni sistem koji se sastoji od autonomnih centara specijalnih veza, nezavisne prenosne mreže koja ih međusobno povezuje i koja postojeće TK centre, opremu prioritetnih korisnika i interfejsa povezuje sa telekomunikacionim sistemima drugih imalaca sistema veza iz Plana odbrane zemlje.³⁸⁹

Zbog specifične namene SSV, zastupljena je tajnost, kako na nivou korisnika tako i na nivou prenosa.

Tajnost se ostvaruje zaštitom prenosa informacija (govora i podataka), kao i drugim merama koje se primenjuju.

- Tranking sistemi

Tranking sistemi su namenjeni za profesionalnu upotrebu specijalnih grupa korisnika. Korisnici imaju nadzor i stalnu kontrolu rada sistema u svakom trenutku i u svakom delu. Nudi pouzdanije komunikacije u svim uslovima (posebno u kriznim situacijama, uključujući i izvođenje protivterorističke operacije), znatno brže uspostavljanje veze i veliki broj servisa i usluga.

Može da radi sa većim brojem radio-kanala i u više frekvencijskih opsega nego GSM mobilna telefonija. U poređenju sa GSM, tranking je skuplji sistem (posebno su skuplji radio-terminali), ali on najčešće pokriva i teritorije koje GSM ne pokriva (lokacije trafostanica, termo i hidrocentrala, dalekovoda, površinskih kopova, gradilišta novih puteva i tunela, bušotina, gasovoda, naftovoda, vojnih poligona i drugih objekata), što mu svakako omogućava prioritet u korišćenju prilikom izvođenja protivterorističke operacije. Korisnički terminali (mobilni radio-uređaji) su kod tranking sistema znatno robusniji i otporniji za terenski rad u svim borbenim i vremenskim uslovima.

Tranking sistem funkcioniše uz moćan dispečerski sistem i posebno organizovane komunikacije sa javnim mrežama i savremenim komercijalnim telekomunikacionim digitalnim servisima. Projektuju se za definisan broj korisnika, i kao takvi poseduju znatne rezerve kapaciteta za komutaciju, prenos i upravljanje. Pružaju mnogo bolje mogućnosti za prenos podataka, što sve ukupno daje garancije da je sistem pouzdan i da u njemu ne može doći do preopterećenja.

Zbog brojnih prednosti, tranking sistemi digitalnih mobilnih radio-veza sve više potiskuju analogne tranking sisteme.

³⁸⁹ Najvažniji prioritetni korisnici kojima SSV obezbeđuje interfejs su predsednik Republike, ostali organi Republike Srbije, Vojska Srbije, MO, MUP, EPS, ŽTP, NIS, RTS, JAT, Srbija-šume, Srbija-vode i druga za sistem odbrane važna pravna lica.

Kod organizacije veza pri uvezivanju podsistema sistema bezbednosti, neki od problema i nedostataka su: još nije na potrebnom nivou integracija sa sistemom veza „Telekoma“ i ostalih imalaca, naročito kod digitalnih veza; tehničko-tehnološka zastarelост uređaja veze; znatan deo informacija nije zaštićen, poseban problem je zaštita govora; težište u organizaciji veze je na radio-vezi VVF i UVF, radio-relejnoj vezi malog kapaciteta (RRU-1) i žičnoj vezi sa privremenim kablovima, te nedovoljnom korišćenju kapaciteta ostalih imalaca veze; sistem veze oslanja se na stacionarni sistem veze Vojske Srbije koji nije potpuno autonoman, jer se u velikoj meri oslanja na kapacitete sistema veze drugih imalaca (pre svega „Telekoma“); nemogućnost automatizacije za potrebe pojedinih sistema i sastava.

U narednom periodu, od posebnog značaja za efikasno funkcionisanje podsistema sistema bezbednosti jeste razvoj komandno-informacionih sistema, čije su opšte funkcije sledeće: objedinjavanje podataka multisenzorskih sistema, omogućavanje komunikacije efikasnim sistemom veza, simulacija, planiranje, procena sposobnosti za upotrebu snaga, raspolaganje informacijama u realnom vremenu, upravljanje komandovanje sistemom bezbednosti ili pojedinim podsistemi ma i iz vešta vanje.

Komandno-informacioni sistem treba da omogući u realnom vremenu efikasno rukovanje informacijama. Prvi korak je analiza informacije u realnom vremenu, da li je informacija kritična, izuzetna ili rutinska. Sledi odlučivanje šta treba raditi sa informacijom kako je pravilno prikazati i dostaviti. Računar je efikasno sredstvo za efikasno prikazivanje toka informacije. Sledeći korak je dostavljanje informacija. Komandno-informacioni sistem treba prvenstveno da dostavlja kritične informacije. Od izuzetnog je značaja da te informacije budu u funkciji realnog odlučivanja. Realno odlučivanje omogućava efikasno delovanje celog sistema ili podsistema sistema bezbednosti. Stoga je komandno-informacioni sistem jedan od glavnih preduslova za racionalno i efikasno angažovanje elemenata sistema države, kako u preventivnom tako i u represivnom angažovanju podsistema sistema bezbednosti.

XIX PRIMENA MODALNOG EKSPERIMENTA U KONCIPIRANJU POTENCIJALNOG SISTEMA BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

1. STRUKTURNI ČINIOCI MODALNOG EKSPERIMENTA

Proučavanjem postojećeg sistema bezbednosti Republike Srbije i njegovih osnovnih podсистема, teorijski će biti razrađen model potencijalnog sistema bezbednosti Republike Srbije, uz korišćenje modalnog eksperimenta kao osnovnog metoda istraživanja. Delovi sistema i podсистема će se sagledavati kao potencijalne varijable u modalnom eksperimentu i oni će varirati kroz proces simulacije. Izvedeni model biće prezentiran na bazi postojećih naučno-teorijskih i drugih saznanja, te spada u elastične i otvorene modele, pa se može korigovati, dorađivati i razvijati. Stoga je određen kao početni, osnovni model. Za izradu simulacije na računaru korišćen je programski jezik Java (JAVA), koji, zbog svojih naprednih koncepata i alata predstavlja danas jedan od najnaprednijih programskih jezika. Kao matematička podrška tom modelu je fazi logika, kao zasebna matematička oblast. Ona se sve više razvija i primenjuje i iznalazi nove načine primene.

Novi model se takođe sagledava i iz strategijsko-doktrinarne, pravno-normativne i organizacijsko-funkcionalne sfere. Ovaj pristup je neophodan radi definisanja vizija, misija i zadataka (cilja) sistema bezbednosti, te zakonskog (propisi) i organizacijsko-funkcionalnog okruženja.

Oblast politike treba da definiše strategiju nacionalne bezbednosti, strategiju odbrane (za vojsku strategijski pregled odbrane, belu knjigu odbrane, a za ostale podсистeme sistema bezbednosti slična politička dokumenta, strategiju borbe protiv terorizma, strategiju borbe protiv organizovanog kriminala, nepogoda, industrijskih nesreća, epidemija). Iz tih dokumenata proizlaze dokumenti za podсистeme sistema bezbednosti. Iz ovih strategijskih dokumenata proističu dokumenti za vojsku (nacionalna vojna strategija, vojne doktrine, pravila i uputstva), a za ostale podсистeme sistema dokumenti u skladu sa njihovim funkcijama i nadležnostima u sistemu bezbednosti Republike Srbije.

Posebno značajan dokument za izradu modela je Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije. Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije je najznačajniji akt koji predstavlja programski osnov za zaštitu nacionalnih interesa Republike Srbije. Zasniva se na načelima (sveobuhvatnosti, saradnje, relativne autonomnosti), njome se utvrđuje opšti okvir za zaštitu nacionalnih interesa u svim oblastima društvenog života. Takođe, definišu se osnovna strateška opredeljenja u oblasti bezbednosti.

U Strategiji nacionalne bezbednosti definiše se bezbednosno okruženje (globalno, regionalno, te bezbednost u Republici Srbiji). Zatim se procenjuju bezbednosne pretnje (tokovi mogućeg, verovatnog i stvarnog ugrožavanja). Na osnovu toga se kroz strategiju nacionalne bezbednosti izražava politika nacionalne bezbednosti s ciljem zaštite nacionalnih interesa i savladavanja postojećih i budućih bezbednosnih pretnji. Ona se realizuje kroz spoljnu i ekonomsku politiku, politiku odbrane, politiku unutrašnje bezbednosti, socijalnu politiku i politiku u drugim oblastima društvenog života.

Osnovna opredeljenja spoljne politike znatno utiču na strukturiranje sistema bezbednosti u celini. Postoji najmanje pet pristupa izgradnji spoljne politike, koji utiču na strukturiranje

sistema bezbednosti:

1. članstvo u Partnerstvu za mir,
2. vojna neutralnost,
3. uključivanje u NATO,
4. jačanje saradnje sa Rusijom,
5. ostali.

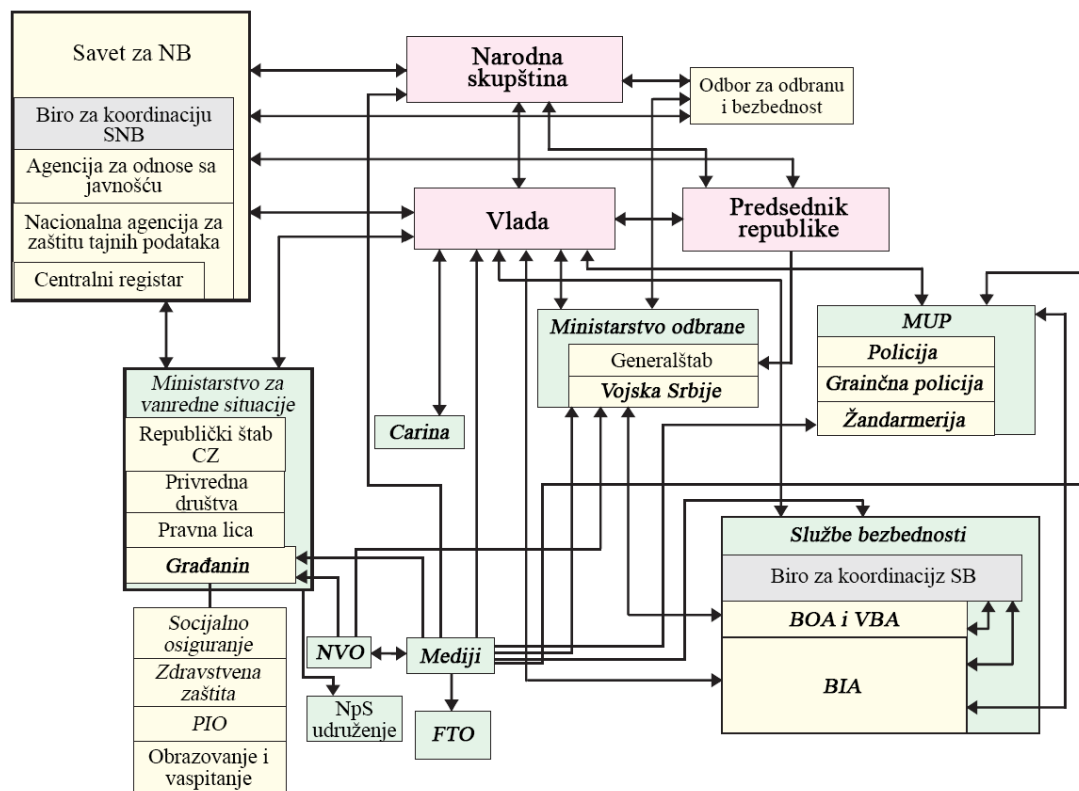
Ova opredeljenja, koja definišu nosioci zakonodavne i izvršne vlasti, umnogome određuju vođenje spoljne politike. Važno je napomenuti i opredeljenje za članstvo u EU, razvijanje saradnje sa susednim državama, kao i jačanje regionalne saradnje. Efikasnom ekonomskom politikom gradi se politički i ekonomski stabilna država, a time se smanjuje stopa siromaštva i nezaposlenosti. Ulaganje u infrastrukturu i intenzivan razvoj naučnoistraživačkih potencijala i obrazovanja imaju izuzetan uticaj na sistem bezbednosti. Politikom odbrane izgrađuju se sposobnosti za odbranu i zaštitu državnih interesa. Njome se može doprineti izgradnji efikasnog i racionalnog sistema odbrane koji bi doprineo očuvanju mira i unapređivanju partnerskih odnosa, sa odgovarajućim podsistemima sistema susednih i drugih država.

Politikom unutrašnje bezbednosti doprinosi se zaštiti ustavnog poretka, demokratskog sistema, zaštiti ljudskih sloboda i prava, sprečavanju i suzbijanju terorizma, organizovanog kriminala, korupcije, pranja novca, trgovine ljudima, proliferacije konvencionalnog naoružanja i naoružanja za masovno uništavanje, visokotehnološkog kriminala, obaveštajnih subverzivnih delatnosti. Njenom efikasnom pri menom do pri nosi se iz gradnji moder nog si ste ma zašti te i spa sa vanja.

Socijalna politika je od izuzetnog značaja. Precizno i adekvatno definisanje elemenata socijalne zaštite (socijalnog osiguranja, penzijsko-invalidskog osiguranja, zdravstvenog osiguranja, obrazovanja i vaspitanja), kao i poboljšavanje stope zaposlenosti doprinose povoljnom odnosu građana i njihovom učešću, angažovanjem u podsistemima sistema bezbednosti.

Obrazovanje i vaspitanje, unapređivanje naučnoistraživačkog rada, unapređivanje zaštite životne sredine, unapređivanje tradicija, nacionalnih i kulturnih vrednosti su od izuzetnog značaja za ukupnu izgradnju unapređivanja sistema bezbednosti.

Strukturu sistema nacionalne bezbednosti u modelu čini upravljački i izvršni deo. Upravljački deo su Narodna skupština Republike Srbije, predsednik Republike Srbije i Vlada Republike Srbije. Izvršni deo čine Ministarstvo spoljnih poslova, Ministarstvo finansija, Ministarstvo odbrane, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo pravde i ostala ministarstva (šema 14).

Šema 14. Struktura sistema bezbednosti države

Upravni organi ostvaruju najpovoljnije stanje bezbednosti kroz institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Funkcije upravljanja sistemom su: planiranje, organizovanje, naređivanje, koordinacija i kontrola i realizuju se u skladu sa Ustavom Republike Srbije, zakonom i drugim propisima.³⁹⁰

Narodna skupština Republike Srbije ostvaruje upravljački uticaj na sve delove sistema bezbednosti ustavotvornom i zakonodavnom delatnošću. Ona odlučuje o ratu i miru, kontroliše rad Vlade Republike Srbije i drugih organa koji su joj odgovorni u skladu sa Ustavom i zakonima Republike Srbije.

Predsednik Republike Srbije rukovodi Vojskom Srbije u svojstvu vrhovnog komandanta, u skladu sa Ustavom i zakonima Republike Srbije.

Vlada Republike Srbije upravlja ministarstvima i institucijama u domenu nacionalne bezbednosti. Ona predlaže i realizuje politiku nacionalne bezbednosti, usmerava i kontroliše funkcionisanje sistema, obezbeđuje materijalna sredstva, upravlja delatnošću državnih organa, organizacija, ustanova, fizičkih i pravnih lica u oblasti ostvarivanja nacionalne bezbednosti i obezbeđuje realizaciju međunarodnih ugovora i sporazuma u oblasti nacionalne bezbednosti.

³⁹⁰ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Beograd, 2009, str. 18.

U modelu je predviđeno da Ministar spoljnih poslova, odbrane, unutrašnjih poslova, finansija, direktor BIA, VBA, VOA i ministar za vanredne situacije³⁹¹ podnose izveštaje o stanju bezbednosti iz svog delokruga Narodnoj skupštini i Vladi Republike Srbije. Ostala ministarstva, po zahtevu Vlade i Narodne skupštine, ili po ukazanoj potrebi, podnose izveštaje iz njihove nadležnosti o pitanjima iz oblasti bezbednosti.

U modelu su subjekti bezbednosti: Vojska, policija, službe bezbednosti, privatne agencije za obezbeđenje (FTO), Službe civilne sigurnosti (socijalna i zdravstvena zaštita, PIO, carina, vaspitanje i obrazovanje).

Za ostvarivanje civilne kontrole nad sistemom bezbednosti postoji Odbor za odbranu i bezbednost u Narodnoj skupštini Republike Srbije. Narodna skupština može da formira anketni odbor o pojedinim pojavama i događajima.

Radi usmeravanja aktivnosti, koordinacije rada o svim pitanjima bezbednosti u Republici Srbiji, formiran je Savet za nacionalnu bezbednost, u čiji sastav ulaze predsednik Republike, predsednik Vlade, ministar odbrane, ministar unutrašnjih poslova, ministar pravde, načelnik Generalštaba VS i direktori službi bezbednosti (BIA, VOA i VBA).³⁹² U sastavu Saveta za nacionalnu bezbednost postoji i Biro za koordinaciju Saveta za nacionalnu bezbednost. Takođe, u njegovom sastavu predviđeno je formiranje Kancelarije Saveta za nacionalnu bezbednost i zaštitu tajnih podataka Nacionalne agencija za zaštitu tajnih podataka i Centralnog registra, kao neophodnih uslova za saradnju sa zemljama članicama Partnerstva za mir. Formiranjem ove kancelarije i usvajanjem Zakona o tajnosti podataka iz 2009. godine („Službeni glasnik RS“, br. 104/2009), stekla bi se mogućnost zaštite, čuvanja i sporazumne razmene poverljivih bezbednosnih informacija. Pored toga, u modelu je predviđeno da u sastavu Biroa za koordinaciju Saveta za nacionalnu bezbednost bude Agencija za odnose sa javnošću, čija bi osnovna funkcija bila unutrašnji i eksterni odnos sa javnošću celog sistema bezbednosti.

Model predviđa postojanje tri službe bezbednosti: BIA, VOA i VBA. Kako je BIA vezana za Vladu Republike Srbije, vojnoobaveštajna i vojnobezbednosna agencija nalaze se u sastavu Ministarstva odbrane Republike Srbije. Za koordinaciju rada ovih službi formira se Biro za koordinaciju.

U modelu je predviđeno Ministarstvo za vanredne situacije u sastavu Vlade Srbije (u Republici Srbiji trenutno postoji Sektor za vanredne situacije u sastavu MUP RS), sa zadatkom jedinstvenog planiranja i angažovanja u vanrednim situacijama zaštiti i spasavanju na nacionalnom, pokrajinskom nivou i u lokalnoj samoupravi, uz predviđeno osnivanje dobrovoljnih radnih jedinica u slučaju nesreća, kao i funkcionisanja sistema u vanrednim situacijama (donet je Zakon o vanrednim situacijama, „Službeni glasnik RS“, br. 111/2009).

Bezbednost i sigurnost³⁹³ građanina, njegova prava i obaveze, mediji, nevladine organizacije i naučna i stručna udruženja utiču na stvaranje svesti o sistemu bezbednosti i

³⁹¹ Ministarstvo za vanredne situacije je novo ministarstvo koje se predlaže u konceptualnom delu sistema bezbednosti.

³⁹² U skladu sa članom 9. Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti R. Srbije (Službeni glasnik RS, br. 116/2007).

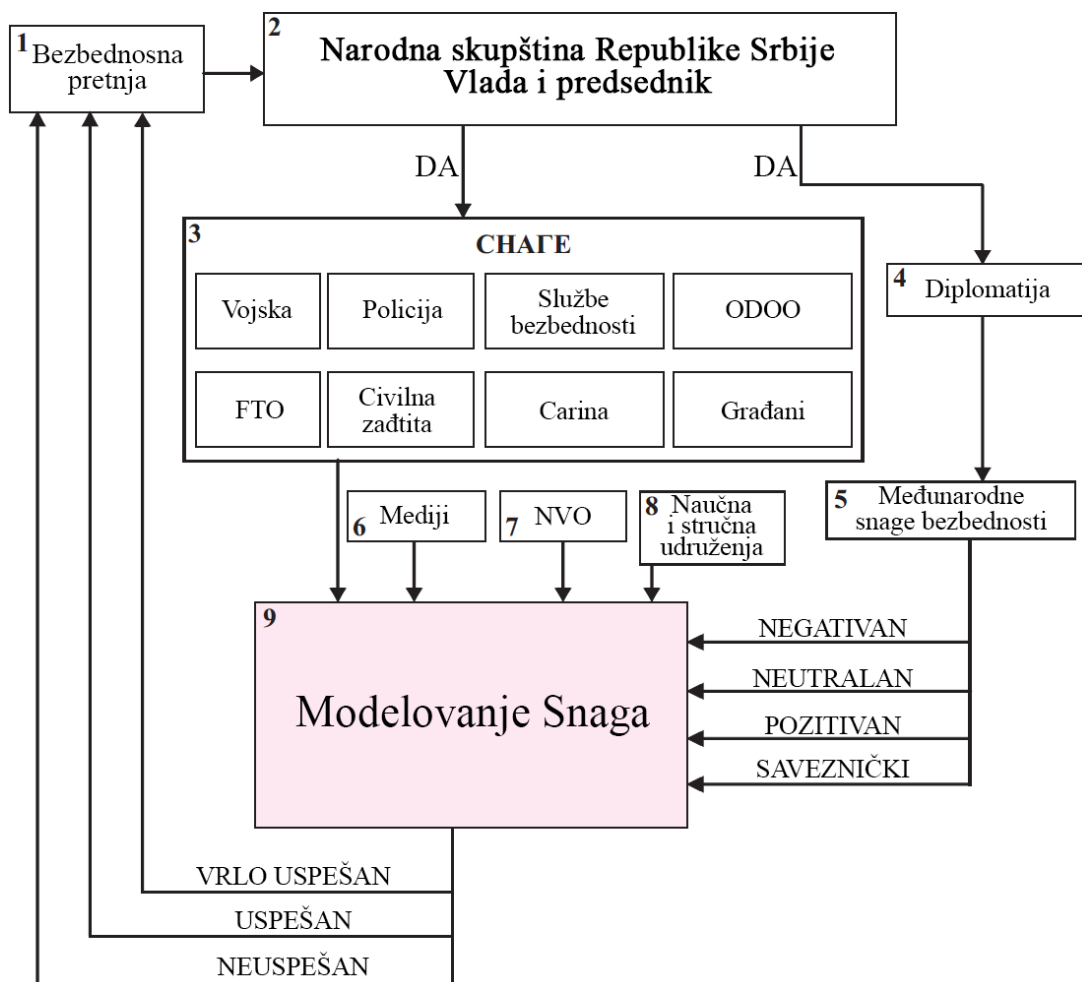
³⁹³ Pravna enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1979, str. 1289: Ekonomska, socijalna i lična sigurnost obezbeđuju se stvaranjem i razvijanjem odgovarajućih odnosa, uslova, garancija – ekonomskih, socijalno-političkih, pravno-političkih i dr.

ukupnu efikasnost.

Ovako postavljen model sistema bezbednosti je dinamički model, kom pa ti bi lan sa savremenim rešenjima i na šim iskustvom i praksom, i pruža mogućnost za izradu i proveru teorijskog modela sistema bezbednosti, simulaciju rizika, angažovanja podsistema sistema bezbednosti, njihove efikasnosti i preduzimanja drugih akcija u strukturiranju sistema bezbednosti, a s ciljem preventivnog, efikasnog delovanja za uspešno otklanjanje mogućih pretnji bezbednosti.

2. EKSPERIMENTALNE VARIJABLE MODALNOG EKSPERIMENTA

Ekspperimentalne varijable u ovom modalnom eksperimentu prikazane su algoritmom (šema 15.). Predstavljene su po blokovima. Svaki blok datog dijagrama prikazuje promenljive koje teorijski opisuju razmatrani sistem bezbednosti.

(Legenda: **ODOO** – žandarmerija, granična policija; **FTO** – privatne agencije za obezbeđenje; **NVO** – nevladine organizacije)

Šema 15. Algoritam eksperimentalnih varijabli modalnog eksperimenta

Za izradu simulacionog modela urađen je algoritam u čijem se sastavu nalaze:

- bezbednosna pretnja (oblik ugrožavanja),
- upravni organi (Narodna skupština Republike Srbije, Vlada, predsednik),
- snage sistema bezbednosti (vojska, policija, službe bezbednosti, ODOO, civilna zaštita, FTO, carinska služba, građani),
- diplomatske aktivnosti,
- međunarodne snage bezbednosti,
- mediji,
- nevladine organizacije.
- naučna i stručna udruženja.

U algoritmu je prikazano da su zbog postojanja bezbednosne pretnje³⁹⁴ po državu Republiku Srbiju (blok 1) nadležni državni organi (Narodna skupština, Vlada, predsednik) (blok 2) doneli odluku da angažuju odgovarajuće snage sistema bezbednosti Republike Srbije (blok 3), s ciljem efikasnog otklanjanja bezbednosne pretnje. Paralelno s tim, odlučili su da pojačaju diplomatske aktivnosti (blok 4) s ciljem pozitivnog odnosa međunarodne zajednice i međunarodnih snaga bezbednosti. Međunarodne snage bezbednosti (blok 5) mogu imati negativan, neutralan, pozitivan i saveznički odnos prilikom angažovanja snaga bezbednosti Republike Srbije, što bitno utiče na strukturiranje modela snaga bezbednosti. Mediji (blok 6) i NVO (blok 7), naučna i stručna udruženja (blok 8) takođe imaju uticaj na mode lovanje pod si ste ma si ste ma bez bednosti. Modelovane snage (blok 9) reaguju na bezbednosnu pretnju s ciljem njenog otklanjanja. Ta reakcija može da bude neuspešna, delimično uspešna, uspešna, vrlo uspešna, što za političko rukovodstvo predstavlja osnovu za donošenje narednih političkih odluka.

Dakle, formiranje algoritma je iznalaženje pouzdanog metoda za adekvatno i efikasno strukturiranje snaga sistema bezbednosti u odnosu na različite bezbednosne pretnje.

Algoritam je urađen po blokovima koji obuhvataju navedene strukture, od bloka 1 do bloka 9. Svaki blok sadrži neophodne promenljive za simulaciju datog scenarija. Struktura blokova predstavlja moguće relacije između promenljivih.

- Blok 1: bezbednosne pretnje (oblici ugrožavanja)³⁹⁵ bezbednosti Republike

³⁹⁴ Danilović N., Milosavljević S., Osnove bezbednosne analitike, Službeni glasnik, 2008.: „Rezultati bezbednosne analitike služe nadležnim državnim organima da se lakše opredele u odgovoru na dva osnovna pitanja: a) od koga i od čega treba štiti državu i društvo i b) na koji način treba usmeriti subjekte sistema bezbednosti da bi se ostvario osnovni cilj postojanja društva. Odgovor na ova pitanja predstavlja osnovu za sva druga delovanja u oblasti bezbednosti. ...U značajnoj meri olakšavaju spoznavanje raznih oblika i izvora društvenih sukoba, destruktivnih delovanja, kao i drugih društvenih, prirodnih i tehničkih pojava, procesa i događaja koji u različitim varijantama i oblicima ugrožavaju bezbednost i sigurnost pojedinca, društvenih grupa i zajednica.“

³⁹⁵ Stajić Ljubomir, Osnovi bezbednosti, Draganić, Beograd, 2006, str. 21-23: „Za razliku od bezbednosti, ugrožavanje je raznovrsno i raznorodno, kako po vremenu i prostoru, tako i po intenzitetu, oblicima i nosiocima... Bezbednost i ugrožavanje (nebezbednost) su obrnuto srazmerni. Znači, kad jača bezbednost slabi nebezbednost i obrnuto, pri čemu idealna ili maksimalna stanja bezbednosti i nebezbednosti praktično ne postoje“. Ako je tačna

Srbije

- Blok 2: Narodna skupština, Vlada, predsjednik
- Blok 3: snage sistema bezbednosti (vojska, policija, službe bezbednosti, ODOO, civilna zaštita, FTO, carinska služba, građani)
- Blok 4: diplomatija
- Blok 5: međunarodne snage bezbednosti
- Blok 6: mediji
- Blok 7: nevladine organizacije
- Blok 8: naučna i stručna udruženja
- Blok 9: modelovanje snaga, reakcija snaga na bezbednosnu pretnju (blok 1), te nova politička odluka (blok 2)³⁹⁶

Za donosiocce političkih odluka od izuzetne važnosti je da se na osnovu procenjenih bezbednosnih pretnji adekvatno modeluje efikasan i efektivan sistem bezbednosti, radi preduzimanja mera o određenim radnjama i intenzitetima primenom odgovarajućih naučnih metoda i tehnika. S ciljem stvaranja pretpostavke za to, jedna od mogućnosti, koju smo i koristili, jeste fazi logika, kao matematička disciplina koja je u funkciji izrade inteligentnih ekspertnih sistema.

2.1. Osnovi logike

Prilikom istraživanja pojava iz domena sistema bezbednosti neophodno je osvrnuti se na tradicionalnu logiku, i odnos ove logike prema fazi logici.

postavka da je bezbednost odnos između aktivnosti na ugrožavanju i njima suprotstavljenim aktivnostima i delanju, onda je moguće identifikovati efekat njihove borbe kao stepen: a) ugroženosti, b) bezbednosti i v) sigurnosti. Evidentno je da se bitni činioci ugrožavanja, bezbednosti i sigurnosti mogu kvantifikovati utvrđivanjem egzaktних i parametarskih jedinica, te da su te pojave merljive ako im se utvrde kvalitativne odredbe.

Savić i Stajić smatraju da je ugrožavanje „svaka vrsta društvene, prirodne i tehničke opasnosti kojom se ugrožavaju integritet, sloboda, imovina ili zdravlje ljudi, kao i teritorijalni integritet i suverenitet i ustavni poredak i pravo države, naroda, nacija ili društvenih grupa i pojedinaca“.

Prema ovim autorima, postoje tri glavna izvora ugrožavanja: a) prirodni, u koje se ubrajaju: klima, teritorija i geografski položaj; b) društveni izvori, u koje ubrajaju: „demografski razvoj, međunarodne odnose, politiku, kulturu i religiju,...“ i v) tehničko-tehnološki izvori ugrožavanja „postojanje i razvijenost tehničko-tehnoloških postrojenja nosilaca ugrožavanja ljudi, njihovog zdravlja, kao i životne sredine.“

³⁹⁶ Usvajanjem Zakona o komunalnoj policiji (Sl. glasnik RS, br. 51/2009 od 14.07.2009. godine) članom 1. definisano je da se ona obrazuje na teritoriji grada i grada Beograda i da se obrazuje za određene komunalno-policijske i druge poslove čijim obavljanjem se obezbeđuje izvršenje nadležnosti grada u oblastima, odnosno pitanjima komunalne delatnosti, zaštite životne sredine, ljudi i dobara i obezbeđuje zaštita i održava red u korišćenju zemljišta, prostora, lokalnih puteva, ulica i drugih javnih objekata, kao i obezbeđuje nesmetano obavljanje zakonom određenih poslova iz nadležnosti grada. Neki od problema koje rešava komunalna policija definisana zakonom su: učešće u protivpožarnoj zaštiti, zaštita životne sredine, kulturnih dobara, lokalnih puteva i ulica i drugih javnih objekata od značaja za grad, preterana buka u gusto naseljenim kvartovima, prekoračenje radnog vremena u ugostiteljskim objektima, preprodaja na ulicama i lokalnim putevima, nadzor u javnom gradskom i prigradskom saobraćaju. Komunalna policija raspolaže sledećim ovlašćenjima: izricanje upozorenja, davanje usmenih naređenja, provera identiteta, privođenje, privremeno oduzimanje predmeta, video-nadzor, upotreba sredstava prinude (fizičke snage, službene palice i sredstva za vezivanje). U gradovima i gradu Beogradu uspostavljena je komunalna policija. Jasno se nameće zaključak da je u strukturiranju ovog podsistema potrebno uvezati ga kako na lokalnom nivou tako i sa drugim podsistemima sistema bezbednosti države, a s ciljem preventivnog i efikasnog strukturiranja sistema bezbednosti države.

Tradicionalna logika predstavlja naučnu disciplinu filozofije koja se bavi istraživanjem načina valjanog mišljenja. Njeni začeci, koji se mogu naći još u antičkom dobu u radovima filozofa Aristotela, proističu iz potrebe korišćenja principa matematike za iznalaženje odgovarajućih načina egzaktnog preciznog mišljenja. Njenu osnovu utvrdio je Lajbnic, ujedno pronalazač infinitezimalnog računa. Naime, on je prvi došao na ideju da je radi jednostavnijeg i egzaktnijeg mišljenja potrebno stvoriti jedinstveni logički jezik, sastavljen od niza različitih logičkih simbola, pomoću kojih će se moći izraziti svi naučni pojmovi, kao i relacije između njih. Simbolička logika, koja predstavlja matematizaciju elementarne logike, sadrži sledeće suštinske karakteristike:

- umesto fonograma, upotrebljavaju se ideogrami, to jest simboli, koji predstavljaju sredstvo izražavanja logičkih pojmova, koji se koriste u logičkom jeziku umesto realnih, sadržajnih pojmova, određene saznejne vrednosti, kao i umesto relacija između tih pojmova;
- simbolička logika je aksiomska logika, pomoću koje se iz manje stavova i aksioma, određenim pravilima, izvode drugi izvodljivi stavovi;
- za simboličku logiku presudan značaja ima upotreba varijabli i konstanti, koje omogućavaju izvođenje pravila logičkog mišljenja.

U simboličkoj logici, varijable su simboli, koje zamenjuju stavove, kao iskaze određene saznejne vrednosti, dok su konstante simboli koji označavaju relacije između varijabli.³⁹⁷ Ovi simboli ujedno i predstavljaju osnovne elemente logičkog računa stavova, logičkih funkcija i formula, kojima se služi logički račun, a čija se suština primene sastoji u određenju najsloženijeg oblika logičkog ljudskog mišljenja zaključivanja pomoću derivacije logičkih funkcija.

Osnova tradicionalne logike zaniva se na prostoju dvovalentnosti saznejne vrednosti stavova i sudova. U suštini dvovalentne logike, stav ili sud može biti ili istinit ili neistinit, uz odsustvo trećeg modaliteta postojanja saznejne vrednosti stavova ili sudova. Istinitost ili neistinitost stava, uz odsustvo trećeg modaliteta, predstavlja u suštini tautologiju dvovalentne logike. Može se istaći da je ova logika, koja priznaje saznejnu vrednost 0 ili 1, primenljiva na individualne, kvantitativne stavove.

Kada su u pitanju propozicionalne i predikatske metalogičke varijable, koje logički predstalljaju stavove ili sudove složenih sadržajnih, uglavnom kvalitativnih osobina, dvovalentna logika ne može dati logički zaključak koji u sebi sadrži apsolutnu saznejnu vrednost. Naime, propozicionalne i metalogičke varijable u svojoj biti ne mogu imati samo dva modaliteta saznejne vrednosti (0 ili 1) već i niz drugih modaliteta koji se nalaze između ovih dveju isključivih saznejnih vrednosti.

Derivacija stavova ili sudova, predstavljenih pomoću ovih varijabli, zahtevala je primenu drugačijeg logičkog računa, što je predstavljalo osnov za nastanak i razvoj multivalentne logike. Kao prva u nizu nastaje i razvija se trovalentna logika, čiji je stvaralac Poljak Jan

³⁹⁷ Konstante mogu biti individualne (pomoću njih se označavaju individualni i vrsni pojmovi), propozicionalne metalogičke varijable (pomoću njih se označavaju složeni oblici opštih stavova ili proporcija) i predikatske metalogičke varijable (pomoću njih se označavaju složeni oblici predikatskih stavova i formula). Logičke funkcije, izvedene prema osnovnim logičkim konstantama, su: negacija, konjunkcija, alternacija, disjunkcija, inkompatibilnost, implikacija i ekvivalencija.

Lukašijević, 1920. godine. Prema ovoj vrsti logike, svaki sud ili stav može biti trovalentan (tačan, netačan i verovatan), što zavisi od toga šta se tim stavom odnosno sudom tvrdi. Ova logika je poslužila kao osnov za razvoj drugih multivalentnih logika, ali i mišljenja da se pomoću logičkog računa ne mogu dostići zaključci egzaktnih saznanja vrednosti. Naime, postoje i mišljenja da valentnost stava, odnosno suda, negira mogućnost saznanja istine uvođenjem verovatnoće u proces naučne spoznaje pojava, procesa i događaja. Prema ovom mišljenju, treća saznanja vrednost stava ili suda (verovatnost) može poprimiti bilo koju analognu vrednost između 0 i 1 i koju je nemoguće egzaktno utvrditi (sam Lukašijević je već 1922. izgradio osnove logike sa beskonačnim brojem valenci).

Prevazilaženje ovog problema u procesu spoznaje objektivne stvarnosti ponudile su ostale vrste diskretne polivalentne logike (takozvane kvantitativne logike verovatnoće), koje se zasnivaju na skaliranju modaliteta (oblika saznanja vrednosti) stavova ili sudova, iskazanih pomoću proporcionalnih, a naročito predikatskih varijabli.³⁹⁸

U osnovi četvorovalentne logike postoje četiri osnovne vrednosti saznanja stavova. Jedan broj zagovornika smatra da su to: izvesno, sporno, verovatno i apsurdno, dok neki zagovornici ove vrste logike smatraju da su modaliteti postojanja stavova, odnosno sudova: nužno, tačno, izvesno i rešivo. Opšte usvojeno mišljenje jeste da kod četvorovalentne logike ne postoji saznanje nje stavova ili sudova koje može biti: moguće, verovatno, izvesno ili nužno.

Prema osmovalentnoj logici, postoji osam modaliteta diskretnog postojanja vrednosti sudova ili stavova. Ovi modaliteti su gnoseološki skalirani na sledeći način: moguća istinitost, verovatna istinitost, izvesna istinitost, nužna istinitost, moguća pogrešnost, verovatna pogrešnost, izvesna pogrešnost i nužna pogrešnost.

Logika devetovalentne verovatnoće³⁹⁹ prepoznaje devet oblika istinitosti svakog suda ili stava. Ova logika koja prepoznaje devet modaliteta spoznaje vrednosti saznanja gnoseološki ih skalira na sledeći način: moguće realno, faktički realno, slučajno realno, nužno realno posebno, nužno realno uopšte, logički moguće logičko, logički nužno logičko, logički moguće realno i logički nužno realno.

Eksponencijalni razvoj informacionih tehnologija i računarske tehnike omogućio je nastanak novih vrsta logika čiji je račun u potpunosti podržan pomoću sada već standardizovanih softverskih aplikacija. Takav je slučaj i sa fazi logikom, kao vrstom logike koja omogućava jednostavno i brzo logičko računanje velikog broja diskretnih vrednosti verovatnoća istinitosti stavova ili sudova, koje se kreću u dijapazonu između 0 i 1. Ova logika pomoću formiranja ekspertnog sistema uz primenu JAVA informatičkog programa pogodna je za derivaciju stavova, koji se odnose na pojave društvenog, kvalitativnog karaktera.

Imajući u vidu da su pojave, procesi i događaji koji predstavljaju konkretne forme postojanja objektivne stvarnosti u sistemu bezbednosti kvalitativni i da su društvenog karaktera, kao i da se u biti izražavaju pomoću predikatskih stavova, čija saznanja vrednost, zavisno od različitih vrednosti determinantnih uslova, može višestruko varirati u granicama između 0 i 1, jasno je da je njihova realna spoznaja moguća primenom fazi logike.

Računarska tehnika je, pogotovo zbog matematizacije, zahtevala izvesna tehnička

³⁹⁸ Valentnost predstavlja osnovne vrednosti saznanja, dok je modalitet osnovni oblik istinitosti ili lažnosti saznanja.

³⁹⁹ Videti opširnije Bogdan Šešić, Osnovi logike, str. 294–304. i 365–405.

prilagođavanja izvesnih logičkih formi. Ona nije ni napuštena (logika), a fazi logika je korišćena u te svrhe i u tim oblastima u kojima nije bilo moguće tačno numeričko određenje.

2.2. Fazi logika

Fazi logika je grana veštačke inteligencije koja koristi algoritme rezonovanja da bi podržavala (emulirala) ljudsko mišljenje i donošenje odluka. Ti algoritmi rezonovanja koriste se u aplikacijama gde se radni podaci ne mogu predstaviti u binarnoj formi. Na primer, izrazi „odziv na mobilizaciju građanaje visok“ ili „vežba je pokazala da je jedinica osposobljena“ nisu diskretni izrazi. Oni ne obezbeđuju konkretne podatke o odzivu na mobilizacije ili o osposobljenosti jedinice (na primer, odziv na mobilizaciju je 76% od pozvanih ili osposobljenost jedinice je 4,51). Fazi logika interpretira nejasne izraze, kao što su ovi, dajući im logički smisao. U slučaju visokog odziva na mobilizaciju, korišćenje fazi logike daje nam mogućnost da implementiramo sve nivoe odziva na mobilizaciju i da odredimo njenu zavisnost od procentualno datog stepena odziva, tj. da ustanovimo da „visok“ označava nešto između 75% i 90% odziva na mobilizaciju. U pravoj binarnoj logici, odziv na mobilizaciju može dobiti dve diskretne vrednosti (na primer, logička jedinica svi su se odazvali na mobilizaciju, logička nula niko se nije odazvao na mobilizaciju), ne ostavljajući nam moguću vrednost da predstavimo visok odziv na mobilizaciju.

Fazi logika postoji još od antičkih vremena, od kada je Aristotel otkrio zakon isključive sredine. U tom zakonu, Aristotel je uvideo da je srednja vrednost izgubljena u okviru umetnosti logičkog rezonovanja naime, izrazi mogu biti ili istiniti (engl. Igie) ili neistiniti (engl. Šbe), nikako nešto između. Fazi logika narušava zakon isključive sredine na taj način što dozvoljava činocima da pripadaju u isto vreme većem broju skupova (više od jednog). Činjenica je da je dva veka ranije Buda uvideo da je svet prožet kontradiktornostima, odnosno da stvari mogu biti u izvesnom stepenu istinite ali i, u isto vreme, one mogu biti u izvesnom stepenu neistinite.

Poreklo fazi logike datira još od prve polovine dvadesetog veka kada je Bertrand Rasel (Bertrand Russell) razotkrio jedan paradoks antičke Grčke izražen sledećim iskazom:

„Jedan Krićanin tvrdi da svi Krićani lažu. Dakle, da li on laže? Ako on laže, tada on govori istinu i ne laže. Ako on ne laže, tada on govori istinu i, dakle, on laže“.

U svakom slučaju kontradikcija postoji ili svi Krićani lažu ili niko od Krićana ne laže, zato što su oba izraza istovremeno i tačna i netačna. Rasel je primetio da je taj isti paradoks primenjen u teoriji skupova koja se zasniva na diskretnoj logici. Izrazi moraju da budu ili totalno tačni ili totalno netačni, uvodeći kontradikcije u oblasti.

Fazi logika savladava taj problem klasične logike na taj način da dozvoljava da izrazi budu interpretirani istovremeno i kao tačni i kao netačni. Prema tome, primenjujući fazi logiku na problem grčkog paradoksa, zaključujemo da izrazi mogu istovremeno da budu i tačni i netačni: Krićani u 50% slučajeva govore istinu i u 50% slučajeva govore neistinu. Ova interpretacija je veoma slična ideji čaše sa vodom koja će biti poluprazna ili polupuna. U fazi logici čaša je istovremeno i 50% puna i 50% prazna. Čak i kada nivo vode opada, čaša i dalje sadrži procentualne iznose oba uslova.

Na osnovu saznanja o mogućnostima zaključivanja pomoću polivalentne logike, 1937. godine u članku „Filozofija nauke“ (енгл. Philosophy of Science), Maks Blek (Max Black), kvantni filozof, primenio je tu polivalentnu logiku da bi prikazao (ili podesio) i iscrtao prvi skup fazi krivih, nazivajući ih nejasnim skupovima. Dvadeset osam godina kasnije, dr Lotfi

Zadeh, sa Ketedre elektrotehnike na Univerzitetu Berkli u Kaliforniji, objavio je članak pod naslovom „Fazi skupovi“ koji predstavlja prekretnicu u daljem razvoju i daje ime oblasti fazi logike. U tom članku Zadeh je primenio Lukasičevu logiku na sve objekte u skupu i radio je sa kompletnom algebrom za fazi skupove. Rezultat ovog značajnog rada jeste to da se danas dr Lotfi Zadeh smatra ocem, odnosno tvorcem savremene fazi logike.

Godine 1975, Ibrahim Mamdani i S. Asilian sa Kvin Meri koledža Univerziteta u Londonu objavili su rad pod naslovom „Eksperiment u lingvističkoj sintezi sa Fazi logičkim kontrolerima“. Ovaj članak pokazuje izvodljivost realizacije upravljanja koje se zasniva na fazi logici na primeru upravljanja parnom mašinom. Od tada se izraz fazi logika koristi da označi matematičko i računarsko rezonovanje koje koristi fazi skupove.

2.3. Pojam i osobine fazi logike

Pre objašnjenja mehanizma rada sistema zasnovanih na fazi logici važno je odgovoriti na pitanje šta je u stvari fazi logika.

U jednom kontekstu, fazi logika je naučna metoda rešavanja problema u sistemima za upravljanje i podesna je da bude implementirana u različitim sistemima počev od prostih, malih, ugrađenih mikrokontrolera do upravljačkih sistema i sistema za akviziciju podataka zasnovanim na velikim, umreženim, višekanalnim personalnim računarima ili radnim stanicama. Ona se može implementirati hardverski ili softverski ili kao kombinacija hardverske i softverske realizacije. Fazi logika obezbeđuje jednostavan način dolaženja do određenih zaključaka polazeći od nejasnih, dvosmislenih, nepreciznih ili nekompletnih ulaznih informacija. Ovaj pristup rešavanja problema imitira način na koji ljudi donose odluke, s tim što se u ovom slučaju odluke donose znatno brže.

U drugom shvatanju, mada veoma sličnom, fazi logika je nadskup konvencionalne logike s tim što može biti proširena da koristi poj move parcijalne istine, odnosno istinitosne vrednosti između dve vrednosti, i to: „potpuno istinito“ i „potpuno neistinito“. Kao što i njeno ime sugerise, ona je temeljan logički režim rezonovanja kod kojeg se podaci predstavljaju opsegom vrednosti, a ne jednom tačnom vrednošću. Značaj fazi logike proizlazi i iz činjenice da su mnogi režimi ljudskog rezonovanja po prirodi kvalitativnog karaktera (kvalitativno je ograničeno dvema kvantitativnim vrednostima, na primer: on je odličan čak odličan je ograničen vrednostima između 4,5 i 5), a ne u potpunosti kvantitativno egzaktni. Esencijalne karakteristike fazi logike koje je uočio i formulisao njen tvorac dr Lotfi Zadeh su sledeće:

- u fazi logici, egzaktno rezonovanje smatra se ograničenim slučajem kvalitativnog, to jest neegzaktnog rezonovanja,
- u fazi logici sve je izraženo stepenima pripadnosti,
- bilo koji logički sistem može biti fazifikovan,
- u fazi logici, znanje je interpretirano kao kolekcija prilagodljivih fazi ograničenja u okviru fazi varijabli,
- zaključivanje se posmatra procesom poređenja ulaznih i referentnih vrednosti iz baze znanja radi dobijanja odgovarajućeg izlaza.

Upravo treći iskaz daje mogućnost da se bivalentna (Voo leap) logika definiše kao podskup fazi logike.

2.4. Oblasti primene fazi logike

Fazi logika nudi nekoliko jedinstvenih osobina koje je čine naročito dobrim izborom za rešavanje različitih problema.

1. Ona ne zahteva precizne ulazne podatke i može biti programirana da rešava problem i u nedostatku ulaznih podataka, odnosno kada ulazni podaci nisu potpuno jasni.
2. Kako sistemi zasnovani na fazi logici obrađuju pravila koja su definisali kompetentni stručnjaci za sistem bezbednosti, ona mogu da se modifikuju i unapređuju i na taj način da menjaju performanse sistema. Dodavanje novih funkcionalnosti sistemu je lako i jednostavno.
3. Fazi logika nije ograničena na tačno određeni broj ulaznih veličina i jednu ili dve izlazne veličine. Takođe, nije potrebno meriti ili izračunavati brzinu promene parametara u njihovom definisanom redosledu da bi bilo uopšte moguće implementirati ih.
4. Budući da se radi sa operacijama zasnovanim na pravilima, može biti procesiran bilo koji razuman broj ulaznih vrednosti (1-8 ili više), dok na izlazu može biti generisan veći broj izlaznih vrednosti (1-4 ili više). Definisanjem većeg broja ulaznih i izlaznih promenljivih baza pravila postaje veoma kompleksna, dok su veze između pravila sve složenije. Prednost fazi logike ogleda se u tome što omogućava da se, u tim situacijama, ceo sistem dekomponuje na više manjih, međusobno povezanih mikrosistema od kojih svaki ima ograničenu odgovornost.
5. Korišćenjem fazi logike možemo upravljati nelinearnim sistemima i rešavati nelinearne probleme koje je teško ili praktično nemoguće matematički modelovati.

Oblasti u kojima se fazi logika može veoma uspešno primenjivati su često sasvim konkretne. Prva ozbiljnija i veća komercijalna primena fazi logike bila je u oblasti upravljanja sušionicom za cement, u operaciji koja zahteva da jedan poslužilac nadgleda četiri interna stanja sušione, upravlja skupom od četiri operacije i dinamički kontroliše 40 ili 50 pravila u njihovoj međusobnoj uslovljenosti i povezanosti, a sve s ciljem da što efikasnije upravlja visokokompleksnim skupom hemijskih operacija.

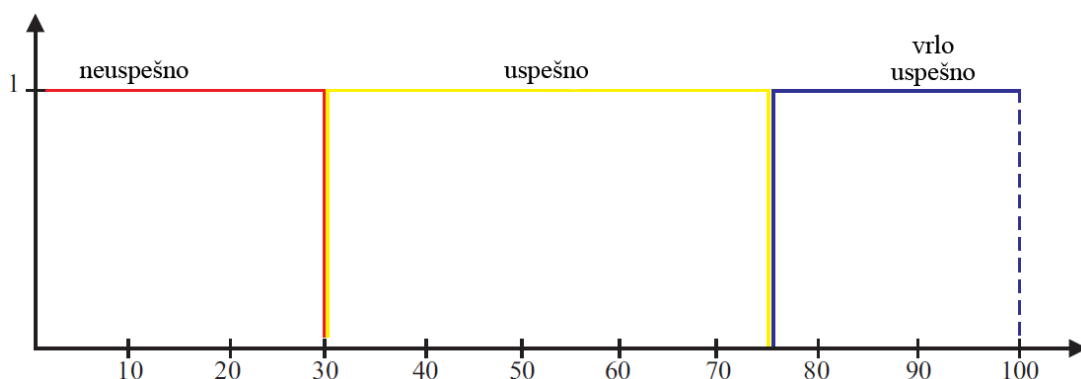
Pomoću fazi logike rešen je i transport borbenih sredstava koalicionih snaga u Irak, a ova metoda primenjuje se i prilikom rešavanja igrajućih situacija u simulaciji oružanih sukoba.

Ekspertni sistemi su aplikacije koje na jasan način prihvataju sve prednosti koje sobom nosi teorija fazi skupova, pošto su njihove oblasti primene veoma često inhe rentne fazi logici. Pri meri primene ekspertnih sistema zasnovanih na neegzaktnom rezonovanju i primeni fazi logike sreću se u sistemima za podršku odlučivanju, finansijskim planiranjem, u različitim timskim nastojanjima kovanja različitih oboljenja, ali i u Vojsci. Na primer, prilikom rešavanja igrajućih situacija u simulaciji oružanih sukoba, svaki element borbenog rasporeda jedne jedinice može se posmatrati kao ekspertni sistem, čiji se doprinos u igrajućim situacijama za ceo sistem (borbeni raspored jedinice) određuje kvalitetom kompetentnosti određene njegove baze.

Druga oblast primene teorije fazi skupova, koja je veoma slična ekspertnim sistemima, jesu sistemi za pretraživanje informacija (engl. data mining).

2.5. Teorija fazi skupova

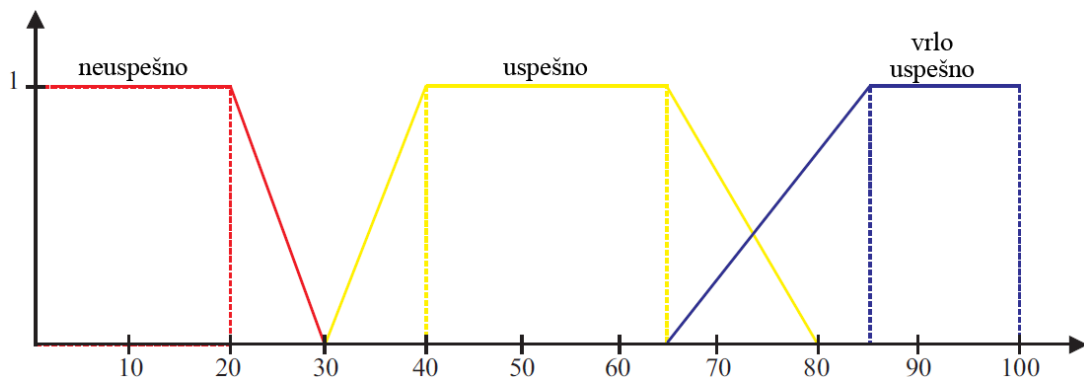
Teoriju fazi skupova formulisao je 1965. godine profesor Lotfi Zadeh. Ono što je Zadeh predložio jeste veoma složena paradigma promena koja je naišla na odobravanje i prihvatanje na Dalekom Istoku i njena uspešna primena osigurala joj je dalju uspešnu primenu u svetu. Paradigma se sastoji od skupa pravila i regulativnih mera koji definišu granice i kažu šta je potrebno da se uradi da bi se postigao uspeh u rešavanju problema sa datim ograničenjima. Na primer, usled civilizacijskog razvoja, primena tenkova i vazduhoplova umesto konjice je paradigma promena isto kao što je i razvoj teorije fazi skupova nasuprot teoriji bivalentnih skupova. Bivalentna teorija skupova može biti ponekad ograničena, i to u slučajevima kada se želi da se jedan društveni problem, problem iz svakodnevnog života, opiše matematički. Na primer, na grafikonu 6 prikazan je bivalentni skup koji karakteriše mogući odgovor snaga bezbednosti.

Grafikon 6. Predstavljanje mogućeg odgovora primenom metode bivalentnih skupova

Osnovna osobina, koja je ujedno i nedostatak teorije bivalentnih skupova, može se uočiti sa dijagrama. Ova osobina ogleda se u međusobnoj isključivosti odnosno nemoguće je da jedan element pripada većem broju skupova istovremeno (mišljenja koja iskazuju da li je 25 procenata „neuspešno“ ili „uspešno“ mogu široko da variraju, zavisno od gledišta cilja, namere, društvenih okolnosti i sistema vrednosti, pa je otuda ekspertska znanje koje je potrebno implementirati u sistem u matematičkoj suprotnosti sa realnim svetom). Jasno je da ne možemo precizno definisati povezanost veličina „neuspešno“ ili „uspešno“ izražavajući ih u procentima. U realnom svetu postoji skoro neprimetan prelaz između njih.

Taj fenomen, ali i mnogi drugi mogu se efikasnije opisati primenom teorije fazi skupova. Na grafikonu 7 prikazano je kako fazi skupovi mogu, izražavajući isti obim i sadržaj informacija, da opišu date prirodne prelaze.

Grafikon 7. Predstavljanje mogućeg odgovora primenom teorije fazi skupova

Da bi upošte bilo moguće nastaviti sa upoznavanjem osnovnih koncepata fazi logike, najpre treba objasniti osnovne pojmove u teoriji fazi skupova:

- univerzalni skup (engl. Universe of Discourse - UOD) predstavlja opseg svih mogućih vrednosti bilo koje ulazne promenljive u fazi sistem;
- fazi skup (engl. Fuzzy Set) skup koji dozvoljava svojim elementima da im se pripadnost skupu izražava određenim stepenom pripadnosti (engl. Membership degree) koji se kreće u intervalu $[0, 1]$. Fazi skup se matematički definiše sledećom relacijom:

$$\tilde{A} = \{(x, \mu_{\tilde{A}}(x)) | x \in X\}$$

pri čemu valuacioni skup predstavlja skup svih racionalnih brojeva u intervalu $[0, 1]$. $\mu_{\tilde{A}} = \mu_{\tilde{A}}(x)$ naziva se funkcija pripadnosti ili stepen istinitosti iskaza $x \in \tilde{A}$. Ukoliko je vrednost $\mu_{\tilde{A}} = \mu_{\tilde{A}}(x)$ bliža jedinici, elemenat x više pripada skupu $\tilde{A}$. $\tilde{A}$ je podskup skupa X , koji predstavlja univerzalni skup i koji nema oštre granice;

- funkcija pripadnosti (engl. Membership function) određuje stepen pripadnosti nekog elementa x fazi skupu $\tilde{A}$, gde je x element univerzalnog skupa X neke lingvističke promenljive;
- lingvistička promenljiva predstavlja takvu promenljivu čije vrednosti nisu brojevi, već reči ili rečenice u nekom od prirodnih ili veštačkih jezika. Osnovni razlog što se razmatra korišćenje reči ili rečenica umesto brojeva u tome je što su lingvistički opisi manje određeni od numeričkih, ali istovremeno i sadržajniji. Ovakav pristup je značajan za modelovanje kompleksnih procesa, gde se problem kompleksnosti rešava primenom koncepta kvalitativnog zaključivanja. Lingvistička promenljiva može se definisati kao uređena petorka $(L, T(L), x, G, Z)$, gde su: L - ime lingvističke promenljive, $T(L)$ skup termina lingvističke promenljive, odnosno skup lingvističkih vrednosti pridruženih promenljivoj L , od kojih je svaka vrednost fazi promenljiva definisana unutar oblasti univerzalnog skupa, x oblast definisanja promenljive, G sintaksno pravilo (obično ima formu gramatike za generisanje imena vrednosti lingvističke promenljive), Z semantičko pravilo koje svakoj

vrednosti lingvističke promenljive dodeljuje njegovo značenje, koje je fazi skup u oblasti univerzalnog skupa;

- podrška (engl. Support) predstavlja standardni skup svih tačaka univerzalnog skupa X sa takvom osobinom da im je funkcija pripadnosti univerzalnog skupu X različita od nula;
- tačka preseka (engl. Crossover point) tačka unutar fazi skupa kojoj odgovara stepen pripadnosti sa vrednošću 0,5;
- fazi singleton (engl. Fuzzy Singleton) fazi skup kojem odgovara jedinstvena tačka iz opsega univerzalnog skupa čija je vrednost stepena pripadnosti tom skupu jednaka jedan.

2.6. Osnovne operacije fazi skupova

Osnovne operacije fazi skupova su: unija, presek, komplement.

o Unija

Funkcija pripadnosti unije dva fazi skupa A i B , sa funkcijama pripadnosti $\mu_A(x)$ i $\mu_B(x)$ respektivno, definisana je kao maksimum vrednosti između dve nezavisne funkcije pripadnosti, odnosno stepen pripadnosti elementa x skupu koji se dobija kao unija dva fazi skupa u svakom trenutku je jednak većem stepenu pripadnosti elementa datog nekom od fazi skupova. Matematički definisana unija dva fazi skupa može se prikazati izrazom:

$$\mu_{A \cup B}(x) = \max(\mu_A(x), \mu_B(x)) = \mu_A(x) \cup \mu_B(x), \forall x \in X$$

o Presek

Funkcija pripadnosti preseka dva fazi skupa A i B , čije su funkcije pripadnosti $\mu_A(x)$ i $\mu_B(x)$ respektivno, definisana je kao minimum vrednosti između dve nezavisne funkcije pripadnosti, odnosno stepen pripadnosti elementa x skupu koji se dobija kao presek dva fazi skupa, u svakom trenutku je jednak manjem stepenu pripadnosti elementa datog nekom od fazi skupova. Matematički definisan presek dva fazi skupa može se prikazati izrazom:

$$\mu_{A \cap B}(x) = \min(\mu_A(x), \mu_B(x)) = \mu_A(x) \cap \mu_B(x), \forall x \in X$$

Operacija preseka u teoriji fazi skupova ekvivalentna je $A \wedge$ operaciji u Bulovoj algebri.

o Komplement

Funkcija pripadnosti komplementa fazi skupa A , sa funkcijom pripadnosti $\mu_A(x)$ (*), definisana je kao negacija vrednosti specificirane funkcije pripadnosti, odnosno stepen pripadnosti elementa x skupu koji se dobija kao komplement fazi skupa A , u svakom trenutku jednak je inverznoj vrednosti stepena pripadnosti elementa datog fazi skupu A . Matematički definisan komplement fazi skupa može se prikazati izrazom:

$$\mu_{\bar{A}}(x) = 1 - \mu_A(x), \forall x \in X$$

Operacija komplementa u teoriji fazi skupova ekvivalentna je $N0^{\wedge}$ operaciji u Bulovoj algebri.

o Opšta pravila teorije fazi skupova

Sledeća pravila, koja će biti navedena bez objašnjenja, opšta su pravila teorije klasičnih skupova ali imaju značajnu primenu i u teoriji fazi skupova. Potrebno je napomenuti da ona primenjena u teoriji fazi skupova imaju identično značenje koje imaju u teoriji klasičnih skupova. To su:

- demorganovi zakoni

$$\overline{A \cap B} = \overline{A} \cup \overline{B}$$

$$\overline{A \cup B} = \overline{A} \cap \overline{B}$$

- asocijativnost

$$(A \cup B) \cup C = A \cup (B \cup C)$$

$$(A \cap B) \cap C = A \cap (B \cap C)$$

- komunikativnost

$$A \cup B = B \cup A, A \cap B = A \cap B$$

- distributivnost

$$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C)$$

$$A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$$

2.7. Fazi pravila, fazi ekspertni sistem i mehanizmi zaključivanja

Naučno je potvrđeno da ljudska bića procese donošenja odluke zasnivaju na pravilima i da se ponašaju po određenim modelima. Mada ljudi nisu ni svesni toga, sve odluke koje donose slične su računarskim IF-THEN izrazima. Datu tvrdnju možemo potkrepiti sledećim primerom: ako raketni sistem za protivvazduhoplovna dejstva ima veće vrednosti kvantitativnih pokazatelja prostornih, vremenskih i vatrenih mogućnosti od vazduhoplova, onda je očigledno da će u međusobnom sukobu raketni sistem uništiti vazduhoplov (videti primer mikromodela). Pravila povezuju ideje i uspostavljaju relacije između različitih događaja.

Fazi ekspertni sistemi uvek teže da u potpunosti oponašaju čoveka. Mađutim, odluka i način donošenja odluke zamenjeni su fazi skupovima i pravilima (koja su takođe predstavljena fazi skupovima).

- Fazi pravila

Pravilo predstavlja deo instrukcije ili komande koji se primenjuje u izvesnoj situaciji. Uopšteno, bilo koja informacija o kojoj možete da razmišljate kao o logičkim izrazima, može biti predstavljena pravilima.

Uopšte sva pravila u okviru ekspertnih sistema, a time i fazi pravila, veoma su slična 1/-Gcép izrazima iz tradicionalnih programskih jezika. Možemo bilo koje pravilo da predstavimo u sle de čem obli ku:

$$\text{If } x \text{ is low AND } y \text{ is high and ... THEN } z = \text{medium,}$$

gde su x i y ulazne promenljive (imena rezervisana za podatke poznatih vrednosti), dok z

predstavlja izlaznu promenljivu (ime promenljive čija će vrednost biti izračunata). Low predstavlja funkciju pripadnosti (fazi izraz) definisanu za promenljivu x, dok su high i medium funkcije pripadnosti definisane za promenljive y i z respektivno. Deo pravila između „IF“ i „TNEN“ naziva se premisa pravila ili antecedent. On predstavlja izraz fazi logike koji nam opisuje koliki je stepen primenljivosti pravila. Deo pravila koji sledi nakon „TNEN“ predstavlja zaključak pravila ili konsekvent. Ovaj deo pravila određuje vrednost funkcije pripadnosti izlazne promenljive, bilo da se radi o jednoj ili o više njih. Mnoga razvojna okruženja za rad sa ekspertnim sistemima dozvoljavaju više od jednog zaključka po pravilu. Tipičan fazi ekspertni sistem ima više od jednog pravila.

- Fazi ekspertni sistem

Fazi ekspertni sistem je ekspertni sistem koji koristi fazi logiku umesto standardne Bulove logike. Drugim rečima, to je ekspertni sistem zasnovan na neegzaktom rezonovanju primenom fazi logike i predstavlja kolekciju funkcija pripadnosti i pravila koja se koriste da bi se rezonovalo na osnovu ulaznih podataka. Kolekcija pravila je sastavni deo ekspertnog sistema koji učestvuje u uzimanju i obradi ulaznih podataka i izračunavanju izlazne vrednosti. Izračunata izlazna vrednost zavisi od toga koje od pravila je izvršeno (engl. fire). Kod standardnih ekspertnih sistema, pravilo će biti izvršeno ako je istinitosna vrednost premise „tačno“, tj. ako je premisa istinita. Istinitost uslova koji je sastavni deo premise proverava se na osnovu ulaznih podataka i vrednosti do kojih se došlo u toku odlučivanja. Kod fazi ekspertnih sistema pravilo će biti izvršeno ako je premisa predstavljena stepenom pripadnosti koji je različit od nule. Dakle, vidimo da u fazi ekspertnim sistemima može biti izvršen veći broj pravila istovremeno.

Proces zaključivanja se vodi sledećom činjenicom. Bolje je proizvesti veći broj odgovora, dok svi odgovori, odnosno izlazne vrednosti, zavise od veličine stepena pripadnosti u premisama svakog pojedinačnog pravila. Pored toga, više od jednog pravila može biti izvršeno za iste ulazne vrednosti, tako da se izlazna vrednost dobija kao kombinacija rezultata većeg broja pravila.

Za razliku od konvencionalnih ekspertnih sistema, koji uglavnom imaju simboličke mašine rezonovanja, fazi ekspertni sistemi se oslanjaju na numeričko procesiranje. To je ujedno i prednost i nedostatak ove vrste ekspertnih sistema. Naime, prednost se ogleda u samom numeričkom procesiranju koje nam daje tačnije i pouzdanije rezultate, dok se nedostatak ogleda u tome što je proces zaključivanja obiman i vremenski zahtevan posao.

o Baza pravila

Kako fazi ekspertni sistem svoje operacije realizuje korišćenjem pravila, postavlja se logično pitanje na koji način se taj skup pravila održava konzistentnim. Dakle, javlja se potreba da se skup pravila organizuje i čuva na određeni način. To je rešeno tako da se za svaki ekspertni sistem, zasebno, organizuje „baza pravila“ koja sadrži skup svih pravila koja su poznata u sistemu. Ovakva organizacija pravila takođe je poznata i pod imenom „baza znanja“.

Baze pravila, zavisno od sistema u kojima se koriste, mogu biti organizovane na različite načine. Pravila jednostavno mogu biti zapisana u formatu običnog teksta. U toj situaciji, sama pravila se pre korišćenja, u okviru procesa zaključivanja, transformišu u oblik koji je

najefikasniji za korišćenje unutar tog procesa. Neki fazi ekspertni sistemi dozvoljavaju (ili zahtevaju) da baza pravila bude organizovana kao eksterna relacionalna baza podataka, dok neki drugi zahtevaju da to bude interna realizacija u obliku integrisane baze pravila. Skladištenje baze pravila u okviru relacionalne baze podataka nosi sve prednosti relacionalnih baza podataka. Naime, takav način organizacije daje nam mogućnost selektovanja i filtriranja po datumima, vremenu i drugim kriterijumima, ili možda ono što je najvažnije u domenu ekspertnih sistemima, po ograničenjima i dozvolama pristupanja koje imaju pojedini korisnici.

o Mehanizam zaključivanja

Nakon objašnjenja osnovnih pojmova funkcija pripadnosti, pravila i same baze pravila (ili baza znanja), potrebno je pojasniti i na koji način se primenjuje to specifično znanje na ulazne vrednosti da bi se izračunale vrednosti izlaznih promenljivih. Taj proces je poznat pod nazivom zaključivanje. U fazi ekspertnim sistemima, proces zaključivanja je kombinacija četiri potprocesa: fazifikacija, zaključivanje, kompozicija i defazifikacija. Treba napomenuti da je potproces defazifikacije opcioni proces, tj. da nije potrebno u svakom slučaju sprovoditi ga.

o Fazifikacija

Kada sistem dobije ulazne podatke, da bi mogao da ih koristi potrebno je da ih transformiše u formu fazi vrednosti. Taj proces naziva se fazifikacija. U okviru procesa fazifikacije, funkcije pripadnosti definisane za ulazne promenljive primenjuju se na njenu stvarnu vrednost, da bi odredile stepen pripadnosti za premisu svakog od pravila iz baze. Drugim rečima, proces fazifikacije predstavlja proces interpretacije ulaznih podataka od strane sistema.

o Zaključivanje

U okviru potprocesa zaključivanja, izračunava se stepen pripadnosti za premise svakog pravila i primenjuje se u delu zaključka svakog od pravila. Ti rezultati će, u obliku jednog fazi podskupa, biti dodeljeni svakoj izlaznoj promenljivoj za svako od pravila. Ovaj proces poznat je i kao procena pravila. U teorijskim razmatranjima koja razdvajaju proces zaključivanja od procesa kompozicije (kombinovanja pravila) poznate su dve metode ili pravila zaključivanja: MIN i PRODUCT. Kod MIN metode zaključivanja, izlazna funkcija pripadnosti sastavljena je od izračunatih stepena pripadnosti premisa onih pravila koje se najviše podudaraju. To odgovara tradicionalnoj interpretaciji fazi logičke AND operacije. Kod PRODUCT metode zaključivanja, izlazna funkcija pripadnosti se skalira na osnovu izračunatih stepena pripadnosti datih pravila.

Napomena: korišćena je donekle nestandardna terminologija. U mnogim tekstovima pojam „proces zaključivanja“ koristi se da označi jedinstvo procesa zaključivanja i kompozicije (kombinovanja pravila). Ovde se ta dva procesa razdvajaju i posmatraju kao dva nezavisna potprocesa u okviru celokupnog procesa zaključivanja u fazi ekspertnim sistemima. Ovo je urađeno stoga što je jednostavnije objasniti ta dva potprocesa ukoliko se objašnjavaju odvojeno.

o Kompozicija

U potprocesu kompozicije, svi fazi podskupovi koji su dodeljeni svakoj izlaznoj promenljivoj kombinuju se zajedno da bi formirali jedinstveni fazi podskup za svaku od izlaznih promenljivih. Postoje dva različita pravila, ili postupka, kompozicije: MAX kompozicija i SUM kompozicija. Kod MAX kompozicije, kombinovani izlazni fazi podskup se konstruiše uzimanjem maksimalne vrednosti iz skupa svih fazi podskupova dodeljenih izlaznoj promenljivoj u procesu zaključivanja. Kod SUM kompozicije, kombinovani izlazni fazi podskup se konstruiše sumiranjem skupa svih fazi podskupova dodeljenih izlaznoj promenljivoj u procesu zaključivanja. Ovde treba uočiti da ovaj način može kao rezultat da da više različitih vrednosti stepena pripadnosti. Upravo iz tog razloga se ovaj metod kompozicije koristi u situacijama kada nakon ovog potprocesa sledi potproces defazifikacije.

• Defazifikacija

Ponekad je korisno samo ispitivati i tumačiti fazi podskupove koji su rezultat procesa kompozicije, ali je mnogo češće potrebno da se data fazi vrednost konvertuje u odgovarajući realan broj („krisp vrednost“). Ovaj postupak konvertovanja fazi u krisp vrednost naziva se proces defazifikacije. Postoji veliki broj metoda defazifikacije. Pre nekoliko godina, Mizumoto⁴⁰⁰ je objavio rad u kojem se kritički osvrće na trinaest različitih metoda defazifikacije. Dve najčešće korišćene tehnike defazifikacije su: metoda maksimalne vrednosti, poznata i kao MAXIMUM metoda, i metoda „težišta“. Metoda „težišta“ je još poznata i kao metoda CENTROID.

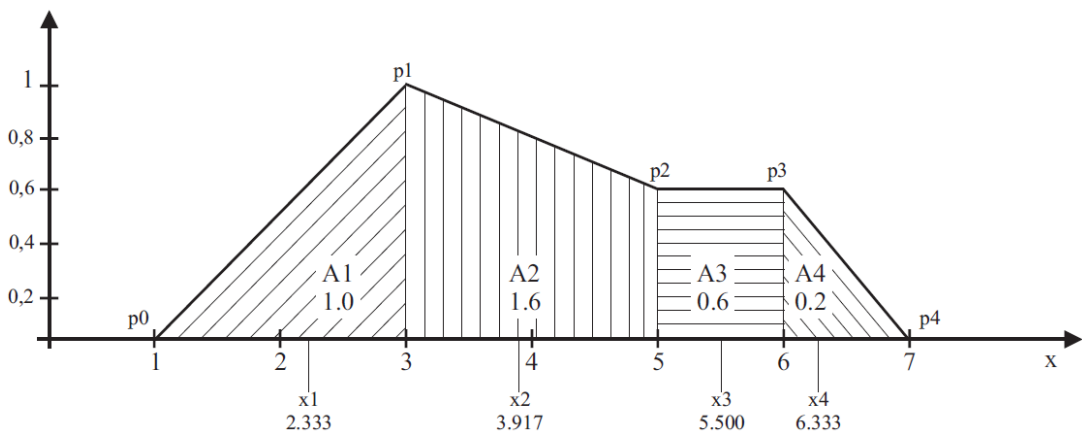
Kod MAXIMUM metode, kao realna vrednost izlazne promenljive bira se jedna od vrednosti promenljive u kojoj fazi podskup ima maksimalnu vrednost stepena pripadnosti. Postoji nekoliko varijacija MAXIMUM metode koje se razlikuju samo po tome šta one rade u slučaju kada postoji više od jedne vrednosti promenljive u kojoj stepen pripadnosti ima maksimalnu vrednost. Jedna od njih je AVERAGE-OF-MAXIMA, koja vraća srednju vrednost svih promenljivih u kojima stepen pripadnosti ima maksimalnu vrednost (grafikon 8). Na grafikonu, u konkretnom primeru, defazifikovna vrednost bi se izračunala po sledećoj formuli $(1.0 \cdot 0.9 + 4.0 \cdot 1.0) / (0.9 + 1.0) = 2.579$.

⁴⁰⁰ Masahuru Mizumoto, profesor na Katedri za informatiku i računarske nauke Univerziteta za elektrotehniku i komunikaciju u Osaki, Japan.

Grafikon 8. Prikaz AVERAGE-OF-MAXIMA metoda defazifikacije

Metoda težišta (ili CENTROID) takođe je poznata pod nazivom „moment Defuzzify“. Kod metode trenutne defazifikacije vrši se defazifikacija tako da se cela izlazna promenljiva, koja predstavlja fazi skup, transformiše u realnu vrednost. Ona u stvari vraća vrednost težišta površine koji fazi skup zaklapa sa osama. U matematičkom smislu, težište geometrijske figure je tačka čije su koordinate jednake srednjoj vrednosti koordinata svih tačaka koje čine datu geometrijsku figuru. Fazi skupovi izlaznih promenljivih dele se vertikalnim linijama, i to u svakoj karakterističnoj tački fazi skupa. Na taj način dobijaju se različiti oblici: pravougaonici, trouglovi ili trapezi (grafikon 9).

Grafikon 9. Prikaz momentDefuzzify metode defazifikacije

Površina svakog od tih oblika, bilo da je reč o pravougaoniku, kvadratu, trouglu ili trapezu, izračunava se korišćenjem odgovarajuće formule. Površina cele površi koju fazi skup izlazne promenljive zahvata sa osama, izračunava se po sledećoj formuli:

$$X' = \frac{\sum_{i=0}^n x_i \cdot A_i}{\sum_{i=0}^n A_i}$$

gde su x_i lokalno težište, A_i površina lokalnog oblika koja obuhvata segment linije (između

tačaka $P_{i-1} - P_i$) a n broj svih karakterističnih tačaka fazi skupova. U konkretnom primeru prikazanom na grafikonu 9 defazifikovana vrednost izračunava se po sledećoj formuli:

$$X' = \frac{2,333 \cdot 1,0 + 3,917 \cdot 1,6 + 5,5 \cdot 0,6 + 6,333 \cdot 0,3}{1,0 + 1,6 + 0,6 + 0,3} = 3,943$$

Na kraju treba napomenuti da je fazi logika nužno korišćena u formulisanju ovog modela, zbog toga što se ni činioci uspešnog i neuspešnog efikasnog i neefikasnog ne mogu u svim slučajevima precizno odrediti, bilo da se radi o uslovima ili o rezultatima. Na primer, nadmoćne snage neprijatelja ugrožavaju integritet i teritoriju države, a snage bezbednosti uspevaju da održe najveći i najznačajniji deo teritorije. To se može računati i kao uspeh, ali i kao neuspeh, zavisno od sistema vrednosti sa kojeg se pristupilo. Sa jedne strane, država je opstala, a sa druge, deo teritorije je privremeno izgubljen.

3. PLAN IZRADE MIKROMODELA

Imajući u vidu da sistem bezbednosti predstavlja složen organizacioni sistem u kojem se prepliću misije (uloge), nadležnosti i funkcije velikog broja državnih i društvenih institucija, kao uvod u naš glavni modalni eksperiment, radi dodatnog pojašnjenja, dat je primer moguće simulacije na jednom mikromodelu. To je posledica činjenice da se svaki globalni makromodalni eksperiment sastoji nužno iz mnoštva pojedinačnih modalnih eksperimenata, a ti mikroeksperimenti služe za definisanje činilaca makromodalnog eksperimenta i simulacije.

Za primer mikromodela konfliktne situacije uzet je odnos mogućnosti realizacije zadatka jednog raketnog sistema za protivvazduhoplovna dejstva i jednog vazduhoplova. Uopšteno uzevši, i raketni sistem i vazduhoplov predstavljaju organizacione sisteme čiji se zadaci u borbenim dejstvima dijametralno razlikuju.⁴⁰¹ U suštini, njihovo delovanje u realnoj situaciji predstavlja dijalektičko jedinstvo i borbu suprotnosti, a krajnji cilj predstavlja fizičko ništenje drugog sistema. Zato je ovaj primer pogodan za uvod u ozbiljnija naučna razmatranja o ponašanju sistema bezbednosti u zavisnosti od ste pena ugroženosti države pomoću modalnog eksperimenta.

Da bi se razmotrila mogućnost realizacije zadatka jednog odnosno drugog sistema pomoću simulacije, potrebno je formirati dva modela (model raketnog sistema i vazduhoplova). Oba modela predstavljaju apstrakciju osobina ovih sistema neophodnih za procenu uspešnosti realizacije njihovih zadataka. U suštini modeli predstavljaju odnos kvantitativnih pokazatalja borbenih mogućnosti raketnog sistema i vazduhoplova koji determinišu njihovu upotrebu u borbenim dejstvima. Borbene mogućnosti za oba sistema predstavljene su kroz sledeće sadržaje: prostorne, vremenske i vatrene mogućnosti (prostorne mogućnosti su izražene u jedinici dužine i izvedenim jedinicama metar, metar kvadratni, vremenske u jedinici vremena

⁴⁰¹ Raketni sistem i vazduhoplov imaju svoju poslugu, tako da predstavljaju simbiozu čoveka sa njegovim intelektualnim i manipulativnim sposobnostima i sredstva sa određenim tehnološkim karakteristikama. Oba sistema imaju svoju svrhu (misiju, ulogu postojanja), cilj dejstva, zadatke, organizacionu kulturu (u ovom slučaju načela upotrebe), što ih čini organizacionim delimično determinisanim sistemima, zato što realizacija njihovih zadataka zavisi i od aktivnosti drugog sistema i okruženja borbene situacije (što ih čini sličnim sistemom bezbednosti).

sekunda, a vatrene kroz verovatnoću koja se kreće u dijapazonu između 0 i 1).

Prostorne mogućnosti za raketni sistem određene su vrednostima bližih i daljih, donjih i gornjih granica osmatranja, gađanja i uništenja cilja u vazdušnom prostoru. Vremenske mogućnosti određene su: ciklusom gađanja (vremenom potrebnim za gađanje cilja u vazdušnom prostoru) i vremenom potrebnim za ponovno gađanje cilja u slučaju promašaja. Vatrene mogućnosti određene su verovatnoćom uništenja cilja u vazdušnom prostoru gađanjem jednom, sa dve ili sa tri protiv a vi onske rakete.

Prostorne mogućnosti vazduhoplova određene su: daljinom identifikacije vazduhoplova da je otkriven od strane raketnog sistema i daljinom lansiranja protivraketnog ubojnog sredstva na raketni sistem po njegovom uočavanju na pokazivačima vazduhoplova. Vremenske mogućnosti određene su: mogućnostima izvođenja manevra protiv navođenja (sposobnošću vazduhoplova da po saznanju da je otkriven od raketnog sistema napusti zonu gađanja u što kraćem vremenskom roku) i protivraketnim manevrom (sposobnošću aviona da promeni karakteristike leta tako da u slučaju lansiranja protivavionske rakete ne bude pogođen). Vatrene mogućnosti određene su verovatnoćom uništenja raketnog sistema za protivvazduhoplovna dejstva sa lansiranim protivraketnim ubojnim sredstvom.

Ovako formirani modeli raketnog sistema za protivvazduhoplovna dejstva i vazduhoplova su matematički modeli (predstavljaju njihove kvantitativne taktičko-tehničke karakteristike), koji predstavljaju osnov za formiranje jedinstvenog simulacionog modela pomoću kojeg je moguće ispitati igrajuće varijante dejstva sukobljenih strana. Međusobnim poređenjem analognih osobina oba organizaciona sistema (međusobnim poređenjem kvantitativnih pokazatelja prostornih, vremenskih i vatrene mogućnosti raketnog sistema i vazduhoplova) na simulacionom modelu moguće je utvrditi koja je verovatnoća realizacije zadatka raketnog sistema, odnosno vazduhoplova, odnosno koj i je od njih nadmoćnij i, da li su isti ili približno isti, odnosno koji je slabiji i koliko. Menjajući odgovarajuće uslove konfliktne situacije (na primer, meteo uslovi, primena raznih mera protivelektronske i protivvazduhoplovne zaštite, drugačiji taktički postupci i sl.), moguće je uticati na ishod dejstva, što znači da se na simulacionom modelu može realizovati i eksperiment. Navedeni problem moguće je u potpunosti istražiti pomoću modalnog eksperimenta primenom računarske aplikacije „matematička laboratorija“ (matlab). Povezivanjem ovih mikromodela u modele srednje veličine, odnosno različitih veličina i obuhvata, koji se mogu podvrgnuti simulaciji, dospevamo do makromodela i makrosimulacije koju prikazujemo.

Ovaj primer predstavlja uprošćeni oblik načina formiranja jednog mikromodela na kojem je moguće primeniti modalni eksperiment, i predstavlja za čitaoca uvod u ozbiljnija razmatranja istraživanja načina funkcionisanja sistema bezbednosti pomoću simulacije.

4. PRIMER MOGUĆEG ODGOVORA SISTEMA BEZBEDNOSTI NA OBLIK UGROŽAVANJA BEZBEDNOSTI PRIMENOM MODALNOG EKSPERIMENTA

U modalnom eksperimentu sistema bezbednosti jedne države modelovan je veoma kompleksan Fazi ekspertni sistem. Model pruža mogućnost da se analiziraju mogući oblici ugrožavanja bezbednosti države, modelovanje strukture podsistema sistema bezbednosti kroz ukupnu ocenu snaga u funkciji procene mogućeg odgovora.

U modelu je predviđena mogućnost razrade svakog od oblika ugrožavanja, a po snazi ugrožavanja bezbednosti analiziramo je kao nisku, srednju i visoku. Dakle, u modelu su predviđene dve varijable: oblik ugrožavanja bezbednosti (slika 3) i snaga ugrožavanja bezbednosti (slika 4), u odnosu na koje se vrši modelovanje snaga.

Mogući oblici ugrožavanja bezbednosti

- ☐ ORUŽANI SUKOB - GLOBALNI
- ☐ ORUŽANI SUKOB - REGIONALNI
- ☒ **AGRESIJA**
- ☐ ORUŽANA POBUNA
- ☐ TERORIZAM
- ☐ ORGANIZOVANI KRIMINAL
- ☐ ETNIČKE NAPETOSTI
- ☐ NACIONALNI, VERSKI EKSTREMIZAM
- ☐ ILEGALNE MIGRACIJE
- ☐ NEPOGODE, INDUSTRIJSKE NESREĆE, EPIDEMIJE

Nazad

Slika 3. Oblici ugrožavanja bezbednosti

Oblik ugrožavanja bezbednosti: **AGRESIJA** **Mogući oblici**

Snaga ugrožavanja bezbednosti:
0
100
 %

Ukupna ocena snaga: **Oцена snaga**

Mogući odgovor: **Mogući odgovor**

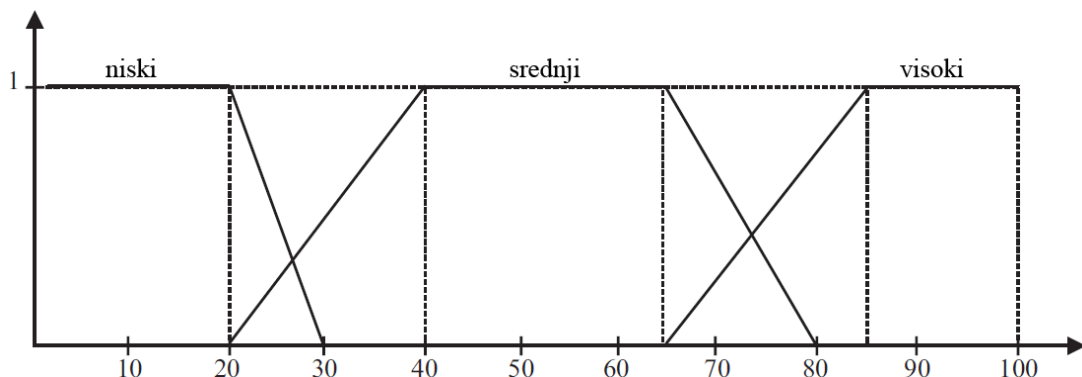
☒ Međunarodne snage bezbednosti

Međunarodne snage bezbednosti:
0
100
 %

Konačan odgovor: % **Konačan odgovor**

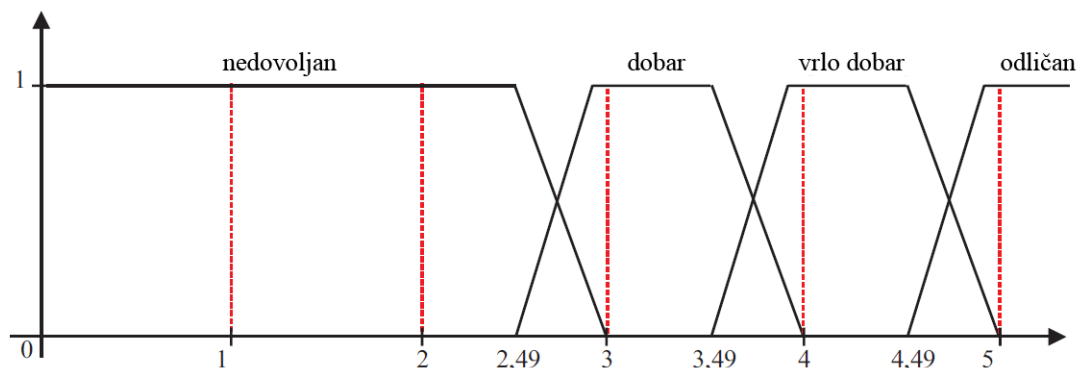
Slika 4. Simulacija modalnog eksperimenta na modelu sistema bezbednosti

Kao što je već rečeno, oblici ugrožavanja po intenzitetu mogu biti niski, srednji i visoki (grafikon 10).

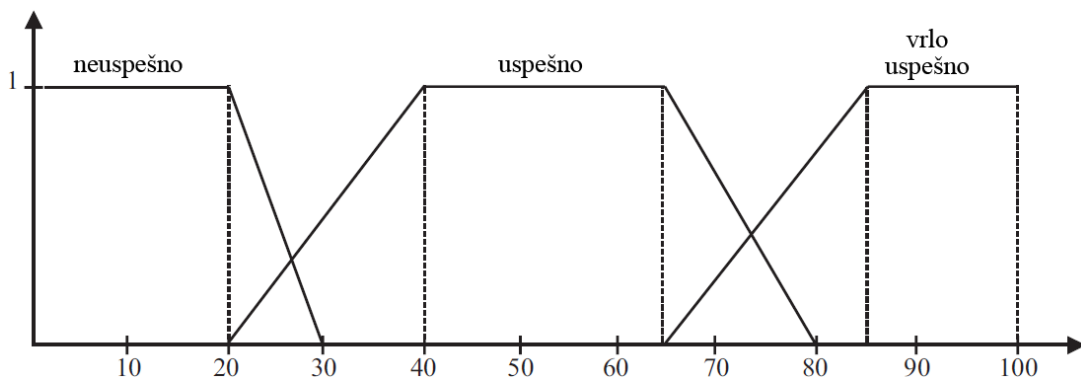
Grafikon 10. Oblici ugrožavanja po intenzitetu

Ukupna ocena snaga može biti sa ocenama: nedovoljan, dobar, vrlo dobar i odličan. Imajući u vidu da je Vojska glavni nosilac u sistemu odbrane, njene ocene borbene spremnosti su nedovoljan od 0 do 2,49, dobar od 2,50 do 3,49, vrlo dobar od 3,50 do 4,49 i odličan od 4,50 do 5,00 (grafikon 11). Taj kriterijum je dinamičan i može se primeniti i za ostale elemente sistema bezbednosti, shodno njihovoj specifičnosti.

Grafikon 11. Spremnost podsistema sistema bezbednosti za odgovor

Mogući odgovor u modelu može biti neuspešan, uspešan i vrlo uspešan (grafikon 12).

Grafikon 12. Mogući odgovori podsistema sistema bezbednosti

Radi sagledavanja veza i relacija između promenljivih u strukturiranom simulacionom modelu, neophodno je da se definiše baza pravila koja se odnosi na snagu ugrožavanja bezbednosti, ukupnu ocenu snaga i mogući odgovor koji proizlazi kao rezultat:

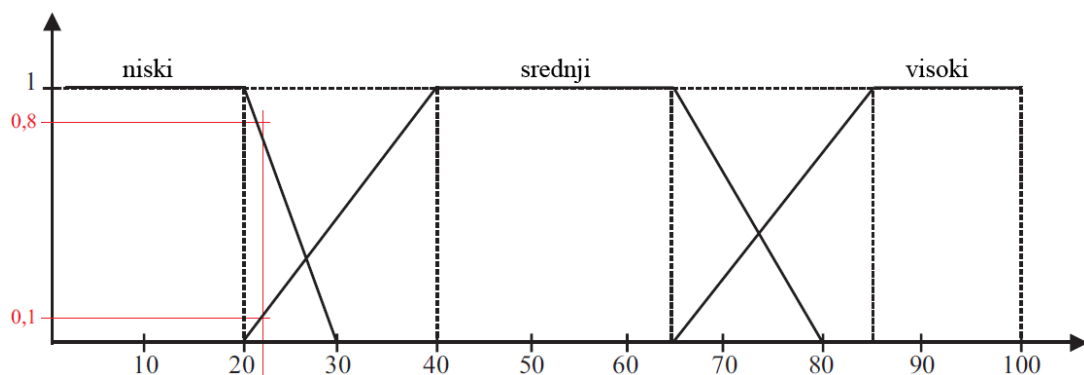
1. IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska ^ ocena snaga nedovoljna THEN mogući odgovor neuspešan,
2. IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska ^ ocena snaga dobra THEN mogući odgovor uspešan,
3. IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska ^ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor uspešan,
4. IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska ^ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor vrlo uspešan,
5. IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska ^ ocena snaga odlična THEN mogući odgovor vrlo uspešan,
6. IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga nedovoljna THEN mogući odgovor neuspešan,
7. IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga dobra THEN mogući odgovor neuspešan,
8. IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga dobra THEN mogući odgovor uspešan,
9. IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor uspešan,
10. IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor vrlo uspešan,
11. IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga odlična THEN mogući odgovor vrlo uspešan,

12. IF snaga ugrožavanja bezbednosti visoka $\wedge$ ocena snaga nedovoljna THEN mogući odgovor neuspešan,
13. IF snaga ugrožavanja bezbednosti visoka $\wedge$ ocena snaga dobra THEN mogući odgovor neuspešan,
14. IF snaga ugrožavanja bezbednosti visoka $\wedge$ ocena snaga dobra THEN mogući odgovor uspešan,
15. IF snaga ugrožavanja bezbednosti visoka $\wedge$ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor uspešan,
16. IF snaga ugrožavanja bezbednosti visoka $\wedge$ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor vrlo uspešan,
17. IF snaga ugrožavanja bezbednosti visoka $\wedge$ ocena snaga odlična THEN mogući odgovor vrlo uspešan.

Postupak zaključivanja se, u navedenom primeru, odvija na sledeći način: na samom početku se vrednosti ulaznih promenljivih fazifikuju. U okviru procesa fazifikacije, funkcije pripadnosti definisane za ulazne promenljive primenjuju se na stvarnu vrednost ulazne promenljive, s ciljem da se odredi stepen pripadnosti za premisu svakog od pravila iz baze.

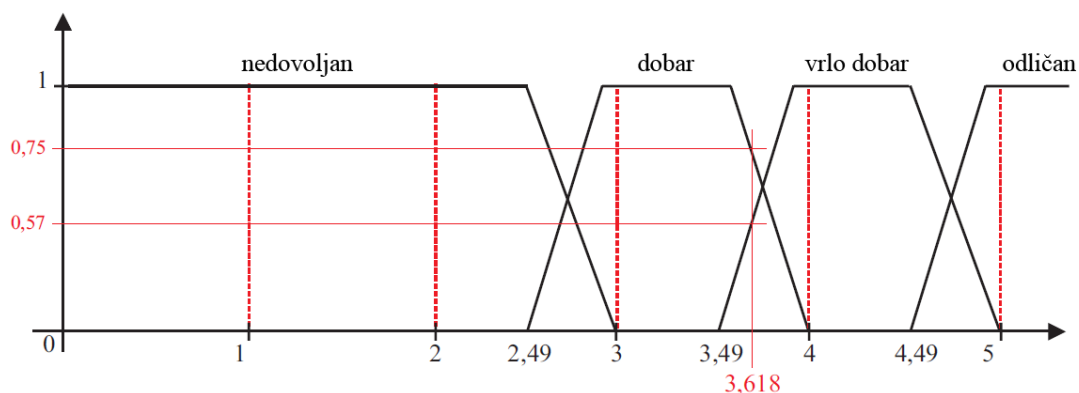
Na primer, ako ugrožavanje bezbednosti ima intenzitet 22% i ako je ukupna ocena snaga 3,618, ekspertni sistem, nakon dobijanja ovih vrednosti, vrši analizu u skladu sa prethodno definisanim graficima, koji predstavljaju funkcije pripadnosti pojedinih promenljivih.

Svaka promenljiva sastoji se od više fazi skupova i svrha fazifikacije je da se svakoj ulaznoj promenljivoj odredi kojem fazi skupu „pripada“, kao i da tu pripadnost iskaže brojčanom vrednošću u domenu između 0 i 1. Fazifikacijom vrednosti ugrožavanja bezbednosti dobijaju se vrednosti pripadanja promenljivoj „Snaga ugrožavanja bezbednosti“ koje su prikazane na grafikonu 13.

Grafikon 13. Fazifikacija ulazne vrednosti snage ugrožavanja bezbednosti

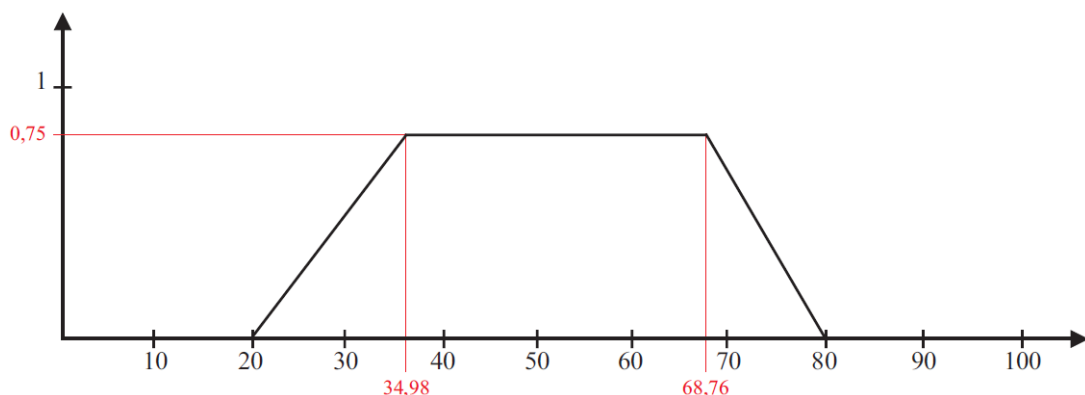
Na grafikonu 14 prikazan je rezultat fazifikacije ulazne promenljive „Ukupna ocena snaga“.

Grafikon 14. Fazifikacija ulazne vrednosti ukupna ocena snaga

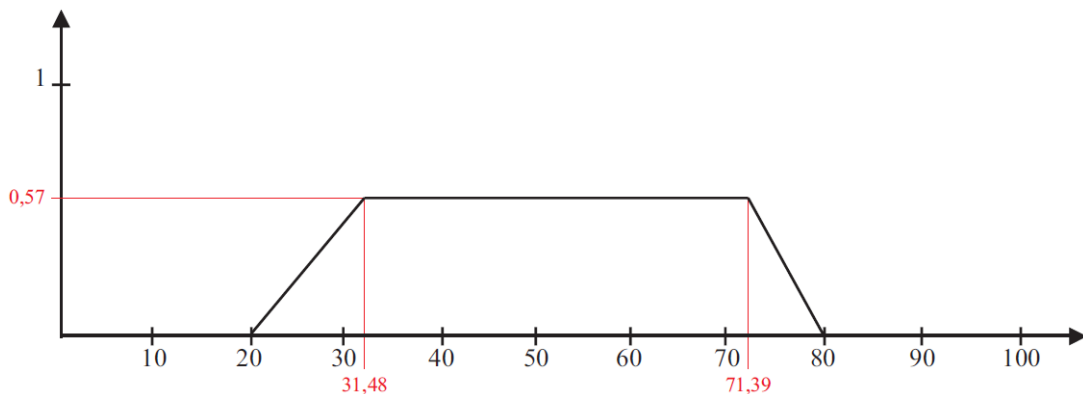
Nakon fazifikacije ulaznih vrednosti sledi analiza tih vrednosti i njihovo upoređivanje sa skupovima vrednosti premisa pravila iz baze pravila. U pomenutom primeru, analizom je utvrđeno da su izvršena pravila sa rednim brojevima 2, 3, 4, 7, 8, 9 i 10. Svako pravilo daje svoj međurezultat koji se može predstaviti odgovarajućim fazi skupom. Sledе grafički prikazi međurezultata svakog od izvršenih pravila sa detaljnijim objašnjenjem načina na koji je grafik dobijen samo kod prvog pravila. Ostali grafici dobijaju se na identičan način.

Pravilo broj 2 je prvo koje se izvršava. Ono glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska $\wedge$ ocena snaga dobra TNEN mogući odgovor uspešan“. Ako pogledamo grafik 5, uočavamo da ako je oblik ugrožavanja bezbednosti brojčano predstavljen ulaznom vrednošću 22, njemu odgovara vrednost od 0,8, koji je u okviru fazi skupa NIZAK oblik ugoržavanja bezbednosti. Takođe, sa grafika 6 uočava se da: ako je ukupna ocena snaga predstavljena vrednošću 3,168, njoj u okviru fazi skupa ukupne ocene snaga DOBAR odgovara vrednost 0,75. Kako se između antecedenata pravila koristi operator „i“ ($\wedge$), da bi oba uslova bila zadovoljena, uzima se manja vrednost, a to je u ovom primeru 0,75. Tako dobijena vrednost prenosi se na fazi skup koji predstavlja zaključak (antecedent). U konkretnom primeru, to je fazi skup USPEŠAN mogući odgovor. Tako dobijen međurezultat je grafički prikazan na grafikonu 15.

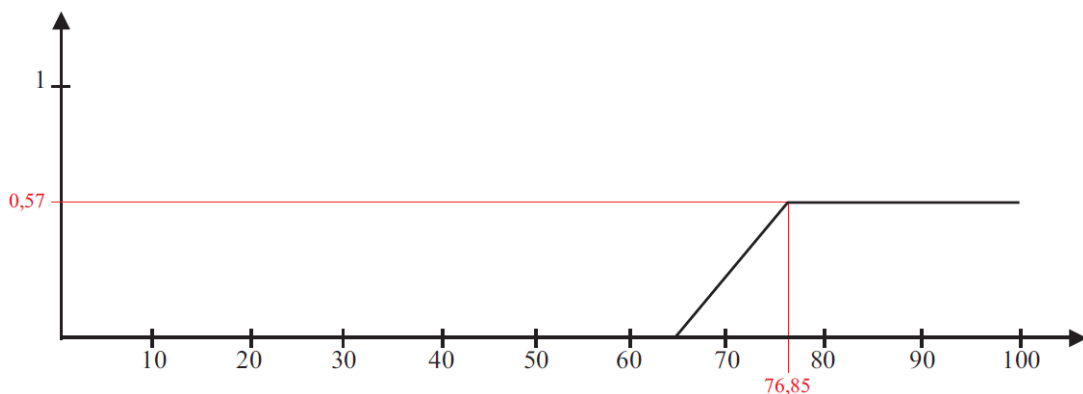
Grafikon 15. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 2

Drugo po redu izvršava se pravilo pod rednim brojem 3. Ovo pravilo glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska $\wedge$ ocena snaga vrlo dobra THEN mogući odgovor uspešan“. Međurezultat nakon izvršavanja ovog pravila dat je fazi skupom na grafikonu 16.

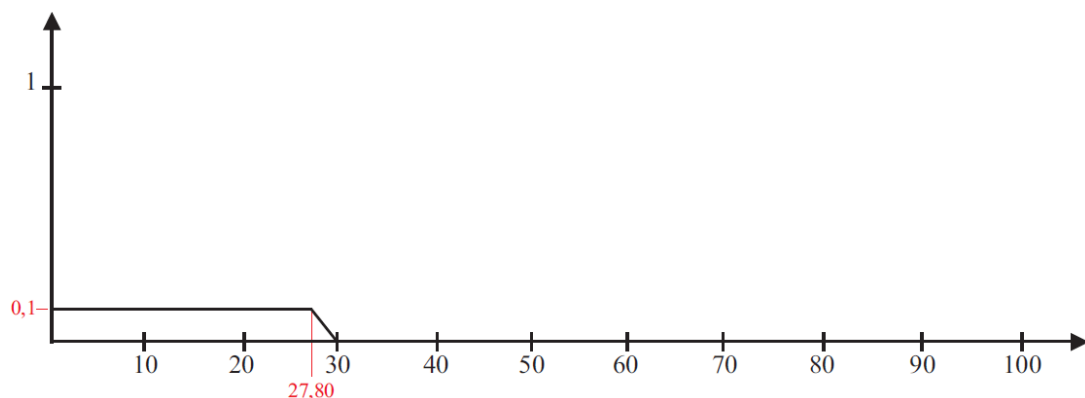
Grafikon 16. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 3

Treće po redu izvršava se pravilo pod rednim brojem 4. Ovo pravilo glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti niska $\wedge$ ocena snaga vrlo dobra TNEN mogući odgovor vrlo uspešan“. Međurezultat nakon izvršavanja ovog pravila dat je fazi skupom na grafikonu 17.

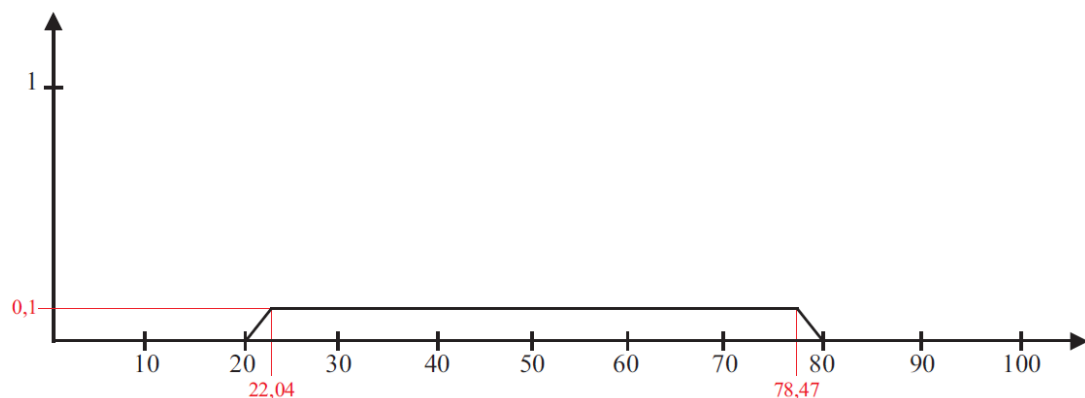
Grafikon 17. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 4

Četvrto po redu izvršava se pravilo pod rednim brojem 7. Ovo pravilo glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja $\wedge$ ocena snaga dobra TNEN mogući odgovor neuspešan“. Međurezultat nakon izvršavanja ovog pravila dat je fazi skupom na grafikonu 18.

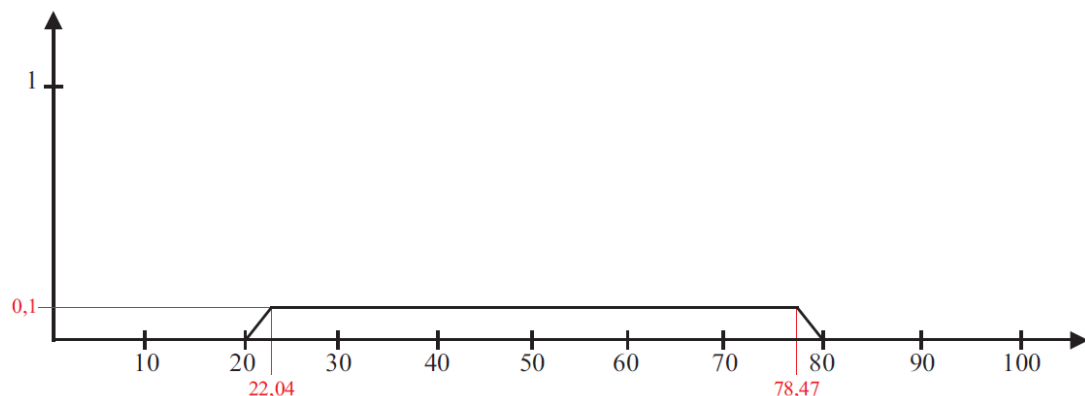
Grafikon 18. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 7

Peto po redu izvršava se pravilo pod rednim brojem 8. Ovo pravilo glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga dobra TNEN mogući odgovor uspešan“. Međurezultat nakon izvršavanja ovog pravila dat je fazi skupom na grafikonu 19.

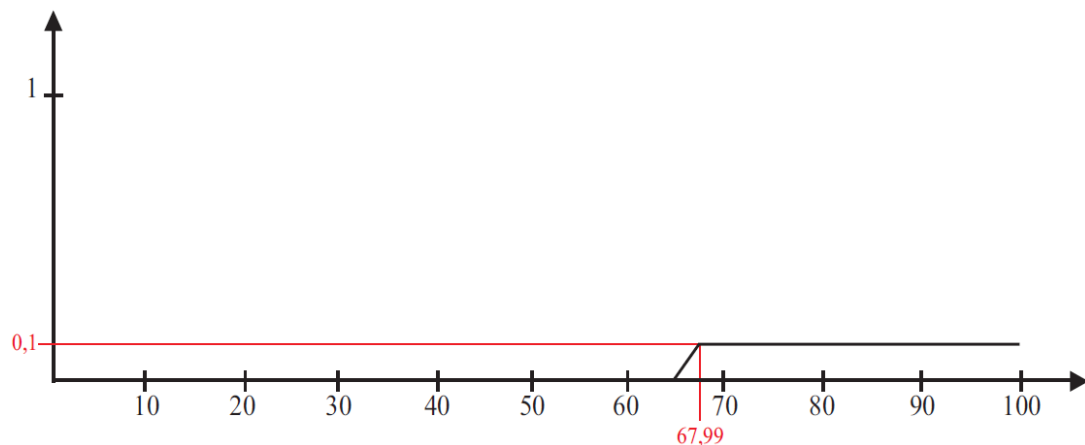
Grafikon 19. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 8

Šesto po redu izvršava se pravilo pod rednim brojem 9. Ovo pravilo glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga vrlo dobra TNEN mogući odgovor uspešan“. Međurezultat nakon izvršavanja ovog pravila dat je Fazi skupom na grafikonu 20.

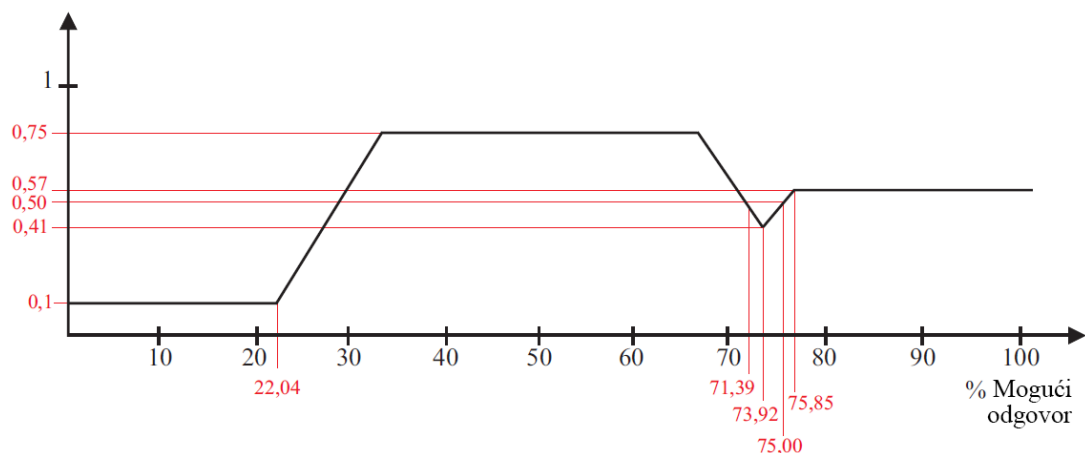
Grafikon 20. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 9

Sedmo po redu izvršava se pravilo pod rednim brojem 10. Ovo pravilo glasi „IF snaga ugrožavanja bezbednosti srednja ^ ocena snaga vrlo dobra TNEN mogući odgovor vrlouspešan“. Međurezultat nakon izvršavanja ovog pravila prikazan je fazi skupom na grafikonu 21.

Grafikon 21. Prikaz međurezultata nakon izvršavanja pravila broj 10

Na međurezultate sa grafika 7-13 primenjuje se operacija unije fazi skupova i tom prilikom dobija se rezultujući fazi skup koji je ujedno i rezultat zaključivanja u ovom primeru. Ako primenimo operaciju unije skupova na fazi skupove sa grafika broj 7-13, dobijamo rezultujući fazi skup koji je prikazan na grafikonu 22.

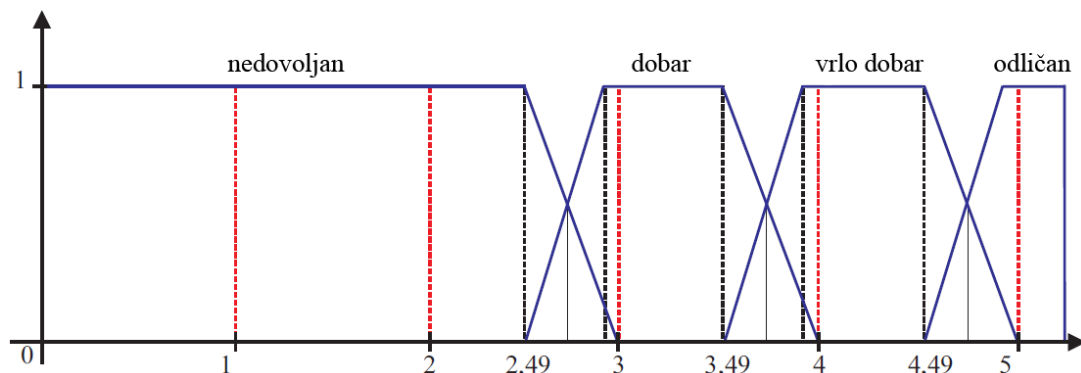

Grafikon 22. Prikaz rezultujućeg fazi skupa

Na samom kraju, radi efikasnijeg tumečenja rezultata zaključivanja, vrši se defazifikacija dobijenog rezultata koji je u onliku fazi skupa. Primenom CENTROID metode defazifikacije, koja je prethodno opisana, dobija se rezultat 58,585889 što nam daje da je mogući odgovor USPEŠAN. Mogući odgovor može biti neuspešan i vrlo uspešan.

U modelu je sagledana relacija, angažovanje snaga, ocena spremnosti podsistema sistema bezbednosti, a kao rezultat dobija se konačna ocena datog podsistema sistema bezbednosti.

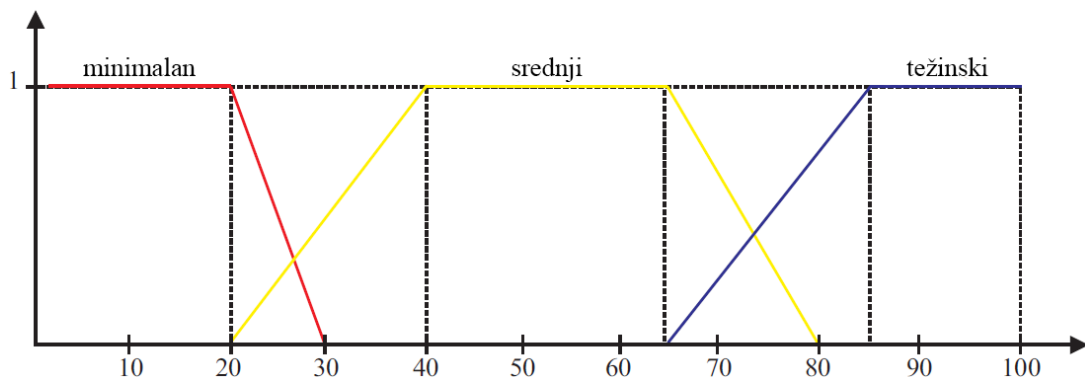
Detaljno je razrađena vojska, i to kroz sagledavanje postojećeg modela ocenjivanja njene borbene spremnosti (grafikon 23), koja može da bude: nedovoljna, dobra, vrlo dobra i odlična.

Grafikon 23. Borbena spremnost vojske

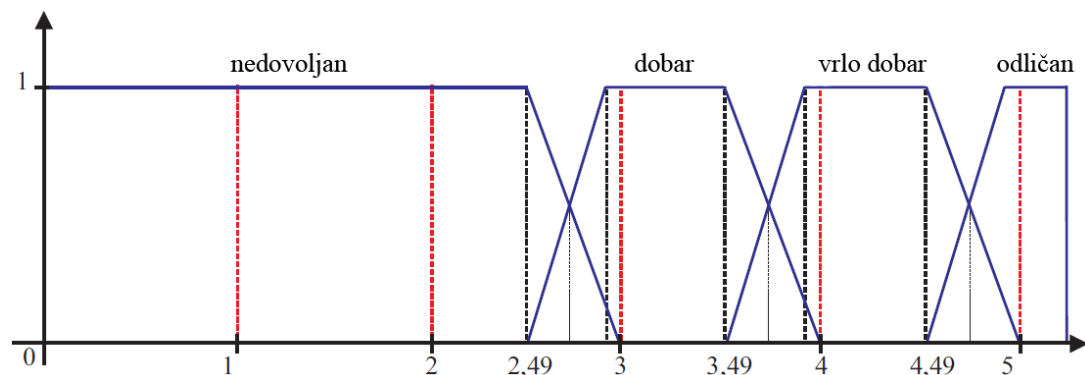
U modelu je predviđeno da se ona može angažovati (grafikon 24) minimalno, srednje i težinski,⁴⁰² što direktno uslovljava bezbednosna pretnja i adekvatan odgovor na nju.

⁴⁰² Minimalno: relativno mali broj ljudi (jedinica), sredstava (oružja i oruđa) i mali utrošak energije. Srednje: veći broj ljudi (jedinica), sredstava (oružja i oruđa) i srednji utrošak energije.

Grafikon 24. Angažovanje vojske

Na osnovu ocene borbene spremnosti i stepena angažovanja vojske, model omogućava ukupnu ocenu efikasnosti upotrebe vojske (grafikon 25).

Grafikon 25. Ocena efikasnosti upotrebe vojske

Radi boljeg razumevanja principa rada programske simulacije, navodimo deo pravila koja su korišćena za vojsku:

1. IF ocena spremnosti vojske nedovoljna $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske nedovoljna,
2. IF ocena spremnosti vojske nedovoljna $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske nedovoljna,
3. IF ocena spremnosti vojske nedovoljna $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske nedovoljno,
4. IF ocena spremnosti vojske dobra $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske nedovoljna,

Težinski: maksimalno korišćenje približno svih ili svih raspoloživih snaga i sredstava, uz korišćenje snaga i sredstava iz inostranstva.

5. IF ocena spremnosti vojske dobra $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske dobra,
6. IF ocena spremnosti vojske dobra $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
7. IF trenutna spremnost vojske dobra $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske nedovoljna,
8. IF trenutna spremnost vojske dobra $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske dobra,
9. IF trenutna spremnost vojske dobra $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
10. IF ocena spremnost vojske dobra $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske nedovoljna,
11. IF ocena spremnost vojske dobra $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske dobra,
12. IF trenutna spremnost vojske dobra $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
13. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske dobra,
14. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
15. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske odlična,
16. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske dobra,
17. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
18. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske odlična,
19. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
20. IF ocena spremnosti vojske vrlo dobra $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske odlična,
21. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske dobra,
22. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,

23. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ukupna ocena vojske odlična,
24. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske dobra,
25. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
26. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje srednje THEN ukupna ocena vojske odlična,
27. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske vrlo dobra,
28. IF ocena spremnosti vojske odlična $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ukupna ocena vojske odlična.

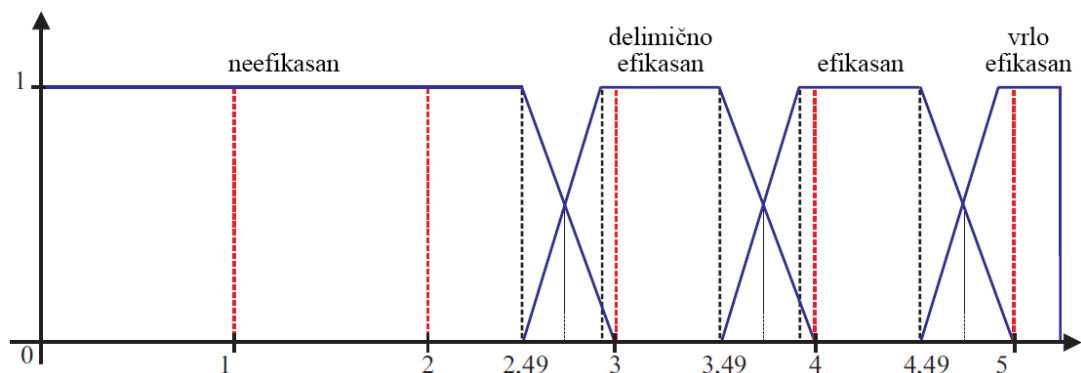
Kako je ocenjivanje borbene spremnosti vojske izuzetno složen proces i elementi⁴⁰³ borbene gotovosti ocenjuju se nizom parametara, definisano je da oni imaju i različit težinski udeo u ukupnoj oceni borbene spremnosti. Tako npr. elementi: komandovanje (obuhvata sve ljudstvo, oružja i oruđa), osposobljenost i moral imaju težinski faktor 3, a logistika, bezbednost i mobilizacija težinski faktori te varijable unete su u ocenu borbene spremnosti vojske s ciljem njenih uvažavanja.

Ovakav pristup je moguć kod sagledavanja bilo kojeg podsistema sistema bezbednosti, a u modelu je primenjen za policiju, žandarmeriju, graničnu policiju i službe bezbednosti, s tim da je za svaki od ovih podsistema moguće ugraditi specifičnosti kojima se cene ti podsystemi, kako je definisano načinom njihovog ocenjivanja.

Pošto su privatne agencije za obezbeđenje (FTO) specifičan podsystem sistema bezbednosti, on je u modelu sagledavan kroz ocenu spremnosti i stepen angažovanja, a kao rezultat se dobija ukupna ocena.

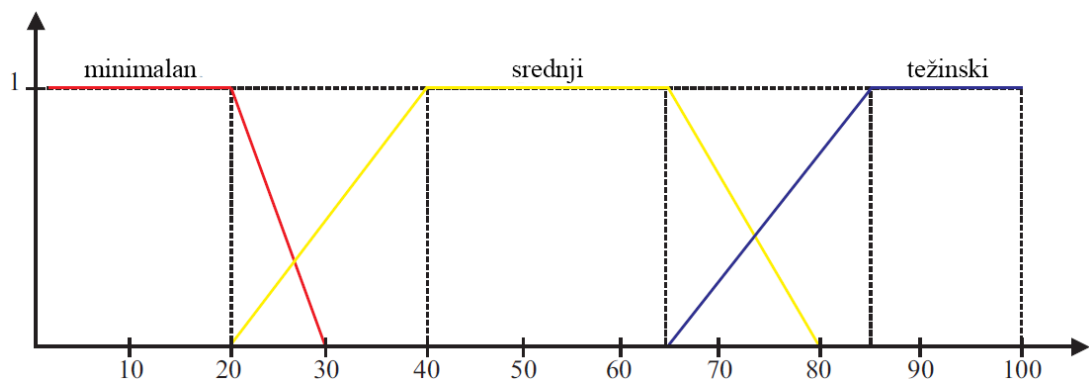
Ocena spremnosti (grafikon 26) u modelu izražava se kao: neefikasna, delimično efikasna, efikasna i vrlo efikasna.

⁴⁰³ Na raznim mestima i u raznim iskazima korišćen je pojam element. Jasno je da je element najjedno stavniji činilac ko ji se dalje ne može razlagati ni na koji način. Međutim, u raznim službenim pravilima i stručnim radovima, pojam element pripisuje se i činiocima razne složenosti, te je u ovoj knjizi i pojam element korišćen u skladu sa načinom upotrebe u tim pravilima i stručnoj literaturi.

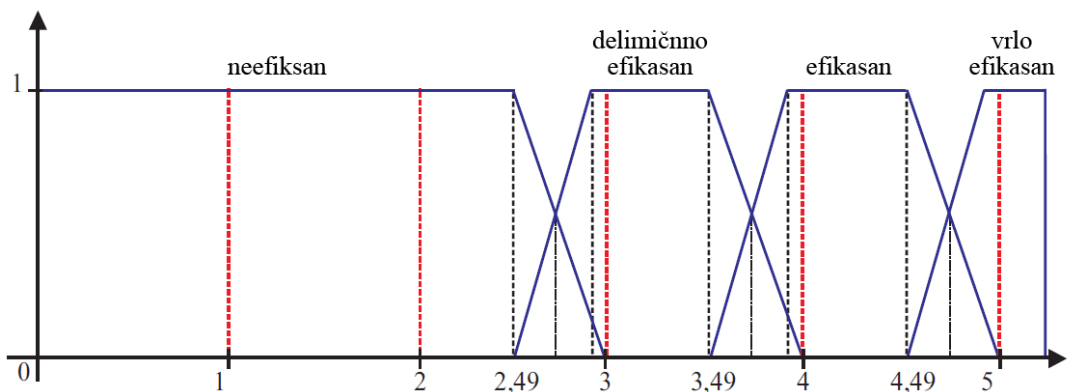
Grafikon 26. Ocena spremnosti FTO

Takođe je predviđena mogućnost minimalnog, srednjeg i težinskog angažovanja (grafikon 27) u suprotstavljanju procenjenim pretnjama.

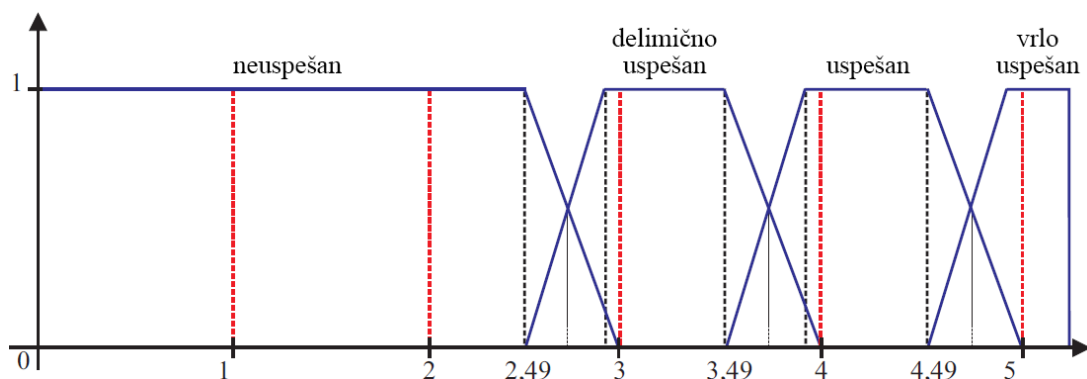
Grafikon 27. Angažovanje FTO

Na osnovu ocene sposobnosti i stepena angažovanja FTO, model omogućava ukupnu ocenu efikasnosti upotrebe FTO (grafikon 28) izražene kroz ocene: neefikasan, delimično efikasan, efikasan i vrlo efikasan.

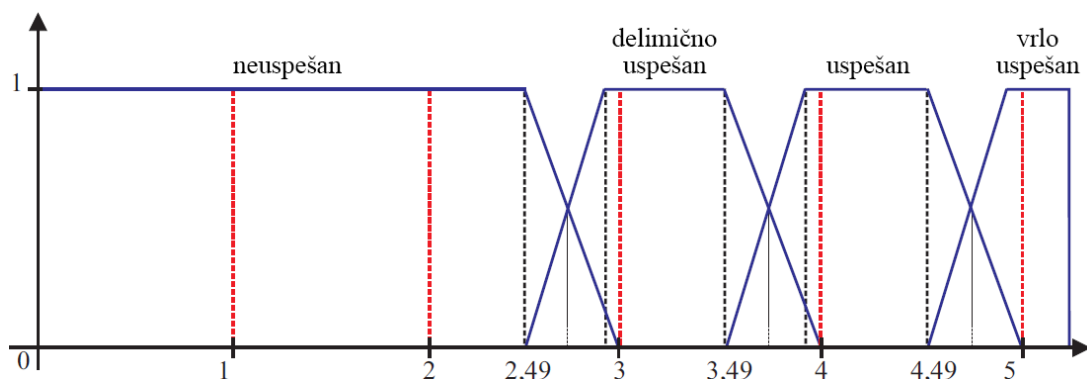
Grafikon 28. Ocena efikasnosti FTO

Model ocene spremnosti civilne zaštite (grafikon 29) predviđa ocenjivanje izraženo kroz sledeće ocene: neuspešan, delimično uspešan, uspešan i vrlo uspešan.

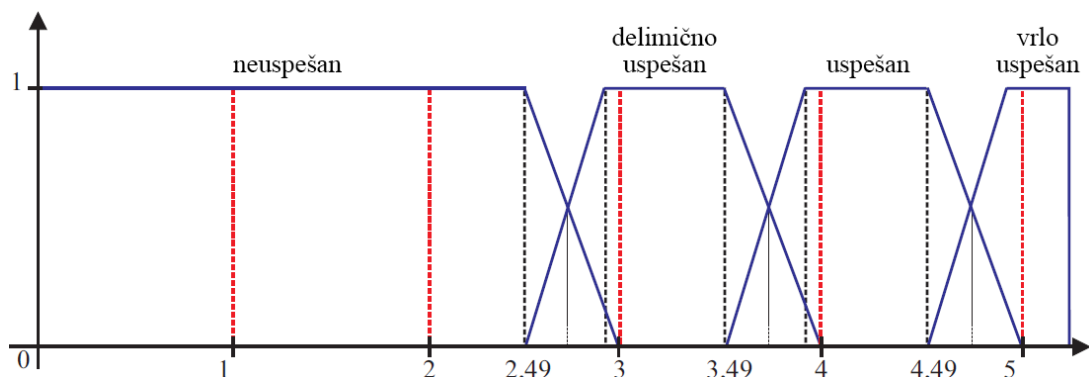
Grafikon 29. Ocena spremnosti civilne zaštite

Predviđena je mogućnost angažovanja civilne zaštite (grafikon 30), i to minimalnog, srednjeg i težinskog.

Grafikon 30. Angažovanje civilne zaštite

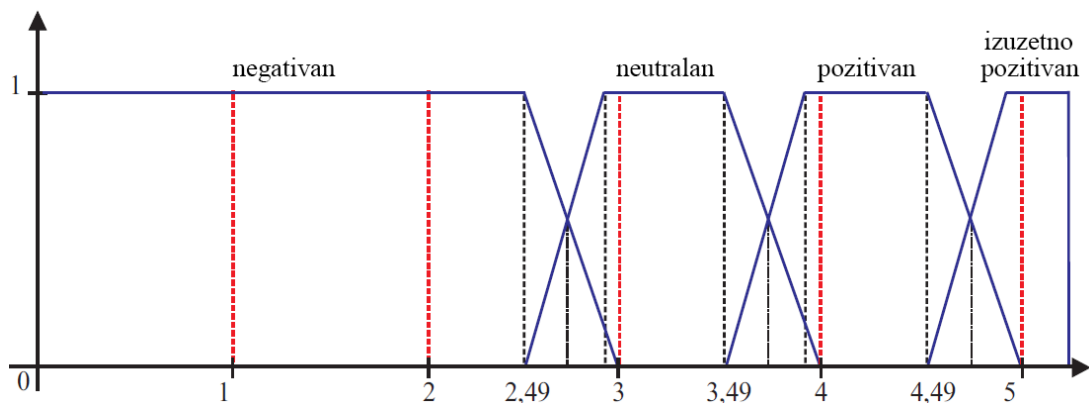
Ocene sposobnosti i stepena angažovanja civilne zaštite ovim modelom omogućavaju ukupnu ocenu efikasnosti (grafikon 31), i to kao neuspešnu, delimično uspešnu, uspešnu i vrlo uspešnu.

Grafikon 31. Ocena efikasnosti civilne zaštite

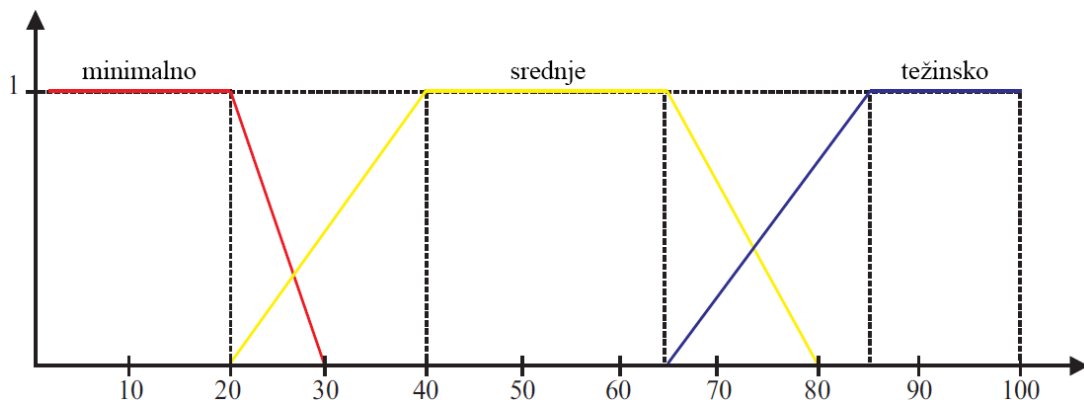
Carina je u modelu interpretirana kao i civilna zaštita.

Angažovanje građana u modelu prikazano je kroz stav građana (grafikon 32) prema učešću u suprotstavljanju bezbednosnim pretnjama iskazivanjem njihovog stava, koji je izražen kao: negativan, neutralan, pozitivan i izuzetno pozitivan.

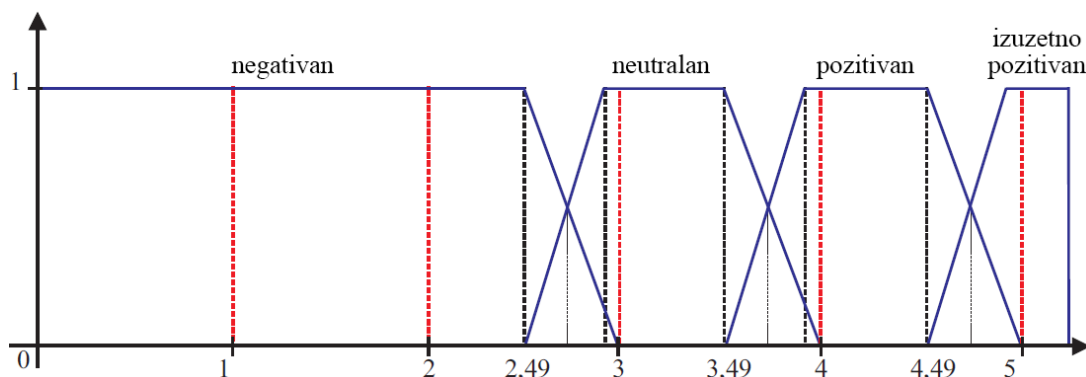
Grafikon 32. Stav građana prema učešću u suprotstavljanju bezbednosnim pretnjama

Takođe je u modelu, kao druga varijabla, predviđeno angažovanje građana (grafikon 33): minimalno, srednje i težinsko, u suprotstavljanju bezbednosnim pretnjama.

Grafikon 33. Angažovanje građana

Variranjem prethodne dve varijable dobija se ukupna ocena građana (grafikon 34) izražena kroz njihov stav i učešće u suprostavljanju bezbednosnim pretnjama, kao negativna, neutralna, pozitivna i izuzetno pozitivna.

Grafikon 34. Ukupna ocena građana

Zbog specifičnosti iskazivanja procena o stavovima građana koji se primenjuju u simulaciji, navodimo neka pravila koja su korišćena za građane.

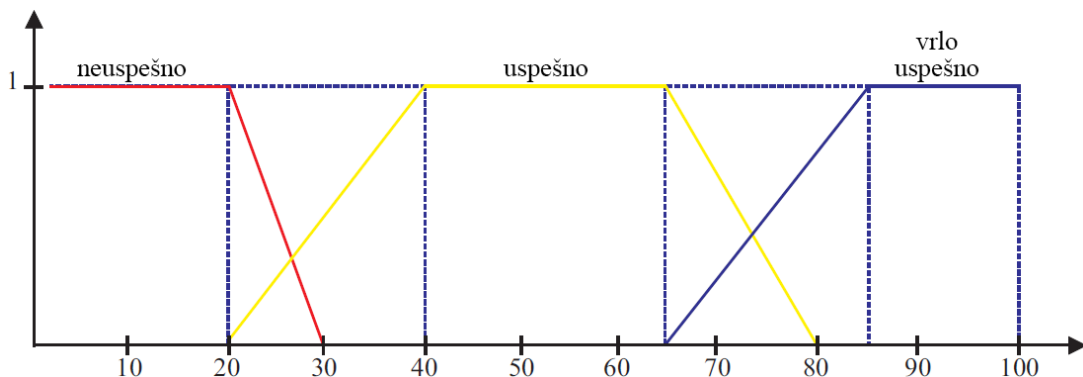
1. IF ocena spremnosti građana negativan $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ocena snaga negativan,
2. IF ocena spremnosti građana negativan $\wedge$ angažovanje srednje THEN ocena snaga negativan,
3. IF ocena spremnosti građana negativan $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ocena snaga negativan,
4. IF ocena spremnosti građana neutralan $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ocena snaga negativan ili neutralan,
5. IF ocena spremnosti građana neutralan $\wedge$ angažovanje srednje THEN ocena

snaga neutralan,

6. IF ocena spremnosti građana neutralan $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ocena snaga neutralan ili pozitivan,
7. IF ocena spremnosti građana pozitivan $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ocena snaga neutralan,
8. IF ocena spremnosti građana pozitivan $\wedge$ angažovanje srednje THEN ocena snaga neutralan ili pozitivan,
9. IF ocena spremnosti građana pozitivan $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ocena snaga pozitivan ili izuzetno pozitivan,
10. IF ocena spremnosti građana izuzetno pozitivan $\wedge$ angažovanje minimalno THEN ocena snaga neutralan ili pozitivan,
11. IF ocena spremnosti građana izuzetno pozitivan $\wedge$ angažovanje srednje THEN ocena snaga pozitivan ili izuzetno pozitivan,
12. IF ocena spremnosti građana izuzetno pozitivan $\wedge$ angažovanje težinsko THEN ocena snaga izuzetno pozitivan.

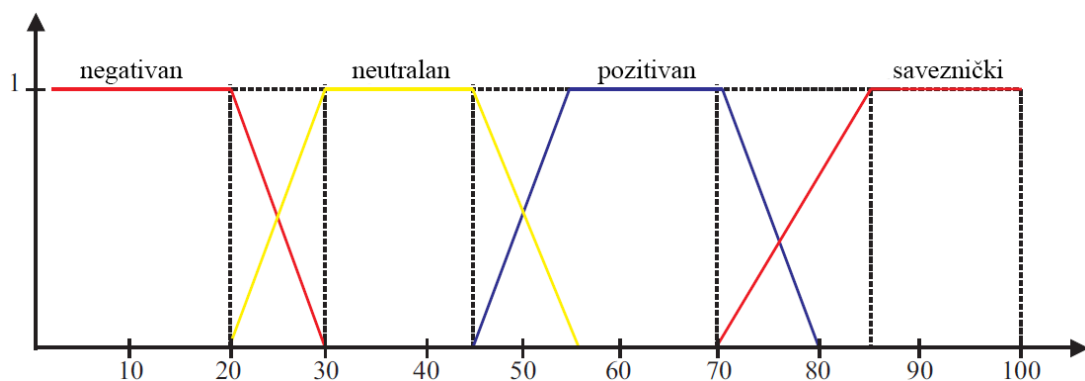
Sabiranjem proizvoda angažovanja, izraženog u procentima za pojedine snage, i njihovih ocena dobija se ukupna ocena snaga.

Mogući odgovor (grafikon 35) dobija se na osnovu uvida u ukupnu ocenu snage.

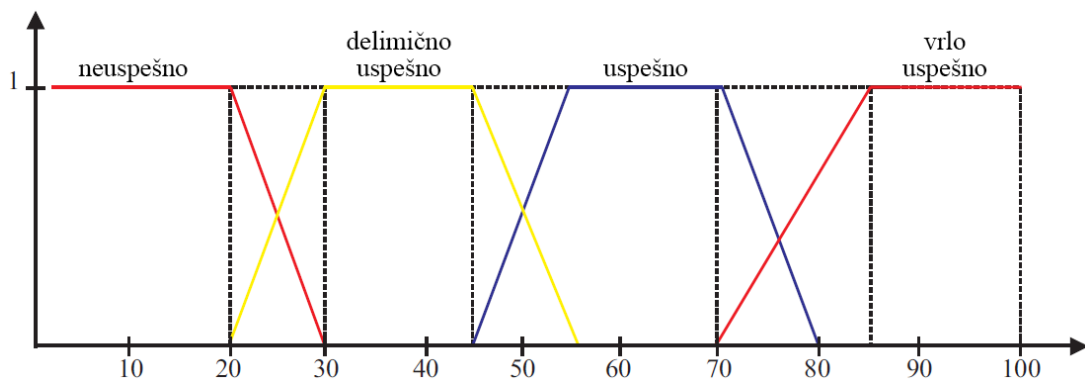
Grafikon 35. Ukupna ocena snage

Model predviđa i procenu angažovanja međunarodnih snaga bezbednosti (grafikon 36), koje mogu imati negativan, neutralan, pozitivan i saveznički odnos prema angažovanju naših snaga bezbednosti.

Grafikon 36. Odnos međunarodnih snaga bezbednosti

Konačan odgovor (reakcija snaga) može biti neuspešno, delimično uspešno, uspešno ili vrlo uspešno (grafikon 37).

Grafikon 37. Konačan odgovor reakcija snaga

Navešćemo neka pravila primenjena u ovom slučaju:

1. IF mogući odgovor neuspešno $\wedge$ stav međunarodnih snaga bezbednosti negativan THEN konačan odgovor neuspešno,
2. IF mogući odgovor neuspešno $\wedge$ stav međunarodnih snaga bezbednosti saveznički THEN konačan odgovor neuspešno ili delimično uspešno,
3. IF mogući odgovor uspešno $\wedge$ stav međunarodnih snaga bezbednosti neutralan THEN konačan odgovor uspešno,
4. IF mogući odgovor uspešno $\wedge$ stav međunarodnih snaga bezbednosti saveznički THEN konačan odgovor vrlo uspešno,
5. IF mogući odgovor vrlo uspešno $\wedge$ stav međunarodnih snaga bezbednosti saveznički THEN konačan odgovor vrlo uspešno.

5. SIMULACIJA U IZVOĐENJU MODALNOG EKSPERIMENTA

Program je urađen kroz modeliranje i računarsku simulaciju. Modelovanje sistema bezbednosti predstavlja veoma složen proces apstrakcije bezbednosnog okruženja, strukture sistema, procene njegove efikasnosti i ostvarivanja adekvatnih efekata. U do sadašnjoj praksi nije urađen model na ovakav način, pa je izrada modela u funkciji približavanja realnom sistemu, s ciljem da se unaprede postojeća saznanja i praksa. Međutim, činjenica je da je model uprošćavanje realnosti, odnosno čovekovog okruženja, koje ne može da obuhvati sve njegove aspekte. Simulacija modela nam stvara preduslove suočavanja sa realnim sistemom, koji je veoma kompleksan.

Računarska simulacija predstavlja proces gde se kroz modele i modelovanje na računaru pokušava prikazati moguće približno realno strukturiranje sistema bezbednosti. Taj prikaz će biti realniji ako raspoložemo što većom bazom podataka, odakle se vrše matematički proračuni za simulaciju.

Simulacija našeg modela urađena je u Java programskom jeziku.

Pojava programskog jezika C, sedamdesetih godina prošlog veka, označila je novu eru u programiranju. On je sobom doneo novi pristup u programiranju i načinu razmišljanja, a mnogi smatraju da sa pojavom ovog jezika počinje moderno doba računarstva. Tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina C je postao dominantan programski jezik. Tokom godina došlo je do sve složenijih programa, koji su zahtevali još efikasniju realizaciju. To je dovelo do nastanka C++ programskog jezika, koji je direktno proistekao iz C. On zadržava sintaksu svog prethodnika i uvodi novinu koja ga do danas čini izuzetno popularnim, a to je objektno orijentisani pristup u programiranju, što omogućava pravljenje raznih složenih programa. Sa tehnološkim napretkom i pojavom interneta i World Wide Web-a došlo je do novih zahteva od C++, koji nije mogao da odgovori na date izazove, što dovodi do značajnih novina u programiranju.

Jedan od najvažnijih segmenata je programski jezik Java. Javu su 1991. godine koncipirali stručnjaci iz „Sun Microsystems, Inc.“. Ovaj programski jezik dao je potrebne odgovore u pravljenju aplikacija za internet, od kojih je svakako najpopularniji World Wide Web servis.

Problem sa prethodnim jezicima bio je u tome što programi nisu bili prenosivi, a to je upravo ono što JAVA omogućava. Prenosivost programa podrazumeva mogućnost da se jedan isti program pokrene na različitim računarskim platformama (nezavisan od arhitekture). Ta potreba za prenosivošću došla je sa pojavom interneta i prvih distribuiranih informacionih sistema koji su se izvršavali na različitim platformama. Programski jezici koji su prethodili Javi imali su problem što se program pri prevodenju u binarni oblik mora usmeriti na određeni procesor. To je izvodljivo, ali su prevodioci izuzetno skupi i sporo se dizajniraju i implementiraju. Prednost Jave je što ona koristi drugi pristup, tako da prilikom izvršavanja programa ne koristi izvršni kod nego bajt kod. Bajt kod je skup visokooptimizovanih instrukcija koji u trenutku pokretanja tumači Javin izvršni sistem, tj. Javina virtuelna mašina (Java Virtual Machine – JVM).⁴⁰⁴ JVM je osnova rešenja samog problema prenosivosti programa. Prevodenje programa u bajt kod omogućava lakše izvršenje u različitim

⁴⁰⁴ Шилт, Херберт, Јава 2: Комплетан приручник, Микро књига, Београд, 2001.

okruženjima. Sve što je potrebno da se uradi jeste da se napravi JVM za različite platforme, što je neuporedivo jeftinija i jednostavnija varijanta od pravljenja prevodioca za svaki procesor zasebno. Na taj način dobijaju se raznovrsne mogućnosti primene ovog programskog jezika u praksi.

Za implementaciju ovog modela rešenja problema korišćen je programski jezik Java i njegovo razvojno okruženje NRC FuzzyJ Toolkit, koje se zasniva na Java tehnologijama i služi za predstavljanje i manipulisanje nejasnim (fazi) informacijama. Ovo razvojno okruženje realizovano je kao paket klasa i interfejsa smeštenih u jedan JAR fajl.

Za implementaciju softverskog modula korišćena je verzija Jave j2sdk 1.6.0. Programski kod razvijan je u razvojnom okruženju NetBeans 5.5.1, koje je namenjeno razvoju Java aplikacija. Tvorac ovog okruženja je Sun Microsystems. Baza podataka, u kojoj se smeštaju i iz koje se iščitavaju podaci neophodni za zaključivanje, realizovana je u MySQL sistemu za upravljanje bazama podataka.

5.1. Opis razvojnog okruženja

NRC FuzzyJ Toolkit predstavlja Java API (Application Programming Interface – API), koji je razvio Institut za informacione tehnologije Nacionalnog istraživačkog saveza Kanade (Institute of Information Technology National Research Council of Canada). Ovo razvojno okruženje obezbeđuje pogodne mehanizme za upravljanje fazi konceptima i fazi ekspertnim sistemima. Pomenuti softverski paket veoma je interaktivan i pogodan za korišćenje. U toku primene pokazao se veoma koristan za istraživanja na poljima fazi logike i ekspertnih sistema, mehanizama fazi rezonovanja, i sve to u okviru Java okruženja. NRC FuzzyJ Toolkit razvojno okruženje našlo je primenu u ovoj knjizi i njen je nezamenljivi deo.

Njegova prednost je i u tome što mu korišćenje Java programskog jezika i tehnologija obezbeđuje portabilnost, tj. nezavisnost od platforme na kojoj se izvršava. Takođe, ovaj paket sadrži skup klasa koje predstavljaju njegovo proširenje, a omogućava njegovu integraciju sa JESS-om. JESS je Java Expert System Shell, koji podržava razvoj ekspertnih sistema zasnovanih na pravilima i okvirima.

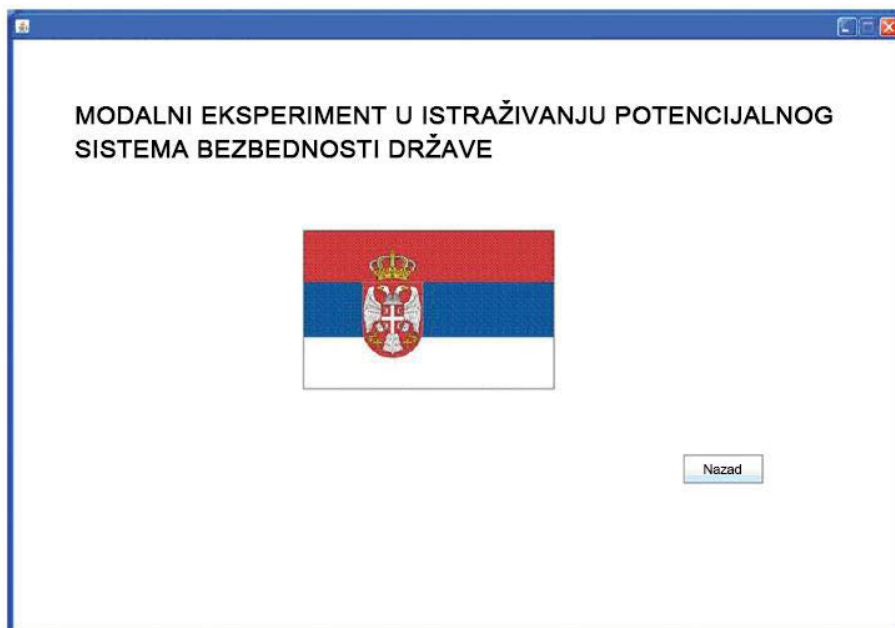
Sagledavajući mogućnosti i nedostatke programskih jezika, simulacija je urađena u datom okruženju.

Ovaj program omogućava da se na osnovu procenjenih oblika ugrožavanja vrši modelovanje strukture podsistema sistema bezbednosti s ciljem efikasnog, preventivnog suprotstavljanja mogućim bezbednosnim pretnjama. Primenom fazi logike i unošenjem što većeg broja realnih, objektivnih i merljivih ocena i procena koje se koriste u sagledavanju sposobnosti podsistema struktura bezbednosti, stvaraju se objektivniji uslovi za kvalitetniju izradu strukture modela sistema bezbednosti. To je dinamičan sistem koji takođe pruža mogućnost sagledavanja i uticaja međunarodnih snaga bezbednosti na strukturiranje sistema bezbednosti, kao i medija i nevladinih organizacija. Kao dinamičan sistem, on se može i dalje doradivati. Ovakav model pruža mogućnost nadležnim donosiocima političkih odluka da na objektivniji, efikasniji, racionalniji način analiziraju strukturu sistema bezbednosti Republike Srbije s ciljem efikasnijeg otklanjanja procenjenih bezbednosnih pretnji.

6. KRITIČKO IZVOĐENJE OSNOVNOG MODELA

Modalni eksperiment u istraživanju potencijalnog sistema bezbednosti države sastoji se od:

- vizuelnog dela (grafički korisnički interfejs) i
- matematičko-programerskog dela (programski kod), Vizuelni deo sastavljen je od 12 ekrana, koji će biti opisani. Na uvodnom ekranu dat je naziv simulacije (slika 5).

Slika 5. Uvodni ekran

Na slici 6 prikazan je glavni deo programa za simulaciju, i to:

- oblik ugrožavanja bezbednosti,
- snaga ugrožavanja bezbednosti,
- ukupna ocena snaga,
- mogući odgovor,
- međunarodne snage bezbednosti,
- konačan odgovor.

Oblik ugrožavanja bezbednosti: **AGRESIJA** Mogući oblici

Snaga ugrožavanja bezbednosti: 0.0 %

Ukupna ocena snaga: 0.0 Ocena snaga

Mogući odgovor: 0.0 Mogući odgovor

☒ Međunarodne snage bezbednosti

Međunarodne snage bezbednosti: 0.0 %

Konačan odgovor: 0.0 % Konačan odgovor

Slika 6. Glavni deo programa za simulaciju

Procena rizika i pretnji po bezbednost Srbije preuzeta je od Ministarstva odbrane Republike Srbije za 2006. godinu⁴⁰⁵ (tabela 6).

Tabela 6. Procena rizika i pretnji po bezbednost Republike Srbije

RIZICI I PRETNJE	KRATKOROČNO	SREDNJOROČNO	DUGOROČNO
ORUŽANI SUKOBI – GLOBALNI	NIZAK	NIZAK	NIZAK
ORUŽANI SUKOBI – REGIONALNI	NIZAK	NIZAK	NIZAK
AGRESIJA	NIZAK	NIZAK	NIZAK
ORUŽANA POBUNA	VISOK	SREDNJI	NIZAK
TERORIZAM	VISOK	SREDNJI	SREDNJI
ORGANIZOVANI KRIMINAL	VISOK	SREDNJI	SREDNJI
ETNIČKE NAPETOSTI	VISOK	SREDNJI	NIZAK
NACIONALNI, VERSKI EKSTREMIZAM	VISOK	SREDNJI	SREDNJI
ILEGALNE MIGRACIJE	SREDNJI	SREDNJI	SREDNJI
NEPOGODE, INDUSTRIJSKE NESREĆE, EPIDEMIJE	VISOK	SREDNJI	SREDNJI

⁴⁰⁵ Nacrt strategijskog pregleda odbrane, Ministarstvo odbrane 2006. godine.

Kako izazovi, rizici i pretnje bezbednosti države nisu konstantni, u usvojenoj Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije (2009. godine) navedeni su sledeći:⁴⁰⁶

- opasnost od oružane agresije;
- separatističke težnje;
- protivpravno jednostrano proglašena nezavisnost Kosova;
- terorizam;
- proliferacija oružja za masovno uništenje;
- nacionalni i verski ekstremizam;
- obaveštajna delatnost;
- organizovani kriminal;
- korupcija;
- problemi ekonomskog razvoja;
- neravnomeran privredni i demografski razvoj;
- nerešen status i težak položaj izbeglih, prognanih i interno raseljenih lica;
- nedovršen proces razgraničenja između država nekadašnje SFRJ;
- nekontrolisano trošenje prirodnih resursa i ugrožavanje životne sredine;
- posledice elementarnih nepogoda i tehničkih i tehnoloških nesreća;
- opasnosti povezane sa pojavljivanjem i širenjem infektivnih bolesti kod ljudi i zaraza kod životinja;
- narkomanija;
- destruktivno delovanje pojedinih verskih sekti i kultova;
- visokotehnološki kriminal i ugrožavanje informacionih i telekomunikacionih sistema.

Prisutni su i drugi rizici i pretnje bezbednosti, sa manjom ili većom verovatnoćom ispoljavanja i prepoznavanja, kao što su: zloupotreba novih tehnologija i naučnih dostignuća u oblasti informatike, genetskog inženjeringa, medicine, meteorologije i drugih naučnih oblasti. Specifičnost ovih bezbednosnih izazova, rizika i pretnji jeste smanjena mogućnost njihovog blagovremenog otkrivanja i preventivnog delovanja.⁴⁰⁷

Za svaku od pretnji bezbednosti Republike Srbije, koje su klasifikovane po vrsti, periodu i snazi ugrožavanja bezbednosti, potrebno je modelovati adekvatne snage. U modelu je predviđena mogućnost razrade svakog od oblika ugrožavanja, a po snazi ugrožavanja bezbednosti analiziramo je kao nisku, srednju i visoku. Dakle, u modelu su predviđene dve varijable: oblik ugrožavanja bezbednosti (slika 7) i snaga ugrožavanja bezbednosti (slika 8), u odnosu na koje se vrši modelovanje snaga.

⁴⁰⁶ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, str. 9.

⁴⁰⁷ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, str. 13.

Mogući oblici ugrožavanja bezbednosti

☒ **OPASNOST ORUŽANE AGRESIJE**
☐ SEPARATISTIČKE TEŽNJE
☐ PROTIVPRAVNO JEDNOSTRANO PROGLAŠENA NEZAVISNOST KOSOVA
☐ TERORIZAM
☐ PROLIFERACIJA ORUŽJA ZA MASOVNO UNIŠTENJE
☐ NACIONALNI I VERSKI EKSTERMIZAM
☐ OBAVEŠTAJNA DELATNOST
☐ ORGANIZOVANI KRIMINAL
☐ KORUPCIJA
☐ PROBLEMI EKONOMSKOG RAZVOJA
☐ NERAVNOMERAN PRIVREDNI I DEMOGRAFSKI RAZVOJ
☐ NEREŠEN STATUS I TEŽAK POLOŽAJ IZBEGLIH, PROGNAHNIH I INTERNO RASELJENIH LICA

☐ NEDOVRŠEN PROCES RAZGRANIČENJA IZMEĐU DRŽAVA NEKADAŠNJE SFRJ
☐ NEKONTROLISANO TROŠENJE PRIRODNIH RESURSA I UGROŽAVANJE ŽIVOTNE SREDINE
☐ POSLEDICE ELEMENTARNIH NEPOGODA I TEHNIČKIH I TEHNOLOŠKIH NESREĆA
☐ OPASNOSTI POVEZANE SA POJAVLJIVANJEM I ŠIRENJE INFEKTIVNIH BOLESTI KOD LJUDI I ZARAZA KOD ŽIVOTINJA
☐ NARKOMANIJA
☐ DESTRUKTIVNO DELOVANJE POJEDINIH VERSKIH SEKTI I KULTOVA
☐ VISOKOTEHNOLOŠKI KRIMINAL I UGROŽAVANJE INFORMACIONIH I TELEKOMUNIKACIONIH SISTEMA

Slika 7. Mogući oblici ugrožavanja bezbednosti

Oblik ugrožavanja bezbednosti:

AGRESIJA

Mogući oblici

Snaga ugrožavanja bezbednosti:

0

100

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

0.0

%

Ukupna ocena snaga:

0.0

Ocena snaga

Mogući odgovor:

0.0

Mogući odgovor

☒ **Međunarodne snage bezbednosti**

Međunarodne snage bezbednosti:

0

100

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

0.0

%

Konačan odgovor:

0.0

%

Konačan odgovor

Slika 8. Snaga ugrožavanja bezbednosti

U modelu je takođe predviđeno da je nadležno političko rukovodstvo Srbije već donelo odluku o angažovanju snaga bezbednosti u suprotstavljanju procenjenoj pretnji.

Za modelovanje potrebnih snaga (slika 9) predviđeni su:

- vojska,
- policija,
- službe bezbednosti (BIA, VOA i VBA),
- ODOO (žandarmerija i granična policija),
- FTO,
- civilna zaštita,
- carina i
- građani.

Budući da su pretnje po bezbednost Republike Srbije različite, time i angažovanje podistema sistema bezbednosti mora biti različito, kako i sam model omogućava. Svaki od podistema sistema bezbednosti procenjujemo sa dve varijable: ocenom borbene gotovosti (spremnosti) i stepenom angažovanja.

Na osnovu te dve varijable dobija se ukupna ocena datog podistema sistema bezbednosti.

	Angažovanje:			Ocena spremnosti:	
☐ Vojska:		0.0	%	0.0	Oceni vojsku
☐ Policija:		0.0	%	0.0	Oceni policiju
☐ Službe bezbednosti:		0.0	%	0.0	Oceni SB
☐ ODOO:		0.0	%	0.0	Oceni ODOO
☐ FTO:		0.0	%	0.0	Oceni FTO
☐ Civilna zaštita:		0.0	%	0.0	Oceni CZ
☐ Carina:		0.0	%	0.0	Oceni carinu
☐ Građani:		0.0	%	0.0	Oceni građane

Nazad

Slika 9. Modelovanje potrebnih snaga

Kako u Vojsci postoji definisan sistem ocenjivanja borbene gotovosti (pravilom o ocenjivanju b/g), on nam je bio osnova za izradu modela ocenjivanja.

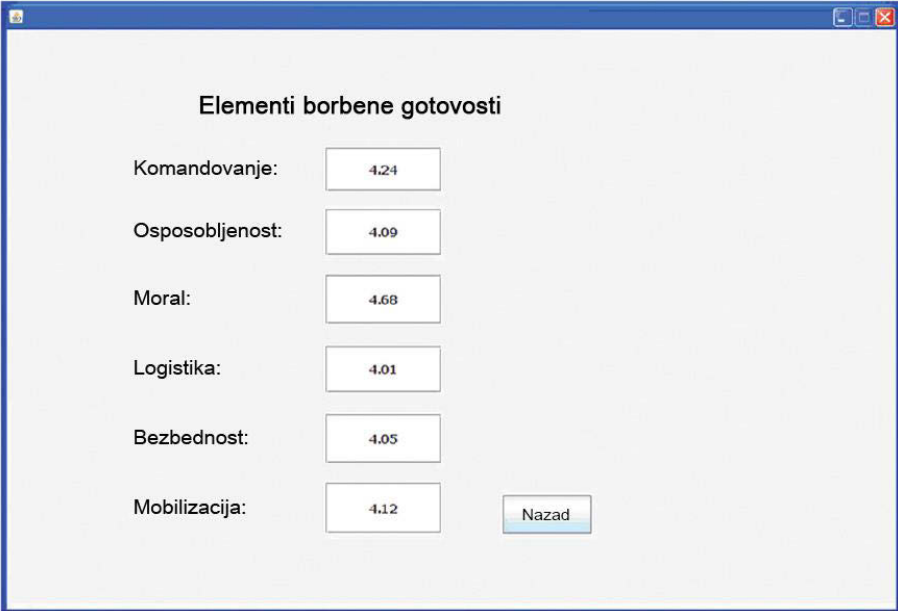
Elementi borbene gotovosti vojske (slika 10) su:

- komandovanje,
- osposobljenost,
- moral,
- logistika,
- bezbednost i

– mobilizacija.

Pravilo o kontroli i ocenjivanju borbene gotovosti za svaki od elemenata definiše parametre. Na primer, element komandovanja ima 12 osnovnih parametara, a u sklopu svakog parametra postoji podela najmanje na još 5 i više potparametara (tabela 8). Na osnovu njih, ocena elementa izražava se kao nedovoljna, dobra, vrlo dobra i odlična.

Takođe je pravilom predviđeno da elementi borbene gotovosti imaju različite težinske koeficijente (komandovanje, osposobljenost i moral imaju koeficijent 3, čime se izražava značaj tih elemenata i uticaj na ukupnu ocenu). To se može videti iz tabele 9.

Elementi borbene gotovosti	
Komandovanje:	4.24
Osposobljenost:	4.09
Moral:	4.68
Logistika:	4.01
Bezbednost:	4.05
Mobilizacija:	4.12

Nazad

Slika 10. Elementi borbene gotovosti

Tabela 7. Kontrola i ocenjivanje borbene gotovosti

PITANJE			O C E N A			
PARAMETAR			Odličan	Vrlo dobar	Dobar	Dovoljan
Broj	NAZIV	KV	4,51-5,00	3,51-4,50	2,51-3,50	2,00-2,50
1.	POPUNA LJUDSTVOM U MIRU					
1.1.	Ukupna popuna ljudstvom	2	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena ljudstvom 96-100%	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena ljudstvom 86-95%	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena ljudstvom 76-85%	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena ljudstvom 65-75%
1.2.	Popuna komandirima I komandantima	3	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena komandirima I komandantima 96-100%	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena komandirima I komandantima 96-100%	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena komandirima I komandantima 96-100%	Komanda – jedinica (ustanova) je popunjena komandirima I komandantima 96-100%
2	POPUNA OSNOVNIM BORBENIM SREDSTVIMA					
2.1.	Popuna rodovskim osnovnim borbenim sredstvima	3	Popunjenost rodovskim osnovnim borbenim sredstvima je 96-100%	Popunjenost rodovskim osnovnim borbenim sredstvima je 90-95%	Popunjenost rodovskim osnovnim borbenim sredstvima je 85-89%	Popunjenost rodovskim osnovnim borbenim sredstvima je 78-84%

Tabela 8. Težinski koeficijenti elemenata borbene gotovosti

ELEMENTI BORBENE GOTOVOSTI				Proizvod 3 x 4
Broj	Naziv	KV	Ocena	
1	2	3	4	5
1		3	3,66	10,98
2		3	3,58	10,74
3		3	3,70	11,10
4		2	3,33	6,66
5		2	3,71	7,42
6		2	3,00	6,00
ZBIR KOLONA 3 I 5		15		52,90
OCENA		3,53		
POSLEDICE VANREDNIH DOGAĐAJA U ODGOVORNOSTI VOJNE ORGANIZACIJE				
ZAKLJUČNA OCENA BORBENE GOTOVOSTI		3,53 VRLO DOBAR		

Svi ovi parametri i pokazatelji primenjeni su u izradi modela za ocenu borbene gotovosti vojske. Ona obuhvata sve raspoložive snage i sredstva vojske, kao i svojstva prostora države. Sve su to veoma složeni segmenti pri čijim se konstituisanju koriste egzaktna mere i parametri.

Matematička formula kojom se dolazi do te ocene data je u delu programskog koda koji vrši potrebna izračunavanja, a predstavljen je metodom:

```
public double izracunajOcenuVojske(){
    double rezultat = 0.0;
    rezultat = ((tezinskiFaktorKomandovanja * ocenaKomandovanja) +
    (tezinskiFaktorOsposobljenosti * ocenaOsposobljenosti) +
    (tezinskiFaktorMorala * ocenaMorala) +
    (tezinskiFaktorLogistike * ocenaLogistike) +
    (tezinskiFaktorBezbednosti * ocenaBezbednosti) +
    (tezinskiFaktorMobilizacije * ocenaMobilizacije)) / 15;
    return rezultat;
}
```

Ovakav način ocenjivanja za vojsku može se primeniti i za policiju, ODOO i službe bezbednosti. Za službe bezbednosti, umesto činioca komandovanje, predviđeno je rukovođenje. Ostali činioци ocenjuju se u skladu sa propisanim načinom ocenjivanja za te podsisteme.

Modelom je predviđena i mogućnost različitog nivoa angažovanja snaga. Ono može biti minimalno, srednje i težinsko. Ovakvo angažovanje postoji za sve podsisteme sistema bezbednosti.

Na osnovu ocene borbene gotovosti vojske i nivoa angažovanja vojske dobija se ukupna ocena borbene gotovosti za vojsku u konkretnom njenom angažovanju. Implementirano kroz program, ta ocena daje se na sledeći način:

```
.
.
.

static OcenaVojskeInferenceEngine getInstance(){
    return inferenceEngine;
}

static OcenaVojskeInferenceEngine inferenceEngine =
new OcenaVojskeInferenceEngine();
private void initOcenaVojskeRuleBase(){
    myOcenaVojskeRuleBase = new OcenaVojskeRuleBase();
}

private void fuzzyfyInputValue(double osv, double av){
    try{
        tempOcenaSpremnostiVojske = new FuzzyValue(
            myOcenaVojskeRuleBase.getFuzzyVariableOSV(),
            new TriangleFuzzySet(osv, osv, osv + 0.05));
        tempAngazmanVojske = new FuzzyValue(
```

```

        myOcenaVojskeRuleBase.getFuzzyVariableAV(),
        new TriangleFuzzySet(av, av, av + 0.05));
    System.out.println(tempAngazmanVojske);
} catch (FuzzyException e) {
    System.out.println("Greska pri fazifikaciji ulaznih vrednosti");
    e.printStackTrace();
}
}

```

Za ostale podsisteme sistema bezbednosti model omogućava da se ocenjivanje vrši na osnovu pravila predviđenih za te podsisteme sistema bezbednosti. Algoritam vojske je moguće prilagoditi za svaki od podсистema, s ciljem približno realnog i objektivnog ocenjivanja tih podсистema.

Policija, ODOO i službe bezbednosti u modelu se ocenjuju brojčanim ocenama od 1 do 5, i to kao nedovoljne, dobre, vrlo dobre i odlične.

I ovde je predviđena mogućnost da se na osnovu ocene spremnosti pojedinačnih podсистema snaga bezbednosti i njihovog stepena angažovanja dobije ukupna ocena spremnosti za ove snage u njihovom konkretnom angažovanju. Deo implementacije iz programa koji se odnosi na dobijanje ove ocene je:

```

.
.
.

```

```

tempUkupnaOcenaSnaga = new FuzzyValue(
myMainRuleBase.getFuzzyVariableOUS(),
new TriangleFuzzySet(uos, uos, uos + 0.05));

```

```

.
.
.

```

Civilna zaštita i carina, kao specifični podсистem sistema bezbednosti, u modelu se procenjuju kao neuspešni, delimično uspešni, uspešni i vrlo uspešni. I za ove podsisteme moguć je minimalan, srednji i težišni nivo angažovanja snaga. Na osnovu ove dve varijable dobija se konačna procena uspešnosti angažovanja navedenih podсистema. Činioci ocenjivanja su: rukovođenje, obučenost, opremljenost i brzina reagovanja (slika 11).

Činioci za ocenu sposobnosti

Rukovođenje:	4.03	
Obučenost:	4.30	
Opremljenost:	5.0	
Brzina reakcije:	4.36	Nazad

Slika 11. Činioci ocene sposobnosti

Deo programskog koda koji nam daje potreban proračun za traženu ocenu je:

.

.

.

```
static OcenaCZInferenceEngine inferenceEngine = new OcenaCZInferenceEngine();
private void initOcenaCZRuleBase(){
    myOcenaCZRuleBase = new OcenaCZRuleBase();
}
private void fuzzyfyInputValue(double oscz, double acz){
    try{
        tempOcenaSpremnostiCZ = new FuzzyValue(
            myOcenaCZRuleBase.getFuzzyVariableOSCZ(),
            new TriangleFuzzySet(oscz, oscz, oscz + 0.05));
        tempAngazmanCZ = new FuzzyValue(
            myOcenaCZRuleBase.getFuzzyVariableACZ(),
            new TriangleFuzzySet(acz, acz, acz + 0.05));
        System.out.println(tempAngazmanCZ);
    }catch(FuzzyException e){
        System.out.println("Greska pri fazifikaciji ulaznih vrednosti");
        e.printStackTrace();
    }
}
```

.

.

Sistem FTO se u modelu procenjuje kao neefikasan, delimično efikasan, efikasan i vrlo efikasan, i on se može angažovati minimalno, srednje i težinski. Činici ocenjivanja su: rukovođenje, obučenost, opremljenost i brzina reagovanja.

Procena efikasnosti za FTO iskazana je u delu programskog koda koji vrši neophodne proračune:

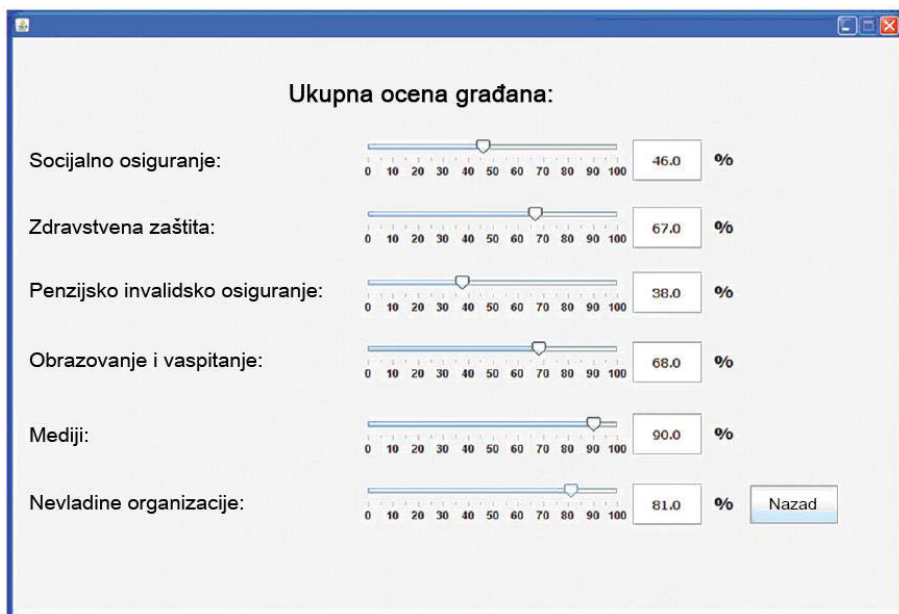
```
.
.
.

    static OcenaFTOIInferenceEngineinferenceEngine =
newOcenaFTOIInferenceEngine();
    private void initOcenaFTORuleBase(){
        myOcenaFTORuleBase = new OcenaFTORuleBase();
    }
    private void fuzzyfy!nputValue(double osfto, double afto){
        try{
            tempOcenaSpremnostiFTO = new FuzzyValue(
                myOcenaFTORuleBase.getFuzzyVariableOSFTO(),
                new TriangleFuzzySet(osfto, osfto, osfto + 0.05));
            tempAngazmanFTO = new FuzzyValue(
                myOcenaFTORuleBase.getFuzzyVariableAFTO(),
                new TriangleFuzzySet(afto, afto, afto + 0.05));
            System.out.println(tempAngazmanFTO);
        }catch(FuzzyException e){
            System.out.println("Greska pri fazifikaciji ulaznih vrednosti");
            e.printStackTrace();
        }
    }

.
.
.
```

U modelu je predviđena i mogućnost procenjivanja stava građana u suprotstavljanju bezbednosnim pretnjama. Ona je izražena kroz procenu njihovog stava kao negativan, neutralan, pozitivan i izuzetno pozitivan. Ovi stavovi posmatrani su kroz (slika 12):

- socijalno osiguranje,
- zdravstvenu zaštitu,
- penzijsko-invalidsko osiguranje,
- obrazovanje i vaspitanje,
- uticaj medija i nevladinih organizacija.

Slika 12. Ukupna ocena građana

Za ukupnu procenu učešća građana takođe su predviđene promenljive koje proizlaze iz njihovog stava o učešću, kao i stepena njihovog učešća. Posebno je značajno da je modalnim eksperimentom predviđena i mogućnost kompariranja stepena učešća građana u odnosu na snagu ugrožavanja bezbednosti Republike Srbije (minimalna mirnodopska, povišene mere, vanredno stanje, ratno stanje). Socijalno osiguranje, zdravstvena zaštita, penzijsko-invalidsko osiguranje, obrazovanje i vaspitanje, mediji i nevladine organizacije kao činioци bitno utiču i na profesionalni deo sistema bezbednosti, što je u modelu predviđeno kao mogućnost.

Realizacija varijable ukupna procena stava građana u simulaciji daje se kroz programski kod:

```

static CitizenInferenceEngine inferenceEngine = new CitizenInferenceEngine();
private void initCitizensRuleBase(){
    myCitizensRuleBase = new CitizensRuleBase();
}
private void fuzzyfyInputValue(double nsz,double nzz,double npio,double noiv){
    try{
        tempNivoSocijalneZastite = new FuzzyValue(
            myCitizensRuleBase.getFuzzyVariableNSZ(),
            new TriangleFuzzySet(nsz, nsz, nsz + 0.05));
        tempNivoZdravstveneZastite = new FuzzyValue(
            myCitizensRuleBase.getFuzzyVariableNZZ(),

```

```

        new TriangleFuzzySet(nzz, nzz, nzz + 0.05));
        tempNivoPIO = new FuzzyValue(
            myCitizensRuleBase.getFuzzyVariableNPIO(),
            new TriangleFuzzySet(npio, npio, npio + 0.05));
        tempNivoObrazovanjaVaspitanja = new FuzzyValue(
            myCitizensRuleBase.getFuzzyVariableNOIV(),
            new TriangleFuzzySet(noiv, noiv, noiv + 0.05));
        System.out.println(tempNivoPIO);
    }catch(FuzzyException e){
        System.out.println("Greska prifazifikaciji ulaznih vrednosti");
        e.printStackTrace();
    }
}

```

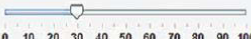
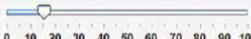
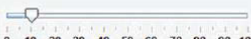
.
 .
 .

Za medije, NVO, naučnai stručna udruženja, umodeluje predviđena mogućnost procene njihovog uticaja na građane i profesionalni deo podsistema sistema bezbednosti. Model predviđa da oni mogu imati negativan, neutralan, pozitivan i izuzetno pozitivan odnos prema suprotstavljanju rizicima po bezbednost, te tako uticati na stav građana i profesionalnih snaga činilaca sistema bezbednosti.

Svaki modul angažovanje izražava u procentima od 0 do 100%, i to kao minimalno , srednje i težišno.

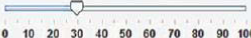
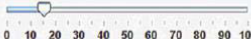
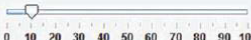
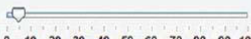
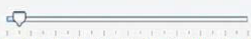
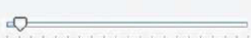
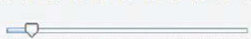
Na osnovu ocena i procena svakog podsistema i njihovog stepena angažovanja dobija se konačna ocena za svaki podsistem pojedinačno i program ih u pozadini obrađuje i prikazuje nam ukupnu ocenu angažovanih snaga. Na slikama 13 i 14 to se može i videti.

Angažovanje: **Ocena spremnosti:**

☒ Vojska:		30.0 %	4.613	Oceni vojsku
☒ Polcija:		15.0 %	3.926	Oceni policiju
☒ Službe bezbednosti:		10.0 %	3.999	Oceni SB
☒ ODOO:		5.0 %	3.878	Oceni ODOO
☒ FTO:		5.0 %	3.175	Oceni FTO
☒ Civilna zaštita:		5.0 %	4.422	Oceni CZ
☒ Carina:		10.0 %	4.43	Oceni carinu
☒ Građani		20.0 %	4.195	Oceni građane
Nazad				

Slika 13. Konačna ocena

Angažovanje: **Ocena spremnosti:**

☒ Vojska:		30.0 %	4.613	Oceni vojsku
☒ Polcija:		15.0 %	3.926	Oceni policiju
☒ Službe bezbednosti:		10.0 %	3.999	Oceni SB
☒ ODOO:		5.0 %	3.878	Oceni ODOO
☒ FTO:		5.0 %	3.175	Oceni FTO
☒ Civilna zaštita:		5.0 %	4.422	Oceni CZ
☒ Carina:		10.0 %	4.43	Oceni carinu
☒ Građani		20.0 %	4.195	Oceni građane
Nazad				

Slika 14. Konačna ocena uz angažovanje međunarodnih snaga

Model predviđa i mogućnost strukturiranja podsistema bezbednosti na osnovu stava i angažovanja međunarodnih snaga bezbednosti (slika 15).

Oblik ugrožavanja bezbednosti: **AGRESIJA** Mogući oblici

Snaga ugrožavanja bezbednosti: 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 **34.0 %** SREDNJI

Ukupna ocena snaga: **3.231** Ocena snaga

Mogući odgovor: **51.38** Mogući odgovor **USPEŠAN**

☒ Međunarodne snage bezbednosti

Međunarodne snage bezbednosti: 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 **58.0 %** POZITIVAN

Konačan odgovor: **62.5 %** Konačan odgovor **USPEŠAN**

Slika 15. Angažovanje međunarodnih snaga bezbednosti

Prema modelu, stav i angažovanje međunarodnih snaga bezbednosti mogu biti negativni, neutralni, pozitivni i saveznički u odnosu na strukturirane snage bezbednosti države Republike Srbije. Sagledavanjem tog stava i mogućeg odgovora, dobija se konačan odgovor (reakcija sistema bezbednosti) na oblik ugrožavanja bezbednosti države Republike Srbije.

Kao mogući odgovor (odnosno reakcija snaga na oblik ugrožavanja bezbednosti države) modul predviđa iskaz u dva oblika: prvi vid odgovora kao neuspešan, uspešan i vrlo uspešan, a drugi vidje procentualno učešće ukupno angažovanih snaga, izraženo u neimenovanom broju.

Na osnovu dobijenog mogućeg odgovora i uticaja međunarodnih snaga bezbednosti, dolazimo do željenog cilja, odnosno procene mogućnosti sistema bezbednosti da se suprotstavi potencijalnim oblicima ugrožavanja bezbednosti. Navešćemo samo deo programskog koda date simulacije, kojom se dobijaju vrednosti za posmatrane promenljive:

```

private FuzzyVariable moguciOdgovor = null;
private FuzzyVariable stavMSB = null;
private FuzzyVariable konacanOdgovor = null;

/** Inicijalizacija fuzzy promenljive moguciOdgovor */
private void initFuzzyVariableMO(){
    try{
        moguciOdgovor = new FuzzyVariable("moguciOdgovor", 0.0,
            100.0, "percent_%");
        moguciOdgovor.addTerm("neuspesno", new ZFuzzySet(20.0, 30.0));
        moguciOdgovor.addTerm("uspesno", new TrapezoidFuzzySet(20.0,
            40.0, 65.0, 80.0));
        moguciOdgovor.addTerm("vrlouspesno", new SFuzzySet(65.0, 85.0
        ));
    }catch(FuzzyException e){
        System.out.println("Greska pri inicijalizaciji MO promenljive");
        e.printStackTrace();
    }
}

/** Inicijalizacija fuzzy promenljive stavMSB */
private void initFuzzyVariableStavMSB (){
    try{
        stavMSB = new FuzzyVariable("stavMSB", 0.0, 100.0,
            "percent_%");
        stavMSB.addTerm("negativan", new ZFuzzySet(20.0, 30.0));
        stavMSB.addTerm("neutralan", new TrapezoidFuzzySet(20.0, 30.0,
            45.0, 55.0));
        stavMSB.addTerm("pozitivan", new TrapezoidFuzzySet(45.0, 55.0,
            70.0, 80.0));
        stavMSB.addTerm("saveznicki", new SFuzzySet(70.0, 85.0));
    }catch(FuzzyException e){
        System.out.println("Greska pri inicijalizaciji MO promenljive -
            FinalRB");
        e.printStackTrace();
    }
}

/** Inicijalizacija fuzzy promenljive konacanOdgovor */
private void initFuzzyVariableKO(){
    try{
        konacanOdgovor = new FuzzyVariable("konacanOdgovor",
            0.0, 100.0, "percent_%");
        konacanOdgovor.addTerm("neuspesno", new ZFuzzySet(20.0, 30.0));
        ;
        konacanOdgovor.addTerm("delimicnouspesno", new TrapezoidFuzz
            ySet (20.0, 30.0, 45.0, 55.0));
    }
}

```

```

        konacanOdgovor.addTerm("uspesno",
            newTrapezoidFuzzySet(45.0,55.0,70.0,80.0));
        konacanOdgovor.addTerm("vrlouspesno",
            newSFuzzySet(70.0,85.0));
    }catch(FuzzyException e){
        System.out.println("Greska pri inicijalizaciji KO promenljive");
        e.printStackTrace();
    }
}

```

.
 .
 .

Konačni odgovor (reakcija sistema) može biti neuspešan, delimično uspešan, uspešan i vrlo uspešan.

Na osnovu konačnog odgovora, model predviđa mogućnost drugačijeg modelovanja snaga s ciljem uspešnog neutralisanja bezbednosnih pretnji.

LITERATURA

- [1] Ackoff, Russell, Linkoln: Načrt sociološke raziskave, Univerza, Ljubljana, 1966.
- [2] Aćimović, Ljubivoje, Nauka o međunarodnim odnosima Teorije i istraživački pravci, Naučna knjiga i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1987.
- [3] Adam, Franc: Akciono istraživanje, Marksistički centar Organizacije SK, Beograd, 1984.
- [4] Adam, Franc: Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji, F. Adam, Koper, 1980.
- [5] Adorno, Teodor: Negativna dijalektika, BIGZ, Beograd, 1979.
- [6] Arandelović, Jovan: Uloga indukcije u naučnom istraživanju, Naučna knjiga, Beograd, 1967.
- [7] Arandelović, Jovan; Kron, Aleksandar; Novaković, Staniša; Petrović, Bratislav: Nauka i filozofija, Institut društvenih nauka, Beograd, 1963.
- [8] Arežina, Vera, Problemi merenja ekološke bezbednosti, MST Gajić, Be o grad, 2010.
- [9] Aristotel, Organon, Kultura, Beograd, 1965.
- [10] Aristotel: Nikomahova etika, BIGZ, Beograd, 1980.
- [11] Bacon, Francis: Novi organon, Napred, Zagreb, 1968.
- [12] Bajme, fon Klaus: Suvremene političke teorije, Stvarnost, Zagreb, 1974.
- [13] Bandur, Veljko, Potkonjak, Nikola, Izvori i instrumenti analize sadržaja, u: Metodologija pedagogije, Savez pedagoških društava Jugoslavije, Beograd, 1999.
- [14] Bartalanffy, von Ludvig, General System Theory, Georga Brayiller, New York, 1968.
- [15] Bartalanffy, von Ludvig, General Theory of System: Aplication to Psychology, in the Social Sciences - Problems and Orientations, Mouton/UNESCO, The Hague, Paris, 1968.
- [16] Batarello, Ante - Željko: Problem u društvenim istraživanjima, Kritika tradicionalne metodologije, A. Ž. Batarello, Zagreb, 1990.
- [17] Bayly, D. H., Patterns of Policing, A Comparative International Analysis, New Bruswick, Rutgers University Press, 1990.
- [18] Berelson, Bernad, Analiza sadržaja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1960.
- [19] Berkli, Džord: Rasprave o principima ljudskog saznanja, BIGZ, Beograd, 1977.
- [20] Beti, Emilio: Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka, Književna zajednica, Novi Sad, 1988.

- [21] Blagoev, Borislav: Statistika za studente pravnih fakulteta, Naučna knjiga, Beograd, 1969.
- [22] Blagojević, Slobodan: Metodologija prava, NIU Službeni list SRJ, Beograd, 1997.
- [23] Blejsko metodološko srećanje. Raziskovalni institut - Fakultet za sociologiju, političke vede in novinarstvo, Ljubljana, 1987,1988, 1989 i 1990.
- [24] Bogdanović, Marija, Metodološke studije, Institut za političke studije, Beograd, 1993.
- [25] Bogdanović, Marija: Kvantitativan pristup u sociologiji, Službeni list, Beograd, 1981.
- [26] Bojović, Mišo, Vojska pred očima javnosti, NIC Vojska, Beograd, 1999.
- [27] Born, Hans, Parlamentarni nadzor bezbednosnog sektora: načela, mehanizmi i praksa, Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga, Beograd, 2003.
- [28] Borojević, Slavko: Metodologija eksperimentalnog naučnog rada, RU "Radivoj Ćirpanov" Novi sad, 1978.
- [29] Brdar, Milan: Totalitet i pozitivizam, IKS, Beograd, 1981.
- [30] Bronovski, Jakob: Porijeklo znanja i imaginacije, Stvarnost, Zagreb, 1981.
- [31] Brule, J. F., Fuzzy logic - A tutorial, this paper won the "Most Original Paper" Award of Merit at the First Annual Flartford Graduate Center Computer Science Conference, April 27,1985.
- [32] Burger, Hotimir: Znanost povesti, Problemi znanosti u Marksovu delu, Centar za kulturne delatnosti SSO, Zagreb, 1978.
- [33] Buzan, B., People, States & Fear, An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era, England, 1991.
- [34] Civilna kontrola oružanih snaga, Zbornik radova, SŠONID, IRV, Beograd, 2001.
- [35] Coombs, Clyde H.: Teorije i metode sociološkog merenja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962.
- [36] Čaval, Josipa: Statistička metoda u privrednim i društvenim istraživanjima, Sveučilište Rijeka, 1981.
- [37] Čerić, V., Simulacijsko modeliranje, Školska knjiga, Zagreb, 1993.
- [38] Čolaković, Božidar, B; Baraku, Enver: Osnovi informatike i metodologije naučnog rada, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SAP Kosovo, 1989.
- [39] Dahl, A. R., The concept of power, Behavioral Science, 2, 1957.
- [40] Danilović, Neđo, Gordić, Miodrag, Savremeni sistemi bezbednosti i zaštite, skripta, Slobomir P Univerzitet, Slobomir - Bijeljina, januar 2007.
- [41] Danilović, Neđo, Milosavljević, Slavomir, Osnovi bezbednosne analitike, Službeni glasnik, 2008.

- [42] Danilović, Neđo, Moral vojske u građanskomratu, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2000.
- [43] Danilović, Neđo, Snaga morala, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2003.
- [44] Danilović, Neđo, Specifičnosti izrade kodeksa pojmova i šifarau politikološkim istraživanjima, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004.
- [45] Dauns, Mark, Reforma policije u Srbiji ka stvaranju savremene i odgovorne policijske službe, Odeljenje za sprovođenje zakona, Misija OEBS u Srbiji i Crnoj Gori, Beograd, januar 2004.
- [46] De Pool, Trends in Content Analysis, Urbana, Illinois, University Press, 1959.
- [47] Dekart, Rene, Rasprave o metodi, Estetika Valjevo, Beograd, 1990.
- [48] Demokratska kontrola vojske i policije u SRJ Jugoslaviji: Normativne pretpostavke, Centar za CVO, Novi Beograd, 2001.
- [49] Demokratska kontrola vojske, Zbornik radova sa savetovanja, SMO, Sektor za međunarodnu vojnu saradnju i politiku odbrane, Uprava za politiku odbrane, Beograd, 2001.
- [50] Dimitrijević Vojin, Pojam bezbednosti u međunarodnim odnosima, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1973.
- [51] Dimitrijević, Stojanović, Međunarodni odnosi, Beograd, 1988.
- [52] Dirkem, Emil: Elementarni oblici religijskog života, Prosveta, Beograd, 1982.
- [53] Dirkem, Emil: O podeli društvenog rada, Prosveta, Beograd, 1972.
- [54] Dirkem, Emil: Pravila sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1963.
- [55] Djilji, Djan Antonio: Kako se istražuje, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- [56] Djuin, Džon, Logika, teorijska istraživanja, Nolit, Beograd, 1962.
- [57] Dobrov, T. M.: Nauka o naukama - Uvod u opšte poznavanje naučnih delatnosti. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1970.
- [58] Dozle, M., Ways of War and Peace, New York, 1997.
- [59] Drajfus, Hubert: Šta računari ne mogu, Nolit, Beograd, 1977.
- [60] Dubić, Slavoljub: Uvođenje u naučni rad. Nauka i naučni metod, Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1970.
- [61] Đarmati, A. Šimon, Jakovljević, R. Vladimir, Civilna zaštita u SR Jugoslaviji, IP Studentski trg, Beograd, 1996.
- [62] Đorđević, Jovan: Osnovna pitanja političkih nauka, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1961.
- [63] Đurić, Mihailo, Problemi sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962.
- [64] Ejer, A. Ž.: Problemi saznanja, Nolit, Beograd, 1963.

- [65] El Mabruk, Saleh Ibrahim: Komparativni metod u istraživanju narodnog upravljanja u Libijskoj Džamahiriji i socijalističkog samoupravljanja u SFR Jugoslaviji. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka, 1992.
- [66] Enciklopedija političke nauke, Beograd, 1993.
- [67] Etika novinarstva, Centar za profesionalizaciju medija, Interprint, Beograd, 2004.
- [68] European security strategy, Brussels, 12. December, 2003.
- [69] Fajerbend, Paul: Protiv metode, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
- [70] Fitzgerald, Jack. D.: Fox M Steven: Metodologija istraživanja u kriminalističkim naukama, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2001.
- [71] Fosdick, European Policy Systems, New York: The Century Co., 1915.
- [72] Friendman-Hill, E., Jess in Action - Rule-Based Systems in Java, Sandia National Laboratories Livermore, CA, 2003.
- [73] Fuko, Mišel: Reči i stvari, Nolit, Beograd, 1971.
- [74] Fulgozi, Ante: Faktorska analiza, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- [75] Gadamer, Hans Georg: Istina i metoda, IP "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978.
- [76] Giddens, Anthony: Nova pravila sociološke metode, Znanstveni institut Filozofske fakultete, ŠKUC, Ljubljana, 1989.
- [77] Gilli, Gian, Antonio, Kako se istražuje, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- [78] Glišić, Jasmina, Hadžić, Miroslav, Timotić, Milorad, Matić, Jovanka, Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske rezultati istraživanja, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, jul 2004.
- [79] Goati, V., Demokratija i politička vlast, Zbornik, Promene Ustava i ZUP-a, Beograd, 1988.
- [80] Gostović, Dragan, Izvršna vlast kao funkcija države, Alters-McMilan, Beograd, 2006.
- [81] Grizold, A., Tatalovic, S. i Cvrtila, V., Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1999.
- [82] Gros, Mirjana: Historijska znanost, SHL, Zagreb, 1980.
- [83] Grupa autora, Osnovi narodne odbrane, Interpres, Beograd, 1969.
- [84] Grupa autora, Parlamentarni nadzor bezbednosnog sektora načela, mehanizmi i praksa, Ženevski centar za kontrolu oružanih snaga i interparlamentarna unija, Beograd, 2003.
- [85] Grupa autora, Zbirka radova, Civilna kontrola vojske i policije, Medija centar, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2000.
- [86] Gud, V. J., Het, P., Metode sociološkog istraživanja, Vuk Karadžić, Beograd, 1966.

- [87] Gud, V. J., Metode sociološkog istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962.
- [88] Gud, V-Skat, D.: Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji, Otokar Keršovani, Rijeka, 1967.
- [89] Gvojić, Ljubomir: Funkcionalizam Roberta Mertona. Teorijsko stanovište i osnovne oblasti primene, Ljubomir Gvojić, Beograd, 1991.
- [90] Habermas, Jirgen: Saznanje i interes, Nolit, Beograd, 1975.
- [91] Habermas, Jirgen: Tehnika i znanost kao ideologija, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- [92] Hadžić, Miroslav, Civilna kontrola Vojske i policije, CVO, Beograd, 2000.
- [93] Hadžić, Miroslav, Reforme Vojske iskustva i izazovi, zbornik tekstova, CVO, Beograd, 2003.
- [94] Hadživuković, Stevan, Planiranje eksperimenta, Privredni pregled, Beograd, 1977.
- [95] Halmi, Aleksandar: Metodologija akcionih istraživanja kao naučna i samoupravna osnova socijalnog rada. Doktorska disertacija. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 1986.
- [96] Halmi, Aleksandar: Metodologija istraživanja u socijalnom radu, Alinea, Zagreb, 1995.
- [97] Hantigton, S., Sukob civilizacija, Podgorica, B. Luka, 2000.
- [98] Hartington, P. Semjuel, Vojnik i država teorija i politika civilno-vojnih odnosa, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, CSES i Diplomatska akademija, Beograd, 2004.
- [99] Havelka, Nenad, Kuzmanović, Boro, Popović, Dragan, „Analiza sadržaja“, u: Metode i tehnike socijalno-psiholoških istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 1993/94.
- [100] Havelka, Nenad; Kuzmanović, Bora; Popadić, Dragan: Metode i tehnike socijalno-psiholoških istraživanja, Katedra za socijalnu psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1993.
- [101] Hegel, Georg, Vilhelm, Fridrih: Fenomenologija duha, BIGZ, Beograd, 1979.
- [102] Hegel, Georg, Vilhelm, Fridrih: Nauka logike 1, 2, 3, BIGZ, Beograd, 1976, 1977, 1979.
- [103] Holsti, D.R., Content Analysis for the social Sciences and humanites, Addison Wesley, 1969.
- [104] Horkhajmer, Maks: Tradicionalna i kritička teorija, BIGZ; Beograd, 1976.
- [105] Hornby, A. S., Oxford Advanced Learner's Dictionary, OUP, New York, 2010.
- [106] Ilić, Miloš: Logičke osnove teorije verovatnoće, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962.

- [107] Ilić, Miloš: Naučno istraživanje. Opšta metodologija, Filološki fakultet u Beogradu, Beograd, 1994.
- [108] Ilić, Vladimir: Funkcionalizam u sociologiji, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1955.
- [109] Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1994.
- [110] Interalia, nove nemačke smernice politike odbrane (Bundesministerium der Verteidigung), Berlin, maj 2003.
- [111] Isaković, Z., Pojam moći u savremenoj teoriji, Beograd, 1998.
- [112] Izvršna radna grupa Odbora za odbranu Skupštine SCG, Nacrt zakona o demokratskoj i civilnoj kontroli vojske, 25. jul 2005.
- [113] Janković, R., Nikolić, N., Primena simulacija u proučavanju fizionomije savremenog rata, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2009.
- [114] Jerinić, Dragan, Modernizacija carinske službe Srbije kao pretpostavka evroatlantskih integracija, doktorska disertacija, Evropski univerzitet, Beograd, 2006.
- [115] Jerinić, Dragan, Modernizacija carinske službe Srbije, PrintmediaBeograd, Beograd, 2007.
- [116] Jovanović, Branislav, Uvoduteoriju vojnogrukovođenja, Beograd, 1984.
- [117] Jovanović, Petar, Leksikon menadžmenta, FON, Beograd, 2003.
- [118] Jovanović, Slobodan, Sabrana dela, knjiga prva, tom 13, Izdavačko i knjižno preduzeće Geca Kon a.d., Beograd, 1936.
- [119] Kaldor, M., Basker, V., New Wars, London, 1997.
- [120] Kant, Imanuel: Kritika čistog uma, Kultura, Beograd, 1970.
- [121] Kaplan, A., Content Analysis and Theory of Sign, Philos, Sciences, 1943.
- [122] Keahler, Steven D., Fuzzy logic – An introduction
- [123] Kegli, V., Svetska politika - trend i transformacija, Beograd, 2004.
- [124] Kenneth, J.G ., Anatomija moći, Zagreb, 1987.
- [125] Kešetović, Želimir, Odnosi policije i javnosti, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, 2000.
- [126] Kešetović, Želimir, Unapređenje odnosa policije i medija u Srbiji, Bezbednost, br. 5/2006, Beograd,
- [127] Knjazeva, Svetlana: Logika u praksi, Zavod za izdavanje udžbenika SRS Beograd, 1969.
- [128] Kocić, Ljubomir: Eksperimentalna pedagogija - pokušaj izgrađivanja pedagogije na empirijskoj osnovi, Institut za pedagoška istraživanja, Prosveta, Beograd, 1983.

- [129] Koen, Moris, Hejgel, Ernest, Uvod u logiku i naučni metod, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava SRS, Beograd, 1979.
- [130] Koen, Ričard, Saradnja u bezbednosti: Novi horizonti za međunarodni poredak, Evropski centar za studije bezbednosti Džordž K. Maršal, Garnisch-Peternikirchen,, 2005.
- [131] Kolakovski, Lešek: Pozitivizam, Prosveta, Beograd, 1972.
- [132] Konig, Rene: Das Interview Formen, Koln, 1957.
- [133] Kont, Ogist: Kurs pozitivne filozofije, Univerzitetska reč, Nikšić, 1989.
- [134] Kovačević, Sreten, Osnovi sistema DSZ, Beograd VŠUP, 1980.
- [135] Kozić, P., Metodologija naučnoistraživačkograda, Beograd, 1994.
- [136] Kreč, D.; Krečfild, R; Balaki, I.: Pojedinac u društvu, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SRS Beograd, 1972.
- [137] Krković, A.: Merenje u psihologiji i pedagogiji, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1964.
- [138] Krneta, Miodrag: Statistika za sociologe, IRO Ekonomika i Ekonomski institut, Beograd, 1987.
- [139] Kukuleča, S., Organizaciono-poslovni leksikon izraza, pojmova i metoda, Rad, Beograd, 1986.
- [140] Kumbs, Klajd H., Teorije i metode sociološkog merenja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962.
- [141] Kundačina, Milenko: Akademsko pisanje, Užice, 2007.
- [142] Kuvačić, Ivan: Marksizam i funkcionalizam, Komunist, Beograd, 1970.
- [143] Kuvačić, Ivan: Znanost i društvo, Napred, Zagreb, 1977.
- [144] Lazović, Momčilo, Stišović, Milinko, Teorijaratne veštine, Policijska akademija, Beograd, 1998.
- [145] Lebeda, Šuljagić, Priprema istraživanja, COSSIS „Maršal Tito“, Beograd, 1987.
- [146] Lebeda, Šuljagić, Rade, Izlaganje rezultata istraživanja, COSSIS „Maršal Tito“, Beograd, 1988.
- [147] Lebeda, Šuljagić, Rade, Izvršenje istraživanja, COSSIS „Maršal Tito“, Beograd, 1988.
- [148] Lefevr, Anri: Politički čovek, Rad, Beograd, 1967.
- [149] Lekić, Đorđe: Metodologija pedagoškog istraživanja i stvaralaštva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980.
- [150] Lenjin, V. I.: Materijalizam i empiriokriticizam, Kultura, Beograd, 1959.
- [151] Luhman, Niklas, Teorija sistema, Globus, Zagreb, 1968.

- [152] Lukes, S ., Moć: Jedno radikalno shvatanje, časopis „Marksizam u svetu“, br. 8/1980
- [153] Lukić, Radomir, Metodologija prava, Naučna knjiga, Beograd, 1983.
- [154] Lukić, Radomir, Osnovi sociologije, Naučnaknjiga, Beograd, 1974.
- [155] Lukić, Radomir, Teorija države i prava I teorija države, Naučna knjiga, Beograd, 1953.
- [156] Lukić, Radomir, Teorija države i prava II teorija prava, Naučna knjiga, Beograd, 1954.
- [157] Lukić, Radomir: Metodologija prava, Naučna knjiga, Beograd,1983.
- [158] Luman, Niklas: Teorija sistema, Globus, Zagreb, 1981.
- [159] Macneill, Patrick: Research methodes, Routledge, London, 1991.
- [160] Makijaveli, N ., Vladalac, Beograd, 1964.
- [161] Marković, A., Specifikacije simulacionih modela korišćenjem koncepata veštačke inteligencije, magistarska teza, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1994.
- [162] Marković, M., Stanojević, M., Simulacioni model za utvrđivanje broja zaustavljenih drumskih vozila ispred pružnog prelaza i njihovog vremena čekanja, Simpozijum o računarskim naukama i informatici, YU INFO, Zbornik radova, knjiga 3, Brezovica, 1995.
- [163] Marković, M., Stanojević, M., Simulaciono-analitički model za prognoziranje saobraćajnih nezgoda na putno-pružnim prelazima, Simpozijum o operacionim istraživanjima, Zbornik radova SYMOPSIS, Kotor, 1994.
- [164] Marković, M., Stanojević, M., Vučinić, N. (1997), Simulacioni model uskog grla sa prioritnim pravcima, SYMOPIS '97, Zbornik radova, Bečići, 1997.
- [165] Marković, Mihailo, Filozofski osnovi nauke, SANU, Beograd, 1981.
- [166] Marković, Mihailo, Kritika društvenih nauka, BIGZ - Geneks štampa, Beograd, 1994.
- [167] Marković, Mihailo: Dijalektička teorija značenja, BIGZ - Genex štampa, Prosveta, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
- [168] Marks, K. Engels, F.: Rani radovi, Napred, Zagreb, 1967.
- [169] Marks, Karl.: Kapital, BIGZ, Beograd, 1971.
- [170] Marks. Karl.: Prilog kritici političke ekonomije, BIGZ, Beograd, 1976.
- [171] Marksizam - Strukturalizam, časopis Delo, Nolit Beograd, 1974.
- [172] Masleša, R, Teorije i sistemi sigurnosti, Magistrat, Sarajevo, 2001.
- [173] Masleša, Ramo, Teorije i sistemi sigurnosti, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2001.

- [174] Matić, Goran, Osnovi fizičko-tehničkog obezbeđenja priručnik za edukaciju neposrednih izvršilaca privatnog obezbeđenja i imovine, Privredna komora Srbije, Beograd, 2006.
- [175] Mawby, R. I., Comparative policin issues: The British and American Sistem in International Perspective, London, Unwin Human, 1990.
- [176] Merton, K. Robert: O teorijskoj sociologiji, Centar društvenih delatnosti SSOH, Zagreb, 1979.
- [177] Metodologija društvenih nauka (zbornik), Institut za kriminološka, sociološka i psihološka istraživanja, Beograd, 1963.
- [178] Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa okruglog stola 17. i 18. XII 1985. u Beogradu), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.
- [179] Metodologije ratne veštine, CVVŠ JNA „Maršal Tito“, 1983.
- [180] Mihailović, Dobrivoje, Metodologija naučnih istraživanja, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1999.
- [181] Miletić, A., Nacionalni interesu američkoj teoriji međunarodnih odnosa, Beograd, 1978.
- [182] Miletić, A., Rat, zbornik, Enciklopedija političke kulture, Beograd, 1993.
- [183] Milić, Vojin, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1978.
- [184] Mill, J, S.: A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, New-York, 1955.
- [185] Milosavljević, Bogoljub, Uvod u policijske nauke, Policijska akademija, Beograd, 1994.
- [186] Milosavljević, Nikola: Osnovi naučnog istraživačkog rada, Naučna knjiga, Beograd, 1989.
- [187] Milosavljević, Slavomir, Danilović, Nedo, Osnove bezbednosne analitike, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- [188] Milosavljević, Slavomir, Istraživanje političkih pojava, Institut za političke studije, Centar za omladinu i pionire Palilule, Beograd, 1980.
- [189] Milosavljević, Slavomir, Izveštaj o naučnom istraživanju, CVVŠ, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 1990.
- [190] Milosavljević, Slavomir, Politička akcija, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1977.
- [191] Milosavljević, Slavomir, Radosavljević, Ivan, Repetitorijum iz metodologije društvenih istraživanja, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1975 (prošireno i dopunjeno izdanje 1988).
- [192] Milosavljević, Slavomir, Radosavljević, Ivan: Osnovi metodologije političkih nauka, Službeni glasnik, SRS, Beograd, 2001.

- [193] Milosavljević, Slavomir, Televizijski intervju, Tribina, Beograd, 1982.
- [194] Milosavljević, Slavomir, Termiz, Dževad, Arežina Vera, Analitika medija, Media Plan institut, Sarajevo, 2010.
- [195] Milosavljević, Slavomir, Termiz, Dževad, Praktikum iz metodologije politikologije, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo, 2000.
- [196] Milošević, Novak, Dražić, Petar, Razvijenost metodologijeratne veštine (polemistike) i uređivanje metodoloških pretpostavki za istraživanje relacije vojna nauka-vojna doktrina, Zbornik radova sa simpozijuma „Vojna nauka i vojna doktrina“, Institut za vojnostrategijska istraživanja, Beograd, 1998.
- [197] Milošević, Novak, Lebeda: Eksperimentalno istraživanje oružane borbe, CVVŠ KoV JNA, 1988.
- [198] Milošević, Novak, Metod i metodologija ratne veštine, CVVŠ, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 1990.
- [199] Milošević, Novak, Projektovanje istraživanja u ratnoj veštini, VINC, Beograd, 1989.
- [200] Mišić, Živojin R., Strategija, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1993.
- [201] Mitrović, Dragan M., Put prava, Službeni list SRJ, Beograd, 2000.
- [202] Mitrović, Dragan, Stanojević, Ljubiša, Teorija haosa i pravna teorija. Modelovanje i računarska simulacija u pravu, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.
- [203] Momirović, Konstantin: Merenje u psihologiji (časopis) Institut za kriminološka i psihološka istraživanja, Beograd, 1998.
- [204] Moreno, Jakob: Osnovi sociometrije, Savremena škola, Beograd, 1962.
- [205] Morison, Murray: Methodes in Sociology, Longman, London - New York, 1985.
- [206] Morris, Janowitz, The Professional Soldier, The free press of glencoe a division of the Crowell-Collier Publishing Company, 1961.
- [207] Mozer, C.A., Metoda anketiranja u istraživanju društvenih pojava, Kultura, Beograd, 1962.
- [208] Mutavdžić, Radenko, Partnerstvo u bezbednosti, Medija centar „Odbrana“, Beograd, 2010.
- [209] Mužić, Vladimir: Metodologija pedagoškog istraživanja, Svetlost i Zavod za udžbenike Sarajevo, 1977.
- [210] Naučna izgrađenost i činioci vojne strategije, Zbornik radova sa Simpozijuma o vojnoj nauci, 27-28. jun 2001, Beograd, 2001.
- [211] Nauka, bezbednost, policija, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2006.
- [212] Nejgel, Ernest: Struktura nauke, Nolit, Beograd, 1974.

- [213] Nikolić, Mihailo: Mera i sociometrija, Hegelovo društvo i Ekumena, Beograd, 1992.
- [214] Nortrop, F. S. C.: Logika prirodnih i društvenih istraživanja, Obod, Cetinje 1968.
- [215] Novaković, Staniša: Hipoteza i saznanje, Nolit, Beograd, 1973.
- [216] Novosel, Pavle: Politička znanost. Metode, Napred, Zagreb, 1946-1971.
- [217] Obradović, Tomislav: Faktorska analiza u istraživanju statusa i opredeljenja za pripadnost političkim strankama. Magistarska teza. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1996.
- [218] Odbrana u demokratiji, Beli papir o nacionalnoj odbrani Republike Južne Afrike, maj 1996.
- [219] Parlamentarna skupština Saveta Evrope, Rezolucija 1003, 42. zasedanje, 1. jul. 1993.
- [220] Parsons, T.; Shils, E. A.: Toward a general Theory of Action, Harvard University Press, 1951.
- [221] Parsons, Talcott: The Structure of Social Action, New York, Mc Grow-Hill, Book co. 1973.
- [222] Pavlović, Vukašin, Potisnuto civilno društvo, Eko-centar, Beograd, 1995.
- [223] Pečujlić, Miroslav, Milić, Vladimir: Metodologija društvenih nauka, DB Grafika, Beograd, 1995.
- [224] Pejčić, Bogoljub, Metodologija empirijskog naučnog istraživanja, Hrestomatija, Univerzitet u Beogradu, Defektološki fakultet, Beograd, 1995.
- [225] Pejović, Danilo: Hermeneutika, znanost i praktična filozofija, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- [226] Pers, Čarls Sanders: Izabrani spisi. O pragmatizmu i pragmaticizmu BIGZ, Beograd, 1993.
- [227] Pešić, Mihailo: Sociološke teorije, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
- [228] Pešić, Mihailo: Uvod u sociologiju. Nastanak, predmet i metod. RO Institut za političke i međunarodne studije OOUR Institut za političke studije, Beograd, 1985.
- [229] Petronijević, Branislav: Osnovi logike, Beleta, Beograd, 1990. 115. Platon: Država, BIGZ, 1976.
- [230] Petrovic, Gajo, Logika, Skolska knjiga, Zagreb, 1987.
- [231] Petrović, Dragomir; Stefanović, Vojislav: Problemi teorije i metodologije fizičke kulture, Fakultet za fizičku kulturu NIP RO Partizan, Savez za fizičku kulturu Jugoslavije, Beograd, 1981.

- [232] Petrović, Dušan; Sedmak, Tomislav: Metode grupnog socijalnog rada Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku FPN u Beogradu, Beograd, 1997.
- [233] Poinkare, Henri: Znanost i hipoteze, Globus, Zagreb, 1989.
- [234] Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975.
- [235] Popper, Karl: Logika naučnog otkrića, Nolit, Beograd, 1973.
- [236] Popper, Karl: Traganje bez kraja, Nolit, Beograd, Beograd, 1991.
- [237] Popović, Mihailo: Metode sociološkog istraživanja, Beograd, Visoka škola političkih nauka, 1963.
- [238] Popović, Mihailo: Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva.
- [239] Popović, Vladislav: Metodologija arheoloških istraživanja, (skripte) Katedra za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1988.
- [240] Popularna enciklopedija, BIGZ, Beograd, 1976.
- [241] Pravilo o mobilizaciji vojske Jugoslavije, Generalštab Vojske Jugoslavije, 1994.
- [242] Radenković, B., Interaktivni simulacioni sistem za diskretnu stohastičku simulaciju organizacionih sistema i njegova realizacija na mini i mikro računarima, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, FON, Beograd, 1989.
- [243] Radenković, B., Marković, A, Računarska simulacija i simulacioni jezici, skripta, 1995.
- [244] Radenković, B., Simulacioni sistem za diskretnu stohastičku simulaciju industrijskih sistema i njegova realizacija na mini i mikro računarima, magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, FON, Beograd, 1987.
- [245] Radenković, Božidar, Stanojević, Milorad, Marković, Aleksandar, Računarska simulacija, Fakultet organizacionih nauka, Saobraćajni fakultet, Beograd, 1999.
- [246] Radonjić, Slavoljub: Uvod u psihologiju, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1981.
- [247] Radosavljević, Ivan, Hipotetičko-deduktivna metoda u istraživanju politike, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1996.
- [248] Rajnberg, S. A.: Metodika i tehnika naučnog rada, Medicinska knjiga, Beograd, 1948.
- [249] Rajt, T. H.: Objašnjenje i razumevanje, Nolit, Beograd, 1975.
- [250] Rakić, Mile, Ostojić, Momir, Upravljanje vazдушnim prostorom kao faktor bezbednosti, Šabac, 2003.
- [251] Randelović, Slavoljub, Uvod u informisanje i odnose vojske sjavnošću, NIC Vojska, Beograd, 2003.

- [252] Rasel, B.: Ljudsko znanje, Nolit, Beograd, 1962.
- [253] Reg, Dejvid, Odnosi smelijima, Klio, Beograd, 1996.
- [254] Ristić, Živan, O istraživanju, metodu i znanju, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995.
- [255] Ristić, Živan: Nacrti istraživanja i proveravanja hipoteza. Logičke osnove nacrtu istraživanja i statističkog proveravanja u psihologiji i pedagogiji. Institut za pedagoška istraživanja - Prosveta, Beograd, 1983.
- [256] Rosenau, James, The Dynamism of a Turbulent World, p 18-35, in: Michael T. Klare, Yoges Chandrani (eds): World Security - Challenges for New Century, Thid edition, St. Martin's Press, New York, 1998.
- [257] Rot, Nikola: Osnovi socijalne psihologije. Socijalizacija. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980.
- [258] Ruskoni, Djan Enriko: Kritička teorija društva, Stvarnost, Zagreb, 1973.
- [259] Sartre, Jean-Paul: Questions de methode, Gallimard, Paris, 1960.
- [260] Savić, Andrija, Državna bezbednost, Policijska akademija, Beograd, 2006. godi ne.
- [261] Savić, Andrija, Uvod u državnu bezbednost, Viša škola Ministarstva unutrašnjih poslova, Beograd, 1994.
- [262] Schwarzenberger, G ., Power Politics, London, 1964.
- [263] Serdar, Vladimir: Udžbenik statistike, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- [264] Seti, C. Križan; Grozdanić,S.; Jakob,M.; Štambuk,V,: Workers self-management and Participation in Developing Countries: Comparative Analysis and Recent Developments, International Center for Public Enterprises in Developing Countries, Ljubljana, 1983.
- [265] Simeunović, D., Terorizam, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2009.
- [266] Simeunović, D., Novi svetski poredak i nacionalna država, Beograd, 1995.
- [267] Simeunović, D., Novi svetski poredak kao novo političko pozorište, Beograd, 1994.
- [268] Simeunović, D., Osnovi političkih nauka (praktikum), Beograd, 1994.
- [269] Simeunović, D., Političko nasilje, Beograd, 1989.
- [270] Simeunović, D., Uloga političkog nasilja u ostvarivanju revolucije, Beograd, 1987.
- [271] Simić, D., Nauka o bezbednosti, Službeni list SRJ, FPN, Beograd, 2002.
- [272] Simić, D., Savremene teorije bezbednosti, Reforma sektora bezbednosti, Zbornik predavanja, Centar za proučavanje odbrane i bezbednosti, G-17 Institut, Beograd, 2003.
- [273] Simić, Dušan: Metodologija nauke i tehnički razvoj, DSP- mehatronik, Kragujevac 1997.

- [274] Simić, R.D ., Poredak sveta, Beograd, 1999.
- [275] Simpozijum: Rukovođenje istraživanjem i razvojem, Privredna komora BiH, Sarajevo, 1969.
- [276] Sinadinovski, Jakim: Empirijski opštstveni istraživanja. Proceduri, metodi i tehniki. Naučna knjiga, Skopje, 1992.
- [277] Slavujević, Đ, Zoran, Dva oglada o legitimitetu Javno mnenje o legitimitetu treće Jugoslavije, Institut društvenih nauka, Beograd,1999.
- [278] Sloboda izražavanja: Mediji i ljudska prava Presude Evropskog suda za ljudska prava, Centar za profesionalizaciju medija, Interprint, Beograd, 2006.
- [279] Slović, Ž. S., Shvatanje sile i moći u teoriji međunarodnih odnosa Rejmona Arona, magistarska teza, Beograd, 2002.
- [280] Smiljković, Radoš-Pečujlić, Miroslav: Politička sociologija (Zbornik), Radnička štampa, Beograd, 1978.
- [281] Stanković, Vladeta: Metodologija ekonomskih nauka, Centar za publikacije Pravnog fakulteta, Beograd, 1981.
- [282] Stare i nove paradigme u političkoj teoriji. Časopis Srpska politička misao 1- 4. Institut za političke studije, Beograd, 1994.
- [283] Stojak, Rudi: Metoda analize sadržaja, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa i DP Grafičar, Tuzla, 1990.
- [284] Stojanović, R, Sila i moć u međunarodnim odnosima, Beograd, 1982.
- [285] Stojić, Ljubomir, Mijalković, Saša, Stanarčić, Svetlana, Bezbednosna kultura, Fakultet civilne odbrane, Beograd, 2004.
- [286] Stojić, Ljubomir, Osnovi bezbednosti, treće izdanje, Policijska akademija, Beograd, 2004.
- [287] Sun Tzu, Umeće ratovanja, Mono & Mañana Babun, Beograd, 2004.
- [288] Supek, Rudi: Ispitivanje javnog menja, Napred, Zagreb, 1961.
- [289] Šamić, Midhat: Kako nastaje naučno djelo, Svetlost, Sarajevo, 1977.
- [290] Šamić, Mithad, Logika, Naučna knjiga, Beograd, 1971.
- [291] Šešić, Bogdan, Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd, 1971.
- [292] Šešić, Bogdan, Osnovi logike, Naučna knjiga, Beograd, 1983.
- [293] Šešić, Bogdan, Osnovi metodologija društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1974.
- [294] Šešić, Bogdan: Logika, Naučna knjiga, Beograd, 1971.
- [295] Šešić, Bogdan: Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd, 1971.
- [296] Šilt, Herbert, Java 2: Kompletan priručnik, Mikro knjiga, Beograd,2001.

- [297] Škara - Vidojević, Ljubica: Statistički metod u društvenim naukama, Stručna knjiga, Beograd, 1976.
- [298] Škora - Vidojević, Ljubica, Sociološki metod u društvenim naukama, Stručna knjiga, Beograd, 1976.
- [299] Šmit, Alfred; Djan Enriko Ruskoni: Frankfurtska škola, Komunist, Beograd, 1974.
- [300] Šuković, Filip: Neformalni socijalni odnosi u organizaciji udruženog rada, IŠP Privredno-fnansijski vodič, Beograd, 1979.
- [301] Šušnjić, Đuro, Kritika sociološkog metoda, Gradina, Niš, 1973.
- [302] Tadić, Lj., Autoritet i osporavanje, Beograd Zagreb, 1987.
- [303] Talijan, Momčilo, Arandelović, Dušan, Velimirović, Dragan, Organizacija i poslovi uniformisanih pripadnika policije, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, 2006.
- [304] Tanić, Živan, Metod posmatranja (analize) dokumenata, Institut društvenih nauka, Beograd, 1961.
- [305] Termiz, Dževad i Milosavljević, S.: Uvod u metodologiju politikologije, DAX-Trade, Sarajevo, 1999.
- [306] Termiz, Dževad, Milosavljević, S.: Praktikum iz metodologije politikologije, Sarajevo, 2001.
- [307] Termiz, Dževad: Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, Grafit, Lukavac, 2001.
- [308] Tesic, Milenko, Metod analize sadržaja u kvantitativnom geografskom istraživanju, Globus, Zagreb, 1978.
- [309] Timotić, Milan, Metode merenja auditorijuma radija i televizije RTS, Sektor za izdavačku delatnost RTS-a, Beograd, 1998.
- [310] Todorović, Aleksandar: Metodologija istraživanja slobodnog vremena Savremena administracija, Beograd, 1978.
- [311] Todorović, Dejan: Osnovi metodologije psiholoških istraživanja, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, Beograd, 1994.
- [312] Todorović, Tomislav, Carinski sistem i politika, Viša poslovna škola, Beograd, 2001.
- [313] Tondl, Ladislav: Scientific Procedures - A contribution Concerning the Methodological Problems of Scientific Concept and Scientific Explanation, Riedel, Publishing Comp. Dordrecht, Boston, 1973.
- [314] Toš, Niko: Metode družboslovnega raziskovanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1981.
- [315] Turen, Alen: Sociologija društvenih pokreta, Radnička štampa, Beograd, 1983.

- [316] Turudija, Simo: Teorija i metodologija intradisciplinarnih studija, Velvet, Beograd, 1995.
- [317] Urbančić, Ivan: Temelji metode moći, Mladost, Beograd, 1976.
- [318] Vasić, Smiljka, Definicija i definisanje, Prosveta, Beograd, 1988.
- [319] Veber, Maks., Privreda i društvo, Beograd, 1976.
- [320] Veber, Maks: Metodologija društvenih nauka, Globus, Zagreb, 1989.
- [321] Veber, Maks: Privreda i društvo, Prosveta, Beograd, 1976.
- [322] Vojna nauka i vojna doktrina, Zbornik radova sa Simpozijuma o vojnoj nauci, 25-26. Jun 1997, Beograd, 1998.
- [323] Vračar, Stevan, K.: Preispitivanje pravne metodologije. Nagoveštaj državno-pravnog integralizma, Naučna knjiga, Beograd, 1994.
- [324] Vujaklija, Milan, Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd, 1996/97.
- [325] Vujević, Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti, Informator, Zagreb, 1990.
- [326] Vuković, Drenka, Sistemi socijalne sigurnosti, Službeni glasnik, Beograd, 2002.
- [327] Zadeh, L. A., The concept of a linguistic variable and its application to approximate reasoning, Information Sciences, Vol. 8, 1975.
- [328] Zadeh, L.A., Making computers think like people, IEEE Spectrum, 8/1984.
- [329] Zaječaranović, Gligorije, Osnovi metodologije nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- [330] Zakić, Milorad D.: Metodologija prava i ekonomije, Pravni fakultet, Banja Luka, 1988. 171. Žugaj, Miroslav: Osnove znanstvenog i stručnog rada, Zagreb, Samobor, 1989.
- [331] Zbornik radova, NATO i partnerstvo za mir.
- [332] Zelenika, Ratko, Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela, Savremeno pakovanje, Beograd, 1988.

STRATEGIJE

- Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije
- Strategija odbrane Republike Srbije
- Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godi ne
- Strategija kontrole streljačkog i lakog oružja u Republici Srbiji za period 2010-2015. godine
- Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu od 2010. do 2015. godine
- Strategija povećanja učešća domaće industrije u razvoju telekomunikacija u Republici Srbiji
- Strategija razvoja elektronske uprave u Republici Srbiji za period od 2009. do 2013. godine
- Strategija za prelazak sa analognog na digitalno emitovanje radio i televizijskog programa u Republici Srbiji
- Nacionalna strategija za borbu protiv organizovanog kriminala
- Strategija za borbu protiv droga u Republici Srbiji za period od 2009. do 2013. godine
- Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja
- Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma
- Nacionalna strategija za mlade
- Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja
- Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji
- Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji
- Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji
- Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005-2010.
- Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije
- Strategija razvoja socijalne zaštite
- Strategija integrisanog upravljanja granicom u Republici Srbiji
- Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji
- Strategija razvoja telekomunikacija u Republici Srbiji u periodu od 2006. do 2010. godine
- Strategija borbe protiv trgovine ljudima u Republici Srbiji
- Strategija za smanjenje siromaštva

SLUŽBENI GLASNICI

- Službeni glasnik RS br. 45/91, 58/91, 53/93, 67/93, 48/94, 52/96, 54/99, 25/00, 21/01, 74/01, 25/02, 42/02, 86/02, 35/03, 73/03, 33/04, 115/04, 127/04, 61/05, 66/05, 85/05, 101/05, 106/05, 62/06, 85/06, 58/07, 86/07, 116/07, 65/08, 12/09, 24/09, 51/09, 88/09, 111/09.
- Službeni list SRS, br. 20/77, 24/85, 52/89.
- Službeni list SRJ, br. 24/98, 29/98, 74/99, 25/00, 73/00, 69/01, 03/02, 68/02.
- Službeni list SCG, br. 17/04.
- Službeni list SFRJ, br. 67/72, 12/75, 15/78, 18/88, 63/90.
- Službeni vojni list, br. 07/75, 03/10.

INTERNET

- <http://www.mod.gov.rs/>
- <http://www.mup.sr.gov.rs/>
- <http://www.parlament.gov.rs/>
- <http://www.cia.gov/>
- <http://www.fbi.gov/>
- <http://www.drzavnauprava.gov.rs/>
- <http://www.hidmet.gov.rs/>
- <http://www.mi.gov.rs/>
- <http://www.vs.rs/>
- <http://www.bia.gov.rs/>
- <http://www.predsednik.rs/>
- <http://www.srbija.gov.rs/>
- <http://www.propisi.rs/>
- <http://www.podaci.net/>
- <http://www.podaci.rs/>
- <http://doku.mi.gov.rs/>
- <http://www.seattlerobotics.org/>
- <http://webrzs.statserb.sr.gov.rs/>
- <http://www.access.gpo.gov/>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

303.42:351.86
232.285
167/168

ГОРДИЋ, Миодраг, 1959-

Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma /
Miodrag Gordić, Dževad Termiz, Dragan Tančić. - Brčko : Evropski
univerzitet Brčko distrikta, 2015 (Banja Luka : Markos). - 559 str. :
ilustr. ; 25 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija:
str. 541-558.

ISBN 978-99955-99-02-7

1. Термиз, Џевад, 1964- [аутор] 2. Танчић, Драган, 1962- [аутор]

COBISS.RS-ID 5136152